



ELÇİN

4

Seçilmiş əsərləri



234512

ELÇİN

LV6
E44



*Seçilmiş
eserleri*

4

M. Elçin'in eserleri
A. Elçin'in eserleri
M. Elçin'in eserleri

Redaktor:
Dilsuz

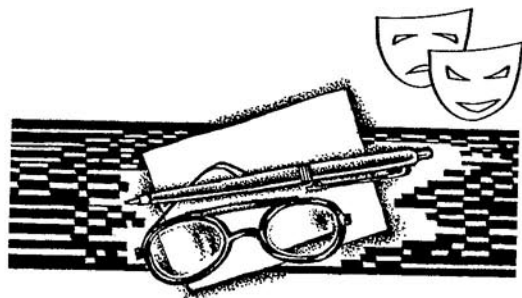
ELÇİN

E46 «Seçilmiş əsərləri» (10 cildə), 4-cü cild. Bakı,
«ÇİNAR-ÇAP» nəşriyyatı, 2005, – 589 səh.

E 4702060200
122

© «ÇİNAR-ÇAP», 2005

PYESLƏR



TAUN YAŞAYIR

(Bir həyatın xronikası)

İyirmi altı şəkil və epiloqdan ibarət
iki hissəli dram



İŞTİRAK EDƏNLƏR

Müəllif.	Professor.
Xosrov.	Kazımlı.
Xosrovun birinci arvadı.	Nəcəf Ağayev.
Xosrovun ikinci arvadı.	Roza.
Mir Cəfər Bağirov.	Nastya.
Ələsgər.	Faytonçu.
Firuz.	Faytonçunun köməkçisi.
Arzu (kiçik).	Ağabala.
Arzu (böyük).	Molla Əsədulla.
Əflatun.	Ağabala.
Xıdır Qafarzadə.	Balanıyaz.
Əbdül Qafarzadə.	Zabit.
Sevil.	Keşikçi.
Lev Zilber.	Kapitan.
Murad İldırım.	Katibə.
Firidun.	Rus əsgəri.
Firidunun arvadı.	Birinci əsgər.
Əlibala.	İkinci əsgər.
Kələntər.	Üçüncü əsgər.
Kələntərin arvadı.	Birinci dustaq.
Cümşüdlü.	İkinci dustaq.
Ələkbərov.	Birinci kişi.
Qırmızı Yaqub.	İkinci kişi.
Komissar (Xalq Daxili İşlər komissarı).	Üçüncü kişi.
Manafov.	Birinci qadın.
Filosof.	İkinci qadın.
Şair.	Üçüncü qadın.
Artist.	Dördüncü qadın.
Ostaşkov.	Beşinci qadın.
Burun (Soltan Murad)	Əsgərlər, dustaqlar, məhəllə adamları.

Zaman – 1929-cu il, 1939-cu il, 1964-cü il, 1978-ci il.
Mekan – Hadrut, Bakı, Narım.

Qeyd. Parterdə, tamaşaçıların arasında oturmuş Müəllif yerindən durub səhnəyə qalxır və sol küncdə, səhnənin lap کنارında dayanır. Bundan sonra o, söz demək istəyəndə, bütün tamaşa boyu eyni yere çıxır, sözlərini bitirdikdən sonra parterdəki yerinə qaydır. Müəllif danışdıqca, yeri gəldikdə onun söylədiklərinin pantomima ilə səhnə illyustrasiyasını vermək mümkündür.

BİRİNCİ HİSSƏ

BİRİNCİ ŞƏKİL

Müəllif, Faytonçu, Faytonçunun köməkçisi,
Xosrov, Arvad.

1929-cu il. Hadrut. Sübh tezdendir. Quşların səsi, qoyun-quzunun mələşməsi eşidilir. Səhnənin küncündə qoca bir kişi – Faytonçu, yanında cavan bir oğlan – Faytonçunun köməkçisi, yerdə çöməlib çörək yeyirlər.

Müəllif. Elçin. «Taun yaşayır». Bir həyatın xronikası.

Faytonçu (çağırır). Xosrov müəllim, ay Xosrov müəllim, gün güntəni keçdi ki... Tez ol bir az... Müsəlmanın adətidir də... Qonşu kəndə gedəndə də, evdən elə ayrılır, elə bil dünyanın o başına gedir... Ay uçitel, tez ol bir az... (Oğlana) Güntəyəcəm gərək Şuşaya çatım... Axşama geri qayıtmalıyam. Sən çörəyini ye... Şuşalının gərək yeməyinin vaxtı keçməsin. (Gülür.) Bu Xosrov müəllim ki var e, çox qənimət adamdı... Bütün fikri-zikri məktəb-nəndir... Rus dili müəllimidi... Yaxşı hörməti var Hadrutda... Kimin nə dərdi-səri olsa, onun yanına qaçır, yuxarılara ərizələrini ona yazdırır... Heç kimdən köməyini əsirgəmir... O gün olsun ki, sən də belə bir alim uçitel olasan! (Qışqırır.) Ay uçitel, sən Allah, tərpen! (Oğlana) Özü də, görürsən, kimse çox sağ ol üçün, hörmət üçün Allahın olanından, nə bilim, yumurtadan, motaldan, yağdan, qaymaqdan gətirib vermək istəyir... Ömründə qəbul etməz!.. Ə, tövbə! Heç nə götürmür, deyir, guya, bunların hamısı müəllimin borcudu... Kişi görür de!.. Görür ki, camaat it günündə yaşayır! Bu bolşeviklərə, vallah, nə deyim mən?! (Özü öz sözlərindən ürkkür.) Ə, birdən gedib orda-burda ağzını Allah yolunda qoyarsan ha!.. Sən çalış, bax, bu uçitel kimi bir adam ol! İndi Şuşaya gedir, müəllimlərin, deyir, orda böyük yığıncağıdı... Bakıdan, Gəncədən, İrəvandan da gələcəklər... (Qışqırır.) Uçitel, ay uçitel!..

Xosrov, əlində çamadan, evdən çıxır. Arxadan uşaqların səsi gəlir.
Arvadı, qucağında körpə uşaq, onun arıncına çıxır.

Ay Xosrov müəllim, gəl çıx də... (Yanındakı oğluna)
Sən qac faytonu rahla.

Faytonçunun köməkçisi cəld qalxıb gedir. Faytonçu
süfrəni yığıdır.

Ay ucitel, yazıq dəllək öldü də... Bildin?!

Xosrov (diksiniir). Dəllək?!

Faytonçu. Hə... Dünən gecə... Sağlam adam idi... Ayağı
sınımışdı... Dami düzəldəndə yıxılmışdı... Balnisanın baş həkimi
Xudyakov doktor yaman hirsələnib... Mənimlə qonşudur axı... Bütün
günü balnisadadır... Dəllək dördüncü adamdır ki, öldü balnisa-
da... Özü də, dördü də cavan adam... Hə, Xudyakov doktor yaman
özündən çıxıb!..

Xosrov (nigarançılıqla). Mən də dünün məktəbdə nəşə xəstə-
xana ilə bağlı bir söhbət eşitdim...

Faytonçu. Əşşi, ucitel, Allah deyən olacaq! Gedək!

Faytonçu səhnədən çıxır. At kişməsi eşidilir. Xosrov
arvadına baxır, körpəyə baxır. Birdən arvad körpəni ona verib
tələsik evə keçir. İçəridən uşaqların səsi eşidilir.

– Ata, sağ ol!..

– Ata, tez gəl!..

– Ata!..

– Ata!..

Xosrov (evə tərəf qışqırır). Siz durmayın yerinizdən! Yatın!

Arvad, əlində su, geri qayıdır. Körpəni Xosrovdan alır və
ərinin arıncına su atır.

İşıq sönmür.

İKİNCİ ŞƏKİL

Lev Zilber.

Bakı. Qaranlıqda telefon zəngi. Səhnənin bir küncü işıqlanır.

Lev Zilber dəstəyi qaldırır.

Telefon səsi. Professor Zilber?! Qovorit sekretar Narod-
noqo Komissariata Zdravoxraneniya! Seyças s vami budet qovorit
tovariş komissar.

Pauza.

Alo! Tovariş Zilber?

Zilber. Ya vas sluşayu, tovariş komissar!

Telefon səsi (həyəcanlı). Tovariş Baqirov prosit vas ne-
medlenno priyexat k nemu! Maşına za vami uje vıyexala! Vı slışe-
te menya, Lev Aleksandroviç? Tovariş Baqirov sam liçno pozvo-
nil! Vıyezjayte nemedlenno!

Qırıq-qırıq telefon səsi.

Zilber (telefonun dəstəyini asaraq, yavaşdan). Menya vızı-
vayut v ÇK?!

İşıq sönmür.

ÜÇÜNCÜ ŞƏKİL

Mir Cəfər Bağırov, Lev Zilber, Zabit.

Səhnənin o biri küncündə işıq yanır. Bakı. Azərbaycan Sovet Sosia-
list Respublikası Baş Siyasi İdarəsinin rəisi Mir Cəfər Bağırov
bir dəstə karandaşı iki əli arasında qarışdır-a qarışdır-a öz kabinetində gə-
zişir. Mir Cəfər Bağırovun gözələrində girdə və qalın şüşəli
eynək var. Lev Zilber və onu müşayiət edən Zabit kabinetə da-
xil olur.

Zilber. Zdravstvuyte, tovariş Baqirov!

Bağırov (onun salamına əhəmiyyət vermədən, eləcə gəzişə-
gəzişə). Mı poluçili s Qadruta ot tovarişa Marqulina teleqrammu.
V Qadrute epidemiya çumi.

Pauza.

No, vozmojno eto ne çuma... (Bir anlıq ayaq saxlayır.)

Z a b i t (*mil kimi dayanmış vəziyyətdə*). Ne mojet bit, çtobi na naşey zameçatelnoy zemle zavelas takaya qadost!

Mir Cəfər Bağırov girdə və qalın şüşəli eynəyinin arxasından ters-tərs Zabitə baxır və bu zəhmli baxışlar altında Zabit daha da mil dayanır.

B a ğ ı r o v (*Lev Zilberə*). Sroçno, siyu je minutu vı doljnu vı yexat v Qadrut! S vami poyedut bakterioloqiçeskaya qruppa, krome nix ešo tri tovarişa. Vse otçeti, vsya qrafika, vse diaqnozi, vse spravki peredavat im v sroçnom poryadke! V Qadrute vam budet pomoqat mestniy predstavitel Qlavnoqo politupravljeniya! Vse! Seyčas je viyezjayte!

Lev Zilber getmək istəyir.

Smotrite, professor, mı sledim za vsem xodom sobitij! A vas mı toje xoroşo znayem! İmeyte eto v vidu!

Pauza.

İ ne zabıvayte konsperatsiyu! Konsperatsiya obyazatelno!

İşiq sönr.

DÖRDÜNCÜ ŞƏKİL

Lev Zilber, Murad İldırımli, Müəllif.
Səhnənin əks kücündə işiq yanır. Hadrut. Murad İldırımli
Lev Zilberə yaxınlaşır.

İ l d ı r ı m l ı (*əlini uzadaraq*). Baş Siyasi İdarənin müvəkkili Murad İldırımli.

Z i l b e r (*onunla əllə görüşür*). Mənə dedilər ki, sizinlə işləyəcəyik... Eşidirəm.

İ l d ı r ı m l ı. Məsələ belədir. Tauna tutulmuş ilk adam yaxınlıqdakı erməni kəndindən idi. Xəstəxananın baş həkimi Xudya-kov onu ümumi palataya qoydu və bundan sonra da taun Hadrut-da fironluq etməyə başlayıb. Əvvəlcə elə o cavan oğlanla bir pa-latada yatan dəllək, sonra feldşer, sonra da o biri xəstələr yoluxub

öldülər. Xudyakovun özü də öldü. Amma o zaman hələ bizim ağı-lımıza gəlmirdi ki, bu, taundur. Biz sonradan bildik.

Z i l b e r. Neçə yəni sonradan? Bəs kim qərar çıxartdı ki, söh-bət taundan gedir?

İ l d ı r ı m l ı. Xudyakov xəstələnəndən sonra, özü yaxınlıqda-kı hərbi bölmənin həkimi Lev Morqolinə xəbər verib, taunu Mor-qolin müəyyən etdi. O saat da Bakıya teleqram vurdu. Mən onun siyasi sayıqlığına inanıram!

Z i l b e r. Kimin siyasi sayıqlığına?

İ l d ı r ı m l ı. Morqolin həkimin!

Z i l b e r (*dərindən nəfəs dərir*). Mən indi həkim Morqolini gö-rə bilərəm?

İ l d ı r ı m l ı. Xeyr! Morqolin də tauna tutulub. Xəstəliyini hiss edəndən sonra, otağına heç kimi buraxmadı. Hərbcilərlə bütün əlaqəsini kəsdi. İki gündən sonra, görəndə ki, xəstəliyi şiddətlənir, gecə otağının qapısını qıfilla bağlayıb hərbi hissədən çıxıb. Hara gedib, bilinmir. İstəməyib ki, xəstəliyi başqalarına yoluxsun. Buyurun. (*Cibindən zərf çıxarır.*) Morqolinin məktubudur. Bunu hərbi hissənin komandiri verdi ki, sizə çatdırım.

Z i l b e r (*oxuyur*). «Əziz yoldaşlar, hərərətim 39,5-dir. Bura-dan gedirəm ki, başqalarını yoluxdurmayım. Gedirəm ki, sakit ölüm. Sosializm cəmiyyətinin nikbin və sağlam qurucuları kimi salamat qalın! Əlvida, Lev Morqolin.»

Pauza.

Neçə yaşı var idi?

İ l d ı r ı m l ı. Mənimlə yaşıd idi.

Z i l b e r. Sizin neçə yaşımla var?

İ l d ı r ı m l ı. İyirmi dörd.

Z i l b e r. Yazıq...

İ l d ı r ı m l ı. Yazıq? Kim idi yazıq?

Z i l b e r. Doktor Morqolin...

İ l d ı r ı m l ı. Niyə? O bütün varlığı ilə sosializm cəmiyyətinə inanırdı, professor, nə üçün yazıq?

Pauza.

O yazıq deyildi, əsl bolşevik idi!

Pauza.

Siz partiyanın üzvü deyilsiz?
Zilber. Xeyr.
İldırım lı. Aydıdır...

Pauza.

Alınmış məlumata görə düşmənlər taundan ölmüş meyitlərin qəbrini açır, bədən üzvlərini kəsib camaatın içində xəstəlik yayırlar.

Zilber (*dəhşətlə*). Nə?

İldırım lı. Bəli!

Zilber. Mən sizi başa düşmədim.

İldırım lı (*kəskin*). Yoldaş bitərəf professor! Əgər belə bir vaxtda, şəxsən yoldaş Mir Cəfər Bağirov sizi Hadruta göndərirsə, deməli, yaxşı professorsunuz! Ancaq xalq düşmənlərinin nəyə qadirdi olduğunu bilmirsiniz! Bütün bunlar kulakların işidir! Bütün bunların arxasında ingilislər dayanıb! Hadrutdakı taun təbii fəlakət deyil! Sinfı təxribatdır!

Arxa planda ağ geyimli, üzləri əleyhqazla bağlı adamlar ətrafı yoxlayır, haranı isə göstərir, nəyə isə işarə edir.

Zilber. Bu ola bilməz! Siz nə danışsınız?! Sizin dedikləriniz həqiqətə uyğun deyil! Sizin dedikləriniz... cəfəngiyyatdır! (*Özünü ələ alaraq*) Bağışlayın...

İldırım lı (*eyni qətiyyətlə*). Yoldaş professor, taunu Hadruta Sovet İttifaqının düşmənləri gətirib! Bu işdə xarici agenturanın, onların yerli əlaltılarının, qolçomaqların əli var!

Zilber. Siz heç bilirsiniz nə danışsınız?! Bu, xəstəlikdir, bu... elmdir, tibbdir. Özü də, cavan oğlan, siz də təhlükəsizlik tədbiri görün! Əlcək geyin, zərər qəbul edin, tənzip taxın.

İldırım lı. Qorxmayın, professor, düşmənlərin yaydığı xəstəlik «Çeka»ya heç nə edə bilməz! Siz elmdən danışsınız. Amma mən deyirəm ki, bu, düşmənlərin işidir. Meyitlərin bədən üzvlərini kəsib camaat içində taunu yayırlar. İnanmırsınız, gəlin baxın!

Murad İldırım lı sürətlə kənardakı qəbirlərdən birinə yaxınlaşıb və var gücü ilə onun daşını qaldırır.

Zilber (*həyəcanla*). Nə edirsiniz?! Oranı açmaq olmaz! Daşın, yoldaş... e-e-e... yoldaş İldırım lı!

İldırım lı. Buyurun, baxın! Hamısının bədən üzvlərində yara var. Bıçaq yarası!

Lev Zilber heyrlərlə qəbirə baxır.

Diqqətlə baxın! O birisinin qamına, bu birisinin döş qəfəsinə baxın! Görün mən düz deyirəm, ya yox?!

Zilber (*şaşırmış halda*). Heç nə başa düşmürəm! Mən belə bir şeyi nə elmi ədəbiyyatda oxumuşam, nə də özüm belə bir hadisəyə rast gəlmişəm!

İldırım lı. Oxumamısınız... Rast gəlməmişiz... Əlbəttə! Çünki bunlar insan deyillər! Bunların arxasında ingilislər, müsavətcilər, pantürkistlər, daşnaklar, sərhəddi keçib gələn monarxist ünsürlər, zəhmətkeş xalqların qəddar düşməni beynəlxalq kapitalizm dayanıb!

Zilber. Axı...

Müəllif. Professor Lev Zilber Murad İldırım lını başa salmağa çalışdıqca, hiss edirdi ki, müvəkkilin onunla bağlı şübhələri daha da artır. Və bundan sonra, professor Lev Zilber xəstələri müayinə edərkən, bakterioloji analizlər apararkən, Murad İldırım lı gəlib onun yanında dayanırdı, diqqətlə baxırdı və əlbəttə, bunun özündə də, bir nəzarət var idi. Gecələrdən birində professor Lev Zilberi və onun həmkarlarını sarsıdan, hətta, taundan da dəhşətli hadisə bu oldu ki, qəbirdən çıxarılan dördüncü meyitin – bu, beş gün əvvəl taundan həlak olmuş Faytonçu kişinin meyiti idi – döş qəfəsində bıçaq yarası tapıldı. Professor Lev Zilber səhər saat beşdə gəlib Hadruta qaldığı otağa çatdı. Amma heç beşcə dəqiqə də yata bilmədi. Bakıdan, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetindən teleqram gəldi. Onu təcili Bakıya çağırırdılar. Baş Siyasi İdarənin müvəkkilinin Bakıya göndərdiyi teleqram öz işini görmüşdü. Hadrutla bağlı ətraf rayonlarda cürbəcür şayiələr gəzirdi. Şuşaya də xəbər yayılmışdı ki, Hadrutu bağlayıblar. Xosrov müəllimin bütün fikri maarif işçilərinin Şuşada keçirilən seminarının gedişatında idi. Və o, əvvəlcə bu şayiələrə

inanmırdı, amma elə ki, Xosrov müəllim daha Şuşada bazar başında Faytonçu kişini görmədi, elə ki, Hadruta bütün əlaqələr doğrudan da kəsildi, Xosrov müəllimin üreyində, sızılısını bütün ömrü boyu unutmayacağı bir nigarəçilik baş qaldırdı. Və həmin nigarəçilik onu seminarın işini yarımcıq buraxmağa, heç bir icazə almadan Hadruta qayıtmağa məcbur etdi.

Zilber (öz-özünə). Heç inanılası iş deyil! Əgər, doğrudan da, hər şey o müvəkil deyən kimdirsə, onda axı, görək bu meyitləri kəsənlərin özləri də tauna yoluxaydılar!..

İşıq sönr.

BƏŞİNCİ ŞƏKİL

Xosrov, Ələsgər, Birinci əsgər,
Üçüncü əsgər, əsgərlər.
İşıq yenə də səhnənin əks tərəfində yanır. Hadrutun ətrafı.
Əsgərlər heç kimi Hadruta tərəf buraxmırlar.

Xosrov (bir-bir əsgərlərə yaxınlaşır). Mən Hadrutdanam. Burdanam. Müəlliməm. Şuşaya seminara getmişdim. Orada eşitdim ki, Hadrutu bağlayıblar. Seminarı yarımcıq qoyub gəlmişəm.

Birinci əsgər. Hadruta olmaz!

Xosrov. Axı, niyə olmaz?

Birinci əsgər. Olmaz!

Xosrov (ikinci əsgərə yaxınlaşır). Niyə?.. Niyə axı?..

İkinci əsgər (pıçiltıyla). Bir dəstə düşmən ifşa olunub. Kollektivləşdirməyə qarşı ziyəncılıq işləri ilə məşğul imişlər. İndi onların bütün rayon üzrə istintaqı gedir.

Xosrov. Mənim düşmən kimi ifşa olunası heç kimim yoxdur, üç uşağım var, bir də arvadım...

Üçüncü əsgər. Hadrut bağlıdır. Getmək olmaz!

Xosrov. Necə olmaz?! Axı, mənim...

Birinci əsgər. Hadruta olmaz!

Müəllif. Eləydi... Xosrov müəllimin Hadrutda ifşa ediləsi bir adamı yox idi: altı yaşlı Cəfər idi, dörd yaşlı Aslan idi, iki yaşlı Azər idi, bir də ki, Şirini və Azərbaycanda doqquz il idi So-

vet hakimiyyəti qurulmuşdu. Hələ ki, altı yaşında. dörd yaşında. iki yaşında düşmən ifşa olunmamışdı.

Əsgərlər tufəngin qundağı ilə Xosrovu
səhnədən çıxarırlar.

İşıq sönr.

ALTINCI ŞƏKİL

Mir Cəfər Bağirov, Lev Zilber.

İşıq səhnənin o biri küncündə yanır.

Bakı. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Baş Siyasi İdarəsinin rəisi
Mir Cəfər Bağirovun kabineti. **Mir Cəfər Bağirov** iki əli arasında tutduğu bir-birinə sürtə-sürtə otaqda var-gəl edir. Ayaq üstə dayanmış **Lev Zilber** məlumat verir.

Zilber. Mən, həkim Morqolinin məlumatlarını təsdiq edirəm. Hadruta taun bürüyüb. Xəstəlik əvvəlcə erməni kəndlərində sürətlə yayılmağa başlayıb...

Bağirov. Nə üçün?

Zilber. Ona görə ki, kənd camaatı arasındakı türkçəarəcilər meyitləri açıb, bıçaqla zədələyirmişlər ki, güya xəstəlik həmin bıçaqdan qorxub çəkiləcək. Bu da o erməni kəndlərinə baha başa gəlib. Özləri meyitlərdən yoluxub həlak olublar. Əvvəlcə sizin müvəkil elə bilirdi ki, bunu sovet hökumətinin düşmənləri qəsdən edirlər.

Bağirov (ayaq saxlayaraq, girdə və qalın şüəli əynəyinin arxasından diqqətlə Zilberə baxır). Siz düşmənlərdən belə şeylər gözləmirsiniz?

Zilber (özünü itirmiş halda). Mən... Bilirsiniz...

Bağirov (yenə var-gəl edərək onun sözünü kəsir). Hadrutdakı taun epidemiyasını gizli saxlamaq lazımdır! Konsperasiya üçün, bütün rəsmi xəbərlərdə, məlumatlarda «taun» sözü «filiz» kimi yazılmalıdır! Qeyri-rəsmi, yəni şəxsi məktublaşmada isə bu barədə bir söz demək qəti qadağandır! Aydındır?

Zilber. Bəli!

Bağirov. Davam edin!

Zilber. İndi xəstəlik azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərə də yayılıb. Hadrutun özü də taun içindədir...

Bağirov. Nə etmək lazımdır?

Zilber. Birinci, bütün rayon ordu ilə əhatə olunmalıdır ki, kimse taunu yoluxdura biləcək bir şeyi Hadrut ərazisindən çıxara bilməsin! Hadrut özü də, əlavə olaraq, ikiqat mühasirəyə alınmalıdır! İkinci, bütün meyitlər yandırılmalıdır!

Pauza.

Bağirov. Davam edin!

Zilber. Üçüncü, bütün rayon əhalisi üçün isti çadırlar və alt paltarından tutmuş üst paltarına, ayaqqabıyaqan, tam geyim komplekti göndərilməlidir! (*Get-gedə daha sürətlə danışaraq*) Dördüncü, bütün əhali çılpaq soyunmalı, göndərilmiş paltarları geyinməlidirlər. Məcburi olaraq hamı öz evindən çadıra köçürülməlidir. Bu əməliyyat ciddi nəzarət altında olmalıdır ki, heç kim təzə paltarına taunlu paltarların mikrobunu keçirməsin. Onların əynindən çıxarılmış paltarların hamısı həmin şəxslərin öz evində qalmalıdır! Beşinci, evlərdən çadırlara köçürülmə zamanı taunlu xəstələrlə birinci dərəcəli və ikinci dərəcəli təmasda olan şəxslərin hamısının təcrid edilməsi təmin olunmalıdır.

Bağirov. Dərəcələri kim müəyyənləşdirir?

Zilber. Biz sizin adamlara təlimat vermişik.

Bağirov (*gəzişə-gəzişə*). Davam edin!

Zilber. Altıncı, epidemiya yayılmış əraziyə kimyəvi dəstərlər göndərilməlidir...

Bağirov (*səbrsiz*). Nə üçün?

Zilber. Onlar bütün binaları, tikintiləri, xlorpikrinlə dezinfeksiya etməlidir. Xlorpikrin taun zamanı ən yaxşı dezinfeksiya vasitələrindən biridir. Taun mikrobunun bitlərini, gəmiriciləri məhv edir. Nəhayət, epidemiya baş vermiş rayona həkim-gigiyena dəstəsi göndərilməlidir!

Pauza.

Mir Cəfər Bağirov Lev Zilberə yanaşaraq, düz onun gözlərinin içinə baxır.

Bağirov. Siz niyə indiyə kimi partiyaya daxil olmaq üçün ərizə verməmişsiniz?

Zilber (*şaşırmış halda*). Mən... həkiməm, siyasətçi deyiləm...

Pauza.

Bağirov. Biz bu bələdan qurtara biləcəyik?

Zilber. Dediklərimi eləyə bilsək... qurtararıq.

Mir Cəfər Bağirov keçib stolun başında dayanır.

Bağirov (*əlindəki karandaşları stolun üstünə çırparaq qışqırır*). Hadrut yandırılmalıdır!

İşıq sönmür.

YEDDİNCİ ŞƏKİL

Xosrov, Rus əsgəri, Qırmızı Yaqub, Lev Zilber, Müəllif, əsgərlər.

Hadrutun ətrafı. Alovun şölələri altında səhnə işıqlanır. Əsgərlər Hadrutu ikiqat mühasirəyə alıb. Xosrov qaçaraq Rus əsgərinə yanaşır.

Rus əsgəri. V Qadrut nelzya!

Xosrov. Ya je tam jivu, tam moya semya, moi deti, moya jena...

Rus əsgəri. Nelzya!

Xosrov. Poçemu?! Poçemu nelzya?! Xot obyasnite!

Rus əsgəri. Nelzya!

Xosrov. Poslušayte, ya učitel. Prepadayu russkiy yazık. Sprositle zdes lyuboqo. Vse znayut menya. Pozvonite v ispolkom! Pozvonite rukovoditelyam rayona, vse menya znayut...

Rus əsgəri. Nelzya! Nelzya! V Qadrut nelzya!

Xosrov. No poçemu?! Poçemu nelzya?! V çem priçina?! Mojet ya moqu bit poleznım?! Ya je prepodavatel ruskoqo yazıka!..

Rus əsgəri. Nelzya!

Xosrov (*birdən Qırmızı Yaqubu görür. Qışqırır*). Yaqub yoldaş, Yaqub yoldaş, mənəm də, Yaqub yoldaş, tanımadın mənə?! Xosrov müəlliməm də, učitələm...



Q ı r ı m ı z ı Y a q u b . Niyə tanımadım?!.
X o s r o v . Tanıdın?! Bəs niyə buraxdırmırsan məni? Axı, sən
də rütbəli adamsan!

Q ı r ı m ı z ı Y a q u b . Getmə, učitel! Getməli yer deyil Had-
rut!...

X o s r o v . Niyə?

Q ı r ı m ı z ı Y a q u b . Soruşma, učitel!..

X o s r o v . Nə olub axı?!..

Q ı r ı m ı z ı Y a q u b . Başını götür get, qaç, qaç, učitel, qaç
buralardan!.. Bir də ömründə heç vaxt bu tərəflərə gəlmə!..

Xosrov Qırmızı Yaqubun yaxasından yapışır.
Onu silkələyir. Sonra yavaş-yavaş diz üstə yerə çökür.

X o s r o v . Necə qaç? Necə getmə? Axı, mənim orada üç ba-
lam var!.. Ailəm var!..

Q ı r ı m ı z ı Y a q u b . Yoxdur... učitel... sənin... orada... daha...
heç... kimin... yoxdur... Apardı, taun apardı hamını!..

Xosrov eləcə diz üstə, altından yuxarı dəhşətlə Qırmızı
Yaquba baxır. Lev Zilber onlara yanaşır.

Z i l b e r (Xosrova baxaraq). Kto etot nesçastny?!..

Xosrov diz üstə tonqala baxa-baxa it kimi zingildəyir.

Q ı r ı m ı z ı Y a q u b . Etot çelovek... učitel... russkiy yazık...
dayet v škole... tri malenkix sına... poqibli... tri sına... malenkix...
jena... toje poqibla! Sam zdes ne bil!

Z i l b e r . A kak on oçutilsa zdes? Kak prorsalsya v Qadrut?
Ves Qadrut ved okrujen?!

Q ı r ı m ı z ı Y a q u b . Ne znayu! Kak ptisa! Kak ptisa! Kak
ptisa!

M ü ə l l i f . Və Qırmızı Yaqubun gözləri doldu. Azərbaycan-
da, sovet hakimiyyəti qurulandan sonra, 9 il ərzində başqalarını
ağladan bu adam, bu bolşevik, bu «Qırmızı» ləqəbli milis işçisi,
indi özü uşaq kimi içini çəkə-çəkə ağlamağa başladı. Professor
Lev Zilber də, Qırmızı Yaqub da, dizləri üstə çöküb xəstə bir pa-
rılı ilə işıldayan gözlərini tonqala zilləyərək xırıltılı səslə it kimi

qırıq-qırıq zingildəyən Xosrov müəllimə baxırdılar. Həmin gecə-
yarısı Hadrutdakı o tonqal eləcə yandı, sonra o alov zəiflədi, sön-
dü. O yerləri yenə də gecənin qaranlığı aldı. Tamam sakitlik çök-
dü. İndi bu yerlər tamam bomboş idi. Bir azdan səhər açılacaqdı.
Sonra günlər, aylar, illər ötəcəkdi və o zaman o tonqal yerinin izi-
sorağı da qalmayacaqdı, o tonqal yerində çiçəklər açılacaqdı. Sosi-
alizm, kommunizm qurulacaqdı. Kapital dünyası məhv ediləcək-
di, bütün dünya proletariati azad olacaqdı.

İşiq sönür.

ŞƏKKİZİNCİ ŞƏKİL

Ə l ə s g ə r , Ə f l a t u n , C ü m ş ü d l ü .

1939-cu il. Bakı. Məktəb. Məktəbin direktoru Ələsgər müəlli-
min kabineti. Məktəbin partiya təşkilatının sədri Əflatun mü-
əllim hövlnək Ələsgər müəllimin kabinetinə daxil olur.

Ə f l a t u n . Görürsünüz, bu maskalanmış düşmənləri, Ələsgər
məllim?! Kirovu, o adı nədir, şey... Mij... Mej... Menj... Men-
jinski, Kuybişevi, Qorkinin yazıq oğlunu, Qorkinin özünü bu
şponlar necə öldürdülər?! Svoloşlar, Molotovu, Kaqanoviçi, Vo-
roşilovu, hətta, hətta... o adı nədir, şey, adamın dili də gəlmir de-
sin, hətta əziz atamız Stalin yoldaşı öldürmək istəyirmişlər... Ay
siz öləsiz!.. Qoymarıq!.. Biz, o adı nədir, şey, sayıq dayanmışıq
keşikdə!.. Svoloşlar!.. Ancaq, Ələsgər müəllim, biz hələ bir dənə
də olsun buxarıncını, əclaf nkovçunu ifşa etməmişik. Mən elə
bilirəm ki, Ələsgər müəllim, bu bizim üçün, o adı nədir, şey, pa-
zordur...

Ə l ə s g ə r . Ay Əflatun müəllim, sən, axı, humanist adamsan,
xeyirxahsan, hamıya yaxşılıq etmək istəyirsən, tələsmə... ancaq
tələsmə...

Ə f l a t u n (son ümidlə). Onda gəlin, bizim məktəb, o adı nə-
dir, şey, məsələ qaldırsın, Təzə Piri söksünlər, Təzə Pir dayanıb
camaatın gözünün qabağında, o adı nədir, şey, dini təbliğ eləyir...

Pauza.

Ə l ə s g ə r (güclə özünə gəlir). Hə, bax, bu yaxşı fikirdir, Əf-
latun müəllim!.. Ancaq sən tələsmə... hələ tələsmə...

Əflatun. Keçən dəfə... o adı nədir, şey, getmişdim 5 nömrəli məktəbə. Bilirsən necə qabaqlayıblar bizi?! Orda «izhari-nifrət» mitinqində çıxış edən müəllimlər, şagirdlər xalq düşmənləri Əhməd Cavad, Abbas Mirzə Şərifzadəyə, Salman Mümtəza, daha kimlərə, o adı nədir, şey, nifrətlərini izhar edirdilər. Şagirdlər həbs edilmiş atalarını lənətləyib, o adı nədir, şey, deyirdilər: «Mən bilirdim ki, atam belə əclafdır». Bax, onda, Ələsgər müəllim, mənim, o adı nədir, şey, siyasi keşikdə dayanmaq, şey, ehtirasım coşurdu!.. O şagirdlərə qulaq asırdım, maladə onlara, əsl komso-molçu, əsl pionerdilər də, Ələsgər müəllim, ancaq biz isə, o adı nədir, şey, dayanmışıq bir kənarda...

Ələsgər. Sən tələmə, Əflatun müəllim, yüz ölç, bir biç...

Əflatun. Bəs, raykom, Ələsgər müəllim? Məndən, o adı nədir, şey, tələb edirlər axı?! Deyirlər, niyə xalq düşməni işfə etmirsən? Məni bura niyə göndəriblər?

Ələsgər. Raykomda da hamısı alicənab adamları da, ay Əflatun müəllim... Hamısı xeyirxah, sən kimi təmiz adamları da!..

Əflatun. Bilirəm də, ancaq... (*Qətiyyətlə*) Növbəti partiya iclasında, o adı nədir, şey, Xosrov müəllimin məsələsini müzakirə etmək lazımdı!

Ələsgər (*daxili bir həyəcanla*). Ay Əflatun müəllim, o ya-zıqdan da xalq düşməni olar?! Görmürsən, qaragünün biridi, dər-din-sərin içindədi?..

Əflatun. Elə məsələ də bundadı da, Ələsgər müəllim, nəyin dər-dini çəkir o, hə?! Nəyin?! Niyə öz şəxsi, o adı, nədir, şey, kə-dərini ictimai işlərdən üstün tutur?! Biz bu cür xoşbəxt həyat qur-muşuq, sosializm təntənəsi içindəyik, yoldaş Stalinlə bir dövrdə yaşayıyıq, onun o, adı nədir, şey, nəfəs aldığı hava ilə nəfəs alırıq, ancaq bu, o adı nədir, şey, dərd çəkir! Bəlkə, elə sosializmin təntənəsinin dər-dini çəkir, hə?!

Ələsgər. Yox, yox, elə deyil, Əflatun müəllim... Sən özün insan psixologiyasının gözəl bilicisən, elə deyil?

Əflatun (*bilmir nə desin*). Mən... Şey...

Ələsgər. Elədi, əlbəttə, elədi... Ona görə də mən sənə xə-t-rini yerlə göy qədər istəyirəm! Özün yaxşı bilirsən, hərənin bir xasiyyəti olur, bu Xosrov da belə adamdı da...

Əflatun. İnanın mənə, Ələsgər müəllim, Xosrov gizlin, o adı

nədir, şey, trotskiçidi, ya da, o adı nədir, şey, zinoviyevçidi! Göz-lərdən görürəm!

Ələsgər. Düz adamsan də!.. Sənin bu cürə sayıq olmağın əla işdir, amma tələmə, Əflatun müəllim, yüz ölç, bir biç, xəstə tələsər, armud vaxtında dəyər. Vallah, görürsən, sən elə bir xalq düşməni işfə edəcəksən ki, hamı sonə əhsən deyəcək! Amma tələmə... İndi məni bağışla, yaman yorulmuşam, mən gedim... Qar da, dəyəson, bərkiiyir, sağ ol. Sağ ol, özün də tələmə, Əflatun müəllim, tələmə...

İkisi də otaqdan çıxır. Ələsgər müəllim tələsik səhnədən ge-dir. Bu an əks tərəfdən rayon partiya komitəsinin şöbə müdiri Cümşüdlü görünür. Əflatun müəllim cəld ona yaxınlaşır.

Əflatun. Yoldaş Cümşüdlü, mənim sizə sözüüm var.

Cümşüdlü. Eşidirəm.

Əflatun. Siz özünüz bilirsiniz ki, mən, o adı nədir, şey, parti-yaçıyam. Əziz atamız Stalin yoldaşın kollekti... şey... kollektivləş-dirmə siyasətinin şərfinə oğlunun adını «Kolxoz» qoymuşam. Partiya iclaslarından tutmuş pioner toplantılarına qədər, bütün ic-laslarda çıxış edirəm. Hamını da, c adı nədir, şey, xalq düşmənlə-rinin əhatəsində həmişə sayıq olmağa çağırıram, şübhəli adamlar haqqında, o adı nədir, şey, materiallar toplayıram... (*Ora-bura baxaraq, pıçiltıyla*) Lazımı yerlərə siqnallar verirəm... Amma mək-təb müdiri Ələsgər müəllim liberallıq edir. Mən özüm tramvay sü-rənlikdən gəlib partiya təşkilatının katibi olmuşam. Hələ tramvay parkında işləyəndə, bir konduktor, iki tramvaysürəni zinoviyevçi kimi, trotskiçi kimi işfə etmişəm... Amma burada Ələsgər mü-əllim... (*Ehtiyatla*) Mən də hamı kimi bilirəm ki, o qubalıdı, yoldaş Mir Cəfər Bağirovun yerlisidi, onu şəxsən tanıyırsan, uşaqlıqları bir yerdə keçib... Amma Ələsgər müəllimin liberallığı...

Cümşüdlü (*qəzəblə*). Məni provakasiyaya çəkmək istəyir-sən?! Məndən söz almaq istəyirsən?! Sənin kimilərini mən çox görmüşəm!.. Əlindən başqa bir iş gəlmir, istəyirsən provakasiya edəsən?! O qədər işfə etməyə adam var ki, gör gəlib kimdən pı-çıldayır raykomun qulağına?! Maymaq oğlu maymaq! Get kollek-tivdə xalq düşməni tap, işfə elə!

Əflatun. Qoymur axı...

Cümşüdlü. Qoymur?! ..

Əflatun. Hə, o adı nədir, şey...
Cümşüdlü. Onda sənin özünü xalq düşməni kimi ifşa edə-
rik!

Cümşüdlü iti addımlarla səhnədən çıxır. Əflatun onun ardınca
baxır, sonra yenə də ona tərəf qaçır.

İşiq sönr.

DOQQUZUNCU ŞƏKİL

Ələsgər, Firuzə, Arzu, Firidun, Xıdır,
Kələntər. Kələntərin arvadı, Xosrov, Xosrovun
arvadı, Əlibala, Müəllif.

Bakı. Ələsgər müəllimin evi. Sadə bir otaq. Ələsgər
müəllimin arvadı Firuzə xanım stolu bəzəyir. Divarda
Stalinin balaca bir qızla şəkli, «Şahsənəm», «Koroğlu» və o
dövrün başqa tamaşalarının afişaları asılıb. Ələsgər müəllim
əllərini silə-silə otağa daxil olur.

Firuzə. Bəs niyə belə gec gəldin?

Ələsgər. Əşi, o Əflatun müəllimin əlindən güclə qurtarıb
gəlmişəm. Pay atonnan! İnsan necə mərdimazar olarmış! O zalım
oğluna imkan versən...

Firuzə. O tramvaysürəni görüm elə tramvay altında qalsın!
Onu görüm qara torpağa girsin!

Ələsgər. Qarğış eləmə. O da adamdı də, insandı, uşaqları
var...

Firuzə. Başqaları bəs adam deyil?! Başqalarının uşağı yox-
du?! Yazıq Əvəz bəy, gör o ağsaqqal kişinin başına nə oyunlar
açıblar ki, deyib, Türkiyə şpionuyam... Fransada oxuyub, heç ol-
masa, boynuna qoyaydılar ki, fransız şpionudur. Bədbəxt oğlu
bədbəxt... Arvadını, qızını da sürgün ediblər Qazaxistana...

Ələsgər. Bir az yavaş danış...

Firuzə. Day bundan da yavaş necə danışım, ürəyim parla-
yır axı! Bir məmləkətdə ki, tramvaysürəni birdən-birə məktəbdə
partiya təşkilatının katibi qoyalar, onda belə olar də...

Ələsgər (söhbəti dəyişir). Yaxşı, nə kömək edim sənə?

Firuzə. Sağlıqın! Dincəl bir az. Özün də danıxma, Allah qoy-
sa, yaxşı qonaqlıq olacaq.

Müəllif. Qəribədir, həmişə belə bir gözlənilməz soyuq dü-
şəndə, qar yağanda, Ələsgər müəllimin içini bir narahatlıq bürü-
yürdü, amma bugünkü soyuq, bu qar, indi bu adamın ürəyinə so-
vet hakimiyyəti qurulandan bəri hiss etmədiyi bir coşğunluq, bir
ruh yüksəkliyi, hətta ağlasığmaz olsa da, bir hərarət gətirmişdi.
Qəribədir, qar və hərarət! Elə bil lopa-lopa yağan o ağ qar, daha
dünyanın qara yox, ağ günlərindən xəbər verirdi... Bu gün yeganə
qızının ad günü idi, bəlkə ona görə belə idi? Amma... amma lap
derində, o dərinə ki, ora yol çox uzaq idi, qarın o hərarəti elə bil
ki, gedib ora çata bilmirdi və orada yenə də... yenə də nəşə bir na-
rahatlıq qalmaqda idi.

Firuzə (gülümsəyir). Sən elə həmişə narahatsan də... Bir ye-
rə gedəndə, neçə saat əvvəl hazırlaşib otursan. Kislovodskiyə
gedəndə, yayda, qatarın tərpənməyinə üç saat qalmış bizi vağzala
aparırdın... Eh, hayıf deyildi o sakit günlər!.. Qədrini bilmirmişik!

Ələsgər. Bir şey almaq lazım deyil?

Firuzə. Yox, hər şey var, narahat olma.

Ələsgər. Çörək az deyil?

Firuzə. Yox, yox, sən narahat olma də, hər şey var. (Otaq-
dan çıxır.)

Ələsgər (pəncərəyə yaxınlaşır). Amma bu gözəl qardan ol-
maz ha!..

Firuzə (yenidən otağa daxil olur). Maşallah, Arzunun əlin-
dən evdə albuxara qalmır, bunları gizlədib saxlamışdım bu gün
üçün. Bu da Ordubad ləpəsi!.. (Əlindəkiləri mizin üstünə düzə-dü-
zə, yavaşdan) Ay Ələsgər, bilmirəm niyə, amma səhərdən bəri,
Allah qəni-qəni rəhmət eləsin, professor Fəzil Ziya yadıma düşüb.
Necə deyərdi? «Tez-tez teatra gedin, plov yeyin, üzünüz gülsün
həmişə!..» Yazıq kişiyyə, bütün Bakının tanıyıb hörmət etdiyi bir
həkimə necə də «pantürkist» adı qoyub, güllələdilər!.. (Daha da
yavaşdan) Allah sizə lənət eləsin! Gördüyünüz işlər öz başınıza
gəlsin!

Ələsgər. Nə isə, belə bir gündə bu sayaq işləri yada salmaq,
fikirləşmək lazım deyil.

Arzu otağa daxil olur.

Arzu. Ata, Əvəz bəy də gələcək bu gün?
Ələsgər. Sən daha Əvəz babanın adını çəkmə.
Arzu. Niyə?
Ələsgər. Belə məsləhətdi.
Arzu. Niyə belə məsləhətdi?
Firuzə. Qızım, get paltarını dəyiş, təzə donunu geyin. İndi-cə qonaqlarımız gələcək.

Arzu o biri otağa keçir.

Ələsgər (*qızın ardınca baxaraq*). Məktəbdə Pavlik Morozovçular dəstəsinin ən fəal üzvüdü, dünən arakəsmədə dayanıb baxıram ki, dəstənin divar qəzetində Hüseyn Cavid pionerlərin düşməni kimi ifşa edib...

Firuzə. Ələsgər, hələ başa düşmür... uşağıdır də... Uşağıdır, başa salarsan, gəder ağzından bir söz qaçırar... Allah iraq eləsin!

Ələsgər (*az qala pıçiltı ilə*). O boyda bir insanı, Cavid əfəndini deyirəm, necə də möhv etdilər?! Vallah, fikirleşəndə ürəyimdən qapqara qanlar axır! Məsələ müsəlmanlıqda, xristianlıqda deyil! Bunların mayasında sökmək, dağıtmaq, kor qoymaq, yerlə yeksan etmək, ocaqları söndürmək var! Bunların etiqadı şeytandır! Oğul atanı satır, qardaş qardaşı ifşa edir, qız anadan imtina edir, arvad ərindən Partiya təşkilatına şikayət ərizəsi yazır, bacı bacıdan casusluq edir, məscidlər, kilsələr dağıdırlar... Adam arvadı ilə danışanda da qorxur ki, siyasi səhv buraxar! Bunun axırı nə olacaq?! Bu necə zamanədir, necə quruluşdur?! Hansı dövrə, hansı quruluşda bu qədər qorxu olub?!

Firuzə. Özün demədin ki, bu gün gerek bunlar barədə fikirleşməyə? Qanını qaraltma, indi qonaqlar gələcək...

Ələsgər (*heç cürə özünü ələ ala bilmir, tamam pərişan*). Adam özü özündən ehtiyat edir... (*Divardakı tamaşa afişalarını göstərir*.) İndi o adam ki, bu əlifba ilə yox, ərəb əlifbası ilə oxuyur, deməli, xalq düşmənidir! Belə də zülm olar?!

Firuzə xanım Stalinin divardan asılmış portretinə tərəf çevrilib iki əli ilə də ona kül qoyur.

Firuzə. Alae!..

Ələsgər. Axı, ay başınıza dönüm, bu ərəb əlifbası ilə bu

bədbəxt xalq min ildi ki, yazıb oxuyur! Evinde ərəb əlifbası ilə kitab varsa, deməli, sən sovet hökumətinin düşmənisən, Müsavatın agentisən, millətçisən, panislamistsən, pantürkistsən?! Kimə başa salasan ki, bu əlifba ilə Füzuli yazıb, Vaqif yazıb!

Firuzə. Eh, tək kitabdır bəyəm?! Bunlar daşlarla da düşməncilik edirlər. Bibiheybəti, o gözəl məscidi, görmədin, yerlə yeksan etdilər?!

Ələsgər. Dünyanın ən günahsız yeri qəbiristanlıqdır, ora da əl atırlar, məqbərələri dağıdırlar, orada da bəd əməllər axtarırlar. Yaxşı, ay əclaflar, ay vicdansızlar, ay nankorlar, ay adını yeni həyat qurucusu qoyub həyatı dağıdanlar, yaxşı, deyək ki, məscidlər müsəlmanındır, bəs, Bakının ən gözəl yerindəki o nəhəng Aleksandr kilsəsinin niyə daşını daş üstə qoymadız, uçurtduz, yox etdiz?!

Firuzə. Sakit ol, qoy cəhənnəm olsunlar, bəsidir...

Pauza.

Kimləri çağırırsan?

Ələsgər. Özün bilirsən də... Əlibala müəllimdi, Firudin müəllimdi, Kələntər müəllimdi, bir də... Xıdır müəllimi çağırıdım...

Firuzə. O idman müəllimini?

Ələsgər. Neyləyim? O da mərdimazarın biridir, istəmirəm tramvayçıyla birləşib camaatın başına müsibət açsın!.. Xosrov müəllimdi...

Firuzə. Xosrov müəllim arvadı ilə gələcək?

Ələsgər. Hə, yaqin ki... Demişəm, ikiniz gəlin.

Firuzə. Sən görməmişən onun arvadını?

Ələsgər. Yox, harada görəcəyəm ki?...

Firuzə. Yaxşı adamdır Xosrov müəllim, torpağı sanı yaşasın, rəhmətlik dedəmə oxşayır, dindirməsən, dinən deyil. Yaxşı etdi, evləndi, heç olmasa, bir gün görər. Elə deyil, sən Allah?!

Ələsgər. Təki elə olsun, ağır adamdır.

Firuzə. Kaş Xosrov müəllimin arvadı özünə layiq çıxsın.

Ələsgər. Layiq olar, niyə olmasın? Bəyənilir ərə gedibsə, yaxşı olar, uşağ deyillər ki...

Firuzə. O yazıq paltosunun düymələrini özü tikirdi. Bizdə çıxarıb asanda görmüşdüm. İndi, heç olmasa, ağır, bir gün görər... Ay Ələsgər, amma bir az havalı adama oxşayır e, Xosrov müəllim...

Ə l ə s g ə r. Mən elə bir şey hiss etməmişəm. Düzdü, hərdən elə bil ki, heç nə eşitmir, heç nə görmür, hansısa, tamam başqa bir aləmin içindədi. Bir də görürsən, rəngi ağardı... Hərdən içində kimləsə danışır... Nə bilim, insandır də...

F i r u z ə. Eh, hərənin yüz cürə dərdi-səri var. Amma yaxşı adamdı, priliçni adamdır ey, priliçni, abırılı, həyalıdı. Allah bilir, başı nələr çəkib?! Deyirlər, qabaq ailəsi varmış, hamsı da birdən qırılıb, hə, bədbəxtin, ay Ələsgər?

Ə l ə s g ə r. Belə danışrlar. Vallah, nə bilim, dəhşətdir...

F i r u z ə. Dəhşət olmayanda, bəs nədir?!

Arzu otağa daxil olur. Firuzə söhbəti dəyişir.

Oy, bu don sənə necə yaraşır?!

Ə l ə s g ə r. Mübarəkdi!

A r z u. Bundan sonra, evdə həftədə bir dəfə divar qəzeti çıxaraq!

F i r u z ə. A-a-a... evdə də divar qəzeti olar?

A r z u. Olar! Mən çıxaraçağam, siz də baxacaqsız! Sizə deməyə sözlərim var!

F i r u z ə. O sözləri elə ağzınla de, biz də qulaq asaqa də...

A r z u. Yox, onları divar qəzetində yazacağam! Baş məqalədə sizi tənqid edəcəyəm!

Ə l ə s g ə r. Bizi?!

A r z u. Hə, sizi! «Koroğlu» operasını da tənqid edəcəyəm!

F i r u z ə. A-a-a... Bəs, o operadan xoşun gəlirdi?! Neçə dəfə baxmışdın, məni də dartıb aparmışdın ora?!

A r z u. Əvvəllər xoşum gəlirdi. Bəstəkar bizim gözümüzə küll üfürüb, indi başa düşürəm! Bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov ona görə «Koroğlu»nu yazıb ki, müasir mövzuda opera yazmasın! Bəstəkar müasir mövzudan qaçıb! O opera, gərəkdir kolxozdan olaydı! İndi xan, padşah yoxdur. Koroğlu, gərəkdir qolçomaqlara qarşı mübarizə aparaydı! Kitabxanada pioner disputu keçirəcəyik. Mən bu barədə məruzə edəcəyəm, bəstəkarı da çağıracağıq ki, nəticə çıxarsın!

Ə l ə s g ə r. Tarix bəyəm bizim deyil?! Koroğlu qəhrəman olub, xalqın azadlığı uğrunda xanlarla, sultanlarla döyüşüb gribib...

A r z u. Bəs Pavlik Morozov?!

Ə l ə s g ə r. O da qəhrəmandır. Mən bir söz demirəm ki...

A r z u. Koroğlu xanlara qarşı vuruşub, Pavlik Morozov isə qol-

çomaqlara qarşı. Hətta atasını da, babasını da ifşa edib! Hansı vacibdir?! «Koroğlu» operası gərəkdir müasir mövzuda olaydı.

Ə l ə s g ə r. Axı, hər mövzunun öz yeri var də...

Pauza.

A r z u (*diqqətlə atasına baxaraq*). Sən müasir mövzunun əleyhinəsən?

Ə l ə s g ə r (*hürkmüs*). Yox, əleyhinə deyiləm...

A r z u. Qurtardı getdi! (*Əlindəki kağızı göstərir*). Bu, sorğu anketidir, pioner baş dəstə rəhbərimiz paylayıb. Beş sual var burda, hamısına cavab yazmışam, qulaq asın! (*Əlindəki kağızı oxuyur*). Birinci sual – «Ən çox sevdiyin insan?» Cavab – «İosif Vissarionoviç Stalin!» (*Ələsgər müəllimə*) Guya ki, başqa cavab ola bilər?..

Ə l ə s g ə r. Hə də!..

A r z u (*oxuyur*). İkinci sual – «Sənə ən doğma adam?» Cavab – «İosif Vissarionoviç Stalin!» (*Firuzəyə*) Düzdü?

F i r u z ə. Vallah...

Ə l ə s g ə r (*tələsik arvadının sözünü kəsir*). Əlbəttə, düzdü!

A r z u (*oxuyur*). Üçüncü sual – «Ən çox sevdiyin ədəbi qəhrəman?» Cavab – «Pavlik Morozov!» Dördüncü sual – «Ən çox sevdiyin yazıçı?» Cavab – «Sevimli qəhrəman Pavlik Marozov haqqında əsər yazmış Vitaliy Qubarev!» Beşinci sual – «Kimə nifrət edirsən?» Cavab – «Hüseyn Cavidə, Əhməd Cavada, Abbas Mirzə Şərifzadəyə, Mikayıl Müşfiqə, Ülvi Rəcəbə və bütün başqa alçaq faşistlərə! Çünki onlar sovet pionerlərinin xoşbəxt həyatını məhv etmək istəyirdilər!» Necadır?

Pauza.

Hə?

Ə l ə s g ə r. Yaxşıdır...

A r z u (*Stalinlə ona gül verən balaca qızın divardan asılmış şəklini göstərir*). O şəklin də, bude, balacasını almışam. (*Göstərir*). Divar qəzetinin ortasına yapışdıracağam. Bu, qəzetin daimi materialı olacaq! Çünki, Stalin baba ilə qucaqlaşan o qız, dünyanın ən bəxtəvər qızı Gelya Markizovadır. Stalin baba onu qucaqlayıb öpür. Gerya Markizova ən xoşbəxt sovet qızıdır. (*Şəkli öpür və otaqdan çıxır*.)

Firuzə. Arzuya dil yetirmək çətin məsələdi. Zəmanə uşağıdı da, qoy belə də olsun, diribaş olsun. Qız uşağıdı... Biz ömrü bo-yu onun yanında olmayacağı ki, günlərin bir günü köçüb gedəcə-yik bu dünyadan. Qoy, Arzu öz haqqını tələb etməyi bacarsın. İn-diki zəmanə ki, Əflatun kimi adamları yetişdirib, qoy Arzu həmin adamlarla danışmağı bacarsın!

Ələsgər. Nə deyim, vallah...

Müəllif. Əlbəttə, Arzunun xəbəri yox idi ki, indi, bu gün, bax, bu qış günü o balaca qız, həmin o Gelya Markizova Qazaxis-tanda sürgündədir. Bu qızın atası Buryat Muxtar Sovet Respubli-kasını yaradanlardan biri, görkəmli buryat bolşeviki Ərdan Marki-zov 1937-ci ildə xalq düşməni kimi ifşa olunub və onu yapon ca-susu kimi güllələyiblər. Gelyanın anasını həbs ediblər. Gelya, özündən iki yaş böyük qardaşı ilə tək qalıb, ata yox, ana yox, Stali-nin Kremidə o balaca buryat qızına bağışladığı bir patefonla, bax, o şəkil isə onlara yadigar qalıb...

Firuzə. Hə, zəmanə uşağıdır. Qoy, belə də olsun. Belə ol-masa, Əflatun kimi nadürlülərlə bir ölkədə yaşamaq çətin olar.

Qapı döyülür və ər-arvad bu qəfil qapı döyüntüsündən ürküb bir-birinə baxır.

Pauza.

Arzu (qaça-qaça gəlir). Qonaqlar gəldi...

Ələsgər müəllim gedib qapını açır. Firidun müəllim arvadı ilə daxil olur.

Ələsgər. Xoş gəlmisiniz! Buyurun!

Firuzə. Xoş gəlmisiniz! Keçin!

Firidun. Axşamınız xeyir! Xoş günlərə gələk. Əcəb qar yağır.

Ələsgər. Hə, tərtemiz, ağappaq... Soyunun, buyurun!

Firidun. Səni təbrik edirik! Böyük qız olasan! Xoşbəxt olasan!

Arzu. Sağ olun! Mən onsuz da xoşbəxt sovet pioneriyəm!

Firidun (gülür). Sən bir bunun dilinə bax e!..

Firidunun arvadı. Zəmanə uşağıdır da!

Xıdır müəllim daxil olur. Sonra Kələntər müəllim arvadı ilə gəlir. Görüşürlər.

Kələntər (mizə baxaraq). Əla! Əla! Mənim bəxtim lap əvvəldən gətirib. Yeddi qız atası olanda, nə olar?! Bizim arvad ya-rımca kilo ətdən o qədər çoxlu, özü də dadlı xörək bişirir ki, ye-yib qurtara bilmirik! Heç nədən bir şey bişirir! Allaha and olsun! Qarın da ki, tox oldu, vəssalam, deməli, işlər əladır, kimyanı da uşaqlara yaxşı öyrədəcəksən!

Qapı döyülür. Əlibala müəllim və Xıdır Qafarzadə gəlirlər. Görüşürlər.

Ələsgər. Yənə vurmusan?

Əlibala (qulağına). Əşşi, vurmayım, nə edim?! Görmür-sən, nə qayırırlar, köpəyuşağı?! Mən də köhnə kommunistəm də, biz belə demişdik bəyəm?! (Barkdən) Bizim Sofya Kovalevskaya-mızın bu gün on üç yaşı tamam olur. İndi bunu ancaq biz qeyd edi-ririk. Gələcək yubileylərini isə, bütün elmi ictimaiyyət qeyd edə-cək! Görəsiniz! Riyaziyyatda bu qızın istedadına söz yoxdur!

Yənə qapı döyülür. Xosrov müəllim arvadı ilə daxil olur. Hamı stolun arxasında əyləşir.

Ələsgər. Gəlin, Kələntər müəllimi masabəyi seçək!

Səs-küy.

– Əla!

– Çox gözəl!

– Mübarək olsun!

Kələntər (ayağa qalxır). Onda badələri, qədəhləri doldu-run, mənə də konyak süzün!..

Ələsgər qədəhləri doldurur.

(Arzuya baxaraq). Əziz dostlar, bu gün bizim bu gözəl qızımı-zın...

Xıdır Qafarzadə (ayağa qalxaraq onun sözünü kəsir). Bir dəqiqə! Bir dəqiqə, yoldaşlar! İcazə verin, bu gözəl gündə ilk

sözü mən deyim! Mən bir söz deyim, ondan sonra Kələntər müəllim nə qədər istəyir, söz desin! Ürəyimdə sözüm var, yoldaşlar! Onu görək deyim! Gəlin bu gözəl axşamda ilk qədəhləri atamız, rəhbərimiz, əziz Stalin yoldaşın sağlığına içək! Yaşasın! Min il yaşasın İosif Vissarionoviç Stalin! Tarixin ən müdrik adamıdır yoldaş Stalin! Təsəffüf deyildir ki, yoldaş Stalin yetmiş iki dil bilir! *(Qədəhi başına çəkir, sonra boş qədəhi tərsinə stolun üstünə qoyur.)*

Pauza.

Ələsgər *(cəld ayağa qalxır)*. Gözəl sağlıqdır! Qalxın ayağa, dostlar!

Hamı ayağa qalxır.

Xıdır müəllim ürəyimizdən xəbər verdi! Əziz Stalin yoldaşın sağlığına!

Xosrov *(arvadına)*. Sənin sağlığına!

Hamı içir və yenə sakitlik çökür.

İşıq sönmür.

ONUNCU ŞƏKİL

Mir Cəfər Bağirov, Ostaşkov.

Səhnənin o biri tərəfində işıq yanır. Bakı. İstintaq otağı. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Birinci katibi Mir Cəfər Bağirovun əynəyinin girdə və qalın şüşələri işıqda parlayır. Üzgözü qançır içində olan Ostaşkov dizləri üstə Mir Cəfər Bağirovun qarşısındadır.

Ostaşkov. Kak xoroşo çto vi prişli!.. Kak xoroşo çto vi prişli!.. Tovariş Bağirov, eto ya... Ostaşkov... Bıvşiy sekretar Bakinskogo Komiteta Partii... Ostaşkov... tovariş Bağirov... Vaş so-ratnik!.. Vı niçeqo ne znayete o koşmarax v NKVD, tovariş Bağirov!.. Eto ujas... Vı ne možete sebe daje predstavit, tovariş Bağirov!.. Kak xoroşo çto vi prişli... U menya vımoqayut priznaniye v kontrevolyusionnıx prestupleniyax... Vı je znayete menya... Men-

ya znayet tovariş Stalin!.. Kakoy je ya kontrevolyusioner?! Kak xoroşo çto vi prişli!.. Tut fabrikuyut delo na rukovoditeley partii, pravitelstvo, na so-ratnikov tovarişa Stalina!.. Pomoqite... Pomoqite... Tovariş Bağirov!.. Ya je vmeste s tovarişem Stalinım vel podpolnuyu rabotu v tsarskoy Rossii... V Baku... Vı je znayete eto, tovariş Bağirov! Ya je bıl ryadom s vami... mı je s vami vmeste uniçtojali nastoyasıx vraqov so-vetskogo stroya!.. Pomoqite, tovariş Bağirov!..

Mir Cəfər Bağirov əsəbi halda təpiyi ilə vurub onu yerə sürür və sürətlə səhnədən çıxır.

İşıq sönmür.

ON BİRİNCİ ŞƏKİL

Ələsgər, Firuzə, Kələntər, Kələntərin arvadı, Xıdır Qafarzadə, Xosrov, Xosrovun ikinci arvadı, Əlibala, Arzu.

Yenə səhnənin o biri küncündə işıq yanır. Ələsgər müəllimin evində qonaqlıq davam edir. Kələntər müəllim yenə ayağa qalxır.

Kələntər. Qədəhləri doldurun! Bax, belə!.. Əlibala müəllim, elə-belə söz deyən deyil!.. Bax *(Arzuya baxır)*, bizim bu gözəl qızımıza deyir ki, Sofya Kovalevskaya olacaq! Mən lap yüz faiz inanıram buna! Ona görə də, bu qədəhləri içək...

Xıdır Qafarzadə *(hövləyə ayağa qalxaraq)*. Əziz dostlar, tamadadan min dəfə üzr istəyirəm ki, onu afsaytda qoyuram. Ancaq ürəyimə bir gözəl sağlıq gəlib ki, onu da mən bu gözəl məclisdə deməliyəm. Bu qədəhləri qaldıra q yoldaş Stalinin yaxın silahdaşı və tələbəsi, Azərbaycan zəhmətkeşlərinin qayğıkeş atası, əziz Mir Cəfər Bağirov yoldaşın sağlığına! Yaşasın. min yaşasın yoldaş Mir Cəfər Bağirov!

Pauza.

Xıdır Qafarzadə əvvəlcə əlindəki qədəhi başına çəkmək istəyir, sonra dayanır və yavaş-yavaş qəzəbə keçən bir təəcüblə bir-bir

məclis əhlinə baxır. Xosrov müəllim onun o baxışları altında ayağa qalxır.

Xosrov (*ə sə bi*). Mir Cəfər Bağirov yoldaş bizim rəhbərimizdir. Düzdür. Amma niyə qoyumsuz səhərdən bəri, bu gözəl qızın sağlığına içək?! Bu gözəl qızı təbrik edək?!

Pauza.

Hamı şaşırıb. Ələsgər müəllim özünə gələrək ayağa qalxır.

Ələsgər. Bir dəqiqə, Xosrov müəllim, bir dəqiqə! Arzu qaçmır ki, buradadır, özümüzünküdür, sağlığına da içəcəyik, sözümüzü də deyəcəyik. Ancaq bu qədəhləri qaldıra q Xıdır müəllim deyən sağlığa! Doğrusu, bizi qabaqladı Xıdır müəllim. Yaxşı da etdi! Sağ olsun! Yoldaş Mir Cəfər Bağirovun sağlığına! O böyük insan başımızın üstündən əskik olmasın! Yoldaş Stalinin sevimli şagirdi və silahdaşı kimi, həmişə bizə bu cür müdrik rəhbərlik eləsin! Həmişə bizə belə yol göstərsin!

Hamı ayağa qalxıb qədəhləri içir.

İndi isə Arzudan xahiş edək, bizə bir şer desin.

Arzu səhnənin ortasına gəlir.

Arzu (*sinəsini irəli verərək əzbər söyləyir*).

Bəşər dühasının sönməz ulduzu,
Əziz rəhbərimiz, atamız Stalin!
Ürəyimiz, sevgimizin sonsuz
Bil ki, əzəl gündən səninindir, sənin!
Ey bütün ellərin şöhrəti, şanı,
Aparırsan bizi zəfərlərə səni!
Əməlin qarq edib nura cahanı!
Bir nəغمə çağlayır mənim sinəmdən:
Eşq olsun Stalinə!
Yaşasın Stalin!
Həyatın mənası,
Məzmunudur o!

Ələsgər müəllim canfəşanlıqla əl çalır. Qonaqlar da ona baxıb əl çalırlar. Amma səhnədə açıq-aşkar bir pərtlik var. Firuzə patefonu işə salır. Həç kim dinmir.

Kələntər. Yaxşı məclis keçirdik! Hayıf ki, mən tez getməliyəm. O gün olsun ki... Arzu balanın iyirmi illiyini keçirək...
Firuzə. Çox sağ olun...

Kələntər. Firuzə xanımın da süfrəsinə söz ola bilməz...

O biri qonaqlar da qalxırlar. Geyinirlər.

Əlibala. Çox yaxşı keçdi məclis!.. (*Ələsgərin qulağına*) Ancaq... bu zalım oğlu zalım... Xosrov müəllimin başına Allah bir az ağıl qoysun!..

Ələsgər. Fikir vermə, keçdi getdi... Bu barədə nə qədər az söz-söhbət olsa, bir elə yaxşıdı... Həç nə olmayıb, üstünü vurma...

Kələntər (*həyəcanla pıçıldayır*). Qorxuram!.. Qorxuram!.. Yeddi qız atasıyam!..

Ələsgər. Sakit ol, əşşi, nə olacaq sənə?! Sənə nə dəxli var?!

Qonaqlar görüşüb otaqdan çıxırlar. Kələntərlə Ələsgər qalır.

Sakit ol, qazan qaynasa, o bədbəxt oğlu Xosrovun başında qaynayacaq...

Kələntər (*yavaşdan*). Deyirsən, yəni mənə bir şey olmayacaq ki?!

Ələsgər. Nə olacaq?.. Həç nə...

Kələntər. Bəs sənə?!

Ələsgər (*tələşlə*). Mənə?.. Mənə də, sənin kimi... dəxli yoxdur!

Kələntər. Axı, sənin evində olub?!

Ələsgər (*daha artıq bir tələşlə*). Nə olsun?.. Deyirsən yəni, o köpəyoğlu Xıdır gedib xəbər verəcək?!

Kələntər. Mən özüm köhnə bakılıyam... Bu Xıdırgil... Bunlar nəsillicə pis adam olublar! Bunun atası hambal Orduxan bir kasa bozbaşdan ötrü hazırmı bütün Bakını sata! Allaha təvəkkül!.. Yaxşı, xudahafiz...

Kələntər çıxır. Firuzə mizi yığışdırır. Arzu qonaqların ardınca baxır. Ələsgər şəstlə Arzuya.

Ələsgər. Hə, Arzu, necə oldu?! Gördün, sənin ad gününü necə keçirdik?!

A r z u (*eləcə qapıya tərəf baxaraq*). Divar qəzetində Xosrov müəllimi tənqid edəcəyəm!

Ə l ə s g ə r. Niyə?

A r z u. Bəs görmədin?!

Ə l ə s g ə r. Nəyi?..

A r z u. Xosrov müəllim Stalin babanın sevimli şagirdi Mir Cəfər Bağirovun sağlığına içmədi!

Ə l ə s g ə r (*özünü saxlaya bilmir*). Ay qız... Siz necə adamsınız?! Bəs o, sənin sağlığına içmək istəyirdi də!..

A r z u. Nə olsun? Sən özün dedin ki, mənim sağlığıma həmişə içmək olar. Ancaq rəhbərin sağlığına birinci içmək lazımdır! Sən də bir şeyi düz eləmədin!

Ə l ə s g ə r. Mən?! Nəyi?..

A r z u. Sən dedin, Arzu özümüzünküdür, onun sağlığına sonra içərik. Belə çıxır ki, rəhbərlər özümüzünkü deyil?!

Ə l ə s g ə r (*mat qalıb.*) Mənim daha sənə heç bir sözüm yoxdu...

A r z u. Nədi, düz demirəm?!

Ə l ə s g ə r (*özünü ələ alır*). Özümüzünküdür, əlbəttə... Ola bilsin ki, mən fikrimi düzgün çatdırmamışam... Amma sən də... Xosrov müəllimi düz başa düşməmişən... Xosrov müəllim o cür demək istəmirdi...

A r z u. Bəs nə cür demək istəyirdi?!

Ə l ə s g ə r. Demək istəyirdi ki... Bilirsən, elə şeylər var ki... sən hələ balacasan, başa düşmürsən...

A r z u. Başa düşmürəm?!

Ə l ə s g ə r. Başa düşmürsən... Sən ağıllı qızsan... Amma elə şeylər var ki...

A r z u. Çox yaxşı... Onda, bizim divar qəzetində sən mənə cavab yazarsan!

Ə l ə s g ə r. Belə şeyləri yazmaq olmaz...

A r z u. Niyə?

Pauza.

Arzu otaqdan çıxır.

Ə l ə s g ə r (*özünü sakitləşdirir*). Heç nə olmaz... (*Firuzəyə baxır.*) Sən... sən niyə ağlayırsan?

F i r u z ə (*hıçqıra-hıçqıra*). Görmədin?... Qorxuram...

Ə l ə s g ə r. Heç nə olmaz! Nə olacaq axı?... Lap gözəl keçdi qonaqlıq... Bir söz idi... dedi də... sonrası yaxşı oldu... Hər şeyi yuyub apardı... Stalinin də sağlığına içdik, bizimkinin də... Heç nə olmaz...

İşıq sönmür.

ON İKİNCİ ŞƏKİL

Firidun, Ələsgər, Əlibala, Xosrov, Müəllif,
Xıdır Qafarzadə.

İşıq yenə səhnənin əks tərəfində yanır. Bakı. Məktəb.

F i r i d u n . O əclafi görürsən?!

Ə l ə s g ə r. Kimi söylərsən? Nə olub axı, sizə? Kimi deyirsən?

F i r i d u n . Necə kimi? Xıdırı! İndicə yaxınlaşıb məndən soruşur ki, dünənki hadisəni bu gün partiya bürosunun iclasına qoyacaqsan, ya yox?! Özü də elə-belə soruşmur ey, hədə ilə soruşur...

Ə l ə s g ə r. Vay, sənin imanına tüpürüm!..

F i r i d u n . Sən də belə adamı məclisə çağırırsan!..

Ə l ə s g ə r. Sizə görə çağırırdım də! Deyirdim ki, o imansızın sizlərlə işi olmasın!.. Mən nə bilim ki, Allah Xosrovun aqlını başından alıb... Nə bilim, qanaduma baxmışdım?!

Əlibala səhnəyə daxil olur. Firidun gedir.

Ə l i b a l a . Salam.

Ə l ə s g ə r. Salam.

Ə l i b a l a . Nə var, nə yox?

Ə l ə s g ə r. Nə olacaq, sağlığın.

Ə l i b a l a . Bilirsən, nə var?! Dünən içməyimə baxma, araç tutmurdu məni... Bütün gecəni fikirləşmişəm... İyirmi ilin partiyacıyam! Uşaq deyiləm mən! Sinəmi qabağa verib Xosrovu müdafiə edəcəyəm! Mən hələ bolşevik vicdanımı itirməmişəm! Amma çoxları itirib!.. Mən...

Ə l ə s g ə r. Əşşi, hələ bir dayan görək... Nə olub?..

Ə l i b a l a . Necə, nə olub?! Ay kişi yatmışsan?! Bütün mək-

təb soruşur ki, dünən Ələsgər müəllimgildə nə hadisə baş verib? Xıdır yayıb hamıya. Kimi görür, deyir ki, baxarsız nə oyun açacağam o uzun biqeyrətin başına! Xosrovu deyir...

Ələsgər. Nə alçaq imiş ə, bu?!.

Xosrov səhnəyə daxil olur. Əlibala gedir.

Ələsgər. Əşşi, Xosrov müəllim... Sənə nə olacaqdı... onun... o... onun sağlığına içsəydin... hə?.. İstəmişsən, ürəyində başqa sağlığa iç də... Sənin ürəyinə girən var?! Uşaqsan sən?! Bu qədər müddətdir, sən bu zırlıtını görmürsən?! İndi nə sarını udmusan?

Xosrov. Bilmirəm... Vallah bilmirəm... necə oldu... O sözlər ağzımdan çıxdı... Sizi də pis vəziyyətdə qoydum... Mən cəhənnəm, qorxuram sizə də söz gələr...

Ələsgər (təşvişlə). Bizə niyə?!... Biz nə etmişik ki?!.

Xosrov. Nə bilim?.. Adamın ürəyinə hər şey gəlir...

Ələsgər. O Xıdırı görmürdün orada sən, ay bədbəxt oğlu?.. Başına söz qəhət idi sənin?! Özün də təzə-təzə bədliyin daşını at-mısan... Təzə ailə qurmısan...

Xıdır Qafarzadə daxil olur. Xosrov gedir.

Xıdır Qafarzadə (qəzəblə Xosrovun ardınca baxaraq). Ələsgər müəllim, bu cür düşməni qanad altına almaq olmaz! Ancaq siz onu... Elə bilirsiniz ki, dünən başa düşmədim, siz niyə təzədən Mir Cəfər Bağırov yoldaşın haqqında sağlıq dediz?! Ona görə ki, o düşmənin hərəkətini ört-basdır etmək istəyirdiz! Belə zaşitaya keçməklə, mənim vicdanımı susdura bilməzsiz! Mən açıq adamam... Rinqdə də həmişə açıq vuruşmuşam! Məsləhət görürəm sizə ki, o düşməne qəyyumluq etməyəsiniz! Özünü pis olar! Mən bu işi, belə qoymayacağam! Lap Mir Cəfər Bağırovun özünün qəbuluna gedib çıxacağam.

Səhnə yavaş-yavaş qaranıqlaşır. İşıq yalnız Xıdır Qafarzadənin üzünə düşür.

Müəllif. Hücuma keçmək lazımdır, hücuma! Futboldakı kimi! Xıdır Orduxan oğlu Qafarzadə nə vaxta qədər dayanıb gözləyəcəkdi?! Nə vaxta qədər adi bir məktəbdə adi idman müəllimi

olacaqdı?! Hücuma keçmək lazımdır! Xıdır bütün gecəni yatmamışdı, səhərə kimi fikirləşmişdi. Hücum olmasa, qələbə də olmayacaq! Bir qara qəpiyə dəyməyən adamlar, görürsən ki, sayıqlıq edir! Hücuma keçir! Xosrov müəllim kimilərini ifşa edir! Yüksək mərtəbələrə qalxır! Lap nazir müavini olur! Bəs Xıdır? Xıdırın onlardan nəyi əskikdir?! Xıdırın bir barmağı ilə qaldırdığı daşı, onlar iki əli ilə də hıqqına-hıqqına qaldıra bilməz! Özü də zəhmətkeş ailəsindən çıxıb! Bu hökumət Xıdırın hökuməti deyil?! Bu quruluş zəhmətkeş quruluşu deyil? Kim Azərbaycan idmanına Xıdırın yaxşı rəhbərlik edə bilər?! İdmanı beş barmağı kimi bilir! İdmançıların hamısını tanıyır! Amma Xıdırı heç kim tanımır. Çünki Xıdır həyatdan geri qalır! Xıdırın qorxmazlığı, Xıdırın kişiliyi, Xıdırın gücü bütün Azərbaycan idmanına lazımdır! Bu qeyrətsiz, vicdansız Xosrovun ifşası Xıdır üçün moşq olmalıdır! Bu məşqdən sonra böyük oyunlar başlayacaq! Xıdır xalq düşmənlərini ifşa edəcək! Özü də bu ölüvay Əflatun kimi yox! «O adı nədir, şey»dən başqa heç nə bilmir, amma tramvaysürəndən getirib məktəbin partiya təşkilatının katibi ələyiblər. Qabağa düşəcək, bir-ikisini də burada düşməni kimi ifşa edəcək, sabah da aparıb qoyacaqlar maarif müdiri! Yox, Xıdır bu fürsətdən istifadə etməlidir! Xıdır Azərbaycan idmanına rəhbərlik edəcək! Xıdır öz arzusunı güclü əzəlləri ilə həyatın boğazından dartıb çıxardacaq! İstədiyinə nail olacaq! Tribunada partiya və sovet rəhbərləri ilə bir yerdə dayanıb, idmançıların paradını qəbul edəcək! Mir Cəfər Bağırov Xıdır şəxsən tanıyacaq! Lap... Lap sovet idmanında xidmətlərinə görə Mixail İvanoviç Kalinin Xıdırı orden də verəcək! Niyə olmur?! Xıdır buna layiqdir! Bəlkə... Bəlkə elə yoldaş Stalin özü də Xıdırın adını eşidəcək. Axı, yoldaş Stalin sovet idmançıları arasında ən birinci dostudur! Hücuma keçmək lazımdır, hücuma!..

İşıq yenə güclənir və Xıdır Qafarzadə bayaqkı kimi yenə Ələsgər müəllimlə üz-üzə dayanıb.

Müəllif. Xıdır müəllim, əlbəttə, indicə gedib lazımı orqanlara xəbər verəcəkdi. Xosrov müəllimin dünənki hərəkətini şeytanlayacaqdı və Xıdırın gözlərinin içində baxan Ələsgər müəllimin buna daha heç bir şübhəsi yox idi...

Pauza.

Bu alçaq Xıdır müəllim camaatı bədbəxt edəcəkd...

Pauza.

Hamını bədbəxt edəcəkd!.. Hamını!.. Firudin müəllimi də, Kələntər müəllimi də, Əlibala müəllimi də... O, Allah aqlını almış Xosrov müəllimi də...

Pauza.

Ələsgərin özünü də...

Ələsgər (*birdən diksinir*). Məni niyə?! Məni niyə?!

Səhnə qaranlıqlaşır.

İşıq yalnız Ələsgər müəllimin üzərinə düşür.

Müəllif (*qaranlıqdan*). Bu hökumət şeytan əməlidir... Bu hökumətin Allaha dəxli yoxdu... Bədbəxtin birinin bir sözündən ötrü bu qədər camaat güdazə gedəcək...

Ələsgər müəllim, elə bil ki, boğulur, havası çatışmır, həyəcanla yaxasının düymələrini açır.

Pauza.

Heç nə etmək mümkün deyil... Onda... onda elə Ələsgərin özü raykoma zəng edib xəbər versin...

Ələsgər müəllim telefona yaxınlaşır.

Pauza.

Ələsgər (*titrəyən əli ilə telefonun dəstəyini götürüb, nömrəni yoxlayır*). Alo... Yoldaş Cümşüdlü, sizsiz?

İkinci işıq telefon dəstəyini qulağına tutmuş Cümşüdlünün üzərinə düşür.

Cümşüdlü. Eşidirəm sizi!

İşıqlar sönür, sonra səhnə tam işıqlanır. Ələsgər müəllim, əlində portfel, bir tərəfdə dayanaraq başını aşağı salıb. Səhnənin dərinliyində xüsusi bir həvəslə idman edən Xıdır Qafarzadə görünür.

Müəllif. Ancaq indi Xıdırın da, Ələsgər müəllimin də ağına gəlmirdi ki, çox az vaxt keçəcəkd və Xıdırın özünü də on dəqiqəlik məhkəmədə xalq düşməni kimi mühakimə edəcəkdilər, qərar çıxaracaqdılar, elə həmin gecə də onu güllələyəcəkdilər.

İşıq sönür.

ON ÜÇÜNCÜ ŞƏKİL

Mir Cəfər Bağırov, Xalq Daxili İşlər komissarı, Müəllif.

Bakı. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Mir Cəfər Bağırovun iş kabinet.

Mir Cəfər Bağırov küçəyə baxan pəncərənin qarşısında dayanıb. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Xalq Daxili İşlər komissarı içəri daxil olur.

Pauza.

Komissar. Salam, Mir Cəfər Abbasoviç! Bağırov (*eləcə pəncərədən baxaraq*). Keç otur...

Komissar mizin qarşısına gələrək oturmağa cəsarət etmir.

Bayırda hava soyuqdur?..

Pauza.

Sən də maşınla gəzirsən... (*Çönüb komissara baxır. Əlləri arasındakı bir dəstə karandaş qırıqdır-qırıqdır kabinetdə var-gəl edir.*) Otur...

Komissar eləcə ayaq üstə dayanıb.

(*Var-gəl edə-edə Stalinin divardan asılmış şəklinin qarşısında dayanır, sonra o şəkli işarə edərək*) Necə şəkildir?..

Komissar (*özünü itirmiş*). Bəli, Mir Cəfər Abbasoviç?..

Bağırov. Necə şəkildir?

Komissar (*tərəddüdlə*). Yaxşı şəkildir!..

Bağırov (*altdan yuxarı diqqətlə şəkli baxaraq*). Yaxşıdır

deyirsən? Təzə əsərdir. Rəssam Vazgen Ağacanyan çəkib, mənə hədiyyə göndərib. Yoldaş Stalini sevir, ona görə? Bəlkə Mir Cəfər Bağırovu çox istəyir, ona görə?

Pauza.

(*Yenə var-gəl edə-edə*) Yoxsa tutulmaqdan qorxur, ona görə?
(*Komissarı*) Hə?

Pauza.

Komissar özünü tamam itirib.

Yaxşı... Otur... (*Eləcə var-gəl edərək*) Təzə nə var?

Komissar. Bu gün, bir nəfər xalq düşməni həbs olunub...

Bağırov (*ayaq saxlayıb, təəccüblə komissara baxır*). Nə olsun ki, bir nəfər xalq düşməni həbs olunub?

Komissar. O... Sizlə... Sizi...

Bağırov. Nədir?! Söyüb məni?

Komissar (*təlaşik*). Yox, yox... Sizin sağlığınıza içməkdən imtina edib...

Bağırov. Kim?

Komissar. Müəllimdir... Xosrov Ələkbərli...

Bağırov. Haradandır?

Komissar. Əslə Hadrutdandır, özü indi Bakıda yaşayır.

Bağırov. Hadrutdan?

Komissar. Bəli!

Bağırov (*var-gəl edərək*). Bu cür düşmənlər idi Hadrutda taunu yayan! Harada olub bu əhvalat?

Komissar. Dünən axşam, məktəb müdirinin qızının ad günündə.

Bağırov. Kim çatdırıb?

Komissar. Bu gün məktəb müdirinin özü zəng edib, rayon Partiya Komitəsinə xəbər verib.

Bağırov. Yaxşı də, nə cəzası var, verin. Bunu nə üçün mənə xüsusi məruzə edirsiniz?

Komissar. Məktəb müdiri, Mir Cəfər Abbasov... deyirlər... guya, sizin tanışınızdır... Fikirləşdim ki, bəlkə nəşə tapşırıqlarınız olacaq...

Bağırov (*ayaq saxlayır*). Familiası?

Komissar. Familiası Babazadədir, yoldaş Bağırov..

Bağırov. Babazadə?

Komissar. Bəli, yoldaş Bağırov!

Pauza.

Bağırov. Ələsgər Babazadə?

Komissar. Bəli, yoldaş Bağırov!

Müəllif. Bu gün qərribə bir gün idi... Mir Cəfər Bağırov səhər yerindən durandan bəri cürbəcür uşaqlıq xatirələri qafslədən gəlib onun fikrinə qonurdu və onu həmişəki kimi fikrini cəmləməyə, həmişəki kimi bütün varlığıyla işə girişməyə qoymurdu. Babazadə... Ələsgər Babazadə... Yenə birdən-birə o uzaq uşaqlıq çağları yoldaş Bağırovun gözələrinin qabağına gəldi və yoldaş Bağırov «Don Kixot» kitabının bütün bu illər ərzində unudulub getməmiş təsirini, amma həmişəlik, əbədi bir keçmişdə qalmış təsirini birdən-birə yenidən hiss etdi. Bu hissiyyatda bir nisgil var idi... Nə idi o nisgil? Nədən deyirdi? Həyətdəki almalığın bir küncünə qısılib hərisliklə o kitabı oxuyan uşaq Mir Cəfər Bağırovun gözələrinin qabağına gəldi. Düzdür, Mir Cəfər Bağırov heç vaxt özünü təhəna hiss etmirdi, çünki o sovet Azərbaycanının rifahı naminə çalışırdı, o, gecə-gündüz bilmədən işıqlı kommunizm idealları uğrunda işləyirdi, yoldaş Stalinin etimadını doğruldurdu və onun bu cür hisslərə qapılmağa heç vaxtı da yox idi. Amma hər-dən uşaqlıq çağlarını xatırlayanda, bütün içinə bir həsrət yayılırdı və illər keçdikcə, bu həsrət elə bil ki, daha da artırdı: o gözəl, o qayğısız uşaqlıq çağları, bir də heç vaxt geri qayıtmayacaqdı, çünki, əbədi bir keçmişdə qalmışdı... O «Don Kixot» kitabını Ələsgərdən almışdı. Ələsgər... Ələsgər Babazadə... Yoldaş Bağırovdan üç-dörd yaş böyük idi... Qubada qonşuydular... Həmişə hamını barışdırırdı... Amma zəhmətkeş sinif vecinə deyildi... Onun üçün bəy oğlu ilə, fəhlə balasının fərqi yox idi... Təki öz başı ağrımasın...

Bağırov. Özü raykoma zəng edib deyib?

Komissar. Bəli, yoldaş Bağırov! Yoldaşlar onu çox yaxşı xarakterizə edirlər...

Bağırov (*gülümsəyir*). Ələsgər Babazadə ona görə raykoma xəbər verməyib ki, yoldaş Bağırovun sağlığına içməmək onu

qəzəbləndirib... Ona görə xəbər verib ki, qorxub! Qorxub ki, başqa biri onu qabaqlayar, başı ağrıyar... Deyirsən, məktəb müdürüdür?

K o m i s s a r . Bəli, yoldaş Bağirov!

B a ğ i r o v . O necə məktəb müdürüdür ki, terrorçuları evinə yığır?!

Pauza.

K o m i s s a r . Düzdür, Mir Cəfər Abbasoviç...

B a ğ i r o v *(əsəbi halda mizin arxasındakı yerdə oturur)*. Əsl təqsir yoldaş Bağirovun sağlığına içməyəndə deyil, terroristləri başına yığandır!

K o m i s s a r . Aydır, yoldaş Bağirov!

M ü ə l l i f . Sovet İttifaqında 1 dekabr 1934-cü ildə qəbul olunmuş qanuna görə terrorçuluğun təşkilində təqsirləndirilən adamlar dərhal güllələnməlidir! Onların müdafiə olunmağa ixtiyarı yoxdur!..

İşıq söndür.

ON DÖRDÜNCÜ ŞƏKİL

Birinci Dustağ, Şair, Ələkbərov, Xosrov, Artist,
Filosof, Manafov, Keşikçi, İkinci dustağ,
Müəllif, dustaqlar.

Bakı. Daxili İşlər Komissarlığının kamerası. Paralel olaraq səhnənin sağ küncündə müstəntiq otağı.

Kamerada dustaqlar. Qapı açılır. İki keşikçi içəri girir.

K e ş i k ç i *(bərkdən)*. Manafov!

Familiyası çağırılan dustağ qaçıb çarpayının altına girir.

Keşikçilər onu güclə dartıb çıxarırlar.

M a n a f o v . Mənim vicdanım təmizdir! Mən casus deyiləm! Yaşasın yoldaş Stalin! *(Çarpayıdan, dustaqların ayaqlarından ya-pışır, dirnaqları ilə sement döşəməni cırmaqlayır.)*. Yox!.. Döyməyin məni!..

Keşikçilər onu güclə süpürleyib kameradan çıxarırlar. Bu vaxt üz-gözü qan içində, döyülüb əldən düşmüş başqa bir dustağı kameraya atırlar. Qapı bağlanır.

Ş a i r *(diqqətlə döşəməyə sərilmiş yeni dustağa baxır)*. Bu ki, Hamletdir!

Səhnənin sağ küncündə stolüstü lampa yanır. Müstəntiq Ələkbərov üz-gözü, bədəni qancır içində olan Xosrovu dindirir.

Ə l ə k b ə r o v . Deməli, belə... Hadrutda rus dilində ərizələr yazmağını boynuna alırsan?! Boynuna alırsan ki, Hadrutda rus dilində ərizələr yazırdın?!

X o s r o v . Yazırdım...

Ə l ə k b ə r o v . Kimə yazırdın?

X o s r o v . Camaat xahiş edirdi, mən də yazırdım...

Ə l ə k b ə r o v . Yox, yox, bir dəqiqə dayan! Bilmirsən ki, məni aldatmaq mümkün deyil?! Mən Ələkbərovam, başa düşdün?! Müstəntiq Ələkbərov! Başa düşdün, yoxsa yox?! Mən sənədən soruşuram ki, o ərizələri kimin adına yazırdın? Sualıma cavab ver!

X o s r o v . Rəhbərlərin adına.

Ə l ə k b ə r o v . Buxarinin adına yazırdın?

X o s r o v . Nə bilim?

Ə l ə k b ə r o v . Hə, yoxsa yox?

X o s r o v . Bəlkə də...

Ə l ə k b ə r o v . Bəlkəni əkilər, əvəzində noxud bitib! Bəlkə olmaz! Hə, yoxsa yox? Cavab ver! *(Xosrovu vurur.)*

Paralel kamerada işıq çoxalır.

Ş a i r . Sakit olun! Bilirsiniz Hamlet nə deyir?

A r t i s t . Olum, ya ölüm... Budur məsələ! Hankı daha şərəf-lidir?! Düşmən qəzanın ağır tokatlarına dayanmaq və ya fəna sila-binin coşğun dalgalarına qarşı qoyub onu qorutmaq, əzmək... Yer üzündən qaldırmaq... ölmək, uyumaq, bu qədər... Qəlbin iztirab-larını, yaranmışların nəsibi olan minlərlə əzabları bir yuxu ilə bitirmək... Belə bir son istənilməzmi?!

İşıq müstəntiqin otağında çoxalır.

X o s r o v. Ola bilər...

Ə l ə k b ə r o v. Deməli, Rıkovun da adına ərizə yazırdın?

X o s r o v. Camaat xahiş edirdi, hərənin bir dərdi-səri var... Xahiş edirdilər... Rıkov o vaxt sovet hökumətinin sədri idi də... Mən də yazırdım...

Ə l ə k b ə r o v. Bax belə... Gör nə açılır iç üzün sənin?! Adamı belə danışdırarlar. Müstəntiq Ələkbərovdan heç nə gizlətmək mümkün deyil! Deməli, Buxarindən, Rıkovdan kömək istəyirdin, hə? Zəhmətkeşlər arasında təbliğat aparırdın ki, Buxarin, Rıkov sizə kömək edəcək, hə? Cavab ver!

X o s r o v. Axı, axı, yoldaş Stalinin də adına ərizələr yazırdım. Ən çox yoldaş Stalinin adına ərizələr yazırdım!

Ə l ə k b ə r o v. Əclaf oğlu, əclaf, mənə provakasiyaya çəkmək istəyirsən?! (Onu vurur.)

Kamerada işıq çoxalır.

Artist. Ölmək... Uyumaq... Uyumaq?... Bəlkə də rəylər görmək?! Budur işte məsələnin çətin yeri... Həyatın, boranları keçdikdən sonra, bu ölüm yuxusunda biz nələr görəcəyik? Budur yolun keçidini kəsdirən! Budur bizi uzun həyatın sürüntülərinə məcbur edən! Buna görədir ki, fəlakət bu qədər sürəklidir.

Müstəntiqin otağında işıq çoxalır.

Ə l ə k b ə r o v. Deməli, belə?! Bu kitab sənidir?

X o s r o v. Bəli...

Ə l ə k b ə r o v. Əlbəttə, sənidir. Bunu necə danasan, hə?!

X o s r o v. Mən danmıram ki...

Ə l ə k b ə r o v. Dana da bilməzsən!

X o s r o v. Bəli, mənimdir! Mənim kitabımdır! Danmıram!

Ə l ə k b ə r o v. İstintaqa kömək etmək istəyirsən?! Ona görə danmırsan? Xeyr. Ona görə boynuna alırsan ki, başqa əlacın yoxdur. Müstəntiq Ələkbərov səni divara dirəyib! Oxumusan bu kitabı? Neçə dəfə oxumusan?

X o s r o v. Bir dəfə.

Ə l ə k b ə r o v. Düzünü de!

X o s r o v. Düzünü deyirəm də!

Ə l ə k b ə r o v. Sən dedin, müstəntiq Ələkbərov da inandı, hə?! Cəmi bir dəfə oxumusan, hə?

X o s r o v. Bəli...

Ə l ə k b ə r o v. Danmaq istəyirsən, hə? İstintaqı səhv yola yönəltmək istəyirsən, hə? Baxarıq! Haradandır səndə bu kitab?

X o s r o v. Bağışlayıblar.

Ə l ə k b ə r o v. Kim bağışlayıb?

M ü ə l l i f. Professor Zilberin kiçik qardaşı Beniamin Kaverin o vaxt gənc yazıçı idi, Moskvada yeni kitabı çıxmışdı: «Xəzanın sonu»...

X o s r o v. Professor Zilber o kitabı özü ilə... Hadruta gətirmişdi...

M ü ə l l i f. Və professor Zilber o kitabı özü ilə Hadruta gətirmişdi. O zaman professor Zilber bir quş olub Hadruta girə bilməmiş Xosrov müəllimə baxdı. Professor Zilber bütün ailəsini taun aparmış bu insana nə işə bir şey etmək, bir yardım göstərmək istəyirdi. Professor Zilber bu adama baxırdı və elə bil ki, onun qarşısında vicdan əzabı çəkirdi. O, ikinci dəfə idi ki, bu adamı görürdü: bir dəfə dünən gecə, Hadruta girmək istəyəndə, bir də ki, indi, ştabda. Bu adam necə gəlib bura çıxmışdı? Ona nə etmək olardı? Heç nə!.. Professor Zilber öz həyatında ilk dəfə idi ki, bu dərəcədə bir dərd altına düşmüş adama rast gəlirdi. Zilber Xosrov müəllimə baxdı, sonra yazı məzinin arxasına keçdi, siyirtməni çəkib həmin kitabı götürdü, açıb ağ üz səhifəsində birçün an da fikirləşmədən avtoqraf yazdı: «Çeloveku, uvidevşemu i perejivşemu ad. Lev Zilber. 8 aprelya 1929. Qadrut.» Və professor Zilber getirib o kitabı Xosrov müəllimə bağışladı...

X o s r o v. O kitabı professor Zilber Hadrutda bağışlayıb mənə.

Ə l ə k b ə r o v. Yəhədidir?

X o s r o v. Bilmirəm...

Ə l ə k b ə r o v. Deməli, bilmirsən, hə?! Yaxşı, «Çeloveku, uvidevşemu i perejivşemu ad»... Bunu sənə yazıb?... Bu yazını da oxumusan?!

X o s r o v. Hansı yazını?

Ə l ə k b ə r o v. «Çeloveku, uvidevşemu i perejivşemu ad.»

X o s r o v. Əlbəttə, oxumuşam...

Ə l ə k b ə r o v. Bax, belə! Deməli, xalq sosializm qurur, am-

ma sən cəhənnəmdə yaşayırsan də?! Sovet İttifaqı, Sovet Azərbaycanı sən üçün cəhənnəmdir, hə?! Cavab ver! *(Xosrovu vurur.)*

Kamerada işıq çoxalır.

Artist. Yoxsa, dünyanın bu zülüm-fəsadına, hökmlərinin təkəbbürünə, güclülərin təhqirinə, qayıtarılmış, tapdanmış bir eşqin acı iztirablarına, qanunların boşluğuna, hakimlərin utanmazlığına, rəzillərin xidmətlərinə qarşı coşan nifrətlərə kim dayanmaq istədi? Halbuki, bir xəncər bizi bunların hamısından əbədlilik qurtara bilər!..

Müstətiqin otağında işıq çoxalır.

Ələkbərov. Cavab ver! Sovet Azərbaycanı, Sovet İttifaqı sən üçün cəhənnəmdir?! Tez cavab ver! Hə, yoxsa, yox! Fikirləşmə, cavab ver!

Xosrov. Yox... O vaxt Hadrutda taun epidemiyası var idi...

Ələkbərov. Bəlkə, elə yəhudilərə qoşulub, o epidemiyanı sən özü yaymısan Hadrutda, hə?

Xosrov. Professor Zilber Hadrutu taundan qurtardı...

Ələkbərov. Elə bilirsən heç nədən xəbərimiz yoxdur?! Neçə dəfə oxumusan bu kitabı? Boynuna al!.. Neçə dəfə?

Xosrov. Bir dəfə oxumuşam...

Ələkbərov. Əclaf oğlu əclaf! İstintaqı azdırmaq istəyir-sən?! Svoloc! *(Xosrovu vurur.)*

Xosrov huşunu itirib oturduğu kətidən yerə sürüşür.
Keşikçilər onu aparır. Kamerada işıq çoxalır.

Artist. Acı həyatın ağır cəbrini nifrət və göz yaşlarıyla kim daşımaq istədi? Yalnız bir qorxu... Orada nə olacaqdır?.. Orada... O bilinməz vadiyə ki, oradan bu vaxta qədər kimsə qaçıtmamışdır... İradə sarsılır və bizi bilinməz bir aləmə atılmaq-dansa, acı iztirablara dayanmağa məcbur edir. Qorxaq fikrin müdhiş etirafı, qəti bir iradənin iti boyası, təfəkküratın zülmətinə qarşı solur. Düşündükcə, tələsik həyəcanların cəsarəti sönür... Fikir işə keçməyir... Sus, Ofeliya! Gözəl pəri, öz dualarında mənim də

günahlarımı xatırlat... *(Gülümsəyərək səndələyir, anıma yığılma, sonra xəyalən tamaşaçılardan gül alır və o gülləri sinəsinə sıxır.)* Bu, mənim səhnədə aldığım sonuncu gül dəstəsidir?!

Qapı açılır. **Xosrovu** kameraya atırlar. **Artist** ona tərəf addımlamaq istəyəndə yığılır. **Şair** onu qucaqlayır.

Əlini məndən çək, zavallı! Məgər sən mənim kim olduğumu bilmirsənmi?! Mən xalqın düşməniyəm! Mən terrorçuyam! Mən casusam! Əlini çək, Şair!.. Ah zavallı!.. Yoxsa, artıq sənə də yoxlub bu mərhəmət xəstəliyi?!

Şair onu ehməllə yerə uzadır.

Filosof *(öz-özünə).* **Artist** – məhbus! Tamaşaçılar – məhbus! Yalnız Şekspir bütün dövrlərin Şekspiridir! Şekspir əbədi bir azadlıq içindədir, onun üçün keçilməz divar, adlanmaz sərhəd yoxdur! Onun üçün bu kamera da yoxdur! Onun üçün Sovet İttifaqı da yoxdur! Onun üçün yoldaş Stalin də yoxdur!

Dustaqlar *(dəhşət içində):*

– Sus-s-s!..

– Sus-s-s!..

– Sus-s-s!..

Qapı açılır.

Kesikçi. Şərifzadə!

Artist güclə ayağa qalxır, dustaqları bir-bir gözəndən keçirir və səhnədəymiş kimi, qürurla kameradan çıxır.

Pauza.

Filosof *(bir-bir kameradakı dustaqlara yaxınlaşaraq).* Şair... dramaturq... əbədiyyatşünas... folklorçu... dilçi... nəşriyyat müdiri... kitabxanaçı... redaktor... müəllim... Mən də filosof... *(Bərkdən gülür.)* Görəsən, Lenin sağ qalsaydı, indi onu da «xalq düşməni» kimi həbs edərdilər?! Marksı, Engelsi güllələyirdilər?! *(Yenə bir-bir dustaqlara yaxınlaşaraq)* İngilis casusu... terrorçu... alman casusu... pantürkist... beynəlxalq imperiализmin agentı... panislamist... trotskiçi... yapon casusu... *(Qışqırır.)* Bəs monqol

casusu hanı? (*Daha da bərkdən qışqırır.*) Hanı? Hanı? (*Çığırılı ilə*)
Gərək Marksı güllələyirdilər!

Dustaqlar (*pıçıltı ilə*):

– Hə!..

– Hə!..

– Hə!..

Filoso f. Gərək Engelsi güllələyirdilər!

Dustaqlar (*pıçıltı ilə*):

– Hə!..

– Hə!..

– Hə!..

Filoso f. Lenini də!

Dustaqlar (*pıçıltı ilə*):

– Hə!..

– Hə!..

– Hə!..

Filoso f. Gərək... Gərək Stalini də güllələyirdilər!

Dustaqlar (*dəhşətlə*):

– Sus-s-s!..

– Sus-s-s!..

– Sus-s-s!..

Filoso f (*gözündə qalın şüəli eynək olan dustaqlardan birinə yaxınlaşaraq*). O-o-o!.. Yoldaş Mir Cəfər Bağırov!..

İkinci dustaq. Yox, mən yoldaş Bağırov deyiləm!

Filoso f. Bura sovet kamerasıdır! Burada danmaq olmaz!
Sən yoldaş Bağırovsan!

Dustaqlar:

– Boynuna al!..

– Boynuna al!..

– Boynuna al!..

Bu an Xosrov vəhşi bir qışqırıqla Bağırovu xatırladan o bir nəfərin üstünə atılır.

Xosrov (*onun yaxasından yapışaraq*). Sən taunsan! Taunsan! Taunsan! Taunsan! Taunsan! Taun! Taun! Sən Taunsan! Taun!

İkinci dustaq (*güclə yaxasını onun əlindən çəkərək, yerə çöküb, ağlaya-ağlaya*). Bəs, siz məndən nə istəyirsiniz?! Siz!..

Siz!.. Axı, siz, niyə mənə işgəncə verirsiniz? Onlar öldürür məni, bəs siz?! Siz niyə?!

Pauza.

Qapı açılır və Keşikçi içəri girir.

Keşikçi (*kağızdan oxuyur*). Xosrov Ələkbərli!..

İşıq söndür.

ON BEŞİNCİ ŞƏKİL

Əflatun, Cümşüdlü, Arzu.

Bakı. Məktəb. Miting gedir. Əflatun müəllim danışır,
Cümşüdlü xitabət kürsüsünün yanında dayanıb.

Əflatun. Bu gün, növbəti... o adı nədir, şey, növbəti «izhəri-nifrət» mitinqində çıxış etmək üçün söz verilir məktəbimizin şagirdi, o adı nədir, şey, xalq düşməni, terrorçu, maskalanıb məktəbimizin, o adı nədir, şey, keçmiş müdiri olmuş Ələsgər Babazadənin qızı Arzuya!

Arzu alqışlar altında, əlində kitablar, gəlir. Cümşüdlü onun qolundan tutub xitabət kürsüsünün arxasına çəkir.

Cümşüdlü. Gəl bura! (*Arzunun qolunu əlləyir.*) Ay mala-dəs! (*Gözü ilə az qalır qızı yesin.*)

Arzu (*ruh yüksəkliyi ilə qışqırır-qışqırır*). Yoldaşlar! Mən artıq yeddinci «izhəri-nifrət» mitinqində çıxış edib atamı ifşa edirəm!

Alqışlar.

Mən bu gün də əliboş gəlməmişəm, evimizin zirzəmisində terrorçu atamın, xalq düşməni olan Əvəz bəydən alıb gizlətdiyi bu kitabları, bu qədim əlyazmalarını tapıb gətirmişəm!

Alqışlar.

(*Kitabları yuxarı qaldıraraq.*) Bu kitablar bizi keçmişə çəkir!

Ərəb əlifbası ilə yazılmış bu kitablar bizi dinə çəkir! Ancaq Lenin baba bizə öyrədib: Allah yoxdur!

Alqışlar.

(*Daha da bərkdən.*) Yoxdur Allah!

Alqışlar.

Ə f l a t u n (*vəcdə gələrək*). O adı nədir, şey, əsl pioner belə olar!

Alqışlar.

A r z u. Mən xalq düşməni olan atama nifrət edirəm! Yaşasın əziz atamız, bizə xoşbəxt həyat vermiş Stalin baba!

Alqışlar.

C ü m ş ü d l ü (*Arzunun qolundan tutaraq*). Yaşasın xoşbəxt sovet pionerləri!

Alqışlar.

A r z u (*daha da bərkdən*).

Bəşər dühasının sönməz ulduzu,
Əziz rəhbərimiz, atamız Stalin!
Ürəyimiz, sevgimizin sonsuzu
Bil ki, əzəl gündən sənindir, sənin!
Ey bütün ellərin şöhrəti, şanı?
Aparırsan bizi zəfərlərə sən!

Şərin ardı əks-səda ilə eşidilir.

İşıq sönmür.

ON ALTINCI ŞƏKİL

Sürgündə olan d u s t a q l a r, o c ü m l ə d ə n, X o s r o v,
Ə l ə k b ə r o v, Q ı r m ı z ı Y a q u b.
Sibir. D u s t a q l a r kimi işə dəfn edirlər. Müsəlman dəfnidir.

4-5 dustaq çiyində meyit gətirir. 10-12 dustaq onların ardınca gəlir.
Soyuqdur, külək viyılı ilə əsir. Və o külək viyılısı altında
A r z u n u n söylədiyi şərin ardı eşidilir:

Əməlin qorq edib nura cahanı!
Bir nəğmə çağlayır mənim sinəmdə:
Eşq'olsun Stalinə!
Yaşasın Stalin!
Həyatın mənası,
Məzmunudur o!

Müstəntiq Ələkbərov mollalıq edir və soyuqdan üşüyə-üşüyə
əlində tutduğu dəftərdən avaz ilə oxuyur.

Q ı r m ı z ı Y a q u b (*Xosrova yaxınlaşaraq, soyuqdan üşüyə-üşüyə*). Allah rəhmət eləsin, yaxşı kişi idi.. (*Meyitə işarə edir.*) Tatar bolşeviki idi... Çarın vaxtında, yoldaş Stalinlə bir yerdə, bax, elə burada, bu Narımda sürgündə olmuşdu... 1913-cü ildə... Düz iyirmi dörd ildən sonra, onu tutub yenə bura sürgün eləmişdilər... Bir dəri, bir sümük qalmışdı bədbəxt oğlu... Amma əqidə adamı idi! Öləndə də axırncı sözü: «Yaşasın yoldaş Stalin!» – oldu... O molla da, azərbaycanlıdı... Deyirlər vaxtıyla müstəntiq olub... Dəftəri görürsən? Deyir, guya, Quranı əzbər bilir, dəftərə özü yazıb... Nə bilim, doğrudan Quranı deyil?.. Burada bütün müsəlmanları o dəfn edir... Bunlar da çəçen, qazax, ləzgi, qabardin, bolqar, inquş, tacik, qırğızı... Sonra, öz yemək payını verər-sən o mollaya. Biz də verəcəyik... Həmişə belə olur... Uçitel, de-yəsən, tanımırsan e, mənii?! Neçə gündü, elə mən danışırım, sən susursan...

Xosrov yenə ona baxır, amma yenə də bir söz demir.

Mənəm də, Qırmızı Yaqub... Siyasi dustağam... Dedilər ki, gu-ya mən revii... (*Güclə tələffüz edir.*) revii... revizionistəm!.. Uçitel, ancaq zalım uşağı heç başa salmadı ki, revii... revizionist nə deməkdii?.. Nə edir bu revii... revizionist ki, belinə 15 il basıb, Sibiro göndərilir?! Eybi yox, uçitel!.. Biz səninlə taun görmüşük!.. Si-bir nədir ki!.. Biz səninlə, uçitel, tauna qalib gəlmişik!.. Yoldaş Stalinin xəbəri yoxdu bu işlərdən. Ondən gizlədirlər bu işləri. An-caq xəbər tutacaq yoldaş Stalin! Xəbər tutan kimi, bunların hamı-sının atasını yandıracaq!

Küləyin viyılıtsı daha da çoxalır. Ələkbərov Qurandan oxuduğunu bitirir. Dustaqlara yaxınlaşıb, əl ağır və bir-bir yemək payını alır. Bir an Xosrova baxır.

Ələkbərov (*soyuqdan üşüyə-üşüyə, Xosrova*). Tanış gəlirsən mənə... Deyəsən, səninlə bir yerdə işləmişik, hə?

Qırmızı Yaqub. Yox, əşşi!! Üçiteldir... Biz onunla tauna qalib gəlmişik!

Xosrov (*qəflətən qışqıraraq Qırmızı Yaquba*). Yəni qalib gəldiniz tauna?!. Yəni qalib gəldiniz tauna?! (*Ələkbərovun yaxasından yapışır*). Bəs bu nədir?! Hə?! (*Kənarda dayanıb özünü itirmiş Qırmızı Yaquba*) Bəs necə qalib gəlmisiz tauna?! Bəs bu nədir? (*Ələkbərovun yaxasını silkələyə-silkələyə*) Nədir bu? Kimdi bu?

Ələkbərov yaxasını güclə Xosrovun əlindən çəkməyə çalışır.
Külək daha da şiddətlənir.

Xosrov (*qışqırır*). Taun budur!.. Bu!.. Taundur!.. Taun!.. Taun!..

Küləyin viyılıtsı Xosrovun səsinə eşidilməz edir.

İşıq sönür.

İKİNCİ HİSSƏ

ON YEDDİNCİ ŞƏKİL

Arzu, Xosrov.
Bakı. 1964-cü il. Arzunun evi. Həyətdən toyuqların qaqqılıtsı eşidilir.

Arzu (*öz-özünə*). Ay Allah, bunlar necə acgöz heyvanlardı belə?! Çinadanları yanımlar!.. (*Pəncərədən qışqırır*.) İndicə dənmədim sizə, ay əclaf!.. Hə?!

Qapı döyülür. Arzu deyinə-deyinə qapını açır, Xosrov içəri daxil olur.

Çox acgöz heyvandılar!.. (*Diqqətlə Xosrova baxır*.)

Pauza.

Dayan görüm... (*Heyrətlə*) Xosrov müəllim... Hə, özündü, Xosrov müəllim!.. Sənsən?!

Pauza.

Haradan xortlamısan, a kişi?.. Niçəqə sebe!..

Pauza.

Məni tanımadın?.. Mənəm də... Arzu... Arzuyam... Ələsgər müəllimin qızı...

Pauza.

Elə əvvəlki kimi danışib ələyən deyilsən, hə?.. Mən elə bilirəm ki, indi sən sümüklerin də çürüyüb... (*Gülür*.) Ancaq yaxşı qalmısan, vallah!.. Keç də, keç içəri, nə bitib qalmısan ayaq üstə?!

Pauza.

Bu boyda Bakıda məni necə tapdın sən, a kişi, hə?!

Xosrov içəri keçir.

Çıxar paltonu.

Xosrov əlindəki бүкүлүнү qapının yanındakı sandıqçanın üstünə qoyur, sonra paltosunu çıxarıb qapının yanındakı asılıqandan asır.

(*Diqqətlə ona baxaraq*) Səni gördüm, çox şey yadıma düşdü... Haradan gəldin çıxdın sən bura?.. Gəl otur. Əşşi, mənə nə var idi e?.. Tək canım idi! Kələntər müəllimin anıma... yazığın yeddi qızı qalmışdı... İkisi öldü... Biri itdi, onu gördüm deyən olmadı... Biri özünü balkondan atdı... O biriləri də oldu qəhbə!.. Qonşumuzdular də... Sən haradan gəlib çıxmısan bura?.. Sənə baxanda qorxuram e... Elə bil, ölü dirilib... Gəl, gəl otur.

Həyətdəki toyuqların qaqqılıtsı bərkiiyir.

(*Toyuqların qarasına.*) Ay öləsiz sizi! Bu saat, qoy bu supu verim o acgözlərə... O qəder yemək verirəm ki, bunlara... Astarı üzündən baha başa gəlir. Ancaq yumurtaları dadlı olur şoqəriblər... Bunları Stavropoldan alıb gətirmişəm...

Pauza.

Çox yaxşı iş görüb gəlmisən... (*Kətli göstərir.*) Otur burada... Dayan, döşəkcə verim, altına sal...

X o s r o v. Yox, lazım deyil. (*Oturur.*)

A r z u. Necə lazım deyil?! Qup-qurusan... Zapasın-zadın da yoxdu! (*Gülür.*) Oturacaqsan, taxta sümüklerini kəsəcək... (*Mizin üstündən boşqabı götürür.*) Öz supumdu e, qoy verim onlara, yoxsa əclaflar qoymayacaqlar s'şəbət edək... (*Qapını açıb eşiyə çıxır.*)

Pauza.

(*Həyətdən səsi gəlir.*) Alın, ay acgözlər! Öz payımı da sizə verirəm!.. (*İçəri girir.*) Vay səni, Xosrov müəllim! Niçeqo sebe!.. Elə əvvəlki adamsan... Elə bil, heç... nə qəder? İyirmi yeddi il keçməyib... Bir danış görək də, nə var, nə yox... Atamı güllələdilər, dedilər «qlavardır»! Bəs səni necə oldu ki, güllələmədilər?.. Birdən stukaç-zad olarsan ha!.. (*Gülür.*) Sveji çayım var... Qoy, gətirim sənə... Yaxşı müəbbəm də var... Saratovdan almışam... Orda xalturit eləmirilər... Bizimkilər kimi oğru deyillər... Özü də ucuz... Yaduva gəlir?.. Anam, rəhmətlik, Ordubaddan gəlmiş ləpə qoyardı stolun üstünə... Əlibala müəllim yaduva gəlir?.. Mənə deyirdi ki, Sofya Kovalevskaya olacaqsan! Ay səni... nə olsun ey... Sofya cəmi 41 il yaşadı. Amma, mənim ölmək fikrim yoxdu! (*Gülür.*) Pravadniyəm obşi vaqonda, üç gün yoldayam, iki gün evdə... (*Həyətdən yenə toyuqların qaqqıltısı eşidilir.*) Öldürsə, məni o toyuqların acgözlüyü öldürəcək... (*Bu dəfə bir az isterika ilə gülür.*) A kişi, sən gəlmisən bura ki, heç ağzıvı açıb, bir kəlmə söz deməyəsən?.. Yaxşı, çayımı iç... Əntiqə müəbbədir... Saratovdan almışam... Özün təksən?.. Day evlənməmişən? Təksən! Sifətdə yazılıb ki, təksən... Kimsəsin birisən... Bəs kim qulluq eliyir sənə?.. Bəlkə məni alasan, hə?.. (*Yenə gülür.*) Beləliyimə baxma ha, demə ki, hay-hayı gedib, vay-vayı qalıb!.. Hələ canımda su var,

pis döyüləm! (*Gülür.*) Özü də... peşman olmazsan ha!.. (*Daha da bərkdən gülür.*)

X o s r o v köhnə güzgünün yuxarısında, divardan asılmış şəkillərə baxır.

Şəkillərə baxırsan?.. Hə də, deyirsən ki, bunun nəyinə baxım?.. (*Gülür.*) Allah kişilərin ağlını alır də!.. (*Şəkilləri göstərir.*) Üçü də oğlanlarımdı... Bunu görürsən?.. Bunun atası Cümşüldüdü... Yaduva gəlir?.. Raykomda işləyirdi, məktəbə gəlirdi tez-tez... Əyyaşın, pozğunun biri idi... Oğraş! Məktəbdə «izhari-nif-rət» mitinqlərində gəlib əl çalıb, məni nümunə göstərirdi... Sonra, guya, bizə yazığı gəldi... Anamı dəlixanaya süpürgeçi düzəlttdi... O vaxtdan, elə gözü var idi mənə... Köpəyoğlu... Hər dəfə xəlvətə salıb ələyirdi məni... Anamı, ölən kimi, müharibənin ortaları idi, gəlib tapdı məni... 15-16 yaşım var idi... Amma 20 yaş verərdin mənə... Kök idim... Vaxtından əvvəl yetişmişdim də... (*Gülür.*) Sən danışmırsan, heç olmasa, mən danışım da... Hə, bunun atası o oğraş idi... Gorbagor oldu... Öləndə, heç üstünə gələn olmadı... Özünün arvad-uşağı var idi... Ayrıca bir ev kirələyib, məni saxlayırdı... Pozğunun biri idi... Bədənimdə sağ yer qoymamışdı... Göydən düşmüşdüm də... əlinə əclafın... Gözüne təpirdi məni... Doymaq bilmirdi, köpəyoğlu... Mən indiyəcən elə pozğun oğraş görməmişəm! Heç Rusetin çöllərində də mən belə pozğun oğraşa rast gəlməmişəm!.. (*Gülür.*) Amma mən də az görməmişəm a-a-a!.. (*Divardakı şəkili göstərir.*) Yaxşı ki, bu, atasına oxşamır... Ancaq, arvadı çatlağın biri çıxdı... Qonşuların yanında, mənim saçımı yolurdu, qəhbə!.. Ər-arvad ikisini də qovdum yanımdan!.. Əh, guya ki, qonşular ondan fəridi? Bunu görürsən?.. Bu... Eşidirsən o toyuqların səsini?.. Vay bunların qarnına şiş batsın!.. İndicə bir boşqab sup verdim bunlara... Doymaq bilmirlər ki!.. Mən burda olmayanda, həyətin uşaqları gəlib, yumurtaları oğurlayırlar... Qonşular da bir tərəfdən milisə yazırlar ki, guya, bu toyuqlar, həyəti batırır!.. Cəhənnəmə yazsınlar!.. Belə şeylər mənə kar eləməz! Çayuvu iç!..

X o s r o v stəkani ehtiyatla qaldırır.

Qorxursan ki, çay əvəzinə, sənin də stəkanında sup ola? (*Gülür.*)

lür və divardakı ikinci şəkilli göstərir.) Hə, bu Barnaulda yaşayır...
Yenə çay gətirim sənə?..

X o s r o v. Yox, yox, sağ ol!

A r z u. Onda müəbbə ye!

X o s r o v. İstəmirəm, sağ ol!

A r z u. Yaxşı müəbbədir e... Saratovda pis şey satmırlar...

Pauza.

İşıq bir az zəifləyir.

S ə s. Əziz dostlar, tamadadan min dəfə üzr istəyirəm ki, onu afsaytda qoyuram... Ancaq, ürayımə bir gözəl sağlıq gəlib ki, onu da mən bu gözəl məclisdə deməliyəm!

İşıq yenə güclənir.

A r z u. Evim pis döyül, hə?... Düzdü, kuxnam yoxdu... İki otaqdı... Ancaq ona da min şükür... Koridorda da, görürsən də, qaz da var, su da var... Tualet də həyətdədir... Bunu oğlunun o arvadına, o erməni qəhbəsinə verəydim, özüm yenə küçələrə düşəydim?! Bəs sənə o arvadın nə oldu?... Təzə almışdın e... Adı da Gülzar idi... Yadımdadı... Gözləmədi, hə, sənə?... Yadıma gəlir... Elə bil indiki kimi görürəm... Yanaqları od tutub yanırdı... O cür arvadlar kişisiz qala bilməz!.. *(Gülür.)* Neyləsin e, yazıq, kişisiz çətin olur də... *(Xosrov ayağa qalxır.)* Nə oldu?

X o s r o v. Mən gedim...

A r z u. Niyə?.. Otur də!.. Niyə belə tez gedirsən?.. Qoy bir su qızdırım... yaxşıca başuvu yuyum sənə... Hə... tək adamsan, bir yaxşıca istirahət elə!

X o s r o v. Yox, yox, sağ ol!

A r z u. Nə sağ ol e?... *(Gülür.)* Sağam də!.. Onda... Voronejdən əntiqə göbələk qurusu gətirmişəm... Qoy sənə bir sup bişirim...

X o s r o v. Yox, sağ ol!

A r z u. Yüz qram da ara q verərəm sənə... Vurarsan, hə?... Yoxsa, day elə qocalmısan ki, heç ara q da içə bilmirsən? *(Bərkdən gülür.)* Hə?... Nə deyirsən?..

X o s r o v. Yox, yox...

A r z u. Qorxma e, sənə göndərməyəcəm mağazaya, ara q dalınca... Özümdə var, gətirim?.. Vur a q bir az!

X o s r o v. Yox...

İşıq zəifləyir.

S ə s. Niyə qoymursuz səhərdən bəri, bu gözəl qızın sağlığını içək?! Bu gözəl qızı təbrik edək?!

Pauza.

S ə s. Bir dəqiqə, Xosrov müəllim, bir dəqiqə! Arzu qaçmır ki... buradadır, özümüzünküdür... sağlığına da içəcəyik... Sözümü-zü də deyəcəyik... Ancaq, bu qədərləri qaldıra q Xıdır müəllim deyər sağlığı!.. Doğrusu, bizi qabaqladı Xıdır müəllim... Yaxşı da etdi... Sağ olsun! Yoldaş Mir Cəfər Bağirovun sağlığına! O böyük insan başımızın üstündən əskik olmasın! Yoldaş Stalinin sevimli şagirdi və silahdaşı kimi, həmişə bizə bu cür müdrik rəhbərlik etsin! Həmişə bizə belə yol göstərsin!..

Toyuqlar qaqqıldayır. Səhnənin işığı güclənir.

A r z u. Əsdirsən? Bilirlər ki, indi qapı açılacaq, adam çıxacaq... Yemək istəyirlər... Bu qəder acgöz heyvan görməmişəm! Əclaflar! Dəhşətdi! *(Pancərədən toyuqlara baxır.)* Yoxsa, gedim sizə Voronej göbələyindən sup bişirim? Ay siz öləsiniz! *(Xosrova)* Axırda bunlar, mənim özümü də yeyəcəklər... Yenə müəllimsən?

X o s r o v. Yox.

A r z u. Hə, müftə pensiya alırsan?.. *(Gülür.)*

Pauza.

Bəs nə edirsən?

X o s r o v. Kioskda qəzet satıram.

A r z u. Onda yaxşıdı də, qəpik-quruşun olar. *(Xosrov müəllimin gətirdiyi kağız torbaya baxır.)* O nədir elə?..

X o s r o v. Bir az meyvədir... Sənə gətirmişəm...

A r z u. Bəs mən sənə nə bağışlayım?.. Hə?... Nə bağışlayım?..

X o s r o v. Sağ ol! *(Qapıdan çıxmaq istəyir.)*

A r z u. Qaçırsan?

X o s r o v. Yox...

A r z u. Qaçırsan burdan, hə? Mənnən iyənirsən?

X o s r o v. Sağ ol...

A r z u. Mənəm də, Arzuyam! Niyə iyənirsən, hə? Tapdım! Bilirsən, sənə nə bağışlayacağam?! Bax! (*Otaqdan çıxan Xosro-
vun ardınca qışqır-qışqır əzbərdən deyir.*)

Vı bili vçera
bezimenni,
Sedaya zurna
Suleymana,
Djambula
sedaya dombra...
Tak poyte je
Stalinu
slavu
Stixami
podobnimi splavu
Zolota
i serebra!..

İşiq sönür.

ON SƏKKİZİNCİ ŞƏKİL

Əbdül Qafarzadə, Əflatun, Burun, Professor.
Bakı. 1978-ci il. Əbdül Qafarzadənin kabineti. Əbdül
Qafarzadə öz mizinin arxasında oturub. Əflatun və Burun
ayaq üstə dayanıblar.

Əflatun (*yekə və köhnə portfəldən çıxardığı pul dəstlərini
bir-bir mizin üstünə qoyur*). Buyurun. Bu, qumarxanadan... Bu,
araqdan... Araq bu həftə, o adı nədir, şey, yaxşı getdi... Bu,
morqdan... Bu da, o adı nədir, şey, nəşədən...

Əbdül Qafarzadə (*mizin siyirtməsinə açıb pulları onun
içinə tökir*). Bu gündən morqdakı alveri saxlayırsız. Bu qədr.

Pauza.

B u r u n. Qədeş, morqu bağlıyırsan?

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Hə.

B u r u n. Bəs mən?

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Nə mən? Sən kimsən bəyəm?

B u r u n (*get-gedə əsəbiləşərək*). Məni atırsan bayıra, bağliyr-
san morqu, hə ?? Bilmirsən də, mən kiməm?! (*Qızıdır.*) Alə, 15 il
yatıb çıxmış Soltan Muradam da mən! 15 il yatdım, bir yerdə sə-
nün əduvu çəkmədim! Burunam da mən! Həmin Burun! İndi mə-
ni çölə atırsan?

Əflatun onun ədəyini dartır.

Alə, dartma e, penceyimi! Partdıyıram e, mən!

Pauza.

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə (*sakit*). Soltan Murad, «Domal» bi-
lirsən nədir?

B u r u n (*hirsle*). Yox!

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Haradan biləsən?! Evdə bişməyib,
qonşudan gəlməyib. Özü də çətin tapılır. QDR buraxır. İtə-qurda
gərək, ağız açasan ki, bir yeşik göndərsin evə! Paraşokdur. Zaxo-
du yuyurlar onuynan.

Kiçik pauza.

Səni eləyərem, bax, o cür poroşok! O burun var ha, sən öl-
sən, onu da ət məşinkasından keçirtirib yedirdərəm arvaduva,
uşaqlaruvə!

B u r u n. Baxarıq! (*Otaqdan çıxır.*)

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə (*siyirtmədən pul çıxarır*). Bunları gö-
tür.

Əflatun (*həyəcanlı*). O adı nədir, şey, Allah səni bizim baş-
sımızın üstündən, o adı nədir, şey, əskik cləməsin. Allah sənə cı-
biyə min bərəkət versin. Biz də, sənə kölgəndə dolanaq... Sənün
qardaşın Xıdır da, Allah ona, o adı nədir, şey, qəni-qəni rəhmət
eləsin, kişi adam idi! Əclaf Stalin onun, o adı nədir, şey, qədrini
bilmədi! Xıdır müəllim Azərbaycan idmanının, o adı nədir, şey,
tacı idi! Allah sənün canuvu sağ eləsin, Bakıda onun adına küçə
qoydurdun! Əntiqə küçədi! Mənim dostum idi, rep... rep... o adı
nədir, şey, represiya qurbanı oldu... Stalinə qarşı mübarizə aparır-
dı, o adı nədir, şey, özü də təkbəşimə!

Əbdül Qafarzadə. Yaxşı. (*Qapıya tərəf işarə edərək*) Uşaqlara tapşır, dörd nəfər otursun bu axmağın maşınına, bir yerdə yaxşı çırpınsınlar onu, sonra da, şalvarını çıxardıb, bayraq kimi, aparıb evinin qapısında assınlar.

Əflatun. Baş üstə.

Əbdül Qafarzadə. Moskvaynan danış. Gecə ora gedirəm. İki biletd götür təyyarəyə.

Əflatun. Baş üstə. Başqa bir şey lazım deyil, o adı nədir, şey, Əbdül Orduxanoviç?!

Əbdül Qafarzadə. Yox, doroqoy. Ancaq sənin sağlığın lazımdır.

Əflatun. Çox sağ olun. Gedə bilərəm, o adı nədir, şey?

Əbdül Qafarzadə. Get, məşğul ol, doroqoy. Axşam evdə olacağam. Zəng elə, xəbər ver, görək neynədin.

Əflatun çıxır və o saat da geri qayıdır.

Əflatun. O adı nədir, şey, Professor gəlib, girsin içəri?

Əbdül Qafarzadə. Çağır gəlsin.

Əflatun çıxır. Professor daxil olur.

Əbdül Qafarzadə (*ayağa qalxır*). Xoş gördük, Professor! (*Görüşürlər.*) Hə, nə oldu mənim diaqnozum?

Professor. Hər şey yaxşıdır.

Əbdül Qafarzadə. Deyirsən, yəni heç nə yoxdu mənə də?

Professor. Sənin kimi kişidə nə ola bilər?!

Əbdül Qafarzadə. Bəs, ağrılarım?

Professor. Yəni deyirsən ki, bu fani dünyada bir yerin də ağrımasın?

Əbdül Qafarzadə. Bir dərman-zad lazım deyil?

Professor. Heç bir dərman lazım deyil.

Əbdül Qafarzadə. Bəs, yeməyim, içməyim necə?

Professor. Ürəyin nə istəyir, ye, nə istəyir iç!

Əbdül Qafarzadə (*mizin arxasına keçir və siyirtmədən pul çıxarıb ona uzadır*). Buyurun, Professor, çox sağ olun!

Professor. Bay, bay... Bu nəyə lazımdı?! (*Pulu götürür.*)

Əbdül Qafarzadə. Sənin üçün halaldır, Professor! Professor. Çox sağ olun, çox sağ olun, icazənilə mən gedim.

Əbdül Qafarzadə. Siz sağ olun, çox sağ olun!

İşıq sönür.

ON DOQQUZUNCU ŞƏKİL

Professor, Əflatun.

Əbdül Qafarzadənin qəbul otağı. Əflatun mizin arxasında oturub. Professor Əbdül Qafarzadənin kabinetindən çıxır.

Professor. Sənin adın necə oldu, kişi?

Əflatun (*ayağa qalxır*). Əflatun.

Professor. Belə başa düşürəm ki, sən bu Əbdül Qafarzadəyə yaxın adamsan.

Əflatun. Əlbəttə, o adı nədir, şey.

Professor. Onun işləri xarəbdir.

Əflatun. Nə?

Professor. Hə, xarəbdi. Müdirin xərcəngdir.

Əflatun. Bəs indicə özün dedin ki, heç nə yoxdur?!

Professor. Sən nə bildin? Qapıdan qulaq asırdın? (*Gülüm-səyib başını bulayır.*)

Əflatun (*pərt*). Yox, o adı nədir...

Professor (*onun sözünü kəsir*). Bəs nə deyəydin? Deyəydin ki, Əbdül Qafarzadə, xərcəngsən, cəmi də, bir-iki ay ömrün qalıb?!

Əflatun (*sarsılmış*). Bəlkə, o adı nədir, şey, səhv edirsiz?

Professor. Nə səhv, a kişi?! Yaponların aparatına söz yoxdur. Ağ ciyərini xərcəng basıb. Hər tərəfə metastaz verib. Xərcəngin ən pisindəndir.

Əflatun. Axi, belə, bir şey bilinmir... Düzdü, arıqlayıb, amma, o adı nədir, şey, özü pəhriz tutur...

Professor. Bir azdan, ağrısı bərkiyəcək. Heç bir əlacı yoxdur. Cərrahiyyə-zad kömək etməz, yazıq əzabla öləcək.

Əflatun. Vay!..

Professor. Sən onun qohumlarına çatdır. Qoy mənimlə danışsınlar. (Gedir.)

Əflatun (öz-özünə). Əcəb işə düşdük!.. Bu Əbdül Qafarzadə, əclaf oğlu əclaf, ölsə, bəs mən, o adı nədir, şey, nə olacağam?

İşıq sönür.

İYİRMİNCİ ŞƏKİL

Xosrov, Molla Əsədulla, Ağabala, Balaniyaz,
Birinci kişi, İkinci kişi, Üçüncü kişi, məhəllə
adamları.

Bakı. Köhnə dağlıq məhəllələrindən birində həyat. Yas məclisidir.
Xosrov, Molla Əsədulla, Ağabala və daha dörd-beş kişi
üstünə ağ süfrə sərilmiş mizin arxasında əyləşib. Arxadan tək-tək qadınlar evə girib çıxırlar. Hər dəfə qadınların ağlaşma səsi gəlir.

Molla Əsədulla. Əgər, Allah sizə yardım edərsə, heç kim sizə qalib gələ bilməz! Yox əgər, zəlil edərsə, ondan sonra kim sizə köməklik edə bilər?! Quran deyir ki, səbəbsiz cəza yoxdur. Peyğəmbər əleyhissalam hər gün, səhər-səhər bir gölün yanından keçirdi, həmin göldə, atılıb düşə-düşə, çığır-bağır sala-sala bir dəstə oğlan uşağı çimirdi. Ayaqları şikəst olan bir oğlan uşağı isə, göldə çimə bilmirdi. Həsət dolu qəmli gözlərini göldə çimən oğlanlara zilləyirdi. Baxırdı, baxırdı... Peyğəmbər daha, həsrət dolu o gözlərin kədərinə dözə bilmədi. «Ey Allah! – dedi. – O uşağı şikəstlikdən qurtar!» Səhəri gün Peyğəmbər gördü ki, o oğlan şikəstlikdən xilas olub, uşaqlarla birlikdə atılıb-düşür, uşaqlarla birlikdə göldə çimirdi. Gözləri gülməyə və o həsrət yox olub... Bir gün belə keçdi, iki gün belə keçdi, üçüncü gün Peyğəmbər əleyhissalam gördü ki, həmin oğlan səhər tezdən gölə gəldi, qamışları kəsib, bir-bir ucunu iti yondu. Və gölə baş vurub o qamışları suyun dibinə basdırmağa başladı ki, iti ucları, bir azdan gəlib gölə atılan uşaqların başına, qamına batsın... Peyğəmbər dedi: «Ey Qadir Allah, bağışla mənə! Mən sənəin ədalətini indi başa düşdüm!».

Ağabala. Ət dəliyə adam göndərmişəm. Xədicə arvadın ehsanında əti mən verəciyəm. Düynü, göyərtini, ədviyyatı təşkil eliyəcəyik. Xədicə arvadın ehsanı məhəlləyə layiq olmalıdır!

Molla Əsədulla. Allah cəmi ölənlərinizə rəhmət eləsin! Köhnə qəbiristanlıqda yer məsələsi də düzəlsəydi, arvadın ruhu şad olardı!..

Birinci kişi. Həri, amma köhnə qəbiristanlıqda yer almaq müsibət bir işdi. Görək, orda mütləq ata-babovun qəbri olsun ki, aparıb birtəhər yanında basdırasan...

İkinci kişi. Kim bilir ki, yazıq Xədicə arvadın ata-babası harda dəfn olunub? Bircə oğlu Balaniyazdı, o da siçan tutmaqdan başqa bir şey bilmir...

Birinci kişi. Ya da görək pulun olsun ki, aparıb rüşvət verəsən, ölüvə yer ayırsınlar... Hökumət deyir ki, yer müftədi! Ay müftə verdilər a!.. Bizdə müftə şey var?

Üçüncü kişi. Siçan Balaniyaz da, əfəlin biri, birdən heç xəbəri olmaz ki a, anası rəhmətə gedib...

İkinci kişi. Xəbər göndərmişəm. Vecsiz oğlu, ayda bir dəfə heç olmasa gəlib arvadı baş çəkirdi...

Ağabala. Xədicə arvad – Allah rəhmət eləsin – oruc tutan, namaz qılan bir adam idi. Onu aparıb, təzə salınmış, müsəlmanı, xristiani, yəhudi bir-birinə qarışmış o qəbiristanlıqda torpağa tapşırmaq olmaz.

İkinci kişi. Məhəlləyə də yaraşmaz də!..

Molla Əsədulla. Arvadı görək, köhnə qəbiristanlıqda dəfn eliyək!

Məclis iştirakçıları yerbəyerdən təsdiq edir:

– Mütləq!

– Yoxsa, vallah, günahə batırıq!

– Arvadın ruhu bağışlamaz bizi!

Ağabala. Həri! Molla Əsədulla da sağ olsun ki, Xədicə arvadın məclisini pulsuz, təmənnaşsız yola verir.

Molla Əsədulla. Siz sağ olun, mənim borcumdur!

Məclis iştirakçıları Molla Əsədulladan razılıq edir.

– Ömrü uzun olsun!

– Allah ölənlərinə rəhmət eləsin!

– Allah ürəyincə versin!

Molla Əsədulla. Sağ olsun məhəllənin camaatı! Siz sağ

olun! Hamı öz börcünü verməlidir. Zəmanə arsız zəmanədir, ancaq biz görək Xədicə arvadı «əl-rəhmanla», hörmət-izzətlə qaldıra.

Üçüncü kişi. Bu Siçan nəş gəlib çıxmadı belə?..

İkinci kişi. Gələr indilərdə...

Üçüncü kişi (*rişxəndlə*). Baş qarışıqdır kişinin. Bakının birinci siçantutan sanitarıdır!..

Birinci kişi (*eyni rişxəndlə*). Neynəsin, siçan basıb da şəhəri...

Ağabala (*əlini qapıya tərəf uzadır*). Ode, gəldi...

Balanyaz gəlir.

Balanyaz. Allah rəhmət eləsin! Allah səbr versin! Əl-əlbət son qəmivüz olsun! İş adamıyam da mən, gecikdim. Obyektə getmişdik. Allah rəhmət eləsin! Əl-əlbət, işimiz çoxdur yaman. Allah rəhmət eləsin!

Üçüncü kişi. Balanyaz, sizin idarəvüz siçanlarla mübarizə aparır, bunu bilirik, bəs siçovullar?

Balanyaz (*onun istehzasını hiss etmir*). Əl-əlbət, siçovulların da!

İkinci kişi. Hansıyan mübarizə asandı, siçanla, ya siçovulla?

Balanyaz. Siçan asandı! Siçovul, əl-əlbət, svoloçdu!

İki nəfər həyəətə girir.

Gələnlərdən biri. Köhnə qəbiristanlıqda deyirlər yer yoxdu...

Birinci kişi. Mən sizə dedim də!.. Onlardan yer almaq olar?!

Ağabala. Alə, belə də iş olar?! Ölümüzü basdırmağa yer tapmırıq!

İkinci kişi. Neyniyə?! Aparıb qoca arvadı çöllü-biyabanda basdırıq?!

Üçüncü kişi. Alə, onu təzə qəbiristanlığa aparsaq a, o çölün düzünə... Bilirsən, ruhu necə qarğıs edəcək bizə?!

Ağabala. Alə, belə də hökumət olar?!

Birinci kişi. Stalinin vaxtı olaydı, sən də belə sözlər deyirdün!..

Ağabala. Stalində işün olmasın, alə, Stalin kişi adamıydı! Stalinin vaxtında rüşvət varıydı?

İkinci kişi. Bir ağsaqqal getsin köhnə qəbiristanlığın böyüyünün yanına.

Hamı Molla Əsədullaya baxır.

Molla Əsədulla. Mən bu saat avtobusa minib gedərəm. Ancaq indi mollaının ağzına baxan var? Sovet hökuməti mollanı soxub (*Gözü Balanyaza sataşır.*) siçan dəşiyinə.

Ham: Xosrova baxır.

O arvad, Allah ona rəhmət eləsin, süzün xətrivüzü çox istəyirdi, müəllim.

Balanyaz. Bəli, əl-əlbət belə idi. Mənə də deyirdi.

İkinci kişi. Nə deyirdi?

Balanyaz. Deyirdi ki, kirayənişinin, əl-əlbət, çox abırılı insandu!

Ağabala (*Xosrova*). O arvad, Allah ona rəhmət eləsin, sənün xətrivü (*Balanyazı göstərir.*) bundan az istəmirdi...

Balanyaz. Əl-əlbət, əl-əlbət!

Xosrov ayağa qalxır.

Molla Əsədulla. Allah sənnən razı olsun! Get, minnət elə, Allah kərimdi! (*Ağabalaya*) Uşaqlardan birini də qoş ona.

İşiq sönür.

İYİRMİ BİRİNCİ ŞƏKİL

Əflatun, Nastya, Xosrov.

Bakı. Qəbiristanlıq.

Əflatun qarovlu köşkünün yanında dayanıb kimi isə gözleyir.

Əks tərəfdən bir kök qadın – süpürgeçi Nastya görünür.

Ə f l a t u n. Nastya, damoy idyoş?

N a s t y a. A kuda je yeşo?

Ə f l a t u n. Çto doma?! Odnə da doma!

N a s t y a. A çto delat, takova sudba!

Ə f l a t u n. İdyom tuda... *(Köşkü göstərir.)* idyom da... O adı nədir, şey, Vodka toje yest... İdyom! Ladno da... o adı nədir, şey, nikto ni vidit... Xoroşo budet.

N a s t y a. Tı yeşo na çto-to sposoben?

Ə f l a t u n. İdyom da, idyom... Uvidiş da!.. O adı nədir, şey, podarka toje dam da tebe!.. *(Köşkə keçirlər.)* Snimay da palto... *(Köhnə çarpayını göstərir.)* Sadimsya da suda!.. *(Paltomu çıxarmağa kömək etmək istəyir və qadını qucaqlayır.)* Xaroşiy e, tı!.. O adı nədir, şey, umirayu da, ot tebya!.. *(Qadını çarpayına yuxmaq istəyir.)*

Bu vaxt çarpayının üstündə balaca bir it hürür.

N a s t y a *(səksənir)*. Oy!..

Ə f l a t u n *(itə)*. Kəs səşüvü! Kəs!

İt atılıb dōşəməyə düşür və daha da bərkdən hürür.

Ə f l a t u n. Kəs demədim sənə?! *(İti təpiklə vurmaq istəyir.)* Çıx burdan! *(Köşkün qapısını açır.)* Çıx!..

İt hürə-hürə çarpayının altına girir.

(Çarpayının altına tərəf əylərək) Çıx ordan, əclaf!

İt hürür.

N a s t y a. Oy, kakaya xoroşaya sobaçka!..

Ə f l a t u n. Plaxoy sabaka! *(Çarpayının altına)* Çıx ordan!

İt hürür.

(Altdan yuxarı başını qaldırır.) Tı sadis, o adı nədir, şey, kravat. Seyčas!

N a s t y a. Da kuda uş tam! Toje mne, kravat! Tı je ne mojeş

spravlyatsya dajə s malenkoy sobaçkoy! *(Əynində paltosunu düzəldib köşkdən çıxır.)*

Ə f l a t u n. Kuda tı? O adı nədir, şey, pastoy!

Ə f l a t u n dōşəmədən qalxıb onun ardınca çıxır və Xosrovla üzboz gəlir.

X o s r o v. Bağışlayın, qəbiristanlıq müdirini haradan tapmaq olar?

Ə f l a t u n *(qadının ardınca)*. Pastoy!

Nastya iti addımlarla səhnədən çıxır.

(Xosrova) Nə?

X o s r o v. Qəbiristanlığın müdirini axtarıq...

Ə f l a t u n *(əli ilə göstərir)*. Ode, orda oturur. *(Diqqətlə Xosrova baxır.)* Mən, o adı nədir, şey, səni harda görmüşəm?

Xosrov çiyinlərini çəkir.

Şey... Yadıma gəlmir...

X o s r o v. Siz də... tanış gəlirsiz...

Pauza.

Ə f l a t u n. Nə istəyirsən?

X o s r o v. Bilirsiz, bizə yer lazımdır. Qoca arvad vəfat edib.

Ə f l a t u n. Bizdə, o adı nədir, şey, yer yoxdur! Bəlkə... nə bilim... aşağı başda... zeytunluğun yanında, o adı nədir, şey, bir yer tapdım sənə. İstəyirsən, gedib baxa... Qiyməti iki yüz olacey...

Pauza.

Hə?

X o s r o v. Kasıb arvadı...

Ə f l a t u n. Yoxdu! Zeytunluqda da, o adı nədir, şey, yer yoxdur. Gedin, təzə qəbiristanlıqda basdırın. Davay!.. *(Səhnədən çıxır.)*

İşıq sönmür.

İYİRMİ İKİNCİ ŞƏKİL

Xosrov, Əbdül Qafarzadə, Kapitan,
Katibə.

Qəbiristanlıq. Sol tərəfdə Əbdül Qafarzadənin kabineti və kabinetin qarşısındakı qəbul otağı.

Katibə qəbul otağında mizin arxasında əyləşib. Onunla üzbəüz milis kapitani əyləşib. Xosrov daxil olur.

Katibə. Yoxdur, hələ gəlməyib, Əbdül Orduxanoviç yoxdur.

Bu vaxt Əbdül Qafarzadə daxil olur. Katibə dik ayağa qalxır.

Əbdül Qafarzadə (*əli ilə katibəyə işarə edir*). Əyləş... Əyləş... (*Kabinetə keçmək istəyərək, kapitana*) Gəlmisən?

Kapitan. Dedilər siz çağırımsız.

Əbdül Qafarzadə. Hə, işim var sənlə. Gəl! (*Kabinetə keçmək istəyir.*)

Xosrov (*ona yaxınlaşır*). Müdir sizsiz?

Katibə (*Xosrova*). Olmaz! Bu gün qəbul günü deyil! (*Mizin arxasından Xosrovun üstünə cummaq istəyir.*)

Əbdül Qafarzadə (*əlinin işarəsi ilə katibəni saxlayır*). Eyi yoxdu... (*Xosrova*) Sən də gəl, görüm, nə istəyirsən?

İkisi də kabinetə keçir.

Xosrov. Salam...

Əbdül Qafarzadə. Əleykümə!

Xosrov. Bizim... Bizim... Sizdən xahiş edirik... Qoca arvad vəfat edib. Onu burda basdırmaq istəyirik... lazımdır ki, onu basdırmaq burda.

Əbdül Qafarzadə. Onu basdırmaq lazımdır?!

Xosrov. Bəli.

Əbdül Qafarzadə. Basdır da! Bəs mənə nə istəyirsən?!

Xosrov. Yer istəyirik də, yer.

Əbdül Qafarzadə. Mən yer bölənəm?! Ölüb, Allah rəh-

mət eləsin. Kim yapışıb qalacaq bu dünyada?! Hamımız öləcəyik də... Bəs, mənə nə istəyirsən?

Xosrov. Yer istəyirik də... Arvadı basdırmaq üçün yer.

Əbdül Qafarzadə. Mən yer bölən deyiləm, başıya dönüm sənün. Burda yer yoxdur. Hökumət gül kimi təzə qəbiristanlıq salıb... Aparın o rəhmətliyi orda basdurun da.

Xosrov (*kapitana, sonra yenə Əbdül Qafarzadəyə baxır*). Yer var! Yer üçün bizdən pul istiyirlər!

Əbdül Qafarzadə. Bəs, pulsuz şey olar?!

Xosrov. Yox e! Siz... Siz başa düşmədiz...

Əbdül Qafarzadə. Nəyi başa düşmədim?

Xosrov. Bizdən rüşvət istiyirlər!

Əbdül Qafarzadə. Rüşvət?! Ola bilməz!

Xosrov. Dörd yüz istədilər! Dörd yüz...

Əbdül Qafarzadə (*Kapitana*). Görürsən? Ay-ay-ay!.. (*Xosrova*) Sən rüşvətə qarşı mübarizə aparırsan?!

Pauza.

Get, get ölünlə məşğul ol! Vaxtını alma!..

Xosrov. Qanunsuzluqdur bu! Qanunsuzluqdur! Axı, belə qanunsuzluq eləmək olmaz!..

Əbdül Qafarzadə. İstəyirsən sənə qanun göstərim? (*Kapitana*) Qanunu göstər buna!

Kapitan himə bəndmiş kimi, Xosrovun yaxasından itələyir.

Kapitan (*itələyə-itələyə*). Bas bayıra!

İşıq sönmür.

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ ŞƏKİL

Əbdül Qafarzadə, Kazımlı.

Bakı. Rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Kazımlının kabineti.

Kazımlı mizin arxasında əyləşib.

Əbdül Qafarzadə (*daxil olur*). Salam, yoldaş Kazımlı!

Kazımlı. Bayaq iclasda salamlamadıq?!

Əbdül Qafarzadə. Salam Allahın kəlamıdır...

K a z ı m l ı. Allaha çox inanırsan?

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Mənim inanıb-inanmadığımdan nə asılıdır, yoldaş Kazımlı? Varsa var, yoxsa da, yoxdu də...

K a z ı m l ı. Filosofluq eləyirsen?.. Özün də buldozer istəyirsen, hə?! Texnika istəyirsen? Mən indi bir buldozer verdirmə sənə, necə olar?!

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Verdirməzsən...

K a z ı m l ı. Niyə?

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Çünki dünyagörmüş adamsan!

K a z ı m l ı. Bəs, onda nə demoqoqluq edirsən?! Yəni ki, yoldaşlar, bax, deməyin ki, Qafarzadə belədir, elədir. Heç bir şəxsi, maddi marağım yoxdur mənə. Qəbirqazanları texnika ilə əvəz etmək istəyirəm, hə?.. Sabah da biri soruşanda, deyəcəksən ki, ged'n Rayon İcraiyyə Komitəsinin iclas protokollarına baxın. Mən həmişə texnika istəmişəm. Bürokratlar, laqeydlər verməyiblər... Hə, indi necədir, ömr edim, bir buldozer versinlər sənə, hə?.. Qəbirqazanların da ştatını minimuma qədər ixtisar clətdirim, hə?..

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Clətdirməzsən.

K a z ı m l ı. Mən clətdirmərəm, Qəribli clətdirər. Tapşırar, buldozer də yollayarlar sizə, kompressor da. Onun bir sözünü kim iki edəcək?!

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Katib tapşırandır, bu on ildə tapşıraydı da... Burada deyirsən, orada yadından çıxır. Görmürdün, iclasda qarnı elə quruldayırdı ki, elə bil, zavod işləyir.

K a z ı m l ı. Sən onu yaxşı tanıyırsan. Bayaq gördün mənə necə baxdı?! Köhnə qurdu!..

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Qurdu, qurd olsun da... Bəs biz nəyə? Dovşan-zadıq?!

Pauza.

K a z ı m l ı. Kişiyə qızıl lazımdır.

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Hansı kişiyə?

K a z ı m l ı. Qəribliyə də. Dünən çağırıışdı məni. Ordan-buradan söhbət etdi, sonra başladı ki, pənsiyaya çıxmaq istəyirəm. İşdən getmək üçün ərizə verəcəyəm. Qocalmışam, yorulmuşam. Sözdür, deyir də... Ərizə verəndir o?! Sonra da yavaş-yavaş fırlatdı. Götürüb onun üstünə çıxartdı ki, bir az pulum var, istəyirəm onu qızıla çevirəm. Düzü əvvəlcə, bu söhbətdən şübhələndim... Ara-

mız elə açıq deyil onunla... Özün bilirsen, ildə üç-dörd dəfə hörmət edirəm ona, vəssalam, nə mən onun adamıyam. nə də o mənim adamımdı. Nə isə, fikirləşdim, niyə məni seçib?! Elə indi də fikirləşirəm... Mən də qızıl onluq almaq istəyir. Bilir də ki, sovet puluna etibar yoxdu... Yığdıqlarımı istəyir qızıla çevirsin.

Pauza.

Birinci katibdi, deyib, görək cləyim. Bəlkə sınayır məni? Bilmirəm... Mənim də, sənədən başqa, gümanım gələn adam yoxdu... Bu işi başqa adama etibar edə bilmərəm!

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Ona görə səni seçib ki, yaxşı tanıyır səni... Etibar edir sənə...

K a z ı m l ı. Bilmirəm, hər nə isə, görək kömək edəsən mənə!

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Birini necədən istəyir?

K a z ı m l ı. Qiymətini mən deyəcəm ona... Bilmirsen, xəsisin biridir! Beş-altı dəfə təkrar etdi ki, pulum azdır, ucuz olsun. Bütün varım-yoxum budur! Yalançının atasına lənət! Soyanda, elə soyur ki, adamın cibində qara qəpik də qalmır! Mən qızıl onluq istəyir, amma pulu yoxdu!

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Biri mənə manata düzələr.

K a z ı m l ı. Çox bahadır! Bir milyon cləyir e! Qorxuram, razı olmasın!

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Bunun elə üç yüzü. qərantiyadır ki, heç kim, heç nə bilməyəcək. Söz-söhbət olmayacaq da! Bunun day nəyi bahadır?!

K a z ı m l ı. Yaxşı... *(Ayağa qalxır.)* Özün də aya-ilə dönmü-sən.

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə *(pəncəyinin iç cibindən çıxartdığı zər-fi ona uzadır.)* Bağışla, bu dəfə bir-iki gün gecikdirdim, amma, vallah, işim yaman çoxdu, heç başımı qaşımağa vaxt tapmıram... *(Öskürür.)*

K a z ı m l ı. Nə olub, soyuqlamısan?

Ə b d ü l Q a f a r z a d ə. Boş şeydi, keçib gedəcək. Al.

Kazımlı tez zərfi götürüb pəncəyinin iç cibinə qoyur.

Sən elə et ki, yol çəkmək üçün asfalt sexi açım... Nə imkanın varsa, et... Qoy açım o sexi... Hələ ki, başqa adama demirəm, sə-

nə deyirəm... Başqasına xeyir verincə, elə sənə verərəm də!.. Kömək et, həm qəbiristanlıq abad olsun, həm planı yaxşı verək, həm də ki, özümüzün çox yaxşı olar. Uzağa getmirəm heç, bax, Bakının o köhnə məhəllələrində binalar ki var a, hamısının damı qır-dandır... Sayı-hesabı yoxdu o cür binaların... Payızda da, qışda da damları su buraxır. Təmir elətdirə bilmirlər. Kimə elətdirsinlər? İndi qırçı var? Şəhərdə, demək olar ki, qırçı qalmayıb. Mən onların təmirinə başlasam, özü də lap güzəştlə, bilirsən, nə olar?! Bu pulu sayıb qurtarmaq olmaz. Sənin də işlərin yaxşı olar.

K a z ı m l ı. Baxarq...

İşiq sönür.

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ ŞƏKİL

Əbdül Qafarzadə, Nəcəf Ağayev.

Baku. Bağca.

Əbdül Qafarzadə ilə Nəcəf Ağayev ayaq üstə dayanıb söhbət edirlər.

Nəcəf Ağayev. Xeyirdi, belə təcili çağırıdımın səni?

Əbdül Qafarzadə. Nəcəf Ağayev, sən ömründə mən-dən ziyan görmüsən? Mənə min dəne qızıl onluq lazımdı.

Nəcəf Ağayev. Min dəne qızıl onluq?!

Əbdül Qafarzadə. Hə, min dəne qızıl onluq.

Nəcəf Ağayev. Deyirsən, gerek tapanıq da... Necədən olacaq?

Əbdül Qafarzadə. Dayan hələ. O min qızıl onluğun gərək hamısı da fəlsəvi olsun.

Pauza.

Nəcəf Ağayev. Çətin işdi...

Əbdül Qafarzadə. Çətin olmasaydı, səni niyə çağırırdım?

Pauza.

Nəcəf Ağayev. Əbdül, sənə dərin hörmətim olduğu üçün, taparam!

Əbdül Qafarzadə. Çox sağ ol, Nəcəf! Özün bilirsən, mən belə şeyləri yaddan çıxardan adam deyiləm! Hamısına əlli min manat verəcəyəm.

Nəcəf Ağayev. Əlli min... Mənim özümə heç nə lazım deyil.

Əbdül Qafarzadə. Sənin özün mənim boynuma!

Nəcəf Ağayev. Sabah axşam sənə zəng eləyərəm.

Əbdül Qafarzadə. Yox, mən bu axşam Moskvaya uçuram, işim var. Bazar ertəsi zəng elə!

Nəcəf Ağayev. Yaxşı!..

İşiq sönür.

İYİRMİ BEŞİNCİ ŞƏKİL

Əbdül Qafarzadə, Roza.

Moskva. Mehmanxanada otaq.

Telefon zəng çalır. Əbdül Qafarzadə pijamada o biri otaqdan çıxıb dəstəyi qaldırır. Əyninə pənuar geymiş Roza onun ardınca gəlir.

Telefonda səs (rusca). Moskva, 2321678?

Əbdül Qafarzadə. Da

Telefonda səs. Qovorit s Baku.

Əbdül Qafarzadə. Jdu...

Telefonda səs. Zdravstvuyte, dyadya Abdul! Eto Omar qovorit. Telefonu vuzu güclə tapmışam. Necəsiniz?

Əbdül Qafarzadə (sakit). Nə olub?

Telefonda səs. Çto?

Əbdül Qafarzadə (səbrlə). Nə olub, soruşuram?

Telefonda səs. Mama xəstələnib, dyadya Abdul.

Əbdül Qafarzadə. Ciddidir vəziyyəti?

Telefonda səs. Çto?

Əbdül Qafarzadə. Soruşuram, ciddidir vəziyyəti. Ağır-dır?

Telefonda səs. Hə, ağırdır.

Əbdül Qafarzadə. Balam, sənin anan yazıq sağlam adam idi...

Telefondasəs. Mənim anam yox e, dyadya Abdul, sənin arvadın... tvoya jena... Qaratel mama xəstələnib. Biz də gəlmişik bura. Sizin kvartiradan danışırəm. Sevil, doç vaşa skazala, çtob ya pozvonil vam, a to ya, ne bəspokoil bi vas. Ona oçen boitsya. Vot, sama padaşla. Qovorite...

Pauza.

Sevil. Papa, tez gəl!.. (Ağlayır.) Bistro priyezjay!..
Əbdül Qafarzadə. Qorxma! Heç nə olmaz! Bu saat çıxıram! (Dəstəyi asıb, tələsik geyinməyə başlayır.)
Roza. Çto sluşilos?
Əbdül Qafarzadə (fikirli). Mən gedəsi oldum, Roza...
Roza (təəccüblə). Hara?
Əbdül Qafarzadə. Bakıya.
Roza. Bakıdan dünən gecə gəlmişik ki?
Əbdül Qafarzadə (təminlə). Vacib iş çıxdı...
Roza. Nə vacib iş? (Onu yamsılayır.) «Vacib iş... vacib iş...»
Bəs mən? Üç aydı deyərsən mənə ki, aparacam səni Moskvaya, bir həftə qalacam sənnən Moskvada! Bəs nə oldu?
Əbdül Qafarzadə (səbrlə). Sən nə qədər istəyirsən, gəzdolan burda. (Cibindən bir konvert çıxarıb mizin üstünə qoyur.) Al.

Roza. Bu nədir?
Əbdül Qafarzadə. Pul.
Roza (qışqırır). Özün çıxıb gedirsən, mənə də pul verirsən? Za usluqi? (Daha da bərkdən qışqırır.) Yox!.. Mən kiməm bəyəm səninçün?
Əbdül Qafarzadə (birdən-birə əsəbiləşərək, Rozanın yaxasından yapışır). Sən bilmirsən kimsən? Hə? (Qızın yaxasını ovcunda bürmələyib sıxır.) Bilmirsən?!
Roza (boğularaq qorxu içində). Burax... Bağışla...
Əbdül Qafarzadə (eyni qəzəblə qızı itələyir). Qəhbə!.. (Öskürür.)

Roza yerə yığılır. Əbdül Qafarzadə öskürə-öskürə sürətlə səhnədən çıxır.

İşıq sönmür.

İYİRMİ ALTINCI ŞƏKİL

Əbdül Qafarzadə, Xosrov, Katibə.
Bakı. Qəbiristanlıq. Əbdül Qafarzadənin kabinetini və qəbul otağı. Əbdül Qafarzadə kabinetdə oturub siqaret çəkir. Katibə qəbul otağında mizin arxasında əyləşib. Xosrov qəbul otağına girir.

Katibə. Olmaz! Olmaz! Ağır xəstəsi var! Olmaz!

Xosrov məhəl qoymadan kabinetə girir.

Əbdül Qafarzadə. Hə, kişi, yenə sən sən? Hələ basdur-mamusuz ölüvünü indiyə qədər? Nə oldu, sovet qanunları kömək eləmədi sənə?! Day, bir də qanunbazlıq etmiyəcəksən ki?! Hə?.. Qanundan dəm vurmağın axır sırağağünkü kimi olur! Gördün ki! Qanun, bax, o qəzetlərdə yazılar döyül e, başuva dənüm, burda mənəm qanun! Mən!

Xosrov birdən heyvani bir ehtirasla Əbdül Qafarzadənin üstünə atılır. İki əli ilə onun boğazından yapışib boğmağa başlayır.

Xosrov. Bilirəm! Sənsən! Bütün müsibətləri başımıza açan sən sən! Məni sən Sibirə göndərmişdin! Məni öldürən də sən sən! O tonqalı sən qalamışdın! Sən taunsan! Taun!.. Taun!.. Taun!..

Səs-küyə Katibə içəri qaçır, yumruğu ilə Xosrovu döyəcləməyə başlayır.

Katibə (onu döyəcləyə-döyəcləyə). Burax onu! Burax! Burax, neqodyay!
Xosrov. Sən taunsan! Taun!.. Taun!.. Taunsan sən! Taun!.. Taun!..

Əbdül Qafarzadə güclə yaxasını ondan qurtarır. Yumruğu ilə Xosrovu vurur. Xosrov səndəleyir.

Xosrov. Taun!.. Taun!.. (Qışqırır-qışqırır qaçıb səhnədən çıxır.) Taun!.. Taun!.. Taun!..

Əbdül Qafarzadə ösküməyə başlayır və öskürəyi get-gedə bərkiyir. Sonra qusmağa başlayır.

Katibə (qorxu içində). Vaxsey!.. Kişi qan qusur!..

İşıq sönmür.

EPILOQ

Birinci qadın, İkinci qadın, Üçüncü qadın,
Dördüncü qadın, Beşinci qadın, Molla Əsədulla,
Balaniyaz, Xosrov, Müəllif və başqaları.
Bakı Qəbiristanlığı. Xədicə arvadın dəfni. Xosrov, Molla
Əsədulla, Balaniyaz və digər məhəllə camaatı mərhumu son
mənzilə yola salır.

Birinci qadın. Vay, vay, vay, bura lap mikrorayon dur
ki...

İkinci qadın. Yazıq Xədicə arvad. .

Üçüncü qadın. Nə olub ki, bura...

Dördüncü qadın. Qəbiristanlıqdır da...

Beşinci qadın. Bura ki, bu qədər məxluq basdırıblar...

Adam deyillər bunlar?! İnkubator kimi daşları düzüblər...

Molla Əsədulla (*bərkdən*). Əslində, müsəlmançılıqda,
qəbrin üstü gerek torpaqla bərabər olsun. Qəbir, gerek torpağa qə-
rışsın. Müsəlman qəbri, gerek torpaqdan seçilməsin...

İkinci qadın. «Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında» qəbirlə-
rin üstündə mərmərdən imarətlər tikirlər!..

Molla Əsədulla (*bərkdən*). O təmtəraq ki, indi edirlər,
o sonraların işidir. Əvvəllər belə şeylər olmayıb! Müqəddəs bir
şəxs ölərdi, ya bir alimi-üləma köçərdi dünyadan, ona məqbərə ti-
kərdilər, vəssalam! İndi müqəddəslik yoxdur day! Kimin pulu
var, məqbərə də onundur. (*Qurandan oxuyur.*)

Balaniyaz (*Xosrova*). Kişi, sən də get, əl-əlbət, özünə baş-
qa bir yer tap. Sabahdan çıx anamın evindən! Satacayam evi, əl-
əlbət, uje müştəri tapmışam.

Molla Əsədullanın avazı eşidilir.

Müəllif. Nə vaxtsa, Xosrov müəllim də öləcək və yaqın ki,
o da burada dəfn olunacaq. Əlbəttə, əgər morqda sahibsiz qalıb
anatomların əlinə keçməsə, sümükkləri çıxarılıb, təbabəti öyrə-
nən gələcək həkimlər üçün dərs vəsaitinə çevrilməsə, yaqın ki,
elə belə də olacaq. Amma kim bilir? Yer üzündə Xosrov müəlli-

min ki, heç kimi yoxdur... Xosrov müəllim öləcəkdə... Mənalımı,
mənasızımı... çox güman ki, mənasız, uzun bir ömür sona yetəcəkd-
i... Amma, o biri dünyada Xosrov müəllimin ruhu altı yaşlı Cə-
fərlə, dörd yaşlı Aslanla, iki yaşlı Azərlə görüşəcəkdə... Başqa cür
ola bilməzdi... Əgər o görtüş olmayacaqsə, O dünyada cənnət və
cəhənnəm yoxdursa, heç kim cəhənnəm odunda yanıb öz cəzası-
nı almayacaqsə, onda Bu dünyada yaşamağın mənası nədir?! Al-
lah belə mənasız bir şeyi yaratmazdı!.. «Ey iman gətirənlər! Səbr
və ibadət etməklə Allahdan kömək diləyin! Çünki, Allah səbr
edənlərindir, onların dostudur.» Elçin. «Taun yaşayır». Bir həya-
tın xronikası.

İşıq sönür.

Fevral 2000.

QATIL

(ULDUZLAR ALƏMİNDƏ QƏTL)

On bir şəkildən ibarət drama



İŞTİRAK EDƏNLƏR

Qadın.

Gənc kişi.

Qonşu qadın.

Qonşu kişi.

Şagird Həsənzadənin anası.

Zaman – 2001-ci il, payızın sonları.
Məkan – Bakı şəhəri.

I. MƏHƏBBƏT

BİRİNCİ ŞƏKİL

Qadın, Şagird Həsənzadənin anası,

Qonşu qadın, Qonşu kişi.

Qadının mənzili. Axşam. Səliqəli və sadə bir otaqdır: üst-üstə düzülmüş kitab rəfləri, paltar dolabı, divan-çarpayı, miz, stullar.

Qadın mizin arxasında aylaşib və əlində qələm, mizin üstündəki bir qalaq şagird dəftərlərini yoxlayır.

Qadın *(başını bulayır)*. Ay Həsənzadə, Həsənzadə!.. Sən bu kimyanı haçansa başa düşəcəksən, ya yox?

Pauza.

Kimyadan yaxşı şey var dünyada?

Pauza.

Hə, Həsənzadə?

Pauza.

(Dərindən köks ötürür.) «İki»... «İki», Həsənzadə!.. Düzdü, sən məşhur atan böyük adamdı, amma mən nə edim? Hə, Həsənzadə? Başa düşürəm e, sən bircə oğulsan, özün də pis oğlan deyilsən, amma kütsən də, vallah, mən nə edim? Yenə «iki», Həsənzadə! «İki»! Ay aman, yenə anan gələcək...

İşıq, üzü tamaşaçılara tərəf dayanmış

Şagird Həsənzadənin anasının üzərinə düşür.

Şagird Həsənzadənin anası. Müəllimə, o, sizi bilirsiniz nə qədər çox istəyir?!

Qadın *(əvvəlki kimi, mizin arxasında oturub dəftərə baxa-baxa)*. Məni istəməsin e, kimyanı istəsin!

Şagird Həsənzadənin anası. Müəllimə, hamı bizdən nəse xahiş edir... Təkcə sizdən başqa...

Qadın (*çiyinlərini çəkir*). Mənə nə lazımdı ki?..

Şagird Həsənzadənin anası. Yəni sizin bircə xahişiniz də yoxdu?

Qadın (*fikirləşir*). Var!

Şagird Həsənzadənin anası (*sevincək*). Hə? Nədir?

Qadın. Bax, bu (*Barmağı ilə mizin üstündəki dəftəri göstərir.*), kimyanı öyrənsin!

Şagird Həsənzadənin anası. Of-f-fl..

Şagird Həsənzadənin anasının üzərinə düşən işıq sönr.

Qadın (*qarşısındakı dəftərə qiymət yazıb, qol çəkib, kənarə qoyur və yeni dəftər açır*). Əhmədliyəv, doğrusu, heç səndən də gözümlə su içmir... Görək də... Görək sən nə yazmışsan?.. (*Yoxlamağa başlayır.*)

Pauza.

Sağ ol, Əhmədliyəv!..

Pauza.

Düzünü de, Əhmədliyəv, köçürmüşən? Hə?

Pauza.

Ay-ay-ay, Əhmədliyəv!.. Yüz faiz köçürmüşən!

Qonşu qadın otağa daxil olur.

Qonşu qadın. Ay məlimə, yenə qapını açıq qoymusan?

Qadın. Açıq qoymuşam?

Qonşu qadın. Hə...

Qadın. Olsun də... (*Gülür.*)

Qonşu qadın. Necə, olsun də?.. Biri gəlib girir içəri!..

Qadın. Gəlib içəri girir? (*Gülə-gülə*) Mən kimə lazımam?

Qonşu qadın. A-a-a... Ay məlimə, vallah, sən çox qərībə

adamsan!.. Nəco ildi sənə qonşuyuq? Az qala, on ildi!.. Bu on ildə, Allahın hər verən günü, axşamlar ya beləcə oturub dəftər yoxlayırsan, ya da dərəcə hazırlayırsan. Bazar günləri də evi yığışdırırsan. (*Ətrafı nəzərdən keçirərək*) Heç yığışdırılmalı bir şey də yoxdu, onsuz da, hər tərəf tərtəmizdi...

Qadın. Bilirsən mənim necə bir arzum var?

Qonşu qadın. Nə arzu?

Qadın (*gülə-gülə*). Yaxşıca bir töküb-töküdüydülər bu otağı, mən də sonra yığib-yığışdıraydım!..

Qonşu qadın. A-a-a... Onda, gəl, sənə yerimizi dəyisək, görüm, onda nə deyəcəksən?.. (*Barmağını boğazına çəkir.*) Mən bura yığılmışam ev təmizləməkdən! Dəyisək yerimizi?

Qadın. Axı, bu mümkün deyil... Bu dünyada hərənin öz misisiyası var... «Missiya» bilirsən, nədi?

Qonşu qadın. Yox.

Qadın. Elə bilməsən yaxşıdı! (*Gülür.*) Mən bir az birtəhərəm də, hə?

Qonşu qadın. Yox e, ay məlimə, bir, teatra gedəsən, konsertə gedəsən, nə bilim, birinin bir toyuna gedəsən... Nə olub sənə, qocalıb, əldən düşməmişən ki, canı sulu adamsan! Vallah, məəttəl qalmışam!.. Bezdirir sənə bu təklək?

Qadın. Tək niyə oluram? (*Gülür.*) Bəs, Əhmədliyəv? Bəs, Həsənzadə?

Qonşu qadın (*təəccüblə*). Əhmədliyəv? Həsənzadə?.. Həsənzadə kimdi?

Qadın (*dərindən köks ötürərək, barmağını boğazına aparır*). Məni lap bura yığib!

Qonşu qadın (*heyvətlə*). A-a-a...

Qadın (*dəftəri göstərir*). Bu gün də bir yağlı «iki» aldı!

Kiçik pauza.

Qonşu qadın (*başə düşərək*). Eh!.. Mən də deyirəm, görəsən, Həsənzadə kimdi belə? (*Başını bulayır.*) Nə deyim, vallah... Bizim kişi bu gecə növbətçidi, yemək qoyurdum ona, gördüm ki, bizdə yumurta qurtarıb. Səndə yoxdu? Sabah bazara gedəcəyəm, qaytararam.

Qadın. Soyuducuya bax. Olsun gərəkdir.

(*Yeni dəftər götürür.*) Bu kimdi? Aha, bu da bizim Məmmədli dostumuz! Səhərdən haradasan? Gəl, bir az ürəyimiz açılsın də!..
(*Dəftəri oxumağa başlayır.*)

Qonşu qadın (*mətbəxdən*). Xərəkləri bişirirsən, hamısını yeyə bilmirsən, yığırsan bir-bir soyuducuya...

Qadın (*gözlərini dəftərdən ayırmıyaraq*). Qonağım gələcək!

Qonşu qadın (*mətbəxdən*). Qonağın?

Qadın. Hə!

Qonşu qadın. Nə vaxt?

Qadın. Mən nə bilim? (*Dəftəri daha da diqqətlə oxuyur.*)

Bax, bu, başqa məsələ!..

Qonşu qadın (*mətbəxdən*). Kimlə danışırısan?

Qadın. Məmmədliylə!

Qonşu qadın (*əlində iki yumurta, otağa girərək dəftərlərə işarə edir*). O da bunlardandı?

Qadın (*güllür*). Əlbəttə! Bəs, kimlərdən olacaqdı?

Qonşu qadın. Qonaq deyirdin, o da?

Qadın. Yox, o, bunlardan deyil.

Qonşu qadın. Bəs, haradandı?

Qadın (*əli ilə pəncərəni göstərir*). Ulduzlar aləmindən!..

Qonşu qadın (*başını bulayır*). Eh!..

Qapının ağzından öskürək səsi gəlir, sonra əyninə polis forması geymiş Qonşu kişi qapıdan boylanır.

Qonşu kişi (*Qadına*). Salam, məlimə! (*Qonşu qadına*).
Evə qayıtmaq fikrin yoxdu? Növbəyə getməliyəm axı!..

Qadın. Salam! Salam! Keçin içəri.

Qonşu kişi (*otağa daxil olur*). Necəsiz, məlimə?

Qadın. Mən ələyam! Siz necəsiniz?

Qonşu kişi. Mən ələ deyiləm!

Qadın. Niyə?

Qonşu qadın. Ona görə ki, arvadı mənəm!

Qadın (*güllür*). Yox... (*Qonşu kişiyyə*). Deyin görək, siz niyə ələ deyilsiz?

Qonşu kişi. Düz otuz dörd ildir polis nəfəriyəm! İndiyə qədər, cəmi, iki cibgir, üç nəfər də xuliqan tutmuşam, vəssalam!

Qadın. Bəs, nə olmalıydı?

Qonşu kişi. Heç olmasa, bir nəfər qatil tutaydım!

Qadın. Qatil? (*Həyəcanla*). Ay aman!.. Arzuya bax e!..

Qonşu qadın. Mağil, bir qatil tutsaydı, heç olmasa, pul mükafatı verərdilər!

Qonşu kişi (*güllərək başını bulayır*). Məndə o bəxt hamı?!

Qadın. Siz heç bilirsiniz, nə arzulayırsız?

Qonşu qadın. A-a-a!.. Nöş bilmirik? İstəyirəm ki, mənim ərim də bir qatil tutsun də!..

Qadın. Axı, qatil arzulamaq olmaz!

Qonşu qadın. Nöş? Başqaları qatil tuta bilər, mənimki yox?

Qadın. Axı, qatil arzulamaq, o deməkdir ki... görək kimsə, kimi isə öldürsün ki, qatil olsun, sonra da siz o qatili tutasız!

Pauza.

Qonşu qadın (*bir az pərt*). Məlimə, sən həmişə, ona necə deyirlər, mürəkkəbləşdirirsən hər şeyi... Ona görə də... (*Sözünü yarımçıq kəsir*.)

Qadın. Nə? Ona görə də, nə?

Qonşu qadın. Heç...

Qadın. Yox, de! Demirsən? (*Güllür*). Onsuz da, bilirmən nə demək istəyirdin. Demək istəyirdin ki, ona görə də işlərin düz gətirmir, qırx bir yaşın var, amma evdə qarımsan, tək qalmısan... Hə?

Qonşu qadın (*özünü itirmiş*). Mən... mən elə demək istəməirdim...

Qadın. Niyə? Lap elə demək istəyirdin, özün də düz deyirdin! (*Güllür*.)

Qonşu kişi (*arvadına*). Mən getdim.

Qonşu qadın. A-a-a!.. Dayan da, bu saat yemək qoyacağam, özünü aparasan.

Qonşu kişi. Yox, istəmirəm... Sağ ol, məlimə! (*Otaqdan çıxır*.)

Qonşu qadın (*Qadına*). Yenə acıq elədi. (*Ərinin ardınca gedərək*). Necə istəmirəm? Səhərcən ac qalacaqsan orda? (*Otaqdan çıxır*.)

Pauza.

Q a d ı n (*dəftərə baxır*). Belə-belə işlər, Məmmədli!

Pauza.

(*Başını dəftərdən qaldırır.*) Arzuya bax, e!.. Qatıl tutmaq!.. (*Yənə dəftərə baxır.*) Vallah, Məmmədli, sən kimyaçı olacaqsan! Özü də, yaxşısından! (*Başını dəftərdən qaldırır.*) Ancaq, bilirsən, Məmmədli, hamı ailə qurmaz ki... Bu boyda dünyadı... Gərək tək qalan da olsun də... (*Başını yuxarı qaldırır, tavana baxır.*) Bilirməm, Məmmədli, siz də indi özünü Ulduz seçirsiz, ya yox, amma bizim vaxtımızda hərəməz özümüzə bir Ulduz seçirdik... Sənin boyda olanda, Məmmədli, mən də ulduzlar aləmində dolayırdım... Mənim də o ulduzlar aləmində öz Ulduzum var idi... Özüm tapıb seçmişdim onu... O qədər ulduzun arasından seçmişdim... Gecələr göyə baxan kimi, onu tapırdım... Yaxşı söhbətlərimiz olurdu onunla... Mənə yaxşı sözlər deyirdi... Göydə nə qədər Ulduz var, axı, onlar da bir-birinin eyni deyil!.. Bilirsən, ey mənim ağıllı şagirdim, ey gələcəyin böyük kimyaçısı, mənim o Ulduzum da, bir küncdə tək-tənhaydı, amma onda mən buna fikir vermirdim... Özü də, mənə elə yaxşı sözlər deyirdi ki...

Pauza.

Qoy, bir baxım, görüm, durur o Ulduz? Qoy, görüm, tapa biləcəyəm onu? (*Qalxıb pəncərəyə yaxınlaşır və pərdəni kənara çəkib şüşədən göyə baxır.*) Vay... Nə yaman bulud bürüyüb göyün üzünü?.. (Yerinə qayıdıb oturur.) Yox, bulud məsələsi deyil, Məmmədli, əzizim... O Ulduz... bilirsən... o Ulduz məndən utanır, ona görə də məndən gizlənir... O vaxt mənə dedi ki o gözəl sözlər var idi e, onlara görə məndən utanır... Amma nahaq yerə! Həyatdı də!.. Sən ona de, utanmasın məndən... Yox, yaxşısı budu, sənin beşini yazım! (*Qələmi götürüb, dəftərdə qiymət yazır.*)

İşıq sönür.

İKİNCİ ŞƏKİL

Qadın, Gənc kişi.

Qadının mənzili. Gecə. Qadın otaqda var-gəl edə-edə əlindəki kağıza baxır.

Q a d ı n. Deməli, səhər doqquz otuzda – altıncı sinif... Altıncı... Oy, Həsənzadə, yənə səninlə görüşürük... Sən Allah, adam ol, indi otur, bir az oxu, əzbərlə, nə eləyirsən, elə ki, səhər yənə «iki» almayasan... Heç olmasa, ağzını açıb, iki kəlmə söz de, özümə baxıb gözlerini döymə, ay Həsənzadə!.. (*Dayanır.*) Dayan! Bu saat sənə telepatik siqnallar göndərəcəyəm ki, oturub kimyanı oxuyasan! (*Gözlərini yumub bir müddət bədənini gərgin vəziyyətə salır, guya, telepatik siqnallar göndərir, sonra dərinədən köks ötürür.*) Həsənzadə, bundan sonra da səhər «iki» alsan, valah, əlac day ona qalıb ki, əlimə oxlov alıb səni, o ki, var, döyəm! (*Kağıza baxır.*) On iyirmidə – doqquzuncu sinif, on bir onda – yeddinci sinif... Gecə vaxtı yağışa bax də!.. (*Pəncərəyə yaxınlaşır şüşədən baxır.*) Lap leysandı... Göyün hirsli tutub Yer üzünə!.. Düzdür, bir az gecikib, amma, hər halda, axırı ki, hirsələnib də... Yaxşı... (*Var-gəl edir.*) Yatmaq lazımdı!.. Get, işığı söndür, gir yerinə... Yox, elə yox, düz demədin, belə demək lazımdı: get, işığı söndür, gir buz kimi yerinə, gözlerini yum və özünü məcbur elə ki, yatasan! Heç nə fikirləşmə! Bildin? Təkcə, onu də görüm, molekulları birinci kimlər irəli sürüb? Amedeo Avonadro və kim? Amper! Düzdür!.. Amperin adı nədir? Andre Mari! Bəli, Andre Mari Amper!.. Andre Mari və Amedeo, ey gözəl insanlar, sizin heç ağılınıza gələrdi ki, az qala, 200 il keçəcək, Azərbaycan adlı bir məmləkətdə... Bakı adlı bir şəhərdə... şıdırgı yağış yağan bir payız gecəsi... bu mənzildə... baxmaqdan gözlerim mazol olmuş bu dörd divar arasında... şagirdlərin sevmədiyi və... və qorxduğu çox ciddi kimya müəlliməsi, yəni ki, mən, sizin, ey Andre Mari və hörmətli Amedeo bəy, sizin adınızı əzbərləyəcək? Ay ağılınıza gəldi ha!? Bu divarlara isə, nifrət edirəm! (*Qışqırır.*) Eşidsiz? Nifrət edirəm!.. Nifrət edirəm!..

Pauza.

Qışqırma... Nə olsun, nifrət edirsən? Sökəcəksən bu divarları? Yox... Get, get, yat! Gecə yarısıdı! İşığı söndür, gir yerinə! Qaran-

lıqdan da qorxma! Bəbə deyilsən! Ürəyin də, darıxmasın! Yaxşı, işığı söndürmə, elə, işıqda yat... Hə, nə oldu, gedirsən yatmağa? *(Dərindən köks ötürür.)* Yaxşı... Bir azdan gedərsən... Onda, de, görüm, valentlik haqqında təlimin əsasını kim qoyub? İngilis alimmi Franklend! Əhsən! Neçənci ildə? 1852-ci ildə! *(Ayaq saxlayır.)* 52, yoxsa 53? Deyəsən, axı, skleroz başlayıb!.. Tez deyil?.. Hə?... *(Rəflərə yaxınlaşaraq kitab götürüb açır.)* Bu saat... Valentlik... Aha!.. Yox, hələ skleroz yoxdur! 1852-ci ildə! Skleroz yoxdu, amma hələ yoxdu də, hələ... Bir azdan gələcək. *(Yamsılayır.)* Tık-tık!.. Ey, kimya müəlliməsi, aç qapını, tez elə, mənəm, sklerozam, gəlmişəm!.. *(Kitabı yerinə qoyub var-gəl edir.)* Bəs atom, molekul və ekvivalentlik nə vaxt tamam dəqiqləşdi? 1860-cı ildə! Düzdür! Harada? Karlsrued Beynəlxalq Kimya Konqresində! İndi isə, de, görüm, spektral analiz nədir və onun... *(Qəflə-tən səsinə kəsərək iti addımlarla pəncərəyə tərəf gedib qışqırır.)* Bəsdır! Nə qədər yağmaq olar! Bu qədər yağış olar!? Adamın ürəyi partlayır! Bəsdır!

Pauza.

Yaxşı... Sakit ol... İstəyirsən, kasset qoyum, çalsın, sən də oynana özünçün duyunca! Hə, yaxşı, istəmirsən, istəmə... Onda zəhmət çək, gözəl kimyanı təkrar elə... De, görüm, elementlərin dövrü sistemi necə yarandı?

Qapının zəngi çalır.

Mənim zəngimdi?

Zəng bir də çalır.

Qapını bağlamışam? *(Qapıya tərəf qışqırır.)* Gəlirəm, ey gözəl qonşu! Ev kirayəsi, işıq pulu, su pulu yığanlardan başqa, mənim yeganə zəng vuranım sənsən, ey gözəl qonşu! Gəldim! *(Qapıya yaxınlaşır.)* Hə, bir də qaz pulu yığandan başqa! *(Qapını açıb təaccüblə baxır.)*

Pauza.

Siz kimi istəyirsiniz?

Qapı kəndarından səs. Salam...

Qadın. Salam... Sizə kim lazımdı?
Qapı kəndarından səs. Məni tanımadız?

Qadın qapıya tərəf zəndlə baxaraq, geri addımlayır.
Gənc kişi otağa daxil olur.

Gənc kişi. Tanımadız, hə, müəllimə?

Kiçik pauza.

Qadın *(diqqətlə gözlənilməz qonağa baxaraq)*. Kitab... Kitab? Sizsiz?.. Sənsən?

Gənc kişi. Hə... Mənəm...

Qadın. Sən... sən... *(Qonağın suyu süzülən saçlarına, islanmış kostyumuna baxaraq, heyrlə.)* Sən haradan gəlmişən?.. Nə münasibətlə?..

Gənc kişi. Haçansa gəlməliydim də, bura... Axır ki, gəldim...

Qadın. Siz... sən lap suyun içindəsən ki!..

Gənc kişi. Yağış yağır...

Qadın. Dayan, görüm... Axşam mən məktəbdən qayıdanda, bizim blokla üzbəüz səkidə dayanan sən idin?

Gənc kişi. Hə...

Qadın. Siz... sən o vaxtdan elə orda dayanmısın?

Pauza.

Yağışın altında?

Pauza.

Dünən də, deyəsən, orda dayanmışdım... Sən idin? Hə?

Pauza.

Niyə?

Gənc kişi. Ürək eləmərdim gəl'im...

Qadın *(təaccüblə)*. Ürək eləmərdin? *(Əli ilə gicgahını tutur.)* Vallah, heç nə başa düşmürəm... Keç içəri... Çıxar pencəyi...

Gənc kişi. Eybi yoxdur...

Qadın. Necə eybi yoxdur? Çıxar. Çıxar pencəyi. *(Qapının*

yanındakı asılqandan paltarasını götürüb onu uzadır.) Ala. As penceyini.

Gənc kişi penceyini çıxarıb paltarasına keçirir və əlində tutur.

As də... As burdan.

Gənc kişi paltarasını asılqandan asır.

Keç, otur...

Gənc kişi mizin arxasındakı stulda əyləşir.

Üşüyürsən?

Gənc kişi. Yox...

Pauza.

Tanıdız məni... Elə bilirdim, tanımayacaqsız...

Qadın. Tanıdım... Əlbəttə, tanıdım...

Gənc kişi. Bu qədər il keçib...

Qadın. Deyim də sənə... Düz on doqquz ildi, mən müəllimlik edirəm. Mən institutu qurtaranda, birinci dəfə sizin sinifə girəndə iyirmi iki yaşım var idi... Sən də həmin 10-cu sinifin şagirdi idin, deməli, on yeddi yaşın var idi...

Gənc kişi. Yox, on səkkiz. Mən məktəbə bir il gec getmişəm.

Qadın. Yaxşı, on səkkiz olsun... Hamı sənə «Kitab» deyirdi, çoxlu kitab oxuyurdun, ona görə... Həmin sinifdə bir sən idin çoxlu kitab oxuyan, bir də Cəfər. Famili nə idi? Əhmədov! Əhmədov Cəfər. İndi jurnalistdir, özünə də təxəllüs götürüb: Cəfər Elsevər! Amma, yadımdadı, oxumaqda heç Cəfər də sənə çatmazdı! Sənin mütləq bütün məktəbdə məşhur idi! (Onu başdan-ayağa diqqətlə süzür.) Yaxşı... Danış görüm!..

Gənc kişi. Nə danışım?

Qadın. Nə bilim, nə danışasan. Niyə gəlmisən? Bir sözün var ki, gəlmisən də!..

Pauza.

On səkkiz ildən sonra, birdən-birə, suyu süzülə-süzülə peyda olursan, özün də deyirsən ki, nə danışım?

Kiçik pauza.

Yenə elə kitab oxuyursan?

Gənc kişi. İmkan olanda...

Qadın. İmkan az olur?

Gənc kişi (çiyinlərini çəkir). Belə də...

Qadın (hirsələnir). A kişi, sən day şagird deyilsən ki, çiyinlərini çəkirsən?.. Dayan, görüm! (Gözələrini yumub fikirləşir.) Sənin bir anan var idi... Belə... gözəl bir qadın idi... saçlarına da xına qoyurdu... Düz deyirəm?

Gənc kişi. Hə...

Qadın. İndi, yaqın, bir az qocalıb, hə?

Gənc kişi. Vəfat edib...

Qadın. Bağışla... Allah rəhmət eləsin... Sən, dəyəsən, tək övlad idin...

Gənc kişi. Hə, tək idim...

Qadın. Görək ki... sənin atan da hələ o vaxt vəfat etmişdi... Ananla ikiniz idiz, hə?

Gənc kişi. Hə...

Qadın. Bəs, indi ailən, uşaqların?

Gənc kişi (başını bulayır). Yoxdur...

Qadın. İndiyəcn evlənməmişsən?

Gənc kişi. Yox...

Pauza.

Qadın. Mənə bax, mən kəlbətinlə bir-bir səndən söz dartıb çıxarmalıyam? Gecənin yarısı birdən-birə peyda olursan, özün də gah başını bulayırsan, gah da çiyinlərini çəkirsən! Nə sözün var? Nəyə gəlmisən bura? Bu yağışda, bu vaxt adam adamın evinə gələr? Bəlkə yatmışdım mən?

Gənc kişi. Siz həmişə gec yatırsız... İndi də gördümdü ki, yatmamırsız...

Qadın (heyfət içində). Sən gecələr gəlib küçədən mənim işığma baxırsan ki, nə vaxt yatıram?

Pauza.

(Birdən xatırlayaraq.) Dayan... Mən səni bir dəfə də görmüşdüm... Hə? Bu saat... Doxsanıncı illərin lap əvvəlləri idi... Metro-

daydı, ya bazardaydı, haradaydı? Özü də, səni görəndə nəyəsə təəccüb elədim?... Nəyidi?... Yaxşı yadıma gətirə bilmirəm...

G ə n c k i ş i. Doxsan ikinci ildə... Metroda. Siz metrodan çıxdınız, rastlaşdıq, salamlaşdıq. Mən formadaydım...

Q a d ı n. Nə formada?

G ə n c k i ş i. Hə, əsgər formasındaydım. Hosbitaldan çıxmışdım...

Q a d ı n. Hosbitaldan?

G ə n c k i ş i. Hə. Şuşadan məni Gəncə xəstəxanasına apardılar, ordan da Bakıya, hərbi hospitala getirdilər.

Q a d ı n. Şuşada döyüşürdün?

G ə n c k i ş i. Hə.

Q a d ı n. Orda yaralandın?

G ə n c k i ş i. Hə...

Q a d ı n. Şuşa verildə sən ordaydın?

G ə n c k i ş i. Yox. Hosbitaldan sonra məni Gədəbəyə göndərdilər.

Pauza.

Q a d ı n. Bayaq sən nəsə dedin axı... Nə dedin?

G ə n c k i ş i. *(Çiyinlərini çəkir)*. Bilmirəm...

Q a d ı n. Yenə çiyinlərini çəkirlər!.. Nə dedin bayaq? Hə, sən dedin ki, haçansa gəlməliydim bura... Belə dedin?

G ə n c k i ş i. Hə...

Q a d ı n. Bu nə demək idi, başa düşmədim?..

Pauza.

Mənə bax, keçmiş şagird, sən bura susmağa gəlmişən?

Pauza.

Yoxsa pencəyini qurutmağa gəlmişən?

Pauza.

G ə n c k i ş i. *(həyəcanla)*. Bu on səkkiz ildə mən... mən hər gün sizinlə danışmışam...

Q a d ı n. Nə?

Pauza.

(Heyrətlə). Mənimlə danışmısan?

G ə n c k i ş i. Hə...

Q a d ı n. Harda?

G ə n c k i ş i. Öz təsəvvürümdə...

Pauza.

Q a d ı n. Sən öz təsəvvüründə hər gün mənimlə danışmısan?

G ə n c k i ş i. Hə...

Q a d ı n. Niyə?

G ə n c k i ş i. Ona görə ki...

Q a d ı n. Hə, ona görə ki, nə?

G ə n c k i ş i. *(çox həyəcanlı)*. Ona görə ki... Ona görə ki, mən sizi sevirəm...

Pauza.

Q a d ı n. Mənə bax, sən sərxoş-zad deyilsən?

G ə n c k i ş i. Yox...

Q a d ı n. Bir dəqiqə!.. Bir dəqiqə!.. *(Ayağa qalxıb iki əli ilə də gicgahlarını tutub var-gəl edir)*. Mən onuncu sinifdə sənə dərs demişəm... Sonra sən məktəbi bitirmisən... Mən, bir də səni görməmişəm... On il bundan qabaq, bir dəfə görmüşəm... Deyirsən ki, metroda rastlaşmışıq... Amma bütün bu müddət ərzində, yəni on səkkiz il sən hər gün özünə danışmısan, daha doğrusu, öz təsəvvüründə mənimlə danışmısan... Çünki sən məni... *(Gülür)*. Çünki... çünki, demə, sən məni sevirmişən...

Pauza.

Sən xəstə deyilsən?

G ə n c k i ş i. *(ayağa qalxaraq pərt)*. Yox, mən xəstə deyiləm. Ona görə də mən bura gəlmək istəmirdim. Mən bildirdim ki, bu söhbət bir az dəli sayıqlamasına oxşaya bilər. Ancaq... *(Sözünü yarımçıq kəsir)*.

Q a d ı n. Nə ancaq?

G ə n c k i ş i. Ancaq baxır kiminçün!

Pauza.

Sağ olun. (*Qapıya tərəf addımlayır.*)

Q a d ı n. (*Arxadan diqqətlə ona baxaraq.*) Saçları nə vaxt ağartdın belə?

G ə n c k i ş i. (*Bir an ayaq saxlayaraq Qadına baxır.*) Heç xəbərim olmadı... (*Gülümsəyir.*) Bir də baxdım ki, ağarıb...

Q a d ı n. Elə olur də... Adamin xəbəri olmur. Mən də birdən-birə gördüm ki, saçlarım ağarıb... (*Əlini saçlarına aparır.*) Rəngdi...

G ə n c k i ş i. Sağ olun...

Q a d ı n. Pencək suyun içindədi, onu necə geyəcəksən?

G ə n c k i ş i. Suyun içindədi, içində deyil, bunun bir mənası yoxdur!..

Q a d ı n. Yadıma gəlir... Sınıfdə danışanda, həmişə böyük yazıçılardan sitatlar gətirirdin. İndi yenə sitatla danışırısan?

G ə n c k i ş i. (*Gülümsəyir.*) Hər dəfə olur... Bağışlayın məni... Doğrudan da, gecenin yarısı ağılsız bir iş görmüşəm... Sağ olun... Q a d ı n. Sağ ol...

G ə n c k i ş i əlini uzadıb qapını açmaq istəyir.

Sən görərk məni başa düşəsən!

G ə n c k i ş i. Mən sizi başa düşürəm. Ancaq mən də dəlixə-nadan qaçıb gəlməmişəm. Belə olsaydı... (*Sözünü yarımçıq kəsir.*)

Q a d ı n. Bu nə adətdi e, səndə? Sözünü niyə yarımçıq kəsirsən? Belə olsaydı, nə?

G ə n c k i ş i. Belə olsaydı... onda hər şey çox primitiv olardı...

Q a d ı n. Primitiv olardı? (*Gülümsəyir.*) Çox dərindən gedirsən!.. Sən həmişə beləsen, yoxsa, indi bir sözdü, deyirsən?

G ə n c k i ş i. Bilmirəm... Ancaq istəyirəm, siz biləsiniz ki, mən nə sərxoşam, nə də xəstə!..

Q a d ı n. Aha!.. Sözlərim xətrinə deyib!.. Gözlənilməz gecə qonağımız pərt olub!.. (*Bir az çılgın.*) Bəs, sənə, mən nə fikirləşməliyəm? Gecə, yaraşıqlı bir oğlan... saçları vaxtsız ağarmış bir oğlan... Nuh-Nəbinin dövründə mənim şagirdim olmuş bir oğlan... birdən-birə peyda olur ki, on səkkiz ildir mən özüm özümle... mən öz təəvvürümdə hər gün sizinlə danışmışam... və... və mən sizi sevirəm!.. (*Gəzişir.*) Aləmdi, vallah!..

G ə n c k i ş i. Mən sizi başa düşürəm. Buna görə də mən gəlmək istəmirdim... Ancaq daha mümkün deyildi... Mən daha özümle bacara bilmirdim. İnsan nə qədər özü-özünə təzyiq edə bilər!? İnsan nə qədər öz hisslərini cilovlayar!?

Q a d ı n. Yeniyetmə vaxtı, adam çox aşıq ola bilər. Mən də Rac Kapura aşıq olmuşdum, nə olsun!? Keçib-gedir də...

G ə n c k i ş i. Görünür, həmişə keçib-gətmir... Sağ olun...

Q a d ı n. Vallah, heç bilmirəm ki, nə deyim?..

G ə n c k i ş i. Başa düşürəm... (*Seziləcək bir sarkazm ilə.*) Mənim gecə yarısı bura gəlməyim... bu yağış... mənim bu sözlərim absurd pyeslərə oxşayır...

Q a d ı n. Absurd pyeslərə... Yadıma düşür, o zaman da belə intellektual danışdın. Bəzən sınıfdəkilər səni başa düşmürdü...

G ə n c k i ş i. Adamı başa düşmək çətin işdi... (*Qapını açır.*) Sağ olun...

Q a d ı n. Hara gedirsən?

G ə n c k i ş i. Bunun da mənası yoxdur...

Q a d ı n. Dayan görüm. (*Var-gəl edərək, elə bil, öz-özü ilə danışır.*) Vallah, elə bil, bu saat kimə mənim qulağıma pıçıldayır ki, sən heç getməyə də bir yerin yoxdu... (*Gənc kişiyə.*) Hə?

G ə n c k i ş i. Dünya genişdir...

Pauza.

Q a d ı n. Bilirsən, nə var? Pencəyi qoy yerinə, gəl, otur bura da.

G ə n c k i ş i. Mən gedirəm...

Q a d ı n. (*Əli ilə mizin arxasındakı stulu göstərir.*) Gəl otur! Özün də danış! Nə başım bula, nə də çiyinlərimi çək! Danış görüm, sən... sən... sən kimsən?

Pauza.

Sonra G ə n c k i ş i pencəyi yenə asılıqandan asır.

Dedim ki, gəl otur!

G ə n c k i ş i gəlib bayaqkı yerində oturur.

Hə, başla, görüm!

G ə n c k i ş i . Nə başlayım?

Q a d ı n . Axı, sən kimsən?

G ə n c k i ş i (*gülümsəyir*). Bəyəm, dünyada elə adam var, axıracan özünü tanısan ki, o, kimdir?

Q a d ı n . Yox! Yox! Bu olmadı! Bilirsən, şərti belə kəsirik səninlə! İntellektual sözləri qoyursan bir kənara! Mənimlə çox sadə danışsan, bildin?! İndi, de, görüm, sən kimsən?

Pauza.

Bayaq mən düz deyirdim?

G ə n c k i ş i . Nəyi?

Q a d ı n . Sənin getməyə bir yerin yoxdu, hə! Düz deyirdim?

G ə n c k i ş i (*başılı təsdiq edərək güclə*). Düz deyirdiz...

Q a d ı n (*asəbi*). Niyə axı? Niyə? Nə olub? Sənin başına nə qəzavü-qəder gəlib? Bu dünya niyə belə qəddar olub səninlə?

Pauza.

Yaxşı... Sən bizim məktəbi bitirdin. Belədir?

G ə n c k i ş i . Hə.

Q a d ı n . Sonra?

G ə n c k i ş i . Sonra universitetə girdim... Filologiya fakültəsinə...

Q a d ı n . Cəfər Elsevərlə bir yerdə? O da universitetin filologiyasını bitirdi. İndi, buyur, Bakının beş məşhur jurnalisti varsa, biri odur!

G ə n c k i ş i . Hərənin bir taleyi var...

Q a d ı n . Sən taleyə inanırsan?

Pauza.

Yaxşı... İnansan da, inanmasan da, tale, tələdir! Deyəsən, mən də səfeh fəlsəfəçiliyə başladım!.. Deməli, universiteti bitirdin...

G ə n c k i ş i . Yox, bitirmədim...

Q a d ı n . Niyə?

G ə n c k i ş i . Çünki... Həbs olundum...

Q a d ı n (*heyvətlə*). Həbs olundun? Nəyə görə?

G ə n c k i ş i . Bu barədə danışmaq istəmirəm...

Q a d ı n . Yox, necə yəni danışmaq istəmirəm? Birdən-birə gəlib çıxmısan bura, indi zəhmət çək, hər şeyi danış! Mən bilməliyəm! Əgər, sən mənim yanıma gəlmisənsə, onda, mən hər şeyi bilməliyəm! Bilməliyəm ki, niyə... nə üçün... niyə bu həyatda səninki belə gətirməyib? Axı, diribaş idin, hamıdan qat-qat artıq mütaliə var idi, savadlıydın, hesabla, səninki gözəl perspektivlərin var idi... Amma, gətirməyib, hə, səninki, düz başa düşürəm mən?

G ə n c k i ş i . Yəqin...

Q a d ı n . De görüm, nə üçün səni həbs etdilər?

G ə n c k i ş i . Mənimlə bir qız oxuyurdu...

Q a d ı n . Hə? Çəkinmə də, danış... Nə oldu? Səninlə bir qız oxuyurdu...

G ə n c k i ş i . Kimsəsiz, təmiz, çalışqan bir qız idi.

Q a d ı n . Gözəl idi?

G ə n c k i ş i . Hə...

Q a d ı n . Sonra?

G ə n c k i ş i . Bizim professor var idi, həm də kafedranın müdiri idi... Oğlu var idi onun... Həmin qızı təqib edirdi... Maşınını sürüb gəlib dayanırdı universitetin qabağında... Qıza göz verirdi, işiq vermirdi. Qız ondan qorxurdu... Məndən kömək istədi... Mən də...

Pauza.

Q a d ı n . Mənə bax! Birdən sən qatil olarsan ha?!

G ə n c k i ş i (*gülümsəyir*). Yox, qatil deyiləm... Dalaşdıq onunla...

Q a d ı n . Bir sözlə, onu döydün! (*Gizli bir rişxəndlə*). Belə çıxır ki, sən rıtsarsan! Hə?

G ə n c k i ş i (*incimiş*). Siz dediz, danış, mən də danışdım...

Q a d ı n . Sən həmişə belə tez inciyirsən? Yaxşı... O harınlamış oğlanı əzişdirdin, lap yaxşı da elədin! Elə buna görə həbs etdilər səni?

G ə n c k i ş i . Bir az əzilmişdi... Atası məni universitetdən çıxartdırdı, prokurorluğa şikayət elədi, sonra da məni tutub dörd il iş verdilər...

Q a d ı n . Bəs, qız demədi ki, iş nə yerdədi?

G ə n c k i ş i . Yox...

Q a d ı n . Niyə?

G ə n c k i ş i . Qız üzümə durdu ki, təqsir məndə olub...

Pauza.

Q a d ı n. Yazıq qız... Qorxudublar da onu...
G ə n c k i ş i. Yəqin...
Q a d ı n. Sonra nə oldu?
G ə n c k i ş i. Həbsxanadan çıxandan sonra, burda qala bilmədim. Getdim Sibirə, Tomsk vilayətinə... Kolpaşovo rayonunda balıq kombinatında işə girdim...

Q a d ı n. Balıq kombinatında? Nə işinə?
G ə n c k i ş i. Fəhlə... Tomsk universitetində təzədən imtahan verdim, qəbul olundum, qiyabi... Ancaq sonra burda Qarabağ hadisələri başladı... Orda qala bilmədim, qayıtdım... Birbaşa cəbhəyə getdim... Sonra hospital... Sonra yenə cəbhə... Əsgərlik... Keçən ay hərbi xidmətdən azad olundum... Belə də... Bu da mənim həyatım!

Pauza.

Q a d ı n. Anan nə vaxt vəfat etdi?
G ə n c k i ş i. Mən həbsxanada olanda...

Pauza.

Q a d ı n. Balıq kombinatında fəhlə... Orda, o Kolpaşovo deyir-sən, nədi, orda şaxta neçə dərəcə olurdu?
G ə n c k i ş i. Əlli beş-altmış dərəcə...
Q a d ı n. Hə, dostum... Həyatın elə də uğurlu olmayıb...
G ə n c k i ş i. Ancaq bundan da pis ola bilərdi...
Q a d ı n. Bundan da pis? Başa düşmədim... Nə demək istəyir-sən?

G ə n c k i ş i. Demək istəyirəm ki... (*Get-geda, elə bil, qızışır.*) Siz olmasaydınız, hər şey bitəcəkdi! Bəlkə də bu, pis kitablardakı kimi səslənir, ancaq, qoy olsun, bu həqiqətdi! Ola bilsin ki, bu maniakal bir bağlılıqdı mənim başımda, bilmirəm! Ancaq olamı budur! Siz olmasaydınız, mən sinacaqdım! Məhv olacaqdım! Ancaq mən sizi fikirləşirdim, hər dəfə sizi gözlərimin qabağına gətirirdim, sizdən güc alırdım!..

Q a d ı n (*asəbi*). Bədsir! Mənim belə sözlərdən xoşum gəlmir!
G ə n c k i ş i. Mən həqiqəti deyirəm.
Q a d ı n. Lazım deyil! (*Pəncərəyə yaxınlaşıb şüşədən eşiyə baxır.*)

xır.) Gör necə yağır!.. (*Gənc kişiyə tərəf çönür.*) Bəs, sizin qohumların, yaxınların?

G ə n c k i ş i. Mən heç kimi görmək istəmirəm!
Q a d ı n. Belə çıxır ki... indi... gecəni burda qalmaq fikrində-sən?..

G ə n c k i ş i (*ayağa qalxır*). Yox, mən gedirəm.
Q a d ı n. Hara gedirsən?

Pauza

Bilmirəm, vallah, nə deyim?.. (*Yenə pəncərə şüşəsindən eşiyə baxır.*) Bu yağışın altına atmayacağam ki, səni... (*Gəlib dolabdan yastıq, adyal çıxarır.*) Ala. Get, mətbəxdə özünə yer düzəlt, yat... Səhər özünə bir çarə qılarsan! Eşidirsən? İndi, get mətbəxə. Qapını da ört!

G ə n c k i ş i tərəddüd içində yastığı, adyalı qadından alıb dayanır.

Get, get mətbəxə.

Pauza

Get də, deyirəm!.. Mən yatmaq istəyirəm!..

G ə n c k i ş i mətbəxə keçir.
Q a d ı n ayaq üstə bir müddət onun ardınca baxır.

İşıq sönmür.

ÜÇÜNCÜ ŞƏKİL

Q a d ı n, G ə n c k i ş i.
Q a d ı n ın mənzili. Gecə. Həmin otaqdır, ancaq səhnənin sağ küncündə mətbəxin də bir hissəsi görünür.
Səhnə qaranlıqdır.

Q a d ı n otaqdakı divan-çarpayıda uzanıb.

G ə n c k i ş i mətbəxdə, kətilin üstündə oturub siqaret çəkir.
Q a d ı n, əynində gecə köynəyi, qalxıb yerində oturur və bir müddət yağışın səsinə qulaq asır. Sonra yenə uzanır.
Ümumi sükut içində yalnız sızırdığı yağışın səsi eşidilir.
G ə n c k i ş i siqareti söndürür.

Qadın yenə qalxıb yerində oturur, sonra durub pəncərəyə tərəf gəlir və şüşədən eşiyə baxır.
Gənc kişi qalxıb mətbəxlə otağın qapısı ağzında dayanır. Sonra qapını açıb otağa girir və dayanıb Qadına tərəf baxır.

Pauza.

Gənc kişi Qadına tərəf yaxınlaşır və onun bir addımlığında dayanır.
Qadın başını pəncərə şüşəsindən çəkir və əlbəttə, bilir ki, Gənc kişi arxada dayanıb.

Pauza.

Gənc kişi əlini Qadının çiyninə qoyur.

Qadın (*həyəcan və təlaşla*). Yox!.. Yox!..

Gənc kişi o biri əlini də
Qadının çiyninə qoyur və qadını özünə tərəf çəkir.

(*Ona sarı çevrilərək*). Yox!.. Yox!..

Gənc kişi. Sənsiz mənim üçün həyat yoxdur! Bu əclaf dünyada səndən başqa mənim heç kimim yoxdur! (*Onu qucaqlamaq istəyir.*)

Qadın (*iki əlilə də Gənc kişini özündən uzaqlaşdırmaq istəyir*). Yox!.. Yox!.. (*Birdən-birə Gənc kişini qucaqlayır.*) Bu qədər illər boyu sən haradaydın?!

İşıq sönür.

DÖRDÜNCÜ ŞƏKİL

Qadın, Gənc kişi.
Qadının mənzili. Axşam. Gənc kişimizin arxasında əyləşib.
Qadın mətbəxdən çay gətirir.

Qadın (*çayı Gənc kişinin qurşısına qoyaraq*). Sən heç bilirsən nə eləmişən?

Gənc kişi (*ehtiyatla*). Nə eləmişəm?

Qadın. Sən həyatı mənə sevdirmisən!

Gənc kişi (*gülümsəyir*). Dostoyevski deyirdi ki, həyatın özünü daha artıq sevmək lazımdır, nəinki həyatın mənasını... Mən...

Qadın (*qun sözünü kəsərək*). Bilmirəm, sənin Dostoyevskinə deyirdi, nə demirdi, amma mən səhər yuxudan dururam, sevinirəm ki, yaşayıram! Başa düşürsən? (*Onunla üzbəüz müizin arxasında əyləşir.*) Yox, bunu heç kim başa düşə bilməz!.. Sən də!

Gənc kişi. Mən də?

Qadın. Hə, sən də! Bax, mən indi oturub sənə baxıram, hə? Nə qədər də istəsəm, baxaram! Baxaram, yoxsa baxmaram?

Gənc kişi (*gülür*). Baxarsan...

Qadın. Amma bu otaqda heç vaxt belə şey olmayıb! Bu otaqda mən həmişə bilirsən hara baxmışam?

Kiçik pauza.

Bax, bura! (*Barmağını uzadıb divarı göstərir.*) Divara! Divara baxmışam! Sən bunu başa düşə bilərsən? Ömrümdə mənə belə şey olmamışdı! Ömrümdə heç vaxt səhər yuxudan duranda, ürəyimdən keçməmişdi ki, nə yaxşı ki, mən varam! Nə yaxşı ki, dünya var! Heç vaxt! Uzun sözün qısası, bilirsən, nə var? (*Sözləri heca-heca tələffüz edir.*) Mən ya-şa-yı-ram!..

Kiçik pauza.

Bir az gürültülü səslənir, hə? (*Gülür.*)

Gənc kişi. Yox...

Qadın. Səslənsin də, neyləyim?.. Bu, həqiqətdi, necə səslənir, qoy elə də səslənsin! Mən daha bayquş kimi tək oturub dəftərləri yoxlaya-yoxlaya şagirdlərlə danışmıram! Sənin xəbərin var?

Gənc kişi. Nədən?

Qadın (*ayağa qalxıb gəzişərək*). Sən bilirsən Əhmədəliyev kimdir?

Gənc kişi. Əhmədəliyev? Əlbəttə, bilirəm! Vergi naziri.

Qadın (*ürəkdən gülür*). Yox, canım!.. Bəs, Məmmədli?

Gənc kişi. Ştanqç! Dünya çempionatında gümüş medal aldı!

Q a d ı n (*daha da bərkdən güilir*). Yox!.. Yox!.. Bəs, Həsən-zadə?

G ə n c k i ş i. Onu day, hamı tanıyır! Gömrükdə işləyir!

Q a d ı n. Harada?

G ə n c k i ş i. Gömrükdə.

Q a d ı n (*uğınur*). Həsən-zadə gömrükdə işləyir? Anasının qu-lağından iraq!.. Yox!.. Yox!.. Bunlar, bilirsən, kimlərdi? Mənim şagirdlərimi!

G ə n c k i ş i (*gözləri bəzəlir*). Nə?

Q a d ı n. Hə! Hə! Bilirsən, mən axşamlar, bax, burada (*Ona yaxınlaşır*), sənin yerində oturub dəftərləri yoxlayırdım, özüm də bərkdən şagirdlərlə danışırıdım. (*Gülür*.) Qiyabi! Mənim qonşum var, yaxşı arvadı, əri də polisdı...

G ə n c k i ş i. Polisdı?

Q a d ı n. Hə. O arvad gəlib görəndə ki, şagirdlərlə bərkdən danışıram, elə bildirdi, mənim başım, bir az, o söz!.. (*Barmağı ilə gic-gahımı göstərib ora-bura tərpədir*.)

G ə n c k i ş i. Doğru deyirsiz?

Q a d ı n. Yəni «siz»?

G ə n c k i ş i. Bağışlayın... Bağışla!

Q a d ı n. Sən hərdən mənə «siz» deyəndə, bilmirəm niyə, am-ma ürəyimə toxunur...

G ə n c k i ş i. Bağışla... O məndən asılı deyil ki... Onuncu si-nifdə siz... sən bizim sinif otağına girəndə, mən həmişə özümü iti-rirdim... Sən həm mənim müəllimin idin, həm də... həm də mə-nim dünyada ən çox sevdiyim bir insan idin!.. Gecələr mən yeri-mə girirdim, yuxuya gedə bilmirdim, sən həmişə mənim gözləri-min qabağında olurdun... Mən, düzdü, çox kitablar oxuyurdum, ancaq bizim məhəlləmiz – mənim yaşadığım küçə – hər bir şə-ra-it yaradırdı ki, mən narkoman olum, mən cibgir olum, ancaq o sa-at səni fikirləşirdim, sən gəlirdin gözümlün qabağına, deyirdim, yox... məni... məni haçansa sevəcəyini arzuladığım, çox arzuladı-ğım bir insan var! Mən beynimdə elə bir tamaşa qurmuşdum ki, orada... mən hər şey edirdim ki, sən də... məni sevsən! Gülməli-di, hə?

Q a d ı n (*gülür*). Nə bilim? Dünya sirri-xudadı!..

G ə n c k i ş i. Bilirsən, mənim beynimdəki o aləmin içində mənim sevdiyim, bu sevgiyə qururlandığım, forsladığım bir qız var idi, bir varlıq var idi, o – sən idin! Mən nə edirdimsə, fikirlə-

şirdim, mənim fikrimdə, içimdə, xəyalımda o insan – sən, nə de-yəcəksən? Buna necə baxacaqsan? Birdən iyrəndin məndən? Bir-dən çiyrildin məndən? Birdən nifrət elədin mənə? Sonra mən məktəbi qurtardım. Universitetə girdim. Ancaq sən mənim içim-də idin! Mən səni fikirləşirdim, səni düşünürdüm! Sonra... sonra başıma min cürə qəzavü-qədər gəldi, ancaq mən eləcə səni fikir-ləşirdim, səni düşünürdüm!.. Özümü, bilirsən, bəlkə indi birtəhər çıxır, sənə layiq... yəni bilirsən, daxilən sənə layiq aparmaq istə-yirdim...

Pauza.

Q a d ı n. Bəs, sən onda hardaydın, ay axmaq?

Kiçik pauza.

G ə n c k i ş i. Həyatın girdabında!

Kiçik pauza.

Q a d ı n (*mütəəssir*). Sən istəyirsən ki, mən ağlayım?

G ə n c k i ş i. Yox...

Q a d ı n. Onda, bilirsən, nə var? Özünü yaxşı apar!

G ə n c k i ş i. Ancaq indi bilirsən mən nə istəyirəm?

Q a d ı n. Xeyr, bilmirəm!

G ə n c k i ş i. Mən səni öpmək istəyirəm!

Q a d ı n. Axı, sən inanmırsan ki, mən axşamlar, bax, orda, sə-nin yerində oturub o gözəl şagirdlərimlə danışırıdım. Təkcə şa-girdlərimlə yox e!.. Biri var, hərdən onun anasıyla da danışırıdım! Həsən-zadənin anasıyla! İnanmırsan?

G ə n c k i ş i. Bilirsən, nə var?

Q a d ı n. Nə?

Kiçik pauza.

G ə n c k i ş i (*təsirlənmiş*). Sən çox yaxşı adamsan...

Kiçik pauza.

Q a d ı n (*onun boynunu qucaqlayır*). Mənim əzizim! Sən ha-radan peyda oldun? Səni kim göndərdi buraya? Sən bilirsən haradan

gəlib çıxmısan? Yox, sən bilmirsən! Amma mən bilirəm! (*Burmağımı pəncərəyə tərəf uzadır.*) O! O, göndərib səni bura! Səni mənim ulduzum göndərib!..

G ə n c k i ş i. Sənin ulduzun?

Q a d ı n. Hə!

G ə n c k i ş i təəccüblə çiyinlərini çəkir.

Sənin heç ulduzun olmayıb?

G ə n c k i ş i. Necə ulduzum?

Q a d ı n. Yəni sən yeniyetmə vaxtı heç özünə ulduz seçməmişən?

G ə n c k i ş i. Göydəki ulduzları deyirsiz?

Q a d ı n. Yəne «siz»?

G ə n c k i ş i. Bağışla... Söhbət göydəki ulduzlardan gedir?

Q a d ı n. Əlbəttə! Yerdəki ulduzlarla mənim nə işim?

G ə n c k i ş i. Mən göydəki ulduzlarla nə etməliydim ki?

Q a d ı n. Sən onlarla söhbət etməliydin! Eləməmişən?

G ə n c k i ş i. Yox..

Kiçik pauza.

Q a d ı n. Əlbəttə, sən igid idin, qorxmaz idin, yaraşıqlı idin, sənin nəyinə lazım idi özünə ulduz seçməsi?! Amma mənim ulduzum var idi... O vaxtlar iki otağımız var idi. Atamla anam bir otaqda yatırdı. Mən yatan o biri otağın balaca bir eyvanı var idi. Gecə atamla anam yatandan sonra, mən o balaca eyvana çıxırdım. Özü-mə seçdiyim o ulduzu bir elə ulduzun arasından o saat tapırdım. Otururdum eyvanda, başlayırdım onunla söhbət etməyə. Gələcəyin gözəl xəyallar aləminə girirdik... Rəhmətlik atam, bilirsen nə fikirləşirdi? Hər dəfə oyanıb məni o balaca eyvanda görəndə, elə bilirdi ki, mən eyvanda, ay işığında dərs hazırlayıram. Elə bilirdi, otaqda işığı söndürürəm ki, onlar rahat yatsın. Yuxulu-yuxulu gəlib məni qucaqlayırdı, «Gəl, yat»- deyirdi... (*Gözlərini yumur.*) Sən niyə məni vadar ələyirsən, bunları danışım? Ağlayaram ha!..

G ə n c k i ş i. Mən istəmirəm ki, sən ağlayasan...

Q a d ı n. Amma ağlamaq da, düz deyirlər, hər dəfə yüngülləşdirir adamı... Amma mən çox pisəm!

G ə n c k i ş i. Niyə?

Q a d ı n. Çünki mən ağlaya bilmirəm... Yaxşı... Ey sevimli insan! Deməli, sənin ulduzun yox idi?!

G ə n c k i ş i. Yox...

Q a d ı n. Amma mənimki var idi! Onu yenə hərdən görürəm, amma məndən qaçır... Qaçırdı... İndi görək mənim o gözəl ulduzuma deyim ki, daha məndən qaçmasın! O gözəl ulduzum gözələdi, gözələdi, gözələdi, axırda da bilirsen neylədi? Səni, mənim əzizim, səni göndərdi bura! (*Gülür.*) Əlbəttə, sənin bundan xəbərin yoxdu... Bəs, sənin nədən xəbərin var? Hə? De, görüm!

G ə n c k i ş i. Ondan xəbərim var ki, məni tale sənin yanına gətirdi...

Kiçik pauza.

Q a d ı n. Mənim taleyim, yoxsa sənin taleyin?

G ə n c k i ş i (*ayağa qalxır*). İkimizin də! (*Onu qucaqlayır.*) İkimizin də!

Q a d ı n. Elə bil, bir az birtəhər səslənir...

G ə n c k i ş i. Sən demirsən, qoy necə səslənir, səslənsin!?

Q a d ı n. Mənim əzizim!.. Mənim sevgilim!.. Mən haçansa heç ağlıma gətirərdim ki, kiməsə «mənim sevgilim» deyəcəyəm? Bu dəhşətdi e!.. İndi də fikirləşəndə tüklerim biz-biz durur!.. Hə? Mənim sevgilim! Mənim sevgilim! Mənim sevgilim!.. Nə yaxşı ki, sən o yağışlı gecədə çıxıb getmədin! Sən onda «sağ ol» deyib getmək istəyəndə, mənim ürəyim döyünməyə başladı ki, indicə çıxıb gedəcəksən... «Bəs, sonra necə olacaq?» - deyirdi beynim, nə bilim, ürəyim, bütün varlığım. «Sonra? Bəs sonra?»

G ə n c k i ş i. O «sağ ol»dan sonra mənim də ürəyim döyünürdü ki, saxlayacaqsan məni, yoxsa, yox? Sən məni saxladın!

Q a d ı n. Əlbəttə, mən saxlamalı idim səni! Əlbəttə! Bilirsən, mən ki, səhər dururam ha, mən ki, sevinirəm ha, mən ki, deyirəm e, yaşayırəm, bax, onda, sən mənim gözlərimin qabağında olursan! Bildin! Hə? (*Onu öpür.*) Bildin, yoxsa yox? Hə?

G ə n c k i ş i. Hə.

Q a d ı n. Bərkəndə!

G ə n c k i ş i (*qışqırır*). Hə! Hə! Hə!

İşıq sönmür.

BEŞİNCİ ŞƏKİL

Qadın, Qonşu qadın.

Blokda Qadının yaşadığı mənzilin çöl qapı meydançası. Günorta. Sol tərəfdə Qadının mənzilinin qapısıdır. Sağ tərəfdə isə qonşuların mənzilinin qapısıdır. Qadın dodaqaltı zümzümə edərək tələsik pilləkənləri qalxır və çantasından çıxartdığı açarlar qapısını açır. Qonşu qadın əlində yekə bazar zənbili, öz qapılarından çıxır.

Qonşu qadın. Salam, məlimə!..

Qadın. Salam! Salam! Necəsən?

Qonşu qadın (*dərindən köks ötürərək zənbili göstərir*).

Birtəhər dolanıraq də...

Qadın. Sən bu məhnini bilirsen? (*Oxuyur.*)

Faytoncuyam, bəxtim qara...
Mənə deyir, sür bulvara!..

Bilirsen?

Qonşu qadın (*təəccüblə*). Yox...

Qadın. Faytonçunun bəxti niyə qara olur? Hə? Əvvəla, bu cür gözəl bir melodiya! (*Oxuyur.*)

Faytoncuyam, bəxtim qara...
Mənə deyir, sür bulvara!..

İkincisi, fayton! Gözəl atlar! Bulvar! Dəniz! Hə? O faytonçuya deyən lazımdı ki, ay axmaq, niyə sən bəxtin qara olur?

Qonşu qadın. A-a-a... Məlimə, demək də olmur... Sən... sən belə, birtəhər olmusan, e...

Qadın. Bəs sən xəbərin yoxdu?

Qonşu qadın. Nədən?

Qadın. Bilmirsən?

Qonşu qadın. Yox...

Qadın (*gülür*). Bəs, sən necə qonşusan?

Qonşu qadın (*həyacanlı*). Nə olub ki?

Kiçik pauza.

Qadın. Mən xoşbəxt olmuşam də!

Qonşu qadın. A-a-a!..

İşıq sönür.

ALTINCI ŞƏKİL

Qadın, Gənc kişi.

Qadının mənzili. Günorta. Qadın zümzümə edə-edə tozsilənlə otağı təmizləyir və gəlib məzin yanında dayanır. Məzin üstündəki kağızı götürür.

Qadın (*kağızı gözələrinin qabağında yelləyə-yelləyə*). Ey!.. Gözəl məktub! Bax, bu tozsilən dostumuzu görürsən? Bu tozsilən dostumuz o elektrik xəttindən necə enerji alırsa, mən də səndən eləcə enerji alıram! Bildin? Bildin ki, bu gün on beşinci dəfə səni niyə oxuyuram? (*Oxuyur.*)

Gənc kişinin səsi. «Əzizim!.. Sevimlim!.. Həyatım!.. Yavaşca sivişib gedirəm ki, səhər-səhər yuxudan durğuzmayım səni... İndi burdan çıxacağam, bir saniyə... birçə saniyədən sonra yenə səninçün darıxacağam... Yenə fikrim-zikrim sənin yanında olacaq, yenə sənin yanına tələsəcəyəm... Çünki sənin istin bilir-sən mənimçün nədir?..»

Qadın. Dayan, gözəl məktub! Bu sualı bir də ləzzətlə oxuyacağam!

Gənc kişinin səsi. «Çünki sənin istin bilir-sən mənimçün nədir?..»

Qadın. Bir də!

Gənc kişinin səsi. «Çünki sənin istin bilir-sən mənimçün nədir?..»

Qadın. Nədir? (*Gözələrinin yumub bir müddət, elə bil, nəyəsa qulaq asır, sonra yenə məktubu oxumağa başlayır.*)

Gənc kişinin səsi. «Bunu adi sözlə yazı bilmirəm. Təşəvvür et ki, hər tərəfi payız yağışı bürüyüb... Yuvada balaca bir quşcuğaz var... Anası harasa uçub gedib, gəlib çıxmır... O quşcuğaz da hərdən isti yuvasından boylanır... Birdən o balaca quşcuğaz yerə düşür... Yağışın altında tir-tir titrəyən o quşcuğaz üçün o yuvanın istisi nəydisə, sən istin də mənim üçün, bax, həmin istidi... Mən də həyatım boyu eləcə boylanıb, səni axtarmışam, səni gözləmişəm... Deyəsən, bir az hind filmlərinə oxşadı, hə?»

Qadın. Yox!

Gənc kişinin səsi. «Düzünü de, oxşadı, oxşamadı?»

Qadın. Oxşasın də! Lap yaxşı! Bunun heç kimə dəxli yoxdu!

Qoy oxşasın! (*Məktubu öpür.*) Belə, gözəl məktub! Mən enerjimi aldım! (*Tozsilənə.*) Getdik!

Qadın yenə tozsilənlə otağı təmizləyir. Qapının zəngi çalınır. Qadın sevinclə qaçıb qapını açır.

Qadın. Haradasan?

Gənc kişi otağa daxil olur.

Gənc kişi (*təzim edərək*). Təbrik edirəm!

Qadın (*bir az şaşıraraq*). Məni?

Gənc kişi. Hə!

Qadın. Məni təbrik edirsən? Nə münasibətlə?

Gənc kişi (*təntənəli*). Anadan olduğunuz gün münasibəti-hə! (*Qadının yanağından öpür.*)

Qadın (*tamam şaşıraraq*). Oy!.. Bu gün mənim anadan olduğum gündü? (*Köks ötürür.*) Hə, doğrudan...

Gənc kişi (*başını təsdiq edir*). Bəli! Bu gün tək sizin... tək sizin günün deyil... (*Əli ilə arxasında gizlətdiyi bir dəstə nərgiz güllərini ona uzadır.*) Bu gün, bütün günlərin gözəl bir günüdür...

Qadın (*eləcə şaşıraraq halda gülləri alaraq*). Bəs, sən bunu hardan bilmisən?

Gənc kişi. Bu, mənim sirrimdi!..

Qadın. Sənin belə sirlərin çoxdu? Mənim əzizim! (*Özünü saxlaya bilməyib onu qucaqlayır.*) Mənim həyatımda birinci, eşirdirsən... (*Qışqırır.*) Birinci!.. Birinci!.. Birinci dəfədir ki, qapım açılır və kimə mənə gül verir! Hərdən, bayramlarda, Həsənzadənin anası mənə gül gətirirdi, amma o güllər rüşvət kimi bir şey idi... Heç evə də gətirmirdim, qoyurdum, qalırdı məktəbdə, müəllimlərin otağında. (*Gül dəstəsini iyləyərək.*) Nərgiz çıxıb bəyəm? Nə tez!.. Bəs, sən nə bildin ki, mənim ən çox sevdiyim gül də nərgizdi?

Gənc kişi. Bu da mənim bir sirrimdi!

Qadın. Sən kimsən? Sən Şaxta babasan?

Gənc kişi. Yox, mən səni sevən və sənə layiq olmayan birisiyəm...

Qadın. Sən mənə layiq deyilsən?

Gənc kişi. Əlbəttə!

Qadın. Bir də belə söz demə! (*Dolabın gözündən güldən götürüb mizin üstünə qoyur və gülləri güldənə düzür.*) Onda mən elə başa düşəcəyəm ki, sən mənə lağ ələyirsən! Bildin?! Sən məni özünə layiq bilmirsən!

Gənc kişi. Axı, sən məni hələ yaxşı tanıırsan... Mən nə dediyimi bilərəm!

Qadın. Bəsdi! Səni... səni tanııram? Mən səni sənin özündən yaxşı tanııram!

Gənc kişi (*gülür*). Onda de, görüm, mən kiməm?

Qadın. Sən mənim əzizlərsən!.. Sən mənim sevimlisən!..

Gəl!.. Gəl otur!.. (*Onu mizə tərəf çəkir.*) Biz səninlə birlikdə mənim anadan olduğum günü bayram edəcəyik!

Gənc kişi. Bizim günümüzü!

Qadın. Hə! Bizim, bizim günümüzü! Biz şampan içəcəyik! Biz keflənəcəyik!

Gənc kişi. Ancaq mən kefləndə yaman pis oluram ha!.. (*Gülür.*)

Qadın. Məni qorxutmaq istəyirsən? Amma mən qorxaq deyiləm, ha! Beləliyimə baxma! Bu saat şampan gətirirəm! (*Mətbəxə getmək istəyir.*) Yox, qoy əvvəlcə bir yaxşı geyinim-kecinim!

Qadın dolabdan paltarlarını götürüb mətbəxə keçir. Gənc kişi kitab rəflərinin qabağında dayanıb baxır, sonra kitablardan birini götürüb vərəqləyir. Paltarını dəyişmiş Qadın, əlində şampan şüşəsi və iki qədəh, mətbəxdən qayıdır.

Qadın (*onun qarşısında fırlanır*). Hə, necədi?

Gənc kişi (*heyranlıqla*). Mənim... day sözüm yoxdu!..

Qadın. Milyon il idi bu paltarı geymirdim!.. Deyirsən, yaxşıdır?

Gənc kişi. Sən tamam başqa adam olmusan!

Qadın. Hə, düz deyirsən, mən başqa adam olmuşam... Bilirsən, hərdən qorxuram... Qorxuram ki, birdən özüm öz içimdən çıxıb gedərəm...

Gənc kişi (*gülür*). Yox, qorxma...

Qadın. Qorxmayım?

Gənc kişi. Hə, qorxma! Çünki bir adamın içində, min adam var...

Q a d ı n. O necə olur elə?

G ə n c k i ş i. Adam, bilirsen, sandıq kimi bir şeydi. İçində, nə desən, var! Təzə də var, köhnə də var! Qızıl da var, keyfiyyətsiz şeylər də! O sandıqda qorunub saxlanan pal-paltarın hər biri bir dəbdədi, müxtəlifdi, bir-birinə uyuşmayan şeylərdi!.. Ona görə də, bir adamın içində, min adam var!

Pauza.

Ancaq sənin içindəkilərin hamısı gözəldir!

Q a d ı n. Onda, mən sandığa oxşamadım ki!..

G ə n c k i ş i. Niyə? Sadəcə, sənin içindəkilərin hərəsi bir cür gözəldi! Sən də gözəlsən! Bax, bu günümüz də gözəldi! Sənin əlindəki o şampən da gözəldi! Partladaq?

Q a d ı n. Qoy, güldənə su töküm...

G ə n c k i ş i. Mən tökərəm. *(Əlindəki kitabı mizin üstünə qoyub güldənə götürür, mətbəxə keçir və oradan danışır.)* Sənin mətbəxin əməlli-başlı kimya laboratoriyasıdır! Təcrübələri evdən aparırsan mətbəxə?

Q a d ı n. Hə, çox vaxt özüm aparıram! Qabaqlara fikrin getməsin, ey mənim keçmiş şagirdim, sosializmdən kapitalizmə keçdiyimiz bu gözəl zamanədə məktəbdə kimyəvi maddələr qıtlığıdır! Yavaş ol, a!.. O şüşələrin içində nə maddə desən, var! *(Mizin üstündən kitabı götürüb rəfə qoyur.)* Bəlkə sabah Həsənzadənin anasıyla danışım, hə?

G ə n c k i ş i *(mətbəxdən)*. Nə barədə?

Q a d ı n. Sənin barəndə.

G ə n c k i ş i *(mətbəxdən)*. Mənim barəmdə?

Q a d ı n. Hə, sənin barəndə. Sən nə vaxtaca işsiz qalacaqsan? Əri böyük adamdı, nazir müavinidi, nədi... Arvadı həmişə deyir ki, *(Yamsılayır.)* «məndən bir şey xahiş edin», «məndən bir şey xahiş edin»... Mən də xahiş edəcəyəm! Sən nə qədər işsiz gəzo bilərsən? Xahiş edəcəyəm ki, sənin iş məsələlə köməklik eləsin.

G ə n c k i ş i *(otağa girib güldənə mizin üstünə qoyur)*. Nə iş?

Q a d ı n. Nə bilim? Sən də də...

G ə n c k i ş i. Tramvay konduktoru!

Q a d ı n *(gülür)*. Zarafata salma, mən ciddi danışram... Nə iş xahiş edim ondan?

G ə n c k i ş i. Mənimçün maraqlıdır ki, sən deyəsən. Məni harada görürsən?

Q a d ı n. Səni? Bilirsen, mən bu barədə çox fikirləşirəm... Bir əla fikir gəlib başıma!

G ə n c k i ş i. Nə fikir?

Q a d ı n. Məncə, sənin də ürəyincə olacaq!

G ə n c k i ş i. Yaxşı, nigarən qoyma da, bizi!

Q a d ı n. Sənin yerin... *(Sözünü saxlayır.)*

G ə n c k i ş i. Hə, haradı mənim yerim?

Q a d ı n. Kitabxana!

G ə n c k i ş i. Hara?

Q a d ı n. Kitabxana! Xahiş edəcəyəm ki, onun o gözəl əri səni kitabxanada işə düzəltsin.

G ə n c k i ş i. Kitabxanaçı?

Q a d ı n. Hə!

Kiçik pauza.

Düz tapmışam?

G ə n c k i ş i *(ürəkdən gülür)*. Nə bilim? Baxırıq... Ancaq sən mənə iş tapanacan, şampən soyuyacaq!

Q a d ı n. Yox, biz qoymayacağıq ki, o soyusun! Gəl! Gəl, otur!

G ə n c k i ş i gəlib mizin arxasında əyləşir.

(Şampən şüşəsini ona uzadaraq.) Partlat! Dayan, bir dəqiqə! *(Dolaba yaxınlaşıb yeşiyi çəkir, nəşə axtarır, sonra o biri yeşiyi çəkir.)*

G ə n c k i ş i. Nə axtarırsan?

Q a d ı n. Üzüyümü. Qəribədi... Tapa bilmirəm...

G ə n c k i ş i. Bəlkə harasa, başqa yerə qoymusan, yadından çıxıb?

Q a d ı n. Yox! Allah bilir, mən neçə ildi o üzüyü taxmıram...

G ə n c k i ş i. Bəlkə kim isə götürüb?

Q a d ı n. Bura kim gəlir ki?

G ə n c k i ş i. Qonşuların...

Q a d ı n. Yox. Onlar elə adam deyillər...

G ə n c k i ş i. Adamları tanımaq olmaz!

Q a d ı n. Əşşi! Cəhənnəm olsun üzük! *(Mizə yaxınlaşır.)* Partlat!

Gənc kişi partitüylə şampanın tıxacını açır.

Gənc kişi (*qədəhlərə süzə-süzə*). Sənin sağlığına! O gün olsun, yüz illiyin olsun!

Qadın. Oy!.. Məni qorxutma! Yüz nədi?! Sənin sağlığına!

İçirlər.

Aha! Deyəsən, dəmlənirəm! Axıncı dəfə mən nə vaxt içmişəm? Yadıma gəlmir... Bəs sən, mənim qəhrəmanım? Bilirsən də, sən mənim qəhrəmanımsan! Yox, sən mənim igidimsən!..

Gənc kişi. Əşşi, mən qorxağın biriyəm...

Qadın. Qorxaqsan?

Gənc kişi. Hə...

Qadın. Sən kimdən qorxursan?

Gənc kişi. Zarafat edirəm...

Qadın. Yox, de görüm, sən kimdən qorxursan?

Pauza.

Əl çəkməyəcəyəm səndən! Özüm də dəmlənmişəm! Deməli-sən!

Gənc kişi (*get-gedə artan bir həyəcanla*). Ölüməndən qorxuram! Ölüməndən! Bir vaxt gələcək, mən olmayacağam! Hər şey öz yerində qalacaq, həmin küçələr, həmin binalar, həmin gün, həmin ay! Amma mən yoxam! Bunu fikirləşəndə məni dəhşət basır! Az qalır, dəli olam! Bir dilənçi ilə mənim aramda heç bir fərq olmayacaq! O da öləcək, heç olacaq, mən də öləcəyəm, heç olacağam! İzim-sorağım da qalmayacaq!

Pauza.

Qadın. Axı, bu, tək sənin problemin deyil... Bütün insanların, bütün canlıların, dahilərin, peyğəmbərlərin, hamının taleyidir...

Gənc kişi. Bu, mənim üçün, təskinlik deyil!

Qadın. Axı... Axı, hər şey belə mənasız ola bilməz... Hardasa, nəse var... Mütləq... Gərək belə fikirləşəsən... Axı... Axı, Allah var!

Gənc kişi. Onu görən olub?!

Pauza.

Qadın. Hərdən mənə elə gəlir ki, sən... sən özün qorxulu adamsan...

Kiçik pauza.

Yaxşı, bədi... Bu nə söhbətlərdi belə, başlamışdıq?..

Gənc kişi. Hə də... (*Gülümsəyir.*) Həyat onsuz da mürəkkəbdirdi...

Qadın. Bir az da biz üstünə qoymayaq! (*Qədəhi qaldırır.*) Sən... sən... necə qorxaqsan ki, birdən-birə gəlib... birdən-birə gəlib ciddi bir müəlliminin... çox ciddi bir müəlliminin qapısını döydün?! Hə? (*Qədəhi onun qədəhinə vurur.*) Ey, özünə qorxaq deyən insan! Özünə böhtan atan insan! İndi çox realist bir sağlıq deyəcəyəm. Bunu qaldıra qadın günün şərəfinə ki, sənin kimi oğullar Şuşanı qaytaracaq! Qarabağı qaytaracaq! Sənin kimi oğulların şərəfinə ki, düşmənlərin qorxusundan, bir də burunları Azərbaycan dediyimiz bu məmləkətə soxmayacaq! Çünki siz onun o burnunu dibindən kəsərsiz! İçdik?

Gənc kişi. İçdik!

İçirlər.

Gənc kişi. Deyirsən, özümə böhtan atıram? (*Gülür.*) Ola bilər... Dostoyevski deyir ki, insan bütün həyatı boyu, əslində, yaşayır, yaranır. Yeni həmişə yaranma prosesində olur.

Qadın (*divanda oturaraq*). Yenə Dostoyevski?

Gənc kişi. Dostoyevski mənim Allahımdır!

Qadın (*əli ilə tavanı göstərir*). Bəs, onda o Allah sənin nə-yindi? Hə, sən dedin axı, onu görən olmayıb...

Gənc kişi. Sən məni Dostoyevskiyə qışqırırsan?

Qadın (*güclə sezişən bir naz ilə*). Ola bilər...

Gənc kişi. Dostoyevskisiz həyat çox bəsit bir şeydi...

Qadın. Deməli, Dostoyevskidən əvvəl yaşayanların hamısı bəsit bir həyat sürüb?

Gənc kişi. Bilmirəm! Bilmirəm, kim, haçan, necə yaşayıb? (*Onun üstünə atılır.*) Onu bilirəm ki, mən səni Dostoyevskidən çox istəyirəm!

Qadın. Ola bilməz!

Gənc kişi. Yüz faiz!

Qadın. Dayan bir...

Gənc kişi. Yox, dayana bilməyəcəyəm!.. (*Onu qamartlayıb öpməyə başlayır.*)

Qadın (onun qolları arasından çıxaraq). Axı, mənim hələ bir sağlığım qalıb!

Gənc kişi. Onu, sonra!

Qadın. Yox! Mən onu indi deməliyəm! Deməsəm, xəyanət olar! (Ayağı qalxıb mizin üstündən qədəhi götürür, pəncərəyə yaxınlaşıb şüşədən göyə baxır və qədəhi qaldırır.) İçək onun şərəfinə!

Gənc kişi. Kimin?

Qadın. Gəl bura! Götür qədəhini, gəl bura!

Gənc kişi qalxıb mizin üstündən qədəhini götürür və ona yaxınlaşır.

İçək mənim ulduzumun şərəfinə! (İçir.)

Gənc kişi. Bilirsən, mən bu saat tamam realist bir adamam!

Qadın. Mənim ulduzumun şərəfinə içmək istəmirsən?

Gənc kişi (çığır). Mən özüm bilirəm, nə istəyirəm! (Onu arxadan qucaqlayıb öpməyə başlayır.) Bildin?

Qadın (gülə-gülə və həyəcanlı). Dayan bir!.. Oyl!.. Dayan!.. Dayan, ay realist!..

Gənc kişi (öpə-öpə). Yox!.. Dayana bilmirəm! Yox!..

Qadın. Heç olmasa, işığı söndür...

Gənc kişi əlini qaldırıb işığı söndürür – səhnənin işığı sönmür.

Gənc kişi (qaranlıqdan). Mənim əzizim!.. Mənim sevgilim!.. Gözəlim!..

Qadın (qaranlıqdan). Oyl!..

Gənc kişi (qaranlıqdan). Yaxşıdı?

Qadın (qaranlıqdan). Hə!.. Həl!.. Həl!..

II. ULDUZLAR ALƏMİNDƏ

YEDDİNCİ ŞƏKİL

Qadın, Polis (Qonşu kişi), Ulduz (Qonşu qadın),
Poçtalyon (Şagird Həsənzadənin anası).

Ulduzlar aləmi. Səhnə ağ buludlar içindədir və hər tərəfdən ağ hasara alınıb. Ağaclar, güllər, hərdən səhnədə uçan gözəl kəpəklər, tez-tez cəh-cəh vuran quşlar, bir sözle, səhnədə nə varsa, hamısı ağ rəngdədir.

Qadın dan başqa, qalan iştirakçıların libası da ağappaqdır.

Qadın qapıdan boylanaraq ulduzlar aləminə baxır.

Qadın. Buradı? Deyəsən, düz gəlmişəm... (Bərkdən.) Ey, bura Ulduzlar aləmidir?

Pauza.

(Qapıdan səhnəyə daxil olur.) Oy, nə gözəldir!.. Ağappaqlar!.. Tərtəmiş!.. Mənə bax də!.. İndiyəcən bura gəlməmişəm... (Heyran-heyran dörd tərəfə baxır.) Belə bir yerə!.. (Bərkdən.) Ey, kim var burda? Heç kim yoxdu... Bəs, ulduzlar haradadı? Onlara nə var e?! Göylərdə süzülər özləriyçün... Burda da, gör, necə yer seçiblər özlərinə!.. (Bərkdən.) Ey, kim var burda? Ey!..

Polis (Qonşu kişi) yekə qanadları olan taxta ağ atın belində səhnəyə daxil olur.

Polis. Bu nə səs-küyü belə?

Qadın (təəccüblə). Siz burda nə gəzirsiniz?

Polis. Necə yəni mən burda nə gəzirəm? Mən buranın mühafizə idarəsinin rəisiyəm!

Qadın. Ulduzlar aləminin?

Polis. Bəli!

Qadın. Burda da mühafizə idarəsi var?

Polis. Mühafizəsiz yer olar?

Qadın. Mən... Mən öz Ulduzumu görməyə gəlmişəm.

Polis. Hansı sizin Ulduzunuz?

Qadın. Ulduzların ən gözəli! Ən sevimlisi! Ən xeyirxahı!

Polis. Bildim! Bildim hansı! Bildim!

Qadın. Tanıdız?

Polis. Əlbəttə! Onu tanımağa nə var ki?

Qadın. Oy, nə yaxşı! Mən onu necə görə bilərəm?

Polis. Gərək Poçtalyona deyəsiz, o, sizin Ulduzunuza xəbər versin.

Qadın. Bəs, mən Poçtalyonu necə görə bilərəm?

Polis. Gərək mən icazə verim!

Qadın. Siz?

Polis. Bəli!

Qadın. Oy, nə yaxşı oldu! Xahiş edirəm icazə verəsiniz!

Pauza.

Xahiş edirəm, mənə icazə verəsiniz ki, Poçtalyonu görüm!..

Pauza.

Mən çox tələsirəm! Məni orda (*Barmağı ilə aşağını göstərir.*)
gözləyən var!

Pauza.

Sizinləyəm! Xahiş edirəm, mənə icazə verəsiniz ki, əvvəlcə
Poçtalyonu görüm, sonra da öz Ulduzumu!.. Mən tələsirəm!..

Pauza.

Axi!.. Axi, mən sizinləyəm!
P o l i s (*qışqırır*). Bilirsiniz mənim maaşım nə qədər azdır?!
Q a d ı n (*gözləri bəbəlməmiş*). Nə?
P o l i s. Hə!
Q a d ı n. Maaşınız azdı?
P o l i s. Bəli! Azdı!
Q a d ı n (*şaşırmış*). Bəyəm, burda da pul var?
P o l i s (*onu yamsılayır*). «Burda mühafizə var?» «Burda pul
var?» Pul olmayan yer var?

Pauza.

Q a d ı n. Bəs... bəs, mən neyləməliyəm?
P o l i s (*altındakı atı göstərərək*). Özüm heç, neçə gündü, bu
da acdı!

Qanadlı ağ atın iri qara gözləri yumulub-acıdır və iki böyük gilə göz
yaşı yerə düşür.

(*Ata.*) Ağlama! (*Özü doluxsunur.*) Görürsüz?.. (*Öz gözlərini si-
lir.*)

Q a d ı n (*pərişan*). Görürəm... Amma... Axi, mənim sizə ver-
məyə heç nəyim yoxdu...

P o l i s (*atın üstündə səhnə boyu o baş-bu baş addımlaya-ad-
dımlaya deyir*). Mənim! Mənim bəxtim qaradı! Mənim yanıma

həmişə heç nəyi olmayan gəlir! Bir dəfə görmədim ki, nəse bir
şeyi olan gəlib məndən öz ulduzunu xəbər alsın!

Q a d ı n. Bəs, onlar bura gəlmirlər?

P o l i s. Kimlər?

Q a d ı n. Şey-şüyü olanlar...

P o l i s. Keflərinə düşəndə, hərdən gəlirlər.

Q a d ı n. Bəs, niyə sizdən icazə almırlar?

P o l i s (*əli ilə səhnənin yuxarı küncünü göstərir*). Onların ora
öz yolları var!

Q a d ı n. Bəs, mən nə edim? (*Çılğın.*) Xahiş edirəm sizdən!..
Mən onu mütləq görməliyəm!..

P o l i s (*altındakı ata*). Ağlama! (*Atın gözlərindən yenə iki iri
damla göz yaşı düşür.*) Görürsünüz?

Q a d ı n. Görürəm... Ona deyin ağlamasın... Mənim ürəyim
birtəhər olur...

P o l i s. Ağlamasın, bəs, nə eləsin bu bədbəxt? (*Ata.*) Nə olsun
ki, sən də ağsan? Bəxtin ki, qaradı! Yaxşı olardı ki, sən özün kö-
mür kimi qapqara olaydın, amma bəxtin ağ olaydı!

Pauza.

Q a d ı n. Mən sizdən xahiş edirəm!.. Məni orda (*Barmağı ilə
aşağını göstərir.*) gözləyən var! Mən tələsirəm!

P o l i s (*ata*). Ağlama! Ağlayana pay verən yoxdu!

Q a d ı n. Xahiş edirəm!..

P o l i s (*ata*). Nə etmək olar, əziz dostum? Bizim ürəyimiz
yumşaqdır... Nə? Nə deyirsən? (*Əyilib qulağını atın ağzına dirə-
yir.*)

Q a d ı n. Nə deyir?

P o l i s. Deyir, ona görə bu günə qalmışsınız də! (*Qışqırır.*) Poç-
talyon! Poçtalyon!

Q a d ı n. Çox sağ olun!

P o l i s. Poçtalyon! (*Deyir.*) Bu, gərək, həmişə əda ilə, naz-
qəmzə ilə gəlsin... (*Qışqırır.*) Poçtalyon!

Q a d ı n. Təşəkkür edirəm!

P o ç t a l y o n (*Şagird Həsənzadənin anası*) yekə ağ qanadla-
rını yelləyə-yelləyə gəlir.

P o l i s (*acıqlı*). Aha, gəldi çıxdı!..

Poçtalyon (*tənə ilə*). Mənim, başqaları kimi, şəxsi atım yoxdu!

Polis (*ata*). Bunun xəbəri yoxdu ki, səni də yedirtmək lazımdı!..

Poçtalyon. Mən özüm gəlirəm! Amma əslində, mənim atım olmalıdı! Çünki Poçtalyon mənim, başqaları deyil!

Qadın (*heyrat içində*). Siz də burdasız?

Poçtalyon. Mənə nə olub ki?

Qadın. Yox... (*Ətrafa baxır*.) Heç bilmirəm, vallah...

Poçtalyon. Mən burda Poçtalyonam.

Qadın. Mən öz Ulduzumla görüşməliyəm! (*Polisi göstərir*.) İcazə alımışam!

Poçtalyon (*Polisə baxır*). Pahl!..

Qadın. Yox, siz ona elə baxmayın! O çox ürəyiyumşaqdı...

Poçtalyon (*yenə Polisə baxır*). Pahl!..

Qadın. Bəli!.. Bəli!..

Polis (*Poçtalyona işurə edərək yavaşdan Qadına*). Amma o, mən deyiləm ha!..

Qadın (*Poçtalyona*). Mən çox tələsirəm. Məni orda (*Barmağı ilə aşağı göstərir*.) gözləyən var. Xahiş edirəm, mənim Ulduzuma xəbər verəsiniz!

Poçtalyon. Növbəyə durun!

Qadın. Növbəyə?

Poçtalyon. Bəli!

Qadın. Bəyem, mənim Ulduzumla məndən başqa da görüşmək istəyən var? Axı, o, ancaq mənim Ulduzumdur!

Poçtalyon. Nə olsun ki, başqası yoxdu?! Növbə, növbədi! Növbəsiz istəyirsiniz? Onda... baxın də...

Pauza.

Qadın (*əllərini öz bədəninə çəkərək*). Mənim heç nəyim yoxdu...

Poçtalyon. Yoxdu?

Qadın. Yox...

Poçtalyon. Onda, növbə!.. (*Qanadlarını yelləyib getmək istəyir*.)

Qadın. Dayanın! Mən... (*Sözünü saxlayır*.)

Poçtalyon. Hə? Mən nə?

Qadın. Mən Həsənzadəyə «üç» verərim...

Pauza.

Poçtalyon. «Dörd»!

Qadın (*qızgın*). Xeyr! «Üç»!

Poçtalyon. «Dörd»!

Qadın (*daha da qızgın*). Heç vaxt! Mən ona «dörd» verməyəcəyəm! (*Gəlib Poçtalyonun qabağında dayanıb düz onun gözlərinin içi:ə baxır*.) Heç vaxt! (*Barmağını onun gözüünün qabağında yelləyir*.) Bu, mümkün olan şey deyil! Siz məni məcbur edə bilməzsiz!

Poçtalyon. «Beş»!

Qadın. Yox!

Poçtalyon. Onda xudahafız!.. (*Qanadlarını yelləyib getmək istəyir*.)

Qadın. Yaxşı... (*Doluxsunur*.) «Beş...»

Poçtalyon. Onda gözləyin. Gedim sizin (*Xüsusi vurğu ilə*.) Uldu-zu-nu-za xəbər verim! (*Polisə baxaraq*.) Pahl!.. (*Qanadlarını yelləyə-yelləyə səhnədən çıxır*.)

Polis (*ata*). Gedək, əziz dostum, gedək! Bizimki bu dəfə də gətirmədi!

Qadın. Nə üçün gətirmədi? Axı, siz yaxşılıq etdiniz!

Polis. Kimə?

Qadın. Mənə!

Polis. Bəs, bundan mənə nə?

Qadın. Sizə? Sizə də bu yaxşılığa görə, mənim ürəyimin dərinindən gələn bir təşəkkür!

Polis. Yaxşı olardı ki, ürəyin dərinliklərindən gələn o cür təşəkkürü sizə verəydilər, amma yaxşılığı mənə eləyəydilər!

Ulduz (*Qonşu qadın*) ağ karetda qaça-qaça səhnəyə daxil olur. Karetanı, içində ayaq üstə dayanaraq özü sürür.

Ulduz (*karetanın qapısını açıb içindən çıxaraq*). Hanı o?

Qadın (*heyrat içində*). Mənim Ulduzum sizsiz?

Ulduz. Bəli.

Qadın. Ən gözəl, ən sevimli Ulduz?

Ulduz. Bəli. Bəli.

Qadın, elə bil, Ulduza inanmayaraq Polisə baxır. Polis əvvəlcə ciyinlərini çəkir, sonra başı ilə təsdiq edir.

P o l i s (ata). Gedək, əziz və bədbəxt dostum, gedək! (*Çapa-çapa səhnədən çıxır.*)

Q a d ı n. Axır ki, mən sizi gördüm! Mən sizi çox görmək istəyirdim! İstəyirdim ki... istəyirdim ki, siz nigarən qalmayasız!..

U l d u z. Mən nigarən qalmayım?

Q a d ı n. Hə!..

U l d u z (*həyəcanlı*). Siz haradan bildiz ki, mən nigarənam?

Q a d ı n. Mən hiss edirdim!.. Hiss edirdim ki, nigarənsiz!..

Pauza.

U l d u z. Eh!.. (*Onu başdan-ayağa qədər süzərək.*) Siz mənə necə kömək edə bilərsiniz?

Q a d ı n (*ruh yüksəkliyi ilə*). Mən istəyirəm ki, siz biləsiniz: mən daha tələ deyiləm! Düzdü, mən çox tələ qaldım... Amma, yadınıza gəlir, iyirmi beş il bundan əvvəl, gecələr mən (*Barmağı ilə aşağını göstərir.*) orda, balaca eyvanımızda oturdurdum, axtarıb sizi tapırdım, gözümü sizə dikirdim, sizinlə bir yerdə necə arzular edirdik?.. Hansı xəyallar içində olurduq? Yadınıza gəlir? Mən indi, bax, o vaxtlar arzu etdiyimiz bir sevinc içindəyəm!.. Mənim iyirmi beş il bundan əvvəl sizinlə söhbətlərim, mənim arzularım, o xəyallar, lap bu günlərəcən, elə bil, ancaq gözəl bir yuxu idi!.. Gözəl bir yuxu idi, amma... bir az qüssəli idi... Düzdü, o gözəl yuxu uzun çəkdi, amma nə olsun? İndi o yuxu çin olub! Mən... mən bunu sizə deməliydim, ya yox? Deməliydim! Əlbəttə, deməliydim! Mən...

U l d u z (*onun sözünü kəsərək*). Bir dəqiqə, əzizim! Bir dəqiqə! Bütün bunlar çox gözəl! Ancaq siz mənə necə kömək edə bilərsiniz!

Q a d ı n. Mən bütün bunları deyirəm ki, siz daha məndən gizlənməyəsiz! Axı, mən hiss edirdim ki, siz (*Barmağı ilə yuxarını göstərir.*) ordan (*Yuxarı baxır, sonra ətrafa göz gəzdirir.*), yəni ki, burdan aşağıya (*Barmağı ilə aşağını göstərir.*), mənə baxırsız, mənim gündəlik həyatımı görürsüz və... və məndən utanırsız! Mən hiss edirdim bunu! Görürdüm! Görürdüm ki, o uzaq arzuların puçluğuna görə, o xəyalların boşluğuna görə məndən utanırsız. Amma indi mən istəyirəm ki, siz bu nigarənçılıqdan çəxasız! Mən... mən doğrudan da xoşbəxtəm!

U l d u z. Mənim üçün çox xoşdur ki, siz xoşbəxtsiniz! Nəha-

yət ki, mən, bütün ulduzluq dövrümdə xoşbəxt bir adam gördüm! Ancaq siz mənə necə kömək edəcəksiz, onu deyini!

Kiçik pauza.

Q a d ı n. Dedim də!..

Kiçik pauza.

U l d u z. Nə dediz?

Q a d ı n. Dedim ki, mən xoşbəxtəm...

U l d u z (*az qala isterikə ilə*). Bəs, mən?! (*Ağlayır.*) Mən? Sizə nə var ki!.. Siz xoşbəxtsiniz! Ancaq mənə pənsiyaya göndərilər! Əgər, mən bundan sonra daha gecələr göydə parıldamayacağam, onda nəyə lazınam? Heç nəyə! (*Səha da bərkən ağlayır.*) Heç kimə! Qoy, lap yalan olsun, ancaq mən (*Barmağı ilə aşağını göstərir.*) orda kiməsə ümid vermək istəyirəm! Siz orda (*Barmağı ilə aşağını göstərir.*) elə bilirsiniz ki, təkcə sizin arzularınız olur? Siz elə bilirsiniz ki, ancaq siz xəyala dala bilərsiniz? Ancaq siz təklildən qorxursuz!

Q a d ı n (*şaşırmış və həyəcanla*). Sakit olun...

U l d u z. «Sakit olun» – demək asandır! Ancaq başa düşmək çətindir! (*Ağlayır.*) Ordan (*Barmağı ilə aşağını göstərir.*) baxırsız, deyirsiniz, nə var ki, par-par yanırlar! Əladı! Gözəldi! Başdan-başa romantikadır! Ancaq gəlin, bu romantikanın içinə girin, onda bilərsiz! Onda bilərsiz! Onda... (*Zırlıdır.*)

Q a d ı n. Sakit olun... Mən... mən sizinçin nə edə bilərəm?

U l d u z. Siz – heç nə! O ifritə Poçtalyonun elə acıqlı-acıqlı gəlib məni çağırmağından başa düşdüm ki, ona heç nə verməmişiz! Çünki sizin də arzudan başqa heç bir şeyiniz yoxdur! Siz də (*Barmağı ilə aşağını göstərir.*) oradakı o çoxlu adamlardan birisiz ki, bütün var-yoxunuz təkcə elə arzudur! Ancaq onu (*Barmağı ilə səhnənin yuxarı küncünü göstərir.*) təkcə arzuyla yola gətirmək olmaz!

Q a d ı n (*diqqətlə səhnənin yuxarı küncünə baxaraq*). Kimdi ki, o?

U l d u z (*heyvətlə*). Tanımırsız?..

Q a d ı n (*başını bulayır*). Yox...

U l d u z (*öz-özünə*). Doğrudan xoşbəxtdir də!.. (*Qadına.*)

Baş Ulduz! (*Ağlayır.*) Mən fikirləşəndə ki, bir də heç vaxt göy üzündə parıldamayacağam, dəhşət məni basır!

Qadın. Siz axı... siz axı (*Əli ilə uşağını göstərir.*) ordan görünən kimi deyilsiz... Onda neynirsiz... neynirsiz göy üzündə parıldamağı? Deyirsiniz ki, heç olmasa... yalandan ümid verərsiz... Özünü özünü niyə aldadırsız?

Ulduz. Siz özünü aldatmırsız?

Qadın. Bilmirəm...

Pauza.

Amma mən sizə kömək etmək istəyirəm...

Ulduz. Necə? (*Barmağı ilə səhnənin yuxarı küncünü göstərir.*) O elə-belə fikrindən dönən deyil!

Qadın (*səhnədə gəzişərək*). Nə verim? Nə verim sizə?

Ulduz. Heç nə!.. Gedin!.. Qayıdın geri! (*Ağlayaraq.*) Gedin öz arzularınızın yanına... Gedin, girin öz xoşbəxtliyinizin içinə... (*Karetaya yaxınlaşır.*) Yaddan çıxarın məni!..

Qadın. Axı, mən sizi yaddan çıxarmaq istəmirəm! (*Qışqırır.*) İstəmirəm sizi yaddan çıxarıram! Eşidirsiniz? İstəmirəm!

Ulduz (*karetanın içinə girib qapısını bağlayır*). Əlvida!..

Qadın. Yox!.. Yox!.. Mən sizə üzüyümü verirəm! Aparın, verin ona! Aparın, verin, sizdən əl çəksin! (*Barmaqlarına baxır.*) Hanı mənim üzüyüm? Hanı?

İşıq sönmür.

III. FƏLAKƏT

SƏKKİZİNCİ ŞƏKİL

Qadın, Gənc kişi.

Qadının mənzili. Gecə. Səhnə qaranlıqdır.

Qadının səsi. Hanı? Hanı mənim üzüyüm? Hanı? Gənc kişinin səsi (*yuxulu*). Nə? Nə olub? Nə hanı? Qadının səsi. Mənim üzüyüm! Hanı mənim üzüyüm?

İşıq yanır. Qadın gecə köynəyində divan-çarpayıda oturub. Gənc kişi pijamadədir və ayaq üstə Qadının qarşısında dayanıb.

Gənc kişi. Üzüyün?

Qadın (*iki əlilə də gicgahlarını ovuşdurur*). Nə?.. Üzük?

Kiçik pauza.

Gənc kişi. Sənə nə olub?

Qadın. Heç... (*Diqqətlə Gənc kişiye baxır.*) Mənə nə olub?

Gənc kişi çiyinlərini çəkir.

Doğrudan da, mənim üzüyüm haradadı?

Gənc kişi. Hansı üzük?

Qadın. Mənim üzüyüm də. Keçən dəfə axtardım, tapmadım...

Gənc kişi. Gecənin yarısı neynirsən üzüyü?

Qadın. Nə bilim...

Kiçik pauza.

Gənc kişi. Söndürüm işığı? Yataq...

Qadın. Yox... Haradadı mənim üzüyüm? (*Qalxıb dolabın gözünü açır və axtarır.*)

Gənc kişi. Olmaz ki, bunu sabaha saxlayasan?

Qadın. Niyə sabaha? Elə indi axtarıram də... (*Axtarır.*)

Gənc kişi şiqaret yandırır və otaqda var-gəl edir.

Sən niyə belə əsəbiləşirsən?

Gənc kişi. Mən? Mən əsəbiləşib-ələmirəm. Ancaq... başa düşmürəm... Gecənin yarısı qışqırıb yuxudan qalxırsan, sonra da durub üzük axtarırsan...

Qadın. Sən görməmişən o üzüyü?

Gənc kişi. Mən? Mənim nəyimə lazımdı üzük?

Qadın. Mən demirəm ki, sənə lazımdı. Soruşuram ki, görmü-sən, yoxsa, yox?

Gənc kişi. Xeyr! Görməmişəm!

Kiçik pauza.

Sənin tonun mənim xoşuma gəlmir...

Qadın. Niyə?

Gənc kişi. Bilmirəm... Gəl, yataq...

Q a d ı n. Mən üzüyümü axtarıram... Mən öz üzüyümü axtara bilmərəm?..

G ə n c k i ş i. Bəlkə polis çağırısan?

Q a d ı n (*gəlib onunla üzbəüz dayanır*). Mənə bax!... Sən polis-dən niyə qorxursan belə?

Kiçik pauza.

(*Diqqətlə onun gözlərinin içinə baxaraq*.) Sənin bədənində bir dənə də yara yeri yoxdu...

Kiçik pauza.

G ə n c k i ş i. Mən elə bilirdim ki, sən məni sevirsen... Ancaq sən mənim bədənimi yoxlaymışsan...

Q a d ı n (*elə bil, onu eşitmir*). Sən deyirdin ki, Şuşada yaralanmışam... Amma... (*Çiyinlərini çəkir*.) Sənin bədənində bir dənə də yara yeri yoxdu...

G ə n c k i ş i. Bəli! Mən Şuşada kantuziya almışdım! Kantuziyanın isə bədənə yeri qalmır!

Q a d ı n. Dünən avtobusla məktəbdən evə gəlirdim. Birdən yadıma düşdü səni harada görmüşdüm! Mən bazara getmişdim. Onda sən qəssab dükənində oturub üç-dörd bazar alverçisiylə nərd oynayırdın. Əsgər paltarında-zadda da deyildin...

G ə n c k i ş i. Sənə nə olub bu gecə?

Q a d ı n (*elə bil, onu eşitmir*). Hətta o zaman mən fikirləşdim ki, bu Kitab hara, qəssab dükanı hara, bazar alverçiləri hara?

...G ə n c k i ş i. Bazar alverçiləri adam deyil?

*Q a d ı n. Yox... Niyə... Amma...

G ə n c k i ş i (*onun sözünü kəsərək qışqırır*). Nə olub sənə?

Q a d ı n. Nə olub? Heç nə olmayıb... Mən gördüyümü deməməliyəm?

G ə n c k i ş i (*asabi*). Mən deyirdim ki, sənə layiq deyiləm! Sən idin qışqıran ki, yox, belə demə! Belə demə!

Pauza.

Q a d ı n. Üzüyü sən götürmüşən?

Pauza.

Amma xahiş edirəm səndən, yalan danışma... Yaxşı? Çox xa-

hiş edirəm səndən... Bilirsən... Mən yorulmuşam... Bilmirəm, niyə, amma çox yorulmuşam...

Pauza.

G ə n c k i ş i. Mən hər şeyi sənə danışa bilmirəm... Elə şeylər var ki, onu danışmaq çətindir... Mən istəmirəm ki, sən əzab çəkəsen!

Q a d ı n. Üzüyü sən götürmüşən?

G ə n c k i ş i (*qızgın*). Mən nə etməliydim? Mən sənə deməliydim ki, anam acından ölür, məni dolandırırısan, yeməyimi-icməyimi verirsən, anamı da dolandır?! Deyə bilmirdim... Bəli! Anam acından öldü! Üzüyü satın pulunu anama verdim!

Pauza.

Q a d ı n. Bəs, sən deyirdin, anam ölüb?!

G ə n c k i ş i (*qızgın*). Mənim hər dediyim söz düz olmalıdı?

Kiçik pauza.

Bağışla... Gəl yataq, sabah danışarıq... Özün görəcəksən ki, hər şey o qədər də dramatik deyil...

Q a d ı n (*elə bil öz-özü ilə danışır*). Hamısı yalan idi... (*Xatırlayır*.) Bu on səkkiz ildə mən hər gün sizinlə danışmışam... Məni təsəvvüründə canlandırırdın, hə?..

G ə n c k i ş i. Sən əsəbiləşmişən. Həyəcanlanmışsan. Gecənin yarısıdı. Mən də pis iş görmüşəm. Başa düşürəm. Ancaq, gəl yataq, sabah danışarıq. Vəziyyəti daha da dramatikləşdirmə.

Q a d ı n (*elə bil, onu eşitmir*). Sən məni pusmusan... Hara gedirəm, nə edirəm, işığım nə vaxt sönmür, nə vaxt yatıram, nə vaxt dururam... Görmüşən ki, aha, təkin, yazığın biridi...

G ə n c k i ş i. Bəsdir!

Q a d ı n. Evdən çıxır, məktəbə gedir, məktəbdən çıxır, evə gəlir... O yağışlı gecəni də xüsusi seçdin, hə? (*Gülür*.) Xüsusi seçdin ki, təsirli olsun...

G ə n c k i ş i. Sən heç bilirsən, mənə nələr deyirsən?

Q a d ı n. Bilirəm...

G ə n c k i ş i. Bilirsən?

Q a d ı n. Əlbəttə, bilirəm... O məktub da yalan idi, hə?

G ə n c k i ş i. Nə məktub?

Qadın yerində oturub iki əlilə də gigahlarını tutur. Gənc kişi otaqda var-gəl edir, sonra kitab rəflərinin qabağında dayanıb kitablara baxır. Və bütün bu müddət ərzində onların səsi eşidilir.

Qadının səsi. Ey!.. Gözəl məktub! Bax, bu tozsilən dostumuzu görürsən? Bu tozsilən dostumuz o elektrik xəttindən necə enerji alırsa, mən də səndən eləcə enerji alıram! Bildin? Bildin ki, bu gün on beşinci dəfə səni niyə oxuyuram?

Gənc kişinin səsi. «Əzizim!.. Sevimlim!.. Həyatım!.. Yavaşca sivişib gedirəm ki, səhər-səhər yuxudan durğuzmayım səni... İndi burdan çıxacağam, bir saniyə... birçə saniyədən sonra, yenə səninçün darıxacağam... Yenə fikrim-zikrim sənin yanında olacaq, yenə sənin yanına tələsəcəyəm... Çünki sənin istin bilirsən mənimçün nədir?»

Qadının səsi. Dayan, gözəl məktub! Bu sualı bir də ləzizlə oxuyacağam!

Gənc kişinin səsi. «Çünki sənin istin bilirsən, mənimçün nədir?»

Qadının səsi. Bir də!

Gənc kişinin səsi. Çünki sənin istin bilirsən mənimçün nədir?

Qadının səsi. Nədir?

Gənc kişinin səsi. «Bunu adi sözlə yazı bilmirəm. Təşəvvür et ki, hər tərəfi payız yağış bürüyüb... Yuvada balaca bir quşcuğaz var... Anası hərsə uçuş gedib, gəlib çıxmır... O quşcuğaz da bədənə isti yuvasından boylanır... Birdən o balaca quşcuğaz yerə düşür... Sənin istin mənimçün, bax, yağışın altında tir-tir titrəyən o quşcuğaz üçün o yuvanın istisi nəydisə, həmin istidi... Mən də həyatım boyu eləcə boylanıb səni axtarmışam, səni gözlemişəm... Deyəsən, bir az hind filmlərinə oxşadı, hə?»

Qadının səsi. Yox!

Gənc kişinin səsi. «Düzünü de, oxşadı, oxşamadı?»

Qadının səsi. Lap oxşasın! Bunun heç kimə dəxli yoxdu! Qoy oxşasın!..

Kiçik pauza.

Qadın. Yalan idi... O məktub da yalan idi...

Gənc kişi. Nə məktub?

Qadın (gülümsəyir). Uçub getdi... O məktub birdən-birə çox uzaqlara uçub getdi... Qədim məktub!.. Köhnə məktub!..

Gənc kişi (kitab rəfindəki kitablara baxı-baxı). Bayron deyib ki, köhnə məktubları oxumaq, heç olmasa, ona görə xoş bir işdir ki, onlara cavab vermək lazım deyil...

Qadın. Sən elə ömrünün sonuna kimi başqalarının sözlərini təkrar edə-ədə yaşayacaqsan?

Gənc kişi. Gəl yataq. Sabah danışarıq.

Qadın. Sən necə adamsan? (İstirik.) A kişi, bu boyda həngamədən sonra yatmaq olar?

Gənc kişi (kəskin). Bədi mənim üstümə qışqırdın!.. (Ona yaxınlaşır). Sənin dediyin o «başqaları» şagird Həsənzadə deyil, onun anası da deyil, hətta onun atası da!.. Sən yalanı ifşa edirsən, həqiqət sorayındasan, hə? Ancaq nədir həqiqət? Sənin qışqardığın o Dostoyevski, bilirsən, nə deyirdi? Deyirdi ki, əgər, mənə sübut edənlərsə ki, İsa başqa şeydi, həqiqət isə tamam başqa bir şey, onda mən həqiqətin yox, İsanın yanında qalacağam... Başa düşdün? Bax, bu da səninçün həqiqətin hörmət-izzəti! Həqiqətin qiyməti! Hər bir insanın öz həqiqəti var! Mənim də içimdə mənim öz həqiqətim var!

Pauza.

Qadın (elə bil, öz-özü ilə danışır). O yağışlı gecədə mənim ürəyimdə bir hiss vardı ki, bunlar hamısı bir fəlsəfə... O gecə görüşü də, o sözlər də – hamısı yalançıdır... Amma mən o duyğunu saxlaya bilmədim... Əslində, o duyğunu özüm qovub çıxartdım ürəyimdən... Bu bir ay ərzində o duyğu hərdən baş qaldırırdı, «Ey, mənə bax!» – deyirdi, amma mən o saat onun başından vururdum! O duyğuya deyirdim ki, get, məndən uzaq ol, mənə işin olmasın!.. Qorxurdum o duyğudan, başa düşürsən? Qorxurdum ondan, ona görə də yaxına buraxmırdım!..

Gənc kişi. Gəl yataq, deyirəm!

Qadın (elə bil, onu eşitmir). Mən evdə olmayanda, sən hər yeri axtarmısan... Anadan olduğum günü də, pasportumda görmüsən... Köhnə gündəliklərimi çıxarıb oxumusan... Ordan bilmişdin ki, nərgiz güllərini xoşlayıram... Axı... ay çox oxumuş insan... axı, adam başqasının gündəliyini oxumaz... Mən evdə olmayanda, sən siçan kimi otağı axtarırdın, hə?

Gənc kişi. Bədir! Bəs, sən nə edirdin? Mən yatandan sonra, sən də mənim bədənimi yoxlayırdın! Sən məni kitabxanada işə düzəltmək istəyirdin! Çünki sənənin məni kitabxanaçıdan yaxarı deyiləm! Sən məni kitabxana taxtabitilərinin arasında görürdün! *(Onu yamsılayır.)* «Mənim ulduzum!» «Mənim ulduzum!» Sən öz ulduzunla söhbət edə bilirdin, ancaq burdan-bura mənim üreyimi sındırırdın! Sənin üçün mən, səni təklidən xilas edən bir adam idim, vəssalam! İt olsun, qurd olsun, bir adam olsun ki, məni gecələr şagird Həsənzadə ilə söhbət eləməkdən qurtarsın! Yox! Mən kiminçünse it olmaq, qurd olmaq istəmirəm! Elə bilir-sən, sənin sözün var deməyə, ancaq mənimki yoxdu? Bəli! Mən sənin evində qalırım! Mənim pulum yoxdu! Bəli! Sən mənə kostyum almasını! Ancaq hər dəfə o kostyuma elə qürurla baxırsan ki, o qürur məni alçaldır! Sən o baxışlarınla az qalır deyəsən: çıx küçəyə, bütün aləmə car çək ki, ay camaat, bu kostyumu mənə, bax, bu xanım alıb! Çıxım qışqırım?

Pauza.

Qadın *(sakit)*. Yox!

Pauza.

Gənc kişi *(ona yaxınlaşır)*. Mən deyirdim ki, sabah söhbət edərik... Yataq... *(Onu qucaqlamaq istəyir.)*

Qadın *(onun qolları arasından çıxmaq istəyir)*. Yox, istəmirəm!

Gənc kişi. Məni istəmirsən?

Qadın. İstəmirəm!

Gənc kişi. İstəyirsən!

Qadın. Yox!

Gənc kişi. İstəyirsən! Axı, görürəm ki, istəyirsən!

İşıq sönmür.

Qadın *(qaranlıqdan)*. Yox!..

Gənc kişi *(qaranlıqdan)*. Hə!

Qadın *(qaranlıqdan)*. Yox!..

Gənc kişi *(qaranlıqdan)*. İstəmirsən?

Kiçik pauza.

Qadın. İstəyirəm...

DƏQQUZUNCU ŞƏKİL

Qadın, Qonşu qadın.

Blokada Qadının yaşadığı mənzilin çöl qapı meydançası.

Qadın pilləkəni qalxıb çantasından çıxardığı açarlarla qapısını açır.

Qonşu qadın əlindəki yekə bazar zənbili ilə, öz qapılarından çıxır

Qonşu qadın. Salam, məlimə.

Qadın. Salam! Salam! Necəsən?

Qonşu qadın *(əlindəki zənbili göstərir)*. Görürsən də...

Qadın *(gülümsəyir)*. Həmin zənbil, həmin küçə, həmin bazar...

Qonşu qadın. Hə, məlimə. Həmin zənbil, həmin küçə, həmin bazar...

Qadın. Amma bilirsən... İnsan, görəsən, niyə naşükür olur?

Qonşu qadın. Nə?

Qadın. Deyirəm ki, görəsən, insan niyə naşükür olur? Bəyəm, pis günlər idi? Mən gecə evdə oturub Həsənzadə ilə danışır-dım, sən də elə bilirdin ki, mənim başım, bir az, o söz... *(Gülür.)* Vallah, yaxşı günlər idi!..

Qonşu qadın *(çiyinlərini çəkir)*. Nə deyim, məlimə?..

Qadın. Qonşular danışır məndən, hə? Deyirlər ki, evinə kişi gəlir?

Pauza.

Düzünü de!

Qonşu qadın. Desinlər də!

Qadın. Axı, nə deyirlər?

Qonşu qadın. Sən dediyini.

Qadın. «Utanmır!..» «Camaatın gözü qabağında evinə kişi gəlir!..» «Özü də müəllimədir!..» Hə? Belə deyirlər?

Qonşu qadın. Hə. Ancaq mən onların cavabını verirəm! Nə olar yanına kişi gəlir? Kimə mane olurlar? Kimlə işləri var? Kim bilir ki, nə, nədir? Adamın yüz cürə, min cürə dərdi-səri olur! Adam var ki...

Qadın *(gülümsəyərək onun sözünü kəsir)*. O mahnı necə oldu?

Faytonçuyam, bəxtim qara,

Minən deyir, sür bulvara...

Yaxşı mahımdı, hə?
Q o n ş u q a d ı n. Nə bilim, vallah...
Q a d ı n. Çox sağ ol də!.. Məni müdafiə etdiyin üçün, çox sağ ol! (*Qapını açib içəri girir və arxasınca da qapını örtür.*)

Q o n ş u q a d ı n örtülü qapıya baxıb çiynlərini çəkir.

İ ş ı q s ǝ n ǝ r.

ONUNCU ŞƏKİL

Q a d ı n, G ǝ n c k i ş i.
Q a d ı n ı n m ǝ n z ı l ı. A x ş a m. Q a d ı n p ǝ n c ǝ r ǝ n ı n q a b a ğ ı n d a d a y a n ı b ş ǝ ş ǝ d ǝ n ǝ ş i y ǝ b a x ı r. Q a p ı n ı n z ǝ n ğ i ç ǎ l ı n ı r. Q a d ı n ç ǝ v r ı l ı b q a p ı y a t ǝ r ǝ f b a x ı r. Z ǝ n ğ b ı r d ǝ ç ǎ l ı n ı r. Q a d ı n a s t a a d ı m l a r l a g e d ı b q a p ı n ı a ç ı r.

G ǝ n c k i ş i n ı n s ǝ s ı (*qapının ardından*). Salam!
Q a d ı n. Salam... G ǝ l d ı n?

G ǝ n c k i ş i o t a ğ a d a x ı l o l u r.

G ǝ n c k i ş i. İ s t ǝ m ı r d ı n g ǝ l ı m? G ǝ l m ǝ s ǝ y d ı m, d a r ı x m a y a c a q - d ı n m ǝ n ı m ç ǎ n? D ǝ z ǝ n ǝ d ǝ.

Q a d ı n (*otaqdaki p ǝ n c ǝ r ǝ y ǝ t ǝ r ǝ f g ǝ d ǝ r ǝ k*). B ǝ l k ǝ d ǝ d a r ı x a - c a q d ı m...

G ǝ n c k i ş i. G ǝ r ǝ r s ǝ n k i!.. Y ǝ m ǝ y ǝ b ı r ş ǝ y v ǝ r?

Q a d ı n. N ǝ v ǝ r s a, m ǝ t b ǝ x d ǝ d ı, k ǝ ç, b a x.

G ǝ n c k i ş i. A x ı, m ǝ n i s t ǝ y ı r ǝ m, s ǝ n g ǝ t ı r ǝ s ǝ n... O n a g ǝ r ǝ y o x k i, m ǝ n a ğ a y a m, s ǝ n q u l l u q ç u. Y o x. O n a g ǝ r ǝ k i... b ı r h ǝ r ǝ r ǝ t o l s u n... D u y ğ u o l s u n... G ǝ t ı r ı b q o y a s a n q a b a ğ ı m a... ǖ p ǝ s ǝ n, o t u - r a s a n y a n ı m d a... S o n r a d a... s o n r a d a k ǝ ç ǝ k d ı v a n a!

Q a d ı n (*ç ǝ v r ı l ı b ş ǝ ş ǝ d ǝ n ǝ ş i y ǝ b a x ı r*). S ǝ n ǝ z ǝ n d ǝ y ı r d ı n k i, b u n a l a y ı q d ǝ y ı l s ǝ n...

G ǝ n c k i ş i. H ǝ, m ǝ n d ǝ y ı r d ı m! B ǝ s, s ǝ n n ǝ d ǝ y ı r d ı n?

Q a d ı n. M ǝ n? M ǝ n d ǝ s ǝ n d ǝ n c ı y ı r d ı m...

G ǝ n c k i ş i. B a x, b ǝ l ǝ!.. (*Get-g ǝ d ǝ q ı z ı ş ı r.*) M ǝ n b ı l ı r ǝ m! S ǝ n m ǝ n d ǝ n m ǝ h ǝ b b ǝ t u m u r s a n! S ǝ v ğ i u m u r s a n! A n c a q b a ş a d ǝ ş! S ǝ n... s ǝ n b a ş q a c ǝ r ǝ q a d ı n s a n... M ǝ n d ǝ m ı r ǝ m, s ǝ n p ı s s ǝ n, n ǝ b ı -

l ı m, n ǝ s ǝ n... B a ğ ı ş l a m ǝ n ı, a n c a q d ǝ y ǝ c ǝ y ǝ m! S ǝ n... h ǝ r d ǝ n... g ǝ r ǝ k s ǝ n ǝ d ǝ m ǝ y ı m, a n c a q d ǝ y ı r ǝ m... s ǝ n h ǝ r d ǝ n m ǝ r a q s ı z o l u r s a n! M ǝ n u z a q d a n - u z a ğ a s ǝ n ǝ b a x a n d a, b a ş q a c ǝ r ǝ f ı k ı r l ǝ ş ı r d ı m... S ǝ n h ǝ q ı q ǝ t a x t ı r ı r s a n, b a x, m ǝ n d ǝ s ǝ n ǝ h ǝ q ı q ǝ t ı d ǝ y ı r ǝ m: s ǝ n... h ǝ r d ǝ n m ǝ n ı m ǝ ç ǝ n m ǝ r a q s ı z o l u r s a n... Y a d ı m a b ı r s ǝ z d ǝ ş ı r, a n c a q y ǝ n ǝ d ǝ y ǝ c ǝ k s ǝ n k i, b a ş q a l a r ı n ı n f ı k r ı n ı t ǝ k r a r ǝ d ı r. H ǝ, t ǝ k r a r ǝ d ı r ǝ m! M a r ı n a S v ǝ t a y ǝ v a d ǝ y ı r d ı k i, ı l a h ǝ l ǝ r A l l a h l a r a ǝ r ǝ g ǝ d ı r - d ı, q ǝ h r ǝ m a n l a r d ǝ ğ u r d u, a n c a q o n l a r, y ǝ n ı o ı l a h ǝ l ǝ r ç ǝ b a n l a r ı s ǝ v ı r d ı. B a x, m ǝ r a q l ı o n l a r ı d ı, ç ǝ b a n l a r ı s ǝ v ǝ n, m a c ǝ r a l a r a x t a r a n ı l a h ǝ l ǝ r!.. S ǝ n a ğ ı l l ı a d a m s a n, o n a g ǝ r ǝ b u n l a r ı d ǝ y ı r ǝ m k i, m ǝ n ı b a ş a d ǝ ş ǝ s ǝ n...

Q a d ı n. S ǝ n ı l a h ǝ a x t ı r ı r s a n?

G ǝ n c k i ş i (*g ǝ l ǝ r*). İ l a h ǝ v ǝ r k i? O l s a, ǝ z ǝ g ǝ l ı b m ǝ n ı t a - p a c a q! M ǝ n h ǝ ç k ı m ı n q a p ı s ı n ı d ǝ y ǝ n d ǝ y ı l ǝ m!

Q a d ı n. B ǝ s, m ǝ n ı m q a p ı n ı n ı y ǝ d ǝ y d ǝ n?

Pauza.

G ǝ n c k i ş i. S ǝ n m ǝ n ı g ǝ z l ǝ y ı r d ı n, o n a g ǝ r ǝ!

Pauza.

G ǝ z l ǝ m ı r d ı n?

Pauza.

Q a d ı n. G ǝ z l ǝ y ı r d ı m...

G ǝ n c k i ş i. B a x, b ǝ l ǝ!..

Q a d ı n. B u g ǝ n C ǝ f ǝ r E l s ǝ v ǝ r ı n t ǝ l ǝ f o n u n u t a p d ı m, o n a z ǝ n ğ ç ǎ l d ı m. H ǝ, d ǝ z d ǝ, s ı z u n ı v ǝ r s ı t ǝ t d ǝ b ı r y ǝ r d ǝ o x u m u s u z... D ǝ z d ǝ m ı s ǝ n m ǝ n ǝ, s ǝ n ı, d ǝ ğ r u d a n d a, u n ı v ǝ r s ı t ǝ t d ǝ n ç ı x a r ı b l a r... A m - m a h ǝ ç b ı r d a v a - z a d o l m a y ı b... (*G ǝ l ǝ m s ǝ y ı r.*) K ı m s ǝ s ı z q ı z ǝ s t ǝ n - d ǝ ǝ d ǝ l ǝ t s a v a ş ı o l m a y ı b... S ǝ n ı d m ǝ n ç ǎ l ı r ı n s o y u n m a o t a ğ ı n d a n p a l t a r o ğ u r l a m ı s a n, o n a g ǝ r ǝ d ǝ s ǝ n ı t u t u b l a r, u n ı v ǝ r s ı t ǝ t d ǝ n d ǝ q o v u b l a r...

Pauza.

G ǝ n c k i ş i. M ǝ n ı y o x l a m a ğ a b a ş l a m ı s a n? Y o x l a! M ǝ n ı ç o x y o x l a y ı b l a r...

Q a d ı n (*o n a t ǝ r ǝ f ç ǝ v r ı l ǝ r ǝ k ç ı l ğ ı n*). S ǝ n k ı m s ǝ n? S ǝ n q u m a r - b a z s a n, a f ǝ r ı s t s ǝ n, o ğ r u s a n, k ı m s ǝ n s ǝ n?

G ǝ n c k i ş i (*g ǝ l ǝ m s ǝ y ı r*). H ǝ ç ǝ z ǝ m d ǝ b ı l m ı r ǝ m k i, m ǝ n k ı m ǝ m? V a l l a h, d ǝ z s ǝ z ǝ m d ǝ r! B ı l ı r s ǝ n, n ǝ f ı k ı r l ǝ ş ı r ǝ m? B ǝ l k ǝ

də mənim qarşıma sən yox, gərək Messalina çıxaydı və sənin kimi yazıqların, günahsızların... Hə?.. Sənin kimi bədbəxtlərin, şanssızların... Day nə?.. Sənin kimi aldadılmışların... Hə, hə, görürsən, mən özümü təmizə çıxarmıram, aldadılmışların! Sənin kimi aldadılmışların hayıfını məndən alaydı! Ancaq mənim qarşıma sən qıxdın də! Bilirsən niyə?

Q a d ı n. Yox.

G ə n c k i ş i. Ona görə ki, Messalina bilir, kimin qarşısına çıxmaq lazımdır! (*Var-gəl edir.*) Məni yanında saxlamaq əvəzinə, məndən öz işlərin üçün istifadə etmək, mənə şərait yaratmaq əvəzinə, məni yoxlayırsan!.. Dedim də, yoxla! Ancaq bir az dərinləndir fikirləş! Bilirsən, Madam de Stal kim idi? Bütün Pariji barmağına dolamışdı! Deyirdi ki, mənim sevmədiyim kişilərin arasında ən yaxşı mənim birinci ərim idi. (*Güllür.*) O Madam de Stal idi, lətinin biriydi, ancaq sən təmizsən, sən sevdin də mənə, sevmədin də, yaxşı da mənə, pisin də... Məndən başqa sən xatirələrin ancaq şagird dəftərləridi, bir də ki, o qəbiristanlıq kimi soyuq məktəbinizdəki müəllimlərin naftalin iyidi! Naftalin iyi təkcə onların kostumlarından gəlir, bütün həyatlarından naftalin iyi gəlir, onların bütün xislətlərindən, arzularından, sevinclərindən naftalin iyi gəlir!.. Əslində onlar bütün həyatlarını naftalinə qoyublar ki, güvə yemasın və onlar tamam mənasız bir ömür sürürlər. O həyatı naftalindən çıxarmaq daha o yazıqlara qismət olmayacaq... Eləcə, boğaza qədər naftalinin içində qalıb, eynəklərinin qalın şüşəsindən, özlərinin yox, başqalarının yaşadığı dünyaya baxacaqlar, miskin həyatlarının sonuna qədər... Ancaq mən sənənin həyatını naftalindən çıxartdım. Düz deyirəm, ya düz demi-rəm?

Q a d ı n. Düz deyirsən!

G ə n c k i ş i. Sən ironiya ilə danışırısan?

Q a d ı n (*sakit*). Yox. Sən çox düz deyirsən!

G ə n c k i ş i. Görürsən, mən sənə fikirləşdiyini qədər də pis deyiləm. Gəl bura. Gəl mənim yanıma!

Q a d ı n. Yox. Artıq qurtardı!

G ə n c k i ş i. Qurtardı? (*Güllür.*) Hələ hər şey təzə başlayır!

Q a d ı n. Yox. Doğrudan, qurtardı! Daha mənim heç nəyim qalmayıb. Bankdakı pulum da bitdi! (*Güllümsəyir.*) Pasportuma baxanda, bank kitabçama da baxmışdın, hə? Baxmışdın ki, görüm

bu səfeh müəllimə maaşından qəpik-qəpik qara gür, üçün nə qədər yığıb?

G ə n c k i ş i. Sən məni kim hesab edirsən?

Q a d ı n (*güllümsəyir*). Səni kim hesab edirəm? Onsuz da, daha bunun mənası yoxdur...

G ə n c k i ş i. Deyirsən, «mənim daha heç nəyim yoxdu»?

Q a d ı n. Bəli...

G ə n c k i ş i. Var.

Q a d ı n (*güllümsəyir*). Nəyim var mənim?

G ə n c k i ş i. Bəs, mən? Demirdin ki, məndən başqa sənə heç nə lazım deyil?

Q a d ı n. Deyirdim...

G ə n c k i ş i. Mən həmin adamam də! Ola bilər, hərdən sənənin ürəyinə deyirəm. lazımlı olmayan sözlər deyirəm, ancaq mən, sənənin gözlədiyini həmin adamam. O yağışlı gecədə mənim sənə dediyim o sözlər, hamısı həqiqət idi. Mən sənə dələcəsinə sevir-dim. Əslinə baxsan, elə bu gün də elədir. Gəl bura. Gəl mənim yanıma.

Q a d ı n Mən sənədən xahiş edirəm, daha rola girmə... Mən yorulmuşam, başa düş! Yorulmuşam!

G ə n c k i ş i. Mənə nifrət edirsən, hə? Bilirəm, bilirəm ki, mənə nifrət edirsən. Ancaq elə buna görə də mənə borclu olmalı-san! Hə! Hə! Düz deyirəm! Yenə heç olmasa, bir adam var ki, ona nifrət edirsən! Yoxsa, əvvəlki kimi, ölü bir həyat sürəcəkdin! Nə sevməyə bir adamın olacağı, nə də nifrət etməyə! Mən sənənin həyatına məhəbbət də gətirdim, nifrət də! Həyat elə budu də! Canlı həyat budu! Fikirləşsən, görərsən ki, düz deyirəm! Ancaq indi hər şeyi məndən əsirgəyirsən. (*Yamsılayır.*) «Daha heç nəyim yoxdu!» (*Əlləri ilə otağın divarlarını göstərir.*) Bəs, bu? Bu boyda evi var, amma (*Yamsılayır.*) «daha heç nəyim yoxdu!»

Pauza.

Q a d ı n (*sarsılmış*). Sən haradan gəlib mənim həyatıma çıx-dın? Axı, dünyada yüz dəfə məndən gözəl, yüz dəfə məndən var-lı, əlaqələri məndən yüz dəfə, min dəfə çox qadınlar vardı! Sən nə üçün məhz məni qaraladın? Sən haradan gəlib məni tapdın?

G ə n c k i ş i. Bilmirsən haradan?

Q a d ı n (*isterik*). Yox! Bilmirəm! Bilmirəm!

Gənc kişi (*pəncərənin qabağına gəlir*). Özün deyirdin ki, məni sənün ulduzun göndərib! (*Hirsə barmığını pəncərəyə tuşlayır.*) Bax, o göndərib məni! Bax!

Qadın. Baxmıram! Baxmıram! Baxmıram! (*Otaqda gəzişərək özünü sakitləşdirməyə çalışır.*) Gəl belə danışaq səninlə... Sən get... Sən get, bir də bura gəlmə... Get... Mən daha səni görmək istəmirəm... Sən yəqin hələ çox adamlara rast gələcəksən... Bəlkə elə bir adama rast gələcəksən ki, hər şey yaxşı olacaq... Get... Bir də buralara gəlmə...

Gənc kişi. Məni qovursan?

Qadın. Xahiş edirəm səndən, get... Məndə işin olmasın daha, xahiş edirəm...

Gənc kişi (*onu yamsılayır*). «Məndə işin olmasın...» Mən nə edirəm sənə? Döyürəm, söylürəm, nə edirəm?

Qadın (*qışqırır*). Get! Gəlmə bura! Gəlmə!

İşıq sönmür.

ON BİRİNCİ ŞƏKİL

Qadın, Gənc kişi, Qonşu kişi.

Qadının mənzili. Gecə. Qadın mizin arxasında oturub şagird dəfətlərini yoxlayır, ancaq hiss olunur ki, fikrini bir yere toplaya bilmir.

Qalxıb otaqda var-gəl edir, yenə mizin arxasında əyləşir.

Qapının zəngi çalınır. Qadın başını qaldırıb bir müddət qapıya baxır. Zəng bir də çalınır. Qadın qalxıb qapını açır.

Qadın. Sən yenə gəldin?

Gənc kişi içəri daxil olur.

Gənc kişi. Salam...

Qadın. Yenə gəldin, hə?

Gənc kişi. Gedim küçədə yatım? (*Arxasınca qapını bağlayıb otağa keçir.*)

Qadın. Sən mənim ömrümə yazılmısan?

Gənc kişi. Bəs sən bilmirsən ki, yazıya pozu yoxdu?

Kiçik pauza.

Qulaq as, başıma əla bir fikir girib!

Qadın. Sənün əla fikrin də olur?

Gənc kişi (*inciniş*). Görürsən? Sözümlü deməmiş, ağzımdan vurursan, sonra da deyirsən ki, elə oldu, belə oldu!.. Mən nəyəm bəyəm? Yəni elə dəhşətli bir məxluqam ki, bir dənə yaxşı söz deyə bilmərəm? (*Var-gəl edir.*) Onda sənə başqa ideya verəcəyəm! Pis adamın əla ideyası! (*Gülür.*) Bir az birtəhərdi, amma əladı! İndi ağıma gəldi! Bütün problemlərimiz həll olunur! Deyim?

Qadın. De də...

Gənc kişi (*ayaq saxlayır*). Məni götür oğulluğa!

Qadın (*gülürsəyir*). Səni oğulluğa götürürəm?

Gənc kişi. Hə! Mən sənə yalan demişəm. Mən məktəbə bir il gec getməmişəm, əksinə, iki il tez getmişəm, beş yaşından. Çünki beş yaşından əlifbanı öyrənmişdim, nağılları oxuyurdum, elə bilirdim ki, bu səfeh dünya da o nağıllar kimi bir şeydi... (*Gülür.*) Nə isə... Mən onuncu sinifdə oxuyanda on beş yaşım var idi. İnanmırsan?

Qadın. Niyə inanmıram? İnanıram.

Gənc kişi. Onda götür məni oğulluğa. Nədi, pisd? Yoxsa, oğlun olsaydı, məndən yaxşısı olacaqdı? Götür məni oğulluğa... (*Sözünü yarımcıq kəsərək diqqətlə Qadına baxır.*) Mən də... mən də gedib sizin rayonun Təhsil şöbəsinə şikayət etməmə ki, keçmiş şagirdinin əxlaqını pozmaqla məşğul olmusan! (*Gülür.*) Zərəfat edirəm... Kim olsam da, bu səviyyəyə enməmə... Nə bilim? Bəlkə də, enərəm? (*Gülür.*) İnsan elə əcaib bir məxluqdu ki, ondan nə desən gözləmək olar! Düz demirəm? Sən özün birdən elə bir şey eləyə bilərsən ki, heç ağına da gəlməz! Hə?

Qadın (*çiyini çəkir*). Bəlkə də...

Gənc kişi. Görürəm!.. Görürəm ki, mənə nifrət eləyirsən!.. Elə!.. Elə bilirsən, belə baxmaqla, məcbur edəcəksən ki, mən vicdan əzabı çekim? Niyə? Mənim dırnağım olmayanlar vəzifə başındadı! Mən gedib adını yaza bilməyənin birinin, dünyadan xəbəri olmayan bir kütün qapısında dayanıb, boynumu bükürəm, bəs vicdan niyə protest eləmir? Onda nə üçün mən vicdan əzabı çekməliyəm? Mən acından öləndə vicdan əzabı çəkənlər bəs haradaydı?

Qadın. Sən acından ölmüsən?

G ə n c k i ş i. Nə bilirsin ki, mənim acından ölən vaxtlarım olmayıb! Hə? Axı, sən nə bilirsen ə, mənim haqqımda? Heç nə! *(Get-gədə qızıqaraq yamsılayır.)* «Cəfər Elsevər deyib ki, mən paltar oğurlamışam...» Bəli! Oğurlamışam! Ancaq həyatı *(Barmağının ucunu göstərir.)*, bax, bu qədər babat olan bir adam gedib idman otağından paltar oğurlayar? Əgər, mənim dəhşətli ehtiyacım olmasaydı, belə bir miskin iş tutardım? Bəs bunu niyə fikirləşmirsən? Cəfər Elsevər!.. Cəfər Elsevər neyləyir? Rüşvət alıb qəzetlərə məqalə yazır! Onu ifşa edir, bunu tərifləyir, hamısı da pulla! O əladır, ancaq mən pisəm! Qoy olsun! Götür məni oğulluğa, təbiyyə et! Sənin üçün də yaxşı olar! Tək qalmazsan. Bir yerdə yaşayırıq. Gələnə tapşırıram, səni incitməsin. İcazə verərəm nəvələri gözməyə apararsan!.. Hə, özünü yaxşı aparsan, evdə tək olanda, sənə icazə verərəm ki, hərdən gəlib gələsən yanıma! *(Gülür.)* Amma ayda bir dəfədən artıq yox!

Kiçik pauza.

Q a d ı n. Sən məndən kimin intiqamını alırsan?

G ə n c k i ş i. Nə?

Q a d ı n *(elə bil, öz-özünə danışır)*. Elə hey fikirləşirəm ki, axı, bu məndən kimin intiqamını alır?.. Nəyin intiqamını alır?.. Axı, mən elə bir iş görməmişəm ki, məndən belə intiqam alsın... Axı, nə etmişəm mən bu həyatda? Mən nə görmüşəm ki, nə də edim?

Kiçik pauza.

Bura bax, sən öz bədbəxtliyinin, öz acizliyinin intiqamını məndən alırsan?

G ə n c k i ş i. Nə? *(Pərt.)* Mən niyə bədbəxt oluram? Gör, kim mənə aciz deyir?! Səndən aciz adam var, dünyada?

Q a d ı n. Yox.

G ə n c k i ş i. Bax, belə! Sənin bütün həyatında bircə işıqlı şey olubsa, o da mənəm! Elə bilirsen, görmürəm ki, məndən necə ləzzət alırsan? *(Gülür.)* Ancaq sən də az aşın duzu deyilsən, ha!? *(Qadının qarşısında o baş-addımlayaraq.)* Kim deyər ki, bu biganə, bu yaşlı xanımın, yox, xanımın yox, bu müəllimənin içində, necə bir görməmiş ehtirası var?!

Pauza.

Q a d ı n *(sakit)*. Deyirsen oğulluğa götürüm səni?

G ə n c k i ş i. Bəli-i-i!..

Q a d ı n *(eyni sakitliklə)*. Onda bunu yumaq lazımdı...

G ə n c k i ş i *(təəccüblə)*. Yumaq lazımdı?

Q a d ı n. Əlbəttə!

G ə n c k i ş i. Vallah, sən mənim fikirləşdiyimdən də ağıllısan! Barışırıq, hə? Məni restorana aparırsan?

Q a d ı n. Restorana niyə? *(Ayağa qalxır.)*

G ə n c k i ş i *(gülür)*. Bu fani dünyada restorandan yaxşı yer var?!

Q a d ı n. Sonra baxarıq... Otur. *(Mətbəxə keçir.)*

G ə n c k i ş i *(Qadının ardınca baxaraq)*. Doğrudan da, valah, bu qadınlar bir sirri-xudadı! *(Var-gəl edir.)* Kim deyər bilərdi ki, Anna Karenina özünü qatarın altına atacaq? *(Bərkdən.)* Kömək eləyim sənə?

Q a d ı n *(mətbəxdən)*. Yox...

G ə n c k i ş i. Vallah, bu, yaxşı adamdı... Mən də lap əclafın biriyəm!

Q a d ı n əlindəki sinidə iki qədəh şampan şərabi ilə içəri girir.

O-o-o!.. Mən elə bilirdim, zarafat eləyirsən... Bəs, şampanın özü hanı?

Q a d ı n. Soyuducuda. Əyləş. *(Qədəhləri mizin üstünə qoyur və oturur.)*

G ə n c k i ş i. Bunun ayrı ləzzəti var!.. Mən də yapışmışam restorandan! Qozbeli qəbir düzəldər də! *(Gülür.)* Neyləyim? *(Oturaraq qədəhi əlinə alır)*. İçək, hə? Ana-bala olmağımızın şərafinə? *(Bir neçə qurtum içərək göz vurur.)* Ancaq bu gün, deyəsən, ana-bala olmağımızı yaddan çıxaracağıq!.. Sənin sağlığını! *(Yenə bir neçə qurtum içir.)* Pis sözlər deyirəm... Bağışla məni... Özüm də bilirəm ki, pis sözlər deyirəm... Səninlə çox qəddar zarafat edirəm... Ancaq hər şey keçib-gedir... Sənin də ağrın keçəcəkdir... Bilmirəm, sən görmüsən, yoxsa, yox? Ağacın budağını kəsəndə, bir müddət ağlayır, şirəsi tökülür, ancaq sonra hər şeyi yadımdan çıxarır, o kəşik yerinin üzünü qabıq örtür, ağac daha da cavıqlaşır, sağlam olur!..

Pauza.

(İçir.) Yaxşı, bağışla də məni...

Q a d ı n. Gecdir.

G ə n c k i ş i. Bağışlamaq heç vaxt gec deyil. Sadəcə, bağışlamağı bacarmaq lazımdır!.. Bilirəm, ürəyinə toxunuram sənini... Amma sən məndən uca ol də! Sən yüksəkdə dayan! Sən bağışla!.. Axı, sən də mənim ürəyimə dəyirsən... (İçir.) Yoxsa elə bilirsen, mənim ürəyim daşdandı? Yox... Mənim ürəyim də, təəssüf ki, daşdan deyil... Deyirsən, mən öz bədbəxliyiimin intiqamını səndən alıram... Bundan dəhşətli söz olar, mənə deyirsən?..

Pauza.

Nə bilim... Amma xoşbəxtlik də çox nisbi bir şeydi... Kimdi xoşbəxt? Göstər mənə!.. Mən, doğrudan, sənə sağlığına içirəm! (İçir.) Vallah, mən səni həqiqətən sevirəm!.. İnanmırsan?

Pauza.

(Barmağının ucunu göstərir.) Heç bu qədər də inanmırsan? Hə?

Q a d ı n başını bulayır.

Nahaq! Dünyada pis adam yoxdu! Sadəcə, insanları başa düşmək lazımdır... Sən elə bilirsen ki, məni tanıyırsan? Bəlkə mənim də elə arzularım olub ki, sənə o ulduzlar aləmindən də yuxarıda dayanıb?! Sən nə bilirsen ki, mən ürəyimdə nə çəkirəm? Bəlkə mən özümə səndən də artıq nifrət edirəm? Nə bilirsen? Düz demirmə?

Q a d ı n (çiyinlərini çəkir). Nə bilim?..

G ə n c k i ş i. Yox, düz deyirəm! Məsələn, mən yüz faiz bilirəm ki, sən pis adam deyilsən!

Q a d ı n (gülümsəyir). Bilmək olmaz...

G ə n c k i ş i. Yüz faiz!

Q a d ı n. Bəs, sən?

G ə n c k i ş i. Mən?

Q a d ı n. Hə. Sən neçə faiz?

G ə n c k i ş i (gülür). Nə bilim?.. Bilmirəm... (Bir az tutulmuş.)

Q a d ı n. Sənin öz ürəyindən xəbərin yoxdu? Niyə bilmirsən?

G ə n c k i ş i. Sən elə bilirsen ki, adam öz-özünü tanıyır? Nə isə... Amma onu bilirəm ki, sənənlə yaxşı rəftar eləmirəm...

Pauza.

Deyəsən sentimental olmuşam... Səndən keçib də, mənə... (Gülür.) Əgər, insan sentimental adamdırsa, deməli, yaxşı adamdır! Hə?

Q a d ı n (yenə çiyinlərini çəkir). Nə bilim?..

G ə n c k i ş i. Axı, dedim ki... səndən xahiş etdim ki, məni bağışla də!.. Səni heç belə fikirlə görməmişəm... İstəyirsən, diz çöküb ayaqlarını qucaqlayım?

Q a d ı n. Yox, istəmirəm...

G ə n c k i ş i. Mən səni tanıyıram, əvvəl-axır bağışlayacağsan... Lap elə bu gecə bağışlayacaqsan!.. (İçir.) Mən deyirəm də, sənənlə ədalətli əldir!

Q a d ı n gülümsəyir.

Şampan da, elə bil, adi şampan deyil. Sən süzmüsən qədəhlərə, ona görə ədalətli olub!..

Q a d ı n gülümsəyir.

Gəl, hər şeyi təzədən başlayaq! Vallah, yaxşı olar!.. Mən çox şey başa düşmüşəm... Sənin ürəyinə toxunmağıma baxma... Bəlkə də sən düz deyirsən... Həyatda mənimki getirmədi... Bəlkə elə o kompleksdi, məni məcbur edir ki, sənənlə belə rəftar edim? Bəlkə, sənə baxanda, özümü daha dərinləndirirəm, özüm özümə qorxuram, özüm özümü bağışlaya bilmirəm, ona görə belə edirəm? Elə bilirsen, mən heç bir əzab çəkmirəm? Bəlkə mən səndən də çox əzab çəkirəm, nə bilirsen?

Kiçik pauza.

Gəl, gəl, təzədən başlayaq! Doğru deyirəm!

Q a d ı n. Sənin doğru sözün var?

G ə n c k i ş i (gülür). Niyə yoxdu? (Şampanı axıra qədər içib)

piyaləni mizin üstünə qoyur.) Mən, deyəsən, sənin yanında o çobana dönmüşəm!?

Q a d ı n. Hansı çobana?

G ə n c k i ş i. Bir çoban qışqırır ki, ay-haray, sürüyə canavar girib! Camaat axışub haraya gəlir, görürlər ki, canavar-zad yoxdu. Çoban bir dəfə də hay-küy salır ki, ay aman, sürüyə canavar girib! Camaat yenə axışub haraya gəlir. Yenə görürlər ki, canavar yoxdu. Bir müddət keçir, çoban üçüncü dəfə təzədən qışqırır ki, ay camaat, kömək eləyin, sürüyə canavar girib! Daha heç kim haraya gəlmir, hamı elə bilir ki, çoban yenə yalandan qışqırır. Ancaq, sən demə, bu dəfə doğrudan da sürüyə canavar giribmiş! Sürünü də dağıdır, o yazıq çobanın da boğazını gəmirir. *(Gülür.)* İndi, deyəsən, mən də o çobanam!

Q a d ı n. Mən də canavar!

G ə n c k i ş i *(gülür)*. Səndən canavar çıxmaz!

Q a d ı n. Bilmək olmaz!

G ə n c k i ş i *(elə bil, nədənsə şübhələnir)*. Bilmək olmaz?

Q a d ı n *(baş ilə təsdiq edərək)*. Hə.

Pauza.

G ə n c k i ş i *(birdən boğazını tutaraq öyüməyə, yerində qıvrılmağa başlayır)*. Mənə... mənə nə oldu?... *(Dəhşətlə Qadına baxaraq qışqırır.)* Nə etmişən?

Q a d ı n *(sakit)*. Demirdin ki, sənin qarşına gərək Messalina çıxaydı?

G ə n c k i ş i *(boğula-boğula)*. Mənə... mənə nə vermişən?

Q a d ı n *(ələcə sakit)*. Sənin yadından çıxıb ki, mən kimyə müəllimiyəm?

G ə n c k i ş i *(iki əli ilə də boğazını tutub ayağa qalxaraq Qadına hücum etmək istəyir)*. Ay... ay... qancıq! Mənə... mənə əlin qalxdı? Elə bilirsen... elə... bilirsen... *(Yerində səndələyir.)* Canavar!.. Canavarmışsan... sən!.. Kim deyərdi? Kim deyərdi ki, sən canavarsan?... *(Əlləri ilə kitab rəflərindən yapışır və rəflərlə birlikdə gürultuyla yerə sərilir.)* Kömək elə... *(Qışqırır.)* Mənə kömək edin!.. Həkim çağırın!.. *(Yerində qıvrılır.)* Qoyma!.. Qoyma ölüm... Sən özünü də məhv edirsən... Qoyma!.. *(Xırıldayan səsi ilə var gücüylə qışqırmaq istəyir.)* İstəmirəm!.. Ölmək istəmirəm!.. *(Ağlayır.)* Mən... yaxşı adamam... sən bilmirsən... sən mə-

ni tanımırsan... mən yaxşıyam... mən... mən səni sevirəm... Qorxuram!.. Qorxuram!.. Ölüürəm... *(Güclə xırıldayır.)* Kömək... elə... Mən bilmirdim ki... sən beləsen... Bağışla mənə... Yazığın... Yazığın gəlsin... *(Xırıldayaraq yerində çapalayır və hərəkətsiz donub qalır.)*

Uzun pauza.

Q a d ı n. Sən düz deyirdin! Sən *(Əlini pəncərənin şüşəsinə tərəf qaldırır.)* oradan gəlmişdin! Çünki sən mənim taleyimə yazılmışdın! Hə, sən oradan gəlmişdin, çünki, bunu da düz deyirdin, yazıya pozu yoxdur! Yəqin... yəqin mən də sənin taleyinə yazılmışdım... *(Güclə yerindən qalxıb pəncərəyə yaxınlaşır və şüşələri taybatay açaraq qışqırır.)* Amma niyə? Nə üçün?

Q o n ş u k i ş i *(qapı arxasından)*. Olar? Bu nə səs-küydü belə? *(İçəri daxil olur.)* Nə olub, məlimə? *(Heyrətində gah Qadına, gah da yerə sərilmiş cəsədə baxır.)*

Q a d ı n *(ona tərəf çevrilir, gülümsəyərək sakit)*. Sizi təbrik edirlər!..

Q o n ş u k i ş i. Məni?

Q a d ı n. Hə!..

Pauza.

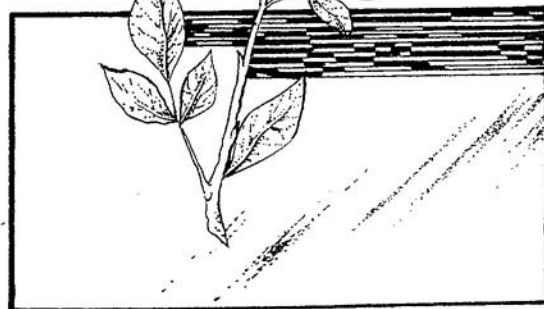
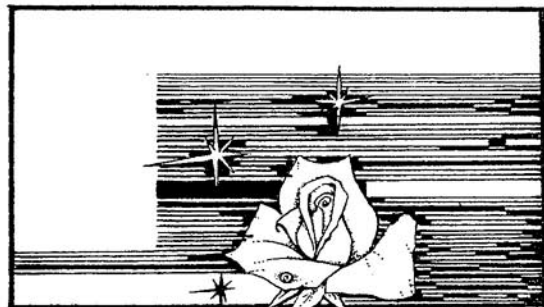
(İki biləyini də Qonşu kişiyyə tərəf uzadır.) Axır ki, qatil həbs etdiniz!

Q o n ş u k i ş i *(yerdə uzanmış Gənc kişiyyə baxaraq dəhşət içində geriə addımlaya-addımlaya)* İstəmirəm!.. İstəmirəm!.. İstəmirəm!..

İşıq sönr.

10 – 17 avqust 2002.
Zuğulba.

MAHMUD
VƏ
MƏRYƏM



Hicri 920-ci ilin camadiül-əvvəl ayının 4-ü, milad ilə 1514-cü il iyun ayının 28-i idi.

Gəncə yatmışdı.

Bu gün günorta şəhərdə elə bir isti var idi ki, nəfəs almaq mümkün deyildi və qocaların dediyinə görə belə isti bir də düz altmış dörd il bundan əvvəl, el aşığı Sazlı Abdullanın başı kəsildiyi gün olmuşdu. Sazlı Abdulla o zamankı Gəncə hakimi Qara Bəşirə əyan-əsrəf yanında söz qaytarmışdı, üzünə ağ olmuşdu, Qara Bəşirin oğlu Qara Bəkirin toyunu çalmaq istəmişdi, demişdi ki, sənin sarayın qan çanağıdı və mənim sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək və Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bıqlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. Sazlı Abdullanı şəhərin bazar başında edam etmişdilər və altmış dörd il keçəndən sonra da Gəncənin qocaları heyrlərini gizlədə bilməyib toyda, yasda danışdılar ki, elə ki, cəllad Toppuzqulunun ülgücdən iti dəhşətli bir göz qırpımında Sazlı Abdullanın başını bədənindən ayırdı və elə ki, el aşığının qanı fəvvarə vurub edam kötüyünün ətrafındakı keçən günlərdən qalıb qurumuş qanı təzələdi, elə ki, bazar başını dövrəyə almış camaatın ürəyindən yangısı altmış dörd ildən sonra da keçməyən bir vay keçdi, o zaman edam kötüyünün üstünə sərilmiş başsız cəsədin yanında düşüb qalmış saz birdən-birə öz-özünə dilə gəldi və dünyanın ən dərdli-ələmli nəğməsini çaldı, heyrdən, qorxudan camaatın tükü qabarıb paltarını deşdi; saz elə çaldı ki, o günortanın müsibət istisi də birdən-birə çəkildi, lopa-lopa qara buludlar camaatın başının üstünü aldı, göy kişnədi, bir leysan başladı ki, hamı güclə qaçıb evinə girdi və bir müddət beləcə yağdı, bir müddət bu leysan altında el aşığı Sazlı Abdullanın sazı da öz-özünə beləcə çaldı, sonra yağış kəsdi, sazın da səsi kəsildi, camaat təzədən bazar başına axışdı və baxıb gördü ki, nə saz var, nə cəsəd var, nə də baş var. O vaxtdan bəri cəllad

Toppuzqulu da, cəllad Toppuzqulunun oğlu cəllad Tanrıqulu da və indi cəllad Tanrıqulunun oğlu cəllad Toppuzqulu da Gəncənin bu bazar başında nə qədər baş kəsmişdilər, o cüm-lədən, Qara Bəkirin gizli iştirakı ilə Qara Bəşirin, sonra şahın əmri ilə Qara Bəkirin özünün başını, oğruların, dələduzların, casusların, sözə baxmayan el aşıqlarının başını kəsmişdilər, amma daha heç vaxt belə hadisə olmamışdı. Düz altmış dörd il bundan əvvəlki o edam günü leysan Sazlı Abdullanın qanı-nı yuyub aparmışdı, amma deyirdilər ki, o vaxtdan bəri haçan həddən artıq isti olur, onda bazar başındakı edam kötüyünün ətrafında Sazlı Abdullanın qanı gün altında parıldayır və bu gün də edam kötüyünün ətrafında bir neçə dəfə o cür parıltı görmüşdülər.

Gəncə yatmışdı.

Şəhərin və ətraf kəndlərin toxucuları, dəmirçiləri, misgər-ləri, dulusçuları, dabbacıları, boyaqçıları, şəhərin sənətkarlıq emalatxanalarında günəməzd işləyən gəlmələr, nökrələr gü-nortanın bu görünməmiş cırhacırında, axşamın istisində o qə-dər işləyib əldən düşmüşdülər ki, gecənin bürküsünə baxma-yaraq, indi yeddinci yuxularını alırdılar. Tacirlər, dükandarlar, saray adamları, hökumət işçiləri, arvadlar, uşaqlar da bu bür-küdə yerlərində çapalaya-çapalaya axır ki, yuxuya getmişdi.

Təkcə Ziyad xan yatmamışdı. Hər halda, Ziyad xana elə gəlirdi ki, bu boyda Gəncədə, Qarabağ bəylərbəyliyinə bu boyda mərkəzində təkcə onun yuxusu ərşə çəkilib.

Kür ilə Araz arasında yerləşən Qarabağ bəylərbəyliyi cə-nubda Qafandan, Ordubaddan, Naxçıvandan tutmuş şimalda Qazaxacan, qərbdə Cavaddan tutmuş şərqdə Göyçə gölü-nə-cən böyük bir ərazini özündə birləşdirirdi və Səfəvilər dövlə-tinin mühüm inzibati vahidlərindən biri idi. Azərbaycanın qon-şu Şirvan və Təbriz bəylərbəylikləri kimi bilavasitə dənizə çıx-masa da, Çuxursəd və yenə Təbriz bəylərbəylikləri kimi Os-manlılarla həmsərhəd olmasa da, Qarabağ bəylərbəyliyi, əslin-də, Səfəvilər dövlətinin ən etibarlı şimal istehkamı idi və Zi-yad xan bütün bu yerlərin hakimi-mütləqi idi, amma...

...Neçə müddət idi ki, gecələr belə əzablı keçirdi, neçə müddət idi ki, Ziyad xan gecələri beləcə yuxusuz keçirirdi və ən qəribəsi də bu idi ki, Ziyad xan özü də həmin əzab-əziyyət-

lərinin səbəbini bilmirdi: nə özünü xəstə hiss edirdi, nə də elə bir xüsusi hadisə baş vermişdi ki, bir ay bundan əvvəlkindən fərqlənsin və bir ay bundan sonrayı qatı qaranlığa bürüsün; düzdü, Ziyad xan peşəkar bir duyğu ilə hiss edirdi ki, kiçik basqınlar, xırda münaqişələr, çəkişmələr, siyasi hiyləgərliklər daha sona yetir, bıçaq daha sümüyə dirənib və Sultan Səlim ilə Şah İsmayıl arasında əsl müharibə başlamasına az qalıb, amma nə etmək olardı, zamanə pis zamanə idi və hakimin ki-çikliyindən, böyüklüyündən asılı olmayaraq, sabahkı günün aqibəti, ancaq Allahdan asılı idi.

Əlbəttə, Ziyad xan özünün də, oğlunun da sabahının qay-gısını çəkirdi, əlindən gələni edirdi: lazım olanda qəzəblənirdi və yaltaqlanırdı, lazım olanda düşmənin başını bədənində sax-layırdı və dostunun başını qurban verirdi, Ziyad xana «Adil» deyənlər də var idi, «Həccac ibn Yusifdi!»¹ deyənlər də var idi, amma sən çaldığını çal, gör fələk nə çalır, deyiblər, hakim üçün hər günün sabahı əslində tamam naməlum idi və bu na-məlumluğun nigarəncılığına qalsaydı, onda görək Ziyad xan iyirmi üç il gecələr gözlərini yummayaydı, çünki düz iyirmi üç il idi ki, Ziyad xan hökmdar idi və bu iyirmi üç ildə şah-lar bir-birini əvəz etmişdi, mərkəzi hakimiyyətlər dəyişmişdi, fitnə-fəsadlar aşib-daşmışdı, amma bəylərbəyi Ziyad xanın Qa-rabağ bəylərbəyliyiindəki hakimi-mütləqliyi necə vardısı, elə-cə də qalmışdı, yalnız qara camaat yox, yalnız qaçaq-quldur yox, yalnız yaltaq saray əyanları yox, naiblər və kələntərlər² də onun zəhmindən tük salırdılar, çünki Ziyad xan əsas eti-barilə qançıl və satqın olan yüksək vəzifə sahibləri ilə necə rəftar etməyi yaxşı bilirdi, çünki Ziyad xan özü dargalıqdan³ başlamış bütün bu mərhələləri bir-bir keçmişdi və özündən aşağıncı ovcunun içində möhkəm saxlamağı bacarırdı, özündən yuxarıları isə... indi dövrən çox mürəkkəb idi və qəti bir söz demək, qəti bir nəticə çıxarmaq mümkün deyildi.

¹ Həccac ibn Yusif as-Səqəfi (661–715). İraqda hökmdarlıq etmiş son darəcə qəddar və əzəzil bir hakim, Şərq ədəbiyyatında bu ad qəddarlıq rəmzi kimi işlədilir.

² Kələntər – şəhər hakimi idi; bəylərbəyliklər mahallara bölünürdü və mahalları naiblər idarə edirdi.

³ Darga – şəhər xəfiyyəsinin rəisi idi.

Yox, yuxusuzlugin səbəbi başqa idi.

Uzaqdan vaxtsız bir xoruz bəninin səsi gəldi, sonra bir-iki xoruz da o tərəfdən-bu tərəfdən həmin vaxtsız bana səş verdi, sonra yenə sakitlik çökdü və yatmış Gəncə bir müddət beləcə sakitlik içində qaldı, sonra həmin gecəyarısı cavan, məlahətli və həzin bir səş sazın, kamançanın və tütəyin müşayiəti ilə dalğa-dalğa Gəncənin üstünə yayıldı.

Ziyad xan xanəndə oxudurdu.

Xanəndə, deyilənə görə, cəmi 19–20 yaşı olan və Bağdad da mədrəsədə təhsil alan Məhəmməd Füzuli adlı cavan bir şəhər qəzəlini oxuyurdu:

Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahımdən, muradım şəmi yanmazmı?
Qəmi bimarınə, cəmi dəvayı-dərd edər ehsan,
Nəçin qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Cəmi beş-altı ay bundan əvvəl yayılmış bu qəzəli indi bütün bu tərəflərdə əzbər bilməyən adam tapılmazdı. Füzulinin atası Süleyman Şirvan torpağından, Bayat tayfasından idi və Süleyman şəxsən tanıyan bəzi yaşlı gəncəliklər deyirdilər ki, Füzuligil Girdman sahillerindən köçüb İraqa gediblər. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan, fars və ərəb dillərində qəzəllər yazırdı və Azərbaycan dilində yazılmış bu qəzəli, deyilənə görə, xanəndə Hafiz Lələ¹ özü Şah İsmayılın məclislərində ifa edirdi.

Qəmi pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm ol bəvəfa bilməm, inanarmı, inanmazmı?

Ziyad xan Şirvan ipəyi, darayılar² və kamxilər³lə bəzədilmiş, xalı, gəbə döşənmiş yataq otağında mütəkkəyə dırsəkənib gözlərini yummuşdu və bu cavan oğlanın saf səsinə, söylədiyi qəzələ qulaq asa-asa, istər-istəməz, dünyanın yaxşı işləri barədə fikirləşirdi, dünyanın o işləri barədə ki, dülğərliyindən, ya şahlığından asılı olmayaraq, adamın ürəyini açır və bu

¹ Hafiz Lələ Təbrizi – XVI əsr böyük Azərbaycan xanəndəsi.

² Daray – zolaqlı ipək parça.

³ Kamxi – özündən naxışları olan ipək parça.

bürkülü gecədə adamın sinəsinə bir sərinlik gətirir. O ki, qaldı dülğərliyə, hamımızın babası Nuhdu, o da dülğər olub⁴.

Ziyad xan gülümsədi.

Xanəndə və sazəndələr yataq otağının aşağı başında, ipək döşəkcələrin üstündə oturmuşdu. Xanəndə ortaboylu, arıq bir səbzəxt² idi və ona qulaq asanların hamısı təəccüb edirdi ki, bu cür saf səş, bu cür dərin zəngülələr, bu cür şirin və uzun nəfəs bu balaca bədənədən, bu sısqə sinədən necə çıxır?

Cavan xanəndə Ziyad xanın xərxəridi³ idi və Ziyad xan onu Qarabağ dağlarından, Xankəndi tərəflərdən gətirmişdi; soragını eşidib və qızıl bahasına aldırıb gətirdiyi bu səbzəxti birinci dəfə görəndə Ziyad xan məyus oldu, çünki ta uşaqlıqdan musiqi vurğunu olan Ziyad xan qarşısındakı bu cansız-cüssəsiz oğlanda yarım saatlıq, birsaatlıq da olsa dünyanın dərdini-sərinə, dünyanın bəd əməllərini unutturacaq bir qüdrətdən əsər-ələmət görmədi, amma sonra, bu cavan oğlanın oxumağına qulaq asanda başa düşdü ki, doğrudan da xanəndə deyil bu, Asəfi-dövrəndir⁴.

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəliq əlqanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Bu səş və bu qəzəl dünyanın bütün bəd əməllərini və o cümlədən, özünün bütün bəd əməllərini Ziyad xana tamam unutturmuşdu. İyirmiüç illik hökmranlığı ərzində tikdirdiyi karvansaralar, hamamlar, ovdanlar, körpülər, məqbərələr, məscidlər, saray kitabxanasına toplatdığı Azərbaycan, ərəb, fars, yunan, hind və yunanın başqa dillərindəki kitablar az qala bir-bir gəlib Ziyad xanın gözlərinin qabağından keçdi. Əlbəttə, bütün bunlar daha çox ola bilərdi, məscidlərin, körpülərin, məqbərələrin sayı daha da artıq ola bilərdi, amma bu siyasət, bu vuruşlar, bu həmlələr...

Ziyad xan dikəlib yerində oturdu, bir az bundan əvvəl qu-

¹ Rəvayətə görə, Yer üzündəki bütün insanlar Nuhun törəmələridir və Nuh peyğəmbər 50 yaşına kimi dülğərlilik etmişdir.

² Səbzəxt – üzünə yenicə tük çıxan oğlan.

³ Xərxərid – qızıl ilə alınmış kələ.

⁴ Asəf (Asəf ibn Bərxiya) – dinə görə, Süleyman peyğəmbərin vəziridir və ustad musiqiçi olmuşdur.

yudan çıxarılıb iri, gümüş sinidə qabagına qoyulmuş sərin xiyarlardan birini götürdü və kiçik əyri conqarı¹ ilə xiyarın qabığını qalın soydu, sonra həmin xiyar qabıqları ilə çal saqqalının üstündən yınaqlarını, alnını, boynunu sildi, bədənində bir sərinlik gəldi.

Düən axşamcağı Ziyad xan sarayda Avropadan gəlmiş bir firəng tacirini qəbul etmişdi. Bu tacir guya böyük ticarət sazişi bağlamaq üçün Təbrizdə olmuşdu, Şah İsmayilla görüşmüşdü və indi ölkənin bəylərbəyliklərini gəzirdi. Tacirin əyində qərribə libas var idi və Ziyad xan onu görəndə gülməkdən özünü güclə saxladı, amma həmin firəng tacirin elə birinci sualından sonra hər şey ciddiləşdi.

Firəng taciri qərribə bir tərzdə əlini yelləyə-yelləyə baş əydi və yaxşı öyrəndiyi türk dilində soruşdu:

– Bu vilayəti siz müstəqil idarə edirsiniz?

Ziyad xan xırda tum gözlərini qıyıb əcnəbiyə baxdı və dedi:

– Bu vilayəti «kim idarə edir» soruşmaq düz deyil, «bu vilayəti kim yeyir?» soruşmaq lazımdı.

Firəng tacirinin heyrətdən gözləri bərələ qaldı, yaqın бүтүн səyahəti ərzində birinci dəfə idi ki, hökmdardan belə söz eşidirdi.

Güli-rüxsarına qarşı, gözündən qanlı axar su,
Həbibim, fəslə güldür bu, axar sular bulanmazmı?

Xanəndənin dediyi sözlər Ziyad xanı yenə çəkib gecənin yarısına, sarayın yataq otağına gətirdi və Ziyad xan birdən-birə həmin cavan şair Füzulinin başqa iki misrasını xatırladı:

Dust bəpərvə, fələk bərahəm, dövrən bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun.

Bu cavan şair baltanı lap kökündən vurub və məsələ burasıdır ki, cavan olmağına baxmayaraq, həqiqəti deyib.

Ziyad xan əlinin işarəsi ilə musiqini saxladı və neçə illərdən bəri Ziyad xanın sarayında çalğıçılıqla məşğul olan sazəndələr bu işə təəccüb etdilər, çünki Ziyad xan birinci dəfə idi

¹ Congar – qızıl, yaqut, firuzə ilə bəzədilmiş polad xəncər.

ki, xanəndənin səsinə yarımçıq kəsirdi.

Ziyad xan sərin xiyar qabığı ilə burnunu, alnını silə-silə səbz xətt xanəndədən soruşdu:

– Nəyin qalib sənə o dağlarda?

Xanəndə, Ziyad xanın gözlənilməz sualından özünü itirdi: bu cavan oğlan indi qabığında oturub xiyar qabığı ilə üz-gözünü silən çalsaqqallı, çalsaçlı, alnının ortasında sağ qulağının dibinə kimi uzanan çapığı həmişə nəbz kimi vuran zəhmli kişidən bir-iki dəfə «Aferin!» sözündən başqa heç nə eşitməmişdi; sazəndələr də küt nəzərlərlə bir-birinə baxdı.

Ziyad xan başı ilə xanəndəyə işarə etdi:

– Hə? – yəni ki, sualıma cavab ver.

Cavan xanəndə handan-hana özünü ələ alıb:

– Anam... – dedi.

Ziyad xan xırda tum gözlərini qıyıb zəndlə xanəndə oğlanın düz gözlərinin içinə baxa-baxa:

– Təkcə elə anan? – soruşdu.

– Bir də... bir də bir bacım... – Xanəndə bu sözləri güclə dedi və Ziyad xan da, sazəndələr də başa düşdü ki, bu oğlan özündən kiçik və yaqın ki, gözəl bəcısının da güclə eldən-obadan, anasından ayrılıb Gəncə sarayına kənz gətiriləcəyindən qorxur.

– Təkcə elə ananla bacın?

– Bəli...

– Düz demirsən, küçük!

Ziyad xanın əlindəki xiyar qabığını gümüş sininin içinə çırpıb dediyi bu sözlərdəki sərtlik və qatilik saraydakı xidmətləri ərzində az şey görməyən sazəndələri də üşütdü.

Yataq otağının zəif şam işığında ağappaq ağarmış xanəndə oğlan heç nə deyə bilmədi.

Ziyad xan əli ilə üz-gözünün xiyar nəmliyini silə-silə:

– Sənə o dağlarda ürəyin qalib, – dedi. – Gözlərindən oxuyuram. Get!

Xanəndə və sazəndələr ayağa qalxdı.

Ziyad xan əli ilə sazəndələrə işarə etdi:

– Siz qalın.

Xanəndə oğlan ayaq üstə quruyub qalmışdı.

Ziyad xan dedi:

– Eşitmədin, get dedim?

Xanəndə:

– Gecəniz xeyrə qalsın, – dedi və otaqdan çıxmaq istədi.

– Hara gedirsən?

Yarımqıq yuxudan oyadılıb yataq otağına gətirilmiş xanəndə oğlan bir uşaq səmimiyyəti ilə:

– Yatmağa, – dedi.

– Yox, yatmağa yox. Birbaş öz dağlarınıza get. Bu gecədən azadsan. – Sonra Ziyad xan əlini əlinə vurub xidmətçini çağırırdı: – Bu oğlanı öz elinə yola salın. – Sonra da əlavə etdi: – Yaxşı yola salın!..

Bu o deyənlə söz idi ki, Qarabağ dağlarından qoparılıb gətirilmiş bu cavan oğlana yaxşı bir at verəcəkdilər, üç il bundan əvvəl Gəncədə kəsilmiş tənqə¹ ilə doldurulmuş bir kisə verəcəkdilər, anası üçün, bacısı üçün bir-iki top ipək, qumaş verəcəkdilər və həmin at geçə-gündüz çapıb, Bərdədən keçib, belində yox, göyün yeddinci qatında uçan yeni sahibini Qarabağ dağlarına çatdıracaqdı.

Cavan xanəndə bir söz deməyə, təşəkkür etməyə, özünü yerə atıb Ziyad xanın ayaqlarını qucaqlamağa, barmaqlarına almaz, yaqut, zümrüd qashlı üzüklər taxılmış əlindən öpməyə cəsarət etmədi və ayağı ayağına dolaşa-dolaşa otaqdan çıxdı – həyəcədən dizləri titrəyirdi, ayaqları sözünə baxmırdı...

...Vaxt gələcək və səksən ildən sonra Qarabağ dağlarındakı toy-düyünlərdə, İsa bulagında, Turşsuda, Səkil bulaqda, Daşaltı çayının sahilində, Topxana meşəsinin sərinliyində qurulmuş kefi məclislərində saç-saqqalı ağappaq ağarmış, uzun-uzun illər boyu çox hakimlər görmüş, çox qanlı hadisələrin, savab işlərin, haqq işlərin şahidi olmuş qoca el aşığı sazı sinəsinə sıxıb bir dastan danışacaq və həmin dastan çox-çox illər əvvəl yaşamış zəhmli Ziyad xanın mərhəmətindən deyəcək, musiqinin və ustad Məhəmməd Füzuli sözlərinin qüdrətindən söhbət açacaq, cavan bir xanəndənin dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi keçib öz yurduna qayıtmagından, öz anasının yanına gəlməyindən, öz istəkliyi ilə görürməyindən danışacaq və cıncırığını da çəkməyib həmin dastana qulaq asanlardan heç kimin ağlına gəlməyəcək ki, o cavan xanəndə

bu qoca ozanın özündü...

...Sazəndələr indicə şahidi olduqları bu yaxşılıqdan, haqq işindən cışa gəlib həmin bürkülü yay gecəsi Ziyad xanın yataq otağında dünyanın ən həzin, ən təsirli musiqisini çalmağa başladılar və sonralar tütəkçinin də, sazçalanın da, kaman-çaçalanın da siddi ürəkdən dediklərinə görə, nə həmin gecəyə qədər, nə də həmin gecədən sonra heç vaxt bu cür ürəkdən çalmamışdılar.

Sazəndələrin bu musiqisi nəyisə Ziyad xanın yadına salmaq istəyirdi və Ziyad xan bilirdi ki, onda yuxusuzluğun səbəbi özünə aydın olacaq, amma nə qədər fikirləşirdisə də, tapabilmirdi ki, nəyi.

Yenə dünənki firəng yadına düşdü.

Firəngə ürəyinin sözünü dedi, fikirləşdiyini dedi; bəzən demək istədiklərin, fikirləşdiklərin illərlə sinədə qubar bağlayır, ən yaxınlarına belə heç nə deyə bilmirsən, öz doğma xalqın barədə düşündüklərini xalqına deməkdən ehtiyat edirsən – böyük şahların, sultanların qulaqları da uzun olur və buna görə də bir şey fikirləşib başqa şey deyirsən, bir şey istəyirsən, başqasını eləyirsən və xalq da səni düşündüyünə, istədiyinə görə yox, dediyinə və elədiyinə görə qiymətləndirir; xalq heç ağlına da gətirmir ki, əslində sən də başqa cür fikirləşirsən və başqa cür istəyirsən, firəng isə uzaqlardan idi, alçatmaz, ünyetməz məmləkətdən idi, amma kim bilir, bəlkə Sultan Səlimin casusu idi, ticarət sazişi bağlamaq adı ilə bu yerləri gəzib-dolaşırdı, bəlkə elə Şah İsmayılın özünün xəfiyyəsi idi, bəylərbəyliliklərini gəzib yerli hökmdarların əhvali-ruhiyyəsinə öyrənirdi, hər halda kim olursa-olsun – Ziyad xan gülümsədi – həqiqəti demişdi və heç olmasa iyirmi üç ildə bir dəfə həqiqət demək olar, yoxsa yox?

Ziyad xan o əcnəbiyə hələ çox şey deyə bilərdi. Allah ki, bu torpağı, təkcə Qarabağ bəylərbəyliyi yox, bütün Azərbaycan torpağını, bir ucu Qəzvində, o biri ucu Dərbənddə, bir ucu Xəzərin sahillərində, o biri ucu Ərzurum dağlarında olan bir məmləkətin torpağını bu qədər bərəkətli eləyib, həmişə bəşibəlalı olub, həmişə soyulub və həmişə də belə olacaq. Bu torpağın ipəyi, duzu, nefti, quru meyvəsi, balığı, düyüsü, buğdası, pambığı, zəfəranı bütün dünyanın ölkələrinə daşınır və o

¹ Tənqə – Səfəvilər dövrünün gümüş pulu.

vaxt ki, bu daşını istila ilədir, soyğunçuluqladır, onda bu bədbəxt camaatın, bu torpağın sinəsi qan ağlayır, amma o vaxt ki, söhbət ticarətdən gedir, alverdən gedir, onda Gəncə kimi karvan yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşən şəhərlər ticarət mərkəzinə çevrilir. Köçərilərin toxuduqları xalçalar, Şirvanın ipək parçaları, darayılar, kəmərlər, bəzəkli qılıncılar, conqarlar üçün başqa məmləkətlərdə pul əsirgəmərdilər; rusların Yaroslavl şəhərində ipəyin pudu on qat artıq qiymətə gədirdi; rus tacirləri Azərbaycandan neft götürüb Avropa ölkələrində satırdı. Azərbaycanda yaşayan erməni tacirləri Rusiya şəhərləri ilə, Venesiya, Marsel, Amsterdam ilə ipək alveri edirdi, Gəncədən Culfaya, Culfadan Hələb şəhərinə, oradan da Avropaya yüz-yüz xarvarlarla Şirvan ipəyi aparırdı, oralarından da parçalar, məxmərlər gətirirdi, Gəncədə gürcü, rus, hind tacirləri, dünənki firəng kimi Avropa ölkələrindən gəlmiş tacirlər alış-veriş edirdi; şimaldan – rusların ölkəsindən Şamaxıya, oradan da Gəncəyə kürk, dəri, yun, mum, zirehli libas, – hətta odlu silah gəlirdi. Düzdü, axır vaxtlar tacirlər narazılıq edirdi: qaçaq-quldurlar mal daşıyan ticarət karvanlarına basqın edirdi, onları soyurdu, at ilxılarını, dəvələri, qızıl və gümüş qabları, qiymətli çadırları, xalçaları qənimət götürürdü, ac-yalavaclar bir yerə yığış pusqu düzəldirdi, tacirlərin azuqəsini əlindən alıb öz qanınlarını doyuzdururdu, sonra çölə-düzə dağılıb çıxıb gedirdi, o biri tərəfdən də tacirlər naiblərə, kələntərlərə, Qızılbaş əmirələrinə o qədər gömrük verirdilər ki, özlərinə bir şey qalmırdı.

Nə isə, bu torpağın işi Allaha qalıb.

Ziyad xan başını əllərinin arasına alıb gicgahlarını ovuşdurdu: nə istəyirdi axı, bu beyin, niyə sakit olub yatmırdı?

Bütün bu naiblərin, kələntərlərin hamısının ürəyindən Şah İsmayılın taxtında olmasa da, bəylərbəyliyi taxtında oturmaq keçir, sənin ayagından öpürlər, dünyanın ən tərifli sözlərini tapıb sənə deyirlər, peyğəmbərlərə layiq bilmədikləri sözü sənə layiq bilirlər, amma hamısı da arxadan bıçağı sapına kimi sənə küreyinə yeritməyə hazırdılar.

Sazəndələr gecənin yarısı özləri öz çalğılarından həzz alaraq çalırdılar və sazəndələrə elə gəlirdi ki, gözlərini yumub

mütəkkəyə dirsəklənmiş Ziyad xan da musiqidən beləcə həzz alır.

Sazəndələr bilmirdi ki, bu dəm bu musiqini Ziyad xan çox uzaqlardan eşidirdi və sazəndələr bilmirdi ki, bu dəm Ziyad xanın ürəyindən qara qanlar axırdı. Ziyad xan naiblərini, kələntərlərini, təkcə Bayandur bəydən başqa bütün saray adamlarını bir-bir gözünün qabağından keçirir və heyrat edirdi ki, bu dünyanın necə işidi ki, elə bil ki, bu satqınları, riyakarlara, anasının əmcəyini kəsənləri bu boyda böyük bir xalqın, bu boyda igid və namuslu bir xalqın içindən bir-bir seçib çıxarıblar və hərəsinə bir mahal, bir şəhər etibar ediblər. Kim eləyib bunu? Ziyad xan fikirləşdi ki, bunu eləyənlərin elə ən birincisi özünü və görünür başqa cür mümkün deyil, görünür Şeyx Nizaminin vəsf elədiyi adillik və ədalət quruluşu, ancaq kitablarda mümkündür, görünür taxt-tac – dünyanın nə qərribə işləri var! – ancaq özünün düşmənlərinə arxalanmalıdı, yaltağa, ikiüzlüyə, xainə arxalanmalıdı.

Və birdən-birə dünyanı bürümüş bu yaltaqlıq, ikiüzlülük, xainlik içində o iri göy gözlərin işığı göründü.

Tapdı Ziyad xan.

Hər şey birəcə anın içində aydın oldu və birəcə anın içində də həmin gecə bürküsündə Ziyad xanı soyuq tər basdı; Ziyad xan dikəlib yerində oturdu və gözlərini açdı.

Sazəndələr Ziyad xanın xırda tum gözlərində dünyanın kədərini, məyusluğunu oxudular və bu işə məəttəl qaldılar.

Bu an Ziyad xan üçün aydın olmuş həqiqət onu elə sarsıtmışdı ki, ölümə üz-üzə gəlidiyi vaxtlar belə, rüsvayçılıqlarla üz-üzə gəlidiyi vaxtlar belə, şah hüzurunda bütün müqəddəratını həll edəcək əmlər gözlədiyi vaxtlar belə bu cür dərinə sarsılmamışdı; sonra Ziyad xanın taqəti olmadı ki, əlinin işarəsi ilə sazəndələri otaqdan çıxarsın və arxası üstə yerində uzanıb gözlərini yumdu; sonra daha musiqini eşitmədi, sazəndələri də tamam unutdu və həmin gecəyarısı ona baxan bir cüt iri göy gözlə üzbəüz qaldı.

Həmin gecəyarısı birdən-birə bütün həqiqəti ilə Ziyad xana aydın oldu ki, Mahmud heç vaxt taxtda oturmayacaq, Mahmud heç vaxt bəylərbəyliyin tacını başına qoymayacaq

və Ziyad xanın neçə müddətdən bəri yuxusunu ərsə çəkən də bu idi.

Bu həqiqət indi aydın oldu? Elə indicə, qəflətən yaxandan yapışdı? Yox, qoca...

Əslində son illərdə bu həqiqət həmişə Ziyad xanla olmuşdu və Ziyad xan bu həqiqəti özündən qovmaq istəmişdi, istəmişdi ki, özünə yaxın buraxmasın; bu həqiqəti ürəyində daşıyırdı, beynində həkk olunmağa qoymurdu.

Səhərdən bəri uzun-uzadı torpaqdan dəm vurursan, ticarətdən dəm vurursan, guya ki, torpağın dərdidi sənin dərdin?

Bax, bax o gözlərə, yaxşı bax və özün özündən qaçma. O göy gözlər Mahmudun gözləri idi və bu dəm bu göy gözlərdə o qədər təmizlik, şəffaflıq var idi ki, bu gözlərdən ətrafa elə bir salıq yağırı ki, Ziyad xanın nəfəsi tıncıxdı.

Bu birinci dəfə idi, birinci dəfə idi ki, öz oğlunun gözlərindəki təmizlikdən, şəffaflıqdan Ziyad xanın nəfəsi beləcə tıncıxdı; əvvəllər Ziyad xan oğlunun iri göy gözlərinə baxanda dincəlirdi, öz günahlarını yadından çıxarırdı, bəxansə, kiminsə gözlərini çıxartdırdığını, kiminsə başını, burnunu, qulağını kəsdirdiyini unudurdu, Mahmudun gözlərinin təmizliyi elə bil ki, haradasa öz atasının da günahlarını azaldırdı, çünki Ziyad xan qanlar axıtmışdısa da, anaları gözüyəşli, balaları yetim qoymuşdusa da, bu təmiz varlığı da dünyaya gətirmişdi; hər-gah Ziyad xan tamam cəllad və taxt dəlisi idisə, o zaman heç vaxt onun belindən belə bir məxluq gəlməzdi, deməli, Ziyad xanın da içində bir işıq var idi, amma bu işıq tamam sönmüşdü, görünmürdü, amma Mahmudun bütün varlığı işıqdan xəbər verirdi.

Ziyad xan əvvəllər də başa düşürdü ki, Mahmudun ürəyi şair ürəyidi, Mahmud kövrəkdi, Mahmudun ürəyi şüşə kimi-di və Mahmud heç zaman asıb-kəsən olmayacaq – Ziyad xan bunu başa düşürdü və hətta bəzən ürəyində buna sevinirdi də, çünki özü çox başlar kəsmişdi və sevinirdi ki, yeganə oğlunun, yeganə varisinin əli qana bulaşmayıb və heç zaman da bulaşmayacaq. Düzdü, hərdən, xüsusən, son zamanlar, Ziyad xanın ürəyindən bir qorxu da gəlib-keçirdi ki, Mahmud üçün çətin olacaq həyatda, amma bu barədə fikirləşməyə, əməli-başlı götür-qoy etməyə vaxtı çatmırdı, səhər sübh tezdən ax-

şamın gözü qaralanacan öz naiblərinin, kələntərlərinin, sərkərdələrinin, qonşu xanların hiylələrinə qarşı hiylələr fikirləşib həyata keçirirdi, türk sultanları ilə Səfəvilər arasındakı ölüm-dirim mübarizəsindən baş çıxarmaq, Şahı İsmayılın mərhəmətinə qazanmaq, türk sultanları ilə də açıq-aşkar düşmənçilik edib öz taxtının sabahını, ancaq Səfəvilərin qələbəsidən asılı qoymamaq üçün tədbirlər düşüncəyə həyata keçirmək – vaxt bu işlərə gedirdi. İndi Ziyad xan yumulmuş gözlərinin qarşısından getməyən bu iri göy gözlərə baxa-baxa və ürəyi yanayana başa düşürdü ki, Mahmud bu hiyləgər dünyada, bu qanlı dünyada, nəinki taxtda oturub Qarabağ bəylərbəyliyi-də hökmranlıq edə bilməyəcək, ümumiyyətlə, yaşamaq Mahmud üçün asan olmayacaq; yalnız şahların, xanların, bəylərin arasında yox, falçı rəmmalların, yasinçi acgöz mollaların, sırtıq seydilərin, meymun oynadan dərvişlərin arasında yaşamaq asanmı olacaqdı?

Necə olub ki, bu gözgörəsi həqiqəti indiyə qədər başa düşməyib? Axmaq qoca...

Ziyad xan bu sözə diksinib yerində dikəldi: birinci dəfə idi ki, fikrində özünü söyləyirdi, birinci dəfə idi ki, Ziyad xan özü özünə «axmaq» deyirdi və bu söz «qoca» sözü ilə bu qədər uyşurdu.

Ziyad xanın dodaqları səyridi və sazəndələrə elə gəldi ki, Ziyad xanı nəşə bir ağrı, bir sancı tutub, səsinə çıxarmır, dö-zür və sazəndələr bilmədi ki, nə eləsinlər, əvvəlki kimi çalsın-lar, yoxsa haray-həşir salsınlar; əlbəttə, sazəndələr burasını da bilmədi ki, indi Ziyad xanın ağrısına Logman¹ da bir əlac ta-pa bilməz.

Axmaq qoca... İndiyə qədər bu boyda məmləkəti necə idarə etmişən? Düşmənlərin səndən də axmaqdı, ona görə? Dünyanı tutub gedəcəkdinmi? Süleymana² qalmayan dünya sənə qalacaqdımı?

Ömür-billah o pak məxluqun havadarı olacaqdınmı? Sən-dən sonra bir göz qırpmında didəcəklər onu. Bu dövrənin

¹ Logman – eramızdan xeyli əvvəl yaşamış məşhur təbib. Onu pey-gəmbər də hesab edirlər.

² Süleyman – Davud peyğəmbərin oğludur. Yer üzünün canlılarına hökmranlıq edirmiş.

uşağı deyil o, dirnaqlarıyla cırmaqlayıb qazandığını, yüz fitnə-ləsadla saxladığını bu taxta görə didəcəklər onu. Buna görəmi əsdin bu taxt-tac üstündə? Buna görəmi min bir hiylə ilə, hə-də ilə artırdın xəzinəni?

Axmaq qoca... Bunları indi başa düşsən, indiyə qədər elə bilirdin ki, həmişə Mahmudun yanında olacaqsan, həmişə qolugüclü olacaqsan, bəs, bilmirdin ki, ətdən olan divara etibar yoxdur? Bilmirdin ki, biz oyuncuq, fəlak oyunbaz? Dur, dur, götür o pak məxluqu, qaç bu məmləkətdən, qaç giz-lən, gizlət oğlunu ki, didməsinlər səndən sonra, əlinə bir kü-lüng al, bir mağara çap qayada, gizlən hamıdan... Bax, belə-dir dünyanın işləri, qoca çadugərdi dünya...

Ziyad xan hər iki əlinin iri pəncələri ilə qulaqlarını qapadı.

Necə olur, necə olur ki, Allah rəiyyətin birinə Bayandur kimi bir oğul verir, amma Ziyad xanın qismətini belə bölür?

Elə bil ki, içindən bir yumruq qəhər qalxıb Ziyad xanın boğazını tutdu.

Sakit ol... Sakit ol... Özünü ələ al. Dost var, düşmən var. Sakit ol... Bəyəm Bayandur da elə öz oğlun kimi sənə səda-qətli deyilmi? Bəyəm Bayanduru da öz oğlun qədər çox istə-mirsənmi? Yox, qoca, özün özünə kələk gəlmə. Kim səni ta-nımasa da, özün özünü yaxşı tanıyırsan. Sən Bayanduru da ona görə çox istəyirsən ki, xəstə yerin var, yaran var: öz doğ-ma oğlun Bayandur kimi vuran deyil, kəsən deyil, Bayandur kimi at çapa bilməz və lazım olanda Bayandur kimi baş kəsə bilməz.

Sonra Ziyad xan yenə gözlərini yumdu və o iri göy göz-lər yenə qaranlıqdan Ziyad xana baxdı; o iri göy gözlər yenə hər tərəfi bürümüş zülmətə bir təmizlik, paklıq, şəffaflyq gətirdi.

On yeddi il bundan əvvəlki o gecə Ziyad xanın yadına düşdü, bütün təfərrüatı ilə yadına düşdü; heç vaxt ağlına gətirmədi ki, həmin gecəni beləcə xatırlayar, həmin gecə ki, bu iri göy gözlər o gecədən sonra yaranmışdı...

...Ziyad xan Qəmərbanunu qucağından buraxdı və qolları-nı geniş açıb arxası üstə uzandı.

Göydə nə qədər ulduz var idi, Allah? Bu qədər ulduzun sayımı vardı? Sayıb qurtarmaqmi oldadı bu qədər ulduzu?

Ziyad xan üçaylıq səfərdən qayıtmışdı və bu uzun səfər-dən sonrakı ilk gecəsi üçün yerini bağçada, açıq havada sal-dırmışdı.

Birdən-birə Ziyad xanın ürəyində bir ümid yarandı və bu-nun səbəbini özü də bilmədi.

Bu ulduzları yaratdı o ümidi, ayını yaratdı, bu açıq ha-vanın salığı, təmizliyiymi yaratdı?

Ziyad xanın hər şeyi var idi.

Düz altı il idi ki, qılıncının gücü ilə, ağlının itiliyi ilə Gən-cə taxtına sahib olmuşdu, sağlam idi, güclü idi, Qəmərbanu-su var idi və bütün dünyanın gözəlləri Ziyad xan üçün bir tə-rəfə idi, Qəmərbanu bir tərəfə idi və Ziyad xan yeganə hökm-dar idi ki, hərəmxanası yox idi, təkcə Qəmərbanusu var idi; erməni gözəlləri, yəhudi canalanları, ərəb rəqqasələri – dün-yada heç kim Qəmərbanunun yerini vermirdi.

Ziyad xanın hər şeyi var idi, təkcə övladı yox idi.

Doqquz il idi ki, Qəmərbanu ilə bir yastığa baş qoyurdu-lar, doqquz il idi ki, təbib qalmamışdı – dərman istəmişdilər, ocaq qalmamışdı – əlac istəmişdilər, dərvişlərin verdiyi alma-ları iki bölüb yemişdilər, cəddi müqəddəslərin tüpürdüyü su-larda çimmişdilər, sürü-sürü qoyunları, naxır-naxır heyvanla-rı, karvan-karvan dəvələri qurban kəsib dünyanın ac-yalavacı-na paylamışdılar, amma heç nə hasil olmamışdı.

İndi birdən-birə Ziyad xanın ürəyində bir ümid yarandı.

Ziyad xan Qəmərbanuya baxdı.

Qəmərbanu da arxası üstə uzanıb ay işığında işıldayan qapqara gözlərini göyə zilləmişdi və Qəmərbanu o dəm elə bil ki, Ziyad xanın ürəyindən keçənləri duydu, qara gözlərini ay-dan, ulduzlardan çəkib Ziyad xana baxdı, əli ilə Ziyad xanın yekə əlini sıxdı və dedi:

– Deyəsən, tülkü deyəndi...

O bədheybət Lal, o qotur tülkü, Ziyad xanın yadına düşdü.

O bədheybət Lalın üzündə, başında bir dənə də olsun tük yox idi, qaşı, kirpiyi yox idi, boyu hündür, boynu uzun, beli donqar idi, dəvəyə oxşayırdı və bomböz gözləri var idi. Yanın-da boynu zəncirli qotur bir tülkü gəzdirdirdi. Bu qotur tülküdə vergi var idi, hər şeyi görürdü, hər şeyi bilirdi, yer üzünün

bütün dərdinə-sərinə əlac deyirdi. Tülkü gördüyünü, bildiyini, ancaq təkbətək olanda öz sahibinə deyirdi və o zaman bədheybət Ləlin dili açılırdı, tülkünün dediklərini tülküdən əlac istəyənlərə çatdırırdı, əvəzində bir qızıl alırdı, qızılı olmayandan gümüş alırdı, gümüşü olmayandan bir toyuq alırdı, bir gırvan-gə ət alırdı, toyuğu, əti olmayandan yumurta alırdı, pendir alırdı, qatıq alırdı, bunlar da olmayanda bir tikə çörək alırdı.

Ziyad xanın adamları gedib o bədheybət Lalı tapıb gətirdilər və bədheybət Lal bomboz gözlərini Ziyad xana zilləyib dərdini öyrəndi, sonra əcaib-qərib səslər çıxara-çıxara, tüksüz əlini-qolunu oynada-oynada hamını otaqdan çıxartdı, bir müddətdən sonra ona danışmaq vergisi verildi və bədheybət Lal, tülkü ilə təkbətək qaldığı otaqdan başını çıxarıb adamları səslədi:

– Camaat!

Ziyad xan və adamları təzədən otağa qayıtdı və Lal tülkünün sözlərini onlara bəyan etdi:

– Tülkü qurban olduğumuz buyurur ki, arvadın getsin üç gecə Göyçə gölündə çimsin, gəlsin, tülkü qurban olduğumuz ona baxacaq və dərdinizə əlac deyəcək.

Ziyad xan elə bil ki, ağıl-kamal sahibi xan yox, avam bir kəndli idi və o zamanlar hələ cavan olan Mirzə Salman bu işə lap təəccüb etdi: elə həmin gün Ziyad xan Qəmərbanunu kəcavəyə mindirib qırx kənizlə qədim Göyçə sahilinə yola saldı və Qəmərbanu o payız günlərində üç gecə dalbadal Göyçə gölünün soyuq sularında çimdi və bu müddət ərzində bədheybət Lal ilə tülkü də sarayda onlar üçün ayrılmış otaqda qaldılar. Tülkü Lala heç nə demirdi və Lal da danışa bilmirdi, tülküyə çiy toyuq verirdilər, Lala da sarayda bişmiş xörəklərdən.

Qəmərbanu, tülkünün dediyinə əməl edib, Göyçə sahilindən qayıdandan sonra, Lal yenə əcaib səslər çıxara-çıxara, tüksüz əlini-qolunu oynada-oynada Ziyad xanı otaqdan çıxartdı, özü də otaqdan çıxdı və qapını bağladı.

Qəmərbanu ilə tülkü otaqda tək qaldı.

Tülkü balaca dəmir qəfəsin içində o baş-bu başa vurnuxurdu və Qəmərbanu da qəfəsin qabağında dayanmışdı. Tülkü dilini çıxarıb ləhləyirdi, ağzından su axırdı, gözləri otağın yarımqaranlığında işım-ışım işıldayırdı, dişləri ağarırdı. Qəmərbanu daxili bir ümidlə, imdadla tülküyə baxırdı, sonra Qəmərbanu yavaş-yavaş həyəcənlanmaga başladı, tülkü daha da tez-tez ləhlədikcə, beləcə qəfəsin içində o baş-bu başa vurnuxduqca, birdən-birə Qəmərbanuya elə gəldi ki, bu dəm bu qotur tülkü qəfəsdən çıxıb onun ayaqlarının arasını, qarnını, döşlərini gəmirib parçalayacaq; bu hiss Qəmərbanunu elə bürüdü ki, qışqıra-qışqıra otaqdan çıxdı və özünü Ziyad xanın qucağına atdı.

Bədheybət Lal tez otağa girdi və qapını bağladı.

Qəmərbanu bütün bədəni ilə çırpına-çırpına Ziyad xanın qucağına sığınmışdı.

Bu vaxt Lala danışmaq vergisi verildi və Lal otaqdan adamları səslədi:

– Camaat!

Ziyad xan sərt hərəkətlə Qəmərbanunu özündən araladı və otağa girdi.

Lal içində tülkünün vurnuxduğu qəfəsi qucağına almışdı və bomboz gözlərini Ziyad xana zilləyib dedi:

– Tülkü qurban olduğumuz belə buyurdu ki, cəmi məxluq-insanat doqquz aydan sonra doğur, sizinki doqquz ildən sonra doğacaq!

İllər keçmişdi və Ziyad xan bu əhvalatı tamam unutmuşdu və o aylı-ulduzlu gecədə Qəmərbanunun sözlərindən sonra Ziyad xanın ürəyində yaranmış ümid daha da artdı və inandı ki, övladı olacaq, hətta nəinki övladı, inandı ki, oğlu olacaq.

Ziyad xan iri ovcunu Qəmərbanunun mərmər qarnında gəzdirdi və bu əlin istisi Qəmərbanunun bütün içinə yayıldı.

Düz doqquz aydan sonra, yazın axırlarında, Cövza bürcü taleyində¹ Mahmud anadan oldu.

Amma nə Ziyad xanın, nə də Qəmərbanunun heç ağlına gəlmədi ki, el aşığı Sazlı Abdulla ustadlar ustadnaməsində belə deyib: fələk biçicidir, bu dünya zəmi və biçilən zəmidən mürgəz olmaz; ustadlar ustadnaməni bir yox, iki dəyər və Sazlı Abdulla da ikinci ustadnamədə demişdi: dünya bir bostandır, pozular gedər...

...Haradasa, lap yaxınlıqda bir xoruz banladı.

¹ Qədim astroloji təsəvvürə görə Cövza bürcü taleyində anadan olanlar həmişə səadət tapırlar.

Ziyad xan gözüyümülu uzanmışdı və heç nə eşitmirdi, əslində daha heç nə fikirləşmirdi də, gözlərinin qabağından getməyən o iri göy gözlərlə üzbaşu dayanmışdı və Ziyad xanın bütün vücudunu bir təəssüf hissi bürümüşdü; bu təəssüf hissi yalnız Mahmuda görə deyildi, yalnız özünə görə də deyildi. bu – ümumiyyətlə, dünyanın, yaşayışın, varlığın mənasına bir təəssüf idi.

Sazəndələr bilmirdi nə ələsinlər, çalsınlar, ya çalmasınılar? Ziyad xan yatıb, ya yatmayıb? Hər halda çalğıçılar çalğılarını ara vermədilər və bir azdan Ziyad xanı tamam unudub, yuxusuzluqlarına baxmayaraq bir-birinin çalğısından həzz ala-ala və bir-birini ruhlandırır-ruhlandırır tütəyin, sazın, kamançanın dili ilə dünyanın qocalığından, insanların gəldi-gedərliyindən, əhddən, vəfadan, etibardan söhbət açdılar.

Bu vaxt cavan xanəndə də saraydan çıxıb çapa-çapa Qarabağ dağlarına tərəf bina oldu və tütəyin, sazın, kamançanın onu yola salan sədası yavaş-yavaş eşidilməz oldu.

II

Xoruz bir də banladı.

Bütün Gəncə yatmışdı, təkcə Mahmud yatmamışdı, bir də ki, atasının yataq otağından həzin bir musiqi eşidilirdi.

Bu musiqi gecənin yarısı başladı, xanəndə əvvəlcə Füzuli təxəllüslü təzə bir şairin sözlərini oxudu, sonra daha oxumadı, təkcə elə sazəndələr çaldı.

Bütün Gəncə Qarabağ dağlarından gətirilmiş bu xanəndənin səsinə, oxumağından danışır, bu səs hamının ürəyini açır, hamıya dərini-sərinə unuttururdu, amma heç kimin ağlına gəlmirdi ki, bu səs adamın ürəyini sıxa da bilər, adamı qəmgin edə, kədərləndirər.

Həmin cavan xanəndənin səsi Mahmudun ürəyini sıxır. İnsanları başa düşmək çox çətindi: bu cür qəmgin səsdən necə həzz almaq, necə nəşələnmək olar?

Cavan xanəndə Gəncəyə gətirildən sonra, sarayda birinci dəfə oxuyanda məclisə toplanmış bütün saray əyanı bu səsə heyran olmuşdu və hamının sifətindən nəşə damırdı, hamı böyük bir həzz içində qulaq asa-asa saray əspəzi şəkili Nəsi-

bin bişirdiyi cücəplovdan yeyirdi, süfrəyə düzülmüş alma, gavalı, şaftalı, ərikdən yeyirdi, sərin bulaq suyu içirdi.

Mahmud elə birinci gün həmin xanəndəyə qulaq asa bilmədi, çünki Mahmud heç cür başa düşə bilmirdi ki, bir səsdə ki, bu qədər kədər var, qəmginlik var, bu səsdən necə nəşələnmək olar və bu səsə qulaq asa-asa necə arxayınca plov yemək olar, necə dünyanın ən tərifli sözlərini tapıb Ziyad xanın zövqünü tərifləmək olar?

Mahmud məclisdə otura bilmədi, qalxıb çölə çıxdı, bağçada gəzişdi və bağçada da eşidiyi həmin səs Mahmudu ağlatdı; Mahmud qolu-budağı çətir kimi bütün ətrafı örtmüş qoca alma ağacının gövdəsinə söykəlib ağladı.

Səhəri gün elə həmin bağçada saray kitabxanasının müdiri Mirzə Salman ilə Mahmud üz-üzə gəldi və Mirzə Salman həmişəki kimi, uzun ağ saqqalının ucunu sol əlinin şahadəti barmağına dolaya-dolaya soruşdu:

– Mahmud, dünənki xanəndənin səsi sənin xoşuna gəlmədi?

Mirzə Salman vaxtilə Mahmudun saray müəllimlərindən biri olmuşdu, şer sənətini tədris etmişdi və Şeyx Nizaminin «Xəmsə»sini əvvəldən axıra kimi bir yerdə mütaliə etmişdilər, «Xəmsə»nin bütün şərhlərini Mirzə Salman vermişdi; Mirzə Salman qoca yaşlarında saray kitabxanasının müdiri mənəbə-nəcən yüksəlmişdi. Son zamanlar Mahmudun kiçik hərəkətləri belə Mirzə Salmanın nəzərlərindən yayınmırdı.

– Gözəl səsi var, müəllim...

– Bəs, nə üçün məclisi yarımçıq tərk etdin?

– Çünki o səs bir söz deyirdi, amma siz... – Mahmud qı-zardı, – siz onu başqa cür başa düşürdünüz...

– Yəni tək mən, yoxsa, bütün məclis əhli?

– Bütün məclis əhli...

– O səs nə deyirdi ki, Mahmud?

– O səs deyirdi ki, mən bir zərxəridəm ki, heç vaxt ürəyim gülməyəcək... Mən dünyanın ən dərli adamıyam və heç kimin bundan xəbəri yoxdu... Mən dünyanın ən dərli adamıyam, amma sizi əyləndirirəm...

– Biz isə nəşələnidik?

– Bəli...

Mirzə Salman daha bir söz deməyib getdi.
Mahmud belə zənn etdi ki, müəlliminin xətrinə dəydi, amma Mahmud fikirləşdiyini demişdi.

Doğrudan da Mirzə Salman Mahmudun pərişan ayrıldı, amma ona görə yox ki, Mahmudun sözləri xətrinə dəymişdi, yox. Mirzə Salman çox gözəl bilirdi ki, Mahmud həmişə fikirləşdiyini deyir və Mövlana Cəlaləddin də yaxşı demişdi ki, — «Ya olduğun kimi görün, ya göründüyün kimi ol»¹, ona görə ki, Mirzə Salman uzun-uzun illər boyu görüb-götürmüş adam idi və başa düşməyin necə bir dərd olduğunu yaxşı bilirdi. Bu oğlan at minmək, qılınc oynatmaq əvəzinə indidən dünyanın dərini çəkməyə başlamışdı və Mirzə Salman inanmırdı ki, dünya da bu təmiz məxluqun beləcə halına yanacaq. El əşiqinin bir misrası Mirzə Salmanın fikrindən keçdi: «Haqq səna göndərsin, Xızır, İlyası»² və Mirzə Salman bu misranı Mahmudun ünvanına öz-özünə bir də təkrar etdi.

Əlbəttə, Mahmudun, müəllimi Mirzə Salmanın bu fikirlərindən xəbəri yox idi və Mahmud bağcanı dolaşdıqca o yaz yaşıllığı içində, yaz gül-çiçəyi içində həmin mükəlləməni yadından çıxartdı, xanəndənin düşünə ki o yanıqlı səsinə də yadından çıxartdı, düşünən burada, bu qollu-budaqlı qoca alma ağacının dibində ağlamağını da yadından çıxartdı, çünki təbiətdə ki, bu qədər rəng var idi, təbiətdə ki, bu qədər səliqə var idi, günəş ki, torpağı bu cür qızdırırdı, torpaq ki, bu cür geniş idi, yaşamaq gözəl idi.

Adamlar niyə bunu başa düşmürdü?

Necə olurdu ki, bu torpaqda doğulan, eyni ayın, günəşin, ulduzların altında bu torpaqda yaşayan adamlar bir-birinə pislik edə bilir, qan axıda bilir, bir-birini döyə bilir, söyləyir? Nə üçün Qabil Həbibi öldürə bildi və sonra da o cür peşman oldu? Necə oldu ki, belə bir günəşin altında, belə bir torpağın üstündə qardaş qanı axıdan o paxıllıq əmələ gəldi? Şeytan, Adəm ilə Həvvanı aldatdı və onlar buğda yeyib cənnətdən qovuldu və Adəm ilə Həvvanın günahı təkəbə bu oldu ki, buğda

¹ Böyük türk şairi Cəlaləddin Ruminin (1207–1273) «Məsnəvi»-sindəndir.

² Dinə görə, Xızır ilə İlyas peyğəmbərdirlər, birlikdə zülmətə getmiş və əbi-həyatdan (dirilik suyundan) içmişlər. Bəzən bu iki ad eyni adam mənasında da işlədilir.

yedi, bəs nə üçün Adəm ilə Həvvanın törəmələri bu qədər günəha batdı, kəsdi, dağıtdı? Bu yaşıllığı, bu gül-çiçəyi, bu ağac-ları görmədimi onlar?

Bu suallar bu yazdan başladı, çünki bu yaz bir başqa yaz idi və Mahmud hər dəfə bağçada dolaşanda, çöllərdə gəzməyə çıxanda, Kəpəz tərləllərə qalxanda heyran edirdi ki, necə olub ki, indiyə qədər bu dünyanı beləcə görməyib, bütün vaxtını — qışı da, yazı da, yayı da, payızı da tək-cə kitab oxumaqda keçirib, axşamlarını Sofinin nağıllarına qulaq asmaqda keçirib?

Mahmud, Əflatunun və Ərəstunun kitablarından tutmuş İbn-Sinanın əsərlərinə, «Kəlifə və Dimnə»-dən, «Qabusnamə»-dən tutmuş Sədinin «Gülüstən»-inə, Nəvainin «Xəməs»inə çox kitab oxumuşdu və hətta gözləri xarab olmasın deyə Qəmərbanunun tapşırığı ilə gecələr Sofi şamları söndürəndə belə, ay işığında da oxumuşdu, amma bu yaz birdən-birə kitablar yordu onu, çünki bu yazın yaşıllığını, qırmızısını, sarısını, narıncısını, bu yazın ətrini elə bil ki, birinci dəfə gördü, bu yazın yağışı da elə bil ki, birinci dəfə yağdı. Mahmud kitablardan usandığı üçün özü özündən utandı, amma bu yaz torpaq Mahmudun gözlərində elə oyanmışdı ki, həmin utancaqlıq hissi də unudulub getdi.

Sofiyə xəbər gətirəndə ki, Mahmud daha gecə-gündüz gözlərini kitaba zilləmir, Qəmərbanunun ürəyindən yüngül bir arxayınçılıq gəlib keçmişdi və Mahmud böyüdükcə altına daha artıq dərd kölgəsi çökən gözləri gülümsəmişdi.

Qəmərbanu bu yaz gələli Mahmudun çöllərə, dağlara gəzintiyə çıxmasına da sevinmişdi və Mahmudun xəbəri yox idi ki, tək-tənha saraydan çıxıb dağlara qalxanda, gül-çiçək toplayanda Qəmərbanunun müzdlü gözətçiləri gizlincə dalına düşüb onu gözlərindən buraxmırdılar. Mahmud gəzməyə tək çıxırdı, istəmədi ki, yanında qarovulçalar olsun və Qəmərbanu da Mahmudun qəlbini sındırmırdı, çünki Qəmərbanu bilirdi ki, Mahmudun qəlbini şüşə kimidir. Sındırmaq olmaz və oğlunun gizli gözətçilərinin müzdünü daha da artırırdı ki, Mahmudun qız kimi çöllərdən gül-çiçək yığmağını heç kimə deməsindən, amma Qəmərbanunun xəbəri yox idi ki, həmin gözətçilər axşamlar bir yerə yığışib ermənilərdən aldıqları çaxırları içə-

içə Mahmudun bu qız hərəkətlərinə doyunca gülürdülər və keflənəndən sonra bunu ləzzətlə hamıya danışdılar.

Amma bir məsələdən Qəmərbanunun gizli gözətçilərinin də xəbəri yox idi: Mahmud nəse gözləyirdi, Mahmud nəyinsə ərafəsində idi.

Bu nə idi? Mahmud özü də bunu bilmirdi, təkcə burasını bilirdi ki, nəse olacaq; torpaq ki, beləcə gülür, deməli, nəse olmalıdır.

Mahmud həmin isti yay gecəsi də nəyi isə gözləyirdi. Atasının yataq otağının pəncərəsindən şam işığı gəlirdi, sazəndələrin çalgısı eşidilirdi və bu bürkülü yay gecəsində yenə nəse var idi, amma Mahmud bilmirdi ki, bu nədir, hiss edirdi, o yaz günlərindəki kimi hiss edirdi: lap yaxınlıqda nəse var, nəse olmalıdır.

Bir dəfə yanılmışdı və Mahmud bilirdi, hiss edirdi ki, ikinci dəfə yanılmayacaq.

Yaz keçdi, yay gəldi, amma o yaz mübarəkliyi, yaz tərəvəti, Mahmudun bütün zəhnini qamaşdıran o yaz yaşılı, qırmızısı, sarısı, narıncısı keçib-getməmişdi, yazın gətirdiyi o ərafə hissi keçib-getməmişdi və günlərin bir günündə belə bir hadisə oldu: yenə isti yay gecələrindən biri idi və gecəyarıdan keçmiş Mahmud saz səsinə yuxudan oyandı, əvvəlcə elə bildi ki, sazı atasının yataq otağında çalırılar, amma sonra hiss etdi ki, yox, bu başqa cür sazdı, bu saz başqa sözlər deyir, bu saz o sözləri deyir ki, həmin sözləri yazda torpaq deyirdi, günəş deyirdi, ay işığı, ulduzlar deyirdi, həmin sözlərin yaşıl, qırmızı, sarı, narıncı rəngi var idi.

Mahmud yerindən dikəlib pəncərəyə tərəf baxdı.

Həmin aydınlıq yay gecəsi Mahmudun yatdığı otağın pəncərəsi qabağında, elə bil, gözəgörməz iplə göydən sallanmış bir saz var idi və həmin saz öz-özünə çalırdı.

Mahmud başa düşdü ki, bu, el aşığı Sazlı Abdullanın sazıdır.

Mahmud bu hadisəni heç kimə danışmadı, hətta Sofiyə də bir kəlmə söz demədi, çünki, onsuz da, heç kim buna inanmayacaqdı və onsuz da, axır vaxtlar adamlar Mahmudu yaxşı başa düşmürdü.

Mahmud elə bildi ki, həmin ərafə hissi sona yetdi, gözle-

diyi gecəyarısı pəncərəsinin qabağında gəlib çalan həmin saz idi, sonra başa düşdü ki, yox, yanılib, çünki əslində bu saz da yazın dediyini demədi, yazın ötüb gəlidiyi üçün gəlmişdi, yazın yaşılından, qırmızısından, sarısından, narıncısından xəbər gətirmişdi.

Mahmud bilirdi ki, ikinci dəfə yanılmayacaq.

Sazəndələr çalırdı.

Atası nə üçün yata bilmirdi?

Bəlkə atası da yatmaq istəmirdi, ömrünün çoxunu yuxuda keçirmək istəmirdi? Bəlkə atası da nəse gözləyirdi? Yox, atası yata bilmirdi, çünki dərdi var idi – Mahmud bunu hiss edirdi və Mahmud burasını da hiss edirdi ki, atası özü öz dərdindən qaçır.

Bəlkə bu gecəyarısı atasının dərdi öz yataq otağında onu yaxalayıb?

Bu fikir Mahmudun ürəyini sıxdı və Mahmud yerindən qalxıb pəncərəyə yaxınlaşdı.

Dan yeri sökülürdü.

Saray yatmışdı. Bağcadaki, eşikdəki keşikçilər də nizələrinə söykənib mürgü döydürdü.

Bir azdan səhər açılacaqdı, kənizlər, nöqərlər qulluğa başlayacaqdı, xırdavatsatandan, arşınmalçıdan tutmuş tacirlərəcən səhər əhli gəlib Ziyad xanın qəbuluna düzüləcəkdə, – hələnin bir dərd-səri var idi, saray ayanları işə başlayacaqdı.

Dörd gün bundan əvvəl saray ayanı kələntər Yaqubun vəfatı münasibətilə matəm məclisinə toplaşmışdı və Mahmud həmin məclisdə bardaş qurub oturmuş saray ayanını bir-bir gözədən keçirə-keçirə dəhşətə gəlmişdi: mərhumun xatirəsi bir tərəfə qalmışdı, ayanlar isə Ziyad xanın huzurunda Ziyad xanın adilliyindən, mərhəmətindən, igidliyindən danışdı və Mahmud onların hər birinin sifətinə baxdıqca yalan dediklərini, riyakarlıq və yaltaqlıq etdiklərini aşkar hiss edirdi və Mahmud burasını da hiss edirdi ki, atası da bütün bunları görür, başa düşür və bütün bunları qəbul edir; bu qoca adamlar öz səksənlərinə nə ilə gəlmişdi, nə üçün yaşamışdı? Doğrudanmı onların elə hiss və həyəcanları var idi, elə dərd və sərləri var idi, elə istək və arzuları var idi ki, bütün bu ikiüzlülüyə, yaltaqlığa və riyakarlığa bəraət qazandırır?

Mərhum kələntər Yaqubun ölümü həmin məclisdə heç kimi ölüm haqqında düşündürmədi.

Bəlkə bu adamlar da ölümü çoxdan dərk eləmişdilər və anaları haçansa onların da başını döşünə sıxmışdı?

Əlbəttə, Mahmud «bu dünya fanidir, ömür bivəfa» sözlərini təsadüfən rast gəldiyi dilənçilərdən, dərvişlərdən tutmuş müəllimi Mirzə Salmanacan çox adamın dilindən eşitmişdi, çox ozanların söyləmələrində bu cür sözlərə qulaq asmışdı, çox kitablarda bunları oxumuşdu, amma ölümün əslində nə olduğunu üç il bundan əvvəl, yeniyetməlik çağında dərk etmişdi.

O zaman birdən-birə Mahmud dəhşətə gəlmişdi ki, adamlar necə gülə bilir, necə şadlanırlar, məgər bilmirlər ki, bir gün gələcək və onlar qara torpağa dönəcəklər? Ana balasını necə əzizləyir, məgər bilmir ki, bir gün gələcək və özü də, balası da, balasının balası, onun da balası qapqara torpağa dönəcək?

Əlacsızlıqdan, taleyin, aqibətin belə bir qətiliyindən və mütləqliyindən doğan dəhşət və yağı o zaman Mahmudun bütün içini sarsıtmışdı və ən başlıcası isə, adamların ölümə bu qədər biganə olmaları az qalırdı Mahmudu dəli eləsin. Mahmud anasına baxırdı və anasına yazığı gəlirdi, çünki anası başa düşmürdü ki, bir vaxt gələcək və qara torpağa dönəcək; Mahmud atasına baxırdı və atasına yazığı gəlirdi, çünki atasının heç xəbəri yox idi ki, bir vaxt gələcək və qara torpağa dönəcək.

Adamlar tamam yad və mənasız idi.

Mahmud adamlardan qaçırdı.

Oxuduğu bu kitablar necə yazılmışdı? Bu kitabları yazan şairlər, alimlər insan deyildimi və onlar bilmirdi ki, bir vaxt gələcək öləcəklər?

Mahmuda elə gəlirdi ki, bir də heç zaman gülməyəcək, bir də heç zaman sevinməyəcək və hər şey artıq geridə qalıb, ömür yaşanıb artıq.

Və bir dəfə bağçada tək-tənha dolaşdığı vaxt hovuzun yanında daxilindəki bu dəhşət və yağı birdən-birə şüşənin içində doldurulmuş cin kimi dışarı çıxdı və Mahmud hovuzun mərmər sürahisini qucaqlayıb bütün bədənini uçuna-uçuna hönkürdü, ağladı.

O zaman Qəmərbanu haradan peyda oldu? Axı, bütün bağça bomboş idi...

Qəmərbanu oğlunu arxadan qucaqladı:

– Nə olub, Mahmud? Nə olub, sənə? Niyə mənə heç nə demirsən, Mahmud?

Mahmud üzünü çöndərüb anasına baxdı və Qəmərbanunun gözlərində, sifətində yaxınlıqdan, doğmalıqdan, əzizlikdən doğan elə bir ağrılı, kədərli canyangısı, şəfqət hiss etdi ki, heç kimə demədiklərini dedi:

– Öləcəyəm mən... Bir vaxt gələcək, mən öləcəyəm...

Qəmərbanu dəli bir ehtirasla oğlunun başını sinəsinə sıxdı, titrəyən barmaqları ilə oğlunun saçlarını qarışdırdı:

– Hamımız öləcəyik, bala!..

Qəmərbanunun ürəyinin döyüntüsü, elə bil, bir məlhəm idi və bu ürəyin istisi Mahmudun bütün bədənini qızdırdı və bu ürək Mahmuda başa saldı ki, sən nə birinci, nə sonuncusan; Mahmud başa düşdü ki, adamlar görüldükləri kimi deyil.

– Çox kitab oxuma, Mahmud...

Mahmud Qəmərbanunun bu sözlərini eşitmədi, çünki Mahmud bu dəm təkcə o ürəyin döyüntüsünə qulaq asırdı, o ürəyin dediklərini eşidirdi; Mahmud başa düşmüşdü ki, əsl sözü deyən dil deyil, ürəkdi.

Dan yeri sökülürdü.

Mahmud yatdığı otağın pəncərəsi qarşısında dayanıb mərhum kələntər Yaqubun matəm məclisinə yığılmış saray əyanlarını təzədən bir-bir gözləri önünə gətirdi və bu dəfə həmin adamlar dörd gün bundan əvvəlki kimi iyrənc görünmədi, çünki o adamların da ürəyi var idi və həmin ürəklər də yaqın kiminçünsə nəşə demişdi, deyirdi və deyəcəkdı.

Bu vaxt otağın qapısı astadan döyüldü, sonra əlində şam tutmuş Sofi içəri girdi:

– Mahmud, niyə yatmamısan?

Mahmud çönüb Sofiyə baxdı.

Sofi bu ortaboylu, nazik, ağbəniz, qıvrım sarışın saçlı, iri göy-gözlü oğlunun baxışları altında özünü naqolay hiss etdi; bu iri göy gözlərdə Mahmudun incəliyi, zərifliyi ilə uyuşmayan bir sirayət, özünəçəkmə, cazibə var idi.

– Bəs, sən niyə yatmamısan, Sofi?

– Mən... – Sofi dərhal cavab verə bilmədi, çünki Sofi Mahmuda dəyə bilməzdi ki, Qəmərbanu pəncərədən oğlunun kölgəsini görüb və gəlib yatmış Sofini durğuzub bura göndərrib ki, Mahmudun nə üçün yatmadığını öyrənsin; bu yazıq arvad oğlunun dərindən gecələr də yata bilmirdi və həmişə səksəkədə idi. – Mən bürküdən yata bilmirəm. Niyə pəncərənin qabağında dayanmısan?

– Saray əyanlarına baxıram.

– Saray əyanlarına? – Sofi siddiq-ürəkdən təəccüb etdi.

– Saray əyanları indi yeddinci yuxularını alırlar...

Mahmud gülümsədi:

– Özləri üçün yatıblar, mənim üçün yox...

Birdən Sofiyə elə gəldi ki, Mahmudun başının üstündə qövs-i-müqəddəs parladi və Sofi bu qarabasmadan hürküb ürəyində: «Əstəğfürullah!.. – dedi. – Lənət şeytana!..»

Sonra Sofi özünə gəldi. Şeytan əməli idi...

Şeytanın hərdən Sofiyə həmlə etməyi var idi.

Xoruzun axırıncı banı eşidildi.

III

Xoruzun axırıncı banı eşidildi və Məryəm hövlnak yerindən qalxdı, bir müddət heç nə başa düşə bilmədi, dolu sinəsi həyəcanla enib-qalxdı.

Yox, Məryəmi beləcə diksindirib yuxudan oyadan xoruzun axırıncı banı deyildi.

Məryəm kürəyini əhəngli divara vurulmuş palaza söykəyib nazik döşəkəli taxta yatağında dizləri üstə oturdu.

Nə oldu axı?

Səhərin işığı pəncərədən bu balaca otağa dolmuşdu və əhəngli divarların ağılığı bu balaca otağa bir süd təmizliyi vermişdi və bu süd təmizliyi təkcə əhəngli divarlarda, tavanda deyildi, otağın döşəməsinə, quru taxta kətilərə, kiçik mizə, Məryəmin taxtına hopmuşdu, pəncərənin şüşələri də bu süd təmizliyində parıldayırdı.

Birdən Məryəm o ilq nəfəsi yenidən hiss etdi və bütün gecəni gördüyü o qərribə yuxu, o şirin və qorxulu yuxu təfərrüatı ilə yadına düşdü.

Məryəm müqəddəs Məryəm ananı gördü.

Müqəddəs Məryəm ana Beytül-Müqəddəsdən qaçırdı...

Müqəddəs Məryəm ana lap cavan bir qız idi və hərdən Məryəmə elə gəlirdi ki, müqəddəs Məryəm onun özündü, çünki hərdən müqəddəs Məryəmin sifəti Məryəmin sifətinə çevrilirdi.

Müqəddəs Məryəm yaxası, ətəyi cırılmış boz rəngli çit bir don geymişdi və ayaqyalın, başıaçıq səhra ilə qaçırdı.

Müqəddəs Məryəmin əynindəki donun cırıqlarından görünən çıpaq bədəni də Məryəmin bədəni idi.

Səhra göz işlədikcə uzanırdı.

Günün altında göz kimi qızarmış səhra qumu müqəddəs Məryəmin ayaqlarını yandırır və Məryəm bu gizliti öz ayaqlarında hiss edirdi.

Müqəddəs Məryəm adi adamlar kimi ağlayırdı, adi adamlar kimi səhranın bu sonsuzluğundan qorxurdu, adi adamlar kimi susuzluqdan yanırdı və bu yangı Məryəmin də sinəsini yandırır-yaxırdı.

Sonra Məryəm ilq bir nəfəs hiss etdi, bu nəfəs səhra susuzluğu içində onun vücuduna bir sərinlik gətirdi və Məryəm yuxuda başa düşdü ki, bu ilq və eyni zamanda sərin nəfəs Cəbrayılın nəfəsi idi, həmin nəfəs Beytül-Müqəddəsdə müqəddəs Məryəm ananı hamilə etmişdi.

Məryəm evlərinin qənşərindəki bulaqdan müqəddəs Məryəm anaya bir parç su gətirmək istədi, amma gətirə bilmədi, çünki müqəddəs Məryəm elə o özü idi, özü özünü səhrada qoyub gedə bilmirdi.

Evlərinin qənşərindəki bulaq buz sərinliyi ilə axırdı.

Yox, bu bulaq evlərinin qənşərindəki bulaq deyildi, səhradakı xurma ağacının dibindən pıqıldayacaq bulaq idi.

Həmin xurma ağacı qupquru idi və müqəddəs Məryəm ana özünü güclə səhradakı bu tənha ağaca yetirdi, bu qupquru tənha ağaca söykəndi və birdən-birə Məryəm gördü ki, o səhra bozluğunda və sarısında yamyaşıl yarpaqlar açıldı, quru xurmanın budaqları yamyaşıl oldu və bu yaşıllıq günün altında gülümsədi.

Sonra evlərinin qənşərindəki bulaq səhradakı o tək xurma ağacının dibindən qaynadı.

Sonra müqəddəs Məryəm ananın sancıları başladı və bu sancıları Məryəm öz qarnında hiss etdi.

Sonra çağa səsi gəldi. Məryəm sancılarının əlindən qurtarıb rahat nəfəs aldı və qumun üstündəki çağaya baxdı.

Məryəm bilirdi ki, bu çağa İsa'dı.

İsanın üzü günəş kimi işıq saçdı.

Sonra İsanın üzü adı çağa üzünə döndü və bu çağanın əl-ayağı quma bulaşdı və Məryəm belə bir adiliyə heyrət etdi.

Mələklər yox idi.

Səhranın qumuna bulaşmış çağa bərkdən qışqırdı. Sonra yenə qışqırdı.

Məryəm həmin qışqırıq səsinə yuxudan oyanmışdı.

Məryəm o бүркүлү yayın sübh çağında üşüm-üşüm üşüdü, bədəninə bir uçunma gəldi, sonra qonşu otaqda yatan atasının nəfəsini eşitdikcə yavaş-yavaş özünə gəlməyə başladı və əvvəlcə gedib atasını durğuzmaq istədi, amma dünən Baba Keşişin bütün günü ibadətdə olduğunu yadına salıb getmədi.

Baba Keşişin qonşu otaqdan eşidilən nəfəsi Məryəmi sakitləşirdi: bir halda ki, bu nəfəs bu cür aydın eşidilirdi, heç nə ola bilməzdi, heç nədən qorxmaq lazım deyildi, hər şey öz qaydasında olacaqdı.

Yox, Məryəm yuxunu atasına danışmayacaqdı, çünki qışda da bir yuxu görmüşdü və həmin yuxunu atasına danışmışdı: görmüşdü ki, Məsihanın süfrəsi¹ arxasında oturub yemək istəyir, amma Məsiha süfrəsinin üstü bomboşdu: sür-sümük, bulaşmış qablar, çörək qırıntısı və Məsiha süfrəsinin arxasında Məryəmdən başqa heç kim yox idi.

Baba Keşiş qalın çatma qaşlarını dartıb soruşdu:

– Sən nədən bildin ki, Məsiha süfrəsiydi?

Məryəm arıq çiynlərini çəkdi:

– Bilmirəm... Amma Məsihanın süfrəsiydi...

Baba Keşiş daha bir söz demədi və o yuxunu da yozmadı, bəlkə də yozmaq istəmədi və o gündən sonra düz bir ay fikirli gəzdi; Məryəm atasının üzünə baxan kimi halını hiss edirdi, əgər atasının ürəyi rahat idisə, Məryəm bunu Baba Ke-

¹ Məsiha (İsa peyğəmbər) süfrəsi – dinə görə, bu süfrənin üstündəki yeməklər behiştədən gətirilmiş və bu süfrədən qırx gün nə qədər adam yeyib-sə, süfrə boşalmayıb, nə qədər bol imişsə, o qədər də bol qalıb.

şişə baxan kimi bilirdi, narahat idisə, yenə baxan kimi bilirdi, fikirli idi – bilirdi.

Hərgah Baba Keşiş o yuxunu yozma bilməmişdisə, o necə yuxu idi və necə olmuşdu ki, Məryəm belə bir yozumsuz yuxu görmüşdü?

Hərgah Baba Keşiş o yuxunu yozmaq istəməmişdisə, deməli, pis yuxu imiş o yuxu, çünki Baba Keşiş qızının ürəyinə nigarəncilik salmaq istəməmişdi.

Hərdən belə şeylər olurdu. Baba Keşiş heç vaxt yalan demirdi, aldatmırdı, amma hərdən susurdu, hərdən Məryəmin suallarına cavab vermirdi və Məryəm də başa düşürdü ki, həmin sualı təkrar etmək lazım deyil.

Əvvəllər – axırıncı yazdan qabaq – suallar çox olurdu.

Baba Keşiş ilə Məryəmin yaşadığı ev Gəncənin kənarında, ikiotaqlı, birmərtəbəli kiçik bina idi və bir dəfə qışın sonlarında Baba Keşiş ilə Məryəm Gəncənin o biri başında taxtadan tikilmiş balaca kilsədən çıxıb evlərinə qayıdırdı; günortası Məryəm atasına yemək aparmışdı və özü də gecəyə kimi atası ilə birlikdə kilsədə qalıb şam yandırmışdı, dua eləmişdi.

Evlərinə girəndə birdən-birə Məryəm istədi ki, onları da kimsə qarşılсын, kimsə içəri girən kimi Baba Keşişin qabağına bir stəkan isti çay qoysun, kimsə başqa bir yaxın adam, əziz adam Baba Keşişin yerini rahatlasın, qayğısına qalsın, qulluğunda dursun.

Məryəm soruşdu:

– Sən niyə evlənmədin, ata?

Baba Keşiş qalın çatma qaşlarının altından zil qara və işıqlı gözləri ilə Məryəmə baxdı və heç nə demədi.

Bir müddət beləcə dayanıb bir-birlərinə baxdılar və gözləri ilə bir-birlərini başa düşdülər: Baba Keşiş başa düşdü ki, Məryəm nə üçün bu sualı verdi və Məryəm də başa düşdü ki, Baba Keşiş nə üçün susur.

Məryəm anadan olan gün anası vəfat etmişdi və həmin gündən etibarən də Baba Keşiş ilə Məryəm bir yerdə idi.

Hərdən Məryəmə elə gəlirdi ki, dünyaya günahkar doğulub, çünki öz gəlişi ilə başqa bir həyatı məhv edib və atasını da dərddə edib; Məryəm hiss edirdi ki, dünyaya gəldiyi gün atasının ən istəklisi adamı gedib, amma Məryəm burasını bil-

mirdi ki, anası hər gün atası ilə söhbət edir, Məryəmdən danışır, Məryəmin boya-başa çatmasına sevinir, səhərdən axşama kimi atası ilə bir yerdə olur; Baba Keşiş heç vaxt Allahın işinə qarışmırdı, bu qanlı-qadali dünyada, bu namərd dünyada nə olurdusa, hamısını qəbul edirdi, çünki Allah belə lazım bilirdisə, belə də olmalı idi, amma on yeddi il bundan əvvəl arvadının ölümünü şüurla qəbul etmişdi, qəlbən qəbul etməmişdi və buna görə də özünü Allahın yanında günahkar hesab edirdi – bu, Baba Keşişin Allahın qarşısındakı yeganə günahı idi.

Yaz gələndən sonra isə birdən-birə hər şey dəyişdi.

Gəncənin ətrafındakı çöllər gül açdı, çiçəklədi, nargizlər baş qaldırdı, kollar-koslar göyərdi, Gəncə çinarları yarpaqlamağa başladı, qaranquşlar yuvalarına qayıtdı və ən qəribəsi də bu oldu ki, Məryəm bu yaz oyanışını elə bil ki, birinci dəfə gördü, elə bil ki, əvvəllər torpaq heç vaxt bu cür gülməmişdi, bu cür sevinməmişdi və sevindirməmişdi.

Məryəm hər gün səhər tezdən atası kilsəyə gedəndən sonra, ev-eşiyi sahmanlayırdı, silib-süpürürdü, bir ağ keçiləri var idi, onu sağırı, atası üçün soyutma yumurta bişirirdi, ət olurdusa, ət bişirirdi, həyat-bacadan göyərti yığırdı, sonra ağ keçi ilə birlikdə həyətlərindən çıxıb evin ətrafındakı çöllərdə dolayırdı, gül-çiçək dəridi və hər axşam da atasından nəse soruşmaq istəyirdi, amma soruşa bilmirdi, çünki bilmirdi ki, nə soruşsun, Məryəm hiss edirdi ki, sinəsində söz var, ürəyi doludu, atasına çox şeylər deməli idi, amma nə deməli idi? – bilmirdi. Sonra get-gedə bu hiss başqa bir hisslə əvəz olundu: Məryəm, elə bil, nəyi isə atasından gizlətmək istəyirdi, amma nəyi gizlətmək istəyirdi? – bilmirdi. Bu hiss Məryəmi sıxırdı, incidirdi, çünki dünyada nə ola bilərdi ki, Məryəm onu atasından gizlətsin? Məryəm daha əvvəlki kimi atasının yanında soyunub-geyinmirdi, çünki atasından utanırdı və bu utancaqlıq hissi də Məryəmi üzürdü, çünki atası, əslində, Məryəmin ikinci özü idi və Məryəm Baba Keşişdən nə üçün utanmalı idi?

Bütün bunlar yazdan başladı və yaz keçib-gedəndən sonra da qaldı və Məryəm də nəyi isə gözləməyə başladı; bu «nə isə» həm sıxıntılı idi, həm də fərəhli, sevincli idi və ən başlı-

cası isə, bu «nə isə» gizli bir yük idi, gecə yataga girəndə başlayırdı, səhər yuxudan oyananda başlayırdı, tək-tənha çöllərdə gəzəndə başlayırdı, gül-çiçək dərdirdi, qaçırdı, oynadırdı, güldürürdü.

Səhər tamam açılmışdı.

Otağın süd təmizliyində bir sakitlik var idi və bu sakitlikdə nəse qeyri-adilik var idi və Məryəm bu qeyri-adiliyin səbəbini dərhal hiss etdi: atasının nəfəsi eşidilmirdi.

Məryəm gözlərini pəncərədən çəkib yan otağın qapısına baxdı: Baba Keşiş qapının ağzında dayanmışdı.

Baba Keşiş hündürboylu, enlikürəkli, şümal bir adam idi. Çoxdan dən düşmüş uzun saçları, adda-budda ağarmış saqqalı var idi. Məryəm bu adamın işıqlı qara gözlərində, qalın çatma qaşlarında, alnındakı və gözünün qıraqlarındakı qırıqlarda yenə elə bir doğmalılıq, elə bir yaxınlıq hiss etdi ki, taxtından sıçrayıb özünü Baba Keşişin üstünə atdı və üzünü atasının geniş sinəsinə sıxıb:

– Məryəm ananı yuxuda gördüm, ata... – dedi, sonra yuxusunu danışdı.

Baba Keşiş nazik və uzun barmaqları ilə qızının xurmayı saçlarını sıgallaya-sıgallaya diqqətlə qulaq asdı və Məryəm həyəcanla yuxusunu danışdı qurtarandan sonra, bir müddət susdu. Məryəm başını atasının sinəsindən qaldırıb gözlərinin içinə baxdı. Baba Keşiş gülümsədi. Baba Keşiş çox az-az gülümsəyərdi və beləcə gülümsəmək Baba Keşişin sərt sifətinə çox yaraşırdı. Məryəmin də gözləri güldü. Baba Keşiş dedi:

– Sən ananı görmüsən yuxuda, qızım. Su da yuxuda aydınlıq...

– Bəs, çağa?

Baba Keşiş demək istədi ki, o çağa da sən özün olmusan, amma demədi, çünki özü özünün bu fikrindən hüskdü, çünki dünyada da, yuxuda, xəyalda da ikinci İsa ola bilməzdi və belə bir günah işləmək olmazdı.

IV

Allahın qarşısında Qəmərbanunun günahları çox idi və Qəmərbanu bütün bu günah işləri Mahmuda görə tutmuşdu və get-gedə Qəmərbanunun ürəyini başqa bir qorxu bürüyür-

dü: Mahmudda ki, bu qədər təmizlik, bu qədər paklıq var, onun yolunda işlənmiş bu qədər günahdan sonra Mahmud xoşbəxt ola bilməyəcəkdi, Mahmudun təmizliyi qoymayacağı ki, Mahmud başqasının bədbəxtliyi hesabına xoşbəxt olsun.

Onda, bəs, nə üçün Qəmərbanunun özünün bədbəxtliyi köməyə gəlmirdi, yoxsa, Qəmərbanu insan deyildi və Qəmərbanunun ürəyi yox idi?

Qəmərbanu xalı, gəbə döşənmiş otaqda tək idi və bardaş qurub döşəkcənin üstündə oturmuşdu.

Xidmətçi içəri girib Mirzə Salmanın müntəzir olduğunu söylədi. Qəmərbanu əlinin işarəsi ilə Mirzə Salmanı otağa çağırırdı və Mirzə Salman içəri girən kimi də soruşdu:

– Nə oldu, Mirzə? Nə oldu kitablar? Sənə tapşırıqımdan qırx gün keçib!..

Mirzə Salman uzun nazik saqqalının ucunu şəhadət barmağına dolaya-dolaya:

– Bir həftədən artıqdı karvan Təbrizdən çıxıb, Banu, – dedi. – Yaxın vaxtlarda peyda olar.

– Atlı göndər, Mirzə! Atlı göndər, karvanı tələsdirsin!

Mirzə Salman ayaq üstə dayanıb gözlərini yerə dikmişdi və indi fikri Təbrizdən gələn kitab yüklü karvanın yanında yox, tamam başqa yerdə idi: bu bədbəxt qadın bu qədər ehtirasını, aqlını, bacarığını başqa işə sərf etsəydi, Sara Xatun¹ ola bilərdi, amma Sara Xatun Uzun Həsənin anası idi, Qəmərbanu isə Mahmudun anası idi, Mahmudu Allah-taala başqa cürə xəlq etmişdi və Mahmud heç vaxt Uzun Həsən ola bilməyəcəkdi və əslində, bu heç lazım da deyildi...

Qəmərbanu dedi:

– Gedə bilərsən, Mirzə!

Mirzə Salman yüngülcə başını tərpətdi və daxili bir razılıqla otaqdan çıxdı. Son zamanlar Mirzə Salman Qəmərbanuya baxa bilmirdi, bir vaxtlar hamıdan, Qəmərbanunun özündən də gizlətdiyi eşqilə hüsnünə gizli-gizli qəzəllər yazdığı bu qadının iztirablar, sarsıntılar əlindən necə gözgörəti vaxtsız qocalmağını görmək Mirzə Salman üçün çox ağır idi; Qəmərbanu altı tuluqlamış sulu gözləri ilə ona baxanda, Mirzə Sal-

manı yaşının bu çağında az qalırdı qəhər bogsun və Mirzə Salman bu vaxtsız qocalığın səbəbini yaxşı bilirdi.

Bir müddət bundan əvvəl Qəmərbanu Mahmudun adamlardan qaçmasını, dinib-danışmamasını, tay-tuşlarını başına yığıb at çapmamasını, ova çıxıbmamasını, heç kimlə işi olmamasını, qızdan-gəlindən kənar gəzməyini kitabları çox oxumağı ilə yozurdu, indi də bütün bunları, çöllərə çıxıb gül-çiçək yığmasını kitabdən üz döndərməyi ilə yozurdu. Qəmərbanu əvvəllər tapşırırdı ki, təzə kitabları Mahmuddan gizlətsinlər, indi isə, Mirzə Salmanın köməyi ilə bir ətək qızıl pula Təbrizdən müxtəlif kitablar aldırıb Gəncəyə gətirdirdi ki, Mahmudu kitaba həvəsləndirsin.

Qəmərbanu saman çöpündən yapışırdı və özü də bunu bilirdi.

Falçı rəmmalların əməli, təsirli seydilərin dedikləri, elədikləri hamıya öz gücünü göstərirdi, təkcə Mahmuda təsir edə bilmirdi və təkcə Qəmərbanunun sinəsindəki dərdi azaltmırdı.

İki il bundan əvvəl Qəmərbanu qızıl gücünə məşhur seyd Əbdülqasımı Ərdəbildən Gəncəyə gətirdi və ərdəbilli seyd Əbdülqasımın çarə istədi, oğlunu təkliyin, yumşaqlığın, sədəliyin seyrindən çıxarıb başqa cavanlar kimi at belinə mindirməkdən ötrü, qılınc oynatdırmaqdan ötrü əlac istədi, saçı, saqqalı, qaş, ağappaq ağarmış bu ixtiyar seydin əllərindən öpdü, qul kimi qulluğunda durdu.

Ərdəbilli seyd Əbdülqasım iki gün gecə-gündüz dilinə bir qurtum su vurmadı, ağzına bir tikə çörək qoymadı və Quranı birinci kəlməsindən axırıncı kəlməsinə kimi ahəstə səslə, aramla əzbərdən oxudu, gözlərini onuncun ayrılmış otağın tavanına dikib, elə bil ki, dünyanı tamam yadından çıxartdı, sonra gecənin yarısı saqqalından bir tük qoparıb Qəmərbanuya uzatdı:

– Bunu uşağın başına çevir.

Qəmərbanu özü tükü Seyid ağadan alıb Mahmudun yataq otağına getdi, yatmış Mahmudun başına çevirdi və gətirib Ağaya qaytardı. Ağaya qalxıb saçı, saqqalı kimi ağappaq əbasının etəklərini əlinə yığdı və bir şam götürüb otaqdan çıxdı, bağçaya düşdü və Qəmərbanu da yaxın kənizləri ilə Ağanın ardınca getdi. Ağ bir alma ağacının altında dayanıb tü-

¹ Azərbaycanın Ağqoyunlu dövlətində Uzun Həsənin hökmdarlığı dövründə (1453-1478) onun anası Sara Xatun dövlətin daxili və xarici siyasətində böyük rol oynayırdı.

kü yarisınacan yandırdı və qalanını da qarı eşələyib ağacın dibində basdırdı, sonra çönüb Qəmərbanuya dedi:

– Qış ötər, yaz keçər, yay gələr. Bu ağac bir armud bar verər. O armud yetişəndə verərsən Mahmuda yeyər, həmən də sənin dərdinə əlac olar!

Qəmərbanu neçə gün bu seydin yolunu gözləmişdi, iki gün, iki gecə bu seydilə birgə oturub dilinə bir qurtum su vurmamışdı, ağzına bir tikə çörək almamışdı, bir göz qırpmı yuxu yatmamışdı və Qəmərbanu daha dözə bilmədi, seydin müqəddəs cəddini yadından çıxardı, ağ saçını, ağ saqqalını da yadından çıxartdı və sinədən qopub gələn bir nifrət və qəzəblə qışkırdı:

– Səfeh qoca! Sən hələ bilmirsən ki, bu ağac alma ağacıdır?!

Həmin qarlı qış günü ağ əbəli, ağ saçlı, ağ saqqallı, ağ qaşlı ərdebilli seyd Əbdülqasım iki günün aclığından, susuzluğundan sönmüş dumanlı gözləri ilə Qəmərbanuya baxdı və heç nə demədi, bağça ilə düz gedib birdən-birə qarın içində yox oldu.

Kəniz-qaravaş hamısı heyrətdən yerində donub qaldı və hamısı da birağızdan:

– Bismillah! – dedi. – Harut, Marut¹ əməlidi!..

Qəmərbanu bu əhvalatı da uğursuz bir təşəbbüs kimi yadından çıxartdı.

Ziyad xanın ərdebilli seyd Əbdülqasımdan heç xəbəri olmadı. Ziyad xanın nədən xəbəri var idi ki?

Qış keçdi, yaz gəldi, ağaclar çiçəklədi, alma ağacı da çiçəklədi, sonra çiçəklər töküldü, almalar yekəlməyə başladı və bir dəfə Qəmərbanu bu alma ağacının yanından ötəndə yerində quruyub qaldı: qollu-budaqlı bu alma ağacının lap yuxarısında, göy almaların arasında saralmağa başlayan bir armud var idi.

Həmin gün Qəmərbanu qırx qoyun kəsdirib Gəncənin bütün seydlərinə paylatdı, qırx qoyun da kəsdirib məscidlərə göndərdi, ac-yalavaqlara paylatdı, Gəncədə xümsü² üç ay

¹Harut və Marut – Allahın qəzəbinə keçmiş cadugər mələklərdir və dini rəvayətə görə Babil əhalisinə cadugərliyin sirrini öyrətmişlər.

²Xüms – seydilərə verilən dini vergi.

müddətinə ikiqat artırdı, Ərdəbilə təcili bir çapar göndərüb tapşırdı ki, hər nə vasitə ilə olursa-olsun, Ağanı dilə tutub Gəncəyə gətirsin, desin ki, Qəmərbanu onu dünya malından qane edəcək və gecə-gündüz Allaha yalvardı ki, Ağanın qarşısındakı günahını yusun.

Yeddi gündən sonra çapar qayıdıb belə bir görünməmiş xəbər gətirdi ki, yayın bu cırhacında Qalxanlı dərəsinə qar yağıb və yaxın müddətdə bu dərəni keçib Ərdəbilə getmək mümkün deyil.

Qəmərbanu bu dəfə əlli qoyun qurban kəsdirdi və camaatə paylatdı. Həmin günlərdə Gəncənin qəssabları atın üç girvəngəsini Naxçıvanda kəsilmiş dördə bir təngəyə verirdi, amma yenə alan olmurdu, çünki hamının evində qurbanlıq ət var idi və bir həftədə Gəncə qəssabları az qala bir il geri düşdülər.

Qəmərbanu gecə-gündüz alma ağacının yanında oldu və həmin armud yetişib sapsarı saralandan sonra onu dədirib birbaş Mahmuda apardı.

Qəmərbanu axır vaxtlar heç zaman bu cür yüngül yeriməmişdi, bu cür fərəhli olmamışdı, bu cür geniş və dərinəndən nəfəs almamışdı və hava sinəsinə bu cür doyuzdurmamışdı.

Mahmud sarayın kitabxanasında oturub kitab oxuyurdu və kitab Mahmudu o qədər tutmuşdu ki, bir söz demədən anasının uzatdığı armudu alıb yedi və yeyə-yeyə də oxumağına davam etdi.

Qəmərbanu ömründə hiss etmədiyi bir həyəcanla və əvəlcədən sirayət etmiş bir sevincə gözləyirdi.

Mahmud armudu yeyib qurtardı və yenə də oxumağına davam etdi.

Qəmərbanu bir müddət də gözlədi.

Mahmud eyni həvəslə qarşısındakı kitabı oxuyurdu.

Qəmərbanunun ürəyi dəhşətli bir uğursuzluq qorxusu ilə döyünməyə başladı.

Mahmud axşamcan kitab oxudu, sonra bağçada gəzməyə çıxdı, sonra da yatmağa getdi.

Həmin gecəni Qəmərbanu yata bilmədi. İki dəfə özü Mahmudun yataq otağına getdi, iki dəfə də Sofini göndərdi.

Mahmud sakitcə yatırdı.

Səhərə yaxın Qəmərbanunu yuxu tutdu və bir azdan sonra oyanan kimi Sofini çağırırdı:

– Nə xəbər var, Sofi?

Sofi suçlu adamlar kimi – elə bil ki, bütün təqsirlər onda idi, – gözlərini gizlədə-gizlədə:

– Heç nə... – dedi.

Əlbəttə, Sofinin halı Qəmərbanunun iti gözlərindən yayınmadı:

– Səndə söz var, Sofi!..

– Səhər... səhər əspaz toyuqları kəsdirəndə Mahmud görüb...

Sifəti ağappaq ağarmış Qəmərbanu:

– Sonra? – soruşdu.

– Mahmud ağlayıb qaçıb...

Qəmərbanu başa düşdü ki, Aganın Mahmuda gücü çatmayıb.

Bəlkə Ağa acıq eləyib? Bəlkə Qalxanlı dərəsinə də qar elə buna görə yağıb?

Sonra Qəmərbanunun ağlından dəli bir fikir keçdi: Qəmərbanu dərindən əlac üçün müqəddəs axtarır, bəlkə elə müqəddəs Mahmudun özündü?

Gecə Qəmərbanu tərtəmiz göyə baxdı, Mahmud anadan olanda bu əl boyda çağanın Cövza bürcü taleyinə hamının sevinməyi yadına düşdü və Qəmərbanu öz-özünə dedi:

– Göylər də aldatdı səni...

Bundan sonra Qəmərbanu nə fəlc, rəmmal çağırırdı, nə seyd, dərviş axtardı, nə də piri getdi, nəzir dedi.

Bundan sonra Qəmərbanu Mahmudun özü ilə də danışa bilmirdi. Mahmudun iri göy gözlərindəki təmizlik, sadəlik bir-cə anın içində Qəmərbanunun bütün silahlarını əlindən alırdı. İndi də Qəmərbanu ümidini Təbrizdən gətiriləcək kitablarla bağlamışdı.

Qəmərbanu ayaga qalxıb bağcaya getmək istədi, Mahmudu görmək istədi və bu vaxt qapı açıldı, Ziyad xan içəri girdi.

Birinci dəfə idi ki, Ziyad xan günün günortaçağı tək-tənha və xəbərsiz Qəmərbanunun otağına gəlirdi. Qəmərbanu belə başa düşdü ki, yaqın, siyasət aləmində nəşə mühüm bir hadisə baş verib.

Ziyad xan Qəmərbanu ilə üz-üzə əyləşdi.

Qəmərbanu gördü ki, Ziyad xan çox fikirlidi və söhbətinə başlamaga çətinlik çəkir.

Qəmərbanu ərinə baxa-baxa fikirləşdi ki, səd heyf, Ziyad xana layiq arvad olmadı. Bu xain dünya ilə Ziyad xan təkbaş-tək qaldı və Qəmərbanu Ziyad xana arxa ola bilmədi, Allah onlara elə bir oğul verdi ki, zamanə bu oğula yad oldu və bu oğulun qayğıları, bu qayğıların iztirabı, ağrısı Ziyad xanın bu xain dünyada ən yaxın adamını – Qəmərbanunu əlindən aldı.

Bu saçlar, bu saqqal nə tez ağardı, qocalıq Ziyadı nə tez haqladı? Nə tez gəlib keçdi cavanlıq illəri? Ziyadın əllərinin üstü nə yaman qırışmış, Qəmərbanu indiyəcən heç buna fikir verməmişdi... Boynundakı, boğazındakı qırış xətlərinə bax, elə bil bir-bir xəncərlə cızılıb... Qəmərbanu elə bil ki, o xəncərin ağrısını hiss etdi, əlini uzadıb barmaqlarını Ziyad xanın saçlarında gəzdirdi və söhbətə başlaması üçün ərinə kömək etdi:

– Nə olub, Ziyad?

Ziyad xan Qəmərbanuya baxdı və:

– Mahmuddan nigaranam... – dedi.

Qəmərbanu tez yerində dikəldi:

– Nə olub Mahmuda?

– Heç nə... Qəmər, Mahmud taxtda otura bilməyəcək...

İndi hər şey aydın oldu. Axır ki, Ziyad xan öz doğma oğlunu görə bildi, tanıya bildi. Qəmərbanu gülümsədi:

– Bilirəm...

Ziyad xan arvadının dodağındakı təbəssümdə, gülümsəyən nəmli gözlərində o qədər dərin bir dərd oxudu, o qədər acı hiss etdi ki, onunun da hər şey aydın oldu: Qəmərbanu bu ağrını çoxdan ürəyində gəzdirdi. Ziyad xan burasını da bütün ağırlığı ilə hiss etdi ki, indi üzbəüz oturduqları bu əziz adamlar illər keçdikcə, əslində tamam yadlaşmışlar, bir-birlərindən xəbərləri yoxdur və Ziyad xan heyratə gəldi ki, gözəl Qəmərbanunun beləcə qocaldığını da, elə bil, birinci dəfə görür: bütün həyatını qurban etdiyi o taxt Ziyada nə vermişdi? Ziyad tək və kimsəsiz idi və bu təklilik, kimsəsizlik iylənmiş bir nəmişlik kimi, rütubət kimi həmin an Ziyadın bədəninə yaşıdı.

Əslində Ziyad xanın çox şeydən xəbəri yox idi və yaqin ki, heç vaxt da xəbəri olmayacaqdı.

Ziyad xan iyirmi üç il idi ki, hakim idi və Ziyad xan iyirmi üç il idi ki, taxtını əlində saxlamaq üçün, taxtını möhkəmləndirmək üçün, xəzinəni doldurmaq üçün çalışırdı, amma Ziyad xan bilmirdi ki, neçə il idi ki, Qəmərbanu gecə-gündüz bu taxtın, bu xəzinənin gələcəyi üçün çalışır... Ziyad xanın başı gündəlik işlərə o qədər qarışıq idi ki, siyasi çəkişmələr, hərbi toqquşmalar, qonşuların gizli və açıq yürüşləri, qonşuların üstünə gizli və açıq həmlələr, saray hiylələri Ziyad xanı o qədər məşğul edirdi ki, daha Mahmud haqqında fikirləşməyə, ən başlıcası isə, Mahmudu görməyə və tanımağa macalı yox idi. Ziyad xan elə bilirdi ki, başını yerə qoyan kimi, qohum-əqrəbə, yaxın adamlar yığılıb yeganə övladı Mahmudu oturdacaqdılar taxta və deyəcəkdilər ki, Mahmud xan, hökmdarlıq et...

Qəmərbanu gülümsədi.

Ziyad xanın papagını qabağına qoyub fikirləşməyə vaxtı yox idi; ən birinci Mahmudu elə bu qohum-əqrəbə boğacaqdı, elə bu qohum-əqrəbə çaqqal gözünü quzuya dikən kimi, gözünü Mahmuda dikmişdi və fürsət axtarırdı ki, Ziyad xanın başına bir iş gəlsin.

Qəmərbanu günahkar nəzərlərlə Ziyad xana baxırdı, çünki Qəmərbanu bu dəm Cavanşir xanı xatırlamışdı və Cavanşir xanla Ziyad xan o qədər bir-birlərinə oxşayırdılar ki, elə bil, bir almanı yarı bölmüşən; Qəmərbanunun əti ürşədi.

Cavanşir xan Ziyad xanın kiçik və yeganə qardaşı idi və Ziyad xan kimi də at minən, qılıncoynadan idi. Qəmərbanu hərdən Cavanşir xanın Mahmuda dikilmiş gözlərində bir canavar ehtirası hiss edirdi və indi Qəmərbanu fikirləşdi ki, bəlkə heç belə deyilməmiş, ona belə gəlirmiş? Amma bir də Sofi belə bir xəbər gətirdi ki, Göy göldə qurulmuş kef məclisində Cavanşir xan deyib ki, Gəncəni bura köçürəcəyəm, sarayımı da elə tikdirəcəyəm ki, Göy gölə baxsın.

Bu o deyən söz idi ki, Cavanşir xan özünü taxtın varisi hesab edirdi və bunu daha heç gizlətmirdi də.

Qəmərbanu bir həftənin içində qızıl gücünə quldurbaşı Göyçək Kəllözlə dil tapdı və quldurbaşı Göyçək Kəllöz Murov dağında keçə ovuna çıxmış Cavanşir xanı gizlincə izlədi, ox ilə

vurub öldürdü. Sonra bu sirr heç vaxt açılmasın deyə, Qəmərbanu yenə qızıl gücünə saray keşikçisi Təkgöz Vəliqulu ilə dil tapdı və Təkgöz Vəliqulu pusqu qurub Göyçək Kəllözü gecənin yarısı Gəncədə, məşuqəsi Haykanuşun yanına gələndə xəncərlə doğradı. Sonra bu sirri də Allahdan və Qəmərbanudan başqa heç kim bilməsin deyə, Qəmərbanu öz əli ilə Təkgöz Vəliqulunu zəhərləyib öldürdü.

Ziyad xan qırx gün Cavanşir xanın ölümünə yas saxladı, bu ölümü şahların, sultanların siyasəti ilə yozdu, kələntərlərin, naiblərin fitnə-fəsadı ilə yozdu, imkanı çatan şübhəli adamları qılncdan keçirdi, amma Ziyad xanın heç ağına gəlmədi ki, bu ölümün əsl səbəbkarı Mahmuddur. Qəmərbanu da təkcə bununla təskinlik tapırdı, təskinlik tapırdı ki, bu qurbanlar və Ziyad xanın xəbərsiz olduğu başqa qurbanlar bəd əməllərin nəticəsi deyil, bəd əməllərdən Mahmudu qorumağın nəticəsidir və bütün bunlar hamısı Mahmudun gələcəyi üçündür: Mahmudun təmizliyi, Cavanşir xanlardan və Təkgöz Vəliqulardan artıqlığı bu əməllərə bəraət qazandırır: düzdü, Cavanşir xanın da, Təkgöz Vəliqulun da balaları yetim qalırdı, amma, əslində, Mahmud o yetimlərdən də kəməksiz idi, o yetimlər həyatda özlərinə bir gün ağlayacaqdılar, amma Mahmud üçün həmin günü Qəmərbanudan başqa heç kim ağlamayacaqdı.

Ziyadın xırda tum gözləri ancaq indi qüssə ilə örtülmüşdü, bəs, bu gözlər əvvəllər hara baxırdı? Bu gözlər hamının gördüyünü niyə görmürdü? Görsəydi nə olacaqdı? Məndən artıqmi eləyəcəkdi? O şey ki, heç atanın da ağına gəlməz, mən elədim, nə oldu? Heç ömrümdə ağıma gələrdimi mənim əlim qana bulaşacaq? Doqquz ildən sonra balamı doğanda heç ağıma gələrdimi ki, bədbəxtlik qabaqdadı? Heç bilirdimmi ki, üzüm gülüməyəcək mənim, ürəyim açılmayacaq? Allah mənə Mahmud sevinci verdi və Allah mənə Mahmud sevinci boyda bir Mahmud dərdi də verdi. Qismətdən artığı yoxdur. Arı da atdım, həyanı da atdım, nə oldu ki, bədbəxt Ziyad nə edəydi?

Bir dəfə kənziləri ilə bir yerdə sarayın qadın hamamında çiməndə birdən Qəmərbanunun ağına gəldi ki, Mahmudu ayılmaq lazımdır. Mahmud on altı yaşının içində idi, amma Mahmud o qədər təmiz idi ki, heç kimin ağına gəlmirdi ki,

Mahmud hələ indiyə kimi qızın, arvadın nə olduğunu bilmir və hamı elə bilirdi ki, elə belə olmalıdı.

Bu yeni fikir Qəmərbanuya aman vermədi və Qəmərbanu tamam əmin oldu ki, bundan sonra hər şey düzələcək; Mahmudu kişi eləmək lazımdır və Mahmud kişi olandan sonra, heç olmasa bir az sərtləşər, bir az camaatla qaynayıb-qarışar və çətinə də əvvəldi, sonra hər şey qaydasına düşəcəkdir, sonra Mahmud da öz yaşdqları kimi, at çapacaq, qılnc oynadacaq, qız qaçırdacaq, Mahmud da başqa varislər kimi, atasının kəsən əli, fikirləşən beyni olacaq.

Qəmərbanu elə hamamdaca ehtirasdan bədəni sim kimi tarım çəkilməmiş bir kənz seçdi və aparıb bu kənizi öz əli ilə geyindirib-kecindirdi, hər şeyi ona başa saldı, bir kisə qızıl verdi, birini də boyun oldu və elə həmin gün də kənizi Mahmudun yanına xidmətçi göndərdi.

İki gün keçdi və Qəmərbanu hiss etdi ki, kənz onun gözünə görünməkdən çəkinir, üçüncü gün də keçdi və dördüncü gün Qəmərbanu səbr edə bilmədi, özü Mahmudun otağına getdi. Mahmud da otaqda yox idi, kənz də və bu otaq yə-nə də dünyanın təmizliyindən, şəffaflığından xəbər verirdi və Qəmərbanu başa düşdü ki, bu otaqda heç nə olmayıb. Qəmərbanu, Sofini çağırırdı və Sofi belə bir xəbər gətirdi ki, üç gün, üç gecədi ki, Mahmud sarayın kitabxanasında həmin kənizə əlifba öyrədir.

Qəmərbanu qazəbdən, özünün özünə tutduğu acıqdan, öz əməlinin xələlətindən titrəyə-titrəyə kənizi yanına gətirdi və bu gözəl qızın uzun hörüklərini qoluna dolayıb çıxırdı:

– Səni əlifba öyrənməyə göndərmişəm?

Kənz qoyunundan çıxartdığı bir kisə qızılı yerə qoyub, Qəmərbanunun ayaqlarına düşdü və ağlaya-ağlaya yalvardı, ilan dili çıxartdı:

– Nə deyirsən, eləyim!.. Məni bir qoşun kişinin öhdəsinə ver!.. Amma məni bu işdən ötrü onun yanına göndərmə!.. Utanıram ondan!.. Utanıram!.. Həyə eləyirəm!..

Bu sözlər Qəmərbanunun bütün vücudunu, bütün içini sarsıtdı; bu kənz işini bilən qız idi və Qəmərbanu bu cavan kənzin gözlərində çox şey oxudu.

Qəmərbanunun əli boşaldı və qızın hörüklərini buraxdı.

Kənz dəli kimi ağlaya-ağlaya otaqdan qaçdı.

Qəmərbanunun ağlına min cür fikir gəldi və axırda tələməyib gecə ilə Gəncənin ən birinci küpəgiranə Qısır Qarını yanına çağırırdı. Qısır Qarı palçıqlı balağının ucunu dişlərinə alıb qaranəfəs yüyürə-yüyürə saraya gəldi.

Düzdü, Qısır Qarı Gəncənin ən birinci küpəgiranə qarısı idi və bütün Gəncə camaatının Qısır Qarıdan zəhləsi gedirdi və Qısır Qarıya işi düşün hər kimsə çalışırdı ki, həmin iş tez qurtarsın, Qısır Qarının sifətini daha görməsin, amma dünyada heç kim bilmirdi ki və ümumiyyətlə, bu heç kimin ağlına gələ bilməzdi ki, Qısır Qarının da ürəyində uzun-uzun illərin arzusu, uzun-uzun illərin həsrəti var: Qısır Qarı yerdən ayrılmaq, uçmaq istəyirdi və Qısır Qarı dünyanın quşlarına yağı-sı ildən-ilə daha da artan bir həsədlə baxırdı və ələcsizlik, mümkünsüzlük içində kövrəlirdi; bu – Qısır Qarının ürəyindəki hamıdan gizlətdiyi yeganə kövrəklik idi. Qısır Qarı həmişə başını aşağı salırdı, danışanda da, bir yerə qaçanda da, bir iş görəndə də başını yuxarı qaldırmırdı, çünki başını dik tutanda hərdən Qısır Qarının gözləri göyə sataşırdı və o zaman Qısır Qarının ürəyi gizli-gizli gizildəyirdi, göy, elə bil, çox güclü bir ahənribə idi, Qısır Qarını özünə çəkirdi, yox, çək-mirdi, özünə tərəf sovururdu. Qısır Qarının ürəyi çapalayır-dı, sinəsindən çıxıb göyə qalxmıq istəyirdi, amma nə etmək olar-dı, Qısır Qarının qanadı yox idi və Qısır Qarı quş kimi uça bilmirdi. Hərdən səhər tezdən yuxudan oyananda Qısır Qarı gö-zünü açıb kiçik və kimsəsiz daxmasının pəncərəsindən göm-göy və tərtəmiz göyə baxırdı və Qısır Qarının ürəyindən dün-yoda heç kimin ağlına gəlməyəcək bir göy həsrəti, bir mavi-lik həsrəti keçirdi...

Qısır Qarı adi adamlar kimi gəzə bilmirdi, həmişə yüyürdü, həmişə qaçırdı.

Qəmərbanu otaqda yanan şamın zəif işığında bu çirkin və çirklilərin umsaq gözlərinə baxdı, pırpız saçlarına baxdı, qaxaca dönmüş taxta sinəsinə baxdı və Qəmərbanunun ürəyindən bir ağrı keçdi: fəlakət məni gör kimlərə ürcah eylədi... Sonra dedi:

– Sənə isim düşüb, qarı... Amma bir daş altıda, bir daş üstə! Yoxsa...

Qısır Qarı. Qəmərbənanın sözünü yarımcıq kəsdi:

– Xanım qızım, o Əlinin qəzəb oğlu Həzrət Abbas mənə qənim olsun, Qısır Qarı ki, var, bir ovuc darıdı, hara səpələsən, elə oradaca qalır. Sən sözünü de. Oxuduğum Quran haqqı, qıldığım namaz haqqı, bir daş altı, bir daş üstü!

Əlbəttə, Qısır Qarı ömründə nə Quran oxumuşdu, nə də namaz qılmışdı, amma nə etmək olardı, fələyin ürəyi daş idi, fələk hərdən elə eləyirdi ki, şahın da işi dehqana düşürdü.

Qəmərbanu, Qısır Qarıya bir qızıl verdi və istədiyini ona başa saldı, sonra Mahmudun yatdığı otağa getdilər. Qəmərbanu eşikdə qaldı, Qısır Qarı tumanını çəkə-çəkə burnunu silə-silə içəri girdi.

Mahmud yatmışdı və Mahmudun solğun bənizi, sarışın saçları həmin gecə pəncərədən düşən ay işığında o qədər işıqlı, o qədər nurlu idi ki, elə bil Mahmud yatağında yox, Rəfrəfin¹ belində idi, amma Qısır Qarı belə şeyləri vecinə alan deyildi, Mahmudun yatağının yanında çöməldi və bir azdan çox kişini saf-çürük eləmiş əlini ehmallica çəkib ayaga qalxdı və otaqdan çıxdı.

Qəmərbanu yenə bəd bir xəbərin hürküsü ilə eşikdə dayanıb gözləyirdi. Qısır Qarı, Qəmərbanuya yaxınlaşıb:

– Lap kefin istəyən kişidir!.. – deyər xısın-xısın pıçıldadı və ağzındakı yeganə dişi ağardıb səssiz güldü.

Qəmərbanu sakit oldu, amma, eyni zamanda ürəyinə gələn şübhədən və gördüyü bu işdən bir xəcalət hissi baş qaldıraraq bütün içinə yayıldı və elə bil ki, qabağındakı bu ifritə idi günahkar – nifrətlə, iyrənə-iyrenə Qısır Qarının üzünə tüpürdü.

Qəmərbanu özünü dünyanın ən ləyaqətsiz anası hesab etdi.

İki gündən sonra saraya belə bir xəbər yayıldı ki, xidmətçilər səhər tezdən durub görüblər ki, kənizlərdən biri özünü bağcadakı tut ağacından asıb. Hamı təəccüb etdi və heç kim bilmədi ki, bu cavan, gözəl-göyçək kəniz, deyib-gülən, baxışları ilə ox atan kəniz niyə belə iş tutub. Təkcə Qəmərbanu bu intiharın səbəbini bilirdi: Qəmərbanu üç gün bundan qabaq iki

¹ Rəfrəf – Məhəmməd peyğəmbər göylərə merac eləyəndə mindiyi ikinci xəyali atın adıdır.

kisə qızıldan imtina edib için-için ona yalvaran o kənizin gözlərində yeni yaranmış çılğın bir məhəbbət oxumuşdu və Qəmərbanu bu gözlərdə burasını da açıq-aşkar görmüşdü ki, həmin məhəbbət məhkum məhəbbətdi.

Belə idi, əzizim... Belə idi, Ziyad...

Ziyad xanın çox işdən xəbəri yox idi və Ziyad xan indi Qəmərbanu ilə üzbəüz oturub bircə günün içində dərd əlindən solmuş xırdə tum gözləri ilə arvadından imdad umurdu.

Yazıq Ziyad... Allah-taala bu oğlu sənə ya gərək min il bundan əvvəl verəydi, ya da gərək min il bundan sonra verəydi, bu namərd dövrən bizim oğlumuza layiq deyil, bu qara dövrən Mahmud təmizliyi üçün bir qara yaradı.

Min il bundan əvvəl?

Bəlkə elə min il bundan əvvəl də mənim kimi sinəsi dərdli bir ana balası üçün min il sonranı arzulayırmış? Dolansın əy-yamin, dönsün dövrənin, dünya... Düz doqquz ildən sonra fələk mənə bağa bağban elədi, bağban ağlar, bağça ağlar, gül ağlar... Bu bəd dünya daşa basıb və izlər bizi?

Qəmərbanu fikirləşdi ki, axı Quran deyir ki, Allah sıxıntıdan sonra həmişə şad edir¹, bəs mənim bu bəxtiqara ürəyimin şadlığı hanı?

Qəmərbanu ürəyindən keçənlərin ağrısı ilə ayaga qalxdı və:

– Ümid Allahadı!.. – dedi, içində isə yenə bir ağrı bağrını dəlib keçdi: bənizi ağ, könü pak, bəxtiqara oğlum mənim... bədbəxt Ziyadın, bədbəxt Qəmərin bədbəxt Mahmudu...

...Qəmərbanu necə ağlına gətirə bilirdi ki, lap az bir müddətdən sonra, onun bədbəxt, bəxtiqara hesab etdiyi oğlu dünyanın ən xoşbəxt adamı olacaq?

V

Yayın istisində Baba Keşişgilin evindən bir az aralı, Gəncə çayının sahilində ot saralıb-solmuşdu, amma günün altındakı bu sarılıq Mahmudun ürəyini qısırmırdı, əksinə, dünyanın genişliyindən xəbər verirdi. Düzdü, Quranda yazılırdı ki,

¹ Məşhur Quran ayəsi nəzərdə tutulur: «Allah hər sıxıntıdan sonra gənilişlik (asanlıq, şadlıq) verir».

Allah «göyləri, yeri və bunların arasında olanı» müvəqqəti yaradıb, «müəyyən zaman üçün» yaradıb, amma göz işlədikcə uzanan bu saman sarısı, günün şüaları altında par-par parıldayan Gəncə çayının şırıltısı indi dünyanın daimiliyindən və insan ömrünün də əbədiliyindən danışır: altı gündə yaradılmış dünya¹ bir idi, insanlar çox adı və insan ömrü də Adəmin ömründən başlamış yüz min il bundan sonrakı insanın ömrünə üst-üstə götürülməli idi.

Mahmud bu gün səhər bağçaya çıxdı və birdən-birə elə bil ki, o hündür saray hasarları arasında böyük bağçaya sığışmadı, hasarlar Mahmudu darıxdırdı, yayın ortasında saray bağçasının süni yaşıllığında bir qüssə hiss etdi və Mahmud saraydan çıxıb çöllərdə gəzməyə getdi, gözib dolaşa-dolaşa Gəncə çayının sahilindəki bu kəlrəbə sarısı düzənliyə gəldi.

Bu düzənlikdə bir azadlıq var idi, sərbəstlik var idi və bu azadlıq, bu sərbəstlik – qərribə iş idi – çoxdan yadımdan çıxartdığı ən adi hadisələri təzədən və tamam təzə rənglərlə, təzə hissələrlə Mahmudun yadına salırdı: bir dəfə lap uşaq idi, anası ilə gəzməyə çıxmışdı, yaşıl bir cəməni idi, ağ bir çiçək gördü və bu ağappaq çiçəyi dərmək istəyəndə gicikən əlini daladı və Mahmud bərkədən ağılaya-ağılaya anasının qucağına qaçdı; bir dəfə, yeddi-səkkiz yaşı olardı, əmisi Cavanşir xan – Allah ona rəhmət eləsin – Mahmudu tərkinə aldı, gəzməyə çıxdılar, çapa-çapa bir kəndə gəldilər, həmin kənddə bir arvad təndir qırağında oturub çörək bişirirdi, əmisi atın başını çəkib yerə atıldı, təndirin qırağında üst-üstə yığılmış çörəklərdən birini götürdü və bir parça qoparıb Mahmuda uzatdı, Mahmud da tez çörəyi dişlədi və çörəyin istisi ağzını yandırdı, Mahmud bərkədən ağıladı, gözünün yaşı sifətinin nilinə² qarışdı, əmisi də bərkədən gülməyə başladı və bundan sonra Mahmud hər dəfə çörək yeyəndə soruşurdu ki, istidi, ya yox; bir dəfə, on bir-on iki yaşı olardı, sarayın həyatında gəzəndə toyuqdan baxan kök, yekəpər bir kəndli arvad Mahmudu çağırırdı: «– Qulağını bəri tut» – dedi və əlindəki yumurtanı Mahmudun qulağına sarı uzatdı: yumurtadan nazik civilti gəlirdi, tiqilti səsi gəlirdi, sonra cücə yumurtanın qabığını deşdi, cücənin başı görün-

dü, yumulu gözləri göründü, sonra cücə həmin kök arvadın əlində yumurtadan çıxdı, elə bil suya salıb çıxartmışdın, xırda lələkləri ətinə yapışmışdı, başını qaldırıb yumulu gözləri ilə elə bil ki, göyə baxdı və nazik səsi ilə civildəməyə başladı, Mahmud dedi ki, cücə yemək istəyir, kök arvad da dedi ki, yox, Allahdan tale arzulayır...

Bütün bu uzaq xatirələr bir ılıqlıq gətirdi, bir sevinc gətirdi, Mahmud o ağ çiçəyin ətrini duydu, o isti təndir çörəyinin iyini və dadını hiss etdi, o cıqqlı cücənin həyatdakı ilk civiltisini eşitdi və bu vaxt...

...və bu vaxt Mahmud Məryəmi gördü.

Məryəm səhər durub Baba Keşişi kilsəyə yola saldı, sonra evi silib-süpürdü, həyatda su qaynadıb Baba Keşişin köynəklərini yudu, Ağ Keçini sağib südündən qatıq çaldı, soyutma yumurta bişirdi, həyatdan soğan yığıb təmizlədi, sonra yenə həyatda çıxdı, qapılarının ağzındakı armud ağacından bir armud dərib yedi, bir armud da dərib Ağ Keçiyə verdi, sonra Ağ Keçi ilə birlikdə gəzə-gəzə Gəncə çayının sahilindəki bu düzənliyə gəldi.

Məryəm yazda Ağ Keçiyə bir mahnı qoşmuşdu və yazdan bu tərəfə o mahnını heç oxumamışdı, amma indi, elə bil, Məryəm bayramı³ təzədən qayıtmışdı və düzənliyin bu sakitliyi, bu genişliyi birdən-birə həmin mahnını Məryəmə oxutmağa başladı:

Ay Keçi,
Ay Ağ Keçi,
Buyunuzuzunuz, qırda görə,
Saqqalın uzundu, sözün keçsin,
Tükün uzundu, üşüməyəsən,
Südü də çoxdu, mənə görə..
Ot verim sənə,
Su verim sənə,
Həmişə,
Bax, belə
Dost olaq,
Oynayaq...

¹ İslama görə Allah dünyanı altı günə yaradıb.

² Nil – bədnəzərdən qoruyan göy rəng.

³ Yazın ilk günlərində xaçpərəstlərin bayramı.

Məryəm bu sözləri oxuya-oxuya, Ağ Keçinin dalınca qaça-qaça düzənlik boyu gedirdi və birdən gördü ki, qarşısından ona tərəf bir oğlan gəlir və bu oğlanın solğun bənizi, sarışın saçları, iri göy gözləri var və Məryəm əvvəlcə duruxdu, amma sonra Məryəmə elə gəldi ki, bu oğlanı hardansa tanıyır, lap yaxından tanıyır; Məryəm başa düşürdü ki, bu oğlanı birinci dəfədi görür, amma eyni zamanda elə bil ki, bu oğlanı çoxdan və yaxından tanıyır.

Məryəm dayandı.

Ağ Keçi başını aşağı salıb düz Mahmudun üstünə gəldi. Mahmud əlini uzadıb Ağ Keçinin buynuzlarının arasını tutmaqladı.

Ağ Keçi ürkmədi.

Məryəm bu işə lap məəttəl qaldı, çünki Ağ Keçinin Məryəm ilə Baba Keşişdən savayı heç kimi yox idi və Ağ Keçi başqa adamlardan ürkdü, amma Məryəm burasını da hiss etdi ki, elə belə də olmalıdı, Ağ Keçi bu solğunbənzil, sarışınsaçlı, iri göygözlü oğlandan ürkməməlidir.

Ağ Keçi başını çöndərüb Məryəmə tərəf baxdı və mələdi.

Ağ Keçinin mələməsi göz işlədikcə uzanan bu saman sarısı düzənliyə yayıldı.

Baba Keşiş deyirdi ki, yer üzündəki bütün heyvanların öz dili var və Davud peyğəmbərin oğlu Süleyman heyvanların hamısının dilini bilirmiş, amma Baba Keşişin heç ağlına gəlməzdi ki, gün gələcək və Məryəm də heyvanların dilini başa düşəcək.

Ağ Keçi Məryəmi çağırırdı. Ağ Keçi qorxma, deyirdi, yaxın gəl, deyirdi, Ağ Keçi Məryəmi bu dünyanın hələ ona məlum olmayan gözəlliyinə çağırırdı, bədəninə sığışmayan hisslərin, həyəcanların bu saman sarısı düzənlik kimi azadlığına, sərbəstliyinə, qəlibsizliyinə çağırırdı, yaxın gəl, deyirdi, qorxma, deyirdi.

Bəyəm Məryəm qorxurdu?

Məryəm gəlib Mahmud ilə üzbəüz dayandı.

Mahmud üçün hər şey aydın olmuşdu və Mahmud bilirdi ki, daha yanılır.

Mahmud qarşısında dayanmış bu xurmayısaçlı, qaragözlü, qaraşın qızı elə bil ki, əli ilə toxunub hiss edirdi, bütün

varlığı ilə hiss edirdi, bu qızın torpaq ətri verən nəfəsi, həyəcanla enib-qalxan dolu sinəsi, yüngül çit paltarının içində titrəyən bütün bədənini Mahmudu özünə çəkirdi.

Məryəmin qarşısında dayanmış bu oğlanın nə gözü, nə qaş, nə sifəti – heç nəyi, heç nəyi Baba Keşişə oxşamırdı, amma bu oğlan nə üçün beləcə dogma idi, nə üçün Məryəm əlini bu oğlanın sifətində gəzdirmək istəyirdi, Məryəm nə üçün bu oğlanı öpmək istəyirdi, onu qucaqlamaq istəyirdi?

Məryəm ilə Mahmud üzbəüz dayanmışdı və bir-birinin gözünün içinə baxırdı.

Ağ Keçi başını aşağı salıb aralandı.

Bir-birinə baxan bu gözlərin dərinliyi Məryəmi də, Mahmudu da apardıqca aparırdı.

Mahmud əlini qabağa uzatdı.

Məryəm bilmirdi ki, bu oğlan nə üçün Baba Keşişə oxşayırdı, Məryəm istəmirdi ki, bu oğlanın əlindən tutsun, çünki bu oğlan yad idi və eyni zamanda bu oğlan dogma idi və Məryəm əlini Mahmudun əlinin üstünə qoydu.

Məryəm dedi:

– Mən Məryəməm...

Elə bil ki, neçə an idi lal olub susmuş, tamam səssizləşmiş kəhrəba sarısı bu düzənlik də pıçıldadı: mən Məryəməm...

Mahmud dedi:

– Mən Mahmudam...

Bu sözlərin də azadlığı, sərbəstliyi dalğa-dalğa bütün ətrafa yayıldı.

Onlar beləcə üzbəüz dayanmışdı.

Onlar bilmirdi ki, nə etsinlər.

Sonra onlar yanaşı addımlamağa başladılar.

Məryəm Mahmudun yanında addımlayırdı, Mahmuda baxmırdı, amma Mahmudun sifəti, Mahmudun baxışları Məryəmin gözlərinin qabağında idi.

Mahmud ovcunda tutduğu bu əlin nəbzini hiss edirdi və hiss edirdi ki, bir vaxt ölümdən qorxub başını anasının döşlərinə sıxanda anasının ürəyi necə vururdusa, Məryəmin də bütün bədənini eləcə vurur.

Məryəmgilin qonşuluğunda anası ilə, iki kiçik qardaşı və kiçik bacısı ilə bir yerdə yaşayan Anuş adında bir qız var idi.

Anuş Məryəmdən on beş yaş böyük idi və bu yaraşıqlı, sağlam, işlək qız ərə getməmişdi, elçiləri bir-birinin ardınca geri göndərirdi və hamı da bu işə təəccüb edirdi. Məryəm böyük-dükcə hiss etməyə başlamışdı ki, atası səhər tezdən durub kilsəyə gedəndə. Anuş öz pəncərələrindən oğrun və ürəkək baxışlarla Baba Keşişi yola salır, axşam, ya gecə Baba Keşiş evə qayıdanda. Məryəm qaranlıqda görmürdü, amma bilirdi ki, Anuş yenə pəncərədə onu qarşılayır. Məryəm Anuşun baxışlarında oğrunluqdan və ürəkəlikdən başqa da nə isə hiss edirdi, amma bunun nə olduğunu bilmirdi. Üç il bundan əvvəl Anuşgil köçüb İstanbula getdilər.

Məryəm indi bunu başa düşdü; bu kəhrəba sarısı düzənlik boyu Mahmudla əl-ələ addımladıqca birdən-birə başa düşdü ki, Anuşun gözlərindəki nə idi: Anuş Baba Keşişi sevirdi.

Üç ildən sonrakı bu gözlənilməz kəşf Məryəmi, elə bil, dalğa kimi qoynuna aldı, elə bil, Məryəmin ayaqları yerdən üzüldü, elə bil Məryəm havada dolandı və Məryəmin alma qırmızısı ilə pörtmüş yanaqları daha artıq alışıb-yandı.

Mahmud bütün bədənində, bütün varlığında elə bir həvəs, elə bir istək hiss edirdi ki, əlində tutduğu bu isti əl Mahmudun ürəyini elə uçundururdu ki, indiyə qədər hisslərin, həyəcanların hamısı tamam bir heç idi, çünki bütün bunlar hamısı təzə idi və əvvəllər bilinməz idi.

Mahmud çox sözlər demək istəyirdi, amma, Allah, insanı dildən nə qədər aciz yaratmısan və bu qədər ki, Sən insana hiss-həyəcan vermisən, bunun müqabilində dünyanın sözləri dərəyanın yanında damla deyilmi?

Məryəm ilə Mahmud əl-ələ gedə-gedə tez-tez bir-birənə baxırdı və Mahmud dili ilə deyə bilmədiklərini gözləri ilə deyirdi və Məryəm də Mahmudun dili ilə deyə bilmədiklərini gözlərindən oxuyurdu və Məryəmin bütün bədənini alışıb-yanırdı.

Ağ Keçi başını aşağı salıb bir az qabaqda gedirdi və birdən Ağ Keçi dayandı, çönüb altdan-yuxarı Məryəm ilə Mahmuda baxdı, sonra başını yuxarı qaldırıb mələdi və Məryəmə elə gəldi ki, Ağ Keçi. Məryəmin dili ilə göydən sərinlik istədi.

Necə oldu ki, topa-topa boz buludlar bu cür birdən-birə bir yera topladı?

Göy guruldadı, şimşək çaxdı və həmin yay günü kəhrəba sarısı düzənliyin sakitliyinə, genişliyinə sərin yağış yağmağa başladı.

Məryəm ilə Mahmud, bir də Ağ Keçi yağışın altında təmam islandı.

Məryəmin əynindəki təkə çit paltarları idi və çit paltar islanıb bədəninə yapışdı və Məryəmin döşləri, döşlərinin dik durmuş gilələri, qarnı, baldırları çit paltarın altından qabardı.

Mahmud əlini Məryəmin islanmış saçlarında, yağış damlaları süzülən qaraşın sifətində, nazik boynunda, dolu sinəsində gəzdirdi və Məryəm o yağış sərinliyində bu əldə ocaq istisi hiss etdi, bu isti Məryəmi yandırır-yaxdı və Məryəm eyni zamanda, elə bil ki, bu əlin hərəkətində, dogmalığında bir Cəbrayıl nəfəsi duydu. Məryəm:

– Mən İsməvi, sən Məhəmməd hümməti... – pıçıldadı. – Aman, Mahmud, məni rüsvay etmə.

VI

Saraya ildırım sürətilə belə bir xəbər yayıldı: Ziyad xanın oğlu Mahmud aşiq olub.

Bu xəbər sarayın cavanlarına gülməli gəldi, sarayın kənz-qaravaşının bu xəbərə inanmadığı gəlmədi, dövrün siyasətindən başlayan açılmayanlar bu xəbərin lərqinə varmağa macal tapmadı, qazdan ayıq olanlar çox götür-qoy edib, bu xəbəri Ziyad xanın növbəti siyasi fəndi kimi yozdu, ürəklərinin dərinliyində Ziyad xana batmaq ümidindən əl çəkib gələcəyin təskinliyini Mahmudun zəifliyində tapanlar bu xəbərdən narahat oldu, çünki Ziyad xanın nəvələri ola bilərdi, təzə qohumlar arasında Mahmudun güclü qohumları, müdafiəçiləri ola bilərdi, Ziyad xanın taxtına göz dikənlər ola bilərdi, amma saraya belə bir xəbər də yayılındı ki, Mahmud Gəncənin kənarlarında yaşayan hansı bir keşişinsə qızına aşiq olub, hamı bu işə məəttəl qaldı.

Bu xəbər Qəmərbanuya elə həmin gün gəlib çatmışdı.

Qəmərbanu bu xəbərə ürəkdən sevinə bilmirdi, çünki Qəmərbanu öyrənmişdi, elə bil ki, xəbərlərin ən bədi həmişə giz-

lənib özünü axıra saxlayırdı, əvvəlcə xırda-xırda ümid oyadırdı, sonra birdən-birə adamı yandırır-yaxırdı.

Keşiş qızı çölün düzündə Mahmudun təmizliyindən, sadəliyindən istifadə etmişdi və Qəmərbanu keşiş qızı ilə əlaqəyə girib bu cür görüşləri özü lap tez-tez təşkil edə bilərdi və yaqın ki, bunun xərci on gümüşdən artıq olmayacaqdı, uzaqbaşı bir səğmə inək göndərərdi onlara, deyirdilər ki, bircə keçidən başqa heç nələri yoxdu; ya da qızı saraya gətirdərdi, öz yanında kəniz saxlayardı və nəyi necə lazım bilirdisə elə də eləyərdi, amma Sofinin gətirdiyi xəbər, fikirləşdikcə Qəmərbanunu daha artıq narahat eləməyə başlayırdı.

Sofi belə bir xəbər gətirmişdi ki, deyəsən, Mahmud keşişin qızına evlənmək istəyir.

Bu qız necə ifritədi ki, cavan yaşında belə bir məharət yiyəsidi? O keşiş necə iştahə və cəsarət sahibidi ki, bu cür xam xəyəllərə qapılır? Əlbəttə, bu qızı da, atasını da itirmək asan iş idi, amma Qəmərbanu burasını tamamilə dəqiq bilirdi ki, hətta Mahmudun ürəyi yaralansa, o yara sağalan deyil və buna görə də çox ehtiyatlı olmaq lazım idi.

Çətinlik bunda idi.

Qəmərbanu, Sofini çağırır tapşırırdı ki, gedib o keşiş qızına yaxşıca-yaxşıca baxsın və görsün ki, hansı yuvanın quşudur.

Sofi saraydan çıxıb Baba Keşişgilin ucqar məhəlləsinə yerləşdi və Sofi elə bilirdi ki, yüz nazlı-qəmzəli maral misalı bir qız görəcək, görəcək ki, qaşlar kamandı, gözlər şavə kimidi, burun hind findığı, sinə Səmərqənd kağızıdı, amma Sofi həyatda çöməlib keçən sığınacaqdan, ariq, adı bir qız gördü və bu işə sidiq-ürəkdən təəccüb etdi...

...Sofi sonralar da bu işə tez-tez təəccüb edirdi, amma nə birinci dəfə, nə də çox-çox sonralar Sofinin ağlına gəlmədi ki, Məryəmə Mahmudun gözləri ilə baxmaq lazımdı...

...Sofidən sonra Qəmərbanu, Qısır Qarını çağırtdırır keşiş qızı barədə bir xəbər gətirməsini tapşırırdı və Qısır Qarı tumanını çəkə-çəkə, burnunu silə-silə Baba Keşişgilin məhəlləsinə qaçdı və səhəri gün Qəmərbanunun yanına yuyurub bütün ömrü boyu hamını pislədiyi üçün, hamını şeytanladığı üçün zorla dilinə gətirdiyi yaxşı sözlər dedi:

– Oxuduğum Quran haqqı, qıldığım namaz haqqı, məhəttəl qalmalı işdi... Keşişin o sısqa qızı Zəhra¹ kimi ürəyiyumşadı... – Sonra xaçpərəst bir qızı Qəmərbanunun yanında Zəhraya bənzətdiyi üçün: – Əstəğfurrullah... – dedi.

Hərgah Qısır Qarı kimi bir imansız belə sözlər deyirdisə, Qəmərbanu, Sofini nəhaq danlamışdı.

Qəmərbanu çox fikirləşdi və nəhayət, Mirzə Salmandan xəhiş etdi ki, gedib keşişgilə yaxın olan savadlı xaçpərəstlərdən keşişin qızı barədə bir məlumat gətirsin. Bir müddətdən sonra Mirzə Salman geri qayıtdı və uzun saqqalının nazik ucunu sol əlinin şahadətdə barmağına dolaya-dolaya:

– Bilqey² kimi ağıllı bir qızı, – dedi.

Qəmərbanu dizi üstə oturduğu döşəkədən qalxıb həmişəki kimi qarşısında ayaq üstə müntəzər dayanmış Mirzə Salmana baxdı və əvvəlcə elə bil nə soruşacağını, nə soruşmayacağını bilmədi, sonra solğun bir səslə:

– Mirzə... – dedi. – Mirzə, məsləhətin nədi?..

Görəsən, o uzaq gənclik çağlarında heç Qəmərbanunun ağlına gəlmişdimi ki, indi qarşısında beləcə müntəzər dayanmış bu qoca Mirzə Salman ayların, illərin qurtarmaq bilməyən uzun və ağır gecələrini onun xəyalı ilə keçirmişdi? Mirzə Salmana həmişə elə gəlmişdi ki, Qəmərbanunun heç vaxt bundan xəbəri olmayıb və heç vaxt da bundan xəbəri olmayacaq. Həmişə də bunu fikirləşəndə Mirzə Salmanın ürəyini bir qüssə bürümüşdü, amma indi, bütün ömründə birinci dəfə, nədənsə, Mirzə Salmana elə gəldi ki, Qəmərbanu vaxtilə onun sinəsini didib-dığıdan o hissələrdən həmişə də xəbərdar olub...

Bu kəşf qoca Mirzə Salmanın ürəyini yanıqlı bir təəssüflə doldurdu: vaxtı ilə yaşadığı o çoxşün, alovlu hisslər əlçatmaz, ünyetməz bir uzaqlıqda qalmışdı və bir vaxt gələcəkdi, dünyada nə Mirzə Salmanın olacağı, nə də Qəmərbanu olacağı, Mirzə Salmanın yaşadığı və sən demə, Qəmərbanunun da duyduğu o hissələrdən heç nə qalmayacaqdı, o hisslər havaya

¹ Zəhra – əsl adı Fatimədir. Məhəmməd peyğəmbərin qızı və imam Əlinin arvadı idi. Ravayətə görə çox mərhəmətli və ürəyiaçıq olub.

² Bilqey – əfsanəyə görə Süleyman peyğəmbərin arvadı olub və ağıllı ilə hamını heyran edib.

qarısaçaqdı, yox olacaqdı və o hisslər bu böyük dünyada heç bir iz qoymayacaqdı.

Mirzə Salman daha Qəmərbanu ilə üzbəüz dayana bil-mədi;

– Məsləhət Allahındı, – dedi və icazəsiz eşiyə çıxdı.

Qəmərbanu Mirzə Salmanın ardınca baxdı.

Otağın qapısı Mirzə Salmanın ardınca yavaş-yavaş örtüldü.

Bu qapı Şahdağ meşələrindən gətirilmiş qoz ağacından düzəldilmişdi və Gəncə xəttatları həmin qapıya ustad müzəhhib Sultan Məhəmməd Təbrizi¹ üslubunda naxışlar vurmuşdular və bu qapı Həşt-behiştə² layiq bir qapı idi.

Qəmərbanu qapının ortasında qızıl suyu ilə «La ilahə illallah» sözlərini yazdırmışdı və Mirzə Salman qapını öz ardınca örtəndə Qəmərbanunun gözləri bu sözlərə sataşdı.

Qəmərbanu hiss edirdi ki, onun ürəyindən keçənləri, onun iztirablarını hamıdan çox Mirzə Salman başa düşür və Qəmərbanuya elə gəlirdi ki, Mirzə Salman onun günahlarından da xəbərdardır.

Mirzə Salman «məsləhət Allahındı» dedi, yəni Allahın işinə qarışma, bu dəfə heç bir günah işləmə, yəni xan oğlu Mahmudun, Gəncə taxtının yeganə varisi Mahmudun, doqquz ilə doğduğun Mahmudun, Quran ayəsi kimi təmiz, bakir Mahmudun keçdi saxlayan keşiş qızı ilə izdivac tapmadığını da qəbul et. Bəs, Mirzə Salman ki, bu qədər ağıllı, onda nə üçün ağlına gətirmir ki, niyə Allah Mahmudun ürəyində dinsiz bir qıza belə bir məhəbbət yaradıb və niyə Allah bu məhəbbəti bir keşiş oğlunun ürəyində alıxdırmayıb ki, bu dünyada keşiş qızı ilə şadi-xürrəm yaşasın və heç bir günah da işlənməsin, heç kim də əzab çəkməsin? Axı, Quran yazır ki, – «Bizim başımıza ancaq o şey gəlir ki, onu Allah bizim alınıma yazıb». Nədir bunun səbəbi, Mirzə Salman? Allahın üzü məndən dönübdü, Mirzə Salman və mənim ürəyim hiss eləyir ki, Mahmudum yaman yarası çıxarıb, Mirzə Salman, yaman bəlaya düşübdü. Ağbirçəkli qoca ana «Oğul!» deyib ağlamırmı, Mir-

zə Salman? Ağlayanda gərək yaş çıxsın gözdən? Gördün nə tez ağardı birçək, nə tez qocaldı Qəmərbanu? Səhər özünü güzgüdə görüb diksinmirmi? Fəlak nədi, Mirzə Salman, mənim xatam... Nə məlulam, nə də şadam... Gündüz mənə axşam oldu, Mirzə Salman, gecə-gündüz görəmmədim yolunu, ölüm nəfəslə soyuq alıb ayağımı, daha yoxdu sağlığım güman, hey...

...Və bu vaxt Məryəm ilə Mahmud yenə əl-ələ verib o düzənlikdə gəzişirdi.

Ağ Keçi başını aşağı salıb qabaqda gedirdi.

O ilk görüşdən yeddi gün keçirdi və yeddi gün idi ki, Mahmudla Məryəm bu düzənlikdə görüşürdü.

– Dünən səndən ayrılıb evə gedəndə, bilirsən, mənə elə gəlirdi ki... kimsə çatışmır... sən yox e... elə bil kimsə yoxdu...

– Bilirəm...

– Bilirsən nə çatışmır?

– Bir vaxt biz bu düzənlikdə beləcə gəzəcəyik... Bizim dəlimizcə bir oğlan gələcək...

– Hə, hə... O balaca oğlan mənə oxşayacaq...

– Sonra yenə bir qız gələcək...

– Hə, hə... O qız da sənə oxşayacaq...

– Sonra yenə bir qız gələcək...

– Sənə oxşayacaq...

– Yenə bir oğlan gələcək...

– Mənə oxşayacaq...

– Görmüsən toyuq gedəndə cücləri necə dalına düşür?

– Hə, hə... Mənim balaca uşağım olacaq... O uşaq mənim döşümdən süd içəcək... əməcək, hə?

– Hə... Sən ona süd verəcəksən... O süd əmib doyacaq. Sonra sənə baxıb güləcək...

– Hə, hə... Mənə baxıb güləcək... Acanda dodaqlarını büzəcək...

Məryəm Mahmudun əlini sıxdı.

Bu yeddi gün təkcə ötən illərin qayğısını, tənhalığını, sü-kunətini və indi məlum olmuş mənasızlığını yuyub aparmışdı, bu yeddi gün ötən illərdəki sevincləri də, doğma hiss-həyəcanları da yuyub aparmışdı, çünki bu yeddi gün Mahmudun da, Məryəmin də bütün içini doldurmuş təzə hisslər, təzə

¹ Müzəhhib – qızıl suyu ilə yazan miniatürçü. Sultan Məhəmməd Təbrizi – XVI əsr görkəmli Azərbaycan miniatürçüsü.

² Həşt-behişt – Şah İsmayılın Təbrizdəki sarayı.

sevinclər idi. Nə Mahmud, nə də Məryəm ağına gətirə bilməzdi ki, dünyada belə bir yeddi gün mövcuddu, amma indi bunu əvvəllər ağıllarına gətirə bilməyəcəklərini belə yadlarından çıxarmışdılar; bütün dünyada bir Mahmud var idi və bir də Məryəm var idi və dünya da çox geniş idi, azad idi, sərbəst idi.

Birinci gün, yayın cırhacırında bu düzənliyə yağmış o yaz yağışı altında Məryəmin ürəyindən keçmiş qorxu da indi tamam yaddan çıxıb getmişdi və Məryəm unutmuşdu ki, Mahmud xaç çevirmir.

Ağ Keçi dayandı.

Mahmud ilə Məryəm də dayandı.

– Ağ Keçi də bizimlə olacaq...

Ağ Keçi, elə bil, Məryəmin ürəyindən keçənləri başa düşdü və başını yuxarı qaldırıb mələdi.

Mahmud ilə Məryəm çöməlib dizləri üstə üzbəüz otururlar.

Bu geniş düzənlikdə onlardan başqa heç kim yox idi.

Göz işlədikcə hər tərəfi tutmuş bu gömgöy göyün altında onlar tamam tək idi.

Mahmud iki əli ilə də Məryəmin əllərindən tutdu və qızın xurmayı saçlarına, qara gözlərinə, qaraşın sifətinə, nazik boynuna, dolu sinəsinə, bükülmüş yumru dizlərinə baxdı və birdən-birə Mahmuda elə gəldi ki, bu sakit düzənlikdə Qarabağ dağlarından gətirilmiş o cavan xanəndənin səsinə eşitdi, amma bu saf səsdə, bu təmiz səsdə indi heç bir qüssə yox idi, bu səs kədərdən çox uzaq idi və Mahmud heyratə gəldi ki, necə olmuşdu ki, bu vaxt həmin cavan xanəndənin oxuduğu məclisdən yarımçıq durub getmişdi?

O cavan xanəndə bu yeddi gündə Mahmudun yadına düşən birinci adam idi.

Necə olmuşdu ki, bir vaxtlar Mahmudun ürəyi qısıldırı, darıxırdı və Mahmuda elə gəlirdi ki, bu boyda dünya, bu qədər geniş, azad, sərbəst dünya qəfəsdə?

Mahmud əllərini Məryəmin qolları ilə yuxarı qaldırdı, çiyinlərindən, boynundan sürüşdürdü, yumru döşlərinin üstündə saxladı, sonra hər iki əlini Məryəmin çit paltarının yaxasından qoynuna saldı. Məryəmin çit paltarı daralıb çiyinlərinin

dən çıxdı və sinəsi ilə, beli ilə aşağı sürüşdü, Məryəmin döşləri bayıra çıxdı və düz Mahmudun gözlərinin içinə baxdı; elə bil Məryəmin təzəliyi və istiliyi duyum-duyum duyulan bədəni də dünyanın bu genişliyinin, sərbəstliyinin həsrətində idi və indi azadlığa çıxdı.

Məryəm bütün köksü ilə Mahmudun əllərinə sığındı.

Anlaya bilmədiyi, başa düşmədiyi bir hisslə Mahmudun bütün bədəni uçunurdu.

Bu vaxt Məryəmə elə gəldi ki, bir az aralıda, saman sarısı saralmış kol-kosun arasında nəsə tərpendi və Məryəm bir quş hürküsi ilə dikəlib diqqətlə o tərəfə baxdı və Mahmud da Məryəmin baxdığı tərəfə baxdı, sonra ayağa qalxıb o tərəfə getdi.

Kol-kosun arasında xısın-xısın yerə uzanmış bir nəfər Mahmudun düz ona tərəf gəldiyini görüb dal-dala, sürünməyə başladı, sonra başa düşdü ki, beləcə dal-dala sürünsə, Mahmud gəlib ona çatacaq və ayağa qalxdı, kol-kosun üstündən hoppana-hoppana Mahmudgildən uzaqlaşdı.

Mahmud bir az aralıdakı kolluğun da arasında qırılımış bir baş gördü və bu qırılmış başın yiyəsi–gəncəllilərin, Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim deyə çağırdıqları adam da Mahmudun baxışları altında öz pusuqusunda dayana bilmədi və ayağa qalxdı.

Mahmud Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimə tərəf addımladı.

Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim Mahmudun gözlərində elə bir pərişanlıq, elə bir ağrı gördü və bu pərişanlıq, bu ağrı Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim kimi gönüqalın bir adama belə o qədər təsir etdi ki, Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim bütün həyatında birinci dəfə peşmançılıq, təəssüf hisslərini yaşadı və:

– Öz xoşuna gəlməmişəm... – deyə donquldandı. – Anan göndərib... – Sonra yanpörtü ayaqlarını basa-basa çıxıb getdi.

Əlbəttə, nə Mahmudun, nə də Məryəmin ağına gələ bilməzdi ki, bu sakit, geniş, bu təmiz, azad və sərbəst düzənlikdə yeddi gündü ki, həmişə Qəmərbanunun muzdlı saxladığı xəbərçilərinin gözləri qabağında olublar; birinci gün qəfil yağan o yağış altında da xəbərçilər yerə yatıb uzaqdan-uzağa

ləzzətlə onlara tamaşa edirdi və Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin də Məryəmin islanmış bədəninə baxa-baxa dabaq dəymiş öküz kimi, ağzının suyu axırdı; yeddi gün idi ki, Qəmərbanunun bu xəbərciləri eyni zamanda bu çöllü-biyabanda Mahmud ilə Məryəmin keşiyini çəkirdi və meymun yerinə adam oynadan Gəncə lotuları, yolkəsənlər, adamsoyanlar Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin qorxusundan bu tərəflərin həndəvərinə yaxın durmurdu.

Mahmuda yalnız indi məlum oldu ki, bütün bu azadlıq və sərbəstlik, bu sakitlik mühafizə olunan azadlıq, sərbəstlik və sakitlik idi.

Mahmud çönüb Məryəmə baxdı.

Dizləri üstə düşüb qalmış Məryəm bu düzənliyin sonsuzluğu müqabilində çox kiçik, kimsəsiz və köməksiz idi.

Məryəm gözlərini qaldırıb Mahmuda tərəf baxdı və bir də indi – yeddi gündən sonra yadına düşdü ki, Mahmud kilsəyə getmir və bu yeddi gündə Məryəm özü də bir dəfə də olsun kilsəyə getməyib.

Məryəm bu yeddi gündə birinci dəfə iztirab hiss etdi...

...Baba Keşiş də belə bir iztirab içində idi.

Düz yeddi gün idi ki, Baba Keşiş açıq-aşkar görürdü: nə sə baş verib və Məryəm əvvəlki Məryəm deyil və düz yeddi gün idi ki, Baba Keşişin onsuz da dünyanın işlərindən nigran ürəyində təzə bir nigrançılıq əmələ gəlmişdi.

Dözdü, Baba Keşiş Allahın qarşısında həmişə təmiz olmuşdu və ömrünün bir anını belə Allahsız yaşamamışdı və buna görə də bilirdi: Müqəddəs Evin qapısı onun üzünə açıq olacaqdı və axır məqamda Müqəddəs Qoca da onu köməksiz qoymayacaqdı, amma nə üçün elə olmalıydı ki, iş gəlib axır məqama çataydı?

Baba Keşiş bütün ömrü boyu nigrançılıq içində yaşamışdı, çünki bütün ömrü boyu dinsizlərin əhatəsində olmuşdu, bütün ömrü boyu alçaq hisslərin, umsuq əməllərin, qara qəlblərin şahidi olmuşdu; kilsədə öz həmdinlərinin də etirafını qəbul edərkən bəzən Baba Keşiş dəhşətə gəlmişdi ki, insan nəfisi dünyanın necə ağlasığmaz cinayətlərinə qadirdir, qızıl hərisliyi, şəhvet düşkünlüyü, məğrurluq azarı İsa övladının özünü də necə dərin girdablarda batırır.

Baba Keşiş bütün ömrü boyu ədalətsizliyi görmüşdü, zülmü, rəzaləti, pozğunluğu görmüşdü və həmişə də içindən gələn bir qətiyyətlə inanmışdı ki, bütün bunlara dözmək lazımdı. Vəhşi ərəblər Əyyubun mal-qarasını ogurlamadımı, ildırım çaxıb sürülərini qırmadımı, hərəmilər dəvələrini ogurlayıb sarbanlarını qılıncdan keçirmədimi, bunlar az idimi, tufan qopub evini uçurdu, yeddi oğlu, üç qızı öldü, bədəni qurd saldı?

Bəs, Əyyub nə etdi? Əyyub dözdü, dözdü!

İnsanların qəlbini basmış, hər tərəfi bürümüş bu qaranlıq içində Baba Keşişi yaşadan, Baba Keşişə güc verən, qüvvə verən yeganə işıq Allah və onun elmi idi, bir də ki... Məryəm idi.

O doğma, o mehriban pıclıltı da həmişə Baba Keşişlə idi.

Hərdən Baba Keşiş qızı ilə bağlı hisslərindən qorxurdu; çünki adi bəndə olan Məryəmi də Allah qədər istəmək günah idi, amma Məryəmin təmizliyi, Məryəmin sadəliyi bu günahı yuyurdu.

Məryəmə nə olmuşdu?

Məryəm ömründə atasından heç nə gizlətməmişdi və ümumiyyətlə, Məryəmin şəffaf ömründə nə ola bilərdi ki, onu atasından gizlətsin, amma indi Baba Keşiş hiss edirdi: Məryəmlə bağlı nəşə elə bir şey var ki, Baba Keşişin bundan xəbəri yoxdu.

İki dəfə belə olmuşdu, bu üçüncü dəfə idi.

Birinci dəfə Məryəm yekə çölə anda – günlərin bir günündə gecə yuxudan oyanıb üst-başını qanını içində görəndə və bir həftə qorxudan əsim-əsim əsəndə belə olmuşdu, ikinci dəfə axırıncı yaz belə olmuşdu və Baba Keşiş bunun da səbəbini başa düşmüşdü, başa düşmüşdü ki, təbiət öz işini görür və Məryəm də bu yaz torpaqla birlikdə oyanmaga başlayır.

İndi üçüncü dəfə idi və Baba Keşiş hiss edirdi ki, nə isə daha əsaslı, daha ciddi bir hadisə baş verib.

Düz yeddi gün idi ki, Baba Keşişin xəbəri yox idi, xəbəri yox idi ki, Məryəmə nə olub və bu nigrançılıq Baba Keşişi sıxırdı, çünki Baba Keşiş bu nigrançılıqda bir bədlilik, bir bəd-

¹İncil-də nəgill olunur ki, Allah Əyyub peyğəmbərin dözümlülüyünü yoxlamaq üçün bütün bu hadisələri onun başına gətirir, amma Əyyub peyğəmbər hər şeyə dözüür və Allahın ona yazığı gəlir, onu əvvəlki vəziyyətinə qaytarır.

bəxtlik duyurdu. Baba Keşiş Məryəmdən heç nə soruşmurdu, çünki deməli bir söz var idisə, bunu Məryəm özü deməli idi və Baba Keşiş Məryəmi heç nəyə məcbur etməməli idi.

Amma bu axşam kilsədən qayıdib evlərində kiçik taxta mizin arxasında oturanda və bir kasa qatıq ilə bir dənə təndir çörəyini gətirib onun qabağına qoyan Məryəmin sifətinə baxanda özünü saxlaya bilmədi və soruşdu:

– Sənə nə olub?

Məryəm atasına baxdı. Baba Keşişin sifətindəki hər bir qırış Məryəmə tanış və doğma idi; başqaları Baba Keşişin qalın çatma qaşlarının altından baxan gözlərindəki sərt ifadədən zəhmə gəlirdi, amma Məryəm üçün bu sərt baxışlar doğma və mehriban idi: bir də yəqin Anuş üçün bu sərt baxışlar beləcə doğma və mehriban idi.

Sonra yenə Mahmud Məryəmin gözlərinin qabağına gəldi və Məryəm bu gün günorta o saman sarısı düzənlikdə – onların düzənliyində kolların dibindən durub qaçan yad adamları yadından çıxartdı və yenə dünyanın ən bəxtəvəri oldu. Baba Keşiş Məryəmdən bu bəxtəvərliyin səbəbini soruşurdu və Məryəm gülümsədi:

– Sən Mahmudu tanıyırsan... – dedi.

Hər şey aydın oldu.

Məryəm – onun bu təmiz, bu saf Məryəmi, müqəddəs Məryəm ananı və İsanı yuxularda görən Məryəm, müqəddəs Məryəm ananın ağrılarını öz qarnında hiss edən Məryəm, Məhəmməd hümmətinə könül bağlamışdı.

Baba Keşiş uzun-uzun illər boyu müxtəlif insanların etirafalarını dinləyə-dinləyə insanları tanımağı, ürəklərindəkiləri duymağı öyrənmişdi və Baba Keşiş ürəyinin bir parçası olan Məryəmin gülümsəyən və indi burada yox, haradasa başqa yerdəki gözlərindən oxudu ki, Məryəmi Mahmuda bağlayan öləri qız hissləri deyil və bu bir qəzadı.

Dünyada hər şeyə dözmək olardı və Baba Keşiş də dünyada hər şeyə dözərdi, amma dinə xəyanətə dözmək mümkün deyildi.

Məryəm ki, bu qədər təmiz idi, görək bir xaçpərəsti xoşbəxt edəydi. Məryəm bir xaçpərəstin anası olmalı idi, çünki

dünya elə bir dünya idi ki, xaçpərəstlərin də arasında təmizlər ad idi və Məryəm bu təmizlərin sayını artırırmıydı.

– Bəlkə görmüsən sən Mahmudu? Ziyad xanın oğludur...

Baba Keşiş heç nə demədi, qalın çatma qaşlarının altından baxan sərt gözlərini qabağındakı kasaya dikdi və quru barmaqları ilə çörəyi qatığın içinə doğraya-doğraya bütün içindən qalxan ələcsizlik xofunu boğmağa çalışdı.

Təmiz Məryəm... Gör necə sadə danışır, bu sözləri necə adi sözlər kimi deyirdi və bu sözlərin arxasındakı uçurumdan xəbəri yox idi. Xəbərsiz Məryəm...

Deməli, beləydi işlər, xanın oğlu bu boyda Gəncədə tamahını Məryəmə salmışdı... Minlərlə təmiz xaçpərəst qızların dinsiz və əxlaqsız sultanların, şahların, xanların saraylarında pozulmuş şəhvtələrə qulluq etməyi bəs deyildimi? Dinsiz qaçaq-quldurlar öz arvadlarını, qızlarını çadra altında saxlayıb azmi təmiz xaçpərəst qızları bədbəxt etmişdilər? Bu dinsiz quldurlar təmiz xaçpərəst qızları hətta kilsədə, Allahın evində belə tutub növbə ilə zorlayırdı və bütün bunlar bəs deyildimi?

Baba Keşiş Məryəmin bəxtəvər sifətindən açıq-aşkar görürdü ki, bu dəfə söhbət zor söhbəti deyil, amma bunun fərqi yox idi, xaçpərəstlərin donuzotaranı bu müsəlman dinsizlərin xan oğlundan min dəfə artıq idi və Baba Keşişin belindən gəlmiş bir qız dinsiz bir oğlanı oxşasaydı, bütün dünya otutub yanardı. Hərgah Baba Keşiş də müqəddəs dinə xəyanət etsəydi, onda daha nə qalardı dünyada və insan necə yaşaya bilərdi? Hərgah Məryəm kimi bir təmizlik dinini yaddan çıxarıb özünü bir dinsizin qucağına atsaydı, onda, deməli... onda deməli hər şey yalan idi.

Baba Keşiş beynindən keçən bu fikirdən diksindi; Məhəmməd hümməti dinsizlərə qarşı Baba Keşişin ürəyində o qədər kin-küdurət, o qədər dərin bir nifrət var idi ki, ağlına hər cür fikir gəlirdi. Məryəmin dünyadan xəbəri yox idi, Məryəm təmiz idi, uşaq idi və Məryəmi bu tamahkar dünyada, bu nəfskar dünyada qorumaq lazım idi, dinsiz şəhvtəndən xilas etmək lazım idi; Məryəmə kömək etmək lazım idi.

Ziyad xanın əlləri uzun idi. Ziyad xanın əlləri çox uzun idi və hər tərəf dinsizlərlə dolu idi.

Nə etməli?

Baba Keşişin bütün bədəni yay kimi dartılmışdı. Nə etməli?

Müqəddəs Evə!.. Müqəddəs Evə!.. Müqəddəs Qocaya doğru!.. Müqəddəs Evin qapısı Baba Keşişin üzünə açıq olacaq. Müqəddəs Qoca onun əlindən tutacaq. Mömin bəndələr üçün dünyada elə bir dərd yoxdu ki, bu dərdin əlacı Müqəddəs Evdə olmaya. Müqəddəs Evə yaxın olmaq lazımdı...

...Həmin axşam Qəmərbanu da xəbər göndərmədən birbaşa Ziyad xanın otağına girdi.

Bardaş qurub Ziyad xanın qarşısında oturmuş və nəyi isə müzakirə edən Bayandur bəy və başqa saray əyanları ayaga qalxdılar və Qəmərbanuya baş əyib otaqdan çıxdılar; birinci dəfə idi ki, Qəmərbanu Ziyad xanın çağırdığı məşvərəti pozurdu.

Ziyad xan qaşını dartıb zəndlə Qəmərbanuya baxdı; Ziyad xan başa düşürdü ki, nəse fəvqəladə bir hadisə baş verməşəydi, Qəmərbanu beləcə buraya gəlməzdi.

– Sənin Mahmuddan xəbərin varmı?

Son illərdə birinci dəfə idi ki, Qəmərbanu ərinə belə bir sual verirdi; Qəmərbanu öz dərdini özü çəkirdi, öz əlacını özü axtarırdı; get-gedə, illər keçdikcə, Qəmərbanu ilə Ziyad xan arasında Mahmudla bağlı bir sədd əmələ gəlmişdi, amma indi daha bu səddi dağıtmaq lazım idi və Mahmudu müstərək xilas etmək lazım idi.

Ziyad xanın xırda tum gözləri gülümsədi:

– Keşiş qızına aşiq olub?

Ziyad xan yenə başa düşmür ki, oğlunun başını hansı qara buludlar alıb? Yoxsa yenə də bu söhbətlərdən qaçmaq istəyir, bəs görmür ki, bıçaq sümüyə dirənib daha?

Ziyad xan yenə gülümsədi:

– Mən də onun yaşında sənə aşiq idim...

– Mən Müzəffər ağanın qızıyam, Ziyad, keşiş qızı deyiləm! Mahmud da sən deyilsən!..

Ziyad xanın nazik və qansız dodaqlarındakı gülüş silinib yox oldu və elə bil ki, Ziyad xan bircə anın içində qocaldı, beləli büküldü:

– Hə, – dedi. – Mahmud Ziyad xan deyil...

Bu sözlərdə qürurdan əsər-ələmət yox idi; bu sözlərdə bir

təəssüf, bir ağrı var idi və Qəmərbanu fikirləşdi ki, Ziyad xan Mahmudla bağlı söhbətlərdən qaçanda, əslində yarasının qay-sağını qoparmaq istəmişmiş.

Qəmərbanu Ziyad xanın bir anın içində dəyişən görkəmindən və ağına gələn bu fikirdən elə təsirləndi ki, daha özünü saxlaya bilmədi, bütün iradəsi, gücü birdən-birə tamam yox oldu, illərdən bəri əldə etdiyi dözümlə çıxıb getdi işinin dalınca və Qəmərbanu yavaş-yavaş gəbənin üstünə çöməlib belini əydirdi, başını elə bil ki, bədənində saxlaya bilmədi, alnını gəbəyə dirədi və nəfəsini quran hıçqırıqların arasından:

– Bu gün... – dedi. – Bu gün... düzdə... mənim adamlarımı görüb... Gəldi otağıma... mənə elə baxdı ki... elə baxdı mənə ki... özümü asmaq istədim, Ziyad!.. Özümü asmaq istəyirdim... Ona görə asmadım... Ziyad... yenə ona görə...

Ziyad xan barmaqları ilə Qəmərbanunun ipək yaylığın altından sökülüb çıxmış saçlarını oxşadı və Ziyad xan heç bilməzdi ki, Qəmərbanunun saçları beləcə ağarıb. Ziyad xan Qurandan əzbər dedi.

– «Ruhu olan hər bir məxluq ancaq Allahın iradəsi ilə və ömrünün müəyyən edildiyi kitaba uyğun olaraq ölməlidir».

– Yox... ona görə asmadım...

– Sakit ol...

– Sakitlik tapa bilmirəm, Ziyad... Qorxuram...

– Sakit ol... Qızı saraya gətirəcəyəm... Sonrası düzəldir.

– Mahmud buna razı olmaz... Keşiş də yaman deyirlər.

Ziyad...

– Bilirəm. Amma dərya olan yerdə qətrə nə qələt elər? Keşiş mənim qabağımda nə deyəcək?

– Bəs Mahmud? Mahmud keşiş qızına evlənmək istəyir. Ziyad...

Ziyad xan bir müddət dinmədi.

Gecə düşmüşdü.

Qəmərbanu alnını yerdən qaldırıb yaş gözləri ilə Ziyad xanə baxdı. Ziyad xan dedi:

– Get yat... Gecənin xeyrindənsə, səhərin şəri yaxşıdır. İnşallah, səhər hər şey qaydasına düşər...

...Nə Ziyad xan, nə də Qəmərbanu bilmirdi ki, əksinə, hələ hər şey səhərdən başlayacaq.

...Həmin gecə Baba Keşiş axırıncı məsləhəti Məryəmin anasından istədi.

Bütün bu illər ərzində hər şey dəyişmişdi, Məryəm böyük qız olmuşdu, Baba Keşişin saçına, saqqalına çoxdan dən düşmüşdü və bu gecə o saçlar daha da ağarmışdı, təkcə Məryəmin anası həmişəki kimi cavan qalmışdı. Məryəmin anası indi az qala Məryəm kimi idi, təkcə gözləri cavan gözləri deyildi.

O dogma və mehriban səs pıçıldadı:

– Yox, – dedi. – Təmiz qalan bircə dinimizdi, – dedi. – Mənim qarnımdan çıxan uşaq Məhəmməd hümmətinin ağuşunda yata bilməz, – dedi. – Gedin, – dedi. – Yaxşı yol, – dedi. – Mən də sizinləyəm...

Baba Keşiş boğçasını yığb Məryəmi durguzmağa gedəndə Məryəmin dodağında yüngül bir təbəssüm var idi və Məryəm dodağındakı bu təbəssümlə yatmışdı. Baba Keşiş başa düşdü ki, Məryəm nəşə yaxşı yuxu görür, dayanıb gözlədi ki, Məryəm yuxusunu görüb qurtarsın, bu təbəssüm Məryəmin dodaqlarından çəkilib getsin, amma həmin təbəssüm Məryəmin dodaqlarından ötüb getmirdi, gecə isə gözləmədi və Baba Keşiş quru barmaqları ilə əvvəlcə Məryəmin xurmayı saçlarını sıgalladı, sonra Məryəmi yuxudan durguzdu.

VII

– Sofi!

Sofi öz adını bir də eşitdi, amma bilmədi ki, onu yuxuda çağırırlar, ya doğrudan çağırırlar, sonra adını bir də eşitdi, sonra həvənlə yerindən qalxdı və əvvəlcə elə bildi ki, onu yenə nə üçünsə Qəmərbanunun adamları yuxudan durguzur, amma qapını heç kim döymürdü və bu vaxt Sofi hələ səhərin gözü əməlli-başlı açılmamış onu çağırən səsi tanıdı.

Sofini çağırən Mahmud idi.

Sofinin qırx altı yaşı var idi və bu qırx altı illik ömrün otuz üç ilini Sofi sidq-ürəklə Qəmərbanuya xidmətdə keçirmişdi, əvvəlcə Qəmərbanunun atası Müzəffər ağanın iqamətgahında nökr olmuşdu, sonra Qəmərbanunun nökrələri, kənziləri ilə birlikdə Ziyad xanın sarayına gəlmişdi və düz on yeddi il idi ki, Mahmuda dayəlik edirdi.

Sarayda Mahmudun otağı ilə Sofinin otağı qonşu idi. Artıq nəçə vaxt idi ki, Mahmud, Sofini səsləməzdi.

– Sofi!

Sofi tələsik yerindən qalxıb qapını açdı və Mahmudun otağına tərəf qaçdı.

Mahmud ağ keçə köynəyi əynində yataq taxtında çöməlmə oturmuşdu və bu dəm Mahmudun sifəti də əynindəki gecə köynəyi kimi ağappaq idi; Sofi başa düşdü ki, nə isə olub. Axır vaxtlar hərdən Sofiya elə gəlirdi ki, Mahmudun sifəti yədi-bəyza' kimi işıq saçır, anıma bu dəfə Mahmudun bütün sifətində, iri göy gözlərində bir qorxu var idi.

Mahmud elə bil ki, bu qorxudan daha da iriləşmiş gözlərini Sofiyə zillədi:

– Qarışıq yuxu gördüm, Sofi!..

Sofinin ürəyi sakit oldu.

Sofi həmişə belə deyirdi və özü də belə fikirləşirdi ki, dünyada onun Mahmuddan başqa heç kimi yoxdu; Sofi indiyə qədər evlənməmişdi, çünki Sofinin özü barədə fikirləşməyə vaxtı olmamışdı və hərdən baş qaldıran kişi ehtirasını fürsət tapanda sarayın qulluqçularıylə, kənz-qaravaşıyla, xüsusən də yayda yaylağa köçəndə dul kəndli arvadlarıylə söndürmüşdü, amma evlənməmişdi; düzdü, əvvəllər Qəmərbanu bir-iki dəfə Sofini evləndirmək barədə işarələr vurmuşdu və Sofi bilirdi ki, Qəmərbanu onu çox istəyir, Sofi də Qəmərbanu üçün, bir növ, uşaqlıq çağlarından qalan, atasından, anasından qalan yadigarıdır və halal süd əmmişin birini tapıb Sofini evləndirərdi, amma Sofi burasını da hiss etmişdi ki, əslində, lap əsl həqiqətdə Sofinin evlənməyi bir o qədər də Qəmərbanunun ürəyindən deyil, çünki Qəmərbanu istəmədi ki, Sofinin Mahmuddan başqa bir qayğısı da olsun və doğrudan da belə idi: Sofinin Mahmuddan başqa, bir də ki, Qəmərbanunun iztirablarından başqa heç bir qayğısı yox idi.

Mahmud gözünü Sofidən çəkmirdi.

– Qarışıq yuxu idi...

Sofi qayıdaraq yerinə girib səhər yuxusunu doyunca al-

¹Yədi-bayza – hərli mənası ağ əl deməkdir; rəvayətə görə, Musa peyğəmbər əlini qoltuğuna salıb çıxaranda əlindən nur çıxmış, ziyanlanmış.

maq istəyirdi və buna görə də bu yuxu məsələsini uzatmaq istəmədi:

– İnşallah, xeyir olar...

Camaat min cürə əfsanə danışdı, dünyanın sirli işlərindən danışdı, hətta bir dəfə Qəmərbanu kimi ağıllı bir arvad qotur bir tülkünü yanında gəzdirən İslahan lotusunu üç gün, üç gecə sarayda saxlayıb yedizdirib-ıçizdirmişdi ki, uşaqsızlıq dərdinə əlac eləyəcək; Sofi belə söhbətlərin və belə işlərin heç birinə inanmırdı, cadugər dərvişlərin, sehrbaz seydilərin, gümüşdən qızıl düzəldən kimyagərlərin hamısına lotu kimi baxırdı və o cümlədən, yuxu yozanlara da inanmırdı; Sofi torpaq adamı idi və hər şeyi olduğu kimi görürdü.

– Yox, Sofi, yox!.. Yuxuda bir xaraba bağ gördüm...

Mahmud gözlərini Sofinin başı üstündən naməlum bir nöqtəyə zillədi və bütün diqqətini toplayıb yuxuda gördüklərini yadına salmağa çalışdı: – Sonra bir tufan qopdu... Sonra deyəsən... deyəsən Məryəmi gördüm, Sofi...

Mahmud bu sözləri elə ciddi deyirdi, elə bir ağrı və həyəcanla deyirdi ki, az qaldı Sofini də vahimə bassın və Sofi Mahmudla bərabər özünə də toxtaqlıq verdi:

– Adam hər gecə min yuxu görür, bəyəm bunun hamısı düz olar?

Birdən Mahmud yataq taxtının üstündə dik ayağa qalxdı və elə bil ki, yuxuda gördüklərini açıq-aşkar təzədən gördü:

– Məryəm idi, Sofi!.. Tufana düşən Məryəm idi!.. – Mahmud yərə atıldı və bir göz qırpımında otaqdan çıxıb eşiyyə qaçdı.

Bu elə gözlənilməz oldu ki, Sofi özünü tamam itirdi, əvvəlcə haray salıb Qəmərbanunu durguzmaq istədi, amma buna vaxt qalmadı və Mahmudun ardınca qaçdı.

Mahmud saraydan çıxıb bağça ilə saray darvazasına tərəf götürüldü.

Saray keşikçiləri Ziyad xanın oğlunun qəribəliklərinə öyrənmişdilər, amma bu dəfə hələ səhər tamam açılmamış Mahmudun başıaçıq, ayaqları yalın, ağ gecə köynəyində saray darvazasına tərəf qaçdığını görəndə bu işə lap mat qaldılar və bil-mədilər ki, nə eləsinlər.

Mahmud darvazaya çatıb var gücü ilə qışqırdı:

– Açın!.. Açın!..

Keşikçilər indiyə qədər Ziyad xanın oğlunun bu cür sərt səsinə eşitməmişdilər və hətta keşikçilərə elə gəlirdi ki, qışqıran Ziyad xanın özünü – Mahmudun səsinə bu qədər hökm vardı; keşikçilər tələsik darvazanın qapısını açdılar, Mahmud qapıdan sıçradı və baş alıb getdi.

Sofi də güclə nəfəs ala-ala Mahmudun ardınca qaçırdı.

Gəncə hələ yuxudan oyanmamışdı.

Bir azdan adamlarla dolacaq küçələr bomboş idi. Səhərə yaxın narınca çiskinləmişdi və küçələrin tozu yatmış, təmizlənmişdi. Səhər tezdən ayağa qalxmış çəkməçilər, səbzəçilər, qəssablar, dəmirçilər, kababçılar əllərinə naz süpürgə alıb dükənlərinin qabağını süpürürdü, yerə su çiləyirdi və ayinlərinə uzun gecə köynəyi olan iki nəfər bir-birinin ardınca küçə ilə qaçdıqlarını görəndə əllərini saxlayıb qaçanlara baxırdılar, qaçanlar gözəndən itəndən sonra, yenə başlarını aşağı salıb öz işləri ilə məşğul olurdular.

Gəncə camaatı bu dünyada çox şey görmüşdü və onları təəccübləndirmək çətin idi.

Sofinin az qalırdı ciyəri ağzından çıxsın, amma Sofi dayanıb nəfəsini dəre bilmirdi, çünki Mahmud nə Sofinin yalvarışlarına fikir verirdi, nə də, heç olmasa, bir dəfə ayağını saxlayıb arxaya baxırdı. Mahmud, elə bil, dəli olmuşdu və Sofi nəfəsi tincixə-tincixə qaça-qaça ürəyində Qəmərbanuya «yazıq» dedi.

O kəhrəba sarısı düzənlikdə gəzəndə Məryəm əlini uzadıb Gəncənin kənarındakı balaca ağ evlərini Mahmuda göstərmişdi.

Onlar Gəncənin lap kənarlarına gəlib çıxdılar və bu vaxt Sofinin burnuna kabab iyi gəldi.

Qabaqdakı balaca evlərin birinin həyatında ocaq tüstüsü qalxırdı.

Mahmud bu balaca ağ evi gördü, həyətdən qalxan tüstünü gördü və addımlarını yavaşladı, sonra dayandı.

Sofi qaranəfəs gəlib Mahmudun yanına çatdı və əlini gəncə köynəyinin yaxasından içəri salıb, az qala, sinəsini yarıb çıxacaq ürəyini oxvaladı, sonra güclə:

– Allah... Allah... sənə insaf versin... – dedi.

Mahmud heç nə demədi.

Sofi, Mahmudun gözlərinə baxdı, sonra Mahmudun baxdığı balaca ağ binaya tərəf baxdı, evin həyatindən qalxan ocaq tüstüsünə baxdı və təəccüb etdi ki, sübh tezdən bu nə kabab dəşgahıdı belə?

Mahmud yavaş-yavaş həmin balaca ağ binanın həyatına yaxınlaşdı.

Bura, doğrudan da, Baba Keşişgilin evi idi.

Mahmud qaratikan kolları ilə çəpərə alınmış həyatın kiçik qapısını ehmallica itələdi və həyatə girdi.

Sofi də Mahmudun ardınca həyatə girdi.

Dörd nəfər kişi bardaş qurub bu balaca həyatın ortasında oturmuşdu və qabaqlarına saldıqları çirkli bir əskinin üstündə bir qalaq kabab var idi. Yanlarında ocaq yanırdı və ocağın közüünü bir qırağa qalayıb üstünə çubuq şişlər düzmüşdülər və şişlərdəki iri ət parçaları qızardıqca közün tüstüsü havaya qalxırdı.

Ağızları, əlləri yağa, qurumuş qana, kabab şirəsinə bulaşmış bu adamlar o qədər cındır geyinmişdilər ki, cındırlarından cin ürəkədi; gözlərini bərəldib birdən-birə peyda olmuş bu gecə köynəkli iki nəfərə baxdılar.

Həyatdə oturanların içərisində ən iricüssəlisi, əynində kobud kə tandan cındır köynək, başında it quyuğu kimi bir şey olan, sağ qulağından iri dəmir halqa asılmış, bütün sifəti çopur-çopur, gözünün biri kərtənkələ yumurtası kimi ağappaq ağaran, ayağı yalın kişi diqqətlə Mahmuda baxdı və dedi:

– Şahi-Nəcəfin¹ qəbirinə and olsun ki, Ziyad xanın oğludur!

O biri kişilər elə bil ki, bu xəbərə inanmayıb maraqla Mahmuda baxdılar.

Sofi də bu iricüssəli təkgöz kişini tanıdı. Gəncənin ən məşhur dilənçisi Daməngir² İsraili bütün bu tərəflərdə tanımayan yox idi.

Daməngir İsrail dizləri üstə qalxdı və:

– Gəlin!.. – dedi, – Gəlin siz də yeyin!.. Həzrət Abbas belimdən vursun ki, ömrümdə belə dadlı kabab yeməmişəm!..

Mahmud hiss edirdi ki, bu həyatdən qalxan kabab tüstüsü başını gicəlləndirir və bu həyatdə bu kabab tüstüsündən, bu dilənçilərdən başqa da nəşə var və bu vaxt Mahmud həyatın bir küncünə atılmış Ağ Keçinin başını gördü.

Ağ Keçinin başı dik dayanmışdı. Ağ Keçinin boynunun qanı laxtalanmışdı, gözləri açıq idi və bu açıq ölü gözlər dünyada hər şeyə biganə idi.

Həyatdə oturan dilənçilərin arasındakı keçəl kişi Mahmudun gözləri zillənmiş keçə başına baxdı və tox bir səslə bərkdən dedi:

Nənəm o xallı keçi,
Məməsi ballı keçi,
Uca qaya başında
Tutubdu yallı keçil!..

Ocağın başında oturanların dördü də bu sözlərə ürəkdən güldü və Daməngir İsrail yekə əlini bu sözləri deyən dilənçinin keçəl başına sürtdü:

– Bu siz deyən keçəllərdən deyil! – dedi. – Buna Noxudu Keçəl deyirlər. Noxudu keçəl, hər şeyi bilər! Ayran içər, pişiyi minər!

Yenə bərkdən güldülər və bu dəfə Daməngir İsrail ayağa qalxıb Ağ Keçinin başına tərəf getdi və gedə-gedə də ləzzətli Mahmuda dedi:

– Bunun dilini çıxardıb sənə kimi əziz qonaq üçün kabab eləyəcəyəm!.. Dil kababı başqa aləmdir!.. Oturun... Oturun...

Daməngir İsrail buynuzundan tutub Ağ Keçinin başını qaldırdı.

Mahmudun gözlərində heyvani bir ağrı, dəhşət əmələ gəlmişdi və Mahmud, Daməngir İsrailin əlində tutduğu Ağ Keçinin başına baxırdı.

Daməngir İsrail hər iki əlinin iri və ətli barmaqlarını zorla Ağ Keçinin ağzına saldı və keçinin ənglərinə güc verib qanırmağa başladı.

Ağ Keçinin ağzı yavaş-yavaş açılırdı və nazik dili Damən-

¹ Şahi-Nəcəf – İmam Əlinin ləqəblərindən biridir. Nəcəf şəhərində dəfn olunduğu üçün belə deyirlər.

² Daməngir – başqasının ələyindən yapışıb yalvaran.

gir İsrailin güclü və ətli barmaqları arasından görünməyə başlayırdı.

Birdən Mahmudun sinəsindən bir fəryad qopdu və qırx altı illik ömrü boyu az fəryadlar eşitməmiş Sofinin belə, tükələri biz-biz oldu; bu fəryad hətta Daməngir İsrailə də təsir etdi və onu mat qoydu.

– Sofi!.. Sofi!..

Mahmud başqa bir söz tapa bilmirdi və Mahmudun tərləyib bədənində yapışmış ağ köynəyi yavaş-yavaş qızarmağa başladı və Sofi dəhşət içində başa düşdü ki, Mahmud qan tərləyir, bədənindən su əvəzinə qan çıxır.

– Sofi!.. Sofi!..

Mahmud başqa söz tapa bilmirdi, amma bütün ürəyinin ağrısını bu bir sözə deyirdi.

Daməngir İsrailin keçə başının ağzını qanıran əlləri quruyub qalmışdı və Daməngir İsrail də, o biri dilənçi dostları da heyrətlə Mahmuda baxırdı və tükürpədicə fəryadın səbəbindən baş çıxara bilmirdi.

– Sofi!.. Sofi!..

Mahmud yerindən götürülüb kabab tüstüsü ilə nəfəs alan bu həyətdən bayıra sıçradı və var gücü ilə qaça-qaça bu tüstüdən, kabab iyindən uzaqlaşdı.

Sofi yenə Mahmudun ardınca qaçdı.

Kabab iyi geridə qalmırdı, qurtarmırdı, elə bil, Mahmudun qıpqırmızı qizarıb bədənində yapışmış gecə köynəyinin içinə dolmuşdu, bədənində hopmuşdu.

Bu kiçik, səssiz, xudmani həyətdə yenə tək qalmış Daməngir İsrail və dostları bir-birinin üzünə baxdı. Daməngir İsrail birinci özünə gəldi və oturub yaxşıca kef elədikləri yerdə birdən-birə peyda olub, şəbih çıxaran Mahmudun qarasına söyüş söydü:

– Axmaq oğlu axmaq!..

Doğrudan da, kəsilmiş keçə başından qorxan və dünyanın ən ləzzətli təamı olan keçə dilinin kababından imtina edən bir adam axmaqdan başqa nə ola bilərdi?

Sonra Daməngir İsrail Ağ Keçinin ağzını tamam qanırıb dilini özü yemək istədi və bu vaxt bütün Gəncə camaatının

heyratına səbəb olan bir hadisə baş verdi: Daməngir İsrailin əlləri sözüünə baxmadı.

Daməngir İsrailin hər iki əli dirsəkdən aşağı qurumuşdu. Ocağın başında oturan dilənçi dostları qalxıb Ağ Keçinin başını Daməngir İsrailin qupquru quruyub tərpənməyən barmaqları arasından güclə çəkib çıxartdılar.

Dilənçilərin, ac-yalavacların, evsiz-əşiksizlərin gözüünün odunu almış Daməngir İsrail həmin səhərdən etibarən dilənçilərin ən əfəlinə çevrildi və iş o yerə gəlib çatdı ki, Daməngir İsrailə verilən sədəqəni də tutub əlindən alırdılar və bir müddət keçəndən sonra Daməngir İsrailin iri cüssəsindən, zorbalığından əsər-ələmət qalmadı, xırdalandı, balacalaşdı və illər keçdikcə Daməngir İsrailin ləqəbi də dəyişdi: hamı ona Keçi İsrail deyirdi, çünki İsrail durduğu yerdə birdən-birə keçə kimi mələməyə başlamışdı, bazar başına çıxan küçələrdən birinin tinində oturub keçə kimi mələməyə-mələməyə dilənirdi və gəlib keçənlərin onun qabağına tulladığı mis pulları da pusquda durmuş uşaqlar gəlib qapıb qacırdılar; bir qış gecəsi Keçi İsrail axşamdan səhərə kimi mələdi və öldü...

...Nə Baba Keşişgilin həyətlərinə girdikləri o səhər, nə də sonralar bu barədə fikirləşəndə Sofi heç cürə başa düşə bilmirdi ki, Daməngir İsrail və o biri dilənçilər necə olmuşdu ki, elə gecə ilə həmin həyatın kimsəsizliyindən xəbər tutmuşdu, keçinin yəyəsizliyindən xəbər tutmuşdu? Sonralar – varlı, pullu bir adam olandan sonra Sofi bir dəfə qapısına gəlmiş bir dilənçiye bu əhvalatı danışdı və bu sualı verdi. Dilənçi ağarmış uzun bıqlarının altından gülümsəyib: «– Ağa, – dedi; – kimsəsizliyin də, yiyəsizliyin də öz iyi var da...».

Sarayda hamı bir-birinə dəymişdi: keşiş, Mahmudun aşiq olduğu qızı da götürüb gecə ikən qaçib Gəncədən getmişdi və Ziyad xan oğlu Mahmud didərgin düşüb bir keşiş qızının dalınca getmək istəyirdi.

Qərribə idi, Ziyad xan minbir əzab-əziyyətlə əldə etdiyi və saxladığı hökmdarlıq taxtında əyləşməyi xoşlamırdı, həmişə vəzir-vəkillə bir yerdə kəbələrin üstünə düzülmüş döşəkçələrdə bardaş qurub otururdu; yalnız ən mürəkkəb, ən çətin vaxtlarda taxtına qalxırdı.

Ziyad xan taxtda oturmuşdu. Qəmərbanu sağ tərəfində

oturmuşdu. Sarayın bütün hörmətli adamları ayaq üstə əmrə müntəzir dayanmışdı.

Ziyad xan daha heç kimdən heç nə gizlətmək istəmirdi, özü özünü aldatmaq istəmirdi və varisin taleyi əslində taxtın taleyi idi.

Ziyad xanın xırda tum gözləri qızarmışdı.

– Keşişi günü bu gün tapdırıb dərisini soyduracağam. Qızı da saraya gətirdəcəyəm, Bayandur bəy!

Nazik, hündürboylu və yaraşıqlı bir oğlan olan Bayandur bəy bir addım irəli gəldi:

– Bəli, xan.

– Axşama qədər sənə möhlət verirəm. Bu işdən Mahmudun xəbəri olmamalıdır.

Bayandur bəy, Ziyad xanın son illərdə bəyəndiyi və irəli çəkdiyi ağıllı və igid adam idi. Öz əhatəsində olanların satqınlığı və ikiüzlülüüyü barədə hərdən bədbin fikirlərə qapılına Bayandur bəy yeganə adam idi ki, Ziyad xan onu yadına salıb təskinlik tapırdı, çünki Bayandur bəyin ağı da, qılıncı da sidq-ürəkdən gələn bir sədaqətlə Ziyad xana xidmət edirdi. Ziyad xan ən gizli işləri, ən böyük etibar tələb edən tədbirləri Bayandur bəyin əli ilə görürdü. Vilayətin bütün dağları Bayandur bəyə tabe idi və əslində Bayandur bəy həm də qoşun-başı idi.

Bayandur bəy baş əydi və:

– Möhləti səhərə kimi uzat, xan, – dedi.

Bayandur bəy, Ziyad xanın tapşırığını nəyin bahasına olursa-olsun, yerinə yetirməli idi və Bayandur bəyin boş sözlər arası yox idi. Ətrafdakılar başa düşdü ki, Bayandur bəy keşişi axşama qədər tapa biləcəyinə şübhə edir, amma səhərə kimi yerin dibində də olsa onu tapacaq və hamı üçün təməm aydın idi ki, səhər diri-diri keşişin dərisi soyulacaq.

Mirzə Salman əlini ağzına tutub bir-iki dəfə yavaşdan öskürdü.

Ziyad xan acıqla Mirzə Salmana baxıb:

– Nədir, qoca? – soruşdu.

Mirzə Salman irəli bir addım atdı, baş əydi və uzun saqqalının nazik ucunu sol əlinin şəhadət barmağına dolaya-dolaya dedi:

– Biz hamımız iki beşik¹ arasında iki cövhər və bu iki cövhəri bir-birindən ayırmaq ancaq Allahın ixtiyarındadır, çünki yaradan Odur və verdiyini almaq ancaq Onun rüsxətindədir.

Ziyad xanın səbri tamam tükənmişdi:

– Sadə danış, qoca!

– Xan sağ olsun, mən səni sakitliyə çağırıram. Xacə Nəsrəddin Tusi kitablarından birində həkim Boqratisisin² bu sözlərini misal gətirir ki, mən güclü fırtınaların, dağlar qədər böyük olan dəhşətli dalgaların girdaba atdığı və ya qayaya çırpdığı gəminin xilas olmasına daha çox inanıram, nəinki ağzı köpüklənən qəzəblinin sakit olmasına, çünki dənizçilər bəlkə bir hiylə, bir çarə tapıb o gəmini xilas edələr, lakin qızıb-coşan qəzəbi heç bir şeylə söndürmək mümkün deyildir, nə qədər çox nəsihət etsən, yalvar-yaxara başlayıb könülün almaq istəsən, içərisinə tez-tez quru talaşa atılan oda oxşar, o qədər də çox alovlanıb özündən çıxar.

Bayandur bəy Mirzə Salmana altıdan-altıdan çəpəki bir nəzər saldı. Bayandur bəy təbiəti etibarilə səbrsiz bir adam idi və Mirzə Salmanın hər dəfə uzun-uzadı danışmağı, büzürgmehrlilik³ iddiasında olmağı onun xoşuna gəlmirdi. Bu dəfə də Bayandur bəy Mirzə Salmana nəsə kəskin bir söz demək istədi, amma Ziyad xan əlinin işarəsi ilə onu saxladı və fikirli-fikirli:

– Mirzə, – dedi, – həmişə on iki imam üçün ağlayanda, bir dəfə də Yəzid üçün ağlamaq lazımdı. Həm də mən Yəzid ibn Müaviyə⁴ deyiləm, sən bunu yaxşı bilirsen, mömin bir adamam. Mən vuruş zamanı, düşməni qılıncı altında da namazının vaxtını ötürməmişəm...

Mirzə Salman bu dəfə Qurandan əzbər dedi:

¹İki beşik – yer və göy, iki cövhər – cism və ruh. Qədim Şərq fəlsəfəsində məşhur rəmzlərdir.

²Bir sıra Şərq mənbələrində, o cümlədən, böyük Azərbaycan alimi Xacə Nəsrəddin Tusinin (1201-1274) əsərlərində Hippokratın adı Boqratisis kimi verilir.

³Büzürgmehrlilik – Sasani hökmdarı (531-579) Nuşirəvanın (Ənuşirəvanın) vəzirli olmuşdur. Şərq aləmində dərin bilikli və müdrik məsləhətçi kimi tanınmışdır.

⁴İmam Əli nəslinə düşməni xəlifə.

– «Möminlik onda deyildir ki, siz özünüzü şərqə tərəf çevirəsiniz, ya da qərbə tərəf; mömin olanlar onlardır ki, Allaha, axirət gününə, mələklərə, müqəddəs kitaba, peyğəmbərlərə inanırlar; onu sevdiklərinə görə öz əmlakından yaxın adamlarına, yetimlərə, yoxsullara, yolçulara, dilənçilərə, həmçinin qulları azad etmək üçün verirlər; namaz qılırlar, zəkat verirlər, əhd edib öz öhdələrinə götürdüklerini dürüst yerinə yetirirlər, fəlakətə uğrayanda, – bu yerdə Mirzə Salman sözləri xüsusi dəqiqliklə tələffüz etdi, – dərdə düşəndə və bir müsibət baş verəndə səbrli olurlar. Bu cür adamlar düz adamlardır; bu cür adamlar mömindirlər».

Mirzə Salman Qurandan söylədiyi üçün Bayandur bəy onun sözünü yarımcıq kəsə bilmirdi və Mirzə Salman sitatı söyləyib qurtaranda Bayandur bəy dartılmış yay kimi açıldı:

– Nə deyirsən, qoca? Dinsizin biri öz qızını xan oğlundan əsirgəsin, el içində bizi xar etsin, biz də əlimizi qoynumuza qoyub tamaşa edək?

Mirzə Salmana yalnız Ziyad xan hərdənbir hirsli vaxtlarında «qoca» deyə müraciət edərdi və Bayandur bəyin onunla Ziyad xanın ədaləri ilə danışmağı Mirzə Salmanın xoşuna gəlmədi, Bayandur bəyə öləri bir nəzər salıb yenə özünü Ziyad xana tutdu və dedi:

– Mən xanla danışiram, rəiyyətlə danışmıram!..

Bayandur bəy qıpqırmızı qızırdı və nəbzi gicgahında vurmağa başladı; Bayandur bəy doğrudan da rəiyyət arasından çıxmışdı, atası əkinçi bir kişi idi və Mirzə Salmanın camaatın içində belə bir saymazyanalığı və təhqiri heç vaxt Bayandur bəyin yadından çıxmıyacaqdı və Mirzə Salmana baha oturaçaqdı...

Ziyad xanın hüzurunda heç kimin deyə bilmədiklərini Bayandur bəy cürət edib deyirdi və son zamanlar hərdənbir Mirzə Salman kimi qabağından yeməyənlərin Bayandur bəyə kinayəli söz deməsi əslində Ziyad xanın xoşuna gəlirdi, yəni ki, düzdü, Bayandur bəy, sən igidsən, ağıllısan və mənə sədaqət-lisən, mən səni Sultan Mahmudun fili¹ kimi əvəzsiz etmişəm, amma hər halda səni rəiyyət arasından mən çəkib çıxarmışam

¹ Rəvayətə görə, Qəznəvi Sultan Mahmudun fili çox böyük və güclü olmuşdur və Sultan Mahmud bu fili həddən artıq qiymətləndirmişdir.

və sən də gərək özünü həddən artıq sərbəst hiss etməyəsən, yerini biləsən, amma indi Ziyad xan bu xırda hisslərdən, bu kiçik saray çəkişmələrindən çox uzaq idi və qızarmış gözlərini yumub əli ilə alnını ovuşdurdu:

– Mirzə, bəs Mahmud?

Ziyad xanın bu sualı Qəmərbanunun sinəsindən bir ah qopardı və hamı nəzərlərini Ziyad xandan çəkib Qəmərbanuya baxdı: Qəmərbanu elə bil ki, bircə səhərin içində kiçilmişdi, balacalaşmışdı, elə bil ki, bütün bu söhbətlərin Qəmərbanuya dəxli yox idi.

Qəmərbanu yorulmuşdu. Qəmərbanunun bütün beynində, bütün bədənində sonsuz bir yorgunluq var idi və bu yalnız həmin bəd səhərin yorgunluğu yox, illərin yorgunluğu idi, elə bil ki, illərin dözülməz əsəb gərginliyi bu səhər daha özünü təslim etmişdi.

Ziyad xan gözlərini açdı və sualını bir də təkrar etdi:

– Bəs Mahmud? – Sonra elə bil ki, öz-özü ilə danışmağa başladı: – Mahmudun ürəyi şüşədi, Mirzə. Mahmud onların dalınca getmək istəyir. Qoşun götürmüş özünü, atlı götürmüş, Mahmud dərviş olub çöllərəmi düşsün, Mirzə?

Qəmərbanunun sinəsindən yenə bir ah qopdu: Qəmərbanunun yorulmuş beyni fikirləşdi ki, namərd dünya gör işi nə yerə gətirib çıxarıb ki, Ziyad xan kimi bir adam öz təbəəsinin qabağından bu qədər açıq və aciz danışır.

Mirzə Salmanın saqqalının ucunu şəhadət barmağına dolaya-dolaya tutqun bir səslə:

– Xan sağ olsun, – dedi. – Mahmud «Yüksək ələm»in¹ oğludu və bizim kimi «Aşağı ələm» bəndlələri çox zaman onu başa düşmür...

Ziyad xan ənglərini bir-birinə sıxdı və qabağında ayaq üstə dayanmış saray adamlarını bir-bir gözəndən keçirdi:

– Hə, – dedi. – Mahmud sizin tayınız deyil...

Bu vaxt Mahmud içəri girdi.

¹ Şərq fəlsəfəsindəki iki ələmlik nəzəriyyəsinə işarədir. «Yüksək ələm» – Allahın və mələklərin olduğu ələm, «Aşağı ələm» – bəndlərin yaşadığı ələm. «Yüksək ələm» məcazi mənada, yəni «yüksək mənəvi ələm» mənasında da işlədilir.

Hamı gözünü Mahmuda dikdi və Qəmərbanunun sinəsini bu dəfə səssiz bir inilti dəlib keçdi.

Bu adamların ona dikilmiş gözləri heç vaxt Mahmuda bu qədər küt, cahil və bu qədər yazıq görünməmişdi. Bu adamlar ən adi bir şeyi başa düşmürdü ki, Məryəm təkdi dünyada və hərgah Mahmuda da Məryəmə xəyanət etsə, onda bu dünyada heç bir düzlük, heç bir təmizlik yoxdu.

Bu gün səhər Mahmud çox şey başa düşdü.

Ağ Keçinin kəsilmiş başı Mahmuda çox şey dedi.

Dünyanın acıları yalnız isti çörəyin ağır yandırmasından və kiciklənin adamı dalamasından ibarət deyildi; dünyanın acıları yalnız uzaqdan-uzağa cavan xanəndənin səsindeki qüsbəni duymaq və durub saray məclisini yarımçıq tərk etməkdən də ibarət deyildi. Belə bir dünyada bağcadan, çöllərdən, çəmənlərdən gül-çiçək dərməsi indi Mahmuda gülünc görünürdü və Mahmud özü özündən xəcalət çəkirdi. Saray kitabxanasında məskən salıb keçə-gündüz kitablar oxumaq və bu dünyada yox, kitabların söylədiyi aləmdə yaşamaq bütün ömrüm boyu yumurtanı dişib çıxmaq imiş, bütün ömrü boyu bomboş, şirəsi tamam çəkilib qupquru qurumuş yumurtanın içində yaşamaq imiş.

Mahmud səhər o balaca ağ evin həyatından saraya qayıdan kimi Məryəmin ardınca gedəcəyini, — özü də tək gedəcəyini, özü də Məryəmi axtarıb tapacağını birinci Qəmərbanuya dedi və Qəmərbanu Mahmudun iri göy gözlərinə baxa-baxa başa düşdü ki, bu, belə də olacaq; Qəmərbanu başa düşdü ki, Mahmud əvvəlki Mahmud deyil.

Bu dünya ki, bu cür kabab tüstüsü içindədi, bu cür işıqsızdı və bu cür etibarsızdı, bu dünyada Mahmud gedib Məryəmin imdadına çatmalıdı və Mahmudla Məryəm bir yerdə olmalıdı.

Mahmudun əlini-qolunu bağlayıb ev dustağı eləmək olmazdı, Mahmuda heç nə eləmək olmazdı və bu, gün kimi aşkar bir məsələ idi.

Qəmərbanunun birdən-birə yorulmuş, tamam əldən düşmüş təfəkküründə yeganə işıqlı sima Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin çopur sifəti, tamahkar gözləri var idi, çünki bu tamah ki, Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimdə var idi, Qəmər-

banunun qızlarının zoru ilə Mahmuddan gözünü çəkməyəcəkdi, adamları ilə Mahmudu izləyəcəkdı və Ziyad xanın bütün başqa gözətçilərindən, xəfiyyələrindən başqa, özü də Mahmudu qoruyacaqdı...

...Qəmərbanu bilmirdi ki, Gəncədən gələcək bir xəbərdən sonra, Mahmud elə həmin an Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin yadından çıxacaq və Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin Qəmərbanudan aldığı belə qızıl kisələrinin hesabına əlaqəsiz yəhudi, erməni, yunan arvadları ilə eys-ışrətə qurşanaacaq və axırncı tənqəyə qədər pulu qurtarandan sonra qovulacaq ki, dünyanın ən əyri yolları ilə təzədən pul yığsın və sümük itlər kimi yenə həmin arvadların yanına geri qayıtsın...

..Şər deməsən, xəyir: gəlməz, bəlkə elə Mahmudun səfərə çıxmağı da xeyrədir? Bəlkə bir az bərkə-boşa düşər, görüb-götürər? Bəlkə elə belə lazımdı və bu səfər Mahmudu bərkidəcək, möhkəmlədəcək? Onsuz da bütün səfəri boyu Mahmud güzgü kimi Ziyad xanın ovcunun içində olacaq.

Ziyad xan qarşısında dayanmış Mahmuda baxırdı. Allah ona doqquz ilin həsrətindən sonra belə oğul vermişdi və indi ən qəribəsi bu idi ki, Ziyad xan bilmirdi ki, buna sevsin, ya ağlasın. Mahmud özü olmayanda, beləcə üzbaşurət dayanmayanda Ziyad xan oğlu barədə daha dəqiq fikirləşirdi, çünki elə bil ki, Mahmud hər dəfə öz gəlişi ilə atasının iki tərəfi də ülgüc kimi kəsən qılıncının tiyəsinə korşaldırdı, Mahmudun təmizliyi Ziyad xanın ürəyindəki qəzəbdən də, məhəbbətdən də güclü idi.

Ziyad xan başa düşürdü ki, bütün bu tərəddüdlər nəhaq yerədi, Mahmudun səfərə çıxmağına izin verəcək, çünki Ziyad xan kimi günahkar bir adam, əliqanlı, fikri qaranlıq bir adam Mahmud təmizliyi müqabilində heç nə edə bilməyəcəkdı. Ziyad xan oğlunun getməyinə bir də ona görə razı qalacaqdı ki, Mahmudu fikrindən döndərmək mümkün deyildi və Mahmud Ziyad xanın sözünü yerə salacaqdı, ona qulaq asmayacaqdı; qoy camaat Mahmudu atasının sözünü yerə salan qeyrətsiz, namussuz bilməsin, çünki babalardan belə bir mərəs qalmışdı ki, igid odu tənə oxun atmaya, halal mayasına haram qatmaya və bir oğul ki, ata sözünü tutmaya, o oğulda

qeyrət, namus, ar olmaz; Ziyad xan istəmirdi ki, oğlunu belə bir qeyrətsizliyə təhrik etsin.

Ziyad xan gülümsədi və ürəyindən yenə qara qanlar axdı: əlbəttə, bütün bu fikirlər hamısı təskinlik üçün idi, özü özünə təskinlik vermək istəyirdi... Məgər bir keşiş qızına vurulub Məcnun kimi çöllərə düşmək dünyanın ən böyük rüsvayçılığı deyildimi və Ziyad xan kimi aldadırdı?

Ziyad xan Qəmərbanuya baxdı və Qəmərbanunu birdən-birə elə qiçilmiş, balacalanmış gördü ki, tükü ürpəşdi və bütün gücünü toplayıb xırda tum gözlərinin baxışları ilə Qəmərbanunu sakit eləmək istədi.

Ziyad xanın xəfiyyələri məlumat toplamışdı ki, Baba Keşişin ata yurdu Ərzurumdadı və Baba Keşiş də şübhəsiz ki, Ərzuruma tərəf yol almışdı. Xəfiyyələr bu xəbəri gətirəndə Mahmud da Ziyad xanın yanında idi. Baba Keşiş, Sultan Səlimin qorxusundan Ərzurumdan o tərəfə keçə bilməzdi və ümumiyyətlə, Ziyad xanın adamları Baba Keşişin harada olduğunu və hara getdiyini hər gün biləcəkdilər. Ərzurumda Süleyman paşa adlı cavan bir hakim var idi və Ziyad xan kömək üçün Süleyman paşaya müraciət edə bilirdi, amma Ziyad xanın o cavan paşadan gözü su içmirdi, çünki təxminən bir il bundan əvvəl həmin Süleyman paşadan qəribə bir məktub almışdı. Süleyman paşa qəribə birliyə, qəribə ittifaqa çağırırdı, yer üzündəki, nə qədər türk xalqları var idi, hamısını birliyə çağırırdı. Böyük Türk Xalqları Dövləti arzulayırdı, belə çıxırdı ki, azərbaycanlı ilə osmanlını, özbək ilə yakutun fərqi yox idi və bunlar görək hamısı bir yerdə olaydı. Ziyad xan bu məktubu oxuyandan sonra, fitnə-fəsaddan ehtiyat etdi, məktubu Şah İsmayılə göndərmək istədi, amma sonra fikrindən daşındı: məktubda bu qəribə, əcaib fikirlərdən başqa, qəribə də bir səmimilik var idi; amma hər halda, Ziyad xan cavab da yazmadı, yazmadı ki, ey cavan, belə-belə fikirlərlə bu mürəkkəb dövrandə öz boynunu sındırırsan və anan yazığın gözlərini ağlar qoyarsan.

Əlbəttə, Ziyad xan bütün vilayətin xəfiyyəsinə ayğa qaldıracaqdı, gizlincə vilayət xəfiyyələrinin işinə göz qoyan şəxsi xəfiyyələrini ayğa qaldıracaqdı, həmin bu xəfiyyələrin özlərinə göz qoyan muzdlu xəbərçilərini ayğa qaldıracaqdı,

qoymayacaqdı ki, Mahmudun başından bir tük əskik olsun, amma Mahmudun ki, gözlərini bağlaya bilməyəcəkdi və Mahmud bu dünyanı olduğu kimi görəcəkdı. Ziyad xanın ürəyini bir xof bürümüşdü ki, Mahmud gördüklərinə dözə bilməsin, çünki Mahmud bu dünyanın əsl üzünü görüb dözməyə hazır deyildi, amma nə etmək olardı, su gələr, axar gedər, qayalar yıxar gedər, dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar, gedər... Yox, bəlkə elə doğrudan da belə yaxşıdır; təskinlik üçün demirəm, özümü aldatmıram, bəlkə bu bir fürsətdi, tale bizə verib? Bəlkə bu bir sınaqdı, Allah göndərib və bu sınaqdan çıxandan sonra bugünkü iztirablar uzaqlarda, keçmişdə qalacaq və bir də qayıtmayacaq?

Qəmərbanu bilirdi ki, Ziyad xan Mahmudun gizli mühafizəsi üçün bütün bəylərbəyliyi ayğa qaldıracaq, amma Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin qızıla hərisliyi daha etibarlı bir mühafizə idi, bir də ki... bir də ki... əlbəttə...

– Sofi!.. Sofi də səninlə gedəcək!..

Həmin gün Qəmərbanu birinci dəfə ağzını açıb söz dedi. Hec olmasa, Sofi Mahmudla getməli idi. Hec olmasa, Sofi Mahmudun yanında olmalı idi. Sonra Qəmərbanunun tamam yorulmuş, tamam əldən düşmüş beyni yenə sıızladı, yenə heysiz feryad etdi: Rəbiə iti xilas etdi, bəs mən o itdən betər yanıram, bəs mənə niyə xilas edən yoxdu?

Qəmərbanunun özünün xəbəri yox idi ki, dərd əlindən, yorgunluqdan alacalanmış gözləri bu dəm Mahmuddan imdad istəmirdi, bu gözlərdə bu dəm bir məzəmmət var idi. Qəmərbanunun oğluna baxan gözləri birinci dəfə idi ki, məzəmmət edirdi: hamını görən, anasını görməyən oğul, canım oğul, gözüm oğul, yaman yarası çıxarıb yaman bəlaya düşən oğul, bu vəfasız dünyada mən səndən ayrılmazdım, fələyin gücünü mənə göstərən oğul, demirsən qan olar?; yel əsər, faqan olar?; bilmirsən bala gəzən yerlərə analar qurban olar?; niyə fələk elə elədi ki, deyə bilmədim ki, balamdı, xandı, xandı, bağçada quş qovandı, misri qılınc belində; vurmağa pəhləvandı və

¹ Məşhur Şərq əlsənəsinə görə, Rəbiə Bəsrəli adlı qadın səhrada bir itin susuzluqdan can verdiyini görür və özünün uzun hörüklərini kəsib aynından çıxartdığı paltarlarına bağlayır, bu paltarları quyuya sallayıb isladır, sonra dartıb çıxarır, sıxıb suyunu itə verir və itə xilas edir.

bu sözlər həmişəlik ürəyimdə qaldı mənim?; tifil vaxtı ağlayanda ağzına basardım məməmi, sən dincələrdin, mənim üzüm gülərdi, indi bəs neyləyim mən?; və haçansa çox-çox illər bundan əvvəl, özü uşaq olanda eşitdiyi sözlər birdən-birə Qəmərbanunun yadına düşdü: bala dadı bal dadı, bala adam aldadır, şirini şirin olur, acısı da bal dadır və bu sözlərin ağrısı Qəmərbanunun yorulmuş fikrini daha da qarışdırdı, gözü-nün qabağını boz bir tor bürüdü və elə bil ki, hər şey bu boz torun içində əriyib yox oldu.

Mahmud Qəmərbanunun gözlərində elə bir ifadə sezdi ki, bu gün səhər tezdən Ağ Keçinin kəsilmiş başının laxtalanmış, qanı bulaşmış gözləri də belə bir ifadə ilə baxırdı və Mahmud gözlərini anasından çəkdi, çünki Mahmud qorxdı ki, Qəmərbanunun yorulub əldən düşmüş gözləri Məryəmi ondan uzaqlaşdırıb bilər və Məryəm tək qalar.

Mirzə Salman, Mahmudun iri göy gözlərinə baxa-baxa bütün varlığını sarsıtmış bir təəccüb, heyrət hissi keçirirdi: necə olur ki, Mahmudun bu təmiz, saf ürəyi başqasının xoşbəxt etmək üçün və özü də xoşbəxt olmaq üçün bu cür tələsir, amma öz doğma anasını, beləcə, dünyanın ən bədbəxti edir?

Bayandur bəy astaca iki-üç addım atıb Mahmudun qarşısında dayandı və Ziyad xan birdən-birə Bayandur bəyin bu asta addımlarında şikarına yaxınlaşan pələng yırtıcılığı, hərisliyi hiss etdi və yerində qurcalandı: əsəblər davam etmirdi...

Bayandur bəy sifətinin nazik dərisindən aşkar görünən güclü ənglərləri, bir-birinə sıxa-sıxa əlini qaldırıb Mahmudun qolundan yapışdı və dedi:

– Sofini də özünə apar...

Bu bir qardaş xahişi idi, amma Bayandur bəy Mahmudun gözlərinin içinə çox baxa bilmədi, çünki Bayandur bəyə elə gəlirdi ki, Mahmud onun gözlərində çox şey oxuyur.

Sofi içəri girməyə cürət etmirdi, qapının ağzında dayanıb Mahmudun nə cavab verəcəyini gözləyirdi. Düzdü, Sofi rahat yorğan-döşəyini, hazır yeməyini sarayda qoyub dərviş kimi çöllərə düşmək istəmirdi, amma Sofi belə bir məqamda Mahmudu da tək qoymaq istəmirdi, Qəmərbanuya heç olmasa

azacıq bir toxtaqlıq verməkdən ötrü Mahmudla getməyi lazım bilirdi, öz borcu hesab edirdi.

Mahmud:

– Sofi də getsin... – dedi.

Mahmudun sözləri Sofini kövrəltirdi.

Qəmərbanu yorğun-yorğun Bayandur bəyə baxdı və yüngülcə gülümsədi; bu – diri-diri doqquz barmağı kəsilib onuncu barmağı bağışlanan, kəsilməyən bir adamın təşəkkür təbəssümü idi.

Ziyad xan da Bayandur bəyə baxdı və xırda tum gözləri ilə elə bil ki, bayaqkı fikirlərdən ötrü üzrxahlıq istədi.

Sonra birdən-birə Qəmərbanunun qulaqlarına bir çağa qışqırtısı gəldi və Qəmərbanu başa düşdü ki, bu, Mahmudun səsi, Qəmərbanunun bətnindən çıxanda Mahmudun bu dünyada səslənən ilk səsi; sonra elə bil Qəmərbanu daha heç nə eşitmədi, heç nə görmədi və heç nədən xəbəri olmadı.

Həmin gün Ziyad xan dağalara, xəfiyyələrə Mahmudun səfəri ilə bağlı tapşırıqlarını verəndən sonra Sofinin qolundan tutub xəzinəyə apardı:

– Bundan sonra işin mənimlə olacaq!

Sofi bu sözlərin, zəndlə baxan bu tum gözlərin zəhmmini bütün varlığı ilə hiss etdi və başa düşdü ki, bu dünyada Mahmudun taleyi ilə Sofinin taleyi bir yerdə yoxdur. Sofi buna təəssüf etmədi, çünki qırx altı il ömür sürmüş Sofinin Mahmuddan başqa heç kimi yox idi və daha heç kimi də olmayaçaqdı.

– Bütün bunlar hamısı Mahmudundu! Hamısı! Hamısı!.. – Ziyad xan xəstə bir işıltı ilə parıldayan tum gözlərini xəzinənin sandıqlarında, küpələrində, mücrülərində gəzdirdi. – Amma bunlar, bax, bunlar, gərək Mahmudun öz yanında olsun! Həmişə! Həmişə onun yanında olsun!.. Dünyanın işlərini bilmək olmaz!.. Bilmək olmaz!..

Ziyad xan özü də anlamadığı, mənasını başa düşmədiyi bir qətiyyətlə xəzinənin ən qiymətli ləl-cavahirini bir-bir seçib Sofiyə verdi. Hindistandan, Çindən, İraqdan, Yəməndən, Həbəşistandan, Məqribdən gətirilmiş, qızıl ilə alınmış, hədə-qorxu ilə toplanmış, qılinc gücünə soyulmuş bu iri almazların, zümrüdlərin, firuzələrin, yaqutların hamısı Mahmudun olmalı

idi və dünyaya da hər halda etibar yox idi, bütün bunlar həmişə Mahmudun yanında olsaydı yaxşı olardı, qayıdandan sonra yenə xəzinəyə yığdılar. Sofi bu ləl-cavahiri köynəyinin altından belinə, qarnına sarıdı.

Ziyad xan:

— Sən indi məmləkətin ən qiymətli adamısan, — dedi. — Amma boynun ətdəndi!

Heyvani bir qorxu hissi Sofinin bütün vücuduna hakim kəsilmişdi, çünki Sofi, düzdü, bilirdi ki, Ziyad xan varlıdı, dövlətlidi, amma heç vaxt ağlına gətirə bilməzdi ki, bu qədər ləl-cavahir toplanıb bir yerdə ola bilər və bunlar hamısı bir adamın ola bilər. Ziyad xan yolda xərcləmək üçün Sofiyə üç-dörd kisə qızıl sikkə verdi və sonralar da nə qədər lazım olsaydı, göndərəcəkdə. Sofi heyratə gəldi ki, məgər bu qədər qızılı xərcləyib qurtarmaq olar? Ziyad xanın gözləri həmişə onların üstündə olacaqdı, amma Sofi özü də tez-tez məktub yazmıyırdı, bir qızıl verib çaparla göndərməliydi və Ziyad xan da məktub gətirəcək həmin çapara sarayda iki qızıl verdirəcəkdə.

Həmin gün Ziyad xan bütün tapşırıqlarını bir-bir Sofiyə başa saldı.

Həmin gün Mahmud Ziyad xanın ən ağıllı, ən sözəbaxan və ən dözümlü xallı ürəkəsinə mindi və saraydan çıxdı.

Sofi də ata süvar oldu, ayaq üzəngidə, diz qabırğada, atına bir şallaq vurub Mahmudla birlikdə yola rəvan oldu..

Mirzə Salman uzaqlaşdı gözdən itən atıların ardınca baxa-baxa və uzun saqqalının nazik ucunu sol əlinin şəhadət barmağına dolaya-dolaya öz-özünə yavaşdan dedi:

— Heyf bu dürrü-yetimdən...

Nə Ziyad xan, nə də Qəmərbanu bilmədi ki, bu ayrılıq əbədi ayrılıqdı.

Mahmud gedən gündən sonra Qəmərbanu göy bağlayıb qara sarındı və Ziyad xan da Qəmərbanuya baxıb bir narahatlıqla fikirləşdi ki, niyyətin hara, mənzilin ora.

Həmin gün bu ayrılığın əbədi olduğunu sarayda yalnız bir adam bilirdi...

¹Dürrü-yetim — çox nadir sədəflərin içində olan yeganə mirvari.

VIII

Arabir səssiz şimşək çaxırdı və Mahmud bu ani şimşək işığında Çobanın diqqətlə baxan gözlərini gördü; elə bil ki, Çoban bu dağların qoynundan alınmış, qoyun-quzudan çox uzaq düşüb səhrli bir ələm içində idi və diqqətlə qulaq asırdı, bu səhrli bir ələmdə hava ilə yox, Mahmudun söylədiyi sözlərlə nəfəs alırdı.

Mahmud həmin yağışlı-çiskinli gecədə ona da, Sofiyə də sığınacaq vermiş Çobana Şeyx Nizaminin «Leyli və Məcnun»unu danışdı.

Bütün günü at belində yol getdilər, itin qurddan seçilməyən vaxtı bir şıdırğı yağışa rast oldular, elə islandılar, elə bil atı sürüb çaya girmişdilər. Nə yağış dayanırdı, nə də atdan düşüb daldalanmaga bir yer tapırdılar və Sofi fikirləşirdi ki, deyəsən Nuhun tufanına¹ düşmüşük...

Birdən bu yağış sırışarında Sofinin qulagına it səsi gəldi, su süzülüb axan gözləri ilə diqqətlə ətrafa baxdı, bir ocaq işığı gördü və o işığı tuş eləyib gəldilər.

Sofi baxıb gördü ki, bura qoyun-quzunun yaylaq yeridi, bir də bir çoban var burda, lap törpü dəyməmiş çobandı.

Çoban əlindəki toppuz boyda çomağı qaldırıb:

— Kimsiz, nəçisiz? — qışqırdı.

Sofi:

— Allah bəndəsiyik, — dedi.

Sofi heç vaxt kim olduqlarını demirdi, çünki Sofi qurşaqndakı ləl-cavahirdən qorxurdu, qorxurdu ki, Mahmudun Sofiyə etibar olunmuş var-yoxunu soyarlar, Mahmudun özünün isə bu ləl-cavahirdən heç xəbəri yox idi.

Çoban yoldan ötən yolçulara balaca alaçığında yer verdi, ocağın odununu artırdı. Sofi Mahmudun əyin-başını ocağa tutub qurutdu, özü soyunmadı ki, qurşağını görərlər. Çoban süd qaynatdı, pendir gətirdi, yuxa suladı və Mahmud da bütün bunlara görə əlindən gələn bir mükafat kimi, dünyadan ayrı düşüb bu dağlarda qoyunları ilə birgə yaşayan Çobana Şeyx Nizaminin «Leyli və Məcnun»unu danışdı; Sofi də gözləyirdi ki, bu nağıl nə vaxt qurtaracaq.

¹Dini əlsənəyə görə Nuh peyğəmbər gəmiyə minəndən sonra dəlişətli bir tufan qopmuş, bütün yer üzünü su basmış və dinə inanmayanların hamısı həlak olmuşdur.

Mahmud «Leyli və Məcnun»u üç il bundan əvvəl on dörd yaşında olanda oxumuşdu, amma indi Çobanın bu balaca ala-cığında «Leyli və Məcnun» misra-misra Mahmudun yadına düşürdü və Çoban da dizləri üstə oturub, cıqırığını çıxartmayıb başını toppuz kimi çomağına söykəmişdi və söylənən bu qəribə əhvalata diqqətlə qulaq asırdı.

Yağış kəsmişdi, amma hava açılmamışdı, tez-tez səssiz şimşək çıxırdı, yenə yağacaqdı və Sofi yenə yağışa düşüb cücəyə dönəcəkdə; Sofinin əynindəki paltar hələ də yaş idi, qurumamışdı və Sofi qorxurdu ki, sətəlcəm olub öləcək. Sofi Mahmudu belə dözümlü bilməzdi: zalım Mahmud nə yorulmaq bilirdi, nə də soyuq, yağış ona təsir edirdi.

Bu səfər nə vaxt qurtaracaqdı və Sofi yenə nə vaxt saraydakı rahat yatağına qayıdacaqdı? Sofinin canı nə vaxt qurşağındakı bu ləl-cavahirdən qurtaracaqdı? Bu ləl-cavahirin qorxusu da bir tərəfdən Sofini sıxıb əldən salırdı.

Mahmud «Leyli və Məcnun»u söyləyirdi və bu törpü dəyməmiş Çoban da beləcə ağzını açıb maddım-maddım qulaq asırdı. Sofinin belə nağıllarla arası yox idi, hərçənd indi fikirləşirdi ki, bu Məcnun da elə Mahmud kimisinin biri olub, amma Sofi hiss etdiyinə, fikirləşdiyinə yox, gördüyünə inanırdı, gördüyü də ki, səhərdən axşamcan at beli, yeməyin vaxtı yox, içməyin vaxtı yox və Sofi bu dəm əsnəyə-əsnəyə gözləyirdi ki, Mahmud nə vaxt qurtaracaq və nə vaxt yatacaqlar; hələ Sofi Ziyad xana məktub da yazmalı idi.

Mahmud ilə Çoban yatandan sonra Sofi, nəhayət, paltarını soyunub ocaqda qurudacaqdı və elə ocağın da işığında Ziyad xana birinci məktubunu yazacaqdı.

Mahmud ocağın işığında Çobanın iri, kobud əllərini görmüşdü və Çobanın nəinki iri, qaba əlləri, sinəsinə alıb buraxdığı nəfəs də iş görməkdən, çalışmaqdan, gecə-gündüz ayaq üstə olmaqdan xəbər verirdi; bu adam sarayın nöqərlərindən çox fərqlənirdi və bu adamda nəşə elə bir şey var idi ki, həmin şey təkcə qara torpaqda idi; qara torpaq cücərib bar verirdi, bu Çobanın da qıç iyli, motal iyli varlığı bardan, bərekatdən xəbər verirdi. Belə bir adamın uşaq kimi oturub bu cür maraqla qulaq asması Mahmudu daha artıq bir şövqə gətirdi və Mahmud «Leyli və Məcnun»un axırını elə söylədi ki, Sofi

də özünü saxlaya bilməyib ürəyində əhsən dedi və gözləri yaşdı.

Sükut çökdü.

Çoban gözünü Mahmuddan çəkdi, Sofiyə baxdı və dedi:

– Lələ yolçu, eşq ki, var, harınlıqdandı. Yeməyin, içməyin bolluğundandı.

Çobanın dediyi bu sözlər o qədər gözlənilməz və heyrətamiz oldu ki, Sofinin Mahmuda yazığı gəldi.

– Lələ yolçu, Məcnun gəlib mənim kimi eldən-obadan ayrılıb düşüb dağlarda, daşlarda qoyun otarsaydı, yay bilməsaydı, qış bilməsaydı, qələt eləyərdi Leyliyə eləcə aşiq olardı...

Mahmud bir söz demədi.

Bəlkə doğrudan belədi, bəlkə doğrudan da eşq harınlıqdandı?

Birdən elə bil ki, o leysan yağışlı çöllərdən, o qaranlıq və kimsəsiz çöllərdən, sel kimi axan su şırıltısı arasından yanıqlı bir səs eşidilməyə başladı və elə bil ki, bu uzaq səs Qarabağ dağlarından Gəncə sarayına gətirilmiş o cavan xanəndənin səsi idi; elə bil ki, o uzaq səs: «–Yox, – o deyirdi, – çoban qardaş, səhvən var, – deyirdi – səhv edirsən, çoban qardaş» – deyirdi.

Məryəmin sifəti Mahmudun gözlərinin qabağına gəldi və Mahmud birdən-birə bu balaca alaçıqda o kəhrəba sarısı düzənliyin azadlığını, sərbəstliyini hiss etdi. Yox, yox... yox. bədbəxt Çoban, yox, məsələ bunda deyil, məsələ bundadı ki, sənin gördüklərini Məcnun görməyib... Sənin bildiklərindən Məcnun xəbərsiz olub... Sənin qayğıların Məcnuna yad olub... Birdən-birə Şeyx Nizaminin «Leyli və Məcnun»u Mahmudun özünə də kiçik göründü, çünki Məcnun Leylidən başqa heç kimi və heç nəyi görmürdü, amma hicrandan başqa da bu dünyanın dərdi, ələmi çox idi.

Gəncədən çıxdığı bu günlərdə Mahmud çox şey görmüşdü.

Həmin gecə Sofi ocaqda öz paltarını qurutmağa macal tapmadı, təkcə ocağın işığında gizlincə məktub yazıya bildi və səhəri gün həmin məktubu çaparla Ziyad xana göndərdi.

«Ey başımızın tacı Ziyad xan. Yerdə sənsən, göydə Allah. Allahdan başqa heç bir Allah yoxdu və o tək olan Al-

lah sənin bütün cənnətlik sələflərinə rəhmət eləsin və sənin bütün sələflərinin ömrü uzun olsun. Sən adilsən və qadirsən, hər şeyi bilirsən və hər şeyi görürsən, amma mənə tapşırдың üçün ki, məktub yazım, mən də məktub yazıb halımızı sənə bildirirəm. Onuncu gündü ki, səfərdəyik və heç cürə gözüümüzün nuru Mahmuddan ayrılıb məktub yazı bilmirdim və yalnız indi belə bir fürsət ələ düşüb. O məlun din düşməni keşişi gördüm deyən yoxdu, yaqın ki, yola gələlər çıxır, yaxşı gizlənir, xətrini əziz tutan özü kimi dinsizlər sənin adamlarının min bir haqlı işkəncəsinə dözü, amma gecələr evlərində gizlətdikləri məlun keşişi ələ verirlər. Sənin adamların hərdənbir imkan tapıb gözüümüzün nuru Mahmuddan gizlin mənimlə görüşürlər və bu xəbərləri mənə yetirirlər. Sənin tapşırдың kimi gözüümüzün nuru Mahmuda təsir etmək istəyirəm, onu fikrindən döndərmək istəyirəm, amma hələlik heç nə mümkün deyil. Hər dəfə sübh tezdən yola rəvan olanda yalvarıram: «Qaydaq, xanlar xanı Ziyad xan Yəquba¹ dönmüş yaqın. Axı, sənin ən yaxın adamındı». Sən mənə tapşırırsan ki, səndən heç nəyi gizlətməyim, ona görə də gözüümüzün nuru Mahmudun dediklərini sənə yazıram. Mənim sözlərimə gözüümüzün nuru Mahmud belə cavab verir: «Yaxın adam, uzaq adam nə deməkdi, Sofi? Bir tərəfdən məgər Həsəni Əsmə² zəhərləmədimi? O biri tərəfdən məgər Zübeydə bütün dünyanın ac-yalavacına çörək vermədimi? Sofi, yaxınlıq da, uzaqlıq da insanın öz içindədi». Mən dayanmayıb soruşuram: «Bir halda ki, yaxınlıq və uzaqlıq yoxdu, onda niyə bəs ata, ana öz balasını başqalarından çox istəyir?» Gözüümüzün nuru Mahmud mənə belə deyir: «Ata da, ana da öz övladını istəyir, Sofi. Övlad məhəbbəti başqa şeydi, insan

¹ Yəqub — yəhudi peyğəmbərlərindən İbrahimin nəvəsi, İshaqın oğlu və Əlsənəvi gözəlliyə malik olmuş Yusifin atasıdır. Qardaşları Yusifi quyu-yə salandan sonra, aqlamaqdan Yəqubun gözləri tutulur.

² Əsmə — İmam Əlinin oğlu Həsənin arvadıdır. 669-cu ildə öz ərinə zəhərləyib öldürmüşdür.

³ Zübeydə — Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslindən olan Abbasilər sülaləsinin 5-ci xəlifəsi Harun-ər-Rəşidin (786-809) arvadıdır. Ərinin ölümündən sonra dul qalmış və bütün var-dövlətini sədaqə və ehsanlara sərf etmişdir.

məhəbbəti başqa şeydi. Hamunun çəkindiği rəzil bir insan da övladdı və anası da onu övlad kimi çox istəyir». Bu on gün müddətində gözüümüzün nuru Mahmud xeyli dəyişib. Mən sənin adamlarının — Allah onların ölmüşlərinə rəhmət eləsin — köməyi ilə gözüümüzün nuru Mahmudu qorluq çəkməyə qoymuram, yeməyini-icməyini çalışıram ki, vaxtında hazırlayım, çalışıram ki, sənin adamlarından şübhələnməsin və sənin adamlarının biza köməyindən xəbərdar olmasın, amma gözüümüzün nuru Mahmud başqalarını görür və başqalarının dərini özünə dard edir. Gözüümüzün nuru Mahmud belə deyir: «Bu dünyada ki, bu qədər rəzalət var, bu torpağı idarə edənlər hakim deyillər, böyük şəhərlərdən tutmuş — mən gözüümüzün nurunun dediklərini yazıram — naiblərə qədər Malikdirlər, bəlkə özləri də bunu bilmirlər, amma əslində Malikdirlər, Malik.»¹

Sən özü bilirsən ki, yerin də dili var və mən qorxuram ki, gözüümüzün nuru Mahmudun belə-belə sözləri gedib lazım olmayan qulaqlara çatı. Bir də gözüümüzün nuru elə sözlər deyir ki, qorxuram əstəğfürullah Allahın xoşuna gəlməyə. Belə deyir: «Niyyə Mikayıl² bu qədər ac camaata ruzi vermir və niyyə Mikayıl Allahın gözü ilə bunları görmür?. Niyyə vəqf³ torpaqlarının barını camaata verirlər ki, kasıbların əlinə tutsun və onları xoşbəxt etsin?»

Mən deyirəm ki, xoşbəxtlik-bədbəxtlik Allahın işidi və Allahın işinə qarışmaq olmaz. Gözüümüzün nuru Mahmud məni vahiməyə salan sözlər deyir və mən bilmirəm ki, necə olub ki, gözüümüzün nuru belə sözlər söyləyir. Deyir: «Onda bəs nə üçün peyğəmbərlər həmişə dərili-ələmli olub və nə üçün Cəbrail⁴ xoşbəxtliyin yolunu onlara göstərməyib? Çarəyər Məhəmməd peyğəmbərin dediyini elədi, niyyətinə həyata keçirdi, amma özləri nə oldu? Xülaifə-Rəşidin özləri üçün xoşbəxtlik tapdımi?»⁵ Osmanı öz evində öldür-

¹ Malik — dinə görə Cəhənnəmi idarə edən mələyin adıdır.

² Mikayıl — Allahın bəndələrinə ruzi paylayan mələk.

³ Vəqf — dini idarələrin torpaq mülkiyyəti

⁴ Cəbrayıl — Allahın sözlərini peyğəmbərlərə yetirən mələk.

⁵ Çarəyər, yaxud Xülaifə-Rəşidin — Məhəmməd peyğəmbərdən sonra gələn dörd xəlifə: Əbübəkr (632-634), Əmə (634-644), Osman (644-656), Əli (656-661).

dülər. Əlini Allahın evində. Nə üçün, Sofi?». Gözümüzün nuru Mahmudun başqa sözləri də məni qorxudur və çaşdırır. Bir dəfə başımızın üstündən durnalar uçdu və gözümüzün nuru qurban olduğum gözlərini göydəki durnalara di-kib belə dedi: «Sofi, mən tənəsüx məzhəbindən¹ olsaydım o durnalarla danışardım, o durnalardan Məryəmi xəbər alardım və bəlkə o durnalar da min il bundan qabaqın Məryəmi olub, ya iki min il bundan əvvəlin Mahmudu olub, ya üç min il bundan əvvəlin Sofisi olub?».

Gözümüzün nuru belə sözlər deyəndə mən bilmirəm ki, nə eləyim? Bir dəfə qabaqımıza dəyirmandan un oğurladı-ğı üçün əli kəsilmiş bir oğru çıxdı və gözümüzün nuru Mahmud bu oğru oğlanı dindirib mənə belə dedi: «Bir vaxt yer üzündə heç kim yox idi, Sofi, indi bu qədər adam var və min ildən sonra gör nə qədər adam olacaq. O zaman dünya nə olacaq? Çaylardan qan axacaq, su yerinə qan içiləcək? Bu dünyanı ki, Qabil ilə Habil bölüşə bilmədi, qıs-qanlıq oldu, paxıllıq oldu, qardaş qardaşı öldürdü, min il-dən sonra bu dünyada nə olacaq?». Mən belə suallara ca-vab verə bilmirəm və ürəyimi qorxu bürüyür. Sonra gözü-müzün nuru məndən iki qızıl alıb həmin oğruya verdi. Xərclik üçün bizə verdiyin qızılları ondan güclə gizlədi-rəm, yoxsa birçə günün içində hamısını ac-yalavaca pay-layar. O ki, qaldı o birilərinə, onlardan Mahmudun xəbəri yoxdur və səndən təvəqqəm budur ki, adamlarına tapşır məni yaxşı qorusunlar, çünki mən özümdən bu mənada çox nigarançılıq çəkirəm və ümidim sənin adamlarınadır ki, məni göz babəyi kimi qorusunlar. Mən bilmirəm nə edim və gözümüzün nuru Mahmud üçün də çox qorxuram. Öz-özü ilə danışmağa başlayıb. Mən soruşanda ki, kiminlə danı-sırsan, deyir ki, Məryəmlə danışırım. Bir dəfə dedi ki, atamla danışırım, amma bilmədim ki, sənə nə danışır-dı. Bir dəfə də qoca bir kişiye rast gəldik və gözümüzün nuru Mahmudun dedikləri məni lap qorxuya saldı, çünki heç nə

¹Tənəsüx məzhəbi – bu məzhəbin etiqadçıları belə hesab edirlər ki, insan öldəndən sonra, onun ruhu başqa bir insanın, ya heyvanın cisminə girib yaşayır.

başla düşmədim. Qoca kişi gözümüzün nurundan soruşdu: «Oğlum, söylə görüm səfərin haradı?» Gözümüzün nuru dedi: «Əmi, səfərim kənan məkəndi». Qoca kişi soruşdu: «Oğlum, kan kəndi¹, bəs məkan nədi?»

Gözümüzün nuru belə cavab verdi: «Kan bu dünyadı, əmi, məkan o dünyadı». Qoca kişinin çox pis gözləri var idi, pis gözlərini qıyıb dedi: «Ölümü özüne güclə gəzir-sən?» Gözümüzün nuru dedi: «Ölüm haqdı. Taleyin əsirin-dən çıxmaq olmaz.» Qoca kişi boğçasından balaca bir bar-dağ çıxartdı və bir dənə də saxsı cam çıxartdı, bardağın içindəkini gözümüzün nuruna uzatdı və dedi: «İç bu ca-mı». Gözümüzün nuru Mahmud başını buladı və belə cavab verdi: «O camdakını peyğəmbər bizə haram buyurub.» Qo-ca kişi pis gözləri ilə gülümsədi və camın içindəkini – yaqın ki, çaxır idi – özü içdi, sonra çıxıb gəldi və həmin qoca kişi gözədən itəndən sonra mən gözümüzün nurundan soruşdum ki, bu nə söhbətdi belə? Gözümüzün nuru mənə cavab vermədi, amma birdən kafir şair Nəsiminin şerini söyləməyə başladı: «Məndə sığar iki cahan, mən bu caha-na sığmazam...». Bəzən mən heç nə başa düşmürəm, öz kor-koranə gözümüzün nurunun dalınca gedirəm. Mən təs-kinliyi onda tapıram ki, sənin kimi böyük ümidgahımız var və sən bizim bu mənasız və gözümüzün nuru Mahmud üçün bəla başa gələn səfərimizə bir əlac tapıb son qoyacaqsan. Söhbət çoxdur, amma qorxuram ki, gözümüzün nuru yuxu-dan oyana və sənə yazdıqlarımı görə. Daha burda bitiri-rəm. Sabah çaparla məktubu sənə göndərəcəyəm. Adamlarına bir də tapşırmağı yaddan çıxarma ki, məni quldur-qa-çaqdan yaxşı gözləsinlər. Sənin nurlu əllərdən və müba-rək ətkəllərdən öpən və hər bir əmrinə müntəzir olan bən-deyi-həqir Sofi».

Sofinin məktubunu gətirən çapar, Ziyad xandan daha iki qızıl alıb gətirdi və Ziyad xan öz otağına çəkilib heç kimi içəri buraxmadı və Sofinin məktubunu bir neçə dəfə diqqətlə oxudu.

Sofi, Ziyad xandan əlac istəyirdi və axmaq Sofi bilmirdi

¹Kan – bir şeyin bol olduğu yer, səxavətli yer.

ki, hərəgah dünyada bir ələcsiz varsa, o da elə Ziyad xanın özüdür.

Ziyad xan otağından çıxıb sarayın kitabxanasına getdi və Hindistandan ağırlığı çəkisində qızıl qiymətinə aldırıb gətirdiyi qara cildli Böyük Fal kitabını rəfdən götürüb qəflətən açdı və ilkin oxuduğu sözlər bunlar oldu: «Eşq belasına yalnız eşqlə ələc etmək olar».

Ziyad xanın adamları iki gün-iki gecə vilayəti dolaşdı, seçdi, seçdi və nəhayətdə soraqı Ceyrandan gətirdi: Ceyran ağılların ağıllısı idi, biclərin bici idi, qədim sənətinin hər bir incəliyinə bələd idi, elə bir qız idi ki, qaşları kaman, gözləri şəhla, yerişi tovuz yerişi, məmələri şamama kimi yumru, baxanın aqlını aparır; söhbətin gödəyi, elə bil ki; Allah-taala dünyada olan gözəlliyin hamısını bu qızın başına tökmüşdü, özü də pulgir idi, daş-qaş xəstəsi idi.

Ziyad xan bir vaxt Qəmərbanunun uğursuz təşəbbüsünü təkrar etdi və bu təşəbbüs xanlara layiq oldu. Ziyad xan heç kim görməsin deyə, gecənin yarısı Ceyranı saraya gətirdi və bu gözəl qızı görən kimi, gözlərindən oxudu ki, hansı yuvanın quşudu, başa düşdü ki, adamları hələ az deyib, bu qız dünyada nə desən eləyər. Ziyad xan Ceyrana yeddi kisə qızıl verdi, on kisə də boyun oldu. Ziyad xanın adamları Ceyranı Mahmudun izinə salacaqdılar və Ceyran yolda Mahmuda ürcah olacaqdı, Mahmudu özünə məftun eləyəcəkdi, Mahmudu geri qaytaracaqdı, bir müddət sarayda Mahmudla qalıb, sonra Gəncədən çıxıb gedəcəkdi və Ziyad xan Təbrizdə Ceyrana bir mülk alacaqdı.

Elə həmin gecə Ceyran kəcavənin pərdəsini salıb kənz-qaravaşları ilə, nökrələri ilə birlikdə yola düzəldi. Ceyran, Qısır Qarını da özüylə götürdü və Qısır Qarı da palanlı qatıra minib pərdəsi salınmış kəcavənin dalına düşdü.

Ceyran tələsirdi.

Tale Ceyranın üzünə gülmüşdü. Az bir müddətdən sonra Ceyran Təbrizə köçəcəkdi. Nəhayət ki, Ceyran Gəncədən köçüb gedir.

Ceyranın fikirləri, arzuları, ehtirası daha Gəncəyə sığışmırdı. Ceyran dünyanın daha böyük şəhərlərini arzulayırdı. Ceyran daha böyük sarayların yaxınlığında olmaq istəyirdi.

Vaxt var idi – Ceyran Gəncəni beləcə arzulayırdı, Gəncə onun üçün arzularının son həddi idi, könlündən Gəncə sarayı keçirdi, amma indi bunlar hamısı keçmişdə qalmışdı və indi daha Gəncəyə sığışmırdı. Gəncə sarayının sahibi də başqaları kimi deyildi, arvadı Qəmərbanudan başqa qadın tanımırdı və Ceyran az qala bütün ümidlərini üzmüşdü. Bu gün gecənin yarısı birdən-birə xanın adamları gəlib onu saraya aparanda, Ceyran elə bildi ki, birbaşa xanın yatağına girəcək, amma məlum oldu ki, yox, belə deyilmiş... Nəhayət ki, tale Ceyranın üzünə güldü, əfəl bir xan oğluna dünyanın ləzzətlərindən bir damcı damızdırıb Gəncəyə əlvida deyəcəkdi, Təbrizdə öz mülkünə köçəcəkdi, bir qalib kimi Təbrizə gələcəkdi və aqlı ilə, gözəlliyi ilə Təbrizi, lap elə həşt-behişti fəth edəcəkdi.

Fəttah yalnız Şah İsmayıl deyildi.

Həmin gecə pərdəsi salınmış kəcavənin içində gedə-gedə Ceyran özünü Şah İsmayıldan kiçik fəttah hiss etmirdi və bu cavan, gözəl, ehtirash qadının ürəyi dünyanın ən böyük arzuları ilə döyünürdü; bu arzular gələcəyin gözqamaşdıran varidatından, gələcəyin fironluğundan xəbər verirdi.

Gələcək Ceyranın idi.

IX

Makuya az qalırdı.

Bir azdan Makuya çatacaqdılar və orada gecələyəcəkdilər.

Günün günortaçağı idi və gün adamın üstünə sığırdı, amma Sofi isti hiss etmirdi, çünki Sofi neçə gün idi ki, birdən-birə bədbinləşmişdi – bu mənasız səfər, atın belində çölləri, düzləri ölçmək Sofinin heç xoşuna gəlmirdi; Sofinin bədbinliyi bir biganəliyə gətirib çıxartmışdı və qalın qurşağına baxmayaraq isti də Sofiyə təsir etmirdi. İstini Mahmud da hiss etmirdi. Sübh tezdən buralara bərk yağış yağmışdı və həmin yağış, elə bil, bu düzənliyə bir yaz tərəvəti gətirmişdi və hiss etdiyi bu yaz tərəvəti elə bil Mahmuda xəbər verdi ki, Məryəm də lap elə bu yaxınlarda buradan keçib, Məryəmin də fikrində Mahmud olub.

Mahmudun gündən-günə ümitsizləşən ürəyində bir ümid qığılcımı yandı.

Ən qəribəsi bu idi ki, Mahmudun ürəyində gündən-günə

artan ümitsizlik yalnız Məryəmlə bağlı deyildi, bu ümitsizlik ümumiyyətlə, insan əməli ilə bağlı idi. Hər gün rastlaşdığı adamlar, eşitdiyi hadisələr, gördüyü müsibətlər hər dəfə də yeni bir kəşfə çevrilirdi və bu kəşflər Mahmudun beynində insan xisləti ilə bağlı yüz cürə sual yağdırırdı və Mahmud bu suallara cavab tapa bilmirdi; Mahmud gözlərini yumurdu və gözlərinin qabağına müxtəlif rənglər gəlirdi, amma bu rənglər məhz hansı rənglər idi – qırmızıydımı, maviydimi, yaşılıydımı? – bilmirdi, amma bu naməlum rənglər ələmi hər tərəfə bir ümitsizlik saçırdı və bəlkə bu naməlum rənglər elə ümitsizliyin rəngi idi?

İrəlidə bir topa qara bulud göründü və belə bir aydın, günəşli gündə o qara bulud topası Sofini həyəcana gətirdi.

Sofi diqqətlə baxdı.

Mahmud təmiz idi, Mahmud belə şeyləri ürəyinə gətirə bilməzdi və Sofi bir bəhanə ilə Mahmudu burada qoyub irəli tək çapmalıydı; Mahmud belə şeyləri görməməli idi və hərgah hər şey Sofinin fikirləşdiyi kimi idisə, yolun yönünü dəyişmək lazım idi.

Sofi əli ilə qarnını tutub Mahmuda yaxınlaşdı və üz-gözünü turşudub:

– Sən burda dayan, mən indi gəlirəm – dedi və qara bulud topasına tərəf çapdı.

Sofi yaxınlaşdıqca o qara bulud topası enib-qalxırdı, hərəkət edirdi.

Sofi yaxınlaşdıqca o qara bulud topasından qarga-quzğun səsi gəlirdi, gülün, çiçəyin, otun ətrinə dünyanın ən tükürpədici qoxusu qarışırdı və bu qoxu getdikcə artırdı.

Sonra o qara bulud topasının altında boz bir qaraltı görünməyə başladı. Bu boz qaraltı adda-budda ağappaq ağarırdı, adda-budda qapqara qarahırdı və adda-budda qıpqırmızı qızarırdı.

Sofi gəlib bu yerə çatdı.

Sofinin atı ürkdü, lınxırdı; at burada dayana bilmirdi.

O qara bulud topası başdan-başa qarga-quzğun idi.

O boz qaraltı, kəsilməmiş insan başlarından düzəldilmiş eham idi.

Qarga-quzğun bu gəllələri didmişdi və didilmiş yerlərin

sümüyü ağarırdı; qapqara saçlar, saqqallar qaralırdı; qarga-quzğun bu kəllələrin bir çoxunun gözünü çıxarmışdı, amma bəzi kəllələrdə tək-tək gözlər qalmışdı və az qala pırtlayıb hədəqəsindən çıxacaq bu böyümüş tək gözlər, qapanmış kirpiklərin arasından təkə ağı görünən gözlər, quzğunların tamam qoparıb çıxarmadığı yarımçıq gözlər bütün Çaldıran düzünü örtmüş başsız cəsədlərə baxırdı. Bu başsız cəsədlər bir-birinə qarışmışdı, dəmir zirehləri, paltarları qana, torpağa bulaşmışdı, hər tərəf qalxan, qılınç, nizə idi və bu dəmirlər günün şüaları altında parıldayırdı.

Bu başsız cəsədlər Səfəvilərin qızılbaş döyüşçüləri idi və indi gözünü kəllələrdən düzəldilmiş ehamdan, başsız cəsədlərdən çəke bilməyən və bərkdən öyüyə-öyüyə qusan Sofi bilmirdi ki, beş gün bundan əvvəl bu Çaldıran düzündə qırğın olmuşdu və bu qırğın üç gün davam etmişdi: Osmanlı hakimi I Sultan Səlim Səfəviləri müsəlman dininin düşməni elan etmişdi və İslam müdafiəsi naminə iki yüz minlik türk ordusu ilə Azərbaycana girmişdi, 1514-cü ilin avqust ayında Səfəvilər dövlətinin – «Məmləkəti-Azərbaycan»ın yaradıcısı və hökmdarı Şah İsmayıl türk ordusundan bir neçə dəfə az qoşunla Sultan Səlimin Maku yaxınlığındakı bu Çaldıran düzündə qarşılaşmışdı, döyüşə girmişdi və məğlub olmuşdu.

Beş gün bundan əvvəl Şah İsmayıl adı bir döyüşçü qiyafəsində boz ürgənin belində oturub göz işlədikcə uzanan Çaldıran düzünə baxırdı və yağışlar çox yağdığı üçün payızqabağı təzədən göyərmiş, çiçəklənmiş bu torpağın bir azdan sonra süvari atlarının dirnağı altında didim-didim didiləcəyini, on minlərlə insan qanına bulaşacağını bilirdi; indi yalnız Maku camaatının tanıdığı Çaldıran düzünün bu gündən sonra bütün dünyada tanınacağını, Xandəmir kimi, Qəzvinə kimi tarixçi mirzələrinin¹ bu düzənliyin adını əbədləşdirəcəyini bilirdi. Lütfi paşa² da yaqın ki, Sultan Səlimin ordusunda idi və hər şeyi gözü ilə görmək istəyirdi.

¹ Xandəmir – əsl adı Qiyasəddin ibn Humaməddin əl-Hüseyni (1475-1536); Mir Yəhya əl-Hüseyni əl-Qəzvinli (1481-1555); orta əsr görkəmli Azərbaycan tarixçiləri və Şah İsmayıl sarayına yaxın adamlar idi.

² Lütfi paşa – XVI əsr məşhur türk saray tarixçisi idi. Sultan Səlimin hərbi səfərlərində iştirak edirdi. Çaldıran müharibəsini təsvir edən «Tarixi ali-osman» əsərinin müəllifidir.

Şah İsmayıl burasını da yaxşı bilirdi ki, Sultan Səlimin ordusu təkcə sayca çox deyildi; Sultan Səlimin ordusu hələ yeni başlamış bu əsrin ən müasir ordusu idi, on min tufəngli, yüz araba toplu, zərbəzlə, badliclə¹ silahlanmış ordu idi və türk döyüşçüləri də vuruşan döyüşçü idi, ağıllı, təcrübəli, igid döyüşçü idi: Səfəvilərin topu yox idi, qoşunun sayı az idi.

Sultan Bəyazidin vaxtında Şah İsmayıl Osmanlıların arasında bir «ata-oğul münasibəti» var idi, amma elə o vaxtdan Trabzon hakimi Yavuz Səlim bu münasibəti qəbul edə bilmirdi və bu münasibətə etibar etmirdi. Yavuz Səlim Şah İsmayıl Osmanlı torpağını da «Məmləkəti-Azərbaycan»a qata biləcək bir qüvvə və bacarıq görürdü. Sultan Bəyazid Xorasan və Türkünstan üzərinə yürüşlərindən sonra «Məğlubedilməz» şöhrət qazanmış Şah İsmayıl Cənuba yönəltmək istəyirdi və məktublarından birində açıq yazırdı: «Siz Rum elini istila etmək fikrindən ümidinizi kəsin. Yaxşısı odur ki, İran, Turan və Hindistandakı xanlıqları məhv edib, o tərəflərdə olduqca qüvvətli bir dövlət təşkil edin.» Amma bu etibarsız dünyanın işini nə bilmək olardı və kim zamanət verə bilirdi ki, həmin «olduqca qüvvətli bir dövlət» doğrudan da axıra qədər «dəymə mənə, dəyməyim sənə» siyasətinə sadıq qalacaq? Trabzon hakimi Yavuz Səlim Sultan Bəyazidin taxtını ələ alıb I Sultan Səlim olduqdan sonra, Şah İsmayılın ən qəddar bir düşməni meydana çıxdı və Sultan Səlim müftiləri, fəqihləri və qaziləri toplatdırıb əmr ilə Şah İsmayılın və qızılbaşların hamısının əleyhinə fitvə hazırladı.

Sultan Səlim usta və hiyləgər bir adam idi və Şah İsmayıl bunu da bilir və qiymətləndirirdi. Şah İsmayıl İspaniya kralı V Karla məktub yazmışdı və həmin məktubda Sultan Səlimin hiyləgərliyini bütün osmanlılara aid etmişdi: «Hiyləgər osmanlılara etibar etməyin, çünki Sultan elə bir adamdır ki, onun üçün ittifaq, and, vədlərə sədaqətin heç bir qiyməti yoxdur və o Sizi məhv etmək üçün əlindən gələni edəcəkdir».

İspanların kralından bir xəbər çıxmıdı...

Şah İsmayıl bütün bunları bilirdi, amma Şah İsmayılın ürəyində heç bir nigarançılıq yox idi, onsuz da «məmləkətin

ətrafında həmişə at cövlan etmişdi»¹ və Şah İsmayıl Sultan Səlimə göndərdiyi məktubda yazırdı ki, «məmləkət gəlinini o şəxs möhkəm quca bilər ki, sivrilmis qılıncın dodadığından öpə».

Məsələ yalnız bunda deyildi ki, keçən əsrin sonunda «Azərbaycan taxtı və səltənəti uğrunda» mübarizəyə qalxmış İsmayıl cəmi on dörd il ərzində yalnız Azərbaycanda deyil, Amu-Dəryadan tutmuş Fərat çayına kimi bir ərazidə, İraqı, Diyarbəkri, Kiçik Asiya'nın bir çox vilayətlərini, Xorasanı əhatə edən bir ərazidə qılınc gücünə qüdrətli Azərbaycan Səfəvilər dövləti yaratmışdı və ölümə min dəfələrlə üzbəüz dayanmışdı və buna alışmışdı; məsələ bunda da deyildi ki, Sultan Səlim topuna arxayın idi, Şah İsmayıl isə həmişəki kimi özünə arxayın idi və Quranda belə yazılındı: «Ya peyğəmbər! Dindarları həvəsləndirib vuruşmağa təşviq et; əgər aranızda iyirmi nəfər mətanətli adam olsa, onlar iki yüz nəfərə qalib gələr». Düzdü, Şah İsmayıl peyğəmbər deyildi, amma hər halda əlinə Zülfüqar² almışdı və ordu da sədaqətli ordu idi, hətta dünyanın aldığı məlumata görə toy məclisi qurulmuş bir nəfər gənc Şah İsmayılın çağırış fərmanını eşidib zifaf gecəsində gəlin ilə görüşmədən orduya qoşulmuşdu.

Məsələ burasında idi ki, həmin yay günü Çaldıran düzü birdən-birə Şah İsmayıl boz ürgənin belindən alıb uşaqılıq illərinə aparmışdı və Şah İsmayıl heç cürə özünü ələ alıb, o uzaq uşaqılıq illərindən qopub ayrılı bilmirdi.

Şah İsmayılın ürəyində hamıdan, hətta özündən də gizlətmək istədiyi – amma bacarmadığı – bir nöqtə var idi, bu nöqtə çox kövrək idi, çox kiçik idi, zərif idi, amma sehrli idi, çünki o kiçik nöqtədə elə bil böyük bir səhra yerləşirdi və bu səhrada sərin yel əsirdi, meh əsirdi və bu yel də, bu mehriban meh də onun hissələri idi, hamıdan gizlətmək istədiyi həmin hissələr ki, Şah İsmayıl Xətai imzası ilə yazan bir şairə çevirirdi. Şah İsmayıl və Xətai bir nəfərdə bir-birinə tamamilə zidd olan iki nəfər idi və indi Şah İsmayıl istəmədi ki, döyüşqabağı Xətaiyə çevrilsin.

¹ Şah İsmayılın öz sözləridir.

² Zülfüqar – İmam Əlinin qılıncının adıdır. Burada şairiyyətin rəmzi mənasında işlənmişdir.

¹ Zərbəzlə, badlic – XVI əsrin əvvəllərində ixtira edilmiş odlu silah növləri.

Şah İsmayılın ən yaxın və inanılmış əmirlərindən Əşikagası Durmuş xan atını hökmdarın yanına sürdü və nə isə soruşmaq istədi, amma şahı çox fikirli gördüyü üçün bir söz deməyə cəsarət etmədi.

Şah İsmayılın uşaqlığı Çaldıran düzündə keçməmişdi, amma o uşaq indi Çaldıran düzündə alabəzək kəpənlər tuturdu, qarışqa yuvalarına tamaşa edirdi, gül-çiçək dəridi sonra arxası üstə göy çəmənləkdə uzanıb göyə baxırdı, sonra gözlərini yumurdu və gələcəkdəki dünyasına girirdi; həmin gələcək dünya təmiz idi, pak idi, sevgi, məhəbbətlə dolu idi, qansız idi, qırmızıya boyanmamışdı, hiyləsiz idi, siyasətsiz idi və başdan-başa şər içində idi.

Şah İsmayıl indi bu Çaldıran düzündə arxası üstə uzanıb gözünü yummuş o uşağın dünyasından – arzulanan, amma heç vaxt gerçək olmayacaq dünyasından çıxıb boz ürgənin belinə qayda bilmirdi və birdən-birə Şah İsmayıl bu il anadan olmuş oğlu Təhmasib Mirzəni xatırladı və Şah İsmayıl ələ gəlmişdi ki, indi Çaldıran düzündə beləcə arxası üstə uzanıb gözünü yummuş uşaq özü yox, Təhmasibdir, indicə qalxıb iməkləyəcək; Təhmasibin iməkləməyini gözüünün qabağına gətirdi və gülümsədi, sonra bu gülüş sifətindən çəkildi və İsmayıl fikirləşdi ki, bəlkə bir vaxt babası Şeyx Cüneyd də beləcə öz oğlunu – Şeyx Heydəri xatırlayıb, Şeyx Heydər də beləcə öz oğlunu – Şah İsmayılı xatırlayıb... Yəqin bir vaxt gələcək ki, Təhmasib də öz oğlunu beləcə gözlərinin qabağına gətirəcək... Adlar dəyişir, sifətlər dəyişir, hisslər həmin hisslərdir, xislət həmin xislətdir və əslində dünyada heç nə dəyişmir, həyat elə bir məhəccərin içindədir ki, heç vaxt bu məhəccəri dələməyəcək. Bu fikir İsmayılı darıxdırdı, ürəyini qısdı və bu dəm məşhur Səfəvi sərkərdəsi, Diyarbəkr hakimi və Şah İsmayılın yeznəsi Xan Məhəmməd Ustaclı qaynının köməyinə gəlmişdi. Azərbaycanın kəşfiyyatçı atıları xəbər gətirmişdi ki, Sultan Səlimin ordusu üzə Çaldıran düzünə tərəf arxayın-ərxayın gəlməkdədi və düşmənin ordusunun say çoxluğundan, yeni silahından narahat olmuş Xan Məhəmməd Ustaclı osmanlıların üstünə qəflətən hücum çəkmək istəyirdi.

Xan Məhəmməd Ustaclı çapa-çapa Şah İsmayılın qabağına gəlmişdi, Şah İsmayılın belindən yerə sıçradı və təzim etdi:

– Şah sağ olsun, onlar yolda ikən üstlərinə hücum edə! Xan Məhəmməd Ustaclının bu sözləri birçə anın içində Şah İsmayılı o uzaq uşaqlıqdan, o təmizlikdən, qayğısızlıqdan qoparıb boz ürgənin belinə gətirdi və o xatirələrin yerini dərin bir təəssüf hissi, bir həznilik tutdu; sonra Şah İsmayıl bütün iradəsini toplayıb özünü bu təəssüf hissi və həzniliyin də içində çıxartdı.

Şah İsmayıl son on beş ili birlikdə at belində keçirdikləri sərkərdəsini hirsə təpədən dırnağacan süzdü və səhərdən bəri səssiz dayanmış Əşikagası Durmuş xan yaxşı öyrəndiyi bu acılıq baxışların mənasını dərhal başa düşdü və dedi:

– Sənin tədbirlərin Diyarbəkrdə işə keçər. Burada Şah İsmayıl var, rəy və göstəriş də onundur!

Xan Məhəmməd Ustaclı Əşikagası Durmuş xana cavab vermədi, çünki bu ölüm-dirim mübarizəsi ərəfində belə bir adamla ağır-ağıza verməyi və onun səviyyəsinə enməyi öz ləyaqətinə sığışdırmadı, bir ürək ağrısı ilə təkcə bunu fikirləşdi ki, yaltaqlıq necə bir sirr-xudadır ki, İsmayıl kimi böyük adamlar da yaltaqsız keçinmir və əslində yaltaqlığa möhtacdirlər?

Şah İsmayıl elə bil ki, çarıkbaşının¹ ürəyindən keçənləri oxudu və bu dəfə Əşikagası Durmuş xana ötkəm bir nəzər saldı, sonra dedi:

– Mən karvan basan quldur deyiləm!

Xan Məhəmməd Ustaclı qəzəblə alışıb-yanan bu gözlərə baxdı, hirsədən şahın uzun bıqlarının nazik uclarının titrədiyini gördü, uzunsov təmiz sifətinə qırmızı əsəb ləkələrinin düşdüyünü gördü və Xan Məhəmməd Ustaclı bu uzun illər boyu neçənci dəfə heyranət etdi ki, bu dünyanın necə işidi ki, boz ürgənin belində oturub hirsədən Çaldıran düzünə sığışmayan bu zəhmli adam belə sözlər deyir:

Sorsa, Xətai kimdir, eşqimdə ol pəri,
Bir binavayi-xəstədilü natəvan derəm.

Şah İsmayıl bir tərəfdən sarayda Məliküm-şüəra Şirvanlı Həbibinin başçılıq etdiyi ədəbi məclisin ən adi bir üzvü kimi,

¹Çarık – ayrı-ayrı qızılbaş qoşunları belə adlanırdı.

qəzəl və qoşmalar yazırdı və məclisin bu şeirlər barədə fikrini şeirlərindən başqa heç nəyi olmayan kimsəsiz bir şairin ürək çırpıntıları ilə gözləyirdi, bir tərəfdən də Xan Məhəmməd Ustacının bir müddət bundan əvvəl verdiyi: «– Rəiyyat baş qal-dırsa nə etməli?» – sualına – «Əgər rəiyyat bir söz belə dili-nə gətirsən, mən Allah-taalamın köməyi ilə qılınca əl ataram və bir nəfəri də sağ qoymaram» – deyər cavab verirdi və Xan Məhəmməd Ustacılı Sahibi seyf vəl-qələmin¹ sərt sifətinə baxa-baxa birçün an belə tərəddüd etməirdi ki, belə də olar, İsmayıl de-diyi kimi də edərdi.

Şah İsmayıl o Çaldıran düzündə yalnız Xan Məhəmməd Ustacının sözlərinə qəzəblənməmişdi – şah, Xan Məhəmmədin keçirdiyi hissləri başa düşürdü və yaxşı bilirdi ki, yeznəsi qorxaq deyil, az qala əfsanəvi bir cəngəvardir, qılını mənəkəm tutan əli var, düşməninə aman verməyən cəsarətli ürəyi var, vətənə, məzhəbə və Şah İsmayılı sədaqətli qəlbi var, amma Xan Məhəmməd Ustacılı indi bir sərkərdə kimi tələş hissi keçirirdi və buna haqqı da var idi: Şah İsmayıl Roma papasından tutmuş İspaniya kralı V Karla kimi, İoanitlər ordeninin² başçısından tutmuş Polşa kralınacan, Venetsiyadan tutmuş Macarıstanacan bütün Avropa ilə Sultan Səlimin əleyhinə ittifaq bağlamağa təşəbbüslər göstərmişdi – məktublar yazmışdı, elçilər göndərmişdi, amma indi bu Çaldıran düzündə iki yüz minlik Sultan Səlim ordusu ilə təkbətək dayanmışdı; Şah İsmayılı qəzəbləndirən bu baş tutmayan ittifaq, bu təkbətəklik də deyildi – iyirmi səkkiz illik ömrü boyu Şah İsmayıl artıq dəqiq bilirdi ki, siyasət elə bir aləmdir ki və şahlıq da elə bir taledir ki, ən çətin məqamda yeganə pənah öz qılının və şüurundur və bu həyat da elə bir həyattır ki, əslində düşmənlə təkbətək dayanmaq bir o qədər də qorxulu şey deyil, buna öyrəşirsən, çünki əslində hökmdar həmişə düşmənlə təkbətəkdir, öz yataq otağında belə, istirahət çağlarında belə düşmənlə təkbətəkdir, ən qorxululu gecələrin sakitliyində və tələsik-sizliyində özün özünə təkbətək dayanmaqdır.

Şah İsmayılı qəzəbləndirən səbəb sövq-təbii idi, döyüşqa-

bağı qətiliyə, sərtliyə və qəddarlığa bir hazırlıq idi və həmişə böyük döyüşlər ərəfəsində belə olmuşdu: bu sövq-təbii qəzəb şairi şahın bədənindən qovub çıxarırdı, şairi döyüş hərəsinə çevirirdi. Bayaقدan bəri Çaldıran düzündə arxası üstə uzanıb gözlərini yummuş o uşağın dünyası indi tamam yox olub getmişdi, bir əlçatmazlıqda, ünyetməzlikdə qalmışdı.

Az bir müddət ərzində Çaldıran düzündə top-tüfənk səsi, qılınca-qalxan səsi, insan qəzəbi və insan naləsi, ad kişnərtisi ərsə qalxdı və bütün yuruluşlarda, döyüşlərdə həmişə Şah İsmayıl ordusunu müşayiət edən və döyüşçülərin vuruşmaq əzmini qaldıran ozanların (türkü varsagıları, çukurlarda³ çalınan cəngilər bu vəhşi səsküyü içində itib batdı, eşidilməz oldu, Çaldıran düzü qan qırmızısına büründü və Şah İsmayıl salnaməçilərin «cəsarət dənizinin nəliyi, dilavərlik meydanının pələngi» adlandırdıqları osmanlı sərkərdəsi Əlibəy paşa Malquc oğlunu şəxsən qılınca zərbəsi ilə vurub öldürsə də, vuruşda ən adi bir Səfəvi əsgəri kimi iştirak etsə də, baş sərkərdə kimi bütün çəriklərin əməliyyatlarına rəhbərlik etsə də say və silah öz işini gördü – Şah İsmayıl Çaldıran müharibəsində məğlub oldu, ağır yaralanıb ordusunun salamat qalmış hissələri ilə Azərbaycandan içərilərinə çəkildi.

Şah İsmayıl neçə gün sayıqladı, neçə gün Şah İsmayılı qara basdı, heç kimi tanımadı, heç nə eşitmədi və nəhayət, özünə gələndə, ilk dəfə gözlərini açanda nə ailəsini, oğlanlarını, nə qoşunu, nə Təbrizi soruşdu, ən birinci Behzad⁴ xəbər aldı: – Kəmaləddin salamatdı?

Bu sual çox gözlənilməz oldu, çünki bu dəm Şah İsmayılın yatağı ətrafında toplanmış sərkərdələrin, vəzirlərin, əmirlərin heç biri Behzad hayında deyildi və Behzad heç ağrılarına da gəlmirdi; bu adamlardan kimi intiqam hissi ilə alışıb-yanırdı, kimi ürəyinin dərinliyində öz gələcək taleyinin hayında idi, kiminin də bütün fikri-zikri bundan ibarət idi ki, Şah İsmayıl tez sağalsın, tez ayağa qalxsın və bütün qayğıları yenə öz üzərinə götürsün – bu qayğıların hamılıqla da olsa yükünə daşımaq çox çətin və dözülməz idi.

¹ Sahibi seyf vəl-qələm – mənası «Qılınca və qələm sahibi» deməkdir. Müasirləri bəzən Şah İsmayılı belə adlandırdılar.

² İoanitlər ordeni – salıqçı cəngəvərlərin hərbi təşkilatı.

³ Türkü varsagıları – ozan məhənləri; çukur – saz.

⁴ Kəmaləddin Behzad 1450-1535 (36) – böyük Azərbaycan miniatür rəssamı. Şah İsmayılın sarayında kitabxana rəisi olmuşdur.

– Salamətədi, şah...

Şah İsmayılın kağız kimi ağappaq və tamam zəifləmiş sifətindən yüngül bir təbəssüm ötüb keçdi və hələ də elə bil torun arxasından baxan gözləri bir anlıq işıqlandı.

Sultan Səlim Çaldıran döyüşündə həlak olmuş Səfəvi döyüşçülərinin başlarını kəsdirib bu başlardan ehram düzəltmişdi, sonra qoşunu Çaldıran düzündən çəkib Xoyu, Mərəndi tutmuşdu, Təbrizə yaxınlaşmışdı.

Sofinin bütün bunlardan xəbəri yox idi.

Sofinin bundan da xəbəri yox idi ki, kəllələrdən düzəldilmiş bu ehramın lap yuxarısındakı təkcə başın sahibi qəlbəğahda Sultan Səlimin çadırına təkbəşinə hücum çəkəndə sinəsi top gülləsinə hədəf olmuş məşhur sərkərdə Xan Məhəmməd Ustəçli idi; qarga-quzğun həmin başın gözlərini çıxartmışdı, alnını, yanaqlarını dəşik-dəşik eləmişdi, dilini, dodaqlarını qopartmışdı.

Sofi gözlərini bu kəllə ehramından, bu başsız cəsədlərdən çəkə bilmirdi.

Öyüməkdən Sofinin bütün sinəsi sancırdı, bütün bədən ağrıyırdı, nəfəs ala bilmirdi, amma Sofi gözlərini bu kəllələrdən, bu cəsədlərdən çəkə bilmirdi, elə bil ki, bu kəllələr, bu başsız cəsədlər, bu qan qırmızısı Sofinin gözlərinə gözə görünməyən qarmaq atıb tarım-tarım özünə tərəf çəkib saxlamışdı; Sofinin gözləri də ağrıyırdı, göz qapaqları qırpılmışdı, bərəlib açıqca qalmışdı.

Qarqa-quzğun göydə qıy vururdu. Yerində dayana bilməyib fınxıran, başını cilovdan xilas etmək istəyən at və bərkədən öyüyə-öyüyə atın belində oturmuş diri insan, Çaldıran düzündəki cəsəd sakitliyini pozmuşdu.

Qarqa-quzğun yavaş-yavaş az qala Sofinin lap başının üstündən ötməyə başladı və Sofi dimdiyi, caynaqları, qanlı quşların qanadlarının altından gələn yeli sifətində hiss etdi; bu yel elə bil ölümün, qəbir qurdlarının nəfəsi idi və ölümə belə bir yaxınlıq Sofini özünə gətirdi; Sofinin saçları heyvani bir dəhşətdən qabarıb dik durdu və Sofi başa düşdü ki bircə an belə itirmədən geri çapmaq lazımdı, Mahmudu bu tərəflərə gətirmək olmaz, Mahmudun yolunu döndərmək lazımdı, çünki Mahmud bütün bunları görməsin gerek, Mahmud təmizdi,

kövrəkdi və bu təmizlik, bu kövrəklik bu müsibətə dözə bilməz.

Elə bu zaman Çaldıran düzündün o qarga-quzğun səsi içindən Mahmudun fəryadı eşidildi:

– Sofi! Sofi! Beş qarış torpaq üstə? Bir kisə qızıl üstə?! Uşaq olmayıbmı bunlar? Göyü, ayı, ulduzları görməyibmi bunlar? Şümr¹ olub bir-birinin başını kəsirlər, Allah buna niyə dözdür, Sofi?

Mahmud Sofinin ardınca çapıb gəlmişdi və Çaldıran düzü ilə üzbəüz çıxmışdı.

Sofi Mahmuda baxırdı, Mahmudun səsi beyninin hər bir hüceyrəsinə yayılırdı və Sofi ağlayırdı; Mahmudun səsinə türkürpədən bir fəryad var idi, amma bu fəryad Keşişin həyatında, Dəməngir İsrailin qarşısındakı fəryad deyildi, bu fəryad da qorxu, ürkü yox idi, bu fəryad başdan-baş bir yangı idi.

Sofi için-için ağlayırdı. Sofi hər şeyi yadından çıxartmışdı, hətta belindəki qurşağı da bu dəm yadından çıxartmışdı.

Qarqa-quzğun qıyı arasından Mahmudun səsi gah eşidilir, gah da eşidilməz olurdu:

– Mehdi Sahibi-əzzaman² nəyi gözləyir, niyə zühur etmir, niyə bu zülmətə dözdür, bundan artıq bir müsibət olarmı, niyə gəlib dünyanı düzəltmir?

Bəlkə yoxdu, olmayacaq Sahibi-əzzaman, Sofi, ona görə? Bəlkə düzəltmək olmaz bu dünyanı, Sofi, ona görə gəlmir?

Bu küfr sözlər belə daha Sofini qorxutmurdu, çünki dünyanın bütün qorxuları bu Çaldıran düzündün yanında bir heç idi. Sofi için-için ağlayırdı. Sofi Mahmudun dərdinə şərik idi.

Sofi atı Mahmudun qabağına sürüb ağlaya-ağlaya:

– Gedək. – dedi. – Gedək burdan!..Gedək...

Bu dəm Sofi Mahmudu qucaqlamaq istəyirdi, öpüb bağrına basmaq istəyirdi, ömründə olmamış və bundan sonra daha

¹ Şümr – Dəməşq xəlifəsi Yazid ibn Müaviyənin sərkərdələrindən biri olmuşdur və İslam tarixinə görə vuruşma zamanı İmam Hüseynin başını kəsmişdir.

² Mehdi Sahibi-əzzaman – 12-ci imamın adıdır, dinə görə qeyb olub və dünyanın axırında gəlib insanlığı xilas edəcəkdir.

olmayacaq doğma balası kimi Mahmudun dərini azaltmaq istəyirdi, çünki Mahmud bu Çaldıran düzündə yeganə nəfəs idi.

Mahmud eyni çılgınlıqla:

– Gedək! – dedi. – Gedək, Sofi! – Və Mahmud nazik boğazının damarları şişə-şişə farsca qışqırdı: – Ey müsəlman, dər-dərman nist əlqiyas!..¹

Mahmud bu sözləri deyə-deyə atın başını döndərüb çapdı. Çaldıran düzündən uzaqlaşdı, amma elə bil Dağlı Arvad² dağlardan enib Çaldıran düzünə gəlmişdi – Mahmudun sözləri qarga-quzğunun səsi ilə bir müddət əks-səda verdi, Mahmudla Sofinin ardınca qovdu:

– ...dərman nist əlqiyas!..

– ...dərman nist əlqiyas!..

– ...dərman nist əlqiyas!..

Sofi var gücü ilə Mahmudun ardınca çapa-çapa bu Çaldıran müsibətindən, bu qarga-quzğun əks-sədasından uzaqlaşmaq istəyirdi, amma Sofi hələ bilmirdi ki, müsibət təkcə Çaldıran müsibətindən ibarət deyildi.

Sofi indi başa düşmüşdü ki, nə üçün bir həftədən artıq bir müddətdi Ziyad xanın adamlarından xəbər-ətər yoxdur, nə üçün Ziyad xana göndərdiyi ikinci və üçüncü məktuba cavab yoxdur. Sofi Çaldıran düzündəki geyimlərini indi xatırlayıb başa düşdü ki, Sultan Səlim ordusu ilə Səfəvilər arasında qırğın olub və deməli, indi baş qarışıq idi, indi yaqin Gəncədə aləm bir-birinə dəymişdi.

Düzdü, Sofi bunları başa düşmüşdü, amma əslində Sofinin heç nədən xəbəri yox idi.

Sofinin xəbəri yox idi ki, artıq neçə gündü Gəncə taxtında təzə bir xan oturub və Qarabağ bəylərbəyliyi bu yeni hökmdarının adı Bayandur xandır.

Ziyad xan Gəncədə Mahmudla görüşüb Mahmudu bu səfərə yola salanda təkcə Bayandur bəy bilirdi ki, bu ata-oğul ayrılığı əbədi ayrılıqdı, çünki Ziyad xanın ömrünə az qalmış-

¹ Şorq aləmində geniş yayılmış bu məşhur kəlamın tərcüməsi belədir: «Ey müsəlmanlar, bizim dərdimizin dərmanı yoxdur».

² Dağlı Arvad – əlsanaya görə, gözügörünməz bir qadındır, dağlarda yaşayır və əks-sədanı da verən odur.

dı, çünki Bayandur bəy bütün hazırlığı görmüşdü və hər şey Sultan Səlimin Azərbaycana yürüşünə bənd idi.

Dəli bir taxt-tac ehtirası Bayandurun bütün varlığını sarıtmışdı, bu ehtiras Bayanduru məhv edirdi, canavar kimi bütün içini yeyirdi və Bayandur yaxşı bilirdi ki, bu ehtiras onu ya qara torpağın altına aparacaq, ya da Ziyad xanın taxt-tacında oturdacaq.

Bayandur bəy Ziyad xanın hər bir hərəkətində, hər bir sözündə, hər bir tədbirində bir qüsür görürdü və hərgah Bayandur bəy özü xan olsaydı, bu siyasət qüsurlarının, bu münasibət qüsurlarının, bu hakimiyyət qüsurlarının heç biri olmaya-caqdı.

Həmin «hərgah»lar taxt-tac ehtirasının başlanğıcı oldu.

Aıaah Bayanduru hökmdarlıq üçün yaratmışdı, ya da ki, yaşamağın mənası yox idi.

Sultan Səlim adamlarının xüsusi çaparı gecə ilə böyük yürüşün başlanmağı xəbərini Bayandur bəyə çatdıranda elə həmin gecə də Bayandur bəy gələcək amansızlıqdan, gələcək şücaətlərdən xəbər verən bir qətiyyətlə Ziyad xanın yataq otağına girdi və özü öz əli ilə xəncəri dəstəyinə kimi, yatmış Ziyad xanın sinəsinə sapladı.

Ziyad xan bircə anlıq gözlərini açmağa macal tapdı və dərhal Bayandur bəyi tanıdı və hər şeyi başa düşdü, hələ tamam axıb getməyən xırda tum gözləri bu köçəkək məqamında imkan tapıb istehza etdi, sonra Ziyad xan pıçıldadı:

– Mənim canımı qurtardın...

Bayandur bəy nə o anda, nə də çox-çox sonralar bu sözlərin mənasını başa düşmədi, uzun-uzun illər keçdi, Bayandur xanın başına çox qəzavü-qədər gəldi, taxtdan salındı, yenə taxta çıxdı, əsir düşdü, gözləri çıxarıldı, qaçıb dağlara çəkildi, qalalarda gizləndi və ömrünün sonuncu günü ölüm yatağında can verdiyi vaxt Ziyad xanın uzaq-uzaq keçmişlərdə qalmış səsi həmin sözləri bir də pıçıldadı və qoca Bayandur yalnız o zaman bu sözlərin mənasını dərk etdi.

Ziyad xanın sinəsinə xəncər sapladığı həmin anda mənasını başa düşmədiyi bu sözlər Bayandur bəyi üşüm-üşüm üşütdü.

Ziyad xan buna da macal tapdı ki, əlini sinəsinə sürtsün

və öz qanına bulaşmış iri pəncəsini Bayandur bəyin sifətinə yapışdırırsın.

Sonra Ziyad xan keçindi.

Bayandur bəy məhur kimi sifətinə yapışdırılmış bu isti qanının tamamı ağzında hiss etdi, qoxusunu duydu. İndiyə qədər Bayandur bəy ya uşaq vaxtı yıxılıb ağzı əziləndə, ya burnu qanayanda, ya da sonralar döyüşlərdə yaralananda öz qanının tamamı hiss etmişdi, amma indi ağzında tamamı duyduğu bu qan öz qanı deyildi, başqa adamın qanı idi, yad qanı idi və bu qanın tamı də başqa cür idi.

Sonralar camaatın «Qurd» ləqəbi verdiyi Bayandur xan baş kəsdirəndə də, adam öldürəndə də, döyüş meydanlarında da həmişə ağzında belə bir tam hiss edirdi – yad adam qanının tamamı.

Sofinin bütün bunlardan xəbəri yox idi.

Bayandur xan həmin qətl gecəsinin səhəri Gəncə taxtına çıxarkən hələ evlərə od vurmamış, – Ziyad xanın və Qəmərbanunun əli qılınc tutan bütün qohum-əqrəbasını qılıncdan keçirməmiş ilk tədbiri bu oldu ki, Mirzə Salmanın saqqalını dibindən qırıxdırdı və cavana, qocaya baxmayıb bütün saray əhli qarşısında Mirzə Salmanı rüsvay etdi:

– İndi daha şəhadət barmagını keçə saqqalına oxşayan saqqalına dolaya bilməyəcəksən, – dedi. – Gicişəndə şəhadət barmagını bilirsən nə elə?..

Sonra Mirzə Salmanı axsaq bir eşşəyin belində tərsinə oturdub ayaqlarını heyvanın sağrısına sarıtdı, başına bir kasa qatıq tökdürüb Gəncədən qovdu və bundan sonra heç kim bilmədi ki, Mirzə Salmanın axırı nə oldu.

Sofinin bundan da xəbəri yox idi ki, çapa-çapa Çaldıran düzündən qaçdıqları zamanda, Gəncənin çöllərində, dağlarında birçə günün içində tamam-kamal qocalıb əldən düşmüş ayağı yalın, başı açıq havalı bir qarı dolaşırdı və o qarı gecə-gündüz ağaclar üçün, kol-kos üçün, dağlar üçün, daşlar üçün belə bir mahnı oxuyurdu:

Öldü Ziyad xanım, Mahmudum itdi,
O itkin Mahmudun anasıyam mən...
Sagalmaz dərdlərin binasıyam mən...
Qəmli hicranların dəryasıyam mən...

Əlbəttə, Sofi burasını da bilmirdi ki, gecə-gündüz bu mahnını oxuya-oxuya dağları, meşələri dolaşan bu havalı qarı biri dişi, o birisi erkək iki canavara rast gələcəkdi və ac canavarlar qarını yeyəcəkdi və o vaxtdan da Gəncə meşələrində bu iki canavardan dünyanın ən qəribə canavar nəslə törəyəcəkdi: həmin nəsildən olan canavarlar ulamaq əvəzinə, gecə-gündüz adam səsi ilə ağlayacaqdı...

X

«Ey müsəlman Allah! Ey Məhəmməd peyğəmbər! Əgər, siz varsınızsa, əgər, siz haqsınızsa, mənə kömək edin. Kömək edin mənə! Mən xaçpərəstəm...», amma mən də, axı, insanam və mən hər hansı bir xaçpərəst kimi, hər hansı bir müsəlmanın da burnunun qanamağını istəmirəm. Əgər, sən istəmədin ki, Mahmudla biz bir yerdə olaq, onda niyə bəs Mahmudun ürəyində mənimçün yer ayırdın? Ey İsa! Ey müqəddəs ana! Ey Allah! Axı, siz hər şeyi bilirsiniz, siz hər şeyi görürsünüz, axı, siz qadirsizsiniz! Bəs nə üçün siz mənim ürəyimi Mahmudun məhəbbəti ilə alışıdırmissiniz? Nə üçün mənim bütün fikrim-zikrim Mahmudun yanındadı? Nə üçün mən yatanda da, duranda da Mahmudu istəyirəm, Mahmudu arzulayıram? Nə üçün mənim bütün bədənəm, bütün vücudum, bütün varlığım Mahmudun həsrətindədi? Əgər siz bilirdinizsə Mahmud mənim olmayacaq və bu məhəbbət, bu istək bu qədər təhqirlərə dözəcək, bu qədər işgəncə görəcək, mənim atama bu qədər iztirablar gətirəcək, onda nə üçün bəndənizin ürəyini bu məhəbbətə düşər edirdiniz?».

Məryəm xaç çevirdi.

Məryəm səhərdən bəri yuxuya gedə bilməyən, çırpınan bəyində söylədiyi bu sözlərə heyrat etdi və özü öz sözlərindəki gizli şübhədən, şəkədən ürkdü.

Elə bil bu sözləri Məryəm demirdi, kimsə başqası deyirdi.

Məryəm qaranlıq içində bir də xaç çevirdi.

Hərgah Məryəmin ürəyində Allahın, İsanın, Müqəddəs ananın varlığına və qüdrətinə belə bir şübhə oyanıbsa, bəlkə elə bu, Məryəmin günahlarının nəticəsidir? Bəlkə bu, müsəl-

man hümmətinə məhəbbət yetirməyin sayəsində? Bəlkə bu bir pis təlsimdi, bir bəd şəhridi?

Və Mahmuddu sehrbaz? Mahmuddu onu yolundan azdıran? Mahmuddu onun ürəyində şəkklər yaradan? Bu pislik və bədlilik Mahmuddan gəlir?

Bu sualların buz soyuqluğunu Məryəm bütün bədəni ilə hiss etdi, elə bil bir buz parçasını Məryəmin gecə köynəyinin yaxasından bədəninə salmışdı, döşlərinin arasından sürüşüb aşağı düşdü və vücuduna buz soyuqluğu gətirdi.

Yox! Yox! Mahmud müqəddəslərin müqəddəsidir. Mahmud təmizlərin təmizidir.

Bu inam yenə Məryəmin bədəni qızdırdı, bayaq o buz parçasının döşlərinin arasından sürüşdüüyü xətt indi birdən-birə alışıb-yandı. Məryəm bütün köksü ilə, bütün bədəni ilə Mahmudu istədi və bu istək o qədər cismani idi ki, Məryəm yatağında qovruldu, nəfəsi tıncıxdı, sinəsindən bir inilti qopdu.

Baba Keşiş dik atılıb yerində oturdu və kiçik pəncərədən güclə süzülən ay işığında Məryəmə tərəf baxdı. Baba Keşiş heç nə görmürdü, amma hiss edirdi ki, Məryəm yenə yatmayıb; Məryəm yenə yatmayıb və sabah Məryəm daha artıq solacaq, əriyəcək.

Bütün bunlar nə vaxt qurtaracaq? Bu cansız qızın, bu təmiz, pak qızın əzab-əziyyətləri nə vaxt sona yetəcək? Müqəddəs Evə az qalıb. Az qalıb. Müqəddəs Qoca kömək əlini uzadacaq. Müqəddəs Evin qapıları Baba Keşişin üzünə açılacaq.

Məryəm hiss edirdi ki, atası otağın qaranlığında ona baxır. Yox, Məryəm istəməirdi ki, Baba Keşiş bu dəm ona baxsın, yox, baxma, ata, çünki ay gedər batan yerə, ata, mələklər yatan yerə, ata, sinəmi nişan qoydum, ata, yar oxun atan yerə...

Baba Keşiş pıçıltı ilə qızını çağırırdı:

– Məryəm...

Məryəm cavab vermədi, Məryəm ürəyində yalvardı Baba Keşişə, dağlar dağımdı mənim, ata, dedi, qəm oylağımdır mənim, dindirmə ata, qan ağlaram, yaman çağımdır mənim.

Baba Keşiş yerində uzandı.

Nəçə müddət idi ki, beləcə köçəri həyat sürürdülər, beləcə gizlənə-gizlənə dinsiz nəfsindən, əsrlərdən bəri murdarlıq qoxuyan, təpədən durnagınacan çirkab içində olan bir nəfəsdən, ən təmiz xaçpərəst qızları məhv etmiş, udmuş bir nəfəsdən, bir tamahdan uzağa qaçırdılar. Bu nəfəsdə Zöhhak¹ hərisliyi var idi.

Dünyanın mömin bəndələri və o cümlədən, Baba Keşişin özü bəndələrinə zünnar² bağlayırdılar, amma bu murdar nəfs sahibləri Məryəm kimi təmizliyi yurdundan, evindən-əşiyindən didərgin salırdı.

Düzdü, o yurdda keçən günlər də fərəhsizdi, o ev-əşək də dinsizlərin əhatəsində kasıb bir daxma idi, amma o kasıblıqda, o fərəhsizliyin özündə belə, bir doğmalıq, bir xudmanilik var idi.

Sabah da bütün günü bu balaca otaqda gizlənib qalacaqdılar. Birisi günə keçən gecə yenə yola yolcu olacaqdılar, yenə bütün gecəni yol gedəcəkdilər, yenə yorulacaqdılar, Məryəm yenə əldən düşəcəkdii, amma heç nə deməyəcəkdii, şikayət etməyəcəkdii. Yeganə təskinlik bunda idi ki, yenə bir ağır gecə, yenə bir əzab-əziyyətli gecə Baba Keşişi də, Məryəmi də Müqəddəs Evə yaxınlaşdıracaqdı.

Məryəm gözələrini qaranlığa zilləmişdi. Məryəm bilirdi ki, bu kiçik otağın qarşısındakı divarından İsanın şəkli asılıb. Məryəm qaranlıqda bu şəkli görmürdü, amma həmin səmtə baxa-baxa xaç çevirirdi. Məryəm bu dəm bilmirdi ki, niyə xaç çevirir. Məryəm bu dəm bilmirdi ki, nə istəyir, amma elə hey İsanın şəkli asılmış səmtə baxa-baxa xaç çevirirdi, səyriyən dodaqları ilə nəse pıçıldayırdı, amma nə pıçıldadığını özü də bilmirdi.

Baba Keşiş hər şeydən xəbərdar idi. Bütün bu tərəflərin mömin dindarları Baba Keşişə bir xəbər çatdırmağı, bir köməklik göstərməyi, evində sığınacaq verməyi özlərinə borc bilirdi və əslində bununla fəxr edirdi; bu çətin məqamda Baba

¹Zöhhak – qədim İrandakı əfsanəvi Pişdadilər sülaləsinin beşinci hökmdarıdır. İblis, Zöhhakın çiynlərindən öpdüyü üçün onun hər çiynində bir ilan əmələ gəlib və bu ilanlar uşaq beyni yeməklə sakitləşmişlər.

²Zünnar – xristianların şəhvet hissini öldürmək üçün altından bəndlərinə bağladıkları sərt qurşaq.

Keşişə kömək etmək, əslində dinə xidmət etmək demək idi. Baba Keşiş bildirdi ki, Ziyad xan oğlu Mahmud onları izləyir. Ziyad xanın adamları hərdən Baba Keşişin izinə düşə bildirdi, evlərində qaldığı mömin Allah adamlarına – xaçpərəstlərə iş-gəncə verirdi, amma Baba Keşiş burasına da qəti şübhə etmirdi ki, bütün bunlara dözmək lazımdır; butun bunlara Məryəm görə dözmək lazımdır, çünki Məryəm əslində təkcə Baba Keşişin deyildi, bütün Allah adamlarının – xaçpərəstlərin idi və Məryəm bir xaçpərəst bəndəni xoşbəxt etməli idi, Məryəm – ana olmalı idi və Məryəm dünyanın ən təmiz xaçpərəst balalarını doğmalı idi.

Bu vaxt həmin gecə qaranlığında o doğma və mehriban pıçılı yenə Baba Keşişin əlindən tutdu: «Düz eləyirsən, həyatım! Düz eləyirsən!.. Tərəddüd keçirmə, qov ürəyindən bütün tərəddüdləri. Bəyəm mən görmürəm Məryəm necə əzab çəkir? Bəyəm mən görmürəm Məryəm necə iztirab içindədi? Dinsiz hiyləsi Məryəmin ürəyini oğurlayıb və sən bu ürəyi yenə Məryəmin özünə qaytarmalısan. Belə bir təmizliyi dinsiz nəfsi ilə murdarlamaq olarmı? Hər şey yaxşı olacaq, həyatım. Müqəddəs Ev sənə köməyinə çatacaq. Müqəddəs Qoca sənə gözləyir. Müqəddəs Evin qapıları sənə üzünə taybatay açılacaq, çünki sən həmişə Allahın qarşısında, İsanın qarşısında təmiz olmusan, həyatım... Allah öz köməyini səndən əsirgəməyəcək, çünki Allah hər şeyi görür və Allah adildir...».

Bu doğma, mehriban pıçılı həmişə Baba Keşişin imdadına çatmışdı, ən çətin vaxtlarında, ən dözülməz anlarında onun ürəyinə bir ilqlıq gətirmişdi və bu doğma, mehriban pıçılı həmin gecə qaranlığında da Baba Keşişi sakitləşdirdi.

Gəncədən qaçdıqları o gecəyarısından bu gecəyə qədər bütün müddət ərzində Məryəm Mahmud barədə birçə kəlmə də deməmişdi, birçə kəlmə ilə də şikayətlənməmişdi. Məryəm tamam müti idi, Baba Keşiş nə deyirdisə onu edirdi. Baba Keşiş hara aparırdısa, ora gedirdi və Məryəmin bu cür mütiliyinin özü də Baba Keşişi sıxırdı, ürəyini bir iztirab içində göynədirdi, çünki Baba Keşiş görürdü, ürəyi ilə, qanı ilə hiss edirdi ki, Məryəmin ürəyi Ziyad xanın oğlu Mahmudun məhəbbəti ilə vurur və bu təcrübəsiz, əslində dünyadan tamam xəbərsiz qız Mahmudun məhəbbəti ilə nəfəs alır. Bu tamam

aşkar idi və Baba Keşiş üçün burada gizli, məchul bir şey yox idi.

Məryəm kömək etmək lazım idi. Məryəmi xilas etmək lazım idi.

Bütün bu müddət ərzində Məryəm birçə dəfə keçmiş xatırladı: sübh tezdən bir bulaq başında dayanıb nəfəsini dərdilər, əllərini, üzlərini yudular, Baba Keşiş iri ovuclarını qoşalayıb bulaqdan su götürdü və Məryəm başını əyib atasının iri ovuclarından qurtum-qurtum su içdi, sonra başını qaldırıb üfük boyu qıpqırmızı qızarmış şəfəqlərə baxdı, bu sübh təmizliyindən sinə dolusu nəfəs aldı və birdən-birə soruşdu:

– Görəsən indi Ağ Keçi nə eləyir? Adamlardan ürkürdü Ağ Keçi, görəsən öyrəşdi başqalarına?

Baba Keşiş yaş əlləri ilə uzun, qalın saqqalını sıgalladı və dedi:

– İnsanlar da, heyvanlar da, yer üzünün cəmi məxluqatı hər şeyə öyrəşir, adət edir. Dünyada əbədi heç nə yoxdur. Əbədi yalnız Allahdır və Onun təlimidir, qızım.

Məryəm daha heç nə demədi və heç nə soruşmadı.

İndi yatıbımı görəsən? Yazıq qız heç olmasa bir az, lap bir az yataydı.

Birdən həmin gecə qaranlığında Baba Keşişin ürəyində bir ümid oyandı.

Baba Keşiş xəbər tutmuşdu ki, Ziyad xan öldürülüb və Gəncə taxtını Bayandur bəy adlı birisi ələ keçirib. Əlbəttə, bu saray çevrilişinin, hakimiyyət və varidat hərisliyinin Baba Keşiş üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi, çünki onsuz da Baba Keşiş Müqəddəs Evə pənah apardığı bir məqamda yenidən geri qayıda bilməzdi və əslində geri qayıtmaq istəmirdi də: Məryəm xoşbəxt olmalı idi və Müqəddəs Evin köməyi ilə Məryəmin ürəyi bu günahkar məhəbbətdən xilas olmalı idi.

Baba Keşiş hakimlərin əməlinə yaxşı bələd idi və bildirdi ki, Bayandur xan təkcə Ziyad xanın qanı ilə doymayacaq və həmin gecə qaranlığında Baba Keşişin ürəyində bir ümid baş qaldırdı ki, Bayandur xanın adamları Mahmudu tapıb qətlə yetirə bilər və hər şey öz qaydasına düşər.

Baba Keşiş bunu fikirləşəndə birdən-birə bütün sinəsini bir sancı sarsıtdı və Baba Keşiş başa düşdü ki, sinəsindəki bu

sancı Məryəmin ürəyinin ağrısıdı və Baba Keşiş dəhşətə gəl-di, dəhşətə gəldi ki, onun varlığını bir parçası olan Məryəmi bu qədər ağrıdacaq bir ölümü arzu edir.

Allahı uca tutan və dinə xidmət edən bir adam belə qəd-dar ola bilərdimi?

Dünyanın necə sirli işləri var...

Nə üçün bir insan başqa bir insana ölüm arzulamalıdır?

Başqasına, hətta dinsizə belə ölüm arzulayan ürək saf ola bilməzi? Müqəddəs Evin qapıları belə bir ürək sahibinin üzü-nə açıla bilməzi?

Yenə o doğma, o mehriban pıçılı köməyə gəldi: «Yat, hə-yatım, yat, özünü üzmə, həyatım, yat, yat, yat, yat... yat... yat...».

Məryəm gözlərini İsanın şəkli asılmış səmtdən çəkirdi və bütün bədənini titrəyə-titrəyə dodaqaltı nəşə pıçıldayırdı, amma nə pıçıldadığını özü də bilmirdi. Qaranlıqda heç nə gör-mürdü, amma bayaq bu balaca otağın sahibləri onlara sığın-a-caq verib şam işığında yerlərini salanda Məryəm gördü ki, qarşıdakı divarda İsanın kiçik şəkli asılıb.

Məryəm qaranlıqda gözlərini qıyıb zəndlə qarşıdakı diva-ra, İsanın şəkli asılmış səmtə baxdı və birdən bu qaranlıq içi-n-də o səmtdə həmin şəkli gördü, amma bu şəkildən baxan İsa deyildi, bu şəkildən baxan Mahmud idi və bu gözlər Mahmu-dun iri göy gözləri idi.

Məryəm başa düşürdü ki, onu qara basır, başa düşürdü ki, bu görünüm yorgun beynin, əzilmiş, əldən düşmüş zehnin görülmüdü, amma Məryəm qorxmadı, bu günah görümə görə xaç çevirib üzrxahlıq eləmədi, Məryəm gülümsədi, Gəncədən çıxdıqları o gecədən sonra birinci dəfə gülümsədi, bu görünüm Məryəmin bütün bədənində bir rahatlıq gətirdi və Məryəm o iri göy gözlərin baxışı altında yüngül və səksəkəli bir yuxuya getdi...

XI

Hər şey məhv olub gedirdi və Ceyran heç vaxt ağlına be-lə gətirə bilməzdi ki, bu qədər zəifdir və dünyada hər şey onun üçün bu dərəcədə uğursuzluqla, bu dərəcədə şəərəfsizlik-lə sona yetəcək.

Yaşamaq mənasız olmuşdu.

Gələcək yox idi.

Ceyran bütün ağı ilə, şüuru ilə başa düşürdü ki, belə ol-maz, bu, axmaqlıqdı və bu axmaqlıq Ceyran kimi dünyanın hər üzünü görmüş, həyatın dibindən çıxıb dünyanın böyük sa-raylarının astanasınacan gəlmiş bir qadına yaraşmaz, amma Ceyran heç nə edə bilmirdi, ürək sözə baxmırdı və hər şey məhv olub gedirdi.

Gəncənin qız-gəlini belə bir söz danışdı ki, guya bir sa-ray kənizi Mahmudun dərdindən özünü asmışdı – düzdümü bu, düz deyildimi, ara sözüydümü, yoxsa yox? – fərqi yox idi, amma indi Ceyran da o axmaq qız kimi özünü kəndirdən as-malı idi? Onda bəs bu illərin çarpışması, acılıqla, səfalətlə, təh-qirlərlə əlbəyaxalar, min bir fitnə-fəsad, illərin yuxusuz gecə-lərində atası yaşında, babası yaşında murdar və acgöz kişilə-rin, bədənələri doysa da gözləri doymayan kişilərin iyrənc eh-tiraslarını öz rifahı naminə, gələcəyi naminə gözəl bədənə ilə söndürməsi, yalançı çılgınlığı ilə oxşaması və bütün bunlara dözməsi nə üçün idi? Onunçün ki, dünyanın bərkindən-boşun-dan xəbərsiz bir novcavanın dərdindən divanə olsun və özü öz əli ilə boynuna kəndir keçirsin?

Ziyad xan öldürülmüşdü, amma indi bunun heç bir mənə-si yox idi, çünki onsuz da Ceyran Ziyad xanın tapşırığını ye-rinə yetirə bilməmişdi və yerinə yetirə bilməyəcəkdi – bu ay-dın məsələ idi. Ziyad xan öldürülmüşdü, deməli, Ceyran ta-mam azad idi; düzdü, Təbrizdə vəd olunan mülk də əldən çı-xırdı, amma nə olsun, dünyanın axırı deyildi ki, – Ceyran ca-van idi, gözəl idi, ağıllı idi və hər şey gələcəkdə idi.

Gələcək isə yox idi.

Ziyad xanın öldürülməyi xəbəri gələndə Qısır Qarının ağ-zındakı tək dişi ağardı:

– Şükür Allaha! – dedi. – Qayıdaq gedək Gəncəyə, öz xarabamıza! Day nə ölümümüz var bu çöllərdə? Bir kişi xey-lağı ki, adını cavan oğlan qoya, amma sən kimi nəzəninin ləz-zətini qanmaya, onda kül onun başına! – Qısır Qarı əllərini qoşalayıb havada kül elədi.

Hirsindən Ceyranın çənəsinə ləkə düşdü:

– Bəsdi, axmaq qarı! – dedi. – Kiri!

Ceyran belə dedi, amma ürəyində fikirləşdi ki, dünyanın ən xoşbəxt adamı, ən qayğısız adamı, bax, bu imansız Qısır Qarıdır – dünya vecinə deyil... Sonra da fikirləşdi ki, kim bilir, bəlkə bu Qısır Qarının da ürəyində elə bir dərdi var ki, heç kimin bundan xəbəri yoxdur və Qısır Qarı da beləcə başını gırlayır?

Əlbəttə, Ceyran bilmirdi ki, bax, bu Qısır Qarının, beləcə başını gırlayan bu Qısır Qarının taleyi dünyada ən qəribə, ən möcüzəli insan taleyi olacaq...

Cəmi bir neçə həftə bundan əvvəl, gələcək necə işıqlıydı, gecələr adama rəngli yuxular gətirirdi. Gəncədən çıxışları o gecə Ceyran güclü idi, bütün dünya Ceyranın gözəl ayaqlarının altında idi.

O zaman Ceyran hələ Mahmudu görməmişdi. Deyirdilər ki, Ziyad xanın oğlu Mahmud çox utancaqdı və gecə-gündüz kitab oxumaqla məşğuldu. Bir-iki dəfə Ceyranın ürəyində bir istək baş qaldırmışdı ki, işi elə qursun ki, Mahmudla rastlaşsın, atasıyla bacarmadığını oğluya bacarsın, saraya düşsün, amma tez də ürəyindəki bu istəyi boğmuşdu, çünki Gəncə camaatı Qəmərbanunu yaman söyləyirdi və deyirdi ki, adamlar bir tərəfə, dünyanın heç bir heyvanı, heç bir quşu öz balasını elə istəmir, necə ki, Qəmərbanu oğlunu istəyir. Ceyran taleyini sınağa xoşlamırdı. Ceyran o işdən yapışırdı ki, tamam əmin-amanlıq idi, yəni bilirdi ki, xeyir özünün olacaq; Ceyranın başı az çəkməmişdi ki, illərin əzab-əziyyəti ilə əldə etdiklərini tərəzinin bircə gözünə qoysun.

Yola çıxışları günün səhəri Ceyran Qısır Qarını yanına çağırırdı və Mahmudu xəbər aldı.

Qısır Qarının gözləri az qaldı yağ yemiş pişiyin gözləri kimi çanağından çıxsın:

– Görməmişən? – dedi. – Oxuduğum Quran haqqı, qıldığım namaz haqqı, elə bil Yusifdi, Kənandan gəlib!.. Bir dəfə mənə çağırırdılar ki... – Qısır Qarı o tərəf-bu tərəfə baxıb sözünün dalını bərkədən demədi, sallaq dodaqlarını Ceyranın qulağına dirədi və ləzzətlə nəşə dedi, sonra da taxta kimi qaxac əllərini bir-birinə vurub uğunub getdi: – Hə, hə, həzrət Abbasın qılıncına gəlim ki, lap zor kişidi!..

Ceyran da gülümsədi və hiss etdi ki, bədənində bir isti

baş qaldırdı; Ceyranın belə söhbətlərdən xoşu gəlirdi, çünki Ceyran əvvəllər kişilərlə ancaq qızıl xərinə yatırdı və ağrıyırdı, əzab çəkirdi, özü özünü zorlayırdı, amma illər ötdü və Ceyran kişilərdən ləzzət almağı da öyrəndi.

Qısır Qarı tək dişini sallaq dodaqlarının arasından agarda-agarda gülürdü və güldükcə də hardansa tapıb boynundan asdığı qusuntu muncuğu¹ taxta sinəsində silkələnə-silkələnə bir-birinə dəyib siçan kimi nazik səs çıxarırdı; bu dəm Ceyran fikirləşdi ki, hani o Abi-Kövsər² suyu ki, içib həmişə cavan qalasan, heç vaxt bu Qısır Qarının gününə düşməyəsən... Ceyran fikirləşdi ki, əlbəttə, gələcək, elə bir gün gələcək ki, onun da qaməti «dal» hərfinə dönəcək.

Ceyran hələ ağılına gətirmirdi ki, bir vaxt var idi, bu Qısır Qarı da cavan idi, canlar alan idi, şivəsi çox adamı od kimi yandırılmışdı...

Ceyranın cəmi iyirmi beş yaşı var idi, amma Ceyran indidən hərdənbir gələcəyin tənhalığından qorxurdu.

Mehtər Cəfər atları qaşovlaya-qaşovlaya guya ki, atlara kəndlərdən danışırdı, kəndin rahatlığından, istirahətindən və kənd camaatının təmizliyindən, istiqanlılığından danışırdı:

– Eh, olaydıq indi kəndimizdə. Bu yolçuluqdan, bu toz-torpaqdan canımız qurtaraydı. Qaşəngcə düzəldəydik evimizi-eşiyimizi. Qaşəngcə rahatlanaydıq. Rahatca-rahatca yaşayaydıq. Bir o dağlar olaydı, bir o meşələr olaydı, bir o buz bulaqlar olaydı, bir də biz olaydıq. Nəyəm yeməyimizi-içməyimizi hazırlayaydı... Bir azdan qış gələcək. Oturaydıq isticə evimizdə, sobanın qırağında, çıqaçıqnan yanan ocağa baxa-baxa dünyanın işlərini heç vecimizə almayaydıq...

Mehtər Cəfərin əslisi Şirvan torpağından idi, dağların qoyundakı Talıstan kəndindən idi, o yerlərdən ki, lap qədim-qədim zamanlarda, yeddi yüz-səkkiz yüz il bundan əvvəl Cavanşir adında hökmdar o yerlərdə at çapıb, qılnc oynatmışdı, ərəbləri qanına qəltan eləmişdi.

Mehtər Cəfərin bəlkə də heç özünün xəbəri yox idi ki, be-

¹Qusuntu muncuğu – xırda balıqçuqlarından düzəldilir.

²Abi-Kövsər – dinə görə Cənnətdəki bulagın adıdır. Bu bulagın suyundan içən adam heç vaxt ölməz və həmişə cavan qalar.

ləcə həzin-həzin, arzulaya-arzulaya dediyi bu sözlərin hamısı-nı əslində Ceyrançün deyir...

Mehtər Cəfər bu sözləri daha gizlədə bilmədiyi bir ehtiras və şövlə, gözləri ilə Ceyranı yeyə-yeyə deyirdi və Ceyran mehtər Cəfərin üstünə çıxmırmırdı, günəməzd məvaciblə saxladığı şəxsi keşikçilərinə him eləyib mehtər Cəfəri itim-itim itirmirdi; yalnız ona görə yox ki, Ceyran kişilərin bix cür baxışlarına öyrənmişdi və buna adi bir şey kimi baxırdı və əslində bundan ürəyinə bir şadlıq, gizli bir fərəh gəlirdi; ona görə də yox ki, mehtər Cəfər yaraşığı və sağlam oğlan idi; ona görə ki, yazıq mehtər Cəfər bunu hardan bilsin və necə ağlına gətirsin? – Ceyran özü də kənddə doğulmuşdu, kənddə böyümüşdü və on dörd yaşına kimi kənddə yaşamışdı. Düzdü, Ceyran yetim olmuşdu, düzdü, Xorasandan kəndə gələn iki qoca seyid Ceyranı tovlayıb zorlayandan sonra kəndin camaatı cüzam vurmuş kimi, Ceyrandan üz döndərmişdi, düzdü, altmış yaşlı kəndxuda Allahqulu on dörd yaşlı Ceyranı gizlinlə kənddən çıxarıb dağa aparmışdı və yayın o cırhacı istisində düz on gün gecə-gündüz doymaq bilməyib, sıxıb, sıxıb Ceyranın suyunu çıxarmışdı, iri dişləri ilə, codsəqqallı sifəti ilə, öküz dırnaqları kimi kobud barmaqları ilə Ceyranın bütün bədənini qapqara qançır eləmişdi, sonra da «–Allah mənim ürəyimi o qədər yumşaq yarıdıb ki, sənin kimisini də qayadan yumarmamağa əlim gəlmir. İtil, bir də kölgən buralarda görünməsin!» demişdi və dalına da bir təpik vurub qopmuşdu, amma, amma mehtər Cəfərin dediklərində həqiqət var idi.

Ceyran hiss edirdi ki, gizli bir duyğu Ceyrana deyirdi ki, bu barədə fikirləşmək lazım deyil və mehtər Cəfəri də qovmaq lazımdı; Ceyran mehtər Cəfərin atla məhrəm söhbətinə qulaq asanda bütün bədənində bir yorğunluq duyurdu və başa düşürdü ki, bu, kənddən qovulduğu o gündən sonrakı illərin yorğunluğudu, macəraların, hiss-həyəcanların, fitnə-fəsadların əmələ gətirdiyi yorğunluqdu və bədəninin hər bir hüceyrəsində əslində bu yorğunluqdan qurtulmaq bir təbiət təmizliyində bir kənd dincliyində heç nəyi ölçüb-biçmədən, heç nəyi qurub-quraşdırmadan, yalansız, şərsiz, böhtansız rahatlanmaq istəyi, yox, istəyi yox, həsrəti yatıb və mehtər Cəfəri də ona gə-

rə qovmaq lazımdı ki, bu yatmış istək oyanmasını, o həsrət dəli eləməsin onu.

Ceyran gülümsədi: mehtər Cəfərin nə təqsiri? Bütün bu lazımsız fikirlər, Ceyranı əldən salan bu duyğular, özünü-tənələr Mahmudla görüşdən sonra baş qaldırıb və həmin gecəyə lənət olsun ki, Ceyranı saraya çağırıdılar, qulluq buyurdular, həmin günə lənət olsun ki, Ceyran Mahmudu gördü.

Görəsən Qısır Qarı nə xəbərlə qayıdacaq?

Ceyran tamam əmin idi ki, heç bir xoş xəbər gəlməyəcək və bu dörd ümidsiz dərdi.

Görəsən o dinsiz keşik qızında nə sehr var ki, bu oğlanı beləcə sehləyib?

Ceyran gözünü də qırpmadan, «uf» demədən o dinsiz keşik qızının ürəyinin başına conğar sancmağa hazır idi.

Ceyran axşamüstü Qısır Qarını Sofinin üstünə göndərmişdi və indi xəbər gözləyirdi. Sofi can-dildən, sidq-ürəkdən Mahmuda təsir eləməliyi, Sofi mütləq elə eləməliyi ki, Mahmud Ceyranın olsun və Ceyran Qısır Qarı vasitəsilə Sofiyə az qala bir mən¹ qızıl vəd edirdi ki, bu qızıl Ziyad xanın Ceyrana verdiyi qızıldan iki dəfə artıq idi.

Ceyran dəli olmuşdu?

Nə üçün idi bu köçəri həyat? Bu nə qaraçılıq idi belə? Nə üçün bu alaçıq mənim, o alaçıq sənin, uşağın birinin dalına düşüb, divanəsi olub? Yaraşarmı ona bu çağında əbləh bir qız uşağı kimi dürr mücrüsü² arzulasın?

Bu oğlan ona nə verəcək? Bu oğlanı yanında saxlayacaqdı və bir azdan bu oğlandan doycacaqdı və bu oğlan artıq bir qayğıya, lazımsız bir əşyaya çevriləcəkdı.

Yəni doğrudan belə olacaqdı?

Yox, yox, heç vaxt belə olmayacaqdı. Mahmud onun olsaydı Ceyran dünyada hər şeydən əl çəkərdi, Ceyran xoşbəxt olardı və əslində Ceyran indidən o gələcək xoşbəxtliyi, o böyük xoşbəxtliyi öz içində hiss edirdi. Hə, hə, bunlar boş söhbətlərdir. Dünyanın bütün hissələri ötərdi. Ceyran bu oğlanı bir ay yanında saxlayacaqdı, sonra ondan doycacaqdı və bilməyə-

¹Mən – vəzn ölçüsü, 3 kiloya yaxındır.

²Dürr mücrüsü – Şərq ədəbiyyatında məcazi mənada işlədilir və sevgilinin dodaqları deməkdir.

cəkdi ki, bu kimsəsizi, bu pulsuzu, bu evsiz-eşiksizi nə eləsin? Dünyanın işləri, bax, belədi və dünyada heç nəyə etibar yoxdu. Dünənə kimi bu oğlan xan oğlu idi, bu gün isə yetimin və yoxsulun biridi. Bu dünya fanidi, ömür bivəfa. Beləcədi qanlı fələyin işi, nə şah bilir, nə xan, nə gəda, heyl!..

Mahmudun bu kimsəsizliyi də birdən-birə Ceyranın ürəyini sıxdı və Ceyran birdən-birə də başa düşdü ki, onun özündən səkkiz yaş kiçik Mahmudu məhəbbətində haradasa lap dərinlərdə ananın oğluna məhəbbəti də var. Bu fikir Ceyranı sarsıtdı və Ceyran yenə də Mahmudun başını öz döşlərində hiss etdi və Ceyrana elə gəldi ki, elə bil indi öz balasını əmizdirəcək.

Ceyranın heç vaxt uşağı olmamışdı və yaqin ki, heç vaxt da uşağı olmayacaqdı və Ceyran ömründə bunun fərqinə varmamışdı, çünki vaxtilə o qədər əzab-əziyyət, o qədər iş-gəncə və iztirab çəkmişdi ki, indi yalnız özünün xoşbəxtliyi barədə düşünürdü və hər bir işi öz şəxsi rifahı üçün, təkcə özü üçün görürdü. Bir dəfə – iki, üç il bundan əvvəl – kəndxuda Allahqulu Ceyranın yadına düşdü və Ceyran bu qərara gəldi ki, pulla qatil tutsun, kəndə göndərüb kəndxuda Allahqulunun başını kəsdirsin. İki gün bu intiqam hissi ilə yaşadı, amma sonra qatilə verəcəyi pula hayıfı gəldi, fikirləşdi ki, kəndxuda Allahqulu istəyi yaşayın, istəyi öldürülsün, bunun indi Ceyran üçün nə mənası var? Belə bir intiqam Ceyrana kiçik və tamam əbləh bir iş göründü. Əslində Ceyranın öz şəxsi firavanlığı uğrunda mübarizəsində bir intiqam ehtirası var idi və Ceyran yağ-bal içində, ipək-qumaş içində keflə, ləzzətlə yaşadıqca, elə bil ki, öz fərəhsiz uşaqlığına görə, işgəncəli yeniyetməliyinə görə dünyanın bütün adamlarından intiqam alırdı. Ceyran yalnız özünü istəyirdi və böyükdən tutmuş kiçiyə qədər, bəydən tutmuş rəiyyətə qədər hamıya biganə idi, biganə idi o vaxta qədər ki, özünün bir marağı olmasın.

Bəs Mahmud?

Ziyad xan gecə ilə Ceyranı saraya çağıranda və Ceyranı Mahmudun ardınca göndərəndə hər şey çox sadə və aydın idi. Ceyran Mahmudu ələ alacaqdı. Mahmud dünyanın ləzzətli işlərindən xəbərdar olacaqdı, Mahmudu Gəncəyə qaytaracaqdı, keşiş qızının məhəbbətini Mahmudun ürəyindən silib çıxara-

caqdı, sonra xurcun dolu qızılla Təbrizə köçəcəkdı; həmin gecə Ceyran kənziləri ilə, muzdlu gözətçiləri ilə, nöqərləri ilə, bir də ki, Qısır Qarı ilə birlikdə Mahmudun ardınca səfərə çıxanda bu səfər Ceyranı Təbriz saraylarına yaxınlaşdıran dümdüz, hamar yolun başlangıcı idi, amma sən demə, həmin gecə yeni iztirabların və sarsıntıların başlangıcı imiş.

Ceyran Mahmudu birinci dəfə bulaq başında haqladı və ancaq Ceyranın bacardığı eyhamlarla, əslində dəli bir ehtirasdan və şəhvətdən xəbər verən bir utancaqlılıqla Mahmudla tanış oldu, amma Ceyran burasını da başa düşdü ki, Mahmud nə bu eyhamları anladı, nə də xəyal Mahmudu gələcəyin o şəhvətli anlarına apardı. Mahmud adicə olaraq başa düşmürdü ki, təsadüfən rastlaşdıqları və kəcəvəsindən enib bulaqdan su içən bu qadın ondan nə istəyir.

İkinci dəfə Ceyran özünü Mahmuda göstərdi.

Nöqərlər xəbər gətirdi ki, Mahmudgilin yolu Armudlu gölün üstündən keçir. Həmin günəşli gün Ceyranın karvanı kəsə yolla Mahmudgili qabaqladı və o günəşli gündə pusquda dayanmış kənzilər Mahmudgilin gəldiyini xəbər verəndə çıpaq Ceyran Armudlu gölün ilıq suyuna ayaq basdı və kənzilər hay-küylə, gülə-gülə, zarafatlaşa-zarafatlaşa Ceyranı çimzirməyə başladılar.

Armudlu göl Gəncə dağlarındakı Göygölə oxşayırdı, ağacaların, yaşıllığın əhatəsində idi və səş-küyü eşidən Sofi də, Mahmud da atı sahilə sürdülər və ağacların arasından altmış-yetmiş arşın aralıda sahilin heç dize çatmayan dayaz suyunda çimən Ceyranı gördülər.

Ceyran həmin andaca sövq-təbii hiss etdi ki, Mahmudgil onu görür və ona baxır. Uzun yaş saçları çiyinə tökülmüş Ceyran kənziləri ehmalca kənar etdi və özü öz əli ilə döşlərinə, qarnına, dolu budlarına sıgal verdi, dünyanın min bir şivəsi ilə əyildi, qalxdı, çöndü və özünü tamam, bütövlüklə Mahmuda göstərdi.

Mahmud bu qadını o saat tanıdı; bulaq başında təsadüfən rast gəldiyi qadın idi və Mahmud heç cürə təəvvür edə bilməzdi ki, indi yenə təsadüfən rastlaşdığı bu qadında bu qədər sehr var, Mahmud atın belində uçuña-uçuña:

– Gedək, Sofi!.. – pıçıldayırdı. – Gedək burdan!.. Gedək, Sofi!

Əslində Mahmud Sofiyə yalvarırdı.

Sofinin elə bil ki, bütün bədənini keyimişdi və Sofi gözlərini göldə çimən Ceyrandan çəkə bilmirdi. Sofi başa düşürdü ki, belə olmaz, Mahmuddan ayıbdı, amma Sofi heç nə edə bilmirdi, bütün bədənini keyimişdi.

– Gedək, Sofi!.. Gedək burdan!.. Gedək, Sofi!..

Birdən-birə Qısır Qarı elə bil qeybdən peyda oldu, Mahmudun qabağına gəlib:

– Boy!.. – dedi. – Başına xeyir!.. – Sonra gözü ilə Ceyranı göstərüb: – Qorxma, – dedi. – Deməyəm ona ki, baxırdın burdan... – Qısır Qarı Mahmuda göz vurdu. – İndi bax, o çadıra girəcək, tək olacaq orda... Bulaq başında sənə aşıq olub... – Qısır Qarı xısın-xısın güldü. – Hə, hə, gəl bəri, gəl aparım səni çadıra, özün qurula onu məhrəbəylə... Gəl... Gəl bəri!..

Bircə anın içində Mahmudun bütün varlığına bir qorxu, tələş hakim oldu və Mahmudu ayıltı: Mahmud qorxdı ki, indicə qaça-qaça gedib o çadıra girəcək və bütün ömrü boyu, bundan sonra nə qədər yaşayacaqsansa, yalnız bu qadının bədənini ilə nəfəs alacaq və o zaman dünyada bir tək, bir kimsəsiz, bir inamsız qız qalacaq: Məryəm.

Və Mahmud bilmədi ki, özünü necə məcbur etdi, atı necə çapdı, Armudlu göldən necə uzaqlaşdı.

Qısır Qarı yana-yana, ağzından tütür-cək sığraya-sığraya: – Get, – dedi. – Köpəkoğlu! Get, bir qara daş da dalınca! – Sonra bütün hirsini Sofinin üstünə tökdü. – Sən niyə ağzının suyunu axıda-axıda baxırsan? Səninçün çimər o? – Qısır Qarı həmişə yalın ayağı ilə Sofinin atına bir təpik ilişdirdi və at yerindən tərpəndi, hiss etdi ki, cilovu tamam boşalıb, ağacıqdan çıxıb irəlilə tozanaq qaldırmış o biri atın ardınca getdi.

Sonra Qısır Qarı başını qaldırıb göyə baxdı: göy gömgöy və tərtəmiz idi.

Sofi elə bil heç nə hiss etmir və heç nə eşitmirdi.

Ceyran Mahmudu görmürdü, amma ağacların arasından sürətlə ötən kölgəni sezen kimi başa düşdü ki, bu tələ də tut-

madı, bu cəhd də boş çıxdı. Qısır Qarı ağacların arasından çıxıb yazıq-yazıq onlara baxanda Ceyran bu gözəl bədənini incəliyinə, zərifliyinə uyuşmayan bir kobudluqla ətrafındakı kənləri itələy-itələyə sudan çıxdı və çadıra girdi; Ceyranın hirs-hikkəsi yerə-göyə sığışmırdı.

Amma Ceyran bilmədi ki, birlikdə çıxdıqları gündən etibarən gözlərini Ceyrandan çəkə bilməyən mehtər Cəfər də Armudlu göldən iyirmi beş-otuz addım aralıdakı təpəcikdə, qoca şam ağacının dibinə yatıb gizlincə və için-için inildəy-inildəyə bütün bu müddət ərzində çılpaq Ceyrana baxmışdı...

Ceyran həmin gecəni sübhə kimi yata bilmədi. Kəndxuda Allahqulu ilə kəndlərinin yaxınlığındakı dağda keçirdikləri və indi uzaq illəri arxasında qalmış o işgəncəli gecələrdən sonra, hətta on beş yaşında qalqlarla yaşadığı müddətdə belə, Ceyranın bu cür əzablı gecəsi olmamışdı. Əvvəlcə Ceyran elə bilirdi ki, Ziyad xanın oğluna hirs tutub, bu cavan oğlanın belə bir əfəlliyinə acıqlanıb, amma sonra başa düşdü ki, yox, belə deyil, Ceyranın özünə hirs tutub, günortakı o çılpəqlığına görə Ceyran indi öz-özündən həyə edir və bütün bunlarla bərabər, Ceyran başa düşürdü ki, belə olmaz, özünü bu cür tənlərin qucağına atsa, bu amansız və soyuq dünyada tez məhn olar.

Dünya amansız və soyuq idi, amma o gecə Ceyran dünyanın bu buz soyuqluğu içində birdən-birə bir ılıqlıq hiss etdi; bu ılıq nəfəs Mahmuddan gəlirdi, bu nəfəsdə bir sağlıq var idi, bu nəfəs dünyanın yaxşı işlərindən, insan xislətinin gözəlliyindən xəbər verirdi; bu ılıq nəfəs içində Ceyran özünün canlar alan bədənini başdan-başa cirkab içində gördü.

Mahmud Ceyranın həyatına həmin gecə beləcə birdən-birə daxil oldu və daha Ceyranı tək buraxmadı, on beş yaşlı təcürbəsis və sadələvə bir qız uşağı kimi, Ceyranın ürəyini əsim-əsim əsdirməyə başladı.

Sonra Ziyad xanın öldürülməsi xəbəri gəldi, amma Ceyran geri dönmədi, dayanmadı, yenə əvvəlki kimi Mahmudu izləməyə başladı. Ziyad xanın adamları Ceyranın karvanından ayrıldılar, hərə bir tərəfə dağıldı, tək-cə mehtər Cəfər çıxıb getmədi, Ceyranın şəxsi nöqərləri və keşikçiləri ilə bərabər, yolçuluğuna davam etdi.

Ceyranın yuxusuz gecələri bir-birini əvəz etdi.

El aşıqları Ceyranın gözəlliyinə, Ceyranın şəninə çox nəğmələr qoşmuşdu, salla zülfün kəmənd olsun demişdi, çünki bu kəmənddən dünyanın heç bir kişisi canını qurtara bilməz; gözlərin olubdu canının qəsdı demişdi, yanaqların qızılğuldən təzədi demişdi, bədrüzlü, gülcamallı, zənəxdanı qoşaxallı bağrımızın başını üzdü demişdi, dal gərdəndə qulac-qulac saçları salmaşır, dolanır incə belinə demişdi, amma el aşıqları bilmirdi ki, indi Ceyran bir «ah» çəksə, Gəncə çinarlarının yarpaqları quruyub tökülər, bilmirdi ki, uzun-uzun yuxusuz gecələrdə Ceyranın yastığı qan ağlayırdı, yorganı yasda idi.

Ceyranla Mahmud Armudlu göl əhvalatından beş-altı gün sonra elə yoldaca üçüncü dəfə görüşdü. Ceyran karvanı Mahmudun ardınca sürürdü və çöllü-biyaban bir yerdə səhər təzdən kənlzlərdən birini irəli – Mahmudu çağırmağa göndərdi:

– De ki, kəcavədə bir nəfər vacib bir işdən ötrü səni görmək istəyir.

Sonra Ceyranın əmri ilə kəcavəni dəvənin belindən alıb yerə qoydular və kənz-nökər kənarlara çəkildi. Ceyranı tək buraxdı. Ceyran Mahmudu gözləməyə başladı. Dünən gecə bu səhər görüşünü qət eləmişdi, daha dözə bilmirdi və Mahmuda deyəcəklərini uşaq kimi əzbərləmişdi. Həqiqəti deyəcəkdi, hər şeyi deyəcəkdi Mahmuda, nə üçün onun ardınca düşüyünü danışacaqdı və imdad istəyəcəkdi, amma Mahmud çöllün ortasında yerə qoyulmuş bu qara rəngli kəcavəyə yaxınlaşanda Ceyran bircə anın içində ləh şeyi yadından çıxardı, deyəcəyi sözlərin hamısı yox olub beynindən uçdu, bütün sinəsi həyəcədən alışıb-yandı və Mahmud atdan düşüb kəcavənin yanında dayananda Ceyran heç cürə özünü saxlaya bilmədi, əlini atıb kəcavənin pərdəsini qaldırdı və Mahmudun qolundan yapışib içəri – kəcavəyə çəkdi və nəfəsi qırıla-qırıla:

– Bəs, sən necə aşıqsən? – soruşdu. – Bəs sən niyə bilmirsən ki, aşıqlar nə çəkir? Axı, bilməlisən sən bunu! Görmürsən qara rəngə boyanıb mənim kəcavəm? – Sonra Ceyran əl atıb öz ipək köynəyinin yaxasını açdı və Mahmudun başını iri və isti dik döşlərinə sıxdı. – Götür məni! Gəl! Gəl! Kişi eləyəcəyəm mən səni! Sən dünyanın ən bəxtəvər kişisi

olacaqsan? Bütün adamlar sənə kiçik görünəcək. Çünki sən həmidən üstünsən! Gəl! Gəl! Gəl!

Mahmud ağzına pərçim olmuş bu buglanan mərmər döşlərin arasında boğulurdu, nəfəs ala bilmirdi. Mahmudun gözələri qaralmışdı, heç nə görmürdü; Mahmud bütün bədəni ilə hiss edirdi ki, bu dəm huşunu itirəcək, çünki bütün içini bürümüş ehtiras daha sözünə baxmırdı, çünki bütün içində baş qaldırmış bir istək Mahmudu məhv edirdi və Ceyran Mahmudun saçlarından yapışib başını döşlərindən ayıranda və köz kimi qızarmış dodaqları ilə Mahmudun üz-gözünü dəlicəsinə öpməyə başlayanda Mahmud birdən-birə Ceyranın əllərindən və dodaqlarından buraxıldı və özü iki əli ilə də başından yapışib özünü məcbur etdi, məcbur etdi, məcbur etdi və bu qara kəcavədən uzaqlaşdı.

Sofı gəlib Ceyranın kəcavəsindən otuz beş-qırx addım aralıda, atın belində dayanmışdı.

Sofı heç bir söz demədi, kəcavəyə ötəri bir nəzər salıb Mahmudun atının cilovundan yapışdı və bu atı da ardınca çəkə-çəkə yavaş-yavaş uzaqlaşdı.

Mahmudun qışqırtısı hələ bu çöllərdən çəkilməmişdi.

Ceyran kəcavənin içində tək qalmışdı. Əslində Ceyran bütün yer üzündə tək və tənha idi.

Ceyran başını geri atıb ala gözələrini kəcavənin alçaq tavanına zilləmişdi və bu gözələr bu dəm heç nə ifadə etmirdi.

Ceyran başa düşdü ki, Mahmud təkcə ondan qaçmadı, Mahmud eyni zamanda özü özündən qaçdı.

Sonra Ceyran üşüdü, köynəyinin cırılmış yaxasını sinəsinə sıxdı və Ceyranın yadına düşdü ki, uşaq olanda kənddə Novruz bayramında axşamçağı ocaq qalayardılar və gecə həykü sala-sala, atılıb düşə-düşə ocağın üstündən hoppanardılar və gecə böyüklərdən gizlin – ocağı su ilə söndürmək günah idi – quyudan su çəkiş qıpqırmızı közərib yanan bu ocaqların üstünə su səpərdilər, közlər cızıldayıb sönərdi və bir azdan gecənin ayazında buz kimi soyuyardı.

Ceyran elə bildi ki, hər şey qurtardı; soyuq bir biganəlik Ceyranın bütün hiss-həyəcanlarına hakim olmuşdu, amma, amma heç nə qurtarmadı, axşam bütün hisslər yenidən qaynadı, gecə yenə dərdli keçdi və Ceyran bu gün Qısır Qarını

Sofinin üstünə göndərdi, indi də çölün ortasında qurduqları çadırdə oturub Qısır Qarını gözləyirdi.

Uzaqda başı qarlı Ərzurum dağları görünürdü və Ceyrana elə gəlirdi ki, Mahmud daha asdı getdi o qarlı dağların ardına və Ceyranın içindən bir nalə qopdu: yol verməyin, başı dumanlı dağlar! Gər əcalim gəlsə ölləm, məzar qazanım getmiş, zalım fələk neylədi?; xəncər kimi bağrım başın teylədi; həkim yox, loğman yox, dərdimi qana, əriyibdi bağrım, dönübdü qana, az qalıram odlanam, az qalıram yanam, od tutub bədənəm, aqlaram; zalım dünya, yudum dolbəndimi, bəyaz eylədim, sildim könlümün pasını ayaz eylədim, qanlı fələyə niyaz eylədim, bəs nə oldu?; fələk mənə verdi çoxlu cəfa, hey!..

Gəncədə xanəndə qızların tez-tez oxuduqları farsca şerin iki misrası: birdən-birə Ceyranı yadına düşdü.

Ta nəyaba morad xış beçuş
Ta nəsazəd zamana ba to, beso!

Ceyran nə üçün bu iki misrını xatırladı?

Bu dəm Gəncənin o xanəndə qızları ilə Ceyranın arasında elə bir məsafə var idi ki, bu məsafəni dünyanın heç bir atı, heç bir dəvə karvanı başa vura bilməzdi, bu, əlçatmaz, ünyetməz bir məsafə, uzaqlıq idi; Ceyran Gülgünə² minib illərlə çapsaydı da daha bu məsafədən canını qurtara bilməzdi, Arəş³ dalbadal yüz dəfə ox atsaydı da bu məsafənin axırına çata bilməzdi, çünki bu məsafənin sonu yox idi. Hər halda, Ceyrana belə gəlirdi.

Gəlib nə deyəcək Qısır Qarı? Nə edəcək Sofi? Mahmud təmizliyinin müqabilində bütün dünya içindədi, təkcə Ceyran yox. Nə üçün göndərdi Qısır Qarını? Zorla da məhəbbət olar? Ceyranın ürəyindən yenə bir sızıltı keçdi: ağla ürək, ayrılığın günüdü, ayrılığın dəmi gəlib. Ceyran çadırın pərdəsi arasından çölə baxdı. Dəvələr yerə çöküb gövşəyirdi və Cey-

¹ Fars şairi Məsudinin şeirlərindədir və tərcüməsi belədir: nə qədər ki, öz muradına çatmamısan, çalış ki, zamana sənə saz olmasa da, sən zamanaya saz ol.

² Gülgün — Şirinin atının adıdır.

³ Arəş — Əfsanəvi qədim İran oxatanı: çox uzaq məsafələrə ox atmaq qüdrətinə malik imiş.

rana elə gəldi ki, bu dəvələrin beli xurcun-xurcun ləl-cavahir-lə, qızılla doludu və bütün bu varidatı Ceyran gələcək illərin çarpışmaları ilə, özünü oda-közə vurmaqla, aqlasıqar və sığmaz fəsadlarla qazanıb, amma nə olsun?

Nə olsun?

Gəlin halallaşaq, mən gedər oldum...

Bu nə demək idi? Dəlimi olurdu Ceyran? Aqlını itirirdimi?

Mehtər Cəfər atları qaşovlayırdı və otuz illik ömrünü həmişə atların arasında ilxıda, tövlədə keçirdiyi üçün mehtər Cəfər at qayğısından başqa, at sevincindən və at dərindən başqa bir qayğı, sevinc və dərd bilməmişdi. Uşaqlığını və gəncliyini kənddə keçirmişdi, sonra Gəncəyə gəlib çıxmışdı, soraqı saraya çatmışdı və mehtər Cəfəri Ziyad xanın saraylarında işə götürmüşdülər. Ziyad xan Ceyranı oğlunun ardınca göndərəndə sarayın beş-altı xidmətçiləri ilə bərabər, mehtər Cəfəri də Ceyranın sərəncamına vermişdi və mehtər Cəfər karvanın atlarına doğrudan da sevə-sevə, can-dildən qulluq edirdi.

Ziyad xanın öldürülməsi xəbəri gələndə saray xidmətçilərinin hamısı dağıldı, amma mehtər Cəfər heç hara getmədi, çünki mehtər Cəfərin at məhəbbətinə yeni bir gizli məhəbbət əlavə olmuşdu. Mehtər Cəfər Gəncəyə qayıda bilərdi, çünki mehtər Cəfər yaxşı bilirdi ki, Bayandur bəy at dälisidi və yaxşı mehtər atdan az istəmir, amma məsələ burasında idi ki, bu yeni məhəbbət birdən-birə öz kəndlərini mehtər Cəfərin yadına salmışdı; mehtər Cəfər on iki il idi kənddən ayrılmışdı və kənddə onu indi təkcə anası gözləyirdi, başqa heç kimləri yox idi. Bu on iki ildə Gəncədə yığdığı pulla mehtər Cəfər özü hələlik kiçik bir ilxı saxlaya bilərdi. Camaatın bir-birini qırdığı bu zamanda yaxşı atın qiyməti qızıl qiyməti idi və mehtər Cəfər özü var-dövlət qazana bilərdi, qoşunları yaxşı atlarla təmin eləyən böyük-böyük ilxıların sahibi ola bilərdi.

Amma işin içindən iş çıxdı, bu at məhəbbətinə, at qayğısına yeni bir məhəbbət, yeni bir qayğı əlavə oldu və bu yeni məhəbbətin, yeni qayğının yanında at məhəbbəti, at qayğısı nə idi ki? Heç nə... Mehtər Cəfər ayıq oğlan idi və yaxşı bilirdi ki, ayağını görək yorganına görə uzatsın; Ceyran kimi bir

xanım onun tayı deyildi, taylı gərək axtarib onun tayını tapaydı, amma ürək də görək bunu deyirdimi?

Elə bu dəm mehtər Cəfərin həyatında dünyanın ən böyük möcüzəsi baş verdi: Mehtər Cəfər hiss etdi ki, ömrü boyu adət etdiyi at iyinə çox zərif, çox incə bir iy qarışdı və mehtər Cəfər başını qaldıranda Ceyranı öz qarşısında gördü. Ceyran heç nə deməyib düz mehtər Cəfərin gözlərinin içinə baxırdı. Mehtər Cəfər bir o qədər də incə adam deyildi, amma mehtər Cəfər də Ceyranın adamın aqlını başından eləyən ala gözlərinin dərinliyinə hopmuş kədərli bərabər, bu gözlərdə bir qətiyyət, bir çılgınlıq hiss etdi, sonra Ceyran əlini qaldırıb mehtər Cəfərin qaşov tutmuş iri və kobud əlinin üstünə qoydu və mehtər Cəfər başa düşdü ki, ilqarı düz adam olduğu üçün Allah onun ürəyinin səsinə eşidi və mehtər Cəfəri dünyanın ən xoşbəxt adamı eləyib...

...Həmin gün Ceyran Qısır Qarını gözləmədən, bütün karvanı, kənz və nöqərlərini çölün ortasında atıb, Gəncədəki imarətini, var-dövlətini yadından çıxarıb mehtər Cəfərə qoşuldu və bir atın belində mehtər Cəfərin on iki il bundan əvvəl qoyub getdiyi kəndə çapdılar.

Ceyran belə Ceyran idi.

XII

Ocağın közü qızarırdı.

Dabbaqlar bütün güncortanı bu çayın qırağında qoyun, keçi dərisini iyləyib tumac qayırdılar və indi, gecənin bu vadəsində də dəri iyi buralardan çəkilib getməmişdi və Sofi ürəyində yer üzündəki dabbaqların atabaatasına söylə-söylə barmaqlarını ocağın közüne tutub qızdırırdı.

Dabbaqların nə təsiri var idi?

Bəs, Sofinin nə təsiri var idi? Sofi hansı günah işin sahibi idi ki, dərviş olub çöllərə düşmüşdü, yaşının bu vaxtında kol-kos dibində yatırdı və bütün ürəyi qorxu içində idi ki, sabah nə olacaqdı? – Bir quyu qaranlığı bürmələmişdi bu sualı və nə üçün belə bir quyu qaranlığı Sofinin qisməti olmalıydı?

Ümumiyyətlə, axı, elə qırx altı illik ömrünün özündə nə görmüşdü Sofi?

Payıza daha bir şey qalmamışdı və gecələrin ayazı adamı üşüdüdü...

Sofi lənət şeytana deyib axır vaxtlar onu tamam əldən salmış bu fikirləri başından eləmək istədi, çünki Sofi sövq-təbii hiss edirdi, başa düşürdü ki, bu fikirlər bütün vücudunu qamarlayır, Sofiyə sahib olur və Sofini əsl həyata, əsl yaşayışa çağırır.

Sofi əllərini bir-birinə sürtə-sürtə qollarını da közün üstünə itudur.

Bu axşam burada məskən salmışdılar və Sofi gecə Mahmudun belinə küp qoymuşdu – Mahmud neçə gün idi ki, soyulmuşdu, öskürürdü, qızdırırdı və sayıqlayırdı.

Bütün bu işlərin axırı nə olacaqdı?

Mahmudun gözləri güllərə baxırdı və elə bil, «Məryəmi gördüzmü?» – soruşurdu, göllərə baxırdı, «Məryəmi gördüzmü?» – soruşurdu, çöllərə baxırdı, yollara baxırdı, sulara baxırdı, «Məryəmi gördüzmü?» – soruşurdu; qütbətdə hərə öz elini arzular. Mahmudun gözləri, Mahmudun baxışları, Mahmudun hərəkətləri qütbət ellərdə aq-zar edə-edə bir keşiş qızını arzulayırdı və hərdən bütün bunlar Sofiyə elə təsir edirdi ki, Allahın yağışı yağanda da Sofiyə elə gəlirdi ki, elə bil yağış yağmır, Mahmudun dərdinə göylər ağlayır.

Deyəsən, Sofi də dəli olurdu...

Sofi ilk çağlarda bu səfəri də gəldi-gedəri bir şey bilirdi, bu səfərə ciddi baxmırdı, ürəyinin dərinliyində bir sakitlik var idi, çünki Qəmərbanu var idi. Ziyad xan kimi bir əjdaha var idi və kim bilirdi ki, axırı necə olacaq?..

Mahmudu yolundan döndərmək mümkün deyildi, hər dəfə irəliyə getmək istəyəndə Sofi:

– Orada elə lotular var ki, – deyirdi – bizi kişmiş yerinə ciblərinə doldurub yeyərlər. Biz orada baş çıxara bilmərik...

Mahmudun da elə birca sözü var idi:

– Mən yolçuyam, Sofi, yollar keçib gedirəm...

Yaxşı, sən yolçusan, yolçu ol, yollara düşməsən, düş, öz aləmin var, öz məqsədin var, bəs, mənim təqsirim nədir? Və ümumiyyətlə, mənim təqsirim nədir ki, qırx altı yaşa gəlib çatmışam, amma ömrümdə bir xoş gün yaşamamışam, həmişə əl buyruqçusu olmuşam, başqalarına xidmət etmək üçün

bütün həyatımı qurban vermışəm?... Bəsdir, axmaq Sofi, bəsdir. Nə tez başqaları oldu, yad oldu bu adamlar! Ziyad xanın bədəni torpağın altında hələ soyumayıb... Düzdü, Qəmərbanu da deyirlər itgin düşüb, amma dünyanın işlərini bilmək olmaz, Sofi...

Sofi ocağın o biri tərəfində yerə saldıqı palazın üstündə üzüqoylu uzanmış Mahmuda baxdı və bu qara zindan ağırlığı fikirlərini dağıtmaq üçün:

– Küp ağrıtmır? – soruşdu.

Mahmud, həmişə olduğu kimi, yenə öz aləmində idi və Sofinin bu sadə sualına cavab vermək əvəzinə, özü suallar verdi:

– Bu təzadlar nədi belə dünyada, Sofi? Bir tərəfdə səfəlat, o biri tərəfdə mal-dövlət... Bir tərəfdə Firdovsinin zəkası, o biri tərəfdə Sultan Mahmudun¹ nadanlığı...

Sofi hirslandı:

– Bəyəm indi belədi? – dedi. – Bəyəm min il bundan qabaq belə olmayıb? Bəyəm belə olmayacaq min ildən sonra? Bəyəm təbiət özü gündüz ilə bərabər, gecə yaratmayıb? Bəyəm yaşıdan da, öldürən də təbiət deyil? Gecənin yarısı indi bunların dərini çəkmək bizə qalıb?

Sofi dalını demədi, özünü güclə saxladı: Sofi demək istəyirdi ki, bəyəm dünyanın elə ən böyük təzadı bu deyil ki, Ziyad xan kimi, Qəmərbanu kimi od parçalarının – əjdahanın və dişli aslanın sənini kimi oğlu var?

Sofi bu dəfə özünü saxladı, amma Sofi bilirdi ki, bir azdan daha özünü saxlaya bilməyəcək, ağzına gələnə bu oğlana deyəcək və Sofinin birdən-birə çənəsini qollarına dirəyib üzüqoylu uzana-uzana gözlərini gecənin qaranlığına zilləmiş bu kimsəsiz oğlana yazığı gəlirdi...

Mahmud gecənin qaranlığına baxa-baxa fikirləşirdi ki, torpaq hər yerdə eyni torpaqdır, amma torpağın ən zəifi insan-dır², düzdü, Sultan Mahmuddan heç nə qalmadı, amma Fir-

dovsidən «Şahnamə» qalıb, amma nə olsun?; bu dəm bu «Şahnamə» şöhrətindən xorasanlı Əbülqasımın nə fayda?; xorasanlı Əbülqasım çoxdan torpağa qarışıb yox olub və bir vaxt gələcək ki, dünyada Mahmud da olmayacaq və ən başlıcası isə, bir vaxt gələcək və Məryəm də qara torpağa dönəcək və bir halda ki, bu cür olacaqdı, onda biz heç, bəs nə üçün Allah Məryəmi xəlf etmişdi? O gün rastlaşdığı qoca bu suala cavab verə bilərdimi?

Həmin qoca ilə iki gün bundan əvvəl rastlaşdılar: qoca eşşəyə minmişdi və düz onların üstünə gəlirdi, qucağında da bir bağlama aparırdı. Bu qocanın sifəti çox tanış idi və Mahmuda elə gəlirdi ki, Gəncədə ta uşaqlıq vaxtlarından bu tərəfə həmin qocanı çox görmüşdü, amma dəqiq haçan görmüşdü və kim idi – bilmirdi; bu qoca elə bil ki, yer üzünün bütün qocalarına oxşayırdı və eyni zamanda heç birinə oxşamırdı.

Qoca eşşəyi düz Mahmudun qabağına sürüb dayandı və tamam yaşıl gözləri ilə altdan-yuxarı Mahmuda baxdı. Mahmud da atın cilovunu çəkdi və bir müddət beləcə bir-birlərinə baxdılar, sonra Mahmud qocanın əlindəki bağlamaya işarə etdi:

– Bu nədi belə?

– Dörd kitabdı¹.

– Sən kimsən?

– Musayam, Davudam, İsayam, Məhəmmədəm.

– Allahsan?

Qoca yamyasıl gözlərini gün işığı altında qırıb:

– Yox, – dedi. – Adamam. Sənəm, oyam, mənəm, Məryəm, Sofiyəm.

Mahmud:

– Bəs... bəs dərd əlindən necə çatlamır sinən? – soruşdu.

– Sən dərdi görürsən, dərd axtarırsan hər şeydə, amma mən, bax, o dağları da görürəm, bu otları, çiçəkləri də görürəm, bu çayı da görürəm, səndə nə yaxşı var, onu da görürəm, Sofidə nə yaxşı var, onu da görürəm...

¹Dörd müqəddəs kitab nəzərdə tutulur. Tövrat (Musa peyğambərin kitabı), Zəbur (Davud peyğambərin kitabı), İncil (İsa peyğambərin kitabı) və Quran.

¹Sultan Mahmud Qəznəvi (997-1030) – Şərqi İranın, Türkünstanın və Hindistanın böyük bir hissəsində hökmranlıq edən Qəznəvilər sülaləsinin banisi idi və deyilənə görə Əbülqasım Firdovsi «Şahnamə»ni onun sifətilə 35 il müddətinə yazmışdır, amma sonradan Sultan qoca şairi aldatmışdır.

²İslam fəlsəfəsinə görə insan torpaqdan yaranıb.

Sonra Qoca yamyaşıl gözlərini Mahmuddan çəkib eşşəyi məhmizladı və yoluna davam etdi.

Sofi eşşəyin üstündəki bu yamyaşıl gözlü Qocanı görmürdü və Sofiyə elə gəldi ki, Mahmud yenə öz-özünə danışır; Sofinin ürəyindən bir təəssüf gəlib keçdi: Hayıl sənə... Sofinin heç ağlına gəlmirdi ki, Mahmudun gördüklərinin hamısını Sofi, sadəcə olaraq, görə bilmir.

Ocağın közü qızarırdı.

Sofi barmaqlarını ovxalaya-ovxalaya əlini elə-eləcə ocağa tutmuşdu.

Çayın şırıltısından başqa bu qaranlıq gecənin heç bir səsi yox idi və birdən-birə bu çay şırıltısı gecə sakitliyi içində uzaqdan, lap uzaqlardan bir səs eşidildi: kimsə zəngülə vura-vura muğamat oxuyurdu; sözləri eşitmək mümkün deyildi, amma o uzaq zəngülənin sədaları elə bil ki, dağ havasıydı, dalğa-dalğa bütün bu tərəflərə yayılırdı.

Sofi səs gələn tərəfə baxdı və astandan dedi:

– Zalıml oğlu, elə bil, Davuddu!¹

Mahmud da uzaqdan gələn bu səsi eşitdi və Ziyad xanın sarayındakı o cavan xanəndə Mahmudun yadına düşdü və elə bil ki, Mahmud o uzaq səsi yox, həmin cavan xanəndənin səsinə lap yaxından eşitdi və cavan xanəndənin səsinə bu gecə qaranlığında və kimsəsizlikdə Mahmudun bütün bədənindən keçib getdi. Mahmud fikirləşdi ki, əslində dünyanın altı cəhətinin² altısı da eynidi və heç bir fərq yoxdu.

Sofi fikirləşdi ki, dünyada xoşbəxt adamlar var: belə bir gecədə kef məclisi qurublar və yaqın indi orada Sofidən də otuz yaş yaşlı kişilər Yəğma gözəlləri³ ilə eys-ışrətə məşğuldurlar.

Ceyran yenə Sofinin yadına düşdü və Sofinin tükləri ürəşdi; Sofi bütün gücü ilə Ceyranı başından çıxarmaq istəyirdi, çünki Sofi qorxurdu, daha doğrusu, neçə gün idi ki, Sofi

¹ Miflə görə yəhudi peyğəmbəri Davudun gözəl səsi olub.

² Altı cəhət – sağ və sol, ön və arxa, yuxarı və aşağı.

³ Yəğma – klassik Şərq ədəbiyyatında misilsiz gözəlləri olan Orta Asiya şəhərlərindən biri kimi işlədilir.

⁴ Bələm (İbn Baur) – dinə görə, Musa peyğəmbərlə bir yerdə yaşamış və dünya mahnı tamah saldığına görə o kimi ləhləmək bəlasına tutulub.

özünü qorxudurdu ki, Bələm⁴ kimi ləhləmək bəlasına tutular.

Sofi bir neçə gün bundan qabaq yanına xahişə gəlmiş Qısır Qarını elə qovmuşdu ki, Qısır Qarı qorxusundan səsinə də çıxarmayıb, qaçıb canını qurtarmayı qənimət bilmişdi.

Qısır Qarı Ceyranın adından kisə-kisə qızıl boyun olurdu ki, Sofi, Mahmud ilə Ceyranın arasını düzəltsin.

Kaftar qarını... Dəllək çarə bilsə öz başına eləyər.

Bütün bunlar hamısı çayda çimən Ceyrana tamaşa edənləri o gündən başladı.

Neçə gün idi ki, gözlərinin qabağında titrəyən o ağ andam Sofini rahat buraxmırdı, neçə gün idi ki, Ceyranın zənəxdəndəndəki xal Sofi üçün, elə bil, həcərül-əsvadə⁵ dönmüşdü, neçə gün idi ki, gözlərinin qabağından çəkilməyən o çıpaq bədən Sofinin sürdüyü qırx altı illik həyatın miskinliyindən xəbər verirdi.

Sofi çayda çimən Ceyranı görən anda özü də bilmədən peyğəmbərin sözlərini təkrar etdi:

– Fətəbərəkəlləhu əhsənül-xalığın!⁶

Hər şey həmin andan başladı.

Əlbəttə, Sofi birinci dəfə deyildi ki, çıpaq qadın görürdü və məsələ bu çıpaqlıqda deyildi; məsələ bunda da deyildi ki, Ceyran dünyanın ən sehrli qadın bədəninin sahibi idi və bu bədən Sofidə bütün ömrü boyu bu dərəcədə hiss etmədiyi bir şəhəvət hissi oyatmışdı; məsələ burasında idi ki, bu dəhşətli şəhəvət hissində şəhəvətdən başqa bir tamah da var idi. Bu dəhşətli şəhəvət elə bil ki, Sofini illərin ayı yuxusundan oyatmışdı.

Buna bənzər hissi Sofi bir neçə il bundan əvvəl keçirmişdi: O zaman Qəmərbanunun tapşırığı ilə Gəncədən çıxıb iş dalınca getmişdi. Günün günorta çağı idi. Sofi yorulmuşdu və acmışdı, bir bulaq üstündə, söyüd ağacının kölgəsində aldanıb qabağına balaca bir süfrə saldı və həmişəki kimi qollarını çırmaayıb dəstəməz aldı, sonra yola götürdüyü soyut-

⁵ Həcərül-əsvadə – Məkkə şəhərində Kəbədə saxlanan müqəddəs Qara daş.

⁶ Deyilənə görə Məhəmməd peyğəmbər gələcək arvadı Zeynəbi çimən görmüş və bu sözləri demişdir. Ərəbcədən tərcüməsi belədir: «Sani yarıdana əhsən».

ma toyuqdan yeməyə başladı. Bu vaxt yolla Sofinin qabağında qurtarmaq bilməyən bir karvan keçdi. Sofi silahlı atlılardan öyrəndi ki, bütün bu karvan Şirvanşah Şeyxşahın Şah İsmayılə göndərdiyi hədiyyələrdir: xurcun-xurcun ləl-cavahir, qızıl və gümüş pullar, daş-qaş, rus malları, ərəb atları, Bərdə qatırları... Bu karvan yükünü saymaqla qurtaran deyildi və o zaman Sofinin ürəyində heç vaxt bilmədiyi bir hissə baş qaldırdı: Sofi qurtarmaq bilməyən karvan zənginliyi müqabilində özünün heçliyini dərk etdi və bütün bədənində soyuq su çiləyən bu kəşf Sofini elə sarsıtdı ki, birdən-birə öz əllərini qan içində gördü, elə bil, gecə ilə Qəmərbanunu xəncərlə doğrayıb ləl-cavahirini götürüb qaçmışdı: elə bil o ləl-cavahir Sofinin qıpqırmızı qana bulanmış əllərində işildamağa, dünyanın min bir rənginə çalmağa başladı. Sofi yerindən sıçrayıb atın belinə atıldı və həmişə sakit olan bu adamdan çıxmayan bir hikkə ilə atı qamçılıyib çapdı.

Təkcə bir qolu qoparılmış soyutma toyuq elə-eləcə söyüdünlə altında qaldı. Sofi bütün həyatında birinci dəfə idi ki, belə bədxərclik edirdi.

Sofi sidq-ürəkdən Allaha inanan adam idi, fırlıdaqçı mollarla, yalançı cadugərlərlə, adamı cəddi ilə hədələyən aqgöz seydilərlə arası yox idi, amma Allahın adını uca tuturdu və o zaman Sofi Allahı köməyə çağırırdı və günlər keçdikcə Sofinin ürəyini bürümüş o dəli tamah hissi də keçib getdi.

Amma indi bu hissə keçib getmək bilmirdi.

Bəlkə ona görə ki, ürəyinin lap dərinlərində Sofi özü o hissin keçib getməyini istəmədi? Nə üçün Sofi çöllü-biyabanlarda özünü məhv etməli və günün cırhacı istisində sonu görünməyən bu çöllərdə adi bir böyürtkən kolu görəndə gözüne işiq gəlməli, elə bil ki, tuba¹ görüb?

Nə üçün Sofi qurşağında bu qədər varidat gəzdirdiyi halda özü öz ayaqları ilə özünü gələcəyin səfalətinə aparır və əslində qurşağında gəzdirdiyi bu varidat düz yaşadığı üçün, təməz yaşadığı üçün, həmişə gözü tox olduğu üçün, bütün uşaqlığını, gəncliyini, ən sağlam kişilik çağlarını başqalarına xidmətdə keçirdiyi üçün Allahın ona bəxş etdiyi halalca haqq deyilmi?

¹Tuba – Cənnət bağında gözəl və əzəmətli bir ağac.

Sofi elə bil ki, diksindi.

Allah?

Allahın adını tutma, rəzil insan. Bütün dünyadakı insanlar rəzildi və sən ki bu cür xəyallar edirsən, rəzillərin rəzili-sən və sən özündən xəbərini yox imiş. Bütün dünyanın insanları rəzildirsə, onda Mahmud da rəzildi? Yox, Mahmud rəzil deyil, Mahmud... Sofi bu sözü fikrinə gətirmək istəmədi, amma nə üçün? Nə üçün həqiqətin gözüne düz baxmaq lazım deyil və nə üçün həqiqətdən qaçıb, özümüzü aldatmalıyıq? Həqiqət isə bu idi ki, Mahmud... Ürəkli ol, Sofi, ürəkli ol və sən yolunda ömrünü çürütdüyün adamlardan əskik deyilsən, ürəkli ol: Mahmud axmaq idi və Mahmuda baş qoşmaq, dünyanın bu vaxtında məcnunluq eləmək xəyalına düşmüş bu axmağın, hə, Sofi, sözü adı ilə de, bu axmağın dalınca getmək ona nə verəcək, sənə nə verəcək? Görmədin dünyanın Allahın əkinçiləri, o əkinçiləri ki, başqa vaxt onları adam hesab eləmirik, bizə necə qəhqəhə çəkib güldülər?

Dünən Sofi ilə Mahmud bir-biriyə mübahisə eləyən iki əkinçiye rast gəldi. Mübahisə torpaq üstündə idi və əkinçilərdən biri o birinə başa salmaq istəyirdi ki, sahəsini iki arşın düz ölçməyib, səhv salıb və nə qədər edirdisə o birisi başa düşmürdü. Sofi ilə Mahmudu görəndə elə bil gözüne işiq gəldi.

– Ay başınıza dönüm, – dedi. – İmam Hüseyn yolunda mənə kömək eləyin, bu qanmaz oğlu qanmaza qandırım ki, səhv eləyir.

Sonra kişi sahəni necə ölçdüklərini və səhvin nədə olduğunu Mahmuda başa saldı, sonra da soruşdu.

– Hə, ay başına dönüm, indi sən denən, mən düz deyirəm, yoxsa yox?

Bu kəndli kişilər nə biləydi ki, Mahmudun fikri özündə deyil, bu kəndli kişilər, axı, Sofi deyildi.

Mahmud dedi:

– Məryəm düz deyir...

– Nə? – Kişinin gəzləri bərələ qaldı, sonra ikisi də mübahisələrini yadlarından çıxarıb Sofi ilə Mahmudu hoydu-hoyduya götürdü.

– Hə, kim düz deyir? – Sonra Mahmudun qolunu silkələdi. – Səninləyəm, kim düz deyir? – Kişi bir də soruşdu.

Belədir işlər, Sofi...

Tutalım ki, getdik o məlun keşişi tapdıq, sonra nə olsun? Keşiş Mahmuda qız verəndi? Kimi var idi Mahmudun ki, qızı keşişdən alıb buna verə? Lap elə tutalım ki, Sofi əlini qurşağına saldı, daş-qaş gücünə – insan çiy süd əmib, – keşişi razı saldı və keşiş qızını Mahmuda verdi, sonra nə olacaq? Sofi qurşağındakını dinsiz bir keşiş qızı ilə bu əlsiz-ayaqsız Mahmuda verməli idi ki, alın, xərcləyin və mən də ölənə qədər sizə xidmət eləyəcəyəm, babası keşiş olan uşaqlarınızı saxlayacağam? Nə üçün? Niyə axı? Niyə?

Mahmud onsuz da pul qədri bilən deyildi və özünün nəyi var idisə yolda ac-yalavaca paylamışdı. Sofinin nəsihətləri Mahmuda təsir etmirdi və Mahmud həmişə kasıb-kusuba pul verəndə Sofi fikirləşirdi ki, sən bəyəm Hatəmi-tai¹ olub neyləyəcəksən, a bədbəxt? Bəyəm dünyanın ki, bu qədər acı var, onların hamısını doydurmaq olar?

Yazıq Sofi başa düşmürdü ki, Mahmud cibindəkiləri təkcə ona görə kasıblara paylamırdı ki, acdırlar, çörək yesinlər; Mahmud bu səfər boyu hər addımda pulun və ümumiyyətlə, varidatın, olanın mənasızlığını dərk edirdi və buna görə də kasıb-kusub sadəcə üçün təşəkkür edəndə özünü naqolay hiss edirdi. Mahmuda elə gəlirdi ki, əksinə, bir qızıl, ya bir gümüş verməklə bu adamları tovlayır və onlar heç nə başa düşmürlər.

Sofi həmişə fikirləşirdi ki, yaxşı ki, Mahmudun onun qurşağından xəbəri yox idi və əslində indi Sofinin qurşağından dünyada heç kimin xəbəri yox idi. Təkcə Allahdan başqa...

Mahmud atasının öldürüldüyünü də bilmirdi və Sofi bu barədə Mahmuda heç nə deməmişdi. Mahmud onsuz da yolumdan dönən deyildi və onsuz da iztirablar içində idi və Mahmudun iztirablarının üstünə iztirab gətirməyin nə mənası var idi? Yaxşı, bunu ki, başa düşürsən, bəs, bu nə fikirlər-

¹Hatəmi-tai – (əsl adı Əbu-ədi bin Abdulla bin Səd Hatəmdir) VI-VII əsrlərdə yaşamış ərəb əmiri və şairidir. Böyük dövləti və hədsiz səxavəti haqqında Şərq aləmində bir çox rəvayətlər mövcuddur.

di girir başına, ay kaftar? Tez elə, çıxar küpü, yıxıl yerə, gözlərini yum, yat.

Sofi yata bilmirdi. Sofi gözlərini yuman kimi çayda çimənin Ceyranı görürdü.

Ocağın isə közü qızarırdı.

Sofi qalxıb Mahmudun yanında çöməldi və yun şalı Mahmudun belindən çəkib küpü çıxarmaq istədi. Küp bərk tutmuşdu və Sofi bir əli ilə küpün qırağı boyu Mahmudun bədəninə yumşalda-yumşalda o biri əli ilə axır ki, küpü çıxartdı. Mahmudun kürəyi küpün ağzı girdəliyində qapqara qaralmışdı və Sofi közərən ocağın işığında küpün bu qapqara yerini görəndə «birdən-birə tamam yumşaldı, elə bil, üstünə bir yekə bardaq ilıq su tökdülər və bu ilıqlıq Sofinin ürəyini yuxaya döndərirdi: Qəmərbanunun təkcə oğlu çöllərdə, düzlərdə gör özünü necə soyuğa verib, bəs, sən hara baxırsan, Sofi? Şeytan yoldan çıxarıb səni, Sofi. Tamam yoldan çıxarıb. Qov şeytanı ürəyindən, lənət denən şeytana. Əgər sən də bu tifi-lə xainlik eləsən, deməli, öz əllərlə onə qəbir qazırsan, çünki bu qara dünyada ki, bu cür qara fikirlər sənin ürəyində özünə yuva salır, bu dünyada Mahmudun qisməti qəbirdən başqa nə ola bilər? Hamımızın qisməti qara torpaqdı, amma sən öz əllərlə başqasına qəbir qazsan, Sofi, onda qara torpağın da bağrı yanılar və bütün dünya alt-üst olar.

Sofi yanıxa-yanıxa Mahmudun kürəyini ovuşdururdu. Sən bir bu cəllad dünyanın işinə bax... Düz doqquz il Mahmudun yolunu gözlədilər, Mahmud anadan olanda bütün Gəncə camaatı xəzinənin hesabına qırx gün, qırx gecə müftə yeyib-içib kef elədi və indi həmin Mahmud bir səfil kimi kol dibində belinə küp qoydurub... Nağıl qoşub danışsan, inanmazlar buna... Sofi yun şalla Mahmudun üstünü basdırdı ki, küpün yeri soyuq çəkməsin və ürəyi yana-yana da dedi:

– Sən indi gərək yorğan-döşəkdə yatarsan, bala... Kürəyin kömür kimi qaralıb... Yox, bala, sabah səni qoymayacağam burdan tərpənsən... Elə buradaca üstünü yaxşıca basdıraram, bütün günü yatarsan, yaxşıca tərləyərsən, sonra görək başımıza nə gəlir...

Sofi birinci dəfə idi ki, Mahmuda «bala» deyirdi. İndiyə qədər Mahmud. Sofinin ağalının oğlu idi, indi isə Mahmud.

dun Sofidən başqa heç kimi yox idi. Elə Sofinin özünün də Mahmuddan başqa kimi var idi?

Mahmud bir söz demədi və Mahmudun beləcə susmağı Sofinin ürəyində bir ümid çırağı yandırdı: deməli, Mahmud razı idi sabah yolçuluq eləməməyə, onda Sofi yenə yalvarıb-yaxarsın, bəlkə bu dəfə Sofi bu səfərin mənasızlığını başa sala biləcəkdə... Dünyanın nə çox şəhəri, gedib birində məskən saldılar, ev-şik düzəldərdilər, Sofi Mahmudu evləndirərdi...

– Mahmud...

Mahmud cavab vermədi. Sofi soyuq keçməsin deyər Mahmudun üstünə saldıq şalın qıraqlarını səliqəyə sala-sala bir də səslədi:

– Mahmud, bala...

Mahmud başını Sofiyə sarı çevirib soruşdu.

– Eşidirsən, Sofi?

– Nəyi?

– Xanəndənin səsinə.

Sofi hiss etdi ki, bütün damarlarından axan qan o küpün yeri kimi, qapqara qaraldı: Sofi onun halına acıyırdı, ürəyinin sözlərini deyirdi, amma Mahmud Sofini heç adam hesab etmirdi, dediyi sözləri heç eşitmirdi də, xəyalı Füzulidir – kimdir, hansı bir şairinə şərlərində idi və Sofi ürəyində özünü gəmirirdi, amma Mahmudun ürəyində ona mahni oxuyurdular...

Lap yaxşı oldu, Sofi, sənincün bu da azdı. Sən iztirab çəkirsən ki, bu yazıq beləcə soyuqlayıb, amma o özü üçün nəgmə oxuyur və səni ələ salır. Sənə bu da azdı, arsız kişi. Nə istəyirsən ondan? Səfərdən döndərüb hara aparacaqsan onu? Bəlkə Gəncəyə aparacaqsan ki, al, Bayandur xan, kəs bunun başını? Üstəlik mənəm də başım peşkəşdir? Hansı başqa şəhərə aparacaqsan onu, avam kişi? Sən indi heç öz dərdini çəkə bilmirsən, onun dərdini də özünə yük eləyəcəksən? Sən görmürsən ki, Allah bunu belə yaradıb və bu iş düzələn iş deyil? Sən görmürsən

¹ Hatif – qeybdən gələn mələk səsi. Şərq ədəbiyyatında məcazi mənada da işlədilir, yəni ki, ürəyin səsi, qəlbin dediyi.

² Sahaölçən – Məhəmməd peyğəmbərin laqəblərindən biridir. Məhəmməd peyğəmbər merac zamanı göyün yeddinci qatına – Allahın yanına qədərki məsafəni göz qırpmında qət edib.

³ Lövh-i məhluz – dünya yaranmamışdan əvvəl Allahın qələm ilə varlığını tələfin yazdığı lövhədir. göylərdə saxlanır.

ki, bu adam elə bir ələcsizlik içindədi ki, heç bir işıq ucu görünmür?

Sofi fikirləşdi ki, bəlkə bayaq uzaqdan gələn o xanəndə səsi Hatif¹ idi və Sofini insan olmağa və insan kimi yaşamağa çağırırdı?

Sofi fikirləşdi ki, əlbəttə, adi bir bəndə yox, Sahaölçən² olardı, Mahmudu bir göz qırpmında Məryəmə yetirərdi, amma Sofi, Sahaölçən deyildi və Qələmlövhi-məhluz³ necə yazmışdısa, elə də olacaqdı.

Ziyad xanın öldürülməsi xəbəri gəlib çatanda Sofinin bütün içini heyvani bir qorxu bürümüşdü: Bayandur xan adam göndərüb Mahmudu da, elə Sofinin özünü də öldürdəcək, amma incəvarı, Mahmud elə xan oğlu idi ki, onu öldürməyin, ya öldürməməyin əhəmiyyəti yox idi və buna görə də Mahmud barədə tədbir görməyə Bayandur xanın heç vaxtı yox idi. Dünyanın işlərini nə bilmək olar, bəlkə heç kimə rəhmi gəlməyən Bayandur xanın Mahmuda rəhmi gəlirdi? Yox, Sofi, hələlik vaxtı yox idi, hələlik rəhmi gəlirdi, amma düz deyirsən, dünyanın işlərini bilən olmaz və hanı o zamanət ki, bax elə bu gecə Bayandur xanın adamları gəlib Mahmudun da, sənin də başınızı kəsməyəcək?

Sofi sövq-təbii əli ilə qurşağını yoxladı. Bu qurşaq taxıldığı gündən bəri neçə müddət idi ki, bir dəfə də olsun açılmamışdı və bütün bu müddət ərzində Sofi belindəki qurşağın dərdindən çimə də bilməmişdi. Əvvəlcə bu qurşaq Sofini darıxdırırdı, qurşağın altından qarnı, beli qaşınırdı, tərləyirdi, amma sonradan yavaş-yavaş Sofi bu qurşağa öyrəndi və indi elə bil ki, bu qurşaq da əli kimi, ayağı kimi, Sofinin bədəninin bir hissəsiydi.

Sofi qurşağıdan hələ heç nə götürməmişdi. Mahmud cibindəkilərin hamısını paylayıb qurtarmışdı və indi heç kim onlara kömək eləmədiyi üçün, bütün dünyada tək-tənha qaldıqları üçün yeməyi-icməyi özləri almahydı, daha heç kim xəlvəti gətirib Sofiyə Qəmərbanunun tapşırığı ilə ləzzətli təamlar vermirdi və Sofi atları satdı; neçə gün idi ki, həmin pulla dolaınırdılar.

Ocağın közü qızarırdı.

O cavan xanəndənin səsi çayın şınlıtısına qatışmışdı.

O cavan xanəndənin səsi gecənin bu qaranlığında birdən-birə bir baxış, bir nəzəri Mahmudun gözlərinin qabağına gətirdi və Mahmud bu baxışları tanıdı: altı-yeddi gün bundan əvvəl o Qırmızı Tuman Kişi beləcə baxdı və getdi; həmin baxışdan sonra Mahmud bir xeyli atın belində oturub Qırmızı Tuman Kişinin ardınca baxdı və sən demə, həmin baxışlar, o nəzər o vaxtdan Mahmudun beynində həkk olub qalıbmış – indi, gecənin bu vaxtında həmin baxışları birdən-birə yenə beləcə aydın gördü.

O baxışlar nə deyirdi?

Həmin Qırmızı Tuman Kişiyə dağlarda rastlaşdılar.

Mahmud irəlidi, Sofi də həmişəki kimi onun ardınca dağ cığırlı ilə üzüyuxarı qalxırdılar və bu vaxt qırmızı tuman geymiş bir kişi qaça-qaça düz onların qabağına çıxdı və özünü tamam itirdi, əlindəki çörək parçasını iki əlilə sinəsinə sıxdı və Mahmudun atının qabağında dayanıb bilmədi ki, nə eləsin.

Bir az aralıda, yəqin gövdəli bir qoz ağacının altında qoca bir kişi oturmuşdu və teyxa cırıq-cırıq uzun bir köynəkdən başqa qocanın əynində heç nə yox idi. Qoca o qədər arıq idi ki, qabırğaları bir-bir sayılırdı, başı elə kəllə sümüyü idi və gözlər olan çuxurun dərinliyindən iki xəstə işıltı gəlirdi. Qoca yalnız haça sümüklərdən və dəridən ibarət qollarını irəli uzadıb nə işə deyirdi, amma nə dediyini başa düşmək mümkün deyildi, çünki ağzından sözlər yox, nazik və təqətsiz civilti çıxırdı.

Mahmud başa düşdü ki, Qırmızı Tuman Kişi qocanın çörəyini əlindən alıb.

Mahmud qollarını irəli tutub yelləyə-yelləyə civildəyən qocaya bir də baxdı: yox, insan ancaq aclıqdan bu günə düşə bilməz, insan ancaq dərd əlindən bu cür əriyə bilər və sən gərək kim olasan ki, belə bir adamın əlindən çörəyini tutub alasan...

Qırmızı Tuman Kişi çörək tikəsini iki əlilə də sinəsinə sıxa-sıxa başını aşağı əyib gözlərini yerə dikmişdi. Bu Qırmızı Tuman Kişinin yaşı bir o qədər də çox deyildi, amma başı, saqqalı, sinəsinin, qollarının tükləri ağappaq idi.

Mahmud:

– Nə üçün çörəyi o kişinin əlindən almısan? – dedi. – Sən görmürsən ki, dərd onu nə günə salıb? – Sonra Mahmud kişinin əynindəki qıpqırmızı tumanı enli balığından belinəcən gözdən keçirdi və: – Eh, sən nə bilirən dərd nədir? – dedi.

Qırmızı Tuman Kişi Mahmudun bu sözlərindən sonra başını yuxarı qaldırdı və cəmi birçə an Mahmudun gözlərinin içinə baxdı, sonra yenə başını aşağı salıb dinməz-söyləməz çıxıb getdi.

O birçə anlıq baxış Mahmudu sarsıtdı.

Sofi onda Mahmudun qarasına deyirdi və Qırmızı Tuman Kişi çıxıb gedəndən sonra rahat nəfəs aldı; Sofi qorxurdu və deyirdi ki, axı, sənin camaatla nə işin var, olmasın elə, olsun belə, süpürləyib salsın bizi ayağının altına, varımı-zı-xoxumuzu da soysun...

Mahmud atdan düşüb Sofinin deyilməyinə baxmayaraq, onun xurcununda nə ki, yemək-içmək var idi, hamısını çıxarıb qocaya verdi və qoca bir göz qırpımında bütün yemək-içməyin hamısını cındır köynəyinin altına gizlətdi, amma Mahmud qocanın belə bir cəldliyinə və acgözlüyünə fikir vermədi və bunu da görmədi ki, qocanın cındır köynəyinin içində başqa çörək, yemək də var; Mahmud geriye dönüb Qırmızı Tuman Kişinin ardınca baxırdı.

Qırmızı Tuman Kişi gözdən itdi, amma Mahmud bir müddət gözlərini dağın ətəyi ilə aşağı düşən cığırdan çəkmədi.

O baxışlar nə deyirdi?

O baxışlarda ağrı var idi, iztirab var idi, əzab var idi, amma, ən başlıcası, o baxışlarda açıq-aşkar bir rixənd var idi.

O əzablı baxışlar əslində gülürdü.

Elə bil o baxışlar Mahmuda gülürdü: bəs, sən bilirən dərd nədir?

Gecənin qaranlığında, çayın şırıltısında, közərən ocağın yavaş-yavaş azalan istisində və o cavan xanəndənin get-gedə

¹ Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209), hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin (1253 – 1325), fars şairi Əbdürrəhman Caminin (1414 – 1492) və özbək şairi Əlişir Navainin (1441 -1501) müxtəlif vaxtlarda yazdıqları «Leyli və Məcnun» əsərləri nəzərdə tutulur.

uzaqlaşan, itən avazı içində həmin baxışlar, elə bil, yenə təkrar etdi: bəs, sən bilirsən dərd nədir? – və Mahmudun bütün varlığı o baxışların belə bir rüşəndinə qarşı coşdu: yox, Mahmudun dərdi təkcə Məryəm dərdi deyildi, yox, səfərə çıxdığı gündən bu tərəfə, gördüklərini görəndən sonra, el dərdi, oba dərdi, insanların dərdi idi, bu dünyada yaşamağın dərdi idi – bunu heç kim başa düşmürdü və başa düşmək də istəmirdi, hamı Mahmudu çöllərə düşmüş bir Məcnun bilirdi...

Həmin gecə qaranlığında Mahmud bu fikirdən diksindi – məgər Məcnun olmaq ayıbdı? Nə üçün bu camaat Şeyx Nizaminin, Əmir Xosrovun, Caminin, lap elə bu yaxınlarda yaşayıb yazan Nəvainin¹ əsərlərini oxuyub, bunlara qulaq asıb, Məcnunun aqibətinə göz yaşları axıdır, amma gördükləri, tanıdıqları, bir hava ilə nəfəs aldıkları adama «məcnunun biridir» deyib gülürlər?

Məcnunun biridir, yəni kimdir? O adamdır ki, çöllərdə ceyranla da dil tapa bilir və istədiyi məxlۇqa sədaqətlidir və heç kimə pislik eləmir, heç kimin ürəyini sındırmır və istəyir ki, hamı xoşbəxt olsun, nə üçün camaatın beləsinə gülməyi tutur?

O Qırmızı Tuman Kişinin baxışları da buna görə gülürdü?

Yox, o baxışlardakı gülüş başqa idi, o rüşənd başqa rüşənd idi.

...Əlbəttə, Mahmud o Qırmızı Tuman Kişinin baxışlarının mənasını axıra qədər başa düşə bilməzdi, çünki Mahmudun dağların qoynundakı o kənddən xəbəri yox idi, çünki Mahmudun o kənddəki qırğından xəbəri yox idi, o qırğından ki, Kərbəla qırğını o qırğının yanında yalan idi.

Mahmud nə biləydi ki, o kişi həmin qırmızı tumanı hardansa tapıb əyninə keçirib və o qırmızı rəng bu kişinin əynində sırtılığın, arsızlığın rəngi deyil, insan qanının rəngidi.

Həmin kənd dünyanın gözəl kəndlərindən biri idi; bütün dünya susuzluqdan yanib cadar-cadar çatlayanda bu kəndin ətrafında hər addımbaşı pıqqıldayan bulaqlar adamın ürəyinə sərinlik gətirirdi, bütün dünya yeməyə çörək tapmayanda, bu kəndin sapsarı buğdası dayırmanda üyüdüldü, çuvalar çuval üstə yığılırdı, bütün dünyanın mal-qarası otlamaya heç qaratıkan da tapmayanda, bu kəndin mal-qarası sübh tezdən

dağların qoynundakı meşələrə girirdi və bir axşamüstü dolu yelinləriylə həyətlərə qayıdırdı. bütün dünya kürk üstündən kürk geyib soyuqdan donanda və yandırmaya odun tapmayan da, bu kəndin sobaları çərthaçart yanırı; bütün dünya bir-birinin qanını içirdi, insanlar dünya malını, yer üzünün bu qədr torpağını öz aralarında bölüşə bilmirdi, axın-axın qoşunlar şəhərləri dağıdırdı, kəndləri viranə qoyurdu, bu tərəf hücum çəkib o tərəfin ilxısını, qoyun sürüsünü, mal-qarasını aparırdı, o tərəf bu tərəfin, amma bu kəndin sıldırım qayaları, dərin yarıqları, başı göyləri yaran zirvələri qoymurdu ki, buralara yad atının ayağı dəyə, bu kəndi yad nəfəsindən qoruyurdu və bir dəfə bu yerlərdən gəlib keçən Gözəl Xasiyyətli təxəllüslü ərəb şairi və səyyahı Yəmənlili Əbülqasım Talib əl-Həsən Cəmaləddin Qiyas ibn Ziyad Məhəmməd Kəmaləddin Həmidəxisal öz adından da uzun bir qəsidə yazıb bu kəndi bu dünyanın o dünyadakı cənnətindən artıq bir cənnət kimi dillər əzbəri eləmişdi.

Kəndin camaatı hündürboylu, qırmızıyanaqlı, kişilərinin qolu güclü, arvadlarının döşü südlü camaat idi, işləyən camaat idi, əkirdi, becərirdi, halallıqla da yeyirdi; dünyanın qarışıq zamanında talelərindən və güzəranlarından razı idilər və lazım olanda bir-birini bağışlamağı bacarırdılar, pisi tez yaddan çıxarırdılar və yaxşı ilə yaşayırdılar.

O vaxtlar Azər təzə evlənmişdi və cavan arvadı Aysulu ilə bir yerdə dünyagörmüş Gözəl Xasiyyətlinin cənnətdən də artıq vəsf elədiyi həmin kənddə yaşayırdı; Azərin bütün gününün əkib becərmək yorğunluğu Aysulunun təmiz və sağlam yatığında çıxırdı, Aysulunun balıq kimi sürüşkən və hamar bədəninin istisi dünyada yaşamağın gözəlliyindən deyirdi.

Azər ilə Aysulunun birinci oğlu olanda Azər ilkinə imam Əlinin adını qoydu:

– Adını mən verdim, yaşını Allah versin! – dedi və həmin gün kəndin bütün camaatı ocaq qaladı, heyvan kəsdi, səhərə kimi çaldı, oxudu, oynadı – hər dəfə dünyaya təzə bir uşaq gələndə bu kənd beləcə bayram edərdi.

Azər ilə Aysulunun ikinci oğlu olanda Azər bu ikinci oğluna da imam Həsənin adını qoydu, sonra üçüncü oğlanları oldu, Azər üçüncü oğluna imam Hüseynin adını qoydu, dördün-

cü oğlanları oldu, Azər dördüncü oğluna imam Zeynalabdinin adını qoydu.

Azər ilə Aysulunun oğlanları kəndin ən sağlam, ən gözəl, ən ağıllı və ən mehriban uşaqları idi və kəndin bütün camaatı bu oğlanlara baxıb:

– Adlarına layiq oğlanlardı!.. – deyirdi.

Sonra Azər ilə Aysulunun beşinci oğlanları oldu, Azər beşinci oğluna imam Məhəmməd Bağırın adını qoydu, sonra altıncı oğlanları oldu, Azər altıncı oğluna imam Cəfər Sadiqın adını qoydu, gün keçdi, ay dolandı və Azərlə Aysulunun yeddiinci oğlanları oldu, Azər yeddiinci oğluna imam Musayi-Kazımın adını qoydu.

Azər oğlanlarına bir-bir imamların adını qoyduqca və bu oğlanlar da beləcə sağlam, gözəl, ağıllı və mehriban böyüdükcə, yavaş-yavaş kəndin camaatına elə gəlirdi ki, elə bil, bu oğlanlar doğrudan da imamdırlar, təzədən dünyaya gəlirlər və camaatın bu oğlanları sevməsində, oxşamasında bir möcüzə hissi də baş qaldırmağa başlayırdı; əlbəttə, camaat üçün bu oğlanlar hələlik adi oğlanlar idi, amma bu adilikdə nəsə bir qeyri-adilik də var idi və o zaman kəndin ağsaqqalı doxsan üç yaşlı Bayandur İxtiyar birinci dəfə fikrə getdi və bir gecə yuxusu qaçdı, yata bilməyib həyəətə çıxdı, sonra gecənin qaranlığında kəndin küçələrini bir-bir gəzdi, yatmış kəndin sakitliyinə qulaq asdı və özü özündən soruşdu:

– Tanrının üzü bizdən dönür?

Azər ilə Aysulunun səkkizinci oğlanları oldu və Azər səkkizinci oğluna imam Rzanın adını qoydu, sonra Azər ilə Aysulunun doqquzuncu oğlanları oldu və Azər doqquzuncu oğluna imam Məhəmməd Təqinin adını qoymaq istəyəndə Aysulunun ürəyi birdən-birə bir nigarançılıqla sıxıldı və Aysulu tavandan sallanmış bələkdə yatmış doqquzuncu oğluna baxa-baxa:

– Başqa ad qoyaq ona... – dedi və bu söz əslində Azərin də ürəyindən xəbər verdi, amma daha başqa ad qoymaq mümkün deyildi, onsuz da kəndin bütün camaatı bir-birinə pıçıldayırdı ki, Məhəmməd Taqi də gəldi...

Azər doqquzuncu oğluna imam Məhəmməd Təqinin adını qoydu.

Bütün dünya dəli-divanə ilə dolu idi, amma Gözəl Xasiyyətlinin cənnətdən artıq hesab elədiyi həmin kənddə cəmi bir-cə nəfər Havalı var idi, adı da Havalı İbrahim idi. Havalı İbrahim gecə-gündüz oturub səninlə söhbət edərdi, ömründə deməzdin ki, qalın çal saqqallı, çal qıvrım saçlı, hər qolunda bir kəl gücü olan bu kişi havalıdı, amma ildə-ayda bir dəfə qəllə-tən az qalırdı Havalı İbrahimin gözləri pırtlayıb hədəqəsindən çıxsn və bu vaxt Havalı İbrahim qeybdən səs eşidirdi, sonra əli-ayağı əsirdi, yerə sərilib çapalayır, ağzından köpük gəlirdi. Havalı İbrahim özünə gəlib ayağa qalxandan sonra, ağır-ağır nəfəs ala-ala qeybdən eşitdiklərini bir-bir camaata danışır və heyrət edirdi ki, bu səsin dedi-yi sözləri ondan başqa heç kim eşitməyib.

Kəndin camaatı heç vaxt Havalı İbrahimin dediklərinə fikir vermirdi və hamının Havalı İbrahimə ürəyi yanırdı ki, sap-sağlam, güclü-zorlu kişi belə bir dərddə tutulub, amma iş elə gətirdi ki, günlərin bir günündə bütün kənd Havalı İbrahimə inandı və əslində elə bil ki, bu kəndin bütün camaatı neçə müddət idi ki, bu xəbəri gözləyirdi.

Kənddə belə bir xəbər yayıldı ki, sübh tezdən Havalı İbrahimin gözlərinin qabağında şimşək çaxıb və qeybdən eşitdiyi səs Havalı İbrahimə deyib ki, çox çəkməyəcək ki, Mehdi Sahib-əzzaman sizin kənddə, Azərin evində zühur edəcək.

İndiyədək heç zaman Havalı İbrahimin gözünün qabağında şimşək çaxmazdı və indiyədək də heç zaman Havalı İbrahim qeybdən gələn səsi bu cür gur və bu cür aydın eşitməmişdi. Günortaya yaxın Havalı İbrahim gələnə-gedənə sübh tezdən qeybdən eşitdiyini danışa-danışa birdən-birə sinəsini tutdu, yerə yığıldı, çapaladı, ağzından köpük gəldi və bir də heç vaxt ayağa qalxmadı.

Axşam Havalı İbrahim öldü.

Allah Havalı İbrahimi bu gün sübh tezdən eşitdiyi xəbəri camaata yetirməkçünmü saxlayırdı? Bu kəndin camaatı necə avam, necə Allahdan dönmüş adamlardı ki, hər şeyi gören və hər şeyi eşidən İbrahimin adının qabağına «havalı» sözü qoymuşdu və onu vecinə almırdı?

Kəndin bütün camaatı Azərlə Aysulunun evinə axışdı və kəndin bütün camaatı Əlinin, Həsənin, Hüseynin, Zeynalab-

dinin, Məhəmməd Bağırın, Cəfər Sadığın, Musayi-Kazımın, Rzanın, hələ qırx günü tamam olmamış Məhəmməd Təqinin əlindən, ətəyindən, ayağından öpməyə başladı və həmin gündən də bütün kəndin camaatı Mehdi Sahibi-əzzamanı gözləməyə başladı, amma heç kimin xəbəri olmadı ki, elə həmin günün gecəsi bütün ürəyini bir xof bürümüş, doxsan üç yaşlı Bayandur İxtiyar yenə gözünü yumub yata bilmədi, gecənin yarısı həyəətə çıxdı, yatmış kəndin bütün məhəllələrini bir-bir gəzdə və öz-özündən soruşdu:

– Tanrının bizə qəzəbi tutmuş?

Sonra doxsan üç yaşlı Bayandur İxtiyar hələ lap uşaq yaşlarında ikən ozanın Dədə Qorqud boylarını söyləyəndə dediyi misraları xatırladı və elə bil ki, həmin misralar uzun-uzun illərdən bəri qaranlıq bir mücrünün içində gizlədilib saxlanmışdı, indi mücrünü açdılar və o misralar işığa çıxdı: o gecə sakitliyində doxsan üç yaşlı Bayandur İxtiyarın bütün gün ərzində elə bil ki, tamam aqlını itirmiş camaata baxa-baxa həyəcədən səyriməyə başlamış və indi də səyriyəni dodaqları lap uşaqkən eşitdiyi həmin işıqlı misraları söyləməyə başladı:

Ucalardan ucasan, uca Tanrı!
Kimsə bilməz necəsən, görklü Tanrı!
Sən anadan doğmadın,
Sən atadan olmadın,
Kimsə rizqin yemədin.
Kimsəyə güc etmədin.
Qamı Yerdə əhədsən.
Allah – səmədsən.
Adəmə sən tac urdun.
Seytana lənət qıldın.
Bir suçdan ötrə dərğahından sürdün.
Nəmurə göyə ox atdı,
Qarnıyarıq balığı qarşı tutdun.
İbrahimi tulturdun,
Xam gönə çulğadin,
Götürüb oda atdırdın, odu bustan qıldın.
Ululuğa həddin yox.
Sənin boyun-qəddin yox.
Ya cisimlə cəddin yox!
Urdugun ulıtmayan, ulu tanrı!
Bəsdığın bəhirməyən, bəlli tanrı!
Götürdüyn göyə yetirən, görklü tanrı!

Qaçdığın qəhr edən, qəhllər tanrı!
Birliyinə sığdım, çələbim, qadir tanrı!
Əziz Allah mədəd səndən.
Mədəd səndən!
Əziz Allah,
Mənə mədəd dedim.

Yenə gün keçdi, ay dolandı, Azərlə Aysulunun onuncu oğlu oldu və Azər onuncu oğluna onuncu imam Əli-Ənnəqinin adını qoydu və bundan sonra kəndin bütün camaatı gecə-gündüz on ikinci imam Mehdi Sahibi-əzzamanın yolunu gözləməyə başladı.

Kəndin camaatından Yaqubun yadına düşdü ki, altı il bundan əvvəl inəyi axşam məşədən qayıtmadı, gecə gedib gördülər ki, canavar inəyi dağıdıb, bu zülm deyildi, nə idi? İsrailin yadına düşdü ki, inişil qırt toyuqlarının çıxartdığı on səkkiz cücadən cəmi yeddisi salamat qaldı, bu zülm deyildi, nə idi? dünyanın Təbriz kimi, Ərdəbil kimi, Gəncə kimi şəhərləri var idi və bu böyük şəhərlərdə yaşayanlar qızıla qızıl demirdi, gümüşü zinət hesab eləmirdi, amma bu kəndin durna kimi qızları misdən bilərzik taxırdı, bu zülm deyildi, nə idi? Əbülfəzin yadına düşdü ki, keçən il qonşuları Ələkbərin oğlunun toyunda, Ələkbər o biri qonşuları Fərəcəllaha daha artıq fikir verirdi, nəinki ona və Fərəcəllahın da yadına düşdü ki, üç il bundan qabaq Əbülfəzin yekə qızı onun kiçik oğluna daş atmışdı və uşağın başı yarılmışdı, nə var-nə var, Fərəcəllahın bu balaca oğlu Əbülfəzgilin bostanını tapdalamışdı, belə bir müsibətə dözmək olardı?; bu müsibət deyildi ki, Mərdan öz qızını İsgəndərə verməmişdi, amma Əlibaba kimi qara pıspısanın birinə verməmişdi?; bəs buna necə dözmək olardı ki, Ələvsətin qapısında dörd sağmal inək saxlanırdı, amma yeddi uşaq atası Kərimin həyətinə cəmi birçə inək var idi?

Mehdi Sahibi-əzzaman gələndən sonra bütün bu haqsızlığa son qoyulacaqdı və ədalət öz yerini tapacaqdı.

Əkinlər əkilmədi, bu qardaş dedi o qardaş əksin, o qardaş dedi mən niyə əkirəm, bu əksin; torpaq becərilmədi, o bunun dalınca dedi, bu onun dalınca dedi, bununla onun ədavəti düşdü, onunla bu qanlı oldu, qonşu qonşunun xeyrinə-şərinə ya-

ramadı, dayıoğlu bibiogluna fırlıdaq gəldi, qız atanın üzünə ag oldu, ana çörəyi oğuldan əsirgədi.

Havalı İbrahimin qəbri pir oldu. Camaat bir-birinin ayıbını taparaq gəlib pirə söylədi, ayıbı olmayan haqqında yalan dedi, Mehdi Sahibi-əzzaman gələne qədər pirdən hərəkət istədi.

Azərlə Aysulunun on birinci oğlu oldu və Azərin daha heç bir əlacı yox idi, on birinci oğluna on birinci imam Həsən Əsgərinin adını qoydu və bundan sonra kəndin bütün camaatı öz doğma oğlunu-qızını tamam yadından çıxartdı, öz ev-əşiyini yadından çıxartdı, əli qoynunda Mehdi Sahibi-əzzamanın yolunu gözlədi ki, gəlib onu xoşbəxt edəcək; amma bu xoşbəxtlik necə olacaqdı?; axı, Fərəcullah xoşbəxt olacaqdısa, Əbülfəz bədbəxt olmalıydı, çünki Fərəcullahın xoşbəxtliyi təkcə o vaxt mümkün idi ki, Əbülfəz bədbəxt olsun, Əbülfəz o zaman xoşbəxt ola bilərdi ki, Kərim bədbəxt olsun. Zübeydənin o vaxt üzü güləcəkdiki ki, Fatmanın sinəsinə dağ çəkilsin...

Kəndə aclıq düşdü, çünki nə əkən var idi, nə becərən, çörək yox idi və camaat gicitkəni soyutma eləyib qarnını doyururdu, təkcə Azər çöldə əkib-becərən oğlanlarına çörək yedirdirdi, inəyə qulluq edib oğlanlarına süd içirdirdi və buna görə Əli də, Həsən də, Hüseyn də, Zeynalabdin də, Məhəmməd Bağır da, Cəfər Sadiq da, Musayi-Kazım da, Rza da, Məhəmməd Təqi də, Əli Ənnəqi də, Həsən Əsgəri də sağlam böüyürdü və hər birinin də sifətində Aysulunun gözəl bənizinin bir suyu var idi. Əlinin on dörd yaşı var idi, Həsən Əsgərinin hələ bir yaşı tamam olmamışdı və bu uşaqlar başa düşə bilmirdi ki, camaat onlardan nə istəyir, niyə onların əllərindən, ətəklərindən öpürlər və bu qədər ki, uşaqların acından qarnı şişir?

Kəndin uşaqları yığılıb gəlib çəpərin çölündə dayanırdı və həyətdəki təndirin başında bardaş qurub çörək yapan Aysulu xalaya baxırdı və Aysulu da ürəyində yana-yana «Can!.. Can!..» deyə-deyə bu uşaqların hərəsinə bir parça çörək verirdi, amma hamısına çatdırı bilmirdi və buna görə də uşaqların na yedizdirdiyi özünə nuş olmurdu.

Kəndin eşşəkləri baxımsız qalıb çöllərə düşmüşdü, atlar

vəhşiləşib ilxıyıl meşələrə çəkilmişdi, canavarlar elə bil kənd camaatının əldən düşüb əfəlləşdiyini başa düşmüşdü, inəkləri parçalayırdı, gecələr tövlələrə soxulub qoyun-keçidən apardığını aparırdı, aparmadığını da bir-bir boğub tələf edirdi.

Kəndin camaatı bir-biri ilə didişirdi, bu ondan bir ovuc noxud oğurlayırdı, o bir armud üstündə vurub bu birisinin başını yarırdı.

Doxsan altı yaşlı Bayandur İxtiyar bir-bir kəndin evlərini gəzməyə başladı:

– Camaat, dəli olmusunuz? – dedi. – Aqlınızı başınıza yığın! – dedi. – Özünüz özünüzü tilsimə salmışınız!.. Oyanın! Çixin tilsimdən! – dedi, amma Bayandur İxtiyarın ağzına baxan yox idi və axırda camaat doxsan altı yaşlı Bayandur İxtiyarın beləcə boş sözlərindən o qədər təngə gəldi ki, qocanın dalına bir təpik vurub kənddən qovdu və Bayandur İxtiyar təzədən kəndə qayıtmaq istəyəndə İbrahim pirinin yanında qocanı daşa basdılar, uşaq da, böyük də, arvad da, kişi də əlinə keçən daşı, kösövu ağsaqqalın üstünə tozaladı və o vaxtdan Bayandur İxtiyarı görən olmadı...

Həmin il payız tez gəlmişdi, pəncər qurtarmışdı, ağaclar da meyvə qalmamışdı və camaat ac idi, yeməyə şey tapmırdı, amma hər şeyə dözmək olardı, çünki Aysulu yenə boylu idi və Sahibi-əzzamanın təzədən dünyaya qayıtmağına az qalmışdı, bir azdan dünya güləcəkdiki.

Aysulunun vədəsi yaxınlaşdıqca, qarnındakı tərpendikcə, təpik atdıqca ürəyində səbəbini bilmədiyi bir nigarəncilik baş qaldırırdı, artırdı və Aysulu bir gecə yataqda Azərin qolunu öpə-öpə pıçıldadı:

– Gəl burdan qaçaq...

Azər Aysuludan çox özündən soruşdu:

– Hara qaçaq?

On bir uşağı götürüb on ikincisini də gözləyə-gözləyə, evi-əşiyi atıb, torpağı başsız qoyub hara getmək olardı, hara pənəh aparaydılar və ümumiyyətlə, nə üçün qaçmalıydılar? Kimə nə pislik etmişdilər və kimə nə boyun olmuşdular?

Aysulu Azərdən ayrılmaq istəmirdi, gecə-gündüz Azərin yanında olurdu və Azər güclə Aysuludan ayrılıb çölə işləməyə gedirdi.

Həmin gün də Azər çöldə idi.

Kəndə bir göz qırpımında xəbər yayıldı: Aysulunun ağrısı tutub və belə işlərdə səriştəsi olan Qəmərbanu arvad tumanının balaqlarını əlinə yığıb on ikinci dəfə Azərgilə qaçıb ki, uşağı tutsun.

Mehdi Sahibi-əzzaman zühur edirdi.

Bütün kənd Azərgilə axırdı.

– Allahımıza qurban olaq!

– Lailahəilləllah!

– Sahibi-əzzaman gəlir!

– Mehdi gəlir!

– Allahımıza qurban olaq!

Uşaqdan tutmuş böyüyəcən camaatın hamısının gözündə dəli bir ışıltı var idi və elə bil ki, bu solğun bənizli, tutqun baxışlı adamların köksündən qopmuş həyəcan, qurtuluş ehtirası bir ilğım kimi kəndin üstünə çökmüşdü.

Azərgkilin həyat-bacası adamlar dolu idi.

– Sahibi-əzzaman gəlir!

– Sahibi-əzzaman gəlir!

Əli, Həsən, Hüseyn, Zeynalabdin, Məhəmməd Bağır, Cəfər Sadiq, Musayi-Kazım, Rza, Məhəmməd Təqi, Əli Ənnəqi, Həsən Əsgəri eyvanda bir-birinə qısılib ürəklərini bürümüş bir xof ilə həyat-bacada ağızları köpüklənə-köpüklənə:

– Sahibi-əzzaman gəlir! – deyə qışqıran bu adamlara baxırdı və təzə qardaşları Mehdiyə gözləyirdilər.

Bu vaxt bütün ətrafa bir çağa çıxırtısı yayıldı və camaat səsinə kəsib, elə bil, qeybdən gələn bu səsa – Sahibi-əzzamanın səsinə qulaq asdı; camaat gözləməkdən yorulmuşdu, yoxsa aclıqdan, ədavətdən, qarğışdan, çirkəbdən yorulmuşdu, nə sirriydisə, yekə-yekə kişilər də Sahib-əzzamanın səsinə qulaq asa-asa arvad kimi ağlayırdı.

Mehdi Sahibi-əzzamanın bu çağa səsinə elə bir məlhəm var idi ki, adamların sinəsinə yayılırdı və yorgunluqda da, aclıq da, ədavət də, qarğış da, çirkəb də bu məlhəmin içində əriyib gedirdi, yox olurdu; həmin canın səsi elə bil ki, adamların ayağını yerdən üzüb havaya qaldırırdı və adamlar ömürlərində hiss etmədikləri bir yüngüllük hiss edirdilər.

İrəlidəki arvadlar özlərini saxlaya bilməyib evə doluşdular

və birdən-birə dünyanın ən dəlişətli, ən müdhiş bir xəbəri həmin çağa səsi gələn otaqdan həyatə yayıldı:

– Uşaq qızıdır!..

Azərlə Aysulunun on ikinci uşağı qız olmuşdu.

Bu xəbər camaatı ayaq üstündə qurutdu, dizlər titrədi, ürəklər dayandı, gözlər qaraldı, camaatı soyuq tər basdı və elə bil ki, hamı lal oldu, cıqırığını çəkə bilmədi.

Qəmərbanu arvad çağanı çölə çıxardı və qıpqırmızı at parçasına oxşayan bu qız uşağını iki əli ilə qabaga uzadıb camaata göstərdi və özü də qəzəbdən alışıb yanan gözlərini camaata zillədi. Hava soyuq idi və çıpaq çağa anasının qarnından çıxıb birdən-birə hiss etdiyi bu soyuğa görə susdu və hər tərəfə sükut çökdü, Qəmərbanu arvadın gözlərindən yanan qəzəb camaata sirayət etdi, sonra çağa yenə birdən-birə cığırmağa başladı və sükutdan sonrakı bu cığırta camaatı hərəkətə gətirdi, Fərəcullah həyətdəki taxta çənin üstünə qalxdı və günün altında qapqara yanmış cod dərilə boğazının iri damarları şişə-şişə:

– Axmaq camaat!.. – qışqırdı. – Dəli İbrahim sözünə inanana camaat! – qışqırdı. – Dəli İbrahim bizi tənəşülünə doladı getdi!.. Biz axmaqlara bu da azdı!.. İndi Dəli İbrahim o biri dünyadan baxıb bizim başımıza kül ələyir!.. Sonra da qəhqəhə çəkib bizə gülür!..

Birdən-birə elə bil ki, doğrudan da, Havah İbrahimin dəli qəhqəhəsi həyat-bacaya yayıldı və adamlar qıç olub bu qəhqəhəyə qulaq asdı.

Fərəcullahın gözü eyvanda dayanıb qorxudan əsim-əsim əsə-əsə bir-birinə sığınmış Əliyə, Həsənə, Hüseynə, Zeynalabdinə, Məhəmməd Bağıra, Cəfər Sadığa, Musayi-Kazıma, Rza-ya, Məhəmməd Təqiyyə, Əli Ənnəqiyyə, Həsən Əsgəriyyə sataşdı və Fərəcullah əli ilə eyvanı göstərərək daha da bərkdən qışqırdı:

– Bunlar iblisdi, camaat! Bizi bu günə qoyan ibislər bunlardı!..

Camaatın bütün içini bürümüş intiqam ehtirası çölə çıxıb dalğa-dalğa kəndin məhəllələrinə, düzlərə, dağlara yayıldı:

– İblisdilər!..

– İblisdilər!..

– İblisdilər!..

Qəmərbanu arvad iki əli ilə də yuxarı qaldırıb saxladığı və

kirimək bilməyən qırmızı ət parçasını var gücü ilə camaatın üstünə tulladı, əllər yuxarı qalxdı, o qırmızı ət parçasını göydə qapdılar, çığırtı kəsildi, qırmızı ət parçası yox oldu, əllər qıpqırmızı qana bulandı və camaat eyvana yeridi, Əlini boğub öldürdülər, Həsənlə Hüseynin başını daşla əzib öldürdülər, Zeynalabdin, Məhəmməd Bağır, Cəfər Sadiq ayaq altında qalıb öldü, Musayi Kazımın ayaqlarından tutub başını divara çirpib öldürdülər. Rzanın dəhşətdən bağı yarıldı öldü, Məhəmməd Təqinin boynunu burub öldürdülər, Əli Ənnəqini, Həsən Əsgərinin ayaqlarının altına alıb tapdaladılar, öldürdülər, yenə tapdaladılar və bu zaman ərsə qalxan səs-küy içində tükürpədən bir çığırtı elə bil ki, camaatı ayıldı və hamı əl saxlayıb uzun tumanının altından, ayaqlarının arasından hələ də damcı-damcı qan axan, ayağıyalın, başıaçıq Aysuluya baxdı.

Aysulu indicə doğduğu otaqdan çıxmışdı və həmin tükürpədən çığırtı ilə qışqıra-qışqıra bir-bir boğulub ölü düşmüş Əliyə, daşla başları əzilib ağappaq beyinləri qana qarışmış Həsənə, Hüseynə, ayaq altında qalmış Zeynalabdinə, Məhəmməd Bağıra, Cəfər Sadiqə, başı qanlı əski parçası kimi sinəsinə tökülmüş Musayi-Kazıma, ağappaq ağarib, elə bil ki, yuxuya getmiş və təkcə ağzının qırağından qan süzülən Rzaya, boynu burulub başı arxasına baxan Məhəmməd Təqiyə, başları, qabırğaları tapdanıb palaz nazikliyində yerə sərilmiş Əli Ənnəqiyə, Həsən Əsgəriyə baxırdı, camaatın qana bulaşmış əllərinə, ayaqlarına baxırdı.

Camaat yerində donub qalmışdı və Aysulu daha qışqıra-qışqıra yox, ulaya-ulaya camaatın arasından keçib həyatə düşdü, tövlənin yanındakı dəryayı götürdü və bir əli ilə dəryazın əlcəyindən, o biri əli ilə səpənə keçirilmiş dəmirdən yapışib Azərin hər gün tiyəsinə itilədiyi, adamın qolunda tük qırخان dəryazın ucunu var gücü ilə ayaqlarının arasına keçirdi və döşlərinin arasına kimi qarnını ortadan cırdı.

Camaat quruyub qalmışdı və heç kim yerindən tərpənə bilmirdi.

Aysulu qan nohurunun içində yerə sərilmişdi və Aysulunun bağırsaqları, kəsilmiş mədəsi də qarnından çıxıb ətrafa tökülmüşdü və kəndin bütün milçəkləri uçub gəlib Aysuluya daşmışdı.

Aysulu hələ ölməmişdi, amma ağzını kip örtüb heç bir səs

çıxarmırdı, təkcə böyümüş gözləri ilə baxırdı və dili ilə demədiklərini böyümüş gözləri ilə deyirdi.

Azər çöldən evlərinə gələndə də bütün camaatı beləcə yerində quruyub qalmış gördü, amma kiçikdən tutmuş böyüycən həminin başı ağappaq ağarmışdı.

Azər əvvəlcə Aysulunu təmizləyib basdırdı, sonra Əlini basdırdı, sonra Həsəni, Hüseyni, Zeynalabdini basdırdı, sonra Məhəmməd Bağır, Cəfər Sadiq, Musayi-Kazımı, Rzanı basdırdı, sonra Məhəmməd Təqini, Əli Ənnəqini, Həsən Əsgərinə basdırdı, amma nə qədər axtardısı da qızın tikələrini tapa bilmədi, uşaq əllərdə didişdirilib, ayaqlar altında tapdanıb torpağa qarışmışdı.

Azər iki gün gecə-gündüz bu işlə məşğul oldu və Azərin heç özünün də xəbəri olmadı ki, qapqara saç, saqqalı, sinəsinin, qollarının tükləri ağappaq ağarib.

Gözəl Xasiyyətlinin bu dünyanın cənnəti kimi vəsf elədiyi dağlar qoynundakı o kənd tamam dağılıb viranə qaldı – ölənlər öldü, qaçan başını götürüb qaçdı, kənddə cəmi üç-dörd nəfər qaldı və onlar da bir gün gördülər ki, İbrahim pirində Havalı İbrahimin qəbir daşı yanı üstə çönüb, qəbirin içi boşdur və torpaqda da yalın ayaq izləri var; həmin üç-dörd nəfər də bu yerlərdən qaçıb getdi və kəndin xaraba qalmış dəyirmanının yanında bir söyüd ağacı bitdi. O söyüd ağacının yarpaqları gecələr o qədər şəh yığırdı ki, dən ötüb gün doğandan sonra, bütün günü elə bil ağlayırdı, yarpaqlardan, budaqlardan damcı-damcı yaş axırdı; sonra yenə axşam düşürdü, gecə gəlirdi və o söyüd ağacının həndəvərində, elə bil, kim isə Bayandur İxtiyarın səsi ilə astadan oxuyurdu:

Qarşı yatan qara dağlar,
Qarıyıbdı, köşək verməz...
Qanlı-qanlı ırmaqlar
Quruyubdu, suyu gəlməz.
Şahbaz-şahbaz atlar
Qarıyıbdı, qulun verməz.
Qızıl-qızıl dəvalər
Qarıyıbdı, köşək verməz...

Həmin Qırmızı Tuman Kişi didərgin düşmüş Azər idi...

...Ocağın közü hələ qızarırdı.

Mahmudun bütün bunlardan xəbəri yox idi və Mahmud bilmirdi ki, qoca diləncisinin əlindən çorək qapan Qırmızı Tu-

man Kişi bütün ömrü boyu təziyədarlığa məhkum olmuş bir adamdı; Mahmud bunu bilmirdi, amma indi, bu gecəçəgi, bu çayın sahilində Qırmızı Tuman Kişinin həmin baxışının cazibəsi o qədər güclü idi ki, əgər, bu dəm, Mahmudun bir camii-Cəmsidi¹ olsaydı, Qırmızı Tuman Kişiyə baxardı və yaddan çıxmayan o baxışın mənasını axtarardı.

Bəs Məryəm?

Yavaş-yavaş çayın şırıltısı da, cavan xanəndənin səsi də uzaqlaşdı, sonra tamam yox oldu və Mahmud bu səssizlik içində, bu boşluq içində yuxuya getdi və Mahmudun yuxusu əvvəlcə Məryəmin nuruna boyandı, amma sonra get-gedə bu yuxu da Qırmızı Tuman Kişinin baxışları ilə doldu.

Sofi hiss etdi ki, Mahmud yatıb, amma Sofi yata bilmirdi.

Sofi əli ilə qurşağını bir də yoxladı.

Nə olacaqdı qurşağa? Niyə yoxlayırdı? Sən də yıxıl yat bir tərəfdə, gecənin xeyrindənsə, səhərin səri yaxşıdı, yat, bəd-bəxt Sofi, yat, miskin Sofi, yat. Yat ki, səhər durub yenə nö-kərçiliyini davam eləyəsən...

Sofi bütün ömrü boyu qaşışəkə² olmuşdu, amma bu örtüyü nə qədər gəzdirmək olardı?

Bayaq uzaqdan eşidilən o xanəndə zənguləsi Sofinin o biri dünyanın yox, bu dünyanın Ən Yüksək Budagına³ səsləyirdi və ömrünün bu çağında kol-kos dibini özünə məskən eləmə deyirdi.

Qırx altı il ki, bu qədər işıqsız yaşamışdı, Xızır daha heç vaxt Sofinin imdadına yetməyəcəkd⁴ və Sofi özü özünə kömək eləməli idi.

Sofi yenə də əli ilə qurşağını yoxladı.

Bu qurşaqdan dünyada heç kimin xəbəri yox idi, təkcə Sofinin özündən başqa və bir də Allahdan başqa.

Həmin gecə qaranlığında Sofi heç vaxt duymadığı bir qətiyyət duydu və öz-özünə pıçıldadı:

— Allah qafirüzənndir...⁵ Ocağın közü yanıb külə dönürdü və ocaq yavaş-yavaş tamam zəifləyirdi, sönürdü.

¹ Camii-Cəmsid — Şərq rəvayətinə görə, hökmdar Cəmsidin camıdır və bu camın içində baxanda nəyi və kimi arzulayırsansa, görə bilərsiniz.

² Qaşışəkə — hərlı mənası «yəhərin örtüyünü gəzdirən adam» deməkdir; məcazi mənası isə «birinə siq-ürəkədən və sədaqətlə qulluq edən adam» deməkdir.

³ Ən Yüksək Budaq — Şərq fəlsəfəsində Cənnətin rəmzi.

⁴ Əfsanəyə görə, Xızır azmış yolçuları xilas edir.

⁵ Qafirüzənndir — günahları bağışlayan.

XIII

Buludlar qıpqırmızı qızarmışdı və bu lopa-lopa qırmızı buludlar göz işlədikcə uzanan bozuntul çöllükdə bozuntul-qırmızı bir dünya yaratmışdı və elə bil ki, bu bozuntul-qırmızı dünyada heç vaxt canlı bir məxluq olmamışdı, burada nəfəs illiqindən, canlı hərəkətindən əsər-ələmət yox idi.

Buludlar batmaqda olan günəşin qabağını kəsmişdi.

Bu bozuntul-qırmızı dünyada onlar üç nəfər idi: Mahmud idi, dizlərinə uzanmış boz köynəkdən başqa əynində heç nə olmayan arıq, uzun, ayağıyalın bir kişi idi və bir də cırcındır içində olan, amma addımlarında, hərəkətlərində, baxışında bu cırcındır içindəki sağlam bədəninin gücü hiss edilən ala-göz, sarışın bir oğlan idi.

Ayağıyalın kişi iz axtaran it kimi bir dəfə də olsun başını qaldırıb gözünü yerdən çəkmirdi.

— Bax, buradan keçiblər, — deyirdi və daşların, kolların üstündə təkcə özünün seçə bildiyi iz ilə Camaatın ardınca gedirdi və Mahmudla Sarışın Oğlan da Ayağı Yalın Kişi ilə Camaata doğru addımlayırdı.

Bayaq əxlaqsız ərəb, erməni, yəhudi və yunan arvadları dəstəsinə rast gəldilər və bu dəstəni görən Ayağı Yalın Kişi dedi ki, Camaat yaxındadır.

Əxlaqsız arvadlar dəstəsində qırıqlı üzü günün altında yanmış qəhvəyi rəng almış, qırx beş-əlli yaşlarında arıq bir arvad Mahmuda baxa-baxa dilini çıxarıb oynatmağa başladı və göz vurdu, sonra dilini ağzına salıb çıxara-çıxara daha da iti oynatdı və ağzının suyu dilinin ucundan axıb töküldü; arvad bir də göz vurdu və Mahmud bilmədi ki, nə eləsin. Bu vaxt biləyində Sarışın Oğlanın sərt əlini hiss etdi, Sarışın Oğlan güclü əli ilə Mahmudun biləyindən yapışb kənara çəkdi və onlar yenə Ayağı Yalın Kişi ilə yanaşı addımlamağa başladılar.

Sübh tezdən indiyyə kimi ağzını açıb bir kəlmə də söz deməyən bu Sarışın Oğlan bəlkə lal idi? Amma onun həmişə uzaqlara baxan ala gözləri fikirlə və kədərli idi və bu adam şübhəsiz ki, özü özü ilə danışdı, özü özü üçün müsahibə olurdu; əlbəttə, Mahmud bu təkbətək söhbəti eşitmirdi, amma hiss edirdi və Mahmud burasını da hiss edirdi ki, Sarışın Oğ-

lanın ürəyi sakit deyildi və bu ürək yalnız bir qarın çörəyin, yalnız diri qalmaqın, yaşamağın dərfini çəkirdi...

Əxlaqsız arvadlar dəstəsi arxada qaldı.

Mahmud bu iki nəfərə bu gün sübh tezdən rast gəldi, daha doğrusu, onlar Mahmuda rast gəldilər. Mahmud neçə gün idi ki, çöllü-biyabanda azmışdı, hara getdiyini bilmirdi, heç kimə də rast gəlmirdi, cibində iki qızıl sikkə ola-ola neçə gün idi ki, dilinə heç nə dəymirdi. Tasragagün axşam Ərzurum dağlarına qalxan araba yolu ilə gedə-gedə özü də bilməmişdi, yoldan çıxmışdı, azmışdı.

Qərībā idi, Mahmud hara getdiyini bilmirdi, heç kimə rast gəlmirdi, bu çölləri, dağları tək dolaşdırdı, amma Mahmud da-rıxmırdı, elə bil, heç hara tələsmirdi və hətta bəzən Mahmuda elə gəlirdi ki, əslində heç kimi görmək istəmir, beləcə tək-tənha olmaq istəyir... Mahmud bu hissdən qaçırdı, çünki sövq-təbii duyurdu ki, özünü həmin hissini ixtiyarına versə onun üçün həyatda hər şey dəyişər, başqalaşar, Mahmud özü də başqa bir adam olar və o zaman, əlbəttə, yer üzündə daha Məryəmin heç vaxt heç kimi olmaz.

Bu gün sübh tezdən bu iki nəfər gələndə Mahmud kolları dibindən yeməli pencər axtırdı və Ayağı Yalın Kişi Mahmudu görən kimi soruşdu:

– Camaat hara getdi?

Mahmud çöllü-biyabanda birdən-birə peyda olmuş bu Ayağı Yalın Kişiyə heç nə deyə bilmədi və Ayağı Yalın Kişi də başa düşdü ki, Mahmud Camaatı tanımır, Mahmud acdı və kim-səsizdi.

– Gəl, – dedi Ayağı Yalın Kişi. – Camaatda həmişə çörək tapılır. – Sonra uddu və nazik, arıq boğazının ucu sərt, iri hulkumu qalxdı, endi.

Mahmud, Ayağı Yalın Kişinin ardınca addımladı və özü də təəccüb etdi ki, necə oldu ki, tanımadan, bilmədən bu kişinin ardınca düşdü. «Çörək» sözünün nə yaman sehi, qüvvəsi var idi... Yox, Mahmud səhv edirmiş, Mahmudun bütün varlığı insanlara can atırmış... Mahmud Ayağı Yalın Kişinin xüsusi ehtiras və hərisliklə tələffüz etdiyi və xəbər aldığı Camaatın kim olduğunu bilmirdi, amma, hər halda, Ayağı Yalın Kişinin tez-tez adını tutduğu Camaat insan idi və Mahmud başa düş-

dü ki, yalnız Məryəm həsrətində deyilmiş, Mahmud, ümumiyyətlə, adam həsrətindəymiş; Mahmud heç vaxt bilməzdi ki, adamlara bu qədər bağlıdır... Hisslər aldadırmış, hissələr gəldigedərmiş... İnsan ürəyi necə mürəkkəb imiş, necə bir sirri-xudə imiş?... Adamlar qəddar idi, adamlar acgöz idi, dərddi-sitəmli idi, qan tökürdü, anlamırdı, hə, hə, belə idi, bundan da artıq idi, amma, amma adamsız da mümkündür deyildi.

Mahmud bir həftə idi ki, tamam tək idi.

Əslində, Mahmud Məryəmə rast gələncən həmişə tək olmuşdu, amma bu təklik yaxınların əhatəsində olmuşdu və qərībā idi, səfərə çıxdıqları müddət ərzində Mahmud Sofiyə daha artıq öyrənmişdi, nəinki bütün əvvəlki ömrü boyu.

Yazıq Sofi... Sofi öz hayatını Mahmudun yolunda qurban verdi. Sofi bu səfərin ağırlığına, bu səfalətə dözə bilmədi, Sofi özünü məhv etdi. Həmin çaydanı boğdu özünü? Qayadan mı atdı? Qurdlara-quşlara mı yem oldu?

Sofi həmin gecə çay qırağında Mahmudun belinə küp qoyanda Mahmud onun əllərində elə bir məhrəmlilik, məhrəmlilik hiss etdi ki, birdən-birə uşaqlığını yadına saldı, anasını yadına saldı, atasını yadına saldı və Mahmudun bütün içinə bir kövrəklik hakim kəsildi, sonra bu kövrəklik keçdi, anlaşılmaz bir boşluq yarandı və o boşluq içində bir tənə baş qaldırdı: Mahmud bütün ətrafda daş ürəklər görürdü, amma, əslində, ən soyuq, daş ürəyin sahibi elə özü idi.

Bütün bu səhər boyu Mahmud bir dəfə də olsun anasını, ya atasını gözünün qabağına gətirib hallarına yamnamışdı. Axı, Mahmud bilirdi ki, anasının da, atasının da ən istəklisiydi, anasına da, atasına da ondan əziz adam yoxdu... Nə üçün Mahmud həmin sısqa gecə yadlığı və tənhalığı içində məhrəm əlləri ilə onun belinə küp qoyan Sofinin də halına heç vaxt yamnamışdı və indi də yamnamırdı? Axı, Sofinin nə təsiri var idi ki, çöllərə düşmüşdü? Axı, Mahmud açıq-aşkar görürdü ki, Sofi əzab çəkir, Sofi qorxur, Sofi yorulur, bəs, nə üçün elə bilirdi ki, elə belə də olmalıdır və nə üçün Sofinin halına acımır-dı?

Onda bəs, Mahmudun ürəyindəki bu yangı nə idi? Təkcə Məryəmdən ayrıldığına görə mi yanırdı? Əvvəllər Mahmuda elə gəlirdi ki, doğrudan da belədir, amma sonra get-gedə da-

ha artıq hiss etməyə başlayırdı ki, yox, təkcə belə deyil. Məryəm əziz idi. Məryəmsiz həyat yox idi və Məryəmə etibarsız çıxmaq, Məryəmi axtarmamaq, tapmamaq mümkün deyildi, çünki hərgah bu mümkün olsaydı, onda, deməli, dünyanın axırı idi; bütün bunlar belə idi, amma bütün bunlarla bərabər, Mahmudun ürəyindəki yangı təkcə Məryəmdən ayrılmanın yangısı deyildi və çay qırağındakı həmin gecənin səhəri tamamilə qaldığı vaxt Mahmud özü öz ürəyindəki yangının səbəbini kəşf etdi: bu yangı hamının, ümuminin yangısı idi və Mahmud ona görə məhz anasını, məhz atasını gözələrinin qabağına gətirmirdi ki, hamının, küllün halına yanırdı, gündüz gördüyü tamamilə yad adamlar gecə gözünün qabağından gətirmirdi; biri bədbəxt idi, ac idi, Mahmudun ürəyi yanırdı, çünki insan nə üçün bədbəxt olmalı idi, bu boyda dünyada ac olmalı idi?; o biri qatil idi, xain idi, Mahmudun ürəyi yanırdı, çünki insan nə üçün qatil və xain olmalı idi? Mahmud belə düşündü...

Yazıq Sofi... Sofinin cibində cəmi ikicə qızıl qalıbmış və Sofi bu iki qızıl Mahmudun cibinə qoyub özünü taleyinə təslim edib. Mahmud bütün varlığı ilə belə hesab edirdi və buna tamamilə əmin idi ki, Sofi bu naşı dünyada, bu amansız dünyada intiharı seçib, intiharı üstün tutub.

Mahmud belə bilirdi, amma Mahmud bilmirdi ki...

...Ocağın közü yanıb külə dönürdü və ocaq yavaş-yavaş tamamilə zəifləyirdi, sönürdü.

Sofi sönən ocağa baxırdı.

Mahmud yatmışdı.

Həmin dəm bu sönən ocaq Sofiyə çox şey deyirdi... Heç kim bu ocağa kömək etməsəydi, üstünə bir kösöv atmasaydı, odun qoymasaydı, sönüb gedəcəkdə, necə ki, bax, indi sönür. Gün keçəcək, yağış yağacaq, külək asəcək və bu ocağın yeri də buralardan silinib gedəcək və heç kim bilməyəcək ki, hətə burda bir ocaq yanıb və istisi ilə kimlərsə qızdırıb.

Sofiyə də heç kim kömək etməyəcəkdə.

Sofi özü özünə kömək etməli idi və edəcəkdə.

Qırx altı illik ömrü boyu Sofi heç vaxt indiki kimi qətiyyətli olmamışdı.

Sofi köynəyini qaldıraraq belindəki qurşağı açdı və Sofi heç

qorxmadı ki, kimsə gəlib başının üstünü alar, qarət edə. O anda ki, Sofi qət etmişdi: bu ləl-cavahirin sahibi özüdü, Sofi dəyişmişdi, Sofi cəsur və güclü olmuşdu.

Sofi belindən açdığı qurşağı sönməkdə olan ocağın zəif işığında öz qabağına sərdi. Qurşağın üstünə səpələnmiş daş-qaş ocağın zəif işığını həmin andaca özünə çəkib alışıb-yandı.

Sofi qurşağı açılmış belində və bütün bədənində bir quş yüngüllüyü hiss etdi və Sofi başa düşdü ki, bu yüngüllük təkcə qurşaqdan azadlığın yüngüllüyü deyil, bu yüngüllük uzun-uzun illərin nökrəçiliyindən, məhrumiyyətdən, miskinliyindən azad olmağın yüngüllüyüdür.

Sofi bir müddət ocağın zəif işığında yaşlla, göylə, qırmızı ilə, sarı ilə alışıb-yanan bu ləl-cəvahirə baxdı. Sonra bu ləl-cavahirin içindən bir dənə cəfəri gülü¹ götürüb o tərəf-bu tərəfə çevirdi və sidq-ürəkdən özü özünü söydü: axmaq adam, əbləhlər əbləhi, bu qədər ki, iztirablar çəkirdin, götür-qoy edirdin, dünyanın riyazəti² elə sənə qalmışdı?

Sofi əlini uzadıb barmaqlarının qəti hərəkətilə qabağındakı varidatı tən ortadan iki yerə böldü, həmişə süfrə kimi qabaqlarına saldıqı dəsmalı qoynundan çıxartdı və iki böldüyü cavahirəti ovcu ilə dəsmala yıgıb ağzını bağladı, sonra ehməllə ayağa qalxıb həmin bağlamalı Mahmudun üstünə saldıqı yun şalın altına qoydu, yenə öz yerinə qayıtdı.

Sofi çalışırdı ki, yatmış Mahmuda baxmasın, çünki Sofi ürəyinin dərinində bir səksəkə ilə hiss edirdi ki, Mahmuda baxsa, indi bütün varlığında duyduğu qətiyyət əriyə bilər, yox olar və yenə miskinlik dünyası Sofini öz qoynuna alar. Sofi bu an ölməyə hazır idi, amma o miskinlik dünyasına qayıtmaq istəmirdi.

Sofi Mahmuda baxmırdı, amma özünü saxlaya bilmədi, indicə yun şalın altında gizlətdiyi bağlamaya tərəf baxdı. Sofi ləl-cavahirin yarısını Mahmuda bağışladı və əslində Mahmudu – kimsəsiz, yazıq, əlsiz-ayaqsız bir adamı dünyanın varlıklarından biri etdi. Bunu dünyada heç kim etməzdi, amma Sofi etdi... Mahmud səhər oyanacaqdı və üstünə örtüyü şalın

¹Cəfəri gülü – yüzdə yüz faiz təməz qızıl.

²Riyazət – bütün ömrü boyu oruc tutaraq, pəhrizkarlıqla məşğul olaraq öz cismini tərbiyə etmək. Nəfsi və tamah hissini öldürmək.

altında bir ətək ləl-cəvahir tapacaqdı, amma... amma Mahmud bu qədər dövləti nə edəcəkdə? Axı, Mahmud üçün bu qədər dövlətin heç bir əhəmiyyəti yox idi və bu dövlət Mahmudu xilas etməyəcəkdə... Bəlkə də əksinə, başkəsinin biri bu varidatdan ötəri xəncəri soxacaqdı Mahmudun ürəyinin başına... Sofi elə bil ki, o xəncər soyuqluğunu öz ürəyinin başında hiss etdi və tez də bu hissi özündən qovdu; yox, geriye yol yox idi, addım atılmışdı və hərgah Sofi bu dəm geriye çəkilsəydi, yaşamamalı idi.

Sofi gözünü bağlamayı qoyduğu yerdən çəkdi, amma özünü saxlaya bilmədi, bacarmadı, yenə o tərəfə baxdı və yenə ayağa qalxıb indicə ehmallı qoyduğu bağlamayı ehmallıca da yun şalın altından götürdü, açıb içindəkinin yarısını ovcuna yığdı, gətirib yerdəki qurşağın üstünə səpələnmiş ləl-cəvahirə qatdı, yarımcıq bağlamayı təzədən büküb aparıb Mahmudun üstündəki yun şalın altına qoydu.

Sofi gəlib qurşağı rahatladı və təzədən belinə bağlamaq istədi, amma bağlaya bilmədi, çünki yun şalın altına qoyduğu o əl boyda bağlama bir ovsunçu hərisliyi və sirayəti ilə Sofini özünə çəkirdi.

Mahmud dünyanın yazığı, ələcsızı idi. Mahmud nə birinci idi, nə də sonuncu idi. Mahmudun xisləti bədbəxt xisləti idi və bu bədbəxtlik Hindistan ölkəsinin xəzinələrinə sahib olsa belə, özünü xoşbəxt edə bilməyəcəkdə. Tale Mahmudu məhkum etmişdi və Sofi bu dəm qarşısındakı qurşağın üstündə zəif ocağın işığını oynadan, qamaşdıran ləl-cəvahirini, qızılın hamısını Mahmudun başına səpsəydi də Mahmudun məhkumluğu azalmayacaqdı.

Əl çək, Sofi, o miskinlik dünyasının tənələrindən əl çək, kişi ol, Sofi, dünyanın dərini çəkmək sənə qalmayıb, Sofi, Allah sənə xoşbəxt edir və Allah qafirüzənbdır.

Sofi qəti bir hərəkətlə qurşağı götürüb belinə sarıdı və Mahmuda yaxınlaşdı, əyilib yun şalın altındakı bağlamayı da götürdü, onu da qurşağının içinə basıb çayın lap kənarına çıxdı, birdən dayanıb əlini qoynuna saldı və dar günləri üçün gizləyib saxladığı iki qızıl sikkəni qoynundan çıxartdı, təzədən geri döndü, həmin iki qızıl sikkəni Mahmudun başının yanın-

da yerə qoydu və o gecə qaranlığında iti addımlarla məqsədinə tərəf yollanıb gözəndən itdi.

Sofinin səccadəsi¹ yadından çıxıb çayın qırağında qaldı...

...Ayağı Yalın Kişi diqqətlə daşlara, kollara baxıb:

– Sümsüklər Camaatın dalınca gedir, – dedi. Əllərinə keçsək bizi yeyirlər. – Ayağı Yalın Kişi udqundu və yenə də nazik, ariq boğazının ucu sərt, iri hülqumu qalxdı, endi. – Dolama gedək, Camaata çataq.

Mahmud heç nə soruşmurdu: Camaat kimdir, Sümsüklər nə deməkdir? Sarışın Oğlan da bir söz demirdi, eləcə dinməz Ayağı Yalın Kişinin düşdüyü iz ilə gedirdilər...

Lopa-lopa buludlar qıpqırmızı qızarırdı.

Ayağı Yalın Kişinin gözləri də bu buludlar kimi qıpqırmızı idi, çünki Ayağı Yalın Kişi neçə illər idi ki, yuxusuzluq azarına tutulmuşdu və yuxusuzluq əlindən də səfil və didərgin olmuşdu. Neçə illər idi ki, bu adam, bir balaca gedən kimi, görrüdü ki, bədənindən çıxan toxum, o toxum ki, nəsil artırır, dünyanın təzə bir adamının bünövrəsini qoyur, həmin toxum alışıb-yanan ocaq üstündəki tavada dağ olmuş yağın içində yumurta ağı kimi cızıltı ilə qızırır. Neçə illər idi ki, bu qarabasma Ayağı Yalın Kişidən əl çəkmirdi, onu yatmağa qoymurdu, dəli etmişdi və Camaata qatmışdı. Dörd gün bundan əvvəl gecələr qarabasma vaxtı qışqırdığı üçün Camaat Ayağı Yalın Kişini döyüb qovmuşdu, amma Camaatdan kənarda yaşamaq mümkün deyildi və əslində, Camaatın ürəyi yumşaq idi və Ayağı Yalın Kişi yenə Camaatın yanına qayıdırdı.

– Camaat!.. Camaat!.. – deyərək Ayağı Yalın Kişi uzun, nazik barmağı ilə uzaqdakı qayalığı göstərdi.

Doğrudan da, gəlib Camaata çatmışdılar.

Camaat qayalığa səpələnmişdi və bütün bu adamların əyindəki çirkli və bozarıb rəngini itirmiş cır-cındır həmin bozumtul-qırmızı dünyada qayalardan seçilmirdi, təkcə uzanmış saçlar, qırılmamış saqqallar ya qaralır, ya da gümüş kimi ağarırdı.

Ayağı Yalın Kişinin və onun kimilərin Camaat adlandırdığı bu adamlar ellərindən-obalarından didərgin düşmüş evsiz-əşiksiz səfillər dəstəsi idi. Yeməyə çörək tapmayanlar, başla-

¹ Saccada – müqəddəs hesab edilən namaz xalçası.

rına müsibət gəlmişlər, adam öldürüb qaçanlar, dərvişlər, casuslar, yollarda soyulmuş, vardan-yoxdan çıxmış bəzurganlar, qocalıb əldən düşmüş fahişələr, dilənçilər beləcə dəstə ilə çöllərdə, dağlarda gəzirdi, gecə imkan düşəndə ucqar kənd həyatlarını qarət edirdi, yolunu azmış, məskənindən uzaqlaşmış inək, qoyun, keçi, toyuq – xəlvəti əllərinə nə keçirdisə ogurlayıb yerdən döşəmə, göydən tavan içində dolanırdı. Yolların qaçaq-quldurları nə dargalardan, nə də qoşunlardan qorxurdu, qorxuduqları, görəndə yollarını dəyişdikləri Camaat idi.

Bu gün Qul Məhəmməd ilə Xarkeş Mahmud¹ çöllərdə azmış bir yabını çəke-çəke qayalığa gətirmişdi.

Qul Məhəmməd Zəfər kələntərin oyununda qalib çıxmışdı və qul olmaqdan qurtarmışdı. Zəfər kələntər kef məclisləri üçün belə bir oyun düzəltmişdi ki, qullardan kim ən yaxın qul dostuna ən böyük qəddarlıq fikirləşib tapsa və tapdığını həyata keçirə bilsə, onu qulluqdan azad eləyirdi, cibinə də on təngə pul qoyurdu. Qul Məhəmməd uşaqlıqdan bir yerdə qul olduqları və on beş il bir yerdə sərəsar Zəfər kələntərə xidmət etdikləri, həmişə bir yerdə çörək yedikləri, su içdikləri Qul Əhmədə qəflətən həmlə edib əlini-qolunu sarımsıdı, belinə bir mis səhəng bağlamışdı, səhəngin altından balaca bir dəşik açmışdı, Zəfər kələntərin qonaqları yığıldığı dikdirin qabağında böyürtkən kollarından hündür və qalın bir çəpər çəkib meydança düzəltmişdi. Qul Əhməd bu meydançaya salmışdı, sonra bir qazan yağı dağ eləyib Qul Əhmədin belinə bağladığı mis səhəngə tökmüşdü; dağ yağ səhəngin altındakı deşikdən axıb Qul Əhmədin çılpaq belinin arasına tökülürdü və Qul Əhməd öküz kimi böyürə-böyürə belindəki bu yükə qurtarmaq istəyirdi, özünü çəpərə atırdı və böyürtkən kolları əlləri-qolları belinə bağlanmış bu adamın bədənini dəlik-dəşik edirdi, üzünü-gözünü cırıb dağıdırdı; Qul Əhməd beləcə böyürə-böyürə özünü yerə atdı, dağ yağ mis səhəngin ağzından axıb qul Əhmədin başına töküldü və bu zaman yeri-göyü elə bir bağırı bürüdü ki, hətta döyüş meydanlarında, qurduğu oyunlarda düşmənlərinə, əsirlərinə verirdiyi işkəncələr zamanı min bir nalə, şivən eşitmiş Zəfər kələntərin də ürəyi bərkədən döyündü. sonra Qul Əhmədin başı tamam bişdi və qul Mə-

¹Xarkeş – tikan satan.

həmməd şəksiz qalib kimi, hətta, qaliblər qalibi kimi azadlıq qazandı, amma tanıyanlar da, tanımayanlar da bu əhvalatı eşidib Qul Məhəmməddən üz döndərdi və Qul Məhəmməd nə qədər yalvar-yaxar elədi ki, vallah, ay adamlar, mən siz fikirləşdiyiniz kimi pis adam, qansız adam deyiləm, hərənin alnında bir yazı var, mənim alnımda belə yazılıbmış, bədbəxt oğlu bədbəxt Əhmədin də alnına heylə yazılıbmış, vallah, ay adamlar, Əhməd bacarıb mənim əlimi-qolumu birinci sarısaydı, fikirləşib tapdığım oyun yalan olardı; amma bu yalvar-yaxarın təsiri olmadı və Qul Məhəmməd baş götürüb didərgin düşdü və gəlib Camaata qoşuldu.

El aşığı Tahir Mirzə, Karvanqıran şəhərinin hakimi Hatəm Məliyin qızı Güləndama aşiq olmuşdu və Tahir Mirzənin Güləndamın gözəlliyindən, hicranın iztirablarından, ağırlığından, səbrsiz aşiqin yara yetişmək və yar ilə qol-boyun olmaq arzusundan söhbət açan qoşmaları xalqın dilinin əzbəri olmuşdu. Həmin qoşmalara qulaq asan Hatəm Məlik and içmişdi ki, onun kimi bir atanın qızına tamah salmış Tahir Mirzənin qoşma deyən dilini dibindən çıxardacaq, saz çalan barmaqlarını dibindən kəsdirəcək və Tahir Mirzə də neçə vaxt idi ki, gizləndirdi, gözə görünmürdü. Bir gün el aşığının kəndlisi Xarkeş Mahmud Tahir Mirzəyə boyun oldu ki, elə eləyəcəyəm ki, Güləndamı sənə göstərəcəyəm və bütün əsl aşıqlar kimi sadələhvə olan Tahir Mirzədən pul aldı, sonra gedib Hatəm Məliyə söz verdi ki, elə eləyəcəyəm ki, Tahir Mirzə keçəcək sənənin əlinə və Hatəm Məlikdən də pul aldı, Tahir Mirzə Hatəm Məliyin əlinə keçdi və Hatəm Məlik and içdiyi kimi də elədi: Tahir Mirzənin dilini dibindən çıxartdı, on barmağının onunu da dibindən kəsirdi, amma Hatəm Məlik burasından da xəbər tutdu ki, Xarkeş Mahmud Tahir Mirzədən də pul alıb. Hatəm Məlik özü tamahkar və ikiüzlü adam olduğu üçün, başqa tamahkar və ikiüzlü adamlardan zəhləsi gedirdi və onlara qarşı mübarizə aparırdı. Xarkeş Mahmud başa düşdü ki, işlər xarəbdə və didərgin düşüb axırda Camaata qoşuldu.

Qul Məhəmmədlə Xarkeş Mahmudun çöllərdən çəkib gətirdikləri həmin yabını Cəllad Kazım bir az bundan əvvəl bu qayalıqda kəsmişdi.

Cəllad Kazımın atası da cəllad olmuşdu, babası da cəllad olmuşdu və hamı elə bilirdi ki, Cəllad Kazımın oğlu Əlifəttah da cəllad olacaq, amma elə qəribə bir əhvalat baş verdi ki, xalq mat qaldı, Cəllad Möhsünün nəticəsi, Cəllad Qırmızı Fə-tullanın nəvəsi, Cəllad Kazımın oğlu Əlifəttah birdən-birə şer yazmağa başladı və Əlifəttahın yazdığı aşıqanə qəzəllər cavanların o qədər xoşuna gəlirdi ki, bu qəzəllərin üzünü köçürüb Quran kimi boyunlarından asırdılar. Cəllad Kazım başa düşürdü ki, Əlifəttahın birdən-birə qəzəl və qəsidələr yazmağı adi iş deyil və Cəllad Kazım burasını da hiss edirdi ki, bu işdə nə isə var və əslinə baxsan həmin «nə isə» Cəllad Kazımın özündən gəlir; bunu hiss edirdi və bütün ürəyini bürümüş bir xofla gözləyirdi ki, bu işin axırı nə olacaq. Cəllad Kazım məhkəmənin hökmü ilə dabana döyməkdən, əl və ayaq, qulaq və burun kəsməkdən, göz çıxartmaqdan savayı cəlladlıq elədiyi iyirmi üç il müddətində 1211 insan başı kəsmişdi, amma 1212-ci adamın başını kəsə bilmədi, cəmi üç günmüşdən öləri bir ata ilə oğlu öldürmüş bu qatilin başını kəsməyə ürəyi gəlmədi və həmin məhkəmənin adamları Cəllad Kazımın özünü tutub burnunu, qulaqlarını kəsdilər, zindana saldılar. Bir zərrə də gün işığı düşməyən həmin zülmət zindanda Cəllad Kazım dünyanın rənglərini gözünün qabağına gətirdi, səhər günün çıxmığını, axşam batmağını gördü və elə bil ki, bütün ömrü boyu dolmuş sinəsindən fəlsəfi şerlər axıb gəldi, Cəllad Kazımın özü də şair oldu. Heç kim bilmədi ki, Cəllad Kazım zindandan necə qaçdı. Cəllad Kazım hamıya deyirdi ki, onu zindandan Həzrət Mikayıl qaçırb; dünyanın işlərini nə bilmək olardı, bəlkə elə doğrudan da belə idi... Cəllad Kazım əlifbanı bilmədiyi üçün yerdən qaynayan bulaq kimi sinəsindən axıb gələn qəzəlləri, qəsidələri, mürəbbiləri, təcribəndləri, rübailəri, qitələri, beytləri yazıya köçürmürdü və bu şerlər çox qəliz olduqları üçün adamların hafizəsində qalmırdı, unudulurdu. Camaatın içinə düşəndən sonra məcbur olub heyvan başı kəsəndə də Cəllad Kazım bədhəstən fəlsəfi şerlər deyə-deyə kəsirdi.

Camaat elə qayalıqdaca ocaq çatıb Cəllad Kazımın fəlsəfi şerlər söyləyə-söyləyə kəsdiyi yabını kabab eləyib yemişdi və odda qızarmış ət iyi hələ də buralardan çəkilib getməmişdi, bu

sal qayalara, qayaların arasında bozaran qaratikan kollarına, Camaatın cır-cındırına hopmuşdu. Ora-bura atılmış iri yabı qabırğaları, omba sümükləri, bel və boyun faqərələri agappaq ağarırdı və bu sümüklərin əti elə yeyilmişdi ki, tamam tərtə-miz idi və Sümüklər bu sümüklərdə yeməyə bir şey tapma-yacaqdılar, qayaların dibini axtarıb yabının başını, ayaqlarını tapacaqdılar və bişirib yeyəcəkdilər.

Sümüklər korlardan, çolaqlardan, cüzam, burs və misri xəstəliklərinə tutulmuş adamlardan ibarət bir dəstə idi və hamı tərəfindən, hətta Camaat tərəfindən də qovulmuş bu insanlar həmişə bir az aralıda Camaatın ardınca gedirdi və Camaatın qabağından qalanlarla yaşayırdı.

Həmin bozumtul-qırmızı dünyanın yavaş-yavaş azalırdı və günəş hələ qızırtısı tamam çəkilməmiş qara buludların arxasında batdıqca elə bil ki, yeməkdən sonra adda-budda qayalığa səpələnib dincələn Camaat adılşirdi; buludların qırmızı kölgəsi ilə bərabər, bu adamların qeyri-adiliyi də çəkilib gedirdi və bu zaman bütün bu qayalıq bürümüş səfəlt necə vardisa, elə də görünürdü.

Mahmud, Sarışın Oğlan və Ayağı Yalın Kişi qayalığa gələndə onlara fikir verən olmadı və Ayağı Yalın Kişi ariqlığına, yorğunluğuna yaraşmayan bir cəldliklə ətrafına sümüklər atılmış ocaq yerinə tərəf qaçdı, Sarışın Oğlan yerə oturub küreyini bir qaya parçasına söykədi və əski sarınmış ayaqlarını ovxaladı, Mahmud isə necə dayanmışdisa, eləcə də dayandı, tərpənmədi.

Mahmud gözlərini bu səfəltədən çəkə bilmirdi. Səfərə çıxdığı müddət ərzində Mahmud yaxşı başa düşmüşdü ki, dünya başqa dünyadı və bəzən öz iztirabları, qayğıları Mahmuda çox kiçik görünürdü, amma Mahmud ağlına gətirməzdi ki, bu başqa dünyanın özündə də bu dərəcədə bir səfəlt dolaşır.

Mahmud qayalığa səpələnmiş bu adamları bir-bir gözədən keçirirdi və bunların arasında Mahmud Qırmızı Tuman Kişini gördü.

Qırmızı Tuman Kişinin bir gözü agappaq ağarmışdı – başına gələnlər azmış kimi, on gün bundan qabaq çöldə gözüne ilan tüpürmüşdü, amma Mahmud Qırmızı Tuman Kişini gö-rən kimi tanıdı və bu adamın tək gözüne baxa-baxa yaddan

çıxmayan o baxışların mənasını anladı, Qırmızı Tuman Kişiyə dedi: «Sözləri elə bil təzədən eşitdi: «Eh, sən nə bilirsen dərd nədir?» və həmin sözlərin sadələşmişliyini Mahmudun özünü öz gözələrində o qədər kiçilti və o qədər mənasız, əhəmiyyətsiz bir məxluq etdi ki, bu kiçikliyin, bu mənasızlığın və əhəmiyyətsizliyin havasızlığı Mahmudu boğdu, ürəyini qamarlayıb sıxdı, sıxdı.

Muxtar Bədhəybət böyrü üstə qaya dibində uzanmışdı və hamudan çox yediyi üçün ağır-ağır nəfəs alırdı. Muxtar Bədhəybət ayaq üstə tərpənməz dayanmış Mahmuda baxırdı və Mahmudun nəzərləri Muxtar Bədhəybətin xoşuna gəlmədi. Muxtar Bədhəybətin sol əlini dirseyindən bir az aşağı kəsmişdilər və Muxtar Bədhəybət kəsilmiş əlini qurudub özündə saxlamışdı və həmin qurumuş əlini az qala adamların gözüne soxa-soxa pul yığırdı, dilənçilikdən yorulduğu vaxtlar Camaata qoşulurdu. Muxtar Bədhəybət əslində gərək Sümsüklərin arasında dolaşaydı, çünki əlsizlər, ayaqsızlar Camaatın içində baş çıxara bilmirdi, amma hamı Camaatdan qorxurdusa, Camaat da Muxtar Bədhəybətin qurumuş əlindən qorxurdu.

Mahmud da Muxtar Bədhəybətə baxdı və gördü ki, bu bədbəxt adam taleyindən o qədər razıdır ki, boynundan ilan-muncuğu¹ asıb; dünya gör necə dünya idi ki, bu bədbəxtə də göz dəyə bilirdi...

Muxtar Bədhəybət ayağa qalxıb Mahmuda yaxınlaşdı və gözələri Mahmuddan çəkməyərək ətrafında dövrə vurmağa başladı. Muxtar Bədhəybət boyda Mahmuddan kiçik idi və başını azacıq yana əyib altdan-yuxarı Mahmuda baxa-baxa və ətrafında da dövrə vura-vura:

– Kimdi bu? – soruşdu, sonra daha cəld Mahmudun başına dolana-dolana və altdan-yuxarı ona baxa-baxa gah bərkdən, gah da yavaşdan tez-tez təkrar eləməyə başladı. – Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu?..

Mahmud tez-tez söyləyən bu suala nə cavab verəcəyini bilmirdi və Camaatın da nəzəri yavaş-yavaş Mahmuda dikilir-di. Muxtar Bədhəybət Mahmudun başına dolana-dolana bu

¹İlanmuncuğu – ilan kəlləsində muncuqvarı sümükdür, guya, bədnəzərdən göstəyir.

dəfə Camaata tərəf baxdı və qoynundan çıxartdığı qurumuş əlini Mahmudun üzünə uzada-uzada gah pıçıldı ilə, gah da qışqıra-qışqıra elə hey deyirdi:

– Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu?

Camaat iki-bir, üç-bir gəlib Mahmudla Muxtar Bədhəybətin ətrafına toplaşmağa başladı və Muxtar Bədhəybətin dalbaldakı təkrar etdiyi sual elə bil ki, Camaatın arasından əks-səda verməyə başladı. – Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu?..

Birdən-birə elə bil ki, Mahmudun sinəsinə ilıq bir yağış yağdı və bu dərddə dünyada beləcə qəflətən sinəsinə yayılmış yağış ilığı Mahmudu kövrəltdi, amma Mahmud da az görməmişdi, Mahmud da az fikirləşməmişdi və Mahmud bu Camaata, bu yazıq Camaata bildirməliydi, deməliydi ki, mən də sizdənəm, mən də sizin birinizəm. Mahmud özü də bilmədi ki, necə danışdı və özü də səsinə eşidə-eşidə heyrətə gəldi:

– Gecə-gündüz oda yandım, alxdım, tutdu, yolum-yolum yoldu dərd məni! Fələk mənimlə də inad elədi, ağalar! Qəm ilə hicrandı töhfən, söylədi, ağalar! Kəskin qılıncıyla bağrım teylədi, bölük-bölük etdi, böldü dərd məni, ağalar!..

Camaat Mahmudu dövrəyə alıb dünyanın möcüzəsi kimi ona tamaşa edirdi və bu dəm həmin qayalıqda elə bir sakitlik var idi ki, elə bil Camaat ortada dayanmış Mahmuda matdım-matdım baxdığı kimi, min-min il yaşı olan bu iri qayalar, sıldırım daş parçaları da Camaatın bu sükutuna, bu sakitliyinə və heyrətinə tamaşa edirdi.

Mahmud bütün sifətində, boynunda, sinəsində məhrəbən bir nəfəs hiss edirdi, bir doğmalığ, məhrəmlik hiss edirdi və bu hiss qaynayıb sözlərlə Mahmudun sinəsindən çıxırdı:

– Gecə-gündüz kəsməz ürəyimin göz yaşı, ağalar! Sizin kimi, məni də çöldən-çölə saldı dərd, ağalar! Məni də sizin tək yuvasındakı quş kimi tutdu, dəlik-dəlik etdi, dəldi dərd, ağalar!

Camaat gözünü də qırpmırdı. Camaat tən ortada dayanıb qərribə-qərribə sözlər söyləyən bu əlif qamətli cavan oğlana baxırdı. Bu cavan oğlanın ağzından qaynayan sözlərdə bir sehr var idi və bu sehr Camaatın içində kimisə uşaqlığına çəkib aparırdı, kiminsə çoxdan yadından çıxartdığı anasını gözünün

qabagına gətirirdi, kiminsə balasını yadına salırdı, kiminsə öldürdüyü adam indi gözlərini açıb ona baxırdı. Bu, yaxşı seyr deyildi və bu seyr hər şeyi illərin hafizələrində bağladığı kərəcindən, hisslərin korusu arasından çıxarıb ortaya töksəydi, bu adamlara insanlıq ləyaqəti gətirəydi, onda daha yaşamaq mümkün olmazdı və Camaat bunu sövq-təbii duyurdu.

Sinəsindən qopub gələn bir həyəcan, hərərət Mahmudun iki əlini də göyə qaldırdı və Mahmud dedi:

– Aman fələk, kömək elə bu gündə! Qanlı fələk, bəsdə daş yağdırdın bu insanların başına! Rəhmin gəlsin bu insanlara! Qadir mövla, bu insanların qışını yaz et! Dəli könülləri eşq oduna qala!..

Mahmud bu sözləri dedikcə, Muxtar Bədhəybət, elə bil, yuxudan ayılıb yenə altdan-yuxarı Mahmuda baxa-baxa dövrəsinə dolanmağa başladı və birdən qurudulmuş əlini Mahmudun sifətinə basdı, qışqırdı:

– Ali-əbaya' and olsun ki, dəlidi bu! Dəlidi bu! Dəlidi bu!

Muxtar Bədhəybətin qurudulmuş əlinin uzun, cod və qapqara çirkli dırnaqları Mahmudun alnına sancıldı və bu dırnaqların sancıldığı yerlərdən nazik qan damcıları süzülüb Mahmudun qaşlarının üstündən gözələrinə axdı.

Muxtar Bədhəybət bir də qışqırdı:

– Dəlidi bu!

Bu dəfə Muxtar Bədhəybətin yoğun səsi Camaatı ayıltı.

Kimsə qışqırdı:

– Ovçudu bu, gözələrindən qan tökülür!

Camaat gülməkdən az qaldı qəşş etsin və qıy vurub səhərdən bəri səfəh sözlər danışan bu dəlini hoydu-hoyduya götürdü:

– Bundan qan iyi gəlir! – Camaat uğunub getdi.

– Div başı kəsib bu! – Camaat əlinə keçəni ləzzətlə Mahmudun başına atmağa başladı.

Mahmud iki qolunu da geniş açıb elə bil ki, bütün Camaatı qucaqlamaq istəyirdi:

– İnsanlar!.. İnsanlar!.. Ağalar!..

– İki şahı verdik danışdırdıq, indi üç şahı veririk, kəsməz!

¹Ali-əba – Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən və Hüseynəndən ibarət ailə nəzərdə tutulur.

– Camaat gülməkdən qəşş edə-edə daha artıq bir ehtiras və ləzzətlə əlinə keçəni Mahmudun başına tolazlamaga başladı; daş, kömür, kösöv, at sümüyü...

– Ovçudu bu, maral gəzir!..

Bu vaxt Camaatın arasından qıvrım, pırpız saçları ağap-paq ağarmış bir qarı ortaya yüyürdü və ağzından tüpürək sıçraya-sıçraya nazik səsiylə gücü gəldikcə qışqıra-qışqıra danışmağa başladı:

– Günlərin bir günü gün tutuldu, gündüz qaranlıq oldu. Məlik Cabbar padşahla Məlik Səttar padşah əndləmləri yamış arvadlarınyan dənizin qırağına çıxdılar ki, görsünlər bu necə işdi? Birdən dərindən bir balıq çıxdı, bunların dördünü də uddu. Uşaqları qaldı yetim! Biri qız idi. Bilirsən nə elədi? Sənin kimisinin birini gördü. Yapışdı burasından! – Qarı əlini atıb Mahmudun ayaqlarının arasından yapışdı. – Dedi, ovçu, ovdan danışmasan, buraxmaram! Sıxacagam!

Mahmudun həyə, abır hissi içindən qopan bağırtnı boğdu və Mahmud bütün ətrafına yığılmış və indi bu cır-cındırın içində dünyanın ən xoşbəxt adamları kimi ləzzətlə gülə-gülə az qala özlərindən gedən Camaata baxa-baxa başa düşdü ki, əslində insanın xoşbəxt olmağı üçün çox az şey lazımdı və ümumiyyətlə, hələ məlum deyil ki, xoşbəxtlik nədi...

Camaatın içində tək dişini ağarda-ağarda ən çox uğunub gedən Qısır Qarı idi. Ceyrandan sonra qürbət ellərdə tək qalıb çöllərə düşmüş və axırda Camaata qoşulmuş Qısır Qarı bu müddət ərzində o qədər aclıq və əzab-əziyyət çəkmişdi ki, Gəncə də yadından çıxmışdı, Ceyranın vəfasızlığı da yadından çıxmışdı, Mahmud da yadından çıxmışdı və əslində Qısır Qarı yalnız indi dünyanın ən sərbəst və qayğısız adamı idi: Qısır Qarı daha nə pul qazanmaq qayğısı çəkirdi, nə ara vurmaq, ara düzəltmək qayğısı, nə də sabahkı günün qayğısını, çünki sabahkı gün yox idi və günlər hamısı bir-birinin eyni idi, bir-birinin güzgülədəki əksi idi; tam azad və iddiasız bir həyat dənənin, bu günün və sabahın eyniliyində davam edirdi: əlinə keçəni ye və yaşa.

Mahmud hiss edirdi ki, bütün sifəti qıpırmızı qızarıb və bu qızartı Muxtar Bədhəybətin qurumuş dırnaqlarının batdığı yerdən süzülüb gələn isti qanın qızartısı deyildi. Əlbəttə.

Mahmud bu dəm bu ağbaş qarının xərcəng barmaqlarından dartınıb qurtara bilirdi, özünü sıldırım qayalıqdan tullaya bilirdi və bu zaman hər şey sona yetərdi. Mahmud həmin azadlığın, həmin yoxsulluğun yüngüllüyünü bütün bədənini hiss etdi, amma bu xoşbəxt Camaat bu dəm dəli bir ehtirasla gözləyirdi ki, bu tamaşanın axırı nə olacaq və bu Camaatın ki, sifətində bu qədər xoşbəxtlik var idi, bunun müqabilində Mahmudun sifətinin alışıb-yanması bir heç idi və Mahmud danışdı, ovdan danışdı:

– Ova çıxdım bir gün. Qabağımdan bir dovşan qaçdı, ayaqları yox idi!..

Camaat bərkdən güldü.

– Yay götürmüşdüm, ox götürməmişdim. Oxu atdım, dovşanı yerə sərdim!..

Camaat daha da bərkdən güldü.

– Tiyasi yox bıçağım var idi, cibimdən çıxartdım, dovşanı soydum!..

Muxtar Bədheybət:

– Canım ay dovşan! – deyib daha gülməkdən ayaq üstə dayana bilmədi və yerə oturub qurudulmuş əlinin qaxac barmaqları ilə torpağı döyəcləyə-döyəcləyə uğunub getdi.

– Altıyox bir qazan tapdım. Dovşanın ətinə altıyox qazanda qovurdum!..

Ağbaş qarı əlini buraxmışdı və o da Muxtar Bədheybətin yanında yerə oturub gülməkdən az qalırdı qəşş etsin. Mahmud daha o buraxılmış xərcəng əlin fərqində deyildi. Mahmud uğunub gedən bu adamlara baxa-baxa, ağlaya-ağlaya danışdı və Mahmud xoşbəxt idi ki, Camaat onun ağlamağını görmür, başa düşmür və bu dəm atası Mahmudun yadına düşdü: səfərə çıxmazdan bir az əvvəl Ziyad xan xırda tum gözlərini Mahmuddan gizlətdi və Mahmud yalnız indi başa düşdü ki, Ziyad xan ağlayırmış.

– Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi ovçu dostumu çağırırdım gəldi. Hamımız yedik, halə artıq da qaldı!..

Camaat gülməkdən doymaq bilmirdi:

– Yeddi min...

– ...yeddi yüz...

– ...yetmiş yeddi...

– Sonra nə oldu?

– Artığını bağladığ qurşağımıza, bir xoruz əmələ gəldi. Bu xoruza mindik, yola düzəldik!..

Camaat təzədən uğunub getdi:

– Xoruz...

– Xoruz mindilər!..

Və bu zaman dünyanın görünməmiş bir hadisəsi baş verdi: uğunmaqdan az qala özündən gedən Qısır Qarıya birdən-birə elə gəldi ki, burnu böyüdü və əlini burnuna aparanda gördü ki, yox, bu burun deyil, bu – dimdikdi. Qısır Qarı dimdik çıxarmışdı, sonra Qısır Qarı bütün varlığını sarsıtmış bir dəhşət içində gördü ki, bədənindən quş lələkləri çıxır və bütün bədənini bu lələklərlə örtülür və Qısır Qarı qışqırmaq istədi, Camaatı köməyə çağırmaq istədi, amma qışqırmaq əvəzinə, qarğa kimi qarıldamağa başladı və bütün bədənini sarsıtmış o dəhşət də elə bil ki, ötüb getdi, xoş bir nigarənçılıqla əvəz olundu.

Həmin qargə qarılısını heç kim eşitmədi, hamının fikrizikri Mahmudun yanında idi, hamı gülməkdən qəşş edirdi və heç kim görmədi ki, Qısır Qarı birdən-birə necə kiçildi, necə gözgöroti çönüb yekə və qara bir qargə oldu, sonra o qayalıqdan necə ayrılıb uça-uça göyə qalxdı, Camaatın başı üstə iki dövrə vurdu, sonra da uça-uça bu yerlərdən uzaqlaşdı, göyün dərinliklərində gözəndən itdi!..

– Xoruz...

– Xoruz mindilər!..

– Bəs sonra?..

– Sonra nə oldu?

– Qabağımıza bir çay çıxdı. Çaydan tapdıq bir palan. Palanı sökdük, içindən!..

– Yox, palanı sökməyin! – Bu sözləri bütün ömrü boyu ciyninə palan alıb yük daşımış hambal Ömərüşağı dedi; hambal Ömərüşağı qocalmışdı, daha qolunda güc qalmamışdı, yük daşıya bilmirdi, bir müddət səfil dolaşmış Camaata qoşulmuşdu və indi, deyəsən hambal Ömərüşağı gülməkdən dəli olmuşdu, çünki birdən-birə var gücü ilə bağırmağa başladı, elə bil gözünün qabağında balasının başını kəsirdilər. – Yox, palanı sökməyin!.. Palanı sökməyin!..

Camaat qeyz ilə başını çöndərüb beləcə qəflətən keflərini pozan hambal Ömərüşağına baxdı və hambal Ömərüşağı Camaatın bu qəzəbli baxışındakı məhkumluq hökmünü hiss etdi və heyvani bir qorxu ilə daha da bərkdən bağırdı:

– Yox!.. Yox!.. Yox!..

Qul Məhəmməd qara qılıf, uzun və ağır sümüklü qolları ilə ətrafdakıları kənara itələdi və yerdən iri bir daş parçası qapıb var gücü ilə hambal Ömərüşağının başına çırpdı; hambal Ömərüşağının kəlləsindən sıçrayan ağ beyin horrası qanına qarışdı, bircə anın içində qıpqırmızı pəncir bütün sifətinə yayıldı və hambal Ömərüşağı üzü üstə yerə sərilən kimi, Qul Məhəmməd hündür bir qayanın üstünə atılıb sinəsinə, boynuna səpələnmiş qan ləkələrini, ağ beyin horrasını əli ilə silə-silə bərkdən qışqırdı:

– İnni dariballahu qatilün!¹

Mahmud iki əli ilə də qulaqlarını qapayıb başını tutdu, amma ərəbcə deyilmiş bu sözlər elə bil barmaqlarının arasından süzülüb beyninə dolurdu: inni dariballahu qatilün... inni dariballahu qatilün... inni dariballahu qatilün...

Camaat hərəkətə gəlmişdi. Hambal Ömərüşağının kəlləsindən sıçrayıb dağılmış sıyıq beyin və axıb yavaş-yavaş laxtalanmış qan elə bil ki, Camaatın içində mürğüləyə-mürğüləyə girəvə axtaran qan hərisliyini oyatmışdı, səsləri, hərəkətləri, hiss-həyəcanları insanlıqdan çıxarib lap əzələ aparmışdı və Mahmud hərəkətə gəlmiş, həyəcanlanmış bu Camaatın arasında sıxıla-sıxıla, əzilə-əzilə başa düşdü ki, daha sondu, dəbə² kimi tapdalanacaq və Mahmud bu son məqamda Camaatla rastlaşdığı vaxtdan bəri tamamilə yadından çıxartdığı Məryəmin adını qışqırmaq istədi, hətta Mahmuda elə gəldi ki, qışqırdı bu adı, «Məryəm!!.. Məryəm!» – qışqırdı, amma həyəcan, çılgınlıq içindəki Camaatın səs-küyü, haray-həşiri Mahmudun qışqırtısını boğdu, Məryəmin adını Mahmudun dilindən alıb bircə anın içində yuxu kimi yaydı, yaydı və yox etdi.

¹ Şərqdə geniş yayılmış dini fanatizm süarı idi, tərcüməsi: «Mən vur-dum. Allah öldürdü».

² Dəbə – içi samanla doldurulmuş dəri kisa idi; döyüş fillərini müharibələrə hazırlamaq üçün dəbələri onların ayaqları altına atıb tapdaladırdılar ki, vuruş zamanı düşmənləri də belə tapdalasınlar.

Bu vaxt sərt və güclü bir əl Mahmudun qolundan yapışıb dartdı və Mahmud tamam vəhşiləşmiş Camaatın arasında daha heç nə fikirləşə və hiss edə bilməsə də qolunu sıxan bu güclü barmaqlarda bir tanışlıq və havadarlıq duydu.

Sarışın Oğlan Mahmudu tanıyırdı, yəni Sarışın Oğlan bilmirdi ki, Mahmudun adı Mahmuddu və Mahmud gəncəli Ziyad xanın oğludu, amma Sarışın Oğlan burasını dəqiq bilirdi ki, ağlaya-ağlaya Camaatı xoşbəxt etmiş bu iri, göy-gözlü cavvan indicə ayaq altında qalacaq, bu köməksiz və ağır adam əziləcək, məhv olacaq; Mahmudun qolundan yapışıb darta-darta Camaatın arasından çıxartdı və öz ardınca darta-darta Camaatdan uzaqlaşdırdı.

Gün tamam batmışdı və o bozuntul-qırmızı dünyadan daha əlamət yox idi. İndi hər tərəf gecəqabağı bir kölgəyə bürünmüşdü və bu kölgəli aləmdə heç bir işıqdan əsər-əlamət yox idi; hər tərəfi bürümüş bu gecəqabağı kölgə dünyanın dərdindən-ələmindən xəbər verirdi və hər tərəfə də bulanıq su kimi, bir ümitsizlik çiləyirdi.

Camaat arxada qaldı.

Sal qayaların qaralan kölgəsi də arxada qaldı.

Qərribə idi, Camaatdan uzaqlaşdıqda, o sal qayaların qaraltısı gözdən itdikcə, Mahmudun beyninə bir aydınlıq çökürdü və Mahmud Camaatın sifətini bir-bir gözünün qabağına gətirirdi, bu sifətləri bütün cizgiləri ilə dəqiq və aydın görürdü və bu dəqiqlik, aydınlıq hər tərəfi bürümüş ümitsizliyi daha da artırırdı. Gözünün qarşısına gələn sifətlərdən birini Mahmud yalnız indiki Mirzə Salmana oxşadı və bu bənzəyişdən diksindi...

Bu dəm Gəncədə nə var görəsən, doğma Gəncədə, çinarlı Gəncədə... Mahmud bilməzdi ki, Gəncə onun üçün bu qədər əzizdir və Gəncədən ötrü bu cür burnunun ucu göynəyə bilər. Ziyad xan nə edir? Qəmərbanu necədir? Mirzə Salman? Görəsən, sarayın həyətidəki o alma ağacının barla dolmuş budaqları yenə yerəcən sallanıbmı? Görəsən, toyuqlara baxan o kəndli arvad yenə saraydadımı və yenə də tiqqıldayan, civil-dəyən yumurtaları balaca uşaqların quləsinə tutub eləcə gülməşəyirmiyi? Bəlkə o kəndli arvad çoxdan ölüb, heç Mahmudun xəbəri yoxdu? Axı, axır vaxtlar o kök, yekəpər, amma

mehriban arvadı deyəsən heç görmürdü... Birdən-birə saraydakı bir nökrerin sifəti Mahmudun gözələrinin qabağına gəldi və Mahmud həmin nökrerin sifətini heç vaxt görmədiyi bir təfərrüatla gördü, hətta qaşının üstündəki kiçik çapıq yerini də gördü. Mahmud bu adamın adını bilmirdi. Neçə il idi ki, həmin adam sarayda nökrə idi və bütün bu müddət ərzində Mahmud onunla bircə kəlmə də danışmamışdı, amma nə üçün indi o adamı beləcə xatırladı?

Neçə vaxtdan bəri qovduğu, yaxına buraxmadığı, özündən kənar etdiyi bir fikir bu dəfə Mahmudu süpürləyib qamarladı: doğrudan da bu səfərin bir mənası varmı?; bir halda ki, bütün dünya belə bir ümitsizlik və uzaq xatirələr içində idi, bu dünyada işıq axtarmağın mənası varmı; bir halda ki, bu ümitsiz dünyanın, bu qəmgin dünyanın özündə bu cür bir Camat dünyası var idi, Mahmudun öz xoşbəxtliyi arxasına düşməyə haqqı varmı? Mahmud bu fikirlər içində qəfil bir dogmalarıq hiss etdi, dogma bir nəfəs duydu və əlbəttə, bu, Məryəmin nəfəsi idi və bu dogma nəfəs Mahmudun beynini doldurmuş, Mahmudu məhv edən bütün bu suallara cavab verirdi; sözlə yox, həmin dogma duyulma cavab verirdi; Mahmud bu dogma nəfəsi bir daha hiss etdi və bu nəfəs elə bil Mahmudun da içinə dolub nəsə sevincli, kiçik də olsa nəsə işıqlı bir ovqat gətirdi, bir ümid ərafəsinin əhvalını gətirdi.

Sarışın Oğlan, Mahmudun qolunu buraxdı və Mahmud həmin gün – o uzun və üzüntülü gün, Camaat dərdi ilə dolu olan gün birinci dəfə Sarışın Oğlanın səsinə eşitdi:

– Bu acliq, bu sə-sə-səfalət aradan gö-gö-türülməlidir!..

Sarışın Oğlanın dili topuq çalırdı və indi açıq-aşkar həyəcanlı olduğu üçün danışğının bu qüsuru artıq hiss olunurdu.

– Məllət bu cür ə-ə-əzab içindədi, amma iki bö-bö-böyük türk dövləti¹ bi-bi-birləşmək əvəzinə, bir-bi-birini mə-mə-məhv edir!.. Ba-ba-başlarına 12 imam çalması ba-ba-bağlamaqdansa, özlərini qızılbaş ad-ad-adlandıрмаqdansa², öz xa-xa-xalqlarının qeyrətini çə-çə-çəksinlər! Pu-pu-pullarımızın üstündə də 12

imamın a-a-adını yazırıq! öz a-a-adımızı ya-ya-yazmaq aqlımıza gə-gə-gəlmir!.. Zülqədərler bir tə-tə-tərəfə ayrılıb, əf-əf-əf-sərlər bir tərəfə a-a-ayrılıb, qa-carlar ayrı, ru-ru-rumular ayrı, ustacılar şa-şa-şamlıları bə-bə-bəyənmiş, şahsevənlər pa-papadları!..

Bu acliq, bu sə-sə-səfalət aradan götürülməkdən ötrü bütün yer üzünün türkləri bi-bi-birləşməlidir!

Sarışın Oğlan qəribə sözlər danışdı və Mahmud yanaşı addımlaya-adımlaya maraqla bu Sarışın Oğlana baxırdı; cırcırdı içində olan Sarışın Oğlanın danışğında, baxışında, hərəkətlərində bir qətilik, inam və bir də cazibə var idi, dediyi sözlər adamı ələ alırdı, özünə çəkirdi. Mahmud bu adamın ürəyində bir buz soyuqluğu hiss edirdi, amma eyni zamanda həmin ürəkdə bir hərarət də var idi, bu – bayırın buz soyuğunda içəri üzündən tərləmiş pəncərə şüşəsinə bənzəyirdi.

Sarışın Oğlan Mahmudun sifətindəki təbəssümü özü başa düşdü kimi yozdu:

– Hə, hə, bi-bi-birləşməliyik biz!.. Görürəm, gö-gö-görürəm, oxumuş adamsan. Xacə Nə-nə-nəsirəddin Tusi ö-ö-özü «Əxlaqi-Nəsiri»də yazır ki, «bi-bi-birlik» nə qədər ya-ya-yaxın olsa, o qədər ka-ka-kamil olar.

Mahmud, Sarışın Oğlanın sözlərindəki bir qüsuru açıq-aşkar görürdü və ona görə də dedi:

– Tusi bütün insanları «birliyə» çağırır, amma sən tək-cə türklərin birliyini arzulayırsan.

Sarışın Oğlan daha da artıq həyəcanlandı və dili daha da tez-tez topuq vurmağa başladı, amma bu pəltəklik elə bil ki, Sarışın Oğlanın nitqinin cazibəsini azaltmaq əvəzinə artırırdı:

– Mə-mə-mənim üçün millətin fə-fə-fəvqündə insanlıq yoxdu! Mənim üçün tüt-tü-türklər insandan fə-fə-fəvqənədir!.. Bü-bü-bütün heyvanlar ey-ey-eyni deyil! Şirlər, pə-pə-pələnglə bərabər, so-so-soxulcanlar da var! İnsanlar da ey-ey-eyni deyil. Bütün ye-ye-yer üzünün türkləri si-si-sifətlərinin quruluşundan, a-a-adətlərindən asılı olmayaraq bi-bi-birləşməlidir!..

¹Osmanlı imperiyası ilə Səfəvilər dövləti nəzərdə tutulur.

²Səfəvilərin əsgərləri özlərini «müqəddəs şəlik» əsgərləri adlandıırırdılar və 12 imamın şərlinə başlarına on iki qırmızı zolağı olan çalma bağlayırdılar, buna görə də onlara «qızılbaş» deyirdilər.

¹ Səfəvilər Təbrizdə, Ərdəbildə, Naxçıvanda, Bakıda, Dərbənddə, Şamaxıda iki gümüş pullar kəsdirdi və bu pulların üzərində 12 imamın adı həkk olunurdu.

² Azərbaycan tayfaları.

Bəs, biz nə e-e-edirik? Uzun Həsən os-os-osmanlıların əleyhinə yu-yu-yunanlarla it-it-ititə bağladı!

Qa-qa-Qa-raqoyunlu ilə Ağqoyunlu bir-birini qırdı!.. İndi Sultan Səlim nə e-e-edir? Taxta çıxan kimi tə-tə-təbəliyindəki qırx mi-mi-mindən çox qızılbaş as-as-as-dırdı! Kimdi qı-qı-qızılbaşlar? Özümüzünkü Şah İsmayıl nə edir? Şi-şi-şiə qeyrəti çə-çə-çəkir! Türk qeyrəti çə-çə-çəkmək əvəzinə! Özümüz ö-ö-özümüzü qı-lıncdan ke-ke-keçiririk? Onda da bax, be-be-belə olur! – Sarışın Oğlan geri çöndü və əlini uzadıb barmağı ilə Camaatın qaldığı yaylaq tərəfi göstərdi.

Mahmud birinci dəfə idi ki, belə bir fəlsəfə ilə rastlaşırdı və təəccüblə:

– Bəs, başqa xalqların acları, səfilləri? – soruşdu.

Bu adi sual Sarışın Oğlanı lap özündən çıxardı və Sarışın Oğlan gözləri qəzəbdən oynaya-oynaya, qışqıra-qışqıra cavab verdi.

– Başqa xalqlar? Ba-ba-başqa xalqlar bizə qul ol-ol-olmadırlar! Bi-bi-biz hələ öz türk.millətimizin dərini çə-çə-çəkə bilmirik, sə-sə-sən başqalarından da-da-danışsan? Mən... Mən onları qul edəcəyəm! Çindən tutmuş A-a-Aralıq dənizinəcən, Si-si-Sibirdən tutmuş Yə-yə-Yəmənəcən bir ərazi bi-bi-bizimdir! Mən bü-bü-bütün türk xalqlarını birləşdirəcəyəm! Mə-mə-mənim ömrüm çatmasa, bu-bu-bunu mənim oğlum edəcək! Onun öm-öm-ömrü çatmasa, onun oğlu e-e-edəcək! Sonra o bi-bi-birisi!.. Sonra o bi-bi-birisi! – Sarışın Oğlanın ağzı get-gedə köpüklənirdi və elə bil ki, bu dəm özü öz iradəsindən çıxacaqdı; birdən əlini atıb Mahmudun yaxasından yapışdı və daxili kindən-küdurətdən güc almış hikkə ilə Mahmudu silkələyə-silkələyə qəzəblə, dili dodağına dolaya-dolaşa bağdırdı: – Zə-zə-zəhləm gedir bu ya-ya-yalançı xeyirxahlıqdan! Xalqı o-o-oyanmağa qoymayan, a-a-ayağa qalxmağa qoymayan sə-sə-sənin kimilərdi! Yalançı «bəbba-ba-başqaları?» sualının qulları! Ya-ya-yalançı insanpərvərlikləri ilə a-a-acizliklərini, heçliklərini ö-ö-ört-basdır edənər! Məhv etmək la-la-lazımı millətin fə-fə-fövqündəki bu bə-bə-başərilik fəlsəfəsini! Bü-

¹ Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı Uzun Həsən XV əsrin ortalarında yunan Trabzon imperiyası ilə Osmanlı imperiyasının əleyhinə ittifaq bağlamışdı.

bü-bütün kitabları ya-ya-yandırmaq la-la-lazımdı! Tusinin də ki-ki-kitablarını!..

Sarışın Oğlan, Mahmudu bir tərəfə itələdi və iti addımlarla uzaqlaşdı qaranlıqda gözəndən itdi.

Gecə düşmüşdü.

Bütün bu qışqırtılardan, qəhqəhələrdən, hiss-həyəcanlardan sonra həmin qaranlıq gecəni ölü bir sakitlik bürüdü.

Mahmud dizi üstə yerə çömbəlib bu sakitliyə qulaq asdı.

Gecənin bu ölü sakitliyi elə bil Mahmudun bədəninə dolmuş gözə görünməyən, amma sızıldayan nazik tikanları bir-bir çəkib çıxarırdı, amma bu bir rahatlıq gətirmirdi, əksinə, o cismani sızılımanın əvəzinə heç bir işıq ucu görünməyən bir ümitsizlik bütün fikrini, hissini bürüyürdü.

Mahmud göyə baxdı.

Göy par-par yanan ulduzlarla dolu idi. Mahmud uşaq vaxtı hələ lap beş-altı yaşı olanda, həmişə ulduzlara baxıb fikirləşirdi ki, axı, ulduzlar quş deyil və ulduzların qanadı yoxdu, bəs necə uçub göyə qonublar?

O uşaqılıq illəri də bu ulduzların məsafəsi qədər dərin bir uzaqlıqda idi və o uzaq uşaq sadələşlilyü dünyanın qəddarlığı içində körpə barmağı nazikliyinə bir şam idi, kövrəklik sa-ça-saçə əriyib yox olurdu.

Mahmud əriyib yox olan o nazik şam körpəliyi içində, o saysız ulduzlara baxa-baxa özünü dünyanın ən tənha, ən kimsəsiz və ən yazıq adamı hiss etdi və burasını da hiss etdi ki, həmin ölü gecə sakitliyində için-için ağlayır.

Mahmud üzüqoylu yerə sərilirdi.

Və Mahmud yaş gözləri ilə özünü Camaatın arasında gördü və gördü ki, kimsə ortada dayanıb ağlaya-ağlaya nəsə danışır və Mahmud da Camaatla birlikdə həmin kimsəni dövrəyə alıb, Camaatla birlikdə həmin kimsəyə gülür, yerdən daş, kösöv, sümük qapıb həmin kimsəyə atır, həmin kimsənin başını yarır.

Sonra bu görünüş çəkilib getdi.

Camaatın qaldığı o qayalıq ahənərbə kimi Mahmudu özü-nə çəkirdi.

Yox, ayaqda taqət yox idi və...

və bu axır idi...

və bu zaman elə bir hadisə oldu ki, Mahmud bilmədi. bu

– həqiqətdi, yoxsa yuxudu, sayıqlamadı, amma əllərinə baxdı və gördü ki, əlləri gömgöy rəngə bulaşmış. İndicə Mahmudun bütün bədənini, bütün əzəlləri gərilmişdi və Mahmud var gücü ilə ikiəlli yapışmışdı o boğazı sıxırdı; Mahmud heç vaxt bilməzdi ki, qollarında belə bir güc var, sinəsində belə bir qəzəb, kin var və Mahmud həmin güc ilə, həmin qəzəb ilə boğurdu; bu – nə idi?; yox, – bu, adam deyildi, başqa bir canlı da deyildi, elə bil bir topa gömgöy bulud idi və Mahmud bu bir topa gömgöy buludun boğazından, məhz boğazından yapışmışdı və boğurdu, gücü gəldikcə sıxırdı və sıxdıqca da, boğduqca da başa düşürdü ki, bu gücü verən dəhşətli bir intiqam hissidir; yox, o bir topa buluddan çox, bir topa tüstüyə oxşayırdı, bir topa gömgöy tüstüyə və bu gömgöy tüstünün boğazı canlı boğazı idi, adam boğazı idi və Mahmud barmaqları arasındakı o boğazı sıxırdı, var gücü ilə sıxırdı və hərdən özü o gömgöy tüstü topasının içində görünməz olurdu, tüstü bütün bədənini bürüyürdü; birdən-birə-Mahmud o topa gömgöy tüstü içində boğulduğu üçün az qala pırtlayıb hədəqəsindən çıxacaq iki yekə göz gördü və hər biri bir əl boyda olan bu gözlərin rəngi yox idi; az qala pırtlayıb hədəqəsindən çıxacaq o iki yekə rəngsiz göz heç nə ifadə etməyən nəzərlərlə Mahmuda baxırdı və Mahmud dərhal başa düşdü ki, bu rəngsiz yekə gözlər Allahın gözləridi, barmaqları arasında var gücü ilə sıxdığı bu boğaz Allahın boğazıdır və o gömgöy tüstü topası, əslində, Allahın özüdü.

Mahmudun əlləri boşaldı. Mahmud tamam gücsüzlədi və o gömgöy tüstü topası uçub yox oldu və Mahmud özü özü ilə tək qaldı...

...Əlbəttə, Mahmud bilmirdi ki, sabah səhər tezdən Sarışın Oğlanın – Ərzurum hakimi Süleyman paşanın xüsusi göndərdiyi atlılar gəlib Mahmudu tapacaq və saraya aparacaqlar.

XIV

O doğma, mehriban pıçıltı nəbz kimi Baba Keşişin beynində vururdu: «Az qalıb, həyatım!.. Lap az qalıb!.. Bax, Müqəddəs Evin günbəzi göründü! Məryəm xilas olacaq!.. Məryəm qurtulacaq!.. Az qalıb, lap az qalıb!..»

Müqəddəs Evin yüz illərlə bundan əvvəl iri sal daşlardan hörülmüş və indi qapqara qaralmış günbəzi doğrudan da göründü, elə bil ki, o doğma, mehriban pıçıltı doğrudan da hər şeyi görürdü və uzaqda qaralan günbəz Baba Keşişin ürəyinə bütün ömrü boyu hiss etmədiyi bir rahatlıq gətirdi: artıq hər şey arxada idi, bütün iztirablar, işgəncələr geridə qalırdı, xaçın təmizliyi dinsiz nəfsinə və zorakılığına üstün gəlmişdi və belə də olmalı idi, çünki hər halda dünyada Xeyir Şərdən güclü idi və ən son məqamda Xeyir öz gücünü göstərdi.

Baba Keşişin topuqlarınacan uzun qara köynəyi tərdən islanıb kürəyinə, sinəsinə yapışmışdı və Baba Keşiş iri, iti addımlarla irəlilədikcə boynundan asdığı yekə dəmir xaç sinəsinə dəyə-dəyə elə bil ki, fikirlərini təsdiq edirdi.

Baba Keşiş ömründə Müqəddəs Evi görməmişdi, amma o günbəz qaraltısını görəndə kimi, Müqəddəs Evi tanıdı və bu dəm birdən-birə bu kol-koslu, daşlı-çınqıllı dağ yolunda bir pasxa ətri hiss etdi. Elə bil bütün bu tərəflərə kəsməklə yığrulmuş xəmirin ətri yayılmışdı; bu bomboz tikanlı kollar, iri daşlar, qaya parçaları Baba Keşişə o qədər doğma gəldi ki, elə bil, bunlar hamısı Məryəmin əlləri ilə düzülmüşdü.

Baba Keşiş iri və tələsik addımlarla yoxuşa qalxa-qalxa Məryəmin zərif, ağ əllərini gözlərinin qabağına gətirdi və birdən-birə Baba Keşişə elə gəldi ki, bu cür doğmalaşmış o bomboz kolların iynə uclu iri tikanları Məryəmin zərif, ağ əllərinə batdı və Məryəmin əlləri qana bulaşmış qıpqırmızı oldu. Bu qafil qan qırmızısı Baba Keşişi yolun ortasında ayaq üstə saxladı və Baba Keşişə elə gəldi ki, o doğma, mehriban pıçıltının söylədiklərinə və Gəncədən çıxdığı gecədən bu günə kimi əzab-əziyyətlə yolunu gəldiyi Müqəddəs Evin bu qədər yaxınlığına baxmayaraq, bədbəxtlik ondan və Məryəmdən əskik olmayacaq. Baba Keşiş iki əlini də qaldırıb əvvəlcədən bədbəxtlik hissini özündən qovmaq istədi, gözlərini bərk-bərk yumub üzünü yana çevirdi ki, o qan qırmızısını görməsin. Yox, yox, Allahın mömin bəndələri üçün Müqəddəs Evdə hər bir dərdə əlac var idi və Müqəddəs Qoca da öz məsləhətləri ilə Baba Keşişə kömək edəcəkdi, çünki Allah nəyə görə Baba Keşişdən üz döndərsəydi də Məryəmdən üz döndərməzdi.

Bu dəfə Baba Keşiş Məryəmi hər bir hücrəsindən nəfs qoxuyan, hər bir əşyasından iyrənclik yagan, zənginliyi ah-ullar-

la, göz yaşları ilə nəfəs alan, bəkirəliyi əxlaqsız, məsumlugu ifritə etmiş saray içində gözlərinin qabağına gətirdi. Məryəmi müsəlman saray arvadlarının şəhvətdən xəbə verən paltarında gördü və bu görünüm qırmızı qan görünümündən daha dəhşətli və daha dözülməz idi. Yox, Məryəm belə bir dinsizlik və pozğunluq içində ola bilməzdi. Düzdü, indi Məryəm sarayda idi. Düzdü, Ziyad xan oğlu Mahmudu qəyyumluğa götürmüş Dəli Süleyman paşa bir gecənin içində Baba Keşişi tapdırıb Məryəmi saraya aparmışdı, amma Məryəm hələ əvvəlki kimi pak və təmiz idi.

Bəs, sabah nə olacaqdı?

Süleyman paşa Mahmud ilə Məryəmin toy gününü sabah təyin etmişdi. Süleyman paşa dünyanın elə bir dəli adamı idi ki, nə ağına baxırdı, nə bozuna və nə desən eləyə bilərdi, özü də tülkü kimi hiyləgər idi, ayıq adam idi, hətta başqasının nə fikirləşdiyini də az qala üzündən oxuyurdu.

Süleyman paşa sarayda Məryəm ilə Baba Keşişi bir yerdə saxlayırdı və dünyanın özü onların otağına gəlirdi, «Birigün toydu!» – dedi, sonra zəndlə Baba Keşişə baxdı. Baba Keşiş bilirdi ki, Dəli Süleyman paşanın sarayından qaçmaq mümkün deyil, amma yenə fikrindən keçirdi ki, Məryəmi götürüb Hələbə qaçsın. Hələbə paşasının dargası Ərtün bəyin köməyinə sığnsın. Birdən Süleyman paşa dili kəkələyə-kəkələyə dedi:

– Yox, ke-ke-keşiş, Ərtün bə-bə-bəyi də öldürdərəm, səni də. – Və Baba Keşiş başa düşdü ki, son məqam gəlib çatıb və yeganə ümid Müqəddəs Evdi. Bu gün səhər Məryəmi sarayda qoyub özü yola düzəldi. Məryəmsiz Baba Keşiş azad idi, dünyanın dörd tərəfində hara istəsəydi, gedə bilirdi, əsir Məryəm idi, amma o nəfs düşkünləri, o qəddarlar burasını da yaxşı bilirdi ki, divin canı şüşədə olduğu kimi, Məryəmsiz də Baba Keşiş üçün həyat yox idi və buna görə də heç kim Baba Keşişi izləmirdi, təqib etmirdi.

Düzdü, dinsizlər, nəfs düşkünləri tülkü kimi hiyləgər idi, qazdan ayıq idi, amma onlar da bilmirdi ki, Allahın mömin bəndələri üçün Müqəddəs Ev var və bu Müqəddəs Evin qapısı Baba Keşişin üzünə açıqdı və Müqəddəs Evdəki əlaclardan biri Məryəmi dinsiz əlindən hiyf edəcəkdı.

Baba Keşişə, elə bil, təzədən güc gəldi, təzə nəfəs gəldi,

bütün tərəddüdlər, qarabasmalar yox oldu və Baba Keşiş iri və tələsik addımlarla yoxuşu qalxmaga başladı.

Baba Keşiş yer üzündə on mömin adamdan biri idi ki, Müqəddəs Evin sirlərinə bələd idi və artıq Müqəddəs Evdən hansı əlacı götürəcəyini bilirdi: Məryəmin pak, təmiz bədənı heç bir din düşməninin, heç bir nəfskarın gözüne görünməyəcəkdı.

Sonra Müqəddəs Ev bütöv göründü. Cılpaq qayaların qoyununda tək-tənha ucalan bu qədim binanın da sal daşları günbəzi kimi qapqara qaralmışdı və Baba Keşiş yaxınlaşdıqca bu böyük binanın damında, günbəzində vəhşi göyərçinlərin buladığı yerlər adda-budda ağarırdı.

Baba Keşiş bilirdi ki, Müqəddəs Evin günbəzi qızıldan deyil, amma, hər halda, Müqəddəs Evin bu qədər sadə və dünyəvi görkəmi elə bil ki, Baba Keşişi bir anlıq sarsıtdı, amma elə həmin anda da Baba Keşiş başa düşdü ki, əslində belə də olmalıdı, o qüdrət həqiqətən böyükdür, qadırdır ki, dünyanı məhv edən sərvətdən və dəli edən gözəllikdən yüksəkədir.

Baba Keşiş Müqəddəs Qocanı da heç vaxt görməmişdi, amma Müqəddəs Qocanı da görəən kimi tanıdı. Müqəddəs Qoca söməəsindən¹ çıxıb ən adi bir bəndə kimi Müqəddəs Evin qabağında yerdə oturmuşdu, əynində uzun-uzun illərdən bəri cırılıb dağılmış cod kətdən uzun ağ köynək var idi, ayaqları yalın və çirkli idi, bu arıq adamın uzun saqqalı, uzun seyrək saçları da tamam ağarmışdı, alını, yanaqları, əlləri qırıq içində idi və Baba Keşiş yaxınlaşdıqca get-gedə artan bir heyərlə görürdü ki, Müqəddəs Qocanın çevik gözləri nə qıyafəsinə, nə saç-saqqalının gümüşünə, nə də bədəninin, sifətinin qırışına uyuşur. Müqəddəs Qocanın gözlərində açıq-aşkar bir ehtiras var idi, dünyanın hiss-həyəcanları var idi.

Baba Keşiş gəlib Müqəddəs Qoca ilə üzbəüz dayandı.

Baba Keşiş qalib idi, Müqəddəs Evin qarşısında dayanmışdı və tamam əmin idi ki, Müqəddəs Evin qapısı üzünə açılacaqdı və bununla da dünyanın Məryəm təmizliyi hiyf olunacaqdı, amma, amma Baba Keşişin ürəyində heç bir sevinc yox idi.

Müqəddəs Qoca əlləri ilə arıq, uzun dizlərini qucaqlayıb

¹Sömə – tərki-dünya olmuş solfi və zahidlərin hücrəsi.

bir yerdə dayanmayan gözlərini altdan-yuxarı zəndlə Baba Keşişə zilləmişdi və Baba Keşiş bu gözlərdə bir istehza, rişxənd gördü. Baba Keşişin qalın qaşları çatıldı: nə isə olmuşdu...

...Baba Keşiş düz hiss etmişdi.

Bu Müqəddəs Ev uzun-uzadı əsrlər boyu birinci dəfə idi ki, belə bir dəyişmənin, belə bir çevrilmənin şahidi olurdu.

Bir neçə gün bundan əvvəl düz altmış dörd il üç ay yeddi gün Müqəddəs Evin yanındakı içi çıpaq söməsində yaşayan və bir-birinin eyni olan günlərini səhərin gözü açılandan gecenin yarısına qədər ibadətdə keçirən və müqəddəslik rüt-bəsinə qaldırılmış bu qoca rahib birdən-birə qarşısındakı meşəli dağı gördü və bu mənzərə qoca rahibi elə sarsıtdı ki, həmin ana qədər insanın belə bir sarsıntıya qadir olduğunu bilməzdi.

Həmin yaşıl meşəli dağ altmış dörd il üç ay yeddi gün idi ki, həmişə qoca rahiblə üzbəüz olmuşdu və yaqın ki, yay vaxtları həmişə də beləcə yaşıl olmuşdu, gün həmişə beləcə bu meşənin üstünə düşmüşdü, amma təbiətin bu gözəlliyini görmək üçün qoca rahibə altmış dörd il üç ay yeddi gün vaxt lazım olmuşdu.

Qoca rahibin ürəyindən bir sancı qopdu. Son zamanlar ürəyi tez-tez ağrıyırdı, amma qoca rahib başa düşdü ki, indi ürəyindəki sancı həmin ağrılardan deyil.

Qoca rahib cavanlığında lal və bir az havalı qonşu qızla günah işlədib, sonradan bu günahını yumaq üçün guşəninin olmuşdu və düz altmış dörd il üç ay yeddi gün lazım imiş ki, səkkizinci gün səhər tezdən günün altında gülən bu qarşı meşəyə baxsın və birçə anın içində dərk etsin ki, əslində günahı həmin cavan qızla yox, sonradan etmişdir; dərk etsin ki, dünyanın ən böyük günahkarı o kəsidir ki, dünyanın bu meşə gözəlliyi kimi ən adi gözəlliyini belə görə bilmir; günahkar o kəs deyil ki, yeyir, içir və kef edir, günahkar o kəsidir ki, günlərini boş və mənasız bir eyniyyətə döndərir, özü özünə divan tutur, özü öz hisslərini boğub öldürür və bütün bunları yalnız altmış dörd il üç ay yeddi gündən sonra başa düşür.

Altmış dörd il üç ay yeddi gün tərəddüd etmədən ömrünü ibadətə keçirmiş qoca rahib heç bir hazırlıqsız, heç bir sövsüz və heç bir tərəddüdsüz birçə anın içində dərk etdi ki,

bütün ömrü hədəf gedib və əslində bu ömrün bu qədər uzunluğuna baxmayaraq, heç özü də bilməyib ki, ömrü necə gədiş.

Birdən-birə bütün varlığına hakim kəsilmiş bu sarsıntılar içində qoca rahibə ləzzət edən birçə şey bu idi ki, dünyadan xəbərsiz dindar axmaqlar onun kimi bir qoca səfehli müqəddəs hesab edirdi və dalını açsaydı, öpməyə hazır idilər...

...Baba Keşiş Müqəddəs Qocanın alışıb-yanan gözlərinə baxa-baxa başa düşdü ki, indi bir söz soruşsa, bir söz desə, elə cavab eşidər ki, hər şey alt-üst olar. Baba Keşiş bütün gücünü bədəninə yığıb Müqəddəs Qocanın yanından ötdü və Müqəddəs Evin qara rəngə boyanmış darvazasının qarşısında dayandı. Bu böyük, qara darvaza insan xislətində ən kiçik zərərlə ləkəni belə qəbul etməyəcəkdi.

Bu vaxt Baba Keşişin heç vaxt ağlına gətirə bilməyəcəyi bir hadisə baş verdi: o doğma, mehriban pıclı: «Mən səndən ayrılmalıyam!.. Mən səndən ayrılmalıyam!..» — dedi və Baba Keşiş pıclının uçub getməyini, ayrılmağını az qala cismani hiss etdi və yalnız bundan sonra Müqəddəs Evin ağır, qara darvazası cırıldaya-cırıldaya açılmağa başladı.

Baba Keşiş bu cırıltı içində hiss edirdi ki, bir cüt alışıb-yanan göz kürəklərinə sancılıb və Baba Keşiş bütün gücünü toplasa da, özünü saxlaya bilmədi və başını arxaya çevirdi.

Müqəddəs Qoca bayaqkı zəndlə Baba Keşişə baxırdı.

Baba Keşiş soruşdu:

— Nə demək istəyirsən, ata?

Müqəddəs Qoca zəndlə baxan dəli gözlərini qıydı və dedi:

— Görürsən, o darvaza sənin üzünə açılır. Amma gərək açılmayırdı.

— Nə üçün, ata?

— Sən iki haqq aşiqini bir-birindən ayırırsan.

Baba Keşiş daha heç nə soruşmadı.

Müqəddəs Qoca hər şeyi bilirdi və bir də ki, bəlkə bu sözləri heç Müqəddəs Qoca demirdi, bu sözləri elə Baba Keşişin özü özünə deyirdi? Bu fikir az qaldı Baba Keşişi qamarlayıb Müqəddəs Evin yavaş-yavaş cırıldaya-cırıldaya açılan ağır, qara darvazasına çırpınsın və Baba Keşiş bütün varlığı ilə başa

düşdü ki, tələsmək lazımdı, imkan daxilində tələsmək lazımdı, yoxsa hər şey alt-üst olur.

Müqəddəs Qoca əlini uzadıb uzun barmağı ilə Müqəddəs Evin darvazasını göstərdi:

– Elə bilirsən onlar kiməsə xoşbəxtlik gətirib?

Baba Keşiş dedi:

– Mən xoşbəxtlik axtarmıram, ata, mən təmizlik istəyirəm.

– Təmizlik, paklıq istəyirsən? Axı, sən korsan! Sən təmizliyi, paklığı necə görə bilərsən?

– Mən səni görürəm, ata.

– Yazıq insan, miskin insan! – Müqəddəs Qoca yaşına yaraşmayan bir cəldliklə ayağa sıçradı. – Ömrünü hədəf keçirmiş axmaq bir qocanın simasında təmizlik görürsən, amma bu dağları görmürsən, bu meşələri, bu günəşi görmürsən! Zavalı insan! Təbiət sənə iki göz verib, amma sən kor yaşayırsan və kor da öləcəksən! – Müqəddəs Qoca özü öz sözünü təkzib etdi. – Öləcəksən? Sən bəyəm ölü deyilsən? Ölüsən! Ölüsən! Ölüsən! – Müqəddəs Qoca bu cür qışqıra-qışqıra meşəyə tərəf qaçdı, elə bil, özünə yer tapa bilmirdi, elə bil, kiməsə Müqəddəs Qocanı qovurdu.

Bu nə idi belə? İblisni Müqəddəs Qocanın qiyafəsinə girmişdi? Baba Keşiş başa düşürdü ki, yox, belə deyil, gözləri dəli bir parıltı ilə işıldayan və əlləri ilə uzun köynəyinin balağını yuxarı qaldırıb yaşına, sanına yaraşmayan bir yüngüllüklə meşəyə tərəf qaçan bu qoca Müqəddəs Qocanın özüdü və Baba Keşiş burasını da başa düşürdü ki, daha bu barədə fikirləşmək lazım deyil və tələsmək lazımdır, bu yerlərdən tez çıxıb getmək lazımdır.

Darvaza tamam açıldı və Baba Keşiş içəri girdi.

Bu bomboş, soyuq və rütubətli zalda vəhşi göyərçin peyininin üfunəti baş çatlırdı və orda-burda göyərçinlər quruldayırdı. Baba Keşişin gözləri qaranlığa uyuşandan sonra vəhşi göyərçinləri seçdi və Baba Keşiş heyrat etdi ki, göyərçinlər bu zala necə giriblər? Başını qaldırıb hündür daş tavana baxdı və əl boyda işıq gördü: Müqəddəs Evin də damından adi köhnə binaların damı kimi, daş düşmüşdü və göyərçinlər də yaqin həmin deşikdən keçib burada özlərinə məskən salmışdı.

Baba Keşiş zalın bir küncündəki açıq hücrəyə tərəf getdi və ayaqlarının altında qalan göyərçin yumurtalarının quru qabıqları əzilib xırçıldadıqca Baba Keşişin əti ürpəşirdi və Baba Keşişə elə gəlirdi ki, ayaqlarının altında təzə çıxmış göyərçin cücələrini tapdalayır.

Baba Keşiş açıq darvazadan və tavandan düşən işıqda hücrədəki köhnə tasların, torbaların, nalların, palazların, paltarların arxasında solğun və yaraşsız donu ömründə birinci dəfə görsə də tanıdı və cəld həmin donu götürüb peyin üfunətindən çürüntü qoxusu verən rütubətdən tez qurtarmaq üçün iti addımlarla zaldan çıxdı. Qaranlıqdan sonra günəşin işığı Baba Keşişin gözlərini qamaşdırdı və Baba Keşiş heç özü də bilmədi ki, necə fikirləşdi ki, bəlkə Müqəddəs Qoca düz deyir və Baba Keşiş doğrudan da kordur?

Ağır, qara darvaza cırıldaya-cırıldaya, qoca sümüyü kimi saqqıldaya-saqqıldaya, yavaş-yavaş Baba Keşişin ardınca örtüldü və bu qocalmış darvaza cırıltısı Baba Keşişi yenə təzədən özünə gətirdi. Sonra Baba Keşiş bir uğuntu eşitdi və gözlərini açdı.

Müqəddəs Qoca meşədən çıxıb Müqəddəs Evin darvazasından on beş-iyirmi addım aralıdakı iri bir daş parçasının üstündə oturmuşdu və gülməkdən uğunub gedirdi. Baba Keşişin həmin gün neçənci dəfə tükü ürpəşdi – Baba Keşişə elə gəlirdi ki, Müqəddəs Qoca qocalıb əldən düşmüş bir bayquşdu, bu daşa qonub.

Müqəddəs Qoca işıldayan gözlərini Baba Keşişdən çəkməyərək və əlini uzadıb arıq, uzun barmağı ilə Baba Keşişi göstərərək uğuna-uguna deyirdi:

– Təmizlik axtaran axmaq!.. Kor insan!.. Axmaq adam!..

Baba Keşiş Müqəddəs Evdən götürdüyü donu qara əbasının yaxasından qoynuna soxdu və xaç çevirə-çevirə sürətlə uzaqlaşdı.

Müqəddəs Qoca oturduğu yerdən yerə atılıb əlinə keçən daşları, ağac parçalarını Baba Keşişin ardınca atmaya başladı.

Müqəddəs Qocanın atdığı daşlar, taxta qırıqları Baba Keşişin yan-yörəsinə düşürdü, amma Baba Keşiş daha qanrılıb geri baxmırdı və daha xaç da çevirmirdi, üzünə ağrı qaça-qaça bu yerlərdən uzaqlaşdı.

Baba Keşişin qoynuna soxduğu don soyuq idi, heç cürə qızıxmırdı və Baba Keşişin ürəyinin başı üşüm-üşüm üşüyürdü.

XXV

Sazəndələr çalırdı, rəqqasələr oynayırdı və bu gün saraydakı bu toy məclisində ən xoşbəxt adam Süleyman paşa idi.

Mahmud demişdi:

– Mənə zor gücünə səadət lazım deyil.

Süleyman paşa gülmüşdü:

– Düzdü, Məcnun, Nofəlin qoşununu daşa basdı, amma İsgəndər Dara ilə vuruşub Rövşənəyi aldı!...

Süleyman paşa, göbək oynada-oynada qarşısında rəqs edən ərəb gözəlinə baxa-baxa beş altı gün bundan əvvəlki o söhbəti xatırladı və yenə də gülümsədi: Mahmud çox söz deyə bilirdi, etiraz edə bilirdi, amma Süleyman paşa istədiyini eləyən adam idi və istədiyini beləcə həyata keçirməyi, güclü olmağı, ixtiyar sahibi olmağı Süleyman paşanın özünə ləzzət edirdi.

Ərəb gözəli Təbriz və İstanbul saraylarına layiq bir məharətlə göbək oynada-oynada Süleyman paşanın qabağında rəqs edirdi və Süleyman paşa gülə-gülə iri zümrüd qashı üzük taxdığı şəhadət barmağı ilə bir az aralıda oturmuş Mahmudu göstərdi:

– Bəy mən deyiləm, o-o-dur. Onun qa-qa-qabağında oynadı.

Rəqqasə Azərbaycan dilini başa düşürdü və qara gözlerini süzdürüb Süleyman paşaya ötkəm bir baxış atdı, oynaya-oynaya Mahmuda tərəf getdi.

Göbək rəqsi əslində azərbaycanlıların xasiyyətinə, adət və məişətinə yad olduğu üçün yalnız saraylarda yayılmışdı və rəqqasələr həmişə ərəb qızları olurdu, ərəb ellərindən gətirirdi. Bu gözəl ərəb qızı da Məğribdən idi və Ərzurum sarayının bütün kənizləri, rəqqasələri kimi, ümumiyyətlə, Ərzurumun bütün gözəl qızları kimi, Süleyman paşaya vurğun idi. Süleyman paşa qızların beləcə vurğunluğunu hiss edirdi, bilirdi və əlbəttə, belə bir vurğunluq Süleyman paşanın ürəyini

açırdı, amma Süleyman paşanın belə bir vurğunluqdan əvvəldən axıra kimi istifadə etməyə vaxtı yox idi, çünki bütün fikri-zikri, əməli və əməli yer üzündəki türkləri birləşdirmək və Böyük Türk dövləti yaratmaq idi, yatanda da yuxuda bunu görürdü. Süleyman paşa qonşu hökmdarlarla danışıqlar aparanda da, əyninə dilənçi paltarı geyib idarə etdiyi Ərzurum torpağını qarış-qarış gəzəndə də, döyüş meydanında da ancaq bu məqsədi güdürdü və əslində bu məqsəd naminə də yaşayırdı. Süleyman paşa böyük dünya müharibələri arzulayırdı, bütün dünyaya sahib olmaq istəyirdi, ərəbdən tutmuş ingilisə, çinlidən tutmuş yunanacan yer üzündəki bütün xalqların tabelikdə olmağını diləyirdi və Süleyman paşa bu fikirlər naminə öz imkanlarının məhdudluğunu yana-yana, ürəyinin cızdağı çıxaxı başa düşürdü, görürdü, amma əlindən gələni əsirgəmirdi və ən əsası isə, bütün bunlara qəlbən inanırdı. Mahmudu saraya gətirdiyi gün bu fikirlərini söyləyəndə Mahmud diqqətlə qulaq asdı, sonra soruşdu:

– Nə üçün bütün başqa xalqlar bizə «bəli-bəli» deməlidir. Süleyman dedi:

– Bəyəm «bəzmi-əzəl» «bəli-bəli» de-de-deməkdən başlamayıb?¹

Əlbəttə, Süleyman paşa yarızarafat cavab verdi, əsl cavabını isə gecələr şam işığında yazdığı kitabında verəcəkdi. Həmin kitab, tayfasından və irqindən, oğuzundan və qıpcığından asılı olmayaraq, hamının Quranı olmalıdı. Yox, Süleyman peyğəmbərlik iddiasında deyildi, axırıncı peyğəmbər Məhəmməd idi² və Süleyman da Allaha inanan müsəlman idi, amma Süleyman müsəlmanlığından da əvvəl azərbaycanlı idi və istəyirdi ki, yer üzündə türk dillərində danışan bütün məxluqat da belə olsun.

Süleymanın yazdığı kitab mərhəmətsiz kitab idi və Süley-

¹ Mifə görə insanlar hələ cismən olmayanda ruhlar mövcud idi və Allah ruhları bir yerdə yığıb: «Mən sizin Tanrınızam, eləmi?» – soruşub: ruhların ən ağıllıları «Bəli» – cavabını veriblər və bu münasibətlə yalnız onlar üçün düzəldilmiş ilk məclisdə – «bəzmi-əzəl»də Tanrının ilahi məhəbbət bədələrinə içmişlər.

² İslam dininə görə, Məhəmməddən sonra heç bir peyğəmbər gəlməyəcək və dünyada peyğəmbərlik Məhəmmədlə qurtarır.

¹ Makedoniyalı İsgəndər İranı zəbt etdikdən sonra III Daranın qızı Rövşənlə evlənmişdi.

man bunu bilirdi. Həmin kitab xəstələri, şikəst olanları axtalamağa və sağlam qanın təmizliyinə çağırırdı, şikəst doğulanların yaşamağını qadağan edirdi, dəliləri, həvalələri ölümə məhkum edirdi və bu qadağanın, məhkumlugun dəhşətini özü də hiss edirdi. Bəzən gecəyarısı yataq taxtında tək uzanıb təsəvvür edirdi ki, şikəst doğulan öz uşağıdır və öz uşağını öldürtməlidir; amma əsl türkün də böyüklüyü onda olmalı idi ki, xalqın mənafeyi naminə ciyərinin bir parçasını kəsib atmağı bacarsın.

Camaatın arasında olduqları həmin gün Süleyman, Mahmud baxa-baxa fikirləşdi ki, bu yaraşıqlı oğlandan, hələ tamam novcavandan nəsil törəməlidir, yoxsa yox? Süleyman hiss edirdi ki, bu oğlan oxumuş oğlandı, ağıllıdı, amma burası da tamam aşkar idi ki, zavallı idi, aciz idi, yazıq idi və acizin oğlu da aciz olacaqdı, elini, torpağını, xalqını əlində tutduğu qılıncla qaldıra bilməyəcəkdı, yüksəldə bilməyəcəkdı və ağıl onun köməyinə gəlməyəcəkdı; ağıl yüz ildən, iki yüz ildən sonra lazım idi. O vaxt ki, qılınca artıq öz işini görmüş olacaqdı, hələlik isə həmin qılının gücünə başqalarının ağılından da istifadə etmək olardı.

Mahmud saraya girib Süleyman paşanı görən kimi tanıdı və Süleymanın qabağındakı bir qalaq kitabı göstərib soruşdu:

– Bəs bu kitablar?

Süleyman dedi:

– Bunları da yandıracağam.

Mahmud bu kitabların arasında Sədinin «Gülüstən»-ını gördü. Süleymanın Camaatdan ayrılandan sonra dediyi sözləri xatırladı və «Gülüstən»-dakı bir misrəni əzbər söylədi:

– Bütün insanlar bir bədənin üzvləridir...

Süleyman, Mahmudun sözlərinin mənasını başa düşdü və həmin anda da sifəti ağappaq ağardı, əlini sərt bir hərəkətlə «Gülüstən»-in ceyran dərisindən cildinə basıb:

– Bi-bi-birinci elə bundan ba-ba-başlayacağam!..– dedi.

Amma Mahmudun iri göy gözlərində elə bir ifadə var idi ki, bu ifadə açıq-aşkar Süleyman paşanın fikirləşdiklərinin əksini deyirdi və ən başlıcası da bu idi ki, həmin ifadə əz qalır-dı Süleymanın ürəyinə tərəddüd gətirsin... Süleyman özündən

azı on yaş kiçik olan Mahmudda bir ali-ətharlıq¹ hiss edirdi və bu hiss Mahmuda qarşı qəzəbi söndürürdü, qəddar olmağa qoymurdu...

...Vaxt gələcək və bu toy məclisindən on doqquz il sonra, bütün ömrünü kiçik döyüşlərdə keçirən Süleyman paşa son kiçik döyüşdə xəyanət nəticəsində ölümcül yaralanacaq, ən yaxın adamları belə bu uzun-uzadı xırda müharibələrdən, onları tamamilə zinhara gətirmiş sərsəri fikirlərdən, bu sərsəri fikirlər naminə münafişlərdən, çəkişmələrdən bezib, tənqida at belində vaxtsız qocalmış Süleymanı döyüş meydanında tək qoyub gedəcək və o zaman arxası üstə qanlı torpağın üstünə sərilmiş Süleyman huşunu itirməzdən əvvəl, ələmi bürümüş mavi boşluqda çoxdan unuttuğu o iri gözləri və o iri gözlərin həmin ifadəsini görəcək. Süleyman bu gözlərin sahibini xatırlaya bilməyəcək, amma o iri göy gözlər həmin mavi boşluqda bir paklıqdan, təmizlikdən ona baxacaq. Birdən-birə şıdırgı yağmağa başlayan yağış Süleymanın üzündən-gözündən süzülüb axacaq, qızdırmadan od kimi alışıb-yanan bədəninə bir sərinlik gətirəcək və o sərinlik içində, o mavi boşluqda bir paklıqdan, təmizlikdən baxan iri göy gözlərin təbəssümünü Süleymanın hədəf getmiş ömründən danışacaq, nəhaq axıdılmış qanlardan xəbər verəcək və Süleyman gülümsəyəcək: gecdi daha, hər şey bitib. Sonra o gülüş Süleymanın sifətində donacaq və şıdırgı yağış Süleymanın açıq gözlərinə tökülüb sifətində donmuş gülüşün üstü ilə axacaq...

...Məqribli qız gözəl və çılpaq bədəninin hər bir əzasını əsdirə-əsdirə ortada dövrə vururdu və sürətlə dövrə vurduqca da uzun qara saçları havaya qalxıb qovs cızırdı.

Süleymanın bütün rəqqasələri, kənz-qulluqçuları ərəb, erməni, həbəş, yəhudi qızları idi, çünki Süleyman belə hesab edirdi ki, özünü külər oğul tərbiyə edib böyütməli idi, döşlərinin südü ilə balalarına qədim və şərafətli tarixlərinə hörmət, məhəbbət aşılmalı idi, çünki bunsuz Sabah yoxdu.

Süleyman Mahmuda baxdı və yenə də gülümsədi.

Süleyman paşa əvvəlcə bilirdi ki, Mahmudun dərdi nədi, özlüyündə onu gülmək tutdu, çünki Mahmudun dərdi Süley-

¹ Ali-əthar – Məhəmməd peyğəmbərin övladlarına işarədir və məcazi mənada pak, təmiz övlad deməkdir.

manın fikirlərinin, qayğılarının yanında o qədər kiçik və mənasız idi ki, heç olmasa ürəkdə gülməmək mümkün deyildi.

Süleyman birçə gecənin içində Baba Keşiş və qızını tapdırdı, ikisini də saraya gətirdi və indi Mahmud ilə həmin keşiş qızının toyunu edirdi. Süleyman üçün dəxli yox idi ki, Mahmud Gəncəli Ziyad xanın oğludu – Ziyad xan Süleymanın məktubuna, çağırışlarına cavab verməyən və ancaq öz kiçik torpağının mənafeyi ilə yaşayan bütün bu ətraf hakimlərindən biri idi, həm də taxtdan salınmışdı; məsələ burasında idi ki, Mahmud gəncəli olmağından, yaxud təbrizli, ərzurumlu, naxçıvanlı, hətta kırımlı, yaxud səmərqəndli, yaxud istanbullu olmağından asılı olmayaraq, Süleymanın özününkü idi və bu dəm Süleyman Mahmuda özünün yaratdığı bir məxluq kimi baxırdı, çünki Süleymana elə gəlirdi ki, bu məkrli və qarışıq, qanmaz dünyada bir nəfər özününkün xoşbəxt edib.

Sonra Süleyman məclisin aşağı başında, tül pərdənin arxasında oturmuş gəlinə tərəf baxdı. Keşiş qızı gözlərini yerə dikmişdi, bənizi solğun idi, amma əynindəki gəlinlik donu daşqışdan, bəzək-düzəkdən, gümüşü-qızılı naxışlardan par-par parıldayırdı, işıq saçırdı. Süleyman öz kitabında türk qızlarının başqa millətdən olanlara ərə getməyini qəti qadağan edirdi, həm də təkcə xaçpərəstlərə, yəhudilərə, bütərəstlərə yox, müsəlman olan ərəblərə, yaxud farslara da ərə getməyini qadağan edirdi, amma kişilərin başqa millətdən olan arvadlarla evlənməyinə icazə verirdi – bu, hələlik xalqın sayının artması üçün lazım idi. Amma indi Süleymanı narahat edən başqa bir şey idi: gəlinin əynindəki yaxası dörd düyməli donun işlətisdən nəşə bir qeyri-təbəillik hiss edirdi və Süleyman gizlədə bilmədiyi bir kinlə qızın atasına baxdı.

Baba Keşiş gözlərini Süleymanın gözlərindən yayındırdı. Baba Keşiş qorxaq adam deyildi, amma bu dəli paşanın baxışları adamı üşüdürdü və Baba Keşiş burasını da hiss edirdi ki, məsələ yalnız bu əliqanlı dinsizin baxışlarında deyil. Məsələ burasında idi ki, Baba Keşiş nə qədər çalışırdısa da, özünü saxlaya bilməyib hərdən Mahmuda baxırdı; Müqəddəs Qoca Baba Keşişə kor demişdi, amma Baba Keşiş bu müsəlman tövrəsinin özündə belə bir təmizlik görürdü və həmin təmizlik Baba Keşişə sarsıdırdı amma bu sarsıntı sinəsindəki nifrətə

ti, ikrah hissini azaltmırdı, əksinə, daha da artırırdı: alçaq nəfis sahibi zorakı bir dinsizin gözlərində bu cür təmizlik olmamaı idi.

Süleyman paşanın sarayı qonşu hökmdarların, hətta kəlləntərlərin, dövlətli tacirlərin belə saraylarının zənginliyi yanında heç nə idi; ziynətin, xalı-gəbələrin, ipək-qumaşların, hər bir küncündən-bucağından hiss edilən erkək-dişi ehtirasının əvəzinə bu sarayda bir işgüzarlıq hökm sürürdü və ev əşyalarından tutmuş, saray adamlarının hərəkətlərinə baxanda hər şey həmin işgüzarlığa xidmət edirdi, amma Baba Keşiş bu sadə sarayın belə hər bir ışıltısına, burada səslənən musiqiyə, ehtiraslar qurbanı çılpaq bədənini əsdirə-əsdirə oynadan bu rəqqasəyə, yerdən salınmış böyük süfrəyə düzülmüş yağlı xörəklərə, camlara tökülmüş zəfəranlı sarı şərbətə – buradakı hər şeyə bütün hissi, həyəcanı ilə nifrət edirdi, hətta səliqə ilə iri bülür qablara qoyulmuş yekə qıpqırmızı almalar, hər gələsi az qala baş barmaq boyda olan kəhrəba üzüm salxımları, ətrafa ətir saçan yetişmiş böyük armudlar, ovuca sığışmayan hulular, şirəsi qabığını partladan gavalılar da bu dəm Baba Keşişə iyrənc görünürdü. Baba Keşişə elə gəlirdi ki, dizlərini büküb üstündə oturduğu kiçik döşəkcədən, eşitdiyi musiqidən, gördüyü sifətlərdən, burada nəfəs aldığı havadan bütün içinə bir çirkab daxil olur və bu çirkabı təmizləmək üçün üç gün-üç gecə çayda çimmək də azdı; amma bütün bu çiyirməklə, bu kin-küdurətlə bərabər, Baba Keşişin ürəyində bir rahatlıq var idi. Baba Keşiş əməlisaleh adam olduğu üçün və Məryəm də təkcə adı ilə yox, bütün xisləti ilə Müqəddəs Ananın sələfi olduğu üçün Baba Keşişin Müqəddəs Evdən gətirdiyi don günəş kimi işıq saçırdı.

Baba Keşiş o solğun və yaraşıqsız, nimdəş donu Məryəmə uzadıb:

– Gəlinlik donundu, – dedi.

Məryəm təəccüblə atasının qoynundan çıxartdığı bu köhnə dona baxdı və bu dəm Baba Keşiş həyatında ilk dəfə yalan dedi:

– Anandan qalıb.

Baba Keşiş birdən-birə, qəllətən söylədiyi bu yalandan özü qorxdı, çünki bu yalandan bir qəbir qoxusu gəlirdi və bu za-

man Baba Keşiş dünəndən bəri eşitmədiyi o dogma və mehriban pıclıtını yenə eşitdi: «Düz dedin, həyatım... Məndən Məryəmə yadigardı o don...» Baba Keşiş bu dogma və mehriban pıclıtıdan indiye qədər olmayan başqa nəse də hiss etdi və başa düşdü ki, bu bir üzrxahlıqdı, o dogma və mehriban pıclıtı bağışlanmaq istəyir, əlv istəyir.

Hansı günaha görə?

Məryəm atasından heç nə soruşmadı və o dörd kəlməlik danışiq Məryəm ilə Keşiş Babanın son söhbəti oldu.

Onsuz da, Gəncədən çıxdıqları o gecədən sonra Məryəm ilə Baba Keşiş həmişə bir yerdə olsalar da, lap az danışdırlar və Əzrurum sarayına gətirildikdən sonra heç danışmırdılar; baxışlar hər şeyi deyirdi.

Məryəm anasından qalmış yaxası dörd düyməli o nimdaş donu əyninə geyəndə bu don gözgörəti dəyişdi, dünyanın min bir rəngini aldı, par-par parıldadı, dünyanın ən gözəl gəlinlik paltarına çevrildi; elə bil Məryəmin əyninə biçilmişdi, rahat idi, amma Məryəm bu donda anlaya bilmədiyi, başa düşmədiyi bir soyuqluq hiss etdi. Bəlkə bu soyuqluq hissi ona görə idi ki, Məryəm anasından qalan dondan bütün ömründə bilmədiyi, amma həmişə həsrətində olduğu bir nəvaziş gözləyirdi, umurdu, amma bu don həmin nəvazişə qadir deyildi?

Məryəm indi də tül pərdənin arxasında oturub toyun nə vaxt qurtaracağını gözləyə-gözləyə həmin soyuğu bütün bədənini ilə hiss edirdi və başa düşürdü ki, bu soyuqluq əynindəki gəlinlik donundan gələn soyuqluqdu; elə bil ki, çılpaq bədənini suya salınıb şaxtada dondurulmuş və ilan dərisi kimi sürüşkən olmuş don geymişdi.

Məryəm Gəncədən çıxdıqları o gecədən sonra, bu uzun-uzadı qaçış ərzində atasının necə iztirablar çəkdiyini hiss edirdi, görürdü, başa düşürdü. Baba Keşiş heç nə demirdi, amma Məryəm atasının demədiklərinin hamısını görürdü və burasını da yaxşı başa düşürdü ki, bütün bu iztirablar ona görədir; şüur bunu başa düşürdü, şüur bunu özünə dərd edirdi, amma ürəyə zor yox idi və ürək söze baxmırdı. Məryəm bilirdi ki, atasını mənəgənə kimi sıxan təkə Mahmudun məhəbbəti deyildi, bu məhəbbətin Məryəmin ürəyində özünə yer tapması

idi, amma ürəyə zor yox idi, ürək söze baxmırdı və Məryəm heç nə edə bilmirdi.

Na yaxşı ki, ürəyə zor yox idi.

Na yaxşı ki, ürək söze baxmırdı.

Məryəm bu uzun-uzadı qaçış ərzində özünə yüz dəfə ölüm arzulamışdı. Məryəm bilirdi ki, belə olmaz, bu, günahdı, amma Məryəm onsuz da günaha batmışdı və atasının həmişə fikirlə və dinməz sifətinə baxdıqca bu günah hissi Məryəmi yüz dəfə də öldürüb-dirildirdi.

Rəqqasənin oyunu da, musiqinin sədaları da Məryəmin bədənini bürümüş buz soyuqluğunda əriyib yox olurdu və bu buz soyuğu içində Məryəm atasına baxdı və atasının gözlərində heç vaxt görmədiyi bir sakitlik, rahatlıq gördü və ən qəribəsi də bu oldu ki, atasının həmin sakitliyi, rahatlığı elə bil soyuq iynələrlə Məryəmin bədənini sancılıb bütün içini daha da üşüm-üşüm üşütdü.

Məryəm tül pərdənin arxasından Mahmuda baxdı və həmin dəm başa düşdü ki, bu uzun-uzadı qaçış ərzində yüz dəfə özünə ölüm arzulasa da, əslində heç vaxt ölmək istəməyib və bütün bu müddətdə təkə ürəyi yox, bütün bədənini ilə Mahmuda can atıb. Bu hissini hərərəti buz soyuqluğunu keçib Məryəmin içinə axdı və bu vaxt Məryəmin gözləri atasının qalın, cod qarşarının altından baxan nəzərləri ilə qarşılaşdı və Məryəm hiss etdi ki, əynindəki donun buz soyuğuna baxmayaraq, bütün sifəti qıpqırmızı qızarır.

Rəqqasə daha oynamırdı, tovuz lələklərindən düzəldilmiş iri yelpiklərlə Süleyman paşanın ətrafını yelləyən qızların yanında oturmuş və dərinə nəfəs ala-ala özü öz gözəl oyunundan sonra ləzzətlə gülümsəyirdi.

Sazçalandan, kamançaçıdan və tütəkçalandan ibarət sazəndələr dəstəsi muğamata keçdi və milliyyətə erməni olub, sonradan məscidə getmiş və müsəlmanlığı qəbul etmiş qoca xanəndə Kərbəlayi Usta Ərsin ürəkədən gələn saf səsi ilə Şah İsmayıl Xətəinin lap təzəcə yayılmış qəzəlini oxumağa başladı:

Yəqin bil ki, xidaidir Xətai,
Məhəmməd Mustafaidir Xətai.
Sofİ nəslİ Cüneyd-Heydər oğlu,
Əliyyəli-Murtəzaidir Xətai.
Həsən eşqinə meydana gəlibdir,
Hüseyni-Kərbəlaidir Xətai.
Əli Zeynalibad Bagiru Cəfər,
Kazim, Musa Rizaidir Xətai.
Məhəmməd Təqidir, Əli Nəqqi həm,
Həsən Əsgər liqaidir Xətai...

Kərbəlayi Usta Ərsin Xətəinin sözlərini dəqiq və aydın tələffüz edə-edə oxuduqca Süleyman paşanın gözləri yerindən oynamaya başladı. Kərbəlayi Usta Ərsin gözəl səsinə və xanəndəlik bacarığına görə Süleyman paşanın dözdüyü yeganə başqa millət adamıydı və bu qoca xanəndə müsəlmanlığı qəbul edəndən sonra, ən mömin bir Allah bəndəsi olmuşdu: namaz qılırdı, oruc tuturdu, Kərbəlaya gedib İmam Hüseynin qəbirini ziyarət etmişdi, məclislərdə qazandığı pullardan həmişə zəkat verirdi, şərab içməyi tərgitməşdi və düz otuz iki idi ki, donuz əti yemirdi, hətta toylarda belə fürsət tapıb muğamat üstündə şəriətə uyğun sözlər deyirdi.

Kərbəlayi Usta Ərsin altmış səkkiz illik ömründə çox məclislər keçirmişdi və məclis əhlinə bələd adam idi. Bu dəfə də Süleyman paşanın yerindən oynayan gözlərini görəndə hiss etdi ki, ağına-bozuna baxmayan bu dəli adamın dəliliyi baş qaldırır və bu, Kərbəlayi Usta Ərsinin oxumağı ilə bağlıdır. Ürəyi qorxu ilə vurmağa başlayan qoca xanəndə bilmədi ki, nə eləsin və bu zaman Süleyman paşa özü Kərbəlayi Usta Ərsinin imdadına yetdi: əlinin yüngül işarəsi ilə arif xanəndəyə başa saldı ki, keç başqa havaya və beləcə yüngüləcə qurtardığından vəcdə gələn Kərbəlayi Usta Ərsin Xətəinin qəzəlini axıracan söyləməyib ustalıqla başqa mahnıya keçdi – bu dəli paşanın ən çox xoşladığı «Sarı bülbul» mahnısını oxumağa başladı və elə bil altmış səkkiz yox, on beş yaşı vardı, bülbul kimi cəh-cəh vurdu.

Süleyman paşa özünü güclə saxladı ki, məclisi pozmasın və bu qoca da elə ustalıqla havanı dəyişdi ki, heç kim heç nə başa düşmədi. Xanəndə Xətəinin qəzəlini oxuduqca Süleyman fikirləşirdi ki, xalqın böyüyü belə sözlər yazanda, onda adi

bəndələrə nə deyəsən? Süleyman Xətəinin sözlərinə qulaq asdıqca fikirləşirdi və dəli olurdu ki, bu cür getsə, axırda müsəlmanlıq bu millətin adını əvəz edəcək...

Qocanın bülbul kimi cəh-cəhlərinə qulaq asdıqca Süleymanın əvvəlki ovqatı yenə özünə qayıtdı. Yaxşı ki, bayaq özünü saxladı və Xətəinin sözlərini yarımçıq kəsmədi. Hərgah Süleyman bu millətsiz müsəlmançılıq haray-həşirin saxladığı qoca xanəndənin üzünə tüpürsəydi və dalına da bir təpik vurub məclisdən qovsaydı, İsmayılın hər yerdə və şübhəsiz ki, bu toy məclisində də olan casusları ikicə gündən sonra şahla çatdıracaqdılar; Sultan Səlim Çaldıranda səni basdı, Təbrizi aldı, indi Ərzurumlu Süleyman paşa məclisdə sənin sözünü yarımçıq kəsir... Belə bir söhbəti isə Süleyman öz şəhinə sığışdırmazdı.

Kərbəlayi Usta Ərsin boğazını antlayıb bülbulü təqlid edirdi və Kərbəlayi Usta Ərsinin beləcə bülbul kimi cəh-cəh vurməsi elə bil ki, məclisə bir çəməni ətri gətirdi, bir tərəfdən də nökrələr üzərlik yandırıb tüstüsünü məclis oturan zala verdilər: üzərliyin tüstüsü də elə bil ki, bütün qayğıları apardı və bu müvəqqəti dünyada bülbulün gözəlliyindən, meşələrin zümürü yaşılından, bulaqların saflığından danışdı, amma bu bülbul gözəlliyində, bu zümürüdə yaşıllığında, bulaq saflığında bir sünilik var idi, elə bil ki, bunların hamısı şüşədən düzəldilmişdi, zərif, yaraşıqlı və cansız idi.

Süleyman yenə Mahmuda baxdı və gülümsədi, məcnunluq ancaq şairlərin əsərlərində olmumuş...

Süleyman istədi ki, zor gücünə səadətədən imtina edən-Süleyman yenə gülümsədi, – bu oğlanı xoşbəxt etsin və xoşbəxt etdi.

Mahmud Süleymanın gülümsəməyini gördü və birdən-birə Mahmudun Süleymana yazığı gəldi – niyə? – heç özü də bilmədi, Mahmud neçə gün idi ki, ürəyində bu adama nəşə bir duyğu bəsləyirdi və indi başa düşdü ki, bu duyğu yazıqlıq hissidir; Süleymanın bütün varlığında, xislətində qılınclı tiyəsinin itiliyi və soyuqqanlılığı var idi, amma buna baxmayaraq – bəlkə elə buna görə? – Mahmudun bu adama yazığı gəldi.

Sonra Mahmud fikirləşdi ki, bəs, özü kimdi?

Məryəm Mahmudla üzbəüz tül pərdənin arxasında otur-

muşdu və bu məclis sona yetəndən sonra, Məryəm Mahmudun olacaqdı, heç kimdən ürkməyib, heç kimdən qaçmayacaqdılar, gecə-gündüz bir yerdə olacaqdılar, uşaqları olacaqdı və bu uşaqlara Məryəm döşlərindən ağappaq süd verəcəkdi və bütün bunlar dünyanın ən böyük xoşbəxtliyi deyildimi? Bir halda ki, bütün bunlar dünyanın ən böyük xoşbəxtliyi idi, bəs nə üçün Mahmud xoşbəxt deyildi və nə üçün birdən-birə Qırmızı Tuman Kişi Mahmudun gözlərinin qabağına gəlmişdi və səhərdən bəri çəkilib getmirdi? Axı, hər şey əldə olunub, əzab-əziyyətli səfər başa çatıb, Məryəm onunla bir havadan nəfəs alır və arada daha bu tül pərdədən başqa bir maneə, bir sərhəd yoxdu və bu tül pərdənin özü də bir azdan qaldırılaçaqdı, Məryəm onun olacaqdı. Bəs nə üçün indi bütün bunlar barədə fikirləşmir. Məryəm barədə fikirləşmir, Qırmızı Tuman Kişi barədə fikirləşir? Mahmud bütün daxilində bir xəyanət hiss edirdi və ona elə gəlirdi ki, belə bir məqamda sevinməməyi, özünü xoşbəxtlik içində hiss etməməyi əslində Məryəmə xəyanət deməkdi.

Saraydakı ilk görüşləri zamanı Süleyman paşa Mahmudun xəbərsizliyindən heyratə gəlib düz gözlərinin içinə dedi ki, Ziyad xan öldürülüb, yerinə Sultan Səlim tərəfdarı Bayandur bəy keçib və daha artıq heyratə gəldi ki, Mahmud bu dəhşətli xəbəri çox sakit qəbul etdi, amma Süleyman paşa burasını bilmədi ki, beləcə bir heyrat də Mahmudun varlığına hakim kəsildi: Mahmud öz biganəliyinə heyrat etdi və bütün o biri günlər ərzində də həmin biganəliyin sıxıntısı Mahmudu bu cür sıxdı, əzdi.

Mahmud atası barədə fikirləşmək istəyirdi, amma gözlərinin qabağına palana yazığı gəldiyi üçün Camaatın öldürüyü o bədbəxt qoca gəlirdi və Mahmud bütün iradəsini toplayırdı, bu bədbəxt qocanın sifətinə atasının cizgilərini vermək istəyirdi, onun əvəzinə atasını görmək istəyirdi və bir müddət görürdü də, amma sonra bu görünüş qargə-quzğunun üz-gözünü didim-didim dimdiklədiyi min-min kəllələrə çönürdü və Mahmud Çaldıran düzündəki o kəllələr ehtəyatını görürdü. Bu kəllələrdən hər birinin sahibi də insan idi və həmin insanların da ürəyinin sevinci var idi, dərdi-səri var idi, həmin insanların da

övladı var idi, atası-anası var idi və həmin insanlar da bu göyün altında yaşayırdı, bu günü, bu ayı, bu ulduzları görürdü.

Mahmud anası barədə fikirləşmək istəyirdi, amma gözlərinin qabağına Camaatın arasında uğunub özündən gedən o tək dişli bədbəxt qarı gəlirdi və Mahmud bütün şüuru ilə bu cür fikirləşmək istəməsə də, fikirləşirdi ki, anasına nə olacaqdı, anası həmin qarıdan da pis günə düşməyəcəkdə ki...

Belə bir biganəlik Mahmudu məhv edirdi: dünya tamam maraqsız və ələcsiz dünya olmuşdu.

Kərbəlayi Usta Ərsin axırını zəngüləsini qurtarıb məclisə baş aydı, sazəndələr də susdu və Süleyman paşa gülə-gülə məclisin yuxarı başında xidmətçilərin girib-çıxdığı qapıya tərəf baxdı və bu vaxt Kosa, Keçi və Keçəl hay-küy sala-sala, oynaya-oynaya içəri girdi.

Süleyman paşa sarayda təlxək saxlamırdı, çünki Süleyman paşa bu fikirdə idi ki, azərbaycanlı, başına təlxək papağı qoyub adamların gözü qabağında dombalaq aşanda, əslində öz xalqını təhqir edir. Təlxək əvəzinə xalqın qədim oyunları, zərəfatları Süleymana ləzzət edirdi və hərgah Süleymana ləzzət edirdisə, deməli, belə də olmalı idi.

Kosa üzünə bir parça ağ çit yapışdırırmışdı, başına ucu şiş uzun təsküləh qoymuşdu, əynində tərsinə geyinilmiş kürk, belində qırmızı parçadan qalın qurşaq var idi və qurşağından boş torbalar, boş qazan və çömçə sallanmışdı. Məclis üçün kosalıq edən bu adam yəqin görünməkdən ötrü kürkünün altından belinə balınc bağlamışdı və səsinə də nazik çıxarırdı.

Ağ keçə dərisinə bürünmüş Keçi üzünə uzun saqqal bağlamışdı, başına iki uzun buynuz taxmışdı və buynuzlarının arası təzə otla dolu idi, boynundan zınqırov asmışdı və bu uzunboylu adam keçə kimi belini əyib atılıb düşdükcə zınqırovun səsi ələmi başına götürürdü.

Keçəlin başında lap təzəcə qoyun qarnı var idi, pal-paltarı tamam cır-cındır idi, qarın dərisinin üstündən başına dəlik-deşik bir papaq qoymuşdu və qulaqları da papağın içindəydi: tez-tez burunotu çəkib asqırırdı, üzü unlu idi və boynundan bir dənə balqabaq asılmışdı.

Kosa oynaya-oynaya dedi:

– Mən qış oğlu qışam də, neyləyim?

Keçi oynaya-oynaya dedi:

– Mənim işim yaxşıdı, yazam mən, kefim kökdü!

Keçəl təəccüblə xəbər aldı:

– Bəs mən kiməm?

Keçi güldü:

– Balqabaq!

Keçəl də güldü, Kosa da güldü və bütün məclis əhli gül-
dükü və Mahmud da güldü, Məryəm də güldü.

Keçəl oynaya-oynaya qabağa düşdü:

A kosa-kosa, gəlsənə!
Gəlib salam versənə,
Çəmçəni doldursana,
Kosanı yola salsana!

Keçi təəccüblə Kosaya baxdı, elə bil ki, birinci dəfə idi Ko-
sanı görürdü və dedi:

Yag verin yağlamaga,
Bal verin bağlamaga,
Kosa gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamaga.

Keçəl cani-dildən soruşdu:

– Qardaşım Kosa, gözüm Kosa, canım Kosa, nə üçün ağ-
layırsan?

Kosa gözlərinin yaşını silə-silə:

– Mənə bir etibarlı yer göstərin, – dedi.

Keçi soruşdu:

– Neynirsən?

Kosa dedi:

– Arvadımı gizlədəcəyəm!

Keçəl tez soruşdu:

– Arvadın cavandı?

Kosa ağlaya-ağlaya:

– Hə... – dedi.

Keçi soruşdu:

– Gözəldi?

Kosa ağlaya-ağlaya:

– Bəs niyə gizlədirəm? – dedi.

Keçəl qışqırdı:

– Tapdım!

Kosa soruşdu:

– Harda gizlədim?

Keçəl dedi:

– Bizim evdə!

Keçəl bu sözləri elə dedi və Kosa bu sözlərə elə mat qal-
dı ki, məclisin ağsaqqalından tutmuş, qarasaqqalınacan hamı
güldü və bu adi kəndli zarafatı Mahmudu da ürəkdən güldür-
dü, Məryəm də güldü.

Kosa bu dəfə ortaya düşüb oynaya-oynaya dedi:

Ay uyrugu-uyruğu,
Saqqalı it quyrugu!
Kosa bir oyun eylər,
Yığar şabran düyüsün,
Keçəlin toyun eylər.
Yığib bayram xonçası,
Hər yerdə düyün eylər.

Keçəl başını tərpedə-tərpedə Kosanın sözlərini təsdiq edir-
di, sonra çırtıq çalıb oynaya-oynaya dedi:

Kosam mənim qanlıdı,
Qolları mərcanlıdı.
Kosaya əl vurmayın,
Kosam ikicanlıdı!

Keçəl əlini Kosanın yekə qarnına sürtdü və sinə dolusu bir
«Oxxay!» dedi, məclis əhli təzədən qəh-qəhə çəkdi, sonra Ke-
çi buynuzlarını qabağa verib dedi:

Keçəl, keçəl baniyə,
Mindi qüleybaniyə,
Getdi həkimxaniyə,
Həkimxana bağlıdı,
Keçəlin başı yağlıdı.
Keçəl deyər vay başım.

Keçəl. Keçinin sözünü ortada kəsdi və bərkədən dedi:

Qazanda qaynar aşım!

Və Keçəl bunu deyib Süleyman paşanın boşqabdan götürüb ağzına apardığı bir xısma plovu əlindən qapdı və öz ağzına təpşirdi. Süleyman özü əvvəlcə bu gözənilməz hərəkətə, Keçəlin belə bir cəsarətinə təəccüb etdi, amma bu təəccüb hissi tez də keçib getdi və Süleyman paşanı birdən-birə dəli bir gülmək tutdu.

Məclisin adamları da gülürdü və Mahmudla Məryəm də gülürdü.

Mahmud güldükcə hiss edirdi ki, bütün bu müddət ərzində, bədəni, ürəyi, varlığı belə bir gülməyin həsrətində imiş, belə bir sadə və iddiasız zaraflatın həsrətində imiş və güldükcə elə bil ki, Mahmudun ürəyi boşalırdı.

Kosa, Keçi və Keçəl elə bil ki, bu saray toyunun üzərlik ətrinə, barmaqlardakı daş-qaş ışıltısına, yerdən salınmış uzun süfranin üstündəki ləzzətli taamlara bir torpaq havası gətirdi, elə bil ki, illərlə açılmayan geniş pəncərələri açib təzəcə şumlanmış torpaq ilə üzbəüz dayanıb və bu təzə şumlanmış torpağın ışıltısı ilə, bərəkəti ilə, təzə-tərliyi ilə sinə dolusu nəfəs alırdı.

Mahmud bir xoşbəxtlik hiss etdi və Məryəmə baxdı.

Məryəmə elə gəldi ki, yenə saman sarısı o düzənlikdə gəzişirlər və o saman sarısı düzənlik yenə yamyaşıl təzə yaz otunun ətrini verir, sonra saman sarısı ilə yaz yaşıllığı bir-birinə qarışırdı və bu sarı-yaşıl elə bil sarı-yaşıl günün şüaları idi, bütün ətrafa bir ışıltı, parlaqlıq gətirdi və bu ışıltının, parlaqlığın sarı-yaşıl sevinci göz qamaşırdı.

Mahmud uşaq vaxtı ağzını yandırın o təndir çörəyinin ətrini yenə də hiss etdi və o çörək istisinin hərarəti içinə axdı. Bir halda ki, dünyada belə bir ətir var idi və bir halda ki, dünyanın belə bir çörək hərarəti var idi, onda nə üçün bunlar yaddan çıxmalı idi və nə üçün insan qəmgin olmalı idi?

O qoca kişi necə cavab verdi? Mahmud onda həmin qocadan soruşdu ki, dərd əlindən necə çatdımır sinəsi? Qoca necə dedi? Hə, belə dedi qoca: «Sən dərdi görürsən, dərd axtarırsan hər şeydə, amma mən, bax, o dağları da görürəm, bu otları, çiçəkləri də görürəm, bu çayı da görürəm...» Belə dedi...

Birdən-birə Gəncədəki evləri Məryəmin yadına düşdü, Ağ Keçi Məryəmin yadına düşdü, qonşuluqlarında yaşayan və bütün günü küçədə atılıb-düşən uşaqlar yadına düşdü, bu uşaqların bir-bir sifətlərini gördü və Məryəmin bütün içində bir fərəh doğdu, elə bil ki, pasxa bayramıdı və Məryəm bişmiş yumurtalara naxış vurur; birdən-birə qaynar sudan təzəcə çıxarılmış bu yumurtaların istisi elə bil ki, Məryəmin ovuclarını, barmaqlarını yandırdı və Məryəmə elə gəldi ki, çıxqaçıq yanan sobanın qabığında oturub əllərinin və ayaqlarının donmuş barmaqlarını qızdırır və bu soba hərarəti əynindəki donun buzunu əridir.

Çox qəribə oldu: Mahmud bu isti çörək hərarəti içində anasını gördü və ancaq indi başa düşdü ki, anası çox gözəl qadındı; elə bil ki, Qəmərbanunun sifətinin birinci layı o çörək hərarəti içində əriyib yox oldu və o birinci lay ilə bərabər, vaxtsız qocalıq da, qayğılar da, çilgənlik də yox oldu və Mahmud anasının heç vaxt görmədiyi əsl sifətini gördü: adi bir qadın sifəti idi, sevinmək istəyirdi, əzizləmək və əzizlənmək istəyirdi, yaşamaq istəyirdi və həmin adilikdə dünyanın ən doğma bir gözəlliyi var idi. Bir halda ki, dünyada bu cür adilik var idi və bu adilikdə bu cür doğmalığ, gözəllik var idi, onda nə üçün insan mürəkkəblik axtarmalıdı? Günlərin bir gözəl günü insan başa düşəcək ki, bilə-bilə, yoxsa yox, amma bütün ömrü boyu mürəkkəblik axtarıb, hər şeydə bir mürəkkəblik görüb, əslində isə ən böyük müdriklik elə dünyanın adiliyinin özündə imiş. Bir halda ki, dünyanın adiliyində belə bir xoşbəxtlik var, onda mütləq, mütləq Camaat da bir ovuc işıq tapacaq, çünki bir ovuc işıq – bundan artığı heç lazım da deyil, – divlərin, əjdahaların qoruduğu dəmir qapılar arxasında deyil və onu oralarda axtarmaq da lazım deyil; həmin bir ovuc işıq hər addımbaşındadı, bütün dünyadadı.

Kosanın, Keçinin və Keçəlin beləcə açıqürəkli, şux zaraflatlarından sonra Süleyman paşa özündən və dünyadan razı idi. Süleyman hələ də gülümsəyə-gülümsəyə xidmətçi saray qızlarının, kənzilərin yanında oturmuş bayaqkı rəqqasəyə baxdı və fikirləşdi ki, toydan sonra bu Məqrib gözəlini yatığına çağıracaq, gecəni onunla keçirəcək və bu gözəl qızı da xoş-

bəxt edəcək. Süleyman paşa bu gün elə bil Xızır İlyas idi, hamıya xoşbəxtlik paylayırdı...

Yenə saz dilləndi, kamança səsləndi, tütək dilə gəldi və Kərbəlayi Usta Ərsin Kosanın, Keçinin və Keçəlin zaraflatından sonra həm dincəldi, həm də ürəyi açıldı – bir «Şur» dəsgahı başladı və qoca xanandanın səsi, şirin nəfəsi həmin gecə bütün məclis əhlinin ürəyinə yol tapdı; bütün məclis əhlinin, təkcə Baba Keşişdən başqa.

Bütün məclis boyu Baba Keşişin dodağı da qaçmadı.

Baba Keşiş qızının sifətindəki təbəssümdə bir xoşbəxtlik əlaməti gördü və bu, Baba Keşişi daha artıq sarsıtdı: bir dinsizlik çırkabı ki, bu cür sadəlik, adamlıq donuna bürünüb Məryəm kimi təmizliyi də aldatmağa qıyırdı və aldada bilirdi, bundan artıq nə riyakarlıq ola bilərdi? Bir məclisin ki, yarışı-ğı dinini danmış və tonqalda diri-diri yandırılmağa layiq olan bir ırılacaqının və lotunun pozğun hissləri oxşayan nəgmələri olacaqdı, nə üçün həmin məclis yeganə qızının toyu kimi, Baba Keşişin qismətinə çıxmalıydı, hansı günahına görə Baba Keşişin yeganə qızı bu natəmizlik içində özünü xoşbəxt hiss etməli idi?

«Sakit ol, həyatım, sakit ol...» – o doğma, mehriban pıçılı köməyə gəldi.

Baba Keşiş günah axtarırdı, bəs bu sualların özü günah deyildimi? Yox, tarım çəkilmis o dinsizin barmaqları altında eyş-işrət hərisliyinə qulluq edən sazın simi deyildi, Baba Keşişin dözən, dözən və dözən əsəbləri idi. Az qalmışdı və bütün bu müsibət qurtaracaqdı. Axı, əzabın da həddü var idi... Məryəmin əynində gün kimi işıq saçan don Məryəmi xilas edəcəkdı; o don qoymayacaqdı ki, dinsiz əli Məryəmin bədənina toxunsun.

Bəs sonra nə olacaqdı?

Baba Keşiş diksindi.

Bəs sonra?

Nə üçün Baba Keşiş bu adi sual barədə fikirləşməmişdi: bəs sonra nə olacaq?

Hər halda, Məryəmə dinsiz əli dəyməyəcəkdi və əslində Məryəmin xoşbəxtliyi də bunda olacaqdı. Məryəm sonradan bunu başa düşəcəkdı. Hər şey yaxşı olacaqdı...

Yaxşı olacaqdı...

Nə üçün pis olmalıydı, bu qədər əzab-əziyyət yetməzdimi?

Amma Baba Keşişin içindən bir xof baş qaldırırdı, pis bir ərafə qorxusu baş qaldırırdı və Baba Keşiş bu xofu, qorxunu boğmaq istəyirdi, çünki həmin hiss Baba Keşişi qızının əynindəki donu cırıb çıxartmağa, tullamağa, tapdalamağa çağırırdı. Bu qorxu hissində dərin bir təəssül də gizlənmiş və təəssül deyirdi ki, daha gecdi, Məryəmin əynindəki o donu heç vaxt çıxara bilməz, cıra bilməz, o don ancaq nə vaxtsa Məryəmin qisməti olacaq bir mömin Məsiha oğlunun qabığında açılacaq...

Baba Keşiş var gücü ilə ənglərini bir-birinə sıxıb içindən baş qaldıran o qorxunu boğmaq istəyirdi və doğma, mehriban pıçılı Baba Keşişin dəmirçi ocağından çıxıb qıpqırmızı dəmir kimi qızarmış əsəblərini soyutmağa başladı: «Sakit ol, həyatım, sakit ol... Sakit ol...». Bu pıçılı bir məlhəm olub Baba Keşişin ürəyinə yayılırdı, bu ürəyi partlamağa, qaçmağa, qışırmağa qoymurdu...

Kərbəlayi Usta Ərsin «Şur»un təsnifinə keçmişdi və bir cavanlıq şövü ilə bu dəfə də Xətəinin sözlərini deyirdi, amma bu sözlər başqa sözlər idi:

Eşqim cuş eylədi keçdi sərimdən,
Artıb gəlir məhəbbətin nurından,
Niyazımız budur cani-kərəmdən,
Didar ilə məhəbbətə eşq olsun...

Xətəinin bu sözləri Süleymanın kəlini lap kökəltirdi və Süleyman məclisin aşağı tərəfində oturmuş hərəməğası Xacə Al-lahkərimə baxdı, sonra da rəqqasəyə baxdı. Məqrib gözəli Süleymanın baxışlarından hər şeyi oxudu və uzun kirpikli göz qapaqlarını bircə dəfə yumub-açmaqla sevdalı ürəyinin, İstanbul şərbəflərinin toxuduğu zərli-baftalı döşlüyə sığışmayan nəsindəki hisslərin sözünü dedi və işim-işim işıldayan qapqara gözləri ilə bir ox atdı, sonra elə bil özü öz ehtirasının bu cür açıq-saçıqlığından utanıb gözlərini Süleymandan çəkdi.

Fil yükün yükləmə, qarınca çəkməz.
Dürlü reyhan çoxdur, gül kimi qoxmaz.

Kərbəlayı Usta Ərsin özü söylədiyi sözlərdən şövqə gəlib daha gözəl oxuyurdu...

Topa-topa buludlar şərqdən qərbə tərəf axırdı və ay, ulduzlar hərdən bu topa buludlar arasından görünürdü, sonra yenə yox olurdu və həmin arada ətrafa çökən aydınlıq kiçik pəncərələrdən keçib bu saray otağına da dolurdu, o zaman Məryəm bu iri göy gözləri daha aydın görürdü, bu solğun bəninizin doğmaları Məryəmin bütün vücuduna sirayət edirdi və Məryəmi özünə çəkirdi, özünə yapışdırırdı.

Onlar otağın ortasında ayaq üstə dayanıb qucaqlaşmışdılar və Mahmud qolları arasındakı bu qızın ürəyinin döyüntüsünü bütün sinəsi ilə hiss edirdi və Mahmuda elə gəlirdi ki, əslində, bu ürək onun öz ürəyidir, bu ürək onun öz sinəsində döyünür və Mahmud Məryəmin əynindəki yaxası dörd düyməli donun yuxarıdakı birinci düyməsini açdı və dodaqlarını Məryəmin hərdən bir otağa dolan aydınlıq içində süd ağılığı ilə ağaran boynunda gəzdirdi.

Sonra Mahmud Məryəmin əynindəki donun ikinci düyməsini açdı.

Bu dəm Məryəm üçün boynunda, sinəsində gəzən bu əziz, istəklili dodanın mərhəmətliyindən başqa dünyada heç nə yox idi və Məryəm bütün bədənini ilə bu dodaqların ixtiyarında idi; bu dodaqlardan, Mahmudun barmaqlarından, nəfəsindən gələn isti Məryəmi öz içinə çəkirdi, Məryəmi bürüyürdü və Məryəmə elə gəlirdi ki, ana bətninə girir.

Mahmud Məryəmin əynindəki donun üçüncü düyməsini açdı və dodaqlarını Məryəmin döşlərinin arasında gəzdirdi, üzünü-gözlərini Məryəmin sinəsinə sürtdü, elə bil Mahmud bu sinədə, bu döşlərin arasında bütün dünyadan gizlənmək istəyirdi.

Məryəm Mahmudun sarışın saçlarını barmaqları arasında alıb alını, üzünü sinəsinə sıxırdı və tez-tez nəfəs alan bu iri göy gözlərin istisi Məryəmin sinəsindən bütün varlığına keçirdi.

Mahmud Məryəmin əynindəki yaxası dörd düyməli donun axırıncı düyməsini açdı və Məryəmin qabarmış döşləri pırtla-

yıb donun içindən çölə çıxdı və bu vaxt sonralar Marağadan Dərbəndəcən, Bakıdan Ərzurumacan bütün Azərbaycanın dilinin əzbəri olmuş bir hadisə baş verdi: Məryəmin əynindəki yaxası dörd düyməli donun düymələri yuxarıdan bir-bir öz-özünə düymələndi və Məryəmin bədənini təzədən gizlətdi.

Mahmud Məryəmin əynindəki bu donda bir ilan soyuqluğu hiss etdi və Məryəm də yenə bu donun içində üşüm-üşüm üşüməyə başladı; Mahmud təzədən Məryəmin donunun yaxasındakı düymələri buz soyuğundan donan barmaqları ilə bir-bir açdı və axırıncı düymə açılan kimi, yenə düymələr öz-özünə bir-bir bağlandı.

Məryəm:

– Cır!Cır! Cır bu paltar! – qışqırdı və Mahmud Məryəmin əynindəki donun yaxasını cırmaq istədi, amma bayaqdan bəri parlıtsını, bəzak-düzəyini itirmiş bu don cırılmırdı, Mahmud nə qədər güc edirdisə, Məryəm nə qədər dartınırdısa bu don cırılmırdı və Məryəmə elə gəlirdi ki, bu gecə qaranlığında kimsə onun ağzını qapayırdı, qışqırmağa qoymurdu, amma Məryəm güclə, bütün varlığının istəyi ilə qurtulub qışqırdı: – Qurtar məni! Qurtar məni! Qurtar məni! – və Mahmud qollarının arasında quruya düşmüş soyuq balıq kimi çalayan Məryəmi qurtara bilmirdi; Mahmud da qışqırmaq istədi, amma bacarmadı, Məryəmi sinəsinə sıxıb qızdırmaq istədi, amma Məryəm qızınmadı və bu vaxt Mahmud birçə anın içində aydınlıq əvəzinə otağa dolmuş Camaat gülüşünü gördü, hər tərəfdə bir Camaat təbəssümü gördü, həmin gülüşdə, təbəssümdə bu dəli dünyanın ələcsizliyini gördü və Mahmudun sinəsindən bir ah qopdu, bu ah bir koma od oldu və Mahmud başa düşdü ki, yanır.

Alov Mahmudun paltarını, saçlarını bürüdü.

Məryəm əvvəlcə başa düşmədi ki, birdən-birə gözlərinin qabağında alovlanan bu məşəl nədi belə, sonra başa düşdü ki, Mahmud alışıb-yanır və özünü bu yanan məşəlin üstünə atdı, əlləri ilə, bədənini ilə bu yanan məşəli söndürmək istədi, bu yanan məşəli yalın əlləri ilə qucaqlayıb sinəsinə sıxdı və özü də alışıb-yanmağa başladı və nəhayət ki, bədəninin buz soyuğu getdi. Məryəm bir gözəl isti hiss etdi...

... Baba Keşiş gecenin qaranlığında böyük tut ağacının di-

bində dayanıb gözlərini Süleyman paşanın sarayında Məryəm-gil üçün ayrılmış otağın qaranlıqda güclə seçilən kiçik qoşa pəncərəsinə zilləmişdi və bütün həyatının ən böyük səbrsizliyi ilə gözləyirdi. Baba Keşişə elə gəlirdi ki, indicə sarayın darvazası çırpılıb açılacaq və bütün əzab-əziyyətlərinin bəisi o dinsiz Ziyad xan oğlu dəli kimi bu yerlərdən qaçıb gedəcək; onu Müqəddəs Evin təmizliyi qovacaq, Tanrının Baba Keşişə uzanmış kömək əli qovacaq, Məsihanın əməli Məryəmi Baba Keşişə qaytaracaq və öz mömin bəndəsini xilas edəcək; amma Baba Keşiş birdən-birə o qoşa pəncərədə bərq vuran bir alov gördü, sonra haray düşdü, sonra o alovun şölələri artıb pəncərələrdən dilim-dilim gecenin qaranlığına çıxdı...

...Hərəmağası Xacə Allahkərim özünü hövlnak Süleyman paşanın yataq otağına salıb:

– Yangın! Yangın! – deyər qışqırdı və Süleyman yanan şamların işığında Xacə Allahkərimin qorxudan bərəlmis gözlərinə baxıb qucağındakı Məqrib gözəlini özündən kənara itələdi və ayağa sıçradı.

...Saray adamları su daşıyıb gətirənəcən o məşəl tamam yanıb qurtarıb bir ovuc külə döndü və saray adamları həmin məşəldən alovlanmış otağı güclə söndürdü...

...Topa-topa buludlar elə hey şərqdən qərbə axırdı, hərdən ətrafa aydınlıq çökürdü və o qaranlıq – aydınlıq gecədə Baba Keşiş var gücü ilə qaçırdı və başını göyə qaldırıb var gücü ilə qışqıra-qışqıra deyirdi:

– Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!

Baba Keşiş bu qışqırtısına ara vermirdi, çünki Baba Keşiş qorxurdu, qorxurdu ki, qışqırtısına ara versə, ağzından başqa sözlər çıxar.

Baba Keşiş bütün varlığı ilə qorxurdu ki, Allahı danar, boynundakı xaça tüpürər və Baba Keşiş tələsirdi, var gücü ilə qaçırdı. Özü özünə imkan vermirdi:

– Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!

Baba Keşiş kola-kosa ilişi-ilişi, ağaclara toxuna-toxuna

qaçırdı və birdən Baba Keşiş ətrafın qaranlığında topa-topa gümüş ağılığı gördü və Baba Keşişə elə gəlirdi ki, ağacların başı ağarıb, yarpaqlar ağappaqdı.

Qarşıda Ərzurum dağlarının sıldırım qayaları güclə sezi-lirdi.

O aydınlıq-qaranlıq gecədə həmin dogma, mehriban pıçıldı da Baba Keşişə həmlə edirdi. Baba Keşişi bircə anlıq saxlamaq istəyirdi, amma Baba Keşiş ara verməyən qışqırtısı ilə o pıçıldını da özündən qovurdu, yaxına buraxmırdı:

– Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə la...

Baba Keşiş ayağını boşluğa atdı və daş kimi sıldırım qayaların arxasından başısağı uçdu və birdən-birə Baba Keşişə elə gəlirdi ki, Müqəddəs Qoca yağının dibində dayanıb, qollarını geniş açıb onu gözləyir və deyir:

– Gəl, ey axmaq insan, gəl!..

Sonra hər şey bitdi...

...Süleyman paşanın əmrinə ilə o bir ovuc külü dəfn elədi-lər.

XVI

Axşam düşürdü.

Batan günəşin qıpqırmızı qızartdığı topa-topa buludlar yənə şərqdən qərbə axırdı; təbiət həmin təbiət idi.

Dörd dəvəlik kiçik bir karvan qarşıdakı təpənin arxasından çıxıb aramla yoluna davam edirdi.

Qabaqda gedən dəvənin üstündə qara rəngli bir kəcavə var idi və axşamçağı kəcavənin içində də rübəndi üzündən açmayan qadın kəcavənin örtüyünü qaldırıb çölə baxdı.

Altmış-yetmiş addımlıqda əhənglə günbəzi ağappaq ağardılmış köhnə bir məqbərə var idi və saçı-saqqalı da bu günbəz kimi ağappaq ağarmış zəif bir qoca məqbərənin yanında, torpağın üstündə oturub karvana tərəf baxırdı.

Qadın kəcavədən uzatdığı əlinin işarəsi ilə karvanı dayandırıldı və dərhal arxadakı dəvələrdən birinin belindən atılıb qaça-qaça qabağına gələn cavan xidmətçi oğlana nəsə dedi.

'Mücvir – hər hansı bir ibadətqahı yanında ibadətə cəkilmiş adam.

Xidmətçi oğlan qaça-qaça qocaya yaxınlaşdı; nəse soruşdu, sonra qaça-qaça da geri qayıdıb dedi:

— Bu məqbərinin yanında mücəvirdi, xanım.

Qadın başını kəcavədən çıxarıb sarbana:

— Ora sür, — dedi və sarban dəvənin başını çəkə-çəkə məqbərinin yanına gəldi.

Qadın kəcavənin içindəki kiçik mücrünü açdı və bir dəne qızıl sikkə götürüb xidmətçi oğlana uzatdı. Xidmətçi oğlan qızılı alıb qocanın qabığına qoymaq istədi, amma qoca gözünü yerdən çəkib kəcavəyə baxdı və başını buladı.

Qadın:

— Bəs nə istəyirsən? — soruşdu.

Qoca taqətdən düşmüş səsi ilə:

— Çörək ver, — dedi.

Xidmətçi oğlan qızılı qadına qaytardı və qaça-qaça o biri dəvələrə tərəf getdi ki, yemək gətirsin.

Qocanın gözləri qadına tanış gəldi və qadın rübəndi qaldırıb zəndlə qocaya baxdı, amma onu tanımadı.

Qoca da bu qadını tanımadı.

Xidmətçi oğlan bir zənbil çörək gətirib qocanın yanında qoydu.

Qadın bu zəif qocadan daha heç nə soruşmadı: kimin məqbərəsidi bu? sən özün kimsən? başqa nə lazım idi?

Karvan yola düzəldi və bir azdan gözdən itdi.

Qoca yenə həmişəki kimi tək qaldı. O qara kəcavənin içindəki qadın Ceyran idi.

Ceyranın mehtər Cəfərə qoşulub qaçdığı gündən düz otuz yeddi il keçmişdi.

Ceyran mehtər Cəfərin kəndində — dağlar qoynundakı o gözəl Talıstanda üç aydan artıq qala bilməmişdi, darıxmışdı, sıxılmışdı və gecələrin birində baş götürüb Talıstandan qaçmışdı, bədənini sata-sata, qabağına keçəni aldada-aldada yenə dövlət toplamışdı, xanım olmuşdu, böyük-böyük saraylara yol tapmışdı, ömrü naz-nemətlə keçmişdi və yavaş-yavaş qocalmışdı, tək qalmışdı və indi neçə illər idi ki, bu təkliyi ilə üz-büz idi.

Ceyran başqalarının verdiyindən artıq məvaciblə yanında xidmətçi oğlanlar saxlayırdı və bu oğlanların əksəriyyəti

kənddən gəlmişdi, ömründə qadın görməmişdi. Ceyran bu oğlanların güclü, cavan və sağlam qucaqlarında öz tənhalığından, kimsəsizliyindən gizlənmək istəyirdi. Bu oğlanlar Ceyranı səhər geyindirirdilər, günorta çimzdirirdilər, axşam soyundururdular, amma bütün bunları qapı-pəncərəsi, qalın pərdə ilə kip örtülmüş qaranlıq içində edirdilər, çünki Ceyran istəmirdi ki, bu cavanlar onun solmuş, qocalmış bədənini görsünlər, amma xidmətçi oğlanlar, onsuz da, əlləri ilə bu boşalmış, torbalaşmış dərinə hiss edirdilər və fürsət düşən kimi, imkan tapan kimi qaçıb gedirdilər. Ceyran min bir vasitə ilə bu cavanların qanını qızıdırırdı və onlarla şəhvet oyununda, əslində, özündən qaçırdı.

Ceyranın bütün ömründə yeganə işıqlı xatirə hərdənbir gözlərinin qabağına gələn iri göy-gözlü, sarınsaçlı, solğunbənzirli bir sima ilə bağlı idi və illər keçdikcə bu işıqlı sima da öz cizgilərini, işığını itirdi, illərin kirəci bu simanı da qurudub qaxaca döndərdi və bu qaxac sima da ovulub töküldü, təkcə ünvansız, görümsüz bir ovqatı qaldı.

Ceyranın səfərə çıxdığı kəcavələr həmişə qara rəngdə olurdu.

O qoca mücəvir də Ceyranı tanımadı.

Təkcə Ceyran yox, heç kim bilmirdi ki, o qoca mücəvirin adı Sofi idi.

Çay qırağında yatmış Mahmuddan ayrılıb getdiyi o gecədən sonra Sofinin başına çox macəralar gəlmişdi, Sofi misli-bərabəri olmayan bir sərvətə malik idi, pul pul gətirirdi, dünyanın ən gözəl qadınları Sofinin sarayına can atırdı. Sofiyə hakimler yaltaqlanırdı, amma Sofi bu dünyada xoşbəxtlik tapa bilmədi, bütün ömrü boyu bircə gün belə rahat yatdığı gecə olmadı və axırda qarabasma dərdinə tutulmuş Sofi bütün vərdəvlətini atıb Mahmudun sorağı ilə Ərzuruma gəldi və o vaxtdan bəri Mahmud ilə Məryəmin qəbrinin yanında mücəvir idi.

Sofi hər gün Allahdan ölüm istəyirdi, amma Sofi dünyadakı bütün insanlardan uzun ömür sürdü.

Deyirdilər ki, haçansa Məhəmmədəli adlı bir kişi yaşayıb və o kişi Solıdən də artıq ömür sürüb. Görəsən, Məhəmmədəlinin günahı necə günah imiş?

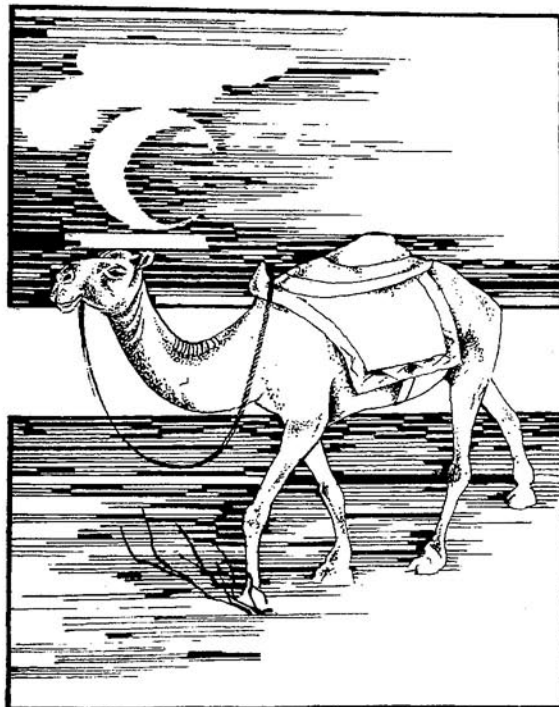
Sofi düz 214 il yaşadı və 1682-ci ilin, hicri ilə 1093-cü ilin yayında vəfat etdi.

O zaman dünyanın ən möcüzəli bir hadisəsi baş verdi. Vaxtilə Ərzurum hökmdarlarının sarayları olan, indi isə qədim bir məqbərədən başqa heç nə olmayan və xalqın «Mücəvir dərəsi» dediyi bu yerdə yaz təzəcə qurtarmışdı, yay girmişdi, hər tərəf gül-çiçək idi. Birdən-birə günün günorta çağı göy qaraldı. Mücəvir dərəsində tufan qopdu, yer-göy guruldadı, hər tərəfə qapqara qar yağdı, zəlzələ oldu və Mücəvir dərəsinin ortasında bir yargan əmələ gəldi, yer iki yerə bölündü, sonra yenə birləşdi, tufan dayandı, qara qar əridi, bir azdan yenə gül-çiçək baş qaldırdı, amma Sofi daha yox idi, yarganın içində qalmışdı.

Bu tərəflərin adamları danışır ki, guya hərdən bu qədim məqbərənin qabağında havadan bir saz peyda olub öz-özünə çalır və guya haçansa Sazlı Abdulla adlı bir el aşığı varmış və bu saz da guya həmin Sazlı Abdullanın sazıdır.

*Talışan-Bakı-Moskva.
1982.*

AĞ DƏVƏ



I

«Sən mənim həyatım idin.»

İki ildən artıq idi ki, mən qəbiristanlıqdan qayıdanda yalnız bu sözlər yazılmış adsız, şəkilsiz qəbir daşının yanından ötürdüm və hər dəfə də bu adı sözlər, bu adı cümlə məni həyəcanlandırırdı, ürəyimdə bir nigarançılıq və eyni zamanda da bir doğmalığ əmələ gətirirdi, tanımadığım, bilmədiyim və illərin küləyinin, qarının, yağışının, istisinin altında qaralıb-bozarıb köhnəlmiş, çopur-çopur olmuş bu qəbir daşı hər dəfə dərin bir kədərdən xəbər verirdi, vəfasızlıqdan, gəldi-gedərlikdən deyirdi, nə vaxtsa kiminsə xoşbəxtliyindən və xoşbəxtliyin əbədi bir keçmişdə qalmağından, o keçmişin əlçatmazlığından, ünyetməzliyindən söyləyirdi.

Qəbir daşlarının üstündə heç vaxt mənasız söz olmur, ən adi bir söz, ən ibtidai bir fikir də qəbir daşlarının üstündə mənalanır, dünyanın ən təsirli sözü, fikri olur, yaqin ona görə ki, qəbiristanlığın özü dünyanın ən mənalı yeridir.

Qəbiristan kimliyindən, nəçiliyindən asılı olmayaraq, insanı filosof edir və sənin o anlardakı fikirlərin bir azdan, yəni qəbiristanlıqdan çıxandan sonra, adi, hətta bəsit görünür, amma həmin fikirlər qəbiristanlıqda elə bil ki, dünyanın ən müdrik fikirləridir.

Bir az aşağıda yenə də adsız, şəkilsiz köhnə bir qəbir daşı və üstündə daşyonanın əyri-üyrü xəttiylə belə bir yazı: «Şairlər oldu ki, bir misra da yazmadı».

Sonra başqa bir qəbir daşı: «Əlvida».

Sonra: «Hələ sağam, ağlaram, öləm, torpağım ağlar».

Sonra: «Oğlu ölən analar, vay!».

İki ildən artıqdır ki, mən qəbiristanlıqdan evə qayıdanda bu yazıları oxuyuram və bütün günü, bütün gecəni o yazılardan əhvalı mənimlə birgə olur, sonra səhər açılır və hər şey yaddan çıxır, o yazılar da unudulur...

Qəbiristanlığın güclə sezilən xüsusi bir qoxusu olur, bəlkə də bu, bir-birinə qarışmış təzə və köhnə gül, çürümüş yar-

paq, yenicə qazılmış torpaq iyidir? Bilmirəm, amma mənə elə gəlir ki, o qəbiristanlıq qoxusu adamın paltarına hopur, bir müddət çəkilib getmir; hər halda mən son iki ildə həmişə qəbiristanlıqdan qayıdanda Əsmər – mənim arvadım – mənalı-mənəli üzümə baxır, bir söz demir, amma mən başa düşürəm ki, Əsmər mənim haradan gəldiyimi bilir.

Boz və çiskinli bir sentyabr günü idi, yağış qəbir daşlarını islatmışdı və bütün qəbiristanlıqda sonu görünməyən bir təmizlik, sonu görünməyən bir qüssə və bir əbədlilik var idi.

Mən həmin boz və çiskinli sentyabr günü onları görən kimi tanıdım.

Daha doğrusu, mən əvvəlcə onları gördüm, ürəyim birdən döyünməyə başladı və yalnız bundan sonra mən onları tanıdım və bütün bu müddət cəmi bir-cə an çəkdi.

Qırx ildən sonra mən birinci dəfə idi ki, onları gördüm, amma altısını da bir-bir tanıdım; saçları ağarmış və tökülmüş, üzlərinə qırış düşmüş bu yaşlı adamlar ONLAR idi: Cəfər idi, Adil idi, Əbdüləli idi, Qoca idi, Cəbrayıl idi, Ağarəhim idi.

Altısı da o qara mərmər daşlı qəbirin dövrəsində dayanmışdı, heç biri heç nə demirdi, altısı da gözüünü o qara mərmər qəbir daşına dikmişdi, altısı da şux dayanmışdı və Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin qara mərmər qəbir daşı ilə üzbəüz beləcə dik dayanması, altısının da şux qaməti, altısının da tamam lal bir sükut içində o qara mərmər daşa baxması həmin boz və çiskinli sentyabr günündə o qəbiristan həzinliyinə elə bil ki, birdən-birə bir gümrəhlik, bir inam gətirdi və o anlarda mənə elə gəldi ki, bu altı kişinin tamam lal sükut içində beləcə şux duruşu, o qara mərmər başdaşına beləcə sədaqəti və ehtiramı o dəm yağışın qəbiristanlıqda islatdığı bütün qəbir daşlarında – təzəsində də, köhnəsində də, zənginində də, kasıbında da dəli bir ümid yaratdı.

Mən iki ildən artıq bir müddət idi ki, həftədə, iki həftədə bir dəfə qəbiristanlığın bu çıxışı ilə öz qəbrimə gedirdim (Belə demək olarmı? Nə üçün olmur? Əgər biz «mənim oğlum», «mənim anam» deyiriksə, nə üçün «mənim qəbrim» deyə bilmərik? Bu o demək deyil ki, mütləq sən özün o qəbrin içində olmalısən...) və bu çıxışla da geri qayıdırdım və indi, yal-

nız indi, öz çıxırmda ayaq saxlayıb o altı nəfər şux dayanmış yaşlı kişilərə baxdığım anda mənə elə gəldi ki, əslində mən həmişə bu yerdən ötəndə o qara mərmər qəbir daşının nəzərlərini öz üzərimdə hiss etmişəm...

...Balakərim qoşa tut ağacının altında oturub Ağ Dəvənin iri qara gözlərinin baxışından, Ağ Dəvənin nəzərlərindən danışardı...

...Mən öz çıxırmda dayanıb Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıl, Ağarəhimə baxırdım.

Qocalmış Cəfər, qocalmış Adil, qocalmış Əbdüləli, qocalmış Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim tamam lal bir sükut içində o qara mərmər qəbir daşı ilə üzbəüz dayanmışdı.

Birdən-birə Balakərimin sarı pencəyinin rəngi mənim gözlərimin qabağına yayıldı, birdən-birə Balakərimin tütəyinin səsinə eşitdim və qəbiristanlığın bu yerini tanıdım, daha doğrusu, qəbiristanlığın bu yerinin indisi elə bil mənim gözlərimdə əridi, itdi, o sarı rəng də birdən-birə gəlidiyi kimi, birdən-birə də yox oldu və mənim gözlərimin qarşısındakı həmin rəngsizlik içində, bulaşmış bir bozluq içində bu yerin keçmiş canlandı, mən indi qara mərmər başdaşı olan o qəbirin yanında yenə də qırx il bundan əvvəl Balakərimlə üzbəüz oturdum. Balakərim sarı pencəyinin cibindən tütəyi çıxartdı və yay kimi isti o payız günü qəbiristanlıqda dünyanın ən qəmli havası çalındı...

Onda o qara mərmər qəbir daşı yox idi...

Mən qocalmış Cəfərə, qocalmış Adilə, qocalmış Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıl, Ağarəhimə baxa-baxa mənim üçün səslənən o tütək səsinə qulaq asırdım və bu dəm mən, elə bil, özüm özümə də uzaqdan baxdım, qəbirin arasından keçən çıxırda dayanmış və yaşlı əlini keçmiş, gicgahının tükləri ağarmış, saç ortalardan seyrəlmiş, kökləməyə başlamış, gözləri eynəkli o kişini kənardan gördüm və o dəm mən heç cür ağlıma sığışdırı bilmirdim ki, həmin kişi mənəm: sonra mən Balakərimin tütəyinə qulaq asa-asa yeddi-səkkiz yaşlı Ələkbəri gördüm və həmin balaca Ələkbər kimi Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin üstünə qaçmaq istədim: – «Mən sizi tanıdım!.. – demək istədim. – Mən də Ələkbərim! – qışqırmaq istədim. – Tanıyırsınız mı, yadıınıza

düşdümü, o balaca Ələkbəri deyirəm, bax, həmin Ələkbər də mənəm!..» demək istədim, amma yerimdən tərpənmədim, qəbirlərin arası ilə gedən cığırda (mənim cığırında!) elə-beləcə dayanıb bir-bir onlara baxdım: Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıl, Ağarəhimə.

Onların duruşunda, onların qara mərmər qəbir daşına baxan gözlərindəki ciddilikdə və ehtiramda bu qəbiristanlıq qüsesini dağıdan, bu ümitsiz qəbiristanlıq sükutunu pozan, həmin çiskinli sentyabr günü yağışın altında islanmış qəbirlərə bir istilik, bir hərarət gətirən nə isə var idi və o «nə isə» bir yumruq qəhər kimi mənim boğazıma pərçim oldu, amma o qəhərdə qəbiristan məyusluğu ilə, kədəri ilə heç cürə uyusmayan, şadlanmağa, sevinməyə bənzər bir şey var idi.

Sonra mənə elə gəldi ki, təmiz bir meh əsdi və mən uzun müddət idi ki, belə bir təmiz mehin həsrətində idim; qəbiristanlıqdakı tək-tük söyüd ağacının, meynələrin saralıb-solmağa başlamış yarpaqları tərpənmirdi, bir durgunluq içində qalmışdı, amma o təmiz meh mənim içimdən əsib keçdi...

Sonra mən o altı nəfərin dayandığı tərəfdə, o qara mərmər qəbir daşının yanında indiyədək fikir vermədiyim, daha doğrusu, görmədiyim bir nar ağacı gördüm və o nar ağacının üstündə üç-dörd dəne qıpqırmızı nar var idi və mənə elə gəldi ki, elə bil, o narların həmin qırmızısı söyüdlərin, meynələrin saralıb-solmağa başlamış yarpaqlarına da bir işıq verdi...

Mən yenə də qışqırmaq istədim, mən bu sözün gurultusundan, təntənəsindən qorxmayıb qışqırmaq istədim ki, sizi sevirəm, eşidirsinizmi, Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim, mən sizi çox istəyirəm, eşidirsinizmi!..

Mən Xanım xalanı da sevdim...

Bax, Xanım xala, səndən bir az yuxarıda, bu cığırın lap yuxarı başındakı o ağ qəbir daşını görürsənmi, o da Sonanın qəbridir, sənin həyat qonşun Sonanın, «pravodnik» Ağakərimin arvadı, mənim anam Sonanın...

II

Bir dəfə atam həyatdakı talvarın altında oturub çay içə-içə yenə də uzaqlara baxdı, bir müddət danışmadı, sonra mənə dedi:

– Bir vaxt gələcək, görəcəksən ki, qocalmısan... Heç bil-məyəcəksən ki, illər necə keçdi...

O vaxt atamın dediyi bu sözlər mənə çox uzaq və dumanlı bir gələcəkdən xəbər verirdi və mənə elə gəlirdi ki, heç vaxt gedib o uzaq gələcəyə çatmayacağam...

III

Gecənin səssizliyi içində yazı mizimin üstündəki əlyazmalarına, yazıları yarımçıq qalmış vərəqlərə baxdım və yuxusuz gecələri səhərə kimi oturub yazdığım o əlyazmalar, o vərəqlər mənə tamam mənasız və lazımsız göründü... Elə bil, kimsə mənim əlimdən tutacaqdı, elə bil, kimsə məni qoymayacaqdı, tələsik həmin əlyazmaları, yazısı yarımçıq qalmış həmin vərəqləri oxumadan, ayırd etmədən bir-birinin üstünə yığdım və yazı mizimin üstündən götürdüm.

Yazı mizimin üstü bomboş idi.

Mən keçib yazı mizimin arxasında oturdum, mizin üstündəki bu boşluğa baxdım və dəhşət məni basdı, çünki indiyəcən yazdığım, çap elətdirdiyim nə vardısı, hamısı bayaqkı o əlyazmaları, yazısı yarımçıq qalmış o vərəqlər kimi, birdən-birə mənə tamam mənasız və lazımsız göründü...

Mən nəse başqa bir şey yazmalıydım.

İndiyəcən yazmadığım nəyi isə yazmalıydım və mən hiss edirdim ki, bu – nə idi, nə yazacağdım (hər halda, yazmağa çalışacağdım...).

O altı nəfəri həmin qara mərmər qəbir daşı ilə üzbəüz gördüyüm o gündən bəri mənim bütün ürəyim, bütün zəhnim dolmuşdu və mən bilirdim ki, bütün bunlar ağ vərəqlərə bosalmalı idi.

Mənim qarşımdakı bu ağ vərəqlərə...

IV

İlk yadıma gələn bir bazar günüdür və o uzaq bazar günü indi mənim üzümə gülür...

Hər dəfə atamın səfərdən qayıtmağı ərəfəsində anamın onu qarşılamaq üçün hazırlıq görməsi, ona evimizin həyat qapısı ağzında: – «Xoş gəlmisən, ay Ağakərim!..» – deməsi, sonra birlikdə otağa girmələri və atamla anamın məndən giz-

lətməyə çalışdıqları baxışlarla bir-birlərinə baxmağı mənim bütün həyatımda gördüyüm, oxudugum, eşitdiyim görüşlərin ən gözəli idi.

Həmin bazar günü də anam səhər tezdən durub noxud islatdı, soğan təmizlədi, axşam qəssab Dadaşbaladan aldığı bir parça əti doğradı və bizim kiçik mətbəximizdəki nöyüt pilətinin – «kerosinka»nın üstündə atamın çox xoşladığı və hər dəfə suyuna çörək doğrayıb iştlə yediği bozbaş asdı, sonra onsuz da təmiz olan otağımızı, kiçik arakəsməni, mətbəxi süpürüb bir də təmizlədi, əsgəri ilə mətbəximizin həyat pəncərəsinin (evimizin yeganə pəncərəsinin), paltar dolabının, sandığın, aşağısına yorgan-döşək, yuxarisına kasa, stəkan-nəlbəki, qəndqabı yığılmış rəflərin, beş dənə üstü döşəkçəli taxta kətilin tozunu aldı və hər tərəf tərtəmiz olandan sonra, nöyüt pilətinin üstündə yavaş-yavaş qaynara düşmüş bozbaşın kəfini yığandan və pilətinin odunu bir az azaldandan sonra sandığı açdı, tərtəmiz yuyub ütlədiyi ağappaq alt paltarlarını çıxarıb boğçaya yığdı, sabunu, kisəni, darağı, məhrəbanı boğçaya qoydu və – «Ələkbər, bozbaşda gözün olsun», – deyib hamma getdi.

Məhəllədə mənim atama «pravadnik» Ağakərim deyirdilər və mən gözümlə açandan atam həmişə səfərlərdə olurdu. – «Bu səfərlər olmasa, vallah, mənim ürəyim partdayar, babal!» – deyirdi, çünki atam bizim məhəllədə qərib idi və ümumiyyətlə, hərdən mənə elə gəlirdi ki, atam təkcə bizim məhəllədə yox, bütün dünyada qərib idi, hətta bir şeyə sevinəndə və sevinclə adama baxanda belə, gözlərinin dərinliyində həmişə bir qüssə olurdu. Bilmirəm, bəlkə də mən atamın qəribliyini sonralar – atam müharibədə həlak olandan sonra başa düşmüşəm, onun gözlərindəki o daimi qüssəni də sonralar öz təəssürümdə dərk etmişəm, amma hər halda mənim o ilk uşaqlıq xatirələrimdə atam heç vaxt tamam qayğısız gülmür, tamam qayğısız sevinmir, atamın gülüşündə də, sevincində də həmişə bir qaranlıq, daha doğrusu, gizli bir sıxıntı olur. Məsələn burasında idi ki, atam hələ uşaq vaxtı öz atası ilə, yəni mənim babamla birlikdə Arazın o tayından – Təbriz tərəflərdən gəlib Bakının neft mədənlərində işləməyə başlamışdı, sonra babam neft quyusunda boğulub ölmüşdü və atam ye-

timliklə özü özünü böyütmüşdü, böyüyüb Bakıda qalmışdı və ömürlük qərib olmuşdu. Atam anamla evləndəndən sonra, anamgilin ata-baba yurdu olan evimizə gəlmişdi, bizim məhəllənin sakini olmuşdu; hərdən atam fikrə gedəndə anam özünü saxlaya bilmirdi, əslində, atamın əvəzinə atamdan da çox dard çəkə-çəkə deyirdi:

– Ay Ağakərim, ay qurban olum sənə, ay başıva dönüm, dünyadı də... Sənnən çox gözən yoxdu ki, dünyada, özün bilirsən bunu də, niyə üzürsən özünü, nəsə xiffət yeyir səni, bizi də bədbəxt eləyirsən, ay başıva dönüm sənin? Ode, hara baxırsan Fətulla Hatəmin şəkilləridir, o nəsəni baş urayını üzür, özü də kitab yazandı, hansı şəklinə baxırsan, elə adamın üzünə hirıldayır...

Fətulla Hatəm də uşaq vaxtı atam kimi tək qalmışdı, özü özünü böyütmüşdü və ən məşhur adamlardan biri olmuşdu, üç gündən-bir, beş gündən-bir, qəzetlərdə şəkili çap olunurdu və günlərin bir günündə atam hansı xahişdən ötrüsə neçə vaxtdan bəri görmədiyi uşaqlıq dostu Fətulla Hatəmin yanına gedir, Fətulla Hatəm isə bütün uşaqlıqlarını bir yerdə keçirdikləri, bir parça çörəyi iki yerə böldükləri atamı qəbul eləmir, vaxtı olmur və bundan sonra anamın bütün dünyada ən birinci düşməni ömründə özünü görmədiyi, ancaq şəkillərdən tanıdığı Fətulla Hatəm olur.

Atam daha heç vaxt Fətulla Hatəmin yanına getmədi və Fətulla Hatəm də heç vaxt atamı itirib-axtarmadı. Bilmirəm, bəlkə də onlar əslində yaxın dost deyilmişlər, bəlkə də Fətulla Hatəmin atamdan xoşu gəlmirmiş, ola bilər, amma mən həmişə hiss edirdim ki, atam bunu dilinə gətirməsə də, Fətulla Hatəmdən nəsə umur, yəni bu mənada ki, – buna tamam əmin idim, – birdən bizim həyat qapımız açılsaydı və bütün aləmdə məşhur adam olan Fətulla Hatəm birdən-birə bizim evimizə girsəydi, atam buna şad olardı, sevinərdi, evimizin belə bir qonağıyla fəxr edərdi; amma bir dəfə atam səfərdən fikirli qayıtdı, sonra məlum oldu ki, atamın işlədiyi vəqonda başqa hörmətli sərnəşinlərə bərabər, Fətulla Hatəm də gedirmiş və həmin birgə səfər zamanı nə olmuşdusa, mən hiss etdim ki, atam daha Fətulla Hatəmdən heç nə ummur.

Bəzən atamın fikirli vaxtlarında anam deyirdi:

– Sən özünü üzürsən, Ağakərim, ancaq ode, Fətulla Hatəm şairləri bir-bir satır, özünə ad qazanır!..

Atam tələsik anamın sözünü kəsirdi, evimizin çöl qapısına tərəf baxa-baxa:

– Kiri, ay qız, – deyirdi. – Bu nə sözlərdi danışırsan? Bizi xataya salmaq istəyirsən?

Anam:

– Xataya nöş salıram, Ağakərim, başıva dönüm, – deyirdi. – Bunu bütün mələ danışır də, Fətulla Hatəm nə qədər yaxşı şairlər var, nə qədər alim adamlar var, hamısını bir-bir güdəza verir, buna görə də hörmət qazanır!.. Bəyəm bizim yazıq Səttar Məsumu o güdəza verməyib? Day bunu dünyada bilməyən adam yoxdu ki, Ağakərim...

Səttar Məsum bizim məhəllənin lap yuxarı başında olmuş, mən onu yadıma gətirə bilmirdim, çünki o tutulub gəndə üç-dörd yaşım var idi; müəllim imiş, ara-sıra qəzəllər, qoşmalar yazarmış, özü də Əliabbas kişi ilə, bir də ki, Xanım xalanın atası ilə dost imiş. Səttar Məsum tutulanda Əliabbas kişi onunçün çox çalışıb, heç nədən qorxmayıb, ora-bura çox gedib, amma bir şey çıxmayıb; Əliabbas kişi o vaxt deyib: «– Bədbəxt Mirzə Səttarın üzünə Fətulla Hatəm durub, guya ki, bədbəxt Mirzə Səttar hökumətimizin əleyhinə imiş. Əlinə alıb yekə bir qələmi, Mirzənin qəzəllərinin misra-misra altından qırmızı xətt çəkib, minbir məna verib o misralara, zalım oğlu!.. Mirzə yazıb ki, ey gül, tikanın əzab verdi bülbülə, Fətulla Hatəm deyib ki, bu, bizim zamanəmizə sataşır. Fətulla Hatəmin də ki, Allah göstərməsin, indi ifşa elədiyi adama zalı yoxdu. Getdi bədbəxt Mirzə Səttar...»

Atam deyirdi:

– İndi mən də gedim başlayım adam satmağa?

Bu dəfə anam qorxurdu:

– A-a-a... Əstəğfürullah de, Ağakərim!.. Allah eləməsin!..

Atam yenə də həmişəki mülayimliyi ilə:

– Sənin böyükklərlə nə işin var, bacı (atam hərdən anama «bacı» deyərdi və atamın anama «bacı» deməsi mənim çox xoşuma gəlirdi). Böyükklərin işinə qarışma... – deyirdi. – Bizi nəyimizə gərəkdə?..

Mən əvvəlcə belə söhbətlərə qulaq asanda elə bilirdim ki,

Fətulla Hatəm şairləri haqiqi mənada, yəni bazarda bir kilo əncir kimi, yaxud dükanda pencək kimi, ayaqqabı kimi satır və ona görə də Fətulla Hatəm mənim təsəvvürümdə dünyanın ən qorxunc adamı idi, mən ondan qorxurdum və mən də atam kimi istəmirdim ki, bizim evdə onun söhbəti getsin. Fətulla Hatəm yeganə adam və ümumiyyətlə, dünyada yeganə bir səbəb idi ki, onun barəsində anam atamla acıqlı danışdı, daha doğrusu, acıqlı yox, yana-yana danışdı, amma bu söhbət təsadüfdən-təsadüfə düşərdi, atam xəyala dalanda, xiffət çəkəndə anam, əslində, ona ürək-dirək vermək üçün bu söhbəti salırdı (bir də ona görə ki, – bundan yaqın anamın özünün də xəbəri yox idi – anam atamla bir yerdə əzab-əziyyətlə böyümüş Fətulla Hatəmin məşhurluğunu, «böyük adam» olmağını hardasa bir balaca qısqanırdı), başqa vaxtlar isə anam mənimlə necə danışdırsa, atamla da elə danışdı və hərdən mənə elə gəlirdi ki, atam da yekə kişi olmağına baxmayaraq, elə mənim kimi, anamın bir uşağıdır. Düzdür, bəzən atam evdə olmayanda da mən anamın Fətulla Hatəmə necə nifrət elədiyini duyurdum, çünki bir də görürdün ki, anam Fətulla Hatəmin şəklini çıxmış qəzetin elə həmin şəkil hissəsi ilə mətbəxdə nöyüt pilətasını təmizləyir və Fətulla Hatəmin gülə-gülə çəkilmiş şəklili nöyüt pilətasının dəmirinə sürtülə-sürtülə, nöyütdən nəm çəkə-çəkə ovulub qırıq-qırıq yerə tökülürdü.

Atamda elə xasiyyətlər var idi ki, onun yerinə başqa birisi olsaydı, məhəlləmizin adamları onu kişi hesab eləməzdi; misal üçün, atam toyuq kəsə bilmirdi, hərdən stansiyalarda ucuz qiymətə alıb gətirdiyi toyuqları mən həyatimizə çıxarıb Xanım xalanın oğlanlarına – Cəfərə, ya Adilə, ya Əbdüüləliyə, ya Cəbrayılə, ya da Ağarəhimə kəsdirdirdim (Qoca həmişə kitab-dəftərlə məşğul olduğu üçün ona müraciət etmirdim, nədənsə, mənim ələməimdə qoltuğunda kitab-dəftər gəzdirməklə həyatda toyuq başı kəsmək bir-birinə uyuşmurdu.), amma atamın bu cür cəhətləri, qəribə idi, onu məhəlləmizdə hörmətdən salmırdı, hətta, atamın bizim məhəllənin adamları kimi yox, başqa ləhcə ilə danışmağına, hərdən fars sözləri işlətməyinə də heç kim gülmürdü, lağ eləməirdi.

Qatar atamı Rusiyanın uzaq şəhərlərinə aparırdı və o

uzaq səfərlərdən qayıdandan sonra, atam birinci növbədə Sarı hamama gədirdi və bir gün səhərdən axşama kimi evdə istirahət edirdi, ikinci gün anamın ütləyib hazırladığı tünd göy «şivvyot» kostyumunu geyirdi, qara ayaqqabılarını krem ilə silib tərtəmiz parıldadırdı və küçəyə çıxırdı, məhəllənin kişiləri ilə hal-əhval tuturdu, səfərdə olduğu müddətdə məhəllədə yası olan varısa, ora gedirdi, başsağlığı verirdi, toyu olan varısa, gedib təbrik eləyirdi, uşağı olan varısa, gözüydünlüyü verirdi, sonra da bizim dalanımızdan bir az aşağıda, səkidə qoyulmuş üstüdəşəkəli taxta kətilərdə oturub (o taxta kətiləri biz uşaqlar evlərimizdən gətirirdik, atalarımız söhbətlərini eləyib qurtarıb, ayağa qalxandan sonra da aparırdıq) çay içməyə (çayı da evdə analarımız dəmləyirdi, biz də küçəyə daşıyırdıq, çaydanı, nəlbəki-stəkani, qənddani üstünə kiçik ağ süfrə salınmış və ortaya qoyulmuş kətilə düzürdük) Ağahüseyn əmi ilə, Əzizaga əmi ilə, Həsənağa əmi ilə, Əliabbas kişi ilə söhbət edirdi. Əliabbas kişi soruşurdu:

– Ağakərim, Rusetdə nə var, nə yox?

Atam deyirdi:

– Nə olacaq, dadaş? İnsan elə hər yerdə insandı də...

Həmin bazar günü anam hamamdan qayıtdı və yenə də həmişə hamamdan sonra olduğu kimi, yanaqları qıpqırmızı idi, alışıb-yanırdı, tərtəmiz alında narın tər damcıları yığılmışdı.

– Noldu, Ələkbər, bozbaş bışdı?..

Anam tələsik qazanın qapağını qaldırıb bozbaşə baxdı:

– Gəl, gəl sən otur, Ələkbər, sənənin payını çəkim, ye, bışib day... – dedi, mənim payımı çəkib qabağıma qoydu, sonra başına sarıdığı qırmızı çit yaylığı açdı və uzun xurmayı saçlarını iridişli daraqla daraya-daraya qurulamağa başladı və məni hiss edirdim ki, anam ürəyi döyünə-döyünə atamın yolunu gözləyir, burasını da hiss edirdim ki, Şövkət mənə söz atanda mənim ürəyim necə döyünürdüsə, anamın da ürəyi bax, eləcə döyünür.

Atam gələndə anam həmişəki həyəcanla onu qapının ağzında qarşıladı:

– Xoş gəldin!.. – dedi və həmişəki kimi də əlavə elədi: – Nə uzun çəkdi bu səfərin? Öldən salmadı səni?

Atam evə gəlməyinə, anamı görməyinə, mənə görməyinə sevinə-sevinə (və gözələrinin dərinliyindəki o qüssə ilə...):

– Xoş gününüz olsun!.. – dedi. – Bilmirsən, bacı, səfərdə mən dəryada balıq kimiyəm... – Sonra mənə öpdü, ayaqqabılarını çıxarıb otağa keçdi.

Ömründə heç vaxt mənim yanımda ya atam anamı, yaxud da anam atamı öpməmişdi, amma mən bunu görməsəm də bildirdim ki, mən olmayanda onlar bir-birini öpürlər və onların bu gizli sirlərində bir bayram əhvalı var idi; anamın atamın gəlişi ərafəsində hamama getməsində də o, ağappaq alt paltarlarında da, onsuz da həmişə tərtəmiz olan evimizi təzədən silib-süpürüb təmizləməsində də o bayram əhvalının güclə sezilən bir işığı, ziyası var idi.

Atamın bizim o balaca arakəsməyə qoyduğu dolu həsir zənbili həmişəki kimi, mən boşaltmağa başladım və o həsir zənbilin bərəkətli vaqon qoxusu indiyə kimi mənim burnumdan getməyib (mən bəzən qızıma baxıram və fikirləşirəm ki, hayıf ki, mənim qızım o həsir zənbilin həmin bərəkətli vaqon qoxusunu heç zaman duymayıb, çünki mən dünyanın heç bir böyük restoranında, bolluqla nəfəs alan heç bir evdə, ağzına-can dolu heç bir zənbildə o qoxunu hiss etməmişəm...).

Məlum oldu ki, atamın növbəsini dəyişiblər, elə həmin bazar gününün axşamı təzədən birhəftəlik səfərə çıxacaq; atam hamama getdi, amma ləngimədi, tez qayıtdı, anam:

– Həmişə təmizlikdə... – dedi.

Atam:

– Çox sağ ol, – dedi. – O gün olsun Ələkbərin toy hamamına gedək!..

Anam:

– İllahamin! – dedi və yalnız xüsusi vaxtlarda, yəni bayram günlərində, yaxud dayım bizə gələndə süfrəyə qoyduğu kasalardan birini rəfdən götürdü, bozbaşə çəkib mizin arxasında oturmuş atamın qabağına qoydu, sirkə-badımcan gətirdi, duz, istiot gətirdi, göy-göyərtili gətirdi və özü də atamla üzbəüz oturub atamın yeməyinə tamaşa etməyə başladı.

Atam:

– Bismillah! – deyib çörək götürdü, iri tikələrlə kasaya

doğradı və anamın ata-babasından qalmış gümüş qaşığı əlinə alıb buğlanan bozbaşı iştahayla yeməyə başladı.

Anam heç vaxt atamın yanında çörək yeməzdi, amma atam oturub çörək yeyəndə anam da mizin arxasında otururdu, atamın ləzzətlə xörək yeməyinə tamaşa edirdi və indi də atamın yeməyinə tamaşa eləyə-eləyə həmişəki kimi gülümsədi:

— Vallah, sən elə yaxşı yeyirsən ki, ay Ağakərim, — dedi, — adam elə səhərdən axşamacan sənin yanında oturub tamaşova baxmaq istəyir...

Atam da həmişəki sözlərini təkrar elədi:

— Pis günümüz belə olsun!..

Anam yenə də:

— İllahəm! — dedi. — Allah səni bizə çox görməsin, Ağakərim!.. Allah həmişə sənin canını sağ eləsin! Sən ki, gecəgündüz işləyib bu evi beləncinə dolandırarsan, Allah sənin başından bir tük əskik eləməsin, həmişə üzün gülsün, könlün şad olsun!.. Sonra anam: — Ələkbər, çayniyi doldur, — dedi və mən tez mətbəxə qaçıb çayniyi götürdüm və həyatə çıx-dım; atamın səfərdən qayıtdığı bu gözəl vaxtlarda mən də sevinirdim ki, nə isə eləyirəm, evimizdəki bu kiçik bayramda mənim də nə isə bir payım var və anam da bunu hiss edirdi, imkan düşəndə mənə bir iş buyururdu.

Həyatimizin ortasında krant var idi, krantın altında balaca çarhovuzu da Cəfər, Adil, Əbdüləli, Cəbrayıl, Ağarəhim (təkcə Qoca həmişə dərs oxuyurdu və belə işlərlə məşğul olmurdu) bir-birlərinə kömək eləyə-eləyə düzəltmişdilər, ümumiyyətlə, bu su kəmərinə də onlar həyatimizə çəkib gətirmişdi və biz daha sudan ötrü Sarı hamamın həyatinə getmirdik, yayın cırhacı vaxtlarında da həyatimiz buz kimi Şollar suyunun sərinliyi içində güldürdü. Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Cəbrayıl da, Ağarəhim də, bəzən, hətta Qocanın özü də mənim anam evdə olmayanda, yəni anam bazara gedəndə, yaxud məhəllə arvadlarından birinin evində oturub söhbət eləyəndə həyatə düşürdülər, qurşaqdan yuxarı soyunub əlləri ilə sinələrini, boyunlarını, qollarını şappıldada-şappıldada əyilib həyatimizdəki krantın altında yuyunurdular və bir kənarda dayanıb onların beləcə əl-qollarını şappıldada-şappıldada yuyunmağına tamaşa etmək mənim həmin yay-yaz, hətta payız günlərində

(bəzən isə lap qış günündə!) ən çox sevdiyim və sevindiyim bir iş idi; bəzən suyu qəflətən mənim üstümə çiləyirdilər və o zaman üz-gözümə düşən o su çiskini, o sərin su çiskini, qəribə idi, mənim bütün bədənimə soyuq yox, bir hərarət gətirirdi. Elə ki, anam qayıdıb gəlirdi, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Cəbrayıl da, Ağakərim də, Qoca da tələsik köynəklərini geyib, öz şüşəbəndlərinə qalxırdılar, çünki anam cavan gəlin idi və anamın qabağında onların beləcə yuyunmağı düz olmazdı və ümumiyyətlə, o məhəllədə yaşadığımız bütün müddət ərzində mən bir dəfə də görmədim ki, ya Cəfər, ya Adil, ya Əbdüləli, ya Qoca, ya Cəbrayıl, ya Ağarəhim həyatə girəndə-cıxanda gözlərini qaldırıb bizim həyat pəncərəmizə, həyat qapımıza tərəf baxsın, yaxud anam həyatdə qab-qacaq yuyanda, paltar sərəndə şüşəbənddən baxsın; anama «Sona bacı» deyirdilər və atamdan başqa heç kim anama beləcə mehriban, beləcə məhrəm mürciət eləmədi.

Bizim asfalt döşənmisə o kiçik, o təmiz həyatimizin qapısı dalana açılırdı və mən gözümü açandan o həyatdə iki ailə yaşıyırdı; sağ tərəfdə bizim birmərtəbəli, damına qır basılmış, birotəqlı, mətbəxli və balaca arakəsməli evimiz, bir də ki, Xanım xalagilin bizimlə üzbəüz ikimərtəbəli, yuxarıda ikiotaqlı və şüşəbəndli evləri. Xanım xalagilin binasının birinci mərtəbəsi zirzəmi idi və Xanım xalanın sürücü oğlanları Cəfər, Adil, Əbdüləli, Cəbrayıl, sürücülük kurslarında oxumağa hazırlaşan Ağarəhim həmin zirzəmiyə çürbəcür maşın hissələri, şinlər, çürbəcür alətlər yığırdı. O zirzəmi mənim çox sevdiyim bir yer idi və istədiyim vaxt ora girib-çıxırdım, istədiyim aləti götürüb oynayırdım (əlbəttə, buna görə də məhəlləmizin bütün uşaqları mənə həsəd aparırdılar), çünki mən də sürücü olmaq istəyirdim, amma Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Cəbrayıl da, Ağarəhim də həmişə gülə-gülə mənə deyirdilər ki, Ələkbər, sən bizə çəkməmişən, sən Qocaya çəkmisən, sən şofer olmayacaqsan, oxumuş adam olacaqsan. Qoca, Xanım xalanın Əbdüləlidən sonrakı oğlu idi və bizim məhəllədə yeganə adam idi ki, institutda oxuyurdu: mənə isə ona görə belə deyirdilər ki, kitaba, dəftərə çox həvəsəm var idi, əlibanı öz-özümə öyrənmişdim, əlimə keçən kitabı hələ məktəbə getməzdən qabaq, əvvəlcə höccələyə-höccələyə, sonra isə elə birməfəsə

oxuyurdum, oturub nəfəsimi dərmədən böyüklərin mənim üçün həmişə maraqlı olan söhbətlərinə qulaq asırdım, həmişə də özümdən kiçiklərlə yox, özümdən böyüklərlə oturub-dururdum, bəzən də elə hadisələr uydurub danışırıdım ki, böyüklər mat qalırdı.

Həyatimizin asfaltını da Xanım xalanın oğlanları salmışdı, bizim evin damına da qırı onlar basmışdı, həyatimizin ortasındakı o krantın yanında isə bir söyüd çubuğu əkmışdilər və Qoca mənə deyirdi ki, Ələkbər, bir sən günlə, yox, saatla böyürsən, bir də bu söyüd. Qocanın bu sözü mənim yadımda qalmışdı və mən həmişə diqqətlə o körpə söyüdə baxırdım ki, nə qədər böyüyüb, necə böyüyüb. Dalana açılan həyat qapımın ağzında isə meynə əkmışdilər, talvar düzəltdmişdilər, həmin meynələr böyüyüb talvarı tamam tutmuşdu və yayda o talvardan salxım-salxım üzümlər sallanırdı; bəzən anam həyatı sulayırdı, atam da səfərlərdən qayıdandan sonra o talvarın kölgəsində oturub çay içirdi, Cəfərlə, Adillə, Əbdüləli ilə, Qocayla, Cəbrayillə, Ağarəhimlə, hərdən də Xanım xalanın özüylə söhbət edirdi, Təbrizin bağ-bağatından danışdı, xiyabanlarından danışdı, Təbriz evlərindən, Təbriz həyətlərinin gözəliyiəndən söz açırdı və mən ömrümdə Təbrizdə olmasam da, elə bildirdim ki, Təbrizi görmüşəm, gecələr yuxuya getməzdən əvvəl Təbrizin o gözəl xiyabanlarında gəzirdim.

Bir də ki, bizim həyatın lap aşağı başında Cəbrayılın quşxanası idi, bütün məhəlləmizdə, hətta bizim məhəllədən yuxarıdakı məhəllələrdə də məşhur olan bu quşxanayı Cəbrayıl düzəltdmişdi və orada səhər-axşam təmiz lələkləri par-par parıldayan o ağappaq göyərçinlər bütün dünyanın sahibi kimi quruldayırdı; elə ki, göyün üzü də tərtəmiz olurdu, elə ki, o ağappaq sağlam göyərçinlərin qurultusu artırıd, göyün yedinci qatına qalxmaq həvəsindən, şövkündən xəbər verirdi, onda Cəbrayıl göyərçinləri bizim damımıza qaldırırdı, sonra bizim damımızdan öz damlarına qaldırırdı və o gözəl göyərçinləri uçururdu; mənim o əziz, o istəklil göyərçinlərim göm-göy göyün üzündə güclə sezilənəcən, ağappaq nöqtə olana-cən uçub gedirdilər və o zaman məhəlləmizin bütün uşaqları, cavanları, hətta bəzən məhəlləmizin kişiləri də başlarını qaldırıb o tərtəmiz göy üzündəki ağappaq göyərçinlərə baxırdı

(məhəllənin qızları isə pəncərə arxasında gizlənib göydə uçan o göyərçinlərə xəlvəti baxırdılar, elə bil ki, açıq-aşkar o göyərçinlərə baxmaq, açıq-aşkar Cəbrayılın özünə baxmaq kimi bir şey idi) və o zaman mənim sinəm elə bil ki, gözgörsə qabarırdı, böyüyürdü, mən həyatımıza, dalanımıza, küçəmizə sığışmırdım, çünki o göyərçinlər bizim həyatimizin göyərçinləri idi, çünki mən o göyərçinlərə məhrəm adam idim, o göyərçinləri yedirdirdim, istədiyim vaxt tumarlayırdım, çünki o göyərçinlərin hamısı məni tanıyırdı.

Həmin bazar günü o kiçik, o təmiz, o talvarlı həyatımızda heç kim yox idi və yalnız bizim həyatimizə məxsus olan o sakitlik içində (həmin sakitliyi göyərçinlərin qurultusu müşayiət edirdi) cidd-cəhdlə çayniyi yaxaladım, sonra ağzınacan doldurub evə apardım, mətbəxdə nöyüt pilətinin üstünə qoydum, otağa keçdim və anamın yanında oturub mən də atamın iştahayla, ləzzətlə bozbaş yeməyinə tamaşa etməyə başladım. Anam da, dayım da, hamı deyirdi ki, mən anama oxşayıram, amma tamaşa edəliyim o anlarda ən çox istəyirdim ki, atama oxşayım, çünki mən istəməirdim ki, atam qərib olsun və mənə elə gəlirdi ki, anamdan çox atama oxşasam hərdən atama ah çəkirdən o qəribçiliyi bir az azaltmış olaram.

Anam yenə də yalnız xüsusi vaxtlarda işlətdiyi armudu stakan-nalbəkilərdən birini rəfdən götürdü və xoruzpıpiyi bir çay süzdü, səliqə ilə xırda-xırda doğranmış kələqənd dolu qənddanla bir yerdə gətirib atamın qabağına qoydu və atam minnətdarlıq dolu gözlərlə anama baxdı; atamın baxışlarında yenə də o bayram əhvalından gələn bir işıq var idi və anam atamın o bayram işığı ilə işıldayan baxışları altında gözlərini yerə dikdi.

Atam dedi:

— Ələkbər, belə gözəl havada nə əcəb çöldə-bayırda oynayırsan?

Anamın hamamdan sonra qızarmış yanaqları atamın bu sözlərindən sonra bir az da qızardı və belə vaxtlarda həmişə çox istədiyim bayram yumurtalarının qırmızısı mənim yadıma düşürdü, elə bil ki, mən də özümü Novruz içində görürdüm.

Mən:

– Gedirəm oynamağa, – dedim. – Amma mənə görməmiş getmə.

Atam:

– Səni görməmiş hara gedirəm? – dedi. – Getməyimə hələ dörd saat qalıb.

Mən dalana çıxdım.

Bizim dalanımız yazda da, yayda da həmişə kölgəlik olurdu, çünki günün birinci yarısı bir tərəfin divarı, günün ikinci yarısı isə o biri tərəfin divarı kölgə salırdı və mən həmin bazar günü bizim o kölgəli, sərin dalanımızdan keçib küçəyə çıxdım.

Günorta olduğu üçün küçədə heç kim yox idi, təkcə dalanımızdan aşağıdakı qoşa tut ağacının kölgəliyində Şövkət oturub sübh tezdən Zibə xaladan aldığı tumu çırtlaya-çırtlaya tının ucundakı mağazaya, nöyüt dükənina girib-çıxan adamlara baxırdı. Balakərim də yox idi, uşaqlar da yaqin indi Sarı həminin həyatində oynayırdılar, amma mən gedib onlara qoşulmaq istəyirdim, nədənsə təq qalmaq istəyirdim, küçəmizin bu sakitliyinə qulaq asmaq istəyirdim, kimsəsizliyinə baxmaq istəyirdim, çünki hərdən bizim məhəlləmizin beləcə sakitliyi, kimsəsizliyi, əslində, adamlarla nəfəs alırdı, indi evlərinə çəkilməsi o adamların hissləri, həyəcanları ilə yaşayırdı...

...Bütün bunları kim xatırlayır? Hələ yeddi yaşı tamam olmamış o gülməli, o balaca, amma çoxbilmiş Ələkbər, yoxsa mən? Mən bütün bunları yazacağammi, yaza biləcəyəmmi? Bəlkə bir də heç vaxt qayıtmayacaq o hisslər, get-gədə artan, amma eyni zamanda get-gədə də əzizləşən, doğmalaşan o uzaqlıqda qalmış – elə bir uzaqlıq ki, ora nə əl çatırdı, nə də ün yetirdi – o duyğular mənim romanımla, ya povestimlə, pyesimlə yenidən qayıtmaq istəyir və günlərin bir günü mənə məlum olacaq ki, ona görə əzab çəkirdim, ona görə indiyəcən yazdıqlarım mənə eləcə mənasız görünürdü ki, bax, o hisslər, o duyğular beləcə qayıdıb gələcək? Bilmiyəm...

...Həmin bazar günü mən dalanımızın qabağında dayanıb o kimsəsiz küçəyə baxırdım, o sakitliyə qulaq asırdım, amma həmin kimsəsizlikdə və sakitlikdə heç bir soyuq yox idi, ona görə yox idi ki, yay idi, isti idi, ona görə ki, o sakitliyin, o kimsəsizliyin özündə, təbiətində isti bir nəfəs var idi, yay gü-

nortasının ölgünlüyü yox, qaynayan hər həyatın dincəlməsi, rahatlanması var idi.

Bu vaxt həmin gözəl sakitlik içində birdən-birə Əminə xalanın çıxırtısı qopdu və mən başa düşdüm ki, İbadulla yenə gəlib düşüb anasının üstünə, Əminə xala da yenə çığır-bağır qoparıb oğlunu qovur; Əminə xalanın o nazik, cır səsi bir əks-səda kimi dalğa-dalğa bizim dalanımıza yayıldı, həmin səssizliyi pozdu, həmin isti nəfəsi dağıtdı, o dincliyi və rahatlığı diksindirib ayıltıdı.

Əminə xalanın həmişəki kimi, təkcə səsi gəlirdi, nə dedi-yi eşidilmirdi, amma mən onsuz da məhəlləmizin bütün uşaqları və ümumiyyətlə, məhəlləmizdə yaşayan hamı kimi Əminə xalanın nə dediyini bilirdim: – «Ədə, gəldin yenə, ay nədürüst oğlu, nədürüst? Ay naxələf, yenə gəldin mənim canım-çün?.. Ədə, öldürmək istəyirsən mənə?.. Allah tez eləsin, tez mənə aparsın ki, sənin üzündən qurtarsın canım!.. Tez aparsın Allah mənə!.. Ədə, nə istəyirsən məndən?.. Yoxumdur, heç nə yoxumdur!..» Əminə xala bütün bu sözləri cığır-cığır İbadullaya deyirdi və o bazar günü olduğu kimi, hərdən Əminə xalanın beləcə çıxırtısı eşidiləndə mənə elə gəlirdi ki, bizim dalanımız, bizim küçəmiz, bütün məhəlləmiz xəcələt çəkir, utanır, pərt olur və mən özüm də pərt olurdum, mənim də qanım qaralırdı, çünki mən özüm də o küçənin, o dalanın kiçik bir hissəsi, kiçik bir parçası idim.

İbadulla Əminə xalanın yeganə oğlu idi (necə ki, mən atamla anamın yeganə oğlu idim və atamla anamın məndən başqa daha uşaqları olmayacaqdı), bir erməni arvadı alıb bizim məhəllədən köçüb getmişdi, Bakının harasındasa arvadının evində yaşayırdı, həmişə kefli olurdu və lap bərk kefli olanda da anasının yanına gəlirdi, gözləri demək olar ki, tamam tutulmuş Əminə xalayla dava salırdı, qızıl istəyirdi.

Atam səfərdən qayıdandan sonra həyatimizdəki talvarda oturub çay içə-içə hərdən soruşurdu:

– İbadulla yenə gəlib o yazıq arvadı incidirdi?

Anam:

– Həri, – deyirdi. – Nankor övladdı da, Allah heç kimə qismət eləməsin.

– Yenə qızıl istəyirdi?

– Həri.

Atam başını bulayırdı:

– O yazıq Əminə arvadda qızıl nə gəzir, baba? Keçəl dərmən bilsə elə öz başına çəkər də...

Amma İbadulla həmin kefli vaxtlarında Əminə xalayla davə ələyib evdən həmişəki kimi əliboş çıxandan sonra, bəzən dalanımızın qabağında, səkinin üstündə oturub kürəyini yonun elektrik şalbanına dirəyirdi və biz uşaqlara deyirdi:

– Gizlədib, gizlədib məndən... Atam bir ətəy qızıl qoyub gedib mənimçün... Gizlədib qızılları... Vermir... Tapa da bilmirəm, hər yeri axtarıram, tapa bilmirəm... Yoxsa ki, o, qaldığım xarabada mənim nə itim azıb?.. Çıxıb gedərdim özümçün Voronejə!..

Biz heç cür başa düşə bilmirdik ki, və ümumiyyətlə, bu, məhəllədə də bir sirri-xuda idi ki, İbadulla nə üçün məhz o uzaq və tanınmaz şəhərin adını çəkir və nə üçün məhz ora getmək istəyir?

İbadulla bütün bu sözləri ona görə bizə deyirdi ki, böyüklərin ondan zəhləsi gedirdi və məhəllənin heç bir cavanı, yaşlısı İbadullanın yanında dayanıb çərənlədiyi sözlərə qulaq asmırdı və ümumiyyətlə, İbadullanı adam hesab etmirdi. Bala-kərim hərdən nə tütək çalırdı, nə də Ağ Dəvədən, keçmişin sirli əhvalatlarından danışdı, Sarı hamamın qabağında səki-də oturub susurdu, bir-bir məhəllənin evlərinə baxırdı və birdən bizim məhəllə ilə bağlı ciddi bir söz deyirdi; bir dəfə də dedi:

– Bir də görürsən əntiqə bir çəkmədi, əntiqə də dəridən tikiblər. Ancaq bir dəne yeri partlayır, ora yamaq tikirlər. Çəkmə işdiyir, işdiyir, ancaq yenə də o partdayan yerin yamağı partdayır... Bax, bizim mələ o cür bir ayaqqabıdı, elə işdiyir, işdiyir... İbadulla da o ayaqqabının həməni o yamaq yeridi...

Əliabbas kişi isə deyirdi:

– Allah Həmdullaya rəhmət eləsin!.. Yaxçı ki, vaxtında getdi bu dünyadan, bu zayı beləncinə görmədi!..

Yenə Əminə xalanın qışqırtısı eşidildi və o bazar günü İbadulla deyəsən lap çox içmişdi, çünki Əminə xala həmişəkindən bərk qışqırırdı. Əminə xala bizim dalanın dibində, axırın-

cı həyatdə olurdu, üç otağı var idi, amma tək yaşayırdı və buna görə də otaqların ikisini rayonlardan Bakıya gələn texnikumda oxuyan tələbələrə kirayəyə verirdi, tələbələr isə İbadulladan yaman qorxurdu, İbadulla gələn kimi evdən çıxıb, qaçıb gedirdilər, bir də gecənin yarısı qayırdılar, indi də o rayonlu tələbələr həyəcanla bir-biri ilə danışa-danışa tələsik addımlarla mənim yanımdan ötüb getdilər və mənə elə gəldi ki, tələbələrin o tələsik addım səsləri də həmin bazar günü bizim küçəmizin ürəyindən olmadı, o tələsik addımlar bizim küçəmizi təpiklədi, döydü.

Qonşular yavaş-yavaş qapılardan, pəncərələrdən başını çıxarıb Əminə xalagilə tərəf boyladı, bəzisi çıxıb həyətlərinin dalan qapısı ağzında dayandı və Əminə xalanın dalan qapısına tərəf baxdı. İbadulla söyüşçül adam idi, ağzının sözünü bilmirdi və buna görə də heç kim İbadullaya qoşulmaq istəmir-di, hərə öz hörmətini gözləyirdi.

Əminə xala bu dəfə lap bərkədən qışqırdı, sonra da İbadullanın səsi gəldi və mən dalan boyu gedib Əminə xalanın qapısı ilə üzbəüz dayandım və əlbəttə, indi anam da həyat qapımızdan boylanıb baxsaydı, tələsik məni geri səsləyərdi. Əminə xalanın qapısının yanında dayanmağa qoymazdı; amma anam indi evdə idi, atam uzaq səfərdən qayıdıb gəlmişdi, axşam yenə çıxıb gedəcəkdə, bizim evimizdə kiçik bir bayram var idi və mən istəmərdim ki, belə bir bayram içində anamla atam Əminə xalanın qışqırtısını eşitsin, mən istəyirdim ki, yenə də o bayaqkı səssizlik olsun, məhəlləmiz yenə də o bayaqkı kimsəsizlik içində rahat-rahət nəfəs alsın, dincəlsin.

Uşaqlar da Sarı hamamın həyatindən qaçıb gəlmişdi və İbadulladan ehtiyat eləsələr də, məni Əminə xalanın qapısı ilə üzbəüz görüb ürəkəlməmişdilər, qaça-qaça gələn təvşüyə-təvşüyə yanımda dayanmışdılar. Əlbəttə, Əminə xalanın səsi gedib Sarı hamamın həyatinə çatmazdı, amma qərībā idi, məhəllənin hansı başında nə hadisə olsaydı, biz o saat xəbər tuturdunq və indinin özündə də mən bu işə məəttələm – biz nədən bilirdik? Necə xəbər tuturdunq? – Allah bilir...

Əminə xala ilə İbadullanın o isti bazar günündəki davalaşı doğrudan da həmişəkindən daha yaman idi və mən Əminə xalanın dediyi sözləri aydın eşidirdim, elə həmin söz-

lär idi: « — Bir qara daş düşəydi sənin başuva oğul olan yerdə!.. Nə istəyirsən məndən? Mən acından günorta dururam, qızıl var məndə, ay naxələf oğlu, naxələf?! Əlivi nosh hər yərə vurursan, ay natəmiz, mən namaz qılmıram bəyəm, müsəlman döyüləm bəyəm ki, araqı içib, xarabonda donuz ətinə yeyib gəlib murdarlayırsan buraları?! Ay naxələf?! Çıx get burdan də!...» İbadulla qışqıra-qışqıra: « — Ver mənim qızilları! — deyirdi. — Mənimdi o qızılar! Atam mənimcün qoyub gedib o qızilları!.. Ver çıxım gedim. Voronejə gedəcəyəm, day bir də kölgəmi görməzsiz mənim, ver gedim!..» Əminə xala çığırdı! — «Ədə, ay haramzadə nadürüst, atovun ki bu qədər qızılı var idi, onda nosh düşüb şəhərin küçələrində fayton sürürdü?..»

Dalanımızın həyat qapılarının ağzı adamla dolmuşdu, daha doğrusu, qapı ağzına yığılıb Əminə xalagilə tərəf baxan arvadlarla, qızlarla, uşaqlarla dolmuşdu, kişilər isə, əlbəttə, çölə çıxmamışdı, çünki İbadulla kimi axmağın birinin qaldırdığı səs-küyə qulaq asmaq kişilərə yaraşmazdı.

Əminə xala hər dəfə bərkdən çığırdıqca, mənim ürəyim az qalırdı yerindən qopub düşsün, çünki mən istəmirdim ki, bu qışqır-bağrı bizim evdə eşitsinlər, mən istəyirdim ki, atamla anam bayram işığı ilə dolu o baxışlarla bir-birlərinə çox baxsınlar və elə bu vaxt Əminə xalagilin qapısına tərəf baxan adamların hamısının başı geri döndü, hamı bizim həyat qapımıza tərəf baxdı, çünki bizim həyat qapımız açıldı və Xanım xala dalana çıxdı. Xanım xalanın ardınca Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim dalana çıxdı və Xanım xala iti addımlarla Əminə xalagilə tərəf gəldi, oğlanları da Xanım xalanın ardınca gəldi. Dalanımızın bütün qapıları boyu yığılmış arvadların, qızların üstünə elə bil ki, birdən-birə soyuq su səpdi, səslərini kəsdilər və sükut içində dayanıb gözlərini Xanım xalaya, Xanım xalanın ardınca düzülüb gələn oğlanlarına zillədilər. Mən Xanım xalanın qalın çatma qaşlarının altından baxan zəhmli qara gözlərinə, kip örtülmüş nazik dodaqlarına, qırış düşmüş nazik dərilə ağ və sərt sifətinə baxa-baxa başa düşdüm ki, İbadulla daha Əminə xalanı qışqırtmayacaq və beş dəqiqədən sonra o gözəl sakitlik yenə də bizim dalanımıza, bizim küçəmizə çökəcək. Xanım xala iti addımlarla mənim qa-

bağımdan ötdü və dik qabığa baxan o zəhmli qara gözləri ilə, elə bil ki, heç məni də görmədi, iri əli ilə Əminə xalagilin həyat qapısını itələyib açdı və içəri girdi, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də Xanım xalanın ardınca Əminə xalanın həyatına girdi, qapı açıq qaldı. Əminə xalanın yaşadığı bina ikimərtəbəli idi, birinci mərtəbədə tələbələr qalırdı, ikincidə özü yaşayırdı və Xanım xala başını qaldırıb zəndlə ikinci mərtəbəyə baxdı, sonra cod səsi ilə çığırdı: — İbadulla!

Əminə xalagilin evindən daha səs gəlmirdi, elə bil evdə heç kim yox idi və Xanım xala bir də çığırdı: — Alə İbadulla!

Bu dəfə ikinci mərtəbədən İbadullanın hövsələsiz səsi gəldi:

— Nə var, ağəz, nə İbadulla, İbadulla salmışan orda?! Nə var?.. — Və İbadulla hirsle içəridən çıxıb taxta pilləkənin ikinci mərtəbədəki ikimərtəbəlik balaca meydançasında dayandı, pərtə, ala gözlərini bərəldib Xanım xalaya, sonra da bir-bir Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıl, Ağarəhimə baxdı, ağzını açıb nəse demək istədi, amma heç nə demədi və ağzını yumdu.

Xanım xala dedi:

— Düş aşağı!

İbadulla ancaq Xanım xalaya baxırdı və eləcə baxa-baxa da bir-iki saniyə həmin taxta meydançada dayandı, sonra taxta pilləkənləri enib həyatə düşdü, daha doğrusu, elə bil ki, Xanım xala qalın çatma qaşlarının altından baxan o zəhmli gözləri ilə İbadullanı çəkib pilləkənlərlə aşağı saldı və mənə elə gəldi ki, bu saat Xanım xala iri sümüklü ağır əli ilə İbadullanın qulağının dibinə bir dənə yağlı sille çəkəcək və yaqın ki, gözgörsə bürüşüb balacalaşmış İbadulla özü də belə fikirləşdi, açıq çiynlərini qaldırıb nazik və günün altında yanib qartmış boynunu qısdı, amma Xanım xala əl qaldırmadı, bir an İbadullanın pərtə, ala gözlərinin içinə baxdı, sonra dedi:

— Rədd ol, buradan!

İbadulla boynunu düzəltdi, yenə də ağzını açıb nəse demək istədi, amma gözlərini güclə Xanım xalanın gözlərindən qoparıb, bir-bir Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıl.

Agarəhimə baxdı, heç nə demədi, ağzını yumdu və həyətdən çıxıb mənim yanımdan ötdü, qapıların qabağında dayanmış adamların baxışları altında dalandan keçib küçəyə tərəf getdi. İbadulla yanımdan ötəndə məni araq iyi vurdu və atamla anam hərdən evdə oturub söhbət eləyəndə araqı o qədər pisləmişdilər ki, mən araq görəndə, iyini hiss eləyəndə az qala fiziki bir ağrı duyurdum, amma bu dəfə İbadulladan gələn o pis araq iyinə fikir vermədim, çünki mən həmin dəm Əminə xalagilin həyətidən çıxan Xanım xalaya, Xanım xalanın ardınca gələn Cəfərlə, Adillə, Qocayla, Əbdüləliyilə, Cəbrayillə, Agarəhimlə fəxr edirdim, mənim bütün ürəyim bir qürur hissi ilə dolmuşdu.

İbadulla dalanın axırına çatıb küçəyə burulmazdan əvvəl ayaq saxladı, dönüb dalanın adamlarına, Xanım xalagilə baxdı və boğuc səsle qışqırdı:

– Məni adamsız görmüsüz?! Qaz kimi bir-birivizin dalına düzülüb üstümə gəliirsiniz?! Eybi yox, baxarsuz!.. Tökərəm üstüvüzə keruxalarımı, onda bilərsüz!..

Cəfər İbadullaya tərəf qaçmaq istədi, amma Xanım xala Cəfərə baxdı və Cəfər ayaq saxladı, İbadulla isə elə bildi ki, Cəfər gəlir, başından uçmasın deyə əli ilə ortası düyməli altı-künc kepkasını tutub yerindən götürüldü, küçəyə burulub gözəndən itdi və Xanım xala eləcə dik-dik qabağına baxa-baxa, oğlanları da ardınca addımlaya-addımlaya həyatımıza girdi, dalana çıxmış arvadlar, qızlar da dağılışıb həyətlərə girdi, həyətlərin qapıları bağlandı, dalana açılan bəzi pəncərələrin arxasında dayanmış kişilərin kölgələri də çəkilib getdi, Əminə xalanın qapısı ağzında dayanmış biz uşaqlardan və bir də ki, Balakərimdən başqa dalanda yenə də heç kim yox idi, bizim həmişə kölgəli olan sərin dalanımıza yenə də sakitlik çökdü.

Əminə xalanın həyat qapısı açıq idi və mən bayaqdan bəri ikinci mərtəbənin pəncərəsi qabağında dayanıb baxan Əminə xalanı görürdüm: düzdü, Əminə xalanın gözləri, demək olar ki, görmürdü, amma Xanım xala İbadullanı çağırdığı vaxtdan Əminə xala gəlib dayanmışdı pəncərənin qabağında, boylana-boylana gah həyətə, gah da dalan tərəfə baxırdı və yenidən dalanımıza çökmüş o sakitlik içində mən Əminə xalanın deyinnəyini aydınca eşitdim * – Oğlumdu, özüməm.

özümüz bilirik, nəyivizə qalıb, sizə nə dəxli var, nəş qarışsınız xalqın işinə?..».

Sonra Əminə xala da pəncərənin qabağından çəkildi, biz də küçəyə tərəf getmək istədik. Sarı hamamın həyətidə oynayaq, amma Balakərim bizə baxmadan dalanımızın lap dibindəki xartut ağacına tərəf getdi, ağacın altında oturub yay-qış həmişə əynində olan sarı pəncəyinin döş cibindən tütəyini çıxartdı, kürəyini xartutun yığını gövdəsinə söykəyib ariq ovurdlarını doldurdu və tütəyi çalmağa başladı; biz də həmişəki kimi Balakərimin başına yığışdıq. Balakərim tütəyi çaldıqca mənə elə gəlirdi ki, bu tütək səsi də bizim dalanımıza, küçəmizə çökmüş o sakitliyin davamıdır və Balakərimin kürəyini söykədiyi o qollu-budaqlı xartut ağacı da həmin tütəyin səsi altında dünyanın işlərini fikirləşir.

Dalanımızın lap dibindəki o xartuta əvvəllər «İbadullanın ağacı» deyirdilər, çünki faytonçu Həmidulla ilə Əminə xalanın uşaqları olmurmuş və faytonçu Həmidulla nəzir deyir, İbadulla anadan olanda o xartutu nəzir kimi dalanımızda əkir. Faytonçu Həmidulla öldü, İbadulla böyüyüb fərsiz çıxdı, Əminə xala qocaldı, gözləri, demək olar ki, görmədi və Əminə xalanı bizim dalanımızın arvadları dolandırmağa başladı (o kirayənişin tələbələrini verdikləri pul necə olurdu? Heç kim bilmirdi və əslində heç kim bununla maraqlanmırdı da); anam, xüsusən də tez-tez Xanım xala bəşirdikləri xörəkdən bir boşqab çəkib mənə verirdilər, aparırdım Əminə xalaya, Əminə xala da yerdən salınmış yaşıl məxmər döşəkcənin üstündə oturub sağ əlinin baş barmağı ilə əlindəki təsbehin qara narın daşlarını oynada-oynada: «– Allah qəbul eləsin!» – deyirdi, guya ki, ona göndərilən həmin pay da nəzir kimi bir şeydi.

Hərdən Xanım xala məni çağırır Əminə xalaya pay göndərmək istəyəndə, əlindəki boşqaba xörək çəko-çəko başını bulayırdı, deyirdi:

– O İbadulla bədbəxt oğlu, uşaq vaxtı elə yaxşı oğlan idi ki...

Xanım xala bu sözləri qalın qaşlarının altından baxan qara və zəhmli gözlərinə, adətən kip örtülü olan nazik dodaqlarına, enli çənəsinə uyuşmayan bir mülayimliklə deyirdi, amma o mülayim sözlər məni qorxudurdu, çünki mən əlimdə

tutduğum isti boşqabı Əminə xalaya apara-apara fikirləşirdim ki, birdən mən də böyüyəndə İbadulla kimi olaram...

İbadulla fərsiz çıxdığı üçün o xartutu daha İbadullanın adı ilə çağırırdılar və o xartutun altı oturub tütək çalmaqdan ötrü, Ağ Dəvə barədə cürbəcür əhvalatlar danışmaqdan, fikrə getməkdən ötrü Balakərimin ən çox xoşladığı ikinci yer idi (birinci yer isə küçəmizin səkinsində, Şövkətin evinin yanında-kı qoşa tut ağacının altı idi).

Balakərim gecələr Sarı hamamın həyatında, quşxana kimi balaca bir yerdə yatırdı, gündüzlər isə həmişə çöldə-bayırda olurdu, qışda məhəllənin camaatına odun yarmaqda kömək edirdi, yayda qır daşıyib damların daman yerlərini yamamağa kömək edirdi (və həmin evlərdə bişən xörəklərdən yeyirdi), çox zaman da Balakərimin çəkdiyi zəhmət havayı olurdu, misal üçün, haradansa əzab-əziyyətlə daşıyıb gətirdiyi daşlar, məlum olurdu ki, heç nəyə yaramır və heç kimə lazım deyil – Balakərim həmin daşları təzədən əzab-əziyyətlə geri qaytarırdı; axşamlar isə məhəllənin bütün uşaqları yığılırdı Balakərimin başına və Balakərim Ağ Dəvədən danışdı, peyğəmbərlərdən, imamlardan danışdı, padşahlardan, vəzirlərdən, səyyahlardan danışdı, çox fikirli olanda, ürəyi lap dolu olanda sarı pencəyinin cibindən tütəyini çıxarıb çalmağa başlayırdı, birdən-birə çalmağa başladığı kimi, birdən-birə də çalmağını kəsirdi, deyirdi:

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində.
Dəvə dəlləklik edər
Köhnə hamam içində.

Sonra o sirli əhvalatlardan danışmağa başlayırdı. Balakərim bu sözləri elə ahənglə, elə eyhamlarla, elə mənalı-mənali deyirdi ki, həmin sözlərdən sonra məhəlləmizdəki Sarı hamam da mənə sirli bir aləm kimi görünürdü.

Bəzən Balakərim fikirli olanda tamam susurdu və biz bilirdik ki, belə vaxtlarda Balakərimdən heç nə xahiş etmək lazım deyil, çünki Balakərim, ümumiyyətlə, xahişlə, sifarişlə nə tütək çalırdı, nə də bir əhvalat danışdı; susurdu, birdən öz-özünə – «Allah sənə rəhmət eləsin, Mirzə Səttar..» deyirdi.

– Allah sənə rəhmət eləsin!..» və biz başa düşürdük ki, söhbət vaxtilə bizim məhəllədə yaşamış şair Səttar Məsumdan gedir, amma Balakərimin nə üçün məhz Səttar Məsumu yadına salmasının səbəbini bilmirdik. Bəzən də, xüsusən, aylı-ulduzlu gecələrdə Balakərim o qoşa tut ağacının altında, yaxud Sarı hamamın həyatında, yaxud da burada, bu xartutun altında oturub başını göyə qaldırırdı, gözlərini aya, ulduzlara dikirdi, bir müddət beləcə susurdu və mən açıq-aşkar hiss edirdim ki, bizim yanımda oturmağına baxmayaraq, həmin anlarda Balakərim bizdən çox-çox uzaqlardadır: sonra yenə bizim yanıma qayıdırdı və qərībā sözlər deyirdi: «– Hər bir adam gərək hərdənbir göylə təkbətək dayansın, göyə baxsın gərək... Bax, o ulduzlara baxsın, o aya baxsın. Onda bilər ki, özü nə qədər balacadır. Onda bilər ki, başqaları da nə qədər balacadır...». Əlbəttə, mən Balakərimin bu sözlərindən bir şey başa düşmürdüm, amma o sözlər mənim yadımda qalırdı və eyni zamanda, elə bil, o sözlər o uzaq ulduzların özündən də, o ayın özündən də nəsə deyirdi və «nəsə» sirr ilə dolu idi...

Balakərimin neçə yaşı var idi? Bəlkə qırx idi? Bəlkə əlli idi? – Bilmirəm, Balakərimin atası, anası kim idi – heç nə bilmirəm, çünki o zamanlar mənə elə gəlirdi ki, Balakərim elə həmişə bu cür olub, Balakərimin heç vaxt atası, anası olmayıb, Balakərim heç vaxt uşaq olmayıb, həmişə beləcə tək olub, beləcə Balakərim olub, həmişə beləcə Ağ Dəvədən danışmış, beləcə tütək çalıb. Balakərimin çaldığı havaları, ancaq özü bilirdi, çünki əslində belə havalar heç yerli-dibli yox idi, bu havaları, ancaq Balakərim çalırdı və bizdən başqa dünyada heç kim o havalara qulaq asmayacaqdı...

Məhəllədə mənim ən yaxın dostum Cəfərqulu idi və düzdü, Cəfərqulu deyirdi ki, guya qabaqlar Balakərimin atası milyoncu olub, guya Ramanada fontan vuran neft quyuları var imiş, guya indi ikinci mərtəbəsində Muxtargil yaşayan, üçüncü mərtəbəsində papaqçı Əbülfətgil yaşayan və bizim məhəllənin ən hündür və ən yaraşığı binası olan o üçmərtəbə də vaxtilə Balakərimgilin imiş, guya Balakərim uşaq vaxtı böyükböyük alim müəllimlərdən dərs almışdı, amma mən bütün bunlar barədə fikirləşməmişdim (və ümumiyyətlə, mənə elə gəlirdi ki, bütün bunlar boş söhbətlərdir), çünki Balakərim

mənim üçün elə-beləcə Balakərim idi və bu gün də elə-eləcə Balakərim kimi də qalıb.

Məhəllənin kişiləri yaşamaq üçün həyətlərində Balakərimə yer verirdilər, hətta bir dəfə Əzizəyə əminin oğlu Musa ağır xəstələnəndə Əzizəyə əmi nəzir eləmişdi ki, Musa sağalsa, öz həyətlərində Balakərim üçün ayrıca birotaqlı, mətbəxli, arakəsməli bir bina tikdirəcək (bizim evimiz kimi), amma Balakərim Sarı hamamın həyətinə o quşxana kimi yataq yerini heç nəyə dəyişmədi, bütün təkliflərdən imtina edirdi (Əzizəyə əmi də nəzirini məcbur oldu dəyişdi, iki dənə yekə qoç alıb qəssab Dadaşbalaya kəsirdi və o iki qoçun ətinə məhəllənin camaatına payladı), çünki Balakərim də dəstə-dəstə uçuş gəlir o qoşa tut ağacına qonan sərcələr kimi bir şey idi, elə bil ki, küçəmizdəki o üçmərtəbəli binanın damında dayanıb aşağıda qalmış dünyaya baxırdı, amma axşamlar bizə həmin dünyanın ən gözəl və ən sirli əhvalatlarını danışdı; bəzən mənə elə gəlirdi ki, Balakərim o əhvalatları bizə yox, öz-özünə danışdı, ya da ki, xüsusən gecələr, küçəməzdən, dalanımızdan əl-ayaq çəkilən vaxtlar, küçəmiz, dalanımız bir müddət dincəlib, sonra təzədən addım həsrəti çəkməyə başladığı vaxtlar Balakərim o əhvalatları qəmbər döşənmiş küçəmizə, kənarları birqat daşla hörülmüş asfalt səkilərə, məhəlləmizin evlərinin divarlarına, bağlı qapı-pəncərələrinə, o qoşa tut ağacına, dalanımızın dibindəki o xartuta danışır.

Hərdən bizim evdə Balakərimdən söz düşəndə anam gülümsəyib deyirdi: «– Yazıq Balakərim şeytan fəhləsi də...» və mənəm bütün içim anamın dedi-yə bu sözlərə etiraz edirdi, çünki mən əvvəllər anamın bu sözlərini olduğu kimi başa düşürdüm, yəni mənə elə gəlirdi ki, anam Balakərimi, həqiqətən, şeytanın adamı hesab edir. amma sonralar mən başa düşdüm ki, anamın bu sözlərində əslində bir məhəbbət var, anamın Balakərimin çox vaxt hədər yük daşımağına, hədər zəhmətinə hayıfı gəlirdi.

Həmin isti bazar günü Balakərim kürəyini xartutun gövdəsinə söykəyib bir xeyli tütək çaldı və xartut da bizimlə birlikdə diqqətlə Balakərimin tütəyinə qulaq asdı: o tütəyin səsi İbadullanın dava-dalaşından sonra bizim dalanın, küçənin sakitliyinə bir təmizlik, paklıq gətirirdi; eyni zamanda o tütək

səsi bizim evimizdəki o kiçik bayrama lap zərif, şəffaf bir ipək kimi hiss etdiyim qüssə, qəmginlik gətirirdi və axşam düşəndən sonra, mənəim atam o vaqon qoxulu həsir zənbilini əlinə alıb yenə də səfərə gedəndən sonra, Balakərim qədimlərdə baş vermiş əhvalatlardan danışmağa başladı...

...Bəzən, xüsusən, axır vaxtlar mənə elə gəlir ki, o əhvalatları Balakərim daşımayıb, onları mən özüm öz gözlərimlə görmüşəm.

Bəzən mənə elə gəlir ki, o əhvalatları haçansa mən özüm yazmışam.

Bəzən mənə elə gəlir ki, o əhvalatları haçansa gələcəkdə baş verəcək və mən yuxulu vaxtlarımda təəccüb edirəm ki, gələcəkdə baş verəcək əhvalatları əvvəlcədən haradan bilirəm, necə görürəm?..

V

Balakərim ən çox Ağ Dəvədən danışdı və biz Balakərimin başına yığışib danışdıqlarına qulaq asa-asa bəzən heç nə başa düşmürdük, amma o Ağ Dəvə gözlərimizin qabağına gəlirdi və biz bilirdik ki, Balakərimin söylədiyi o əhvalatları bəzən yaxşı başa düşməsək də, dünyada ağappaq bir Ağ Dəvə var.

Biz heç vaxt Balakərimə suallar verib danışdığı əhvalatları özümüzün aydınlaşdırmırdıq, çünki Balakərim tamam əmin idi ki, danışdıqlarının hamısını başa düşürük və biz özümüz də buna inanırdıq ki, eşitdiyimiz o qəribə əhvalatların hamısını başa düşürük, o qəribə sözlərin hamısı bizə məlumdur.

Bir dəfə gecənin yarısı yuxudan oyanıb küçə pəncərəmizin qabağına qaçdım. Anam yerindən dik atıldı:

– Nə var, nə olub?

– Ağ Dəvə gedir küçəməzdən... – dedim və pəncərəmizin şüşəsindən çölə baxdım; qaranlıq küçə bomboş, kimsəsiz idi, amma mənə elə gəldi ki, o qaranlıq içində küçəmizə döşənmiş qəmbərin üstündə Ağ Dəvənin iri ləpirləri ağır və uzaqdan, lap uzaqdan da Ağ Dəvənin boynundakı zınqırovun səsi gəlir.

Atam:

– Balakərim bunların başını xarab eləyəcək... – dedi.

Anam:

– İşin yoxdu, – dedi. – Yuxu görüb...

Mən təzadən yerimə girəndən sonra da xeyli müddət Ağ Dəvənin barəsində fikirləşirdim və mənə elə gəldi ki, Ağ Dəvə kiminsə qapısında yatmaq üçün bizim məhəlləmizə gəlib; Balakərim deyirdi ki, ölənləri Ağ Dəvə aparır və Ağ Dəvə kimi ki, o biri dünyaya aparmaq istəyir, gecə gəlib o adamın qapısının ağzında yatır. Həmin gecə mən məhəlləmizdəki adamları bir-bir gözlərimin qabağına gətirirdim və istəmirdim ki, Ağ Dəvə onlardan hansınınsa qapısında yatsın; mən qorxurdum, ürəyim döyünüb az qalırdı yerindən çıxsın, mən qorxurdum, amma səsimi çıxarmırdım, çünki istəmirdim ki, atam Balakərim haqqında pis fikirdə olsun.

Balakərim Ağ Dəvənin üstündəki adamlardan söhbət açırdı, Ağ Dəvənin gəzdirdiyi yerlərdən deyirdi və bəzən də söylədiyi cürbəcür sözləri özü bizə izah edirdi:

– Yolçu Ağ Dəvənin üstündə səhra ilə gedirdi... Səhra birlirsiz də, nə deməkdi, yəni ki, hər tərəf qum, hara baxırsan, qumnan savayı bir şey görmürsən...

...Qıpırmızı qızarmış dan yeri səhra sırasına bir qırmızımtıllıq vermişdi və səhər yavaş-yavaş açıldıqca, elə bil bu Muğan səhrasının yeknəsəqliyini dəyişdirmək istəyirdi, amma səhərin beləcə yavaş-yavaş açılmasının, bu Muğan səhrasını yeknəsəqlikdən qurtarmaq ehtirasının özündə də bir yeknəsəqlik var idi.

Ağ Dəvə addımlarını bir-bir irəli ataraq, həmişəki kimi, tələsmədən mənzilə doğru gedirdi və Ağ Dəvənin bu addımlarının dəyişməz ahəngi də əslində o səhra yeknəsəqliyinin müşayiətçisi idi və təkcə səhranın deyil, təkcə bu gecənin və indicə açılan bu səhərin deyil, bütün dünyanın və yüz min illərin yeknəsəqliyindən xəbər verirdi.

Ağ Dəvənin üstündə oturmaz Yolçu hər dəfə dəvə addım atdıqca yüngülcə yırğalana-yırğalana iri, qara gözlərini qıpırmızı qızarmış o dan yerinə zilləmişdi və fikirləşirdi ki, bu səhranın da, bu dəvə addımlarının da, o qıpırmızı dan yerinin də indiki yeknəsəqliyi min il bundan əvvəl də belə olmuşdu və min il bundan sonra da belə olacaqdı.

Yolçunun bütün bədənini, fikrini, hisslərini bir təəssüf bür-

rümüşdü və bu təəssüf elə bil Yolçunu Ağ Dəvənin üstündən aldı, ürəyini uçundurdu, Yolçunu dayaqsız elədi, havadan asılı qoydu.

Təzəcə açılan o səhər ayazında Yolçunun bütün bədənini, fikri, hissləri bir möcüzə həsrətində idi, amma Yolçu yaxşı bilirdi ki, dünyada heç vaxt möcüzə olmayıb və heç vaxt da möcüzə olmayacaq; əslində Kəlimullah Musa peyğəmbər də möcüzə görmək istəyirdi, bəlkə özü heç bunu bilmirdi, amma elə buna görə Tur dağında Allaha çox yalvardı:

– Özünü mənə göstər!..

Amma Allahdan aldığı cavab bu oldu:

– Sən mənə heç zaman görməyəcəksən!..

Dünya adidi, beləcə yeknəsəqdi, möcüzəsiz dünyadı və Yolçu fikirləşdi ki, əslində, elə bu adiliyin özü bir möcüzədir, amma bu möcüzədən heç kim baş açmır və Dədə Qorqud kimi bir el ağsaqqalı da, ancaq bunu deyib ki, gəlimli, gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya; Dədə Qorqud bunu deyib və özü də neçə yüzilliklərdir ki, köçüb gedib bu dünyadan, Allah ona rəhmət eləsin.

Yolçu, Dədəyə rəhmət oxuya-oxuya torpağa, daha doğrusu, səhranın qumluğuna baxdı, çünki Dədə Qorqudun harada dəfn olunmasının – burada, yoxsa dünyanın o biri başında? – fərqi yox idi, bu dünyanın üzü eyni idi, torpaq eyni idi və Dədə Qorqud da saysız-hesabsız adamlar kimi, bu torpağın altındadır.

Ağ Dəvə addım atdıqca iri ləpirləri qumun üstündə qalırdı və Yolçu arxaya qanrılıb o ləpirlərə baxmaq istədi, amma qanrılmadı, çünki səhra boyu uzanan o ləpirlərin düz xətti də Yolçunun ürəyini sıxacaqdı, çünki o ləpир xətti daha salınmışdı və daha necə vardısı eləcə də qalacaqdı, dəyişməyəcəkdi, ayrılib-burulmayacaqdı, səhra boyu uzanan bu ləpир xəttində külək qoparı, qasırğa başlayan müddətə qədər bir əbədlilik var idi (sonu olan əbədlilik!) və haçansa o külək qopanda, o qasırğa başlayanda – bəlkə səhər, bəlkə beş aydan sonra, bəlkə də iki ildən sonra – itib gedəcəkdi; sonra Yolçu yenə də iri qara gözlərini qaldırıb qıpırmızı qızarmış dan yerinə baxdı və bu dəfə o dan yerinin qırmızısı dünyada tökülən qanlardan xəbər verdi...

Yolçuya nə olmuşdu? Bu nə fikirlər idi? Bu nə görümlər idi? Və bir halda ki, bütün beyni bu cür fikirlərin əsiri imiş, niyə bundan xəbəri olmayıb və nə üçün özünü bu vaxta qədər tanımayıb?

Dünən axşama yaxın yola çıxmağında darvazalarının qabağındakı qoca bir əncir ağacının budasına qonmuş qara qarğa gördü və heç özü də bilmədi, necə oldu ki, bir müddət dayanıb o qarğaya baxdı, diqqətlə baxdı və birdən-birə Yolçuya məlum oldu ki, qara qarğanın qapqara gözləri dünyanın ən gözəl gözləri imiş və Yolçu eyni zamanda, o qara qarğanın gözlərinin dibinə çökmüş kədəri də gördü və həmin kədər Yolçunu sarsıtdı.

Deyərdilər ki, qarğa üç yüz il yaşayır və qara qarğanın gözlərindəki o kədər də həmin üç yüz ilin kədəri idi.

Ağ Dəvə gözlərini mənzilə sarı – uzaqlara dikib eyni ahəngli addımlar ilə irəliləyirdi və hərgah Yolçu Ağ Dəvənin belindən düşüb gözlərinə baxsaydı, həmin qara gözlərdə də o qara qarğanın gözlərinin dibinə çökmüş kədəri görərdi.

Amma belə bir iş Yolçunun ağlına gəlmədi.

Son vaxtlar Yolçu uzaq yola tək çıxmağı xoşlayırdı. İpək-qumaş karvanını özündən əvvəl göndərirdi və o karvan gedib şəhərin girəcəyində düşərgə salıb öz sahibini – Yolçunu gözləyirdi.

Bu təkbətək səfərlər bu bir ilin içində başladı.

Bu bir ildə yola tək çıxırdı, çünki bütün ömrünü keçirdiyi alış-veriş içində ayda, iki ayda bir dəfə Şəhərə balaca səfər yeganə imkan idi ki, özü ilə təkbətək qalsın – yerin üzü olurdu, göyün altı olurdu, Ağ Dəvə olurdu, özü olurdu, vəssalam; axşama yaxın Ağ Dəvəyə minib darvazasından çıxırdı, yolun ucundan tuturdu, heç hara tələsmirdi, hərdənbir yol kənarında ehsan hesabına tikilmiş rəbatların yanında Ağ Dəvəni saxlayıb, düşüb onu tanımayan qara camaatla birlikdə bir kasa qatıq yeyirdi, ya bir piyalə zəfəranlı şərbət içirdi və yenə də Ağ Dəvənin belinə qalxıb, yoluna davam edirdi və Ağ Dəvə hər dəfə ayağını irəli atanda, dəvənin belində yığılanda qıça alış-veriş içində keçən uzun-uzun illər boyu birinci dəfə uşaqlıq çağlarını gözünün qabığına gətirirdi, fikrində o uzun-uzun illərin qatını bir-bir açıb uşaqlığını keçirdiyi və indi çoxdan tələf ol-

muş həyatlarını, çoxdan ölüb-itmiş anasını, atasını, qonşularını gözələrinin qabığına gətirirdi, nəəsinin çağırdığı bayatılar yadına düşürdü: zülfünü bagda dara, bagda yu, bagda dara, bir yaxşı həmdəm üçün, Şamı gəz, Bağdad ara... və yaş tamam ötürdü, ya nə idisə, Yolçu hiss edirdi ki, son vaxtlar bu təkbətək səfərləri ömrünün heç kimə – nə oğlanlarına, nə qızlarına, nə nəvələrinə, nə nəticələrinə, nə dostlarına, nə düşmənlərinə – yalnız və yalnız özü-nəməxsus anları kimi gözləyir.

Yolçuya elə gəlirdi ki, indiyə qədər ömrünü – bu uzun ömrünü özü üçün yox, başqaları üçün yaşayıb, daha doğrusu, Yolçuya elə gəlirdi ki, öz ömrünü yox, onun əvəzinə başqaları, kimlərsə tamam başqa adamlar yaşayıb.

Bütün bu yolların quldurları, qaçaqları Yolçunun ağ çalmasını, isti vaxtlarda geydiyi yaşıp ipək əbasını, soyuq vaxtlarda geydiyi xəz cübbəsini və ən əsası isə Ağ Dəvəsinə yaxşı tanıyırdı və quldurlar, qaçaqlar burasını da yaxşı bilirdi ki, Yolçu özü ilə yola heç nə götürmür, rəbatlarda xərclik üçün, ya da yolda rastına çıxan qələndərlərə¹ vermək üçün iki-üç gümüşdən başqa yanında heç nə olmur. Əlbəttə, Yolçunu öldürüb Ağ Dəvəni yemək olardı, amma Yolçunun qılınc oynadan həbəş qulamları da bütün bu tərəflərdə məşhur idi və quldurlar, qaçaqlar bir dəvə ətinin kababına görə, sonradan həmin həbəş qulamlar ilə üzbəüz gəlmək istəmərdilər.

Dan yerinin qızartısı ariyib yox olurdu və payızqabağı topa-topa buludlar ağappaq ağarmğa başlayırdı. Yolçu iri qara gözlərini o topa-topa ağ buludlardan çəkib yüngülcə yığılana-yığılana belində oturduğu Ağ Dəvəyə baxdı və fikirləşdi ki, hər halda dünyada dəvə olmaq insan olmaqdan yaxşıdır, çünki bu Ağ Dəvənin xəbəri yoxdur ki, əslində göydəki o topa-topa ağ buludlarla onun, yəni Ağ Dəvənin arasında heç bir fərq yoxdur, çünki o ağ buludlar da haçansa yağış olacaqdı, yağıb qurtaracaqdı, yox olacaqdı və haçansa bu Ağ Dəvə də torpaqda çürüyüb yox olacaqdı, necə ki, yer üzünün bütün canlıları torpaqda çürüyüb yox olacaqdı.

Yolçu belə fikirləşirdi, çünki Yolçunun Ağ Dəvənin iri qara gözlərinin dibinə hopmuş o kədərdən xəbəri yox idi.

¹ Qələndər – dərviş, səyahətə çıxan dilənçi.

Əvvəllər özü ilə bu təkbətək səfərlərin birində gecənin yarısı Yolçu özü də gözləmədən bir misra söyləmişdi: məni həsrət yaratdı... Bu misra özündənmi gəldi? Ya haçansa, kimdən-sə eşitmişdi? Ya da haradasa oxumuşdu? – bilmirdi, amma o vaxtdan, yəni tamam gözlənilmədən, gecənin yarısı dəvə addımlarının yeknəsəq ahəngi içində gəldikdən sonra, o misra heç cür Yolçunun yadından çıxmırdı, bəzən, hətta alış-verişin şıdırgı vaxtında belə, ani bir şimşək kimi fikrində çaxıb gəldirdi.

Məni həsrət yaratdı...

Yolçu bütün gecəni yol getmişdi və həmişəki kimi, yenə də ikinci namaz üçün Şəhərə çatacaqdı, amma heç bir səfəri bugecəki səfər kimi olmamışdı: Ağ Dəvənin üstündə yüngül-cə yırğalana-yırğalana nə uşaqlığını gözlərinin qabağına gətirmişdi, nə uşaq vaxtı yaşadığı o həyatı görmüşdü, nə də nənəsinin söylədiyi o bayatıları yadına salmışdı.

Düzdür, gecənin sakitliyi, yolun kimsəsizliyi, dünyanın göz işlədikcə uzanan genişliyi yenə də Yolçunu ələ aldı və Yolçu Ağ Dəvənin belində alış-veriş tələsikliyindən, ev və ticarət qayğılarından uzaqlaşbı arxayın və azad nəfəs aldı, göyün ulduzlarına baxdı, aya baxdı və yenə də gözlərini yumub o uzaq uşaqlıq illərinə getmək istədi, amma bir şey çıxmadı və Yolçu gözlənilmədən (necə ki, gözlənilmədən o bir misra gəlmişdi...) kəşf etdi ki, bu gecə adı gecə deyil, bu gecənin ələmi bürümüş qaranlıq, əslində, o qara qarganın gözlərindəki o dərin kədərini qaranlıqdır.

Bu hiss Yolçunu sarsıtdı və Yolçuya ələ gəldi ki, ələ bil, o kədərini indi ələmi bürümüş bu qaranlıq qara bir rəng kimi, ağ əbasını qapqara qaraldır, bir yapışqan kimi, əbasını da, köynəyini də keçib bədəninə yapışır – Yolçu o yapışqanın şimçəşdirən nəmliyini bütün bədənini ilə hiss etdi.

Yolçu bu hissi özündən ələmək istədi, gecənin sakitliyinə qulaq asdı, yolun kimsəsizliyinə, ulduzlara, aya tamaşa etdi və fikirləşdi ki, bütün ömürləri boyu bu yolları gedən sarbanlar dünyanın ən xoşbəxt adamlarıdır; sonra özü öz fikrinin sadələşməsinə gülümsədi: bütün ömürlərini yolda keçirən sarbanlar yaqin hər dəfədə istəyirlər ki, yol tez qurtarsın, tez çat-sınlar evlərinə-əşiklərinə, çünki dünyada hər şey nisbidir. Yol-

çu fikirləşdi ki, Adəm öz Tanrısına asi olub yoldan azdı və buna görə də Adəmi cənnətdən qovdular, Sərəndibə¹ gəldi və deyilənə görə, ağağının izi indiyə qədər də Sərəndibdə qalır; bütün böyük alimlərin, əhli-qələmlərin yazdığına görə və Yolçunun özünün yaxşı tanıdığı bir çox tacirlərin dediyinə görə, Sərəndib bir cənnətməkan yerdə, amma Adəmi cənnətdən ora qovublar, yəni ki, Adəm ataya cəza veriblər, yəni ki, Sərəndib bizim üçün, biz adi bəndələr üçün cənnətdir, amma əsl cənnətin yanında bir cəza yeridir...

Dünyada gözə görünən və görünməyən hər şey də beləcədir.

Ömürləri boyu yol gedən, dünyanın sakitliyi və genişliyi ilə üzbəüz olan sarbanlar da xoşbəxt deyildi.

Yolçu fikirləşdi ki, xoşbəxtliyin rəmzi deyilənə görə Süheyl ulduzdur və Süheyl ulduzunu bütün parıltısı ilə görmək üçün gərək Yəmən ölkəsinə gedəsən, çünki yalnız Yəmənədə o ulduzu aydın görmək mümkündür və Yəməndən gələn qumaş, dəri-ədim ona görə o qədər yumşaq və zərifdir ki, gözəlliyini, incəliyini Süheylədən alır; bunlar hamısı belədir və Süheyl görməkdən ötrü Yəmənə getmək olar, amma bir məsələ var ki, əslində yer üzündə nə qədər məxluqat varsa, bir o qədər də tale var və o qədər taleyin hərəsinin öz Yəmənini var, bax, həmin o Yəmənə gedib çıxmaq, həmin o Yəməndən Süheylə baxmaq mümkün deyil, çünki həmin o Yəmən ələtməz, üneytməzdir.

Məni həsrət yaratdı...

Gecə birdən-birə yol da Yolçunun ürəyini sıxdı və Ağ Dəvənin ağzını döndərüb yoldan çıxdı, bir az kənarda səhranın içi ilə yola müvazi getməyə başladı, amma səhranın genişliyi də Yolçunun ürəyini toxdatmadı və Yolçu da, Ağ dəvə də o ağır səhəri beləcə açdılar.

Yolçu yenə də topa-topa ağ buludlara baxdı, sonra altındakı Ağ Dəvəyə baxdı.

Ağ Dəvə həmişəki eyni ahənglə addımlaya-addımlaya ləpirlərini iri möhür kimi qumun üstünə yapışdırırdı və Yolçu fikirləşirdi ki, altındakı bu dəvənin ulu nəslə min il bundan

¹Sərəndib – Şri-Lanka (keçmiş Seylon).

əvvəl beləcə eyni ahənglə addım atıb yol gedirdi və dəvə addımlarında bu yeknəsəqlik deyildi, min illərin eyniliyi idi.

Döğrudən da, topa-topa ağ buludlarla bu Ağ Dəvənin arasında nə fərq var idi?

Yolçu yenə də bütün varlığını, zəhnini bürümüş həmin təəssüf hissi ilə bu qərara gəldi ki, heç bir fərq yoxdur.

Bir az aralıdakı kiçik qum təpəsinin üstündə səhranın qumundan güclə sezilən bir kərtənkələ daşdan yonulmuş kimi tərənəmzə dayanıb Yolçuya və Ağ Dəvəyə baxırdı və elə ki, Yolçu və Yolçunun altındakı Ağ Dəvə o kiçik qum təpəsinin lap yanından ötdülər, kərtənkələ birçə göz qırpımında quyruğu ilə qumu qazıb qumun içində yox oldu.

O qədim dünyada, onda ki, bizim ən ulu babalarımızın ən ulu babaları yaşayırdı, bu göyü beləcə bizim kimi görürdü, bu yeri də beləcə bizim kimi görürdü, onda ki, Musa peyğəmbərin vaxtları idi, Samiri palçıqdan buzov düzəldib həmin buzovu danışdırdı, amma indi o buzov da yoxdur və bir vaxt gələcək – və o vaxt da yaqin ki, çox uzaqda deyil – mən də olmayacağam və mənimlə min illər bundan əvvəlki o palçıq buzovu arasında nə fərq var? Mən on aydan, ya on ildən sonra olmayacağam, amma elə həmin on ayda, on illə bərabər mənim bütün ömrümlə o palçıq buzovun yaşadığı o qədim dünyadan keçib gələn min illər arasında nə fərq var? Yaxud mənim yaşadığım bu yetmiş, bu səksən il ilə gələcəyin min illəri arasında nə fərq var? Onda, bəlkə adamlar başqa cür geyinəcəklər, onda, bəlkə adamlar göydə quş kimi uçaçaqlar, yaxud dəryaların dibində yaşayacaqlar, amma əslində, lap əslində, mənimlə onların arasında heç bir fərq olmayacaq.

Bu suallar o səhər ayazında Yolçunun nəfəsini tıncıxdıran bir yay bürküsünə salıb çıxartdı və Yolçu da həmin sarımtıl-boz kərtənkələ kimi, haradasa gizlənmək istədi, nədənsə qorunmaq istədi və elə bil ki, Ağ Dəvə də neçə illərdən bəri belində gəzdirdiyi Yolçunun sinəsinin közərtisindən xəbər tutdu, bir anlıq, cəmi birçə anlıq ayaq saxladı, sonra yenə də həmişəki ahəngdarlığı ilə addımlaya-addımlayı yoluna davam etdi.

Bu nə suallar idi? Nə fikirlər idi?..

Yolçu elə bil ki, yüz illərin susuzluq yangısı ilə fikirləşdi ki, min cür bəlalər çəkdim, amma bu da varmış yolumda...

bayquş mənəm, bayquş mən, hamı quşdan say quş mən. nə bəlalı quş oldum, Allah, sızıldaram yay, qış mən...

Yenə o topa-topa ağ buludlara baxdı, daha doğrusu, o topa-topa ağ buludların arasından görünən tərtəmiz, gömgöy göyə baxdı və bütün içindən qarşısızalmaz bir istək baş qaldırdı: çək qılıncını, vur boynumu... vur!.. vur!..

Bayaqkı dan yerinin qızartısı Yolçunun gözlərinin qabağına gəldi və bu qızartı yenə də qan rəngini aldı və Yolçu fikirləşdi ki, bir vaxtlar ki, hələ Məhəmməd Rəsulüllaha inanmayan adamlar var idi və o adamları da Allah xəlf etmişdi, bəs, nə üçün o adamlar Məhəmmədi daşa basıb dişini sıdırdı, dodığını parçaladı? O adamlar Məhəmmədə inanmırdı, amma Allah ki, Məhəmmədi tanıyırdı, Allahın ki, elçisi idi Məhəmməd və bir halda ki, belə idi, nə üçün o adamlar əllərini qaldırıb Məhəmmədə daş atırdı, niyə əlləri qurumurdu və ümumiyyətlə, necə olurdu ki, belə bir bəd əməl o adamların ağına gəlirdi, nə üçün o saat peyğəmbərə inanmırdılar, axı, Allah peyğəmbərin taleyini əvvəlcədən təyin etmişdi və Şeyx İbrahim Əlimuxtar Qəzvinə – Allah ona rəhmət eləsin – demirmi ki, dünyanın ən böyük və ən müdrik kəlamı budur: Allah bilən məsləhətdir...

Allah niyə məsləhət bildi ki, cəmi iki yüz il bundan əvvəl o adamlar daşla vurub peyğəmbərin dişlərini sıdırdı, dodığını partlatdı?

O yeni açılan səhər ayazında Yolçu özü öz fikirlərindən dəhşətə gəldi, Ağ Dəvənin üstündə belini dikəldib o topa-topa ağ buludların arasından görünən tərtəmiz, gömgöy göyə baxdı, elə bil ki, göyün o təmizliyindən, gömgöylüyündən bir imdad istədi və bu dəfə fikirləşdi ki, yaqin haqq o qədər ulvidir, o qədər böyükdür, yüksəkdir ki, onu dərk etmək üçün, ona gedib çatmaq üçün beləcə əzab-əziyyətlər çəkməlisən...

Amma nə üçün?

Bir şey ki, əzabla, beləcə əziyyətlə əldə ediləcək, o haqq ola bilərmə?

Allah ki, adildir...

Yolçu başa düşdü ki, dayanmaq lazımdır, indicə bütün gücünü toplayıb bir az dincəlməlidir. heç olmasa bir az mürgü-

ləməlidir, yoxsa hər şey alt-üst ola bilər, yoxsa hər şey dağılar.

Yolçuda uzun illərin alış-veriş təcrübəsindən gələn dəqiq, səhsiz hesablama fitri var idi və indi də iti zehni Yolçunu sil-kəlayib ələ aldı, beynini bürümüş bu fikirlərin ucundan tutub ucuzluğa getməyə qoymadı.

Yolçu Ağ Dəvəni yerə yatırıb belindən düşdü, qumluqda bir-iki addım atıb dizləri üstə yerə çöməldi və gözlərini yumdu.

Məni həsrət yaratdı...

Yolçu başqa heç nə fikirləşmirdi, fikrində dolaşan təkə bu bir misra idi.

Məni həsrət yaratdı...

Bu dəm əvvəl-axırı görünməyən o kimsəsiz səhra içində Yolçu ilə Ağ Dəvə üzbəüz idilər və Ağ Dəvə indi də bayaqkı addımlarının ahəngi ilə kövsəyə-kövsəyə iri qara gözlərini Yolçunun sifətinə dikmişdi, Yolçu isə gözlərini yummuşdu, nə Ağ Dəvəni, nə də Ağ Dəvənin qara gözlərini görürdü.

Məni həsrət yaratdı...

Bu bir misra Yolçunun yorulub əldən düşmüş beyninə kiçik bir yüngüllük gətirməyə başladı və Yolçu mürgülədi.

Yolçu özü bilmirdi ki, yatır, ya oyaqdır, amma bayaqkı dan yerinin qızarmasını və bir də ki, o qara qarğanın iri, qara gözlərinin qara rəngli kədərini görürdü, o qırmızı ilə o qara bir-birinə qarışırdı, tünd-bozumtul bir rəng olurdu, sonra bu tünd-bozumtul rəngə bir səhra sarısı qarışırdı və hər tərəfi açıq bir bozluq bürüdü...

Yolçu gözlərini açanda o ağ buludlar adda-budda göyün üzünə dağılmışdı, gün çıxmışdı və göyün bu təmizliyi ilə səhra qumlarının göz işlədikcə uzanan hamarlığı çox uzaq üfüq xəttində birləşirdi.

Yolçu dodaqaltı duasını pıçıldayıb salavat çevirdi və ayağa qalxdı, ətrafa baxdı və yerində donub qaldı: Ağ Dəvə yox idi.

Yolçu gördü ki, Ağ Dəvəni ogurlamayıblar, özü qalxıb gedib, çünki Ağ Dəvənin, elə bil, səhraya basılmış iri möhürlər kimi ləpirlərindən savayı qumluqda heç bir iz yox idi.

Ağ Dəvənin ləpirləri səhra ilə göyün birləşdiyi o uzaq üfüq xəttinə tərəf gedib gözəndən itirdi.

Yolçu az qala dızəcən narın quma bata-bata bir müddət bu izi tutub getdi, amma Yolçu bu yerləri yaxşı tanıyırdı və gördü ki, Ağ Dəvənin izi səhranın lap dərininə, gedər-gəlməzə aparır, dayandı, bir xeyli o boz-sarımtıl səhrada günün altında boz-sarımtıl da bir cığır kimi uzanan ləpirlərə baxdı və birdən-birə Yolçuya elə gəldi ki, cığır kimi uzanıb gedən bu ləpirlər, əslində, səhranın dərininə yox, nəsə bir qeybə doğru gedir, nəsə başqa bir dünyaya, başqa bir ələmə aparır.

Yolçu bir müddət dayanıb bu boz-sarımtıl cığır kimi uzanıb gedən ləpirlərə baxdı, sonra geri qayıtdı.

Yolçu ikinci namazı səhrada qıldı, sonra səhradan çıxıb yolu tapdı və piyada gedib axşamüstü Şəhər girəcəyində dayanmış karvanının düşərgəsinə çatdı.

Yolçunun şagirdləri, nöqərləri, qulamaları ikinci namaz vaxtında gözlərini yola dikib Ağ Dəvəni gözləyirdilər, amma ağalarını – Yolçunu piyada gördülər, həbəş qulamaları elə başa düşdü ki, Yolçunu yolda soyublar, Ağ Dəvəni əlindən alıblar, əllərini qılınca atdılar, cins Qarabağ atlarını minib quldurların ardınca çapmaq istədilər, amma Yolçu əlinin işarəsi ilə onları saxladı və:

– Dəvə itdi... – deyib çöldə çatılmış ocağın kənarına gəldi, yenə də əlinin işarəsi ilə ocağın kənarında oturmış nöqərləri ayağa qalxmağa qoymadı və özü də çöməlib ocağın kənarında quru torpağın üstündə oturdu, iri, qara gözlərini yavaş-yavaş yenə də ələmi bürüyən o qaranlıq içində yanan ocağa zillədi.

Ocağın işığı Yolçunun üzünə düşürdü və Yolçunun iri, qara gözlərinin dibinə bu dəm dərin bir kədər çökmüşdü.

Heç kim danışmağa, bir söz soruşmağa cürət etmirdi; bu adamlar Yolçunun sərt xasiyyətinə yaxşı bələd idi.

Heç kim danışmağa cürət etmirdi, amma şagirdləri də, nöqərləri də, qulamaları da Yolçuya baxırdılar və ürəklərində fikirləşirdilər ki, bu adama ki, sərtliyinə, hətta bəzən qəddarlığına baxmayaraq, camaat Vəliyyənnemə¹ adını verib, bunun ki, o qədər sayə gəlməyən ləl-cavahiri var, qızılı var, yüz də-

¹ Vəliyyənnemə – başqalarına kömək əli uzadan.

və yükü mal-dövləti var, igid oğulları, igid kürəkənləri var, bircə dəvədən ötrü – qoy lap Ağ Dəvə olsun! – niyə beləcə qəm dəryasına qarq olub?

Həmin sükut içində oturmuşdular.

Hər tərəf gecənin zülmətinə qarq olmuşdu, amma o dərin kədərin kölgəsi Yolçunun gözlərindən çəkilib getmirdi.

Əlbəttə, o gecə o ocağın kənarında oturan adamlardan heç kim bilmədi ki, o dərin kədər qara qarğanın gözlərindəki kədərə bənzəyir.

Hamı elə bildi ki, Yolçu Ağ dəvənin itməyinin dərini çəkir.

Heç kimin ağlına gəlməzdi ki, həmin anlarda Yolçu fikirləşirdi: kaş mən də o dəvə ilə bir yerdə itəydim...

VI

Anam tez-tez deyirdi ki, kimin alnına nə yazılıb, elə də olacaq və anam bu sözləri deyəndə mən fikirləşirdim ki, görəsən, mənim alnıma nə yazılıb və mən kim olacağam? Necə yaşayacağam? Doğrudanmı, görəsən, mən özüm də ata olacağam? Mənim də uşaqlarım olacaq? Vaxt keçəcək və mənim də saçlarım ağaracaq?

Gözəl günlər var idi...

Bir dəfə bizim dalandə futbol oynayırdıq və mən topu vuranda top dalanımızın qabağından keçən Molla Əsədullanın qoluna dəydi və Molla Əsədulla bərk hirsələndi, qolunun top dəyən yerini ovxalaya-ovxalaya üstümə qışqırdı:

– Ay tüllab! – dedi. – Gözün yoxdu sənün, mən boyda adamı görmürsən?

«Tüllab» bizim məhəllədə söyüş idi və əlbəttə, mən bilirəm ki, bu, biədəb bir söz deyil, çünki böyükklər də hirsələnəndə bizim yanımda bu sözü ağızlarından çıxarırdılar (və hər-gah biədəb söyüş olsaydı, Molla Əsədulla da bunu dilinə gə-tirməzdi!), amma bu sözün mənasının nə olduğunu bilmirdim.

Axşam atamdan soruşdum:

– «Tüllab» nə deməkdir?

Atam dedi:

– Sizim məhəllənin söyüşüdü də... – O qürbət hissi həmi-şə atamla bir yerdə olduğu üçün, illərdən bəri yaşadığı mə-

həlləyə də «sizin məhəllə» deyirdi (və bu mənim ürəyimi sı-xırdı, çünki mən istəyirdim ki, bizim məhəllə, eyni zamanda, atamın da məhəlləsi olsun). – Yenə nə eləmişən, kim söyüb səni?

Mən bir söz demədim və səhəri gün yenə də Balakərimin başına yığılanda soruşdum:

– Sən bilirsən «tüllab» nə deməkdir?

Balakərim mənim böyük təəccübümə və sevincimə səbəb olan gözəl sözlər dedi:

– «Tüllab» ərəb dilində «tələbə» deməkdir.

Bizim məhəllənin bütün uşaqları böyüyəndə şofer olmaq istəyirdi və əlbəttə, mən də çox istəyirdim ki, böyüyəndə Cə-fər kimi, Adil kimi, Əbdüləli kimi, Cəbrayıl kimi (sonralar Ağarəhim kimi) şofer olum, «polutorka» sürüm və o «polutor-ka» gəlib bizim dalanın qabağında dayansın, anam o «polutor-ka»nın şüşələrinin kənarına qotazlı krujevalar toxusun, amma Balakərim «tüllab» sözünün mənasını başa salandan sonra birdən-birə haçansa Qoca kimi tələbə olmağın sevinci mənim bütün içimə yayıldı və mən bir dəfə Qocanın mənim quraşdı-rıb danışdığım əhvalata qulaq asandan sonra dedi ki sözləri ya-dıma saldım: «– İbrahim-zad boş şeydi, Ələkbər, sən yazıçı olacaqsan, kitab yazacaqsan!...». O zaman Qocanın o sözləri mənim üçün o qədər qeyri-adi səsləndi, o qədər möcüzəli gö-ründü ki, mən heç bilmədim ki, bu sözlərə sevinim, ya nə elə-yim? Qocanın o sözlərindən sonra, birdən-birə mən Səttar Məsumu xatırladım, çünki Səttar Məsum da şair idi, yəni ya-zan adam idi və kiminsə haçansa məni də Səttar Məsum tə-ki satacağının xofu bir yumruq kimi mənim ürəyimi sıxdı...

Balakərim «tüllab» sözünün mənasını başa salandan son-ra isə mənim ürəyimdə heç bir xofdan əsər-ələmət yox idi; evimizdə üç-dörd kitab var idi, onları da lap balaca olanda cır-mışdım, səhifələrinin yarısı var idi, yarısı yox idi və mən evə gedib həmin yarımçıq kitabları salıq ilə anamın sandığına yığdım, çünki mən böyüyəcəkdim, tələbə olacaqdım, sonra yazıçı olacaqdım və o kitabların cırılmış, itmiş səhifələrini ye-nidən yazacaqdım...

Gözəl günlər var idi...

O kitablar lap bu yaxın vaxtlaracan mənim evimdə kitab

rəflərindən birində idi, amma o kitabların itmiş, cırılmış səhifələrini mən yenidən yazı bilməmişdim.

Bir gün həmin kitabları rəfdə görmədim və məlum oldu ki, uşaqlar onları lazımsız qəzet-jurnallarla bir yerdə makulaturaya verib.

Mən uşaqlara heç nə demədim.

Sözə nə ehtiyac var idi və söz nə edə bilərdi?

VII

Bizim əlimizə xırda pul keçən kimi, qaçıb Meyranqulu əmigi gedirdik ki, şingiləli saqqız ala, yaxud evdə bişmiş sümürtgən qırmızı xoruz konfeti ala, ya ortasına qurğuşun bağlanmış çilədi ala və Meyranqulu əmi də həmişə bizi deyinə-deyinə qarşılayırdı: «– Yenə gəldüz? Bilmirəm, vallah, əlövündən sizin hara qaçıb gizlənim?...». Elə bil kimsə Meyranqulu əmini məcbur eləyirdi ki, çilədi düzəltsin, xoruz bişirsin, bizə satsın (bu barədə Zibə xala yaxşı idi, həmişə üzgünlər idi, həmişə satdığı tumu tərifləyirdi: «– Əntiqə semiçkadı, peyğəmbər haqqı, lap alay! şeydi!.. Alın, nuş olsun!..» və Zibə xala, hətta bəzən pulumuz olmayanda da cibimizə yarım stəkan müftə tökürdü), amma biz Meyranqulu əminin beləcə deyingənliyinə öyrəşmişdik və şingiləli saqqızı alıb çeynəyirdik, yaxud qırmızı xoruz konfetini alıb sümürtməyirdik, ya da ki, bizim dalanın dibindəki xartut ağacının altına yığışib çilədi çiləyirdik.

Meyranqulu əmigin evinin çöl qapısı birbaşa küçəyə açılırdı (həyətləri yox idi) və yazda, yayda, payızda, qışın yağmursuz, küləksiz günlərində Meyranqulu əmi həmişə küçə qapılarının ağzında otururdu, özü düzəltdiyi balaca taxta kətilli də qabağına qoyurdu və xoruzlar da, çilədilər, şumaqədlər də, bir banka suyun içinə yığıldığı o şingilələr də səliqə ilə həmin taxta kətlin üstünə düzülürdü. Meyranqulu əmi deyinə-deyinə bizdən aldığı dəmir pula diqqətlə baxırdı (elə bil ki, biz onu aldadaçaqdıq, pul əvəzinə başqa şey verəcəkdik, ya da ki, özümüz yalançı pul düzələcəkdik...), sonra həmin pulu soyuq vaxtlar əynindəki sürüşsizin, isti vaxtlar isə qəhvəyi rəngli köynəyinin cibinə qoyurdu, istədiyimizi verirdi: şingilə

iki şahı, xoruz üç şahı, çilədi bir abbası, taxta şumaqədər beş şahı, dəmir şumaqədər altı şahı...

Meyranqulu əminin İbrahim adlı bir oğlu var idi və bütün məhəllə bilirdi ki, Meyranqulu əmi ona görə taxta yonub şumaqədər düzəldir, xoruz konfeti bişirir, səhərdən axşamacan çöl qapısının ağzında oturur ki, İbrahim yaxşı geyinsin və İbrahimin oturub söz qoşmaqdan savayı başqa bir qayğısı olmasın. Məsələn burasında idi ki, İbrahim şair idi və İbrahimin yazdığı iki misra məhəllənin cavanlarının dilinin əzbəri idi:

Göy yaxasını açanda ay göründü,
Sən yaxanı açanda günəş göründü!

Düzdü, Balakərim deyirdi ki, bu şəri İbrahim oğurlayıb, guya Ənuşirəvan padşah Ağ Dəvənin üstündə gedəndə çöldə çimən Fəxrəndə xanımı görmüşdü və bu şəri də onda demişdi, indi İbrahim də yalandan deyir ki, bu şəri mən yazmışam. Burası da deyirdilər ki, – əvvəllər, onda mən halə lap balaca uşaq olmuşam – Meyranqulu əmi altı qızdan sonra dünyaya gəlmiş İbrahimin şerlərini yığb Səttar Məsumə göstərib və guya Səttar Məsum da həmin şerlərin əvvəlini oxuyanda sonunu əzbər deyirmiş, çünki İbrahimin bu şerlərinin hamısı qabaqlar yaşamış başqa-başqa şairlərin imiş, amma hər halda İbrahim pul oğurlamırdı, paltar oğurlamırdı və İbrahimin şer oğurlamağının özü də elə hörmətli bir iş idi və belə deyirdilər ki, guya İbrahim bu şəri («Göy yaxasını açanda ay göründü, sən yaxanı açanda günəş göründü!») Şövkət üçün yazıb (ya oğurlayıb).

Meyranqulu əmi şingilə-saqqız, çilədi, bülbül qəfəsi, oxlov, taxta qaşiq və başqa bu kimi şeylər satmaqdan əlavə, qabaqlar həm də pulla, gizlicə iynə-tuş ilə məhəllə cavanlarının, başqa məhəllələrdən gələnlərin əllərinə, qollarına, sinələrinə döymə yazılar yazırdı, cürbəcür şəkillər çəkirdi; indi daha bu işlə məşğul olmurdu, çünki bir dəfə Xanım xala gəlib Meyranqulu əmini məhəllənin camaatı içində biabır eləmişdi və demişdi: «– Sən öləsən, Meyranqulu, atovun qəbirinə and olsun, əgər bir də görsəm, eşitsəm, bilsəm ki, bir adamın əlinə-qoluna yazı yazmışan, arvad şəkli çəkmisən, sən öləsən. Meyranqulu, sənün bogazundan yapışib aparıb milisə vermə-

səm, kişi qızı döyüləm!». Əlbəttə, Meyranqulu əmi bilirdi ki, Xanım xaladan nə desən çıxar və Xanım xalanın kişi əlləri kimi iri əllərinə baxıb bu qərara gəlmişdi ki, bir də bu işlə məşğul olmasın, xırdavatını satıb yeganə oğlu İbrahimi bəsləsin.

Deyərdilər ki, guya Xanım xala oğlanlarından hansınınsa bədənində yuxarısı arvad, aşağısı balıq olan bir şəkli görüb və ona görə də beləcə hirsələnib: o yarısı arvad, yarısı balıq şəklini bilmirdik, amma Cəfərin də, Adilin də, Əbdüləlinin də, Cəbrayılın da, Ağarəhimin də əllərinin üstündə anadan olduqları il yazılmışdı: Cəfərin əlinin üstündə 1915, Adilin əlinin üstündə 1917, Əbdüləlinin əlinin üstündə 1919, Cəbrayılın əlinin üstündə 1923, Ağarəhimin əlinin üstündə 1925 yazılmışdı, təkcə Qocanın əlinin üstündə heç nə yazılmamışdı. Düzü, deyirdilər ki, Qoca bədəninin harasına Ədilənin adını yazdırıb, amma bunu elə-belə deyirdilər, görün olmamışdı. Qoca, sürücü də deyildi, amma buna baxmayaraq mən Qocanı məhəllədə hamıdan artıq istəyirdim.

Bəzən bizim dalanın qabağında dalbadal dörd maşın düzlürdü: Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Cəbrayılın sürdükləri maşınlar; Ağarəhim onda hələ sürücülük məktəbində oxuyurdu və bəzən Ağarəhim də şagird maşınını sürüb dalanın qabağına gətirirdi və onda bizim dalanın qabağında dalbadal beş maşın dayanırdı. Belə vaxtlar hərdən Xanım xala günorta yeməyinə evə gəlmiş oğlanlarının xörəyini çəkib sonra özü küçəyə çıxırdı, dalbadal düzülmüş o maşınlara baxırdı və elə bil ki, o maşınlar da Xanım xalanın oğlanları idi.

Xanım xalanın əri hələ mən anadan olandan qabaq ölmüşdü, amma mənə elə gəlirdi ki, Xanım xalagil həmişə belə olublar; Xanım xala olub, bir də ki, Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl və Ağarəhim olub, daha heç kim olmayıb; mən Xanım xalagili başqa cür təsəvvür edə bilmirdim.

Adil də, Əbdüləli də, Cəbrayıl da «polutorka» sürürdü və o təptəzə «QAZ-AA»larla biz hamımız fəxr edirdik. Cəfər avtobus sürürdü və o «ZİS-16» da təptəzə idi və hərdən Cəfər bizi, məhəllənin uşaqlarını avtobusa mindirib yuxarı məhəllələrə sürəndə biz olurduq həyyanən ən xoşbəxt adamları və yuxarı məhəllə uşaqlarının düşəndə dolu baxışları bizim üstümüza

dikiləndə biz başımızı dik tuturduq, özümüzü bu gözəl avtobusun əsl sahibi bilirdik.

Qocanın isə maşını yox idi, çünki sürücü deyildi, amma buna baxmayaraq, mən Qocanı hamıdan çox istəyirdim və Qoca da mənimlə daha artıq mehriban idi və bir dəfə mənim quraşdırdığım bir əhvalata qulaq asandan sonra heç vaxt yadımdan çıxmıyacaq o sözləri dedi: «- İbrahim-zad boş şeydi, amma sən yazıçı olacaqsan, kitab yazacaqsan!...».

Sonralar «tüllab» sözünün də mənasını öyrəndim və Qocanın dediyi sözlər ilə «tüllab»ın mənası mənə o qədər təsir etmişdi ki, bəzən gecələr yerimə girəndən sonra yata bilmirdim, ürəyim bir həyəcanla, coşğunluqla dolurdu, mən, əlbəttə, yazıçılığın nə olduğunu əməlli-başlı bilmirdim, amma ürəyim gözəl bir həyəcanla dolu idi və yuxuya gedə bilmədiyim o gecələrdə mən öz gələcəyimlə də az qala Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Cəbrayılın maşınları kimi fəxr edirdim...

... Qədim bir filosof dünyanın müdrik və qəmgin sözlərindən birini deyib: hər şey keçib gedir...

...Bir dəfə Qoca mənə dedi:

- Sirkə getmək istəyirsən?

Mən qulaqlarıma inanmadım, çünki yeddiillik ömrümdə heç bir teatra, sirkə getməmişdim, təkcə kinoya getmişdim və Qocadan bu sözləri eşidəndə başa düşdüm ki, həyatımın böyük bir hadisəsi ərafəsindəyəm və nədənsə gözələrimin qabağında çürbəcür rənglər oynamağa başladı: qırmızı yaşıla qarışdı, yaşı göyə qarışdı, göy sarıya qarışdı, sarı narıncıya qarışdı... Mən bilirdim ki, bu, ərafəsində olduğum o sevincin, xoşbəxtliyin rəngidi və mən gecələr yerimə girib yatmadan əvvəl, atamın vərdiş etdiyim xorultusunun (atam evdə yatan da və xoruldamayanda mən yata bilmirdim, çünki atamın xorultusuna adət etmişdim) müşayiətilə bu rəngləri görürdüm, bu rənglər bir-birinə qarışırdı, parıldayırdı və onların qırmızı, yaşıl, göy, sarı, narıncı işıqlarında mənim bütün ürəyimə yayılan ilıq bir təbəssüm var idi; hərdən atamın xorultusu kəsirdi və mən diksinib o rənglər aləmindən çıxırdım, balaca otəgimizə, dördkünc miz ilə paltar dolabının arasında yerdən salınmış yorğan-döşəyimizin içinə qayıdırdım, amma sonra atam yenə xoruldamğa başlayırdı və mən də təzədən yavaş-yavaş

o rənglər aləminə gedirdim; mən nəşə bir bayram gözləyirdim, elə bir bayram ki, bu, balaca otağımızdan, gecələr də nöyüt pilətesinin iyini özündə saxlayan balaca mətbəximizdən, həyatımızdan, dalanımızdan, küçəmizdən uzaqlardadı, amma nə qədər uzaq olsa da, bir vaxt gəlib məni tapacaqdı...

... Mən indi də o uzaq uşaqlıq çağlarını yadıma salanda fikirləşirəm ki, sən bir işə bax, mən o bayramı həmin balaca otağımızdan, balaca mətbəximizdən, həyatımızdan, dalanımızdan, küçəmizdən, o qoşa tut ağacından, o körpə söyüddən uzaqlarda təsəvvür edirdim...

...Qoca dedi:

– Axsam səni sirkə aparacağam.

Mənə elə gəlirdi ki, gecələr yuxuya getməmişdən əvvəl içmə girdiyim o rənglər aləmi heç vaxt görmədiyim o sirkin rəngləridir.

Həmin gün anam da sirkə gedəcəyimə mənim qədər sevinirdi (çünki anam da ömründə sirkə olmamışdı...), günorta tələsik köynəyimi yuyub mətbəxdəki nöyüt pilətesinin üstündə qurutdu, ütülədi, şalvarımı da ütülədi, corablarımin dabanlarını səliqə ilə gözəyib sahmanə saldı, axşam cibimə iki abbası pul qoydu ki, sirkədə özümə konfet və limonad alım və biz Qoca ilə birlikdə sirkə yollandıq.

Biz yeddinci sırada oturmuşduq, tamaşa hələ başlamamışdı, adamlar iki-bir, üç-bir gəlib biletlərinə baxa-baxa yerlərini tapıb oturdular və mən bu adamların arasında olmağımla fəxr edirdim, mənim bütün içimdə heç vaxt istəmədiyim bir sevinc, coşğunluq var idi və mən çox istəyirdim ki, anam da indi burada olaydı, atam da indi burada olaydı və indi onların da ürəyində mənim ürəyimdəki kimi bir sevinc olaydı.

Mən ömrümdə bu boyda binada, bu qədər adamların arasında olmamışdım və sirkin günbəz kimi tavanı boyu asılmış cürbəcür kəndirlər, pillakənlər, pərdələr, işıqlar elə bil ki, məni Balakərimin danışdığı o sehrli aləmə aparıb çıxarmışdı: hər-dən mənə elə gəlirdi ki, bütün bunlar da həqiqət deyil, yuxudur, yaxud eşitdiyim və gözlərimin qarşısında canlandırıdığım bir aləmdir.

Düzdür, mən bu girdə, hündür, işıqlı yerdə bu qədər adamın arasında olmağımla fəxr edirdim, amma eyni zamanda

mən Qoca ilə də fəxr edirdim, yanımdan ötənlərin hərdən Qocaya, sonra mənə baxmaqları xoşuma gəlirdi, mən sevinirdim və sirkin meydanından gələn at iyi, taxta kəpəyinin iyi həmin sevinci tamam qeyri-adi edirdi.

Qoca bizim məhəlləmizdə birinci adam idi ki, institutda oxuyurdu və birinci adam idi ki, həkim olacaqdı; əlbəttə, Qoca maşın sürmürdü, gizlin-gizlin pəncərələrdən baxan məhəlləmizin qızlarının gözünün qabağında təptəzə «polutorka» ilə küçəmizdən keçib dalanın qabağında dayanmırdı, amma Qocanın qoltuğundakı o qalın-qalın kitablar da məhəlləmizin adamlarına (o cümlədən, gizlin-gizlin pəncərələrdən baxan o qızlara) Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Cəbrayılın (sonralar Ağarəhimin) maşınlarından az təsir etmirdi və analarımız bizə öyüd-nəsihət verəndə əsas etibarilə Qocanı misal çəkirdilər: «– Bax, görürsüz Qocanı? Siz də yaxşı oxuyun, kitabxanalarə gedin ki, Qoca kimi olasuz!». Hətta Muxtar da axşamlar qara «emadin»dən düşüb evinə gəlirdi vaxtlar, ya da ki, səhərlər evindən çıxıb qara «emadin»ə mindiyi zamanlar küçədə Qocanı görsəydi salam verirdi.

Həmin axşam mən özümlə və Qoca ilə fəxr edə-ədə, sirkin girdə meydanından gələn at iyini, taxta kəpəyinin iyini dünyanın ən sehrli iyi kimi içimə çəke-çəke tamaşanın başlanmağını gözləyirdim (əslində mənim üçün tamaşa sirkin binasına girdiyim dəqiqədən başlamışdı!) və bu vaxt birdən-birə Ədiləni gördüm. Ədilə yanımdakı bir qız ilə biletlərinə baxa-baxa gəlib bizdən bir az kənarda və aşağıda, üçüncü sırada dayandı və yerində oturmazdan əvvəl gözləri ilə yuxarı cərgələri axtardı, bizi görən kimi tez gözlərini çəkdi və rəfiqəsi ilə yanaşı oturdu.

Mən Ədiləni Qocaya göstərmək istədim, mənə elə gəlirdi ki, səhərdən bəri bütün içimi doldurmuş həmin sevinc və fərəh hissi Qocanı da beləcə əlinə alıb və mən Qocanın o sevincini, o fərəhini daha da artırmaq istədim, amma... Ədiləni göstərməyimə ehtiyac yox idi, Qoca Ədiləni görmüşdü və indi də Ədiləyə tərəf baxırdı.

Mən birdən-birə çox pərt oldum və özümü güclə saxladım ki, ağlamayım, çünki bir-cə anın içində mən başa düşdüm ki, Qoca məni istədiyinə görə sirkə gəlməmişik, ona görə bura

gəlmişik ki, Ədilə də bura gələcəkdi və Qoca məni ona görə bura gətirmişdi ki, mən balaca idim, heç nə başa düşməyəcəkdim və başqaları da heç nə başa düşməyəcəkdilər.

Bayaqkı sevincdən, fərəhdən heç nə qalmadı, o gözəl at iyini, taxta kəpəyinin iyini də daha hiss etmədim və durub ağlaya-ağlaya içi adamla dolu bu böyük, girdə binadan qaçıb getmək istədim. Bəlkə də durub qaçaçaqdım, amma Qoca gözlərini Ədilədən çəkib mənə baxdı, gülümsədi, Qocanın ağappaq dişlərini gördüm və qorxdum ki, birdən Qoca da ölər və bu hiss məni ağlamağa, durub qaçmağa qoymadı.

Məsələ bunda idi ki, bir müddət bundan əvvəl, yazın ortalarında Xanım xala həmişəki kimi, yenə də başını şüşəbənddən çıxarıb məni çağırırdı: «— Ələkbər, ay Ələkbər! Yenə bu iynə şoqəribi saplaya bilmirəm!..» (Xanım xala bu cür şikayətləri, ancaq mənə eləyirdi.) Mən qaça-qaça Xanım xalagilə qalxdım və bir yığın köynəyi, corabı qabağına töküb səliqə-sahmana salan Xanım xaladan iynəni aldım, sapı iynənin gözündən keçirdim və yenə də dalana qaçıb oynamaq istədim, amma bu vaxt gözüm şüşəbəndin bir küncünə qoyulmuş yazı masasına sataşdı. Bu yazı masası Qocanın idi və bizim məhəlləmizdəki evlərdə yeganə yazı masası idi (çünki heç kimə lazım deyildi), həmişə də üstündə cürbəcür kitablar, kağızlar, qələmlər olurdu, amma bu dəfə həmin yazı masasının üstündə iri və ağappaq sümüklər var idi. Mən özümü saxlaya bilməyib Xanım xaladan soruşdum ki, bu nə sümüklərdir belə və Xanım xala da cavab verdi ki, adam sümükləridir. Mənə elə gəlirdi ki, Xanım xalanı yaxşı başa düşmədim və təzədən soruşdum ki, bu böyük sümüklər nə sümükləridir belə və Xanım xala təzədən cavab verdi ki, adam sümükləridir, sonra da dedi ki, Qoca bu sümükləri gətirib gecələr dərs öyrənir. Dəhşət məni basdı və ayaqlarım titrəyə-titrəyə Xanım xalagildən çıxıb gedəndən sonra bir neçə gün həmin qorxunu, xofu özümə gəzdirdim. Bu barədə heç kimə heç nə demədim, çünki Qocanı çox istəyirdim və istəmirdim ki, uşaqlar Qoca haqqında pis fikrə düşsün, amma özüm Qocanı görəndə ürkdümdü, yazı masasının üstündəki o iri adam sümüklərinin ağartısı gözlərimin qabağından keçib getmirdi; beləcə günlər keçdi və Qocanın təbəssümü həmişəki kimi o qədər mülayim və

ılıq idi ki, o ağappaq adam sümüklərinin soyugunu yavaş-yavaş mənim ürəyimdən çıxarıb apardı.

İndi də Qoca gülümsəyəndə və mən Qocanın ağappaq dişlərini görəndə o iri adam sümükləri birdən-birə yadıma düşdü və mən qorxdum ki, Qoca da ölər...

Qoca qulağıma pıçıldadı:

— Biz səniyə dostuq da, hə?

Mən başımı tərpətdim.

Qoca yenə qulağıma pıçıldadı:

— Dilimiz bir, sirrimiz bir, hə?

Mən başımı bir də tərpətdim, Qocanın sözlərini təsdiq elədim.

Tamaşa başladı, amma mən bütün fikrimi toplayıb ömrümdə birinci dəfə gördüyüm o sirk tamaşasına baxa bilmirdim, çünki o iri adam sümükləri gözlərimin qabağından çəkilib getmirdi və mən istəmirdim ki, nə vaxtsa, Qoca da ölsün və Qocanın da sümükləri kiminsə yazı masasının üstündə beləcə ağarsın: sonra mən Ədiləyə baxdım: üzünün bir tərəfi görünürdü və Ədilə diqqətlə sirkın meydançasına baxırdı, amma mən hiss edirdim ki, bütün fikri-zikri bizim yanımızda, daha doğrusu, Qocanın yanındadır. Həmin anlarda Qoca ilə Ədilənin beləcə gizli baxışları, aralarındakı bu gizli ünsiyyət, nədənsə Ağ Dəvəni yadıma saldı və mənə elə gəlirdi ki, Ağ Dəvə bu gizli baxışların, gizli ünsiyyətin ucundan tutub yavaş-yavaş gələcək və Ədiləgilin qapısının ağzında yatacaq. Yenə də Ədiləyə baxdım, ağıma gələn bu fikirlərdən qorxdum və bayaqkı o pərtliyimi yadımdan çıxartdım, çünki mən Ədilənin də ölməyini istəmirdim.

Mən həmişə hamıdan — uşaqlardan da, anamdan da, bizə gələn başqa arvadlardan da eşitmişdim ki, Ədilə məhəlləmizin ən gözəl qızıdır və həyatımın həmin sirk günü yeddinci sıradan üçüncü sırada oturmuş Ədiləyə baxa-baxa anamdan, uşaqlardan, arvadlardan eşitdiklərimi indi özüm başa düşməyə başlayırdım, görməyə başlayırdım və ən qəribəsi bu idi ki, get-gedə Ədilənin qara gözləri, ağ sifəti, tez-tez qalxıb enən dolu sinəsi mənə dogma gəlirdi, mən Ədilənin bütün bədəninə bir dogmalığ, məhrəmlik hiss edirdim. Ədilənin o uzun, o qalın, o xurmayı, qoşa hörükləri arxadan dizlərinin qatına-

can uzanırdı və bizdən yuxarı məhəllələrin cavanları uzaqdan-uzaga Ədiləyə tamaşa eləyə-eləyə ona «Saçlı qız» – deyirdilər, hətta öz aralarında bizim məhəlləyə də «Saçlı qızın məhəlləsi» deyirdilər.

Agac kəpəyi döşənmiş sirk meydançasında canbazlar atılıb-düşürdü, həyatımda ilk dəfə gördüyüm, par-par alışıbyanan paltar geymiş artistlər əllərində cürbəcür fiqurlar oynadırdı, mən isə Ədiləyə baxırdım və fikirləşirdim ki, Xanım xalanın nə üçün bu gözəl qızı, bu cür hörüklü, bu cür xurmayı saçlı qızı görməyə gözü yoxdur?

Əlbəttə, mən anamla bir yerdə hamama, dükana gedəndə, ya arvadlar bizə yığışanda söhbətlərindən bilirdim ki, Xanım xalanın nə vaxtsa Abuzər adında bir qardaşı olub və həmin Abuzər Ədilənin anası Fatma xalaya aşiq olub, amma Fatma xala Abuzəri bəyənməyib, papaqçı Əbülfətə, yəni Ədilənin atasına ərə gedib. Səfurə xala hamamda anamın belini kisələyə-kisələyə deyirdi: «– Qaragün Fatma, guya ki, bir ağ günə çıxıb, Abuzəri bəyənməyib, papaqçı Əbülfətə ərə gedib... Əbülfət yazıq da neynəsən? Gecə-gündüz papaq tikib o qaragün qızları dolandırır də...».

Fatma xala ilə Əbülfət əminin Ədilədən başqa dörd qızı var idi, dördü də ərddə idi, amma birinin əri adam bıçaqlamışdı və həbsxanada yatırdı, o birisinin əri neçə il idi ki, xəstələnib yorğan-döşəyə düşmüşdü, o biri iki qızın da dolanışacağı, güzəranı yaxşı deyildi və bu qızların hamısı bir dəstə uşaqları ilə bərabər, papaqçı Əbülfətin əlinə baxırıdılar. Ədilə kiçiyi idi, hələ ərə getməmişdi və Səfurə xala hamamda anamın belini kisələyə-kisələyə deyirdi: «– Allaha and olsun, mən Səfurəni kisələyə-kisələyə deyirdi: onu görüm yanmasın, qız xeylağı görməmişəm!.. Ağıl deysirsən, bunda... Həya deysirsən, bunda!.. Xanımın o doxtur oğluynan da ki, Leyli-Məcnundurlar!..» Mis parçla ləyəndən isti su götürüb öz başına tökə-tökə bədəninin sabununu yuyan Firuzə xala deyirdi: «– Ağaz, bilmirsiz bəyəm ki, Xanımda dəvə kini var?.. Qoyar bəyəm ki, ya oğlu gedib Fatmanın qızını gəlin gətirə evə?.. Xanım döyül o, kölgəsidil!..». Məşədixanım xala ləyənə su dolduradoldura deyirdi: «– Dedilər ki, ay Məcnun, ay başına dönək sənə, bu Leyli qap-qara kifirin biridi, nə görmüsən bunda ki,

aşiq olmusan buna? Məcnun bilirsüz nə cavab verdi, ağaz? Məcnun dedi ki, siz Leyliyə mənəm gözümmənə baxın!.. Abuzər boylu-buxunluydu, Allah Qocanın canını salamat eləsin, elə Qoca kimi şəkil bir oğlanıydı, nolar, ancaq Fatma qaragünün gözü Əbülfəti seçdi, Abuzəri seçmədi də, çünki bu qaragün başı küllü Fatma Əbülfətə baxdı Məcnunun gözüynən... Olan oldu, keçən keçdi də, ağaz, Xanım day nə istəyir bu biçərə uşaqdan? Bax, mən ölü, siz diri, görərsiz, Xanımın oğlanlarına kim gəlsə, vay halına!.. Ağaz, Xanımda cəllad ürəyi var!..». Məşədixanım xala həmişəki kimi, açıq-aşkar ağ elədi və bu dəfə də anam Səfurə xalanın belini kisələyə-kisələyə dedi: «– Ağaz, vallah, Xanım xaladan ürəyiyumşaq adam yoxdu!.. Tanımırsız siz onu...». O zaman mən kök və saçı tamam tökülmüş papaqçı Əbülfət əmini gözlerimin qabığına gətirib sidq-ürəkdən təəcüb edirdim ki, Əbülfət əmiyə Məcnun kimi necə baxmaq olar?

Xanım xalanın özü arvadların yanında olanda, əlbəttə, nə Səfurə xala, nə Firuzə xala, nə də xüsusən Məşədixanım xala belə söhbətlər eləmirdi, hətta Xanım xala özü olmayanda da belə söhbətlər eləyən arvadlar hərdən bir qayıpa tərəf baxırdılar ki, birdən Xanım xala içəri girər...

Abuzər çoxdan vəram olub ölmüşdü və mən onun təkcə şəklini görmüşdüm, amma onun şəklini gördüyüm o gün həmişəlik yaddaşımda qalmışdı, çünki həmin gün Xanım xalanın da gözələrində iki gilə yaş görmüşdüm... Mən məhəlləmizdəki arvadların hamısını aqlamağını görmüşdüm, çünki bizim məhəllənin arvadlarının gözünün yaşı əllərində olurdu (anam kimi) və bəd bir xəbər eşidəndə o saat kövrəlirdilər, ağlayırdılar; təkcə Xanım xalanın aqlamağını görməmişdim, amma həmin gün atam Rostovdan duzlu balıqlar gətirmişdi və həmin balıqlar anamın çox xoşuna gəlmişdi; «– Ağzın dada gəlsin, ay Ağakərim, başıva dönüm sənə, elə bil lap xalis Ənzəli balığıdır!» və o balıqlar o qədər anamın xoşuna gəlmişdi ki, birini mənə verib Xanım xalagilə pay göndərmişdi, mən də taxta pilləkənlərlə ikinci mərtəbəyə qalxıb Xanım xalagilin şüşəbəndindən keçib otaqlarına girdim. Abuzərin şəklini də otağın divarlarından asılmış gördüm. Həmişə, ancaq şüşəbəndə gəlirdiyimə görə (Xanım xala demək olar ki, həmişə şüşəbənddə otu-

rudu, mən də, ancaq şüşəbənddə olurdum, amma həmin gün otaqda idi), bu şəkli birinci dəfə idi ki, görürdüm və əvvəlcə elə bildim ki, Qocadı: «– Qocadı?» və Xanım xalanın da göz-lərindən süzülüb yanağı ilə axan o iki gilə göz yaşını da on-da gördüm: «– Yox, dayısıdı, nakam Abuzərdi, vərəmlədi öldü, torpağı sanı yaşasın, Qoca çox oxşayır ona...». Xanım xala nə papaqçı Əbülfətə, nə Fatma xalaya, nə də qızlarına salam verirdi və hamı bilirdi ki, Xanım xalanın bu adamları görməyə gözü yoxdur. Yazıq Fatma xala həmişə gözde-qulaqda olurdu, qorxa-qorxa hamama gedirdi ki, birdən Xanım xala or-da olar, arvadlarla bir yerə yığışa bilmirdi ki, birdən Xanım xala gələr və bizim məhəlləmiz də beləcə səksəkə içində ya-sayırdı.

Ədilə gözələrini sirkin girdə meydançasına zilləmişdi, am-ma mən hiss edirdim ki, bütün fikri-zikri bizim yanımızda, yə-ni Qocanın yanındadı. Məhəllədə hamı bilirdi ki, Qoca ilə Ədi-lə bir-birini istəyirlər və bu söhbət mənim və yoldaşlarımın da maraqla qulaq asdığımız və məhəlləmizin gizli sirlərindən biri kimi bir-birimizə danışdığımız əhvalat idi. Düzdür, saatsaz Gülağa ilə arvadı Sona da (mənim anamın adası) bizim mə-həllədə yaşayırdı və məhəllədə camaatın gözü qabağında, kişilərin yanında, hətta Əliabbas kişinin yanında qol-qola ge-dirdilər, amma buna daha hamı öyrəşmişdi, özü də nə Güla-ğa, nə də Sona məhəllənin işlərinə qarışmazdı, heç kimlə əla-qələri yox idi, həmişə bir yerdə olurdular, bir-birlərindən ay-ırılmırdılar, amma Qoca ilə Ədilənin bir-birlərini istəmələri başqa əhvalat idi (burada bir gizlinlik var idi, Xanım xalanın kini, ədəvəti var idi!) və bizə elə gəlirdi ki, bu əhvalatda, yə-ni Ədilə ilə Qocanın bu cür gizlin-gizlin bir-birlərini istəməklə-ri ilə Balakərimin danışdığı o sehrli əhvalatlar arasında bir ya-xınlıq var, amma hərdən axşamlar Balakərimin başına yığı-şanda və bu barədə söz düşəndə Balakərim başqa şey deyir-di: «– Bu Romo ilə Cületin əhvalatıdır. Onları da ataları, ana-ları qoymadı ki, bir-birinə qismət olsun, ikisi də öldü. Sonra ataları da, anaları da peşiman oldu əməllərindən, nöşün ki, çox böyük səhv eləmişdilər, amma sonradan atılan daş topu-ğa dəyər, yəni ki, sonrakı peşimançılıq fayda verməz...».

Düzdür, həmin sirk günü mən pərt olmuşdum, amma

mən Ədiləyə baxırdım, sirkin tavanından asılmış cürbəcür işıqların altında parıldayan o qalın xurmayı hörüklərinə baxır-dım, hərdən lap yavaşcadan qolumu yanımda oturmuş Qoca-nın qoluna toxundururdum və bütün ürəyimlə, bütün zəhnim-lə istəmirdim ki, onlar ölsün.

Mənim ürəyimdə səbəbini bilmədiyim bir nigarançılıq var idi, gözələrini Ədilədən çəkib sirkin meydançasına baxırdım, amma özümdən asılı olmadan təzədən Ədiləyə baxırdım; o nigarançılıqdan başqa da mənim ürəyimdə qərribə hisslər əmə-lə gəlmişdi, amma mən həmin hisslərdən baş açə bilmirdim, bilmirdim ki, mən sevinirəm, yoxsa kədərlənirəm və bu za-man Qoca yenə də qulağıma pıçıldadı:

– Dostuq da biz! Dilimiz bir, sirrimiz bir, hə?

Mən başımı tərpətdim, Qocanın sözlərini təsdiq etdim.

Qoca pencəyinin döş cibindən üçkünc büküdü bir kağız çıxartdı, mənə verdi və həmin pıçiltı ilə:

– Verərsən ona, – dedi. – İndi fasilə olacaq...

Mən o üçkünc məktubu əlimdə tutmuşdum və mənə elə gəlirdi ki, həmin məktubdan bədənimə bir nəvaziş, bir müla-yimlik yayılır, həmin nəvaziş, həmin mülayimlik bayaqkı pərtliyi, incikliyi yuyub aparır və mən yenə də, bu böyük, bu işıqlı zalda, bu qədər adamlarla bir yerdə olduğuma görə, Qo-ca ilə yanaşı oturduğuma görə və hətta Ədilənin də burada olduğuna görə, daha doğrusu, Ədilənin də əvvəlcədən Qoca ilə sözləşib bura gəldiyinə görə sevinməyə başlayırdım: əlim-də tutduğum o üçkünc məktub elə bil ki, mənə də Qoca ilə Ədilənin münasibətlərinə bağlanmışdı, birləşdirmişdi. elə bil ki, biz üçümüz də eyni sirrin içində idik və mən özümü Balakə-rimin danışdığı o sirli əhvalatların qəhrəmanlarından biri kimi hiss edirdim.

Fasilə başladı və Ədilə yanındakı qız ilə birlikdə ayaga qal-xıb zaldan çıxdı. Ədilə bizə tərəf baxmadı, amma mən hiss et-dim ki, güclə özünü saxladı ki, bizə tərəf baxmasın və mənim Ədiləyə yazığım gəldi, hətta gördüm ki, gözələrim dolur.

Qoca təəccüblə mənə baxdı:

– Nə olub?

Mən tələsik:

– Heç nə... – dedim və gülümsədim; sirkin işığı gözləri mi tutmuş o yaş tor içində daha artıq parıldadı.

Qoca soruşdu:

– Verirsən məktubu?

Mən:

– Hə, – dedim və ayaga qalxıb Ədiləgilin ardınca zaldan çıxdım.

Əlbəttə, Ədilə ilə Qoca bu qədər camaatın gözü qabağında görüşə bilməzdilər, dayanıb danışa bilməzdilər, çünki Ədilə Qocanın nişanlısı deyildi və tanıyan olsaydı, bilən olsaydı, nə deyərdi?

Foye adamla dolu idi və mən əlimdə tutduğum o üçkünc məktubla birlikdə bu yad adamların arasında dolaşib Ədiləni axtardım və yavaş-yavaş daha da artan bir nigarənciliklə fikirləşirdim ki, birdən fasilə qurtarana kimi Ədiləni tapa bilmərəm və bu məktubu Ədiləyə verə bilmərəm; əlbəttə, mən o üçkünc məktubun içində nə yazıldığını bilmirdim, amma bilirəm ki, bu, gözəl məktubdu və bu gözəl məktubu mütləq Ədiləyə çatdırmaq lazımdır.

– Ələkbər!.. Ələkbər!..

Mən bu tanınmaz-bilinməz adamların arasında birdən-birə beləcə öz adımla eşidəndə, əvvəlcə təəccüb içində donub qaldım, sonra rəfiqəsi ilə bir yerdə bufetin yanında dayanmış Ədiləni gördüm.

Əlbəttə, Ədilə mənə tanıyırdı, bilirdi ki, məhəllə uşağıyam, amma heç vaxt mənə çağırmamışdı, mənəmlə danışmamışdı və doğrusu, Ədilənin mənə adımla çağırması, mənim adımla bilməsi ürəyimə elə bir fərəh gətirdi ki, bayaqkı fərəh hissi, qürur bunun yanında bir heç idi.

– Ələkbər!..

Mən onlara yaxınlaşdım – bilmirəni niyə, amma ürəyim şiddətlə döyünməyə başladı, dilim qurudu, bilmədim ki, nə edim? Nə deyim? Amma Ədilə də, yanındakı qız da mənə yox, əlimdə tutduğum o üçkünc məktuba baxırdı, sonra Ədilə soruşdu:

– Necəsən, Ələkbər?

Ədilənin səsi elə yumşaq, elə mülayim idi ki, bu səsdə elə bir nəvaziş, məhrəmlik var idi ki, mənə elə gəldi ki, bu səs də

əslində Ədilənin, yəni mənim qarşımda dayanmış bu qızın, bu doğurcu adamın yox, o sirli əhvalatlardan gələn bir səsdir.

Bütün gücümü topladım ki, səsim titrəməsin və dedim:

– Yaxşıyam...

Araya sükut çökdü.

Yanımdan ötən, foyədə gəzişən adamlar hərdən maraqla, bəzən, hətta heyratla Ədilənin o xurmayı, o qalın və uzun qoşa hörüyünə baxırdı və mən bu adamların, xüsusən, cavan oğlanların gözlərindəki o ifadəyə görə də Ədiləylə, Qocayla, onların arasındakı münasibətlə və mənim həmin münasibətin içində olmağımla öyünürdüm, amma həyəcanım keçib getmirdi, ürəyim eləcə döyünürdü, ağzım eləcə qupquru idi.

Mən bilmirdim ki, o üçkünc məktubu bu qızın yanında Ədiləyə verim, yoxsa yox? Deyim ki, bu məktub Qocadandır, yoxsa yox? Ədilə yavaş-yavaş qızarırdı və yəqin o uzaq yaz axşamı sirkdə bufetin yanında Ədilə də bilmirdi ki, nə desin, həmin balaca Ələkbərdən o üçkünc məktubu özü alsın, yoxsa gözləsin? Ədilənin yanındakı qız mənə baxıb gülümsəyirdi və birdən dedi:

– Ələkbər, Ədiləylə mən bacılıq, bir-birimizdən sirrimiz yoxdu...

Ədilə də tez dedi:

– Hə, Tamarayla bacılıq biz, sirrimiz yoxdu bir-birimizdən...

VIII

Bir dəfə bazardan nar alırdım, məndən irəlində yaşlı bir qadın da nar alırdı və barmaqları ilə narın bərkliyini-boşluğunu yoxlaya-yoxlaya bir-bir seçib tərəziyə yığırdı. İri «aerodrom» papağını gözlərinin üstünə cən sallamış narsatan oğlan etiraz edirdi:

– Belə olmaz axı, ay bacı!.. Sən seçib yığırsan hamısını özünə, bəs yerdə qalanını kim alacaq?

Yaşlı qadın:

– Xəstəm var... – deyirdi. – Qoy bir az fərlə nar olsun...

– Onda kilosunu üç manatdan götür!..

– Özün dedin ki, kilosunu iki manat əlli qəpiyədir.

– Axı, mən demədim ki, ay bacı, seçəsən bir-bir...

Sazaqlı bir qış günündə idi və mən əynindəki tünd göy, nim-

daş paltosuna sığışmayan bu kök qadına, bu kök qadının qırış düşmüş sifətinə, elə bil ki, rəngini itirmiş sulu gözlərinə, tünd göy şlyapasının altından çıxmış ağ saçlarına, bir-bir nar seçən barmaqlarındakı səhər-axşam mətbəxdə keçən günlərdən xəbər verən nazik bıçaq izlərinə baxa-baxa birdən-birə onu tanıdım. O yaşlı qadınla o uzun-uzun illər bundan əvvəl cəmi bir dəfə sirkdə və bir dəfə də qəbiristanlıqda gördüyüm Tamara arasında heç bir oxşarlıq yox idi, amma mən həmin sazaqlı qış günü bazarda onu görən kimi tanıdım.

O kök, o yaşlı qadın bazarda bir-bir nar seçirdi və mən güclə özümü saxlayırdım ki, onun o mətbəxli əllərini əllərimin arasına almayım, soruşmayım ki, necə oldu o təbəssüm, o gülüş, soruşmayım ki, o uzaq yaz axşamı, sirkdə, bufetin yanında sizinlə üzbəüz dayanmış o balaca Ələkbəri xatırlayırsınız mı? Narsatan oğlan elə hey deyirdi:

– Belə olmaz, bacı, vallah, belə olmaz! Sən seçdin qurtar-dın bu nari!..

Yaşlı qadın:

– Xəstəm var, ay qardaş, – deyirdi. – Yoxsa seçməz-dim...

– Onda üç manat verəcəksən!

– Niyə? Özün dedin ki, iki manat əlli qəpiyədir!..

Narsatan oğlan isə elə dediyini deyirdi:

– Mən demədim ki, seçsən bir-bir?.. Hərənin bir dərdi-səri var də, bacı, sən seçib yığırsan hamısını, bəs, yerdə qalanını kim alacaq?

– Mən alaram, – dedim. – Yerdə qalanını mənə satarsan.

Yaşlı qadın çönüb baxdı və əlbəttə, mənə tanımadı, amma sulu gözlərində bir minnətdarlıq var idi:

– Məsələ pulda deyil, – dedi. – Doğrudan xəstəm var, is-təyirəm ki, yaxşı nar olsun.

– Başa düşürəm, – dedim.

Sonra aldığı həmin bir kilo nari çox illərin bazarlığını elə-miş meşin zənbilinə yığdı, narın pulunu verdi və çıxıb getdi.

O yaşlı, kök qadının – Tamaranın sulu gözlərindəki o ani minnətdarlıq həmin sazaqlı qış günü mənim ürəyimi daha artıq sıxdı.

Həmin yaz axşamı sirkdə, bufetin yanında dayanıb əlim-də tutduğum o üçkənc məktubu Ədiləyə uzatdım və Ədilə cəld həmin məktubu alıb nazik redikülünü açdı, məktubu redikülə qoydu və Tamara da elə diqqətlə o redikülə baxdı ki, elə bil Qocanın məktubunu elə rediküldən oxumaq istəyirdi; sonra Ədilə redikülündən başqa bir üçkənc məktub çıxartdı, iki dənə şokolad konfet çıxartdı və əvvəlcə o şokolad konfet-ləri mənə verdi:

– Ala, Ələkbər, sənin üçündü bunlar...

Mən Ədilənin əlindəki o iki şokolad konfetə baxırdım, o konfetlər şax-şax kağıza bükülmüşdü, o şax-şax kağızların üstündə qıpqırmızı lalə şəkilləri çəkilmişdi və mən bilmirdim ki, bu konfetləri götürürəm, yoxsa yox? Amma sonralar mən Ədilənin əlindəki o iki şokolad konfet barədə fikirləşəndə gözlərimin qabığına həmin konfetlər yox, həmin konfetlər bükülmüş o şax-şax kağızlar, o qıpqırmızı lələlər yox, Ədilənin o gözəl, o mehriban əli gəlirdi və hər dəfə də mən istəyirdim ki, o gözəl, o mehriban əl mənim saçlarımı sıgallasın, üzumdə gəz-sin; bu hiss, bu arzu həmişə də, elə bil, özü ilə bir kövrəklik gətirirdi. Yəqin ona görə ki, o əldə həmin gözəlliklə, mehri-banılıqla bərabər, nəşə bir həzinlik də var idi.

Ədilə yumşaq səsi ilə:

– Götür, Ələkbər, – dedi. – Qoy ağzın şirin olsun.. Heç olmasa sənin ürəyin şad olsun, Ələkbər...

Bu sözlərdən sonra, mən o iki şokolad konfeti götürdüm; sonra Ədilə məktubu mənə uzatdı:

– Bunu da ver ONA, Ələkbər...

Mən bu təzə məktubu da Ədilədən aldım və birdən-birə fikirləşdim ki, nə gözəl olardı, Ədilə bu məktubu mənə yazmış olaydı və birdən-birə ağıma gələn bu fikir mənə diksindirdi, sonra mən belə fikirləşdiyim üçün öz ürəyimdə Qocadan xə-calet çəkdim.

Ədilə ilə üzbəüz dayanmışdım. Ədilənin verdiyi məktub mənim əlimdə idi, mən getməliydim, həmin məktubu Qocaya verməli idim, amma çevrilib çıxıb gedə bilmirdim: bəlkə utanırdım? Bəlkə həyəcədən idi, təəssüratların çoxluğundan idi? Bilmirəm, mən başımı aşağı dikmişdim, yalnız Ədilənin

ayaqlarını və bir də ki, o uzun, qalın, o xurmayı hörüklərin uclarını görürdüm; sonra Şövkət yadıma düşdü. Əlbəttə, mən başa düşürdüm ki, Ədilə ilə Şövkət başqa-başqa adamlardır, amma indi hiss edirdim ki, Ədilədə də Şövkətdə olan nəşə var, bu «nəşə»nin nə olduğunu bilmirdim, amma hamı Şövkətdən pis sözlər danışdı və mən Ədilə ilə üzbəüz dayanıb başımı aşağı dikdiyim o dəqiqələrdə istəmirdim ki, həmin «nəşə» Ədilədə də olsun.

Qoca öz yerində oturmuşdu və mən gedib Ədilənin verdiyi məktubu Qocaya uzatdım, Qoca da Ədilə kimi məktubu tez məndən aldı, amma cibinə qoymadı, elə o dəqiqə də açib oxumağa başladı.

Onda 1941-ci ilin yazı idi və mən hələ yalnız payızda birinci sinifə gedəcəkdim, amma mən özüm hərfləri çoxdan öyrənmişdim, sərbəst oxuyurdum. Qoca, Ədilənin məktub yazdığı o dama-dama dəftər kağızını gözlərinin qabağında tutub oxuyurdu və mən də bütün diqqətimi toplayıb kağızın o biri üzünü, yəni arxasını, mənim gözlərimin qabağındakı hissəsini oxumağa başladım və yalnız dörd misralıq bir bəndi höccələyə-höccələyə oxumağa macal tapdım və o dörd misralıq bənd həmişəlik mənim yadımda qaldı:

Məktub, səni ad eytlərəm,
Poçta əmanət eytlərəm.
Gedib Qocaya çatmasan,
Bil ki, qiyamət eytlərəm.

Əlbəttə, mən çox istəyirdim ki, oradakı «poçta» sözünün əvəzində mənim adım olaydı, çünki bu məktubu Ədilə poçta-ya əmanət eləməmişdi, mənə əmanət eləmişdi, amma hər halda o dörd misrada mənim adım olmasa da, mənə elə gəlirdi ki, o dörd misrada yazılanlar mənə də nəşə gözəl sözlər deyir, mən də bu yazışmanın iştirakçısı idim, bu gizli məhəbbətdən mənim də nəşə bir əmanətim var idi.

Sonra Qoca həmin dama-dama məktəbli dəftərinin o biri üzünü çevirdi ki, məktubun ardını oxusun və mən yenə də başımı qabağa əyib, bütün diqqətimi toplayıb bu dəfə Ədilənin məktubunun əvvəlini höccələməyə başladım:

Sevimli məktub

Sənə... göydə qa... qanad çalan azad... quşlardan da... ar... ar... artıq bir xoşbəxtlik... arzulayıram, əzizim... Bu ar... ar... arzudan sonra, ürəyimin... ən... dərin gu... guşəsin-də bəslədiyim... qızılgül ətirli... salamımı sənə təq... təq... təq-dim edirəm...

Bundan sonrasını oxumağa macal tapmadım, çünki Qoca ehtiyatla məktubu qatlayıb pencəyinin döş cibinə qoydu və biz sirkin meydançasına tamaşa eləməyə başladıq.

Fasilə qurtarmışdı, meydançada tamaşanın ikinci hissəsi başlamışdı və Ədilə ilə Qocanın məktublaşmasından sonra, o gözəl «Sevimli məktub» sözündən, bu sözün altından səliqə ilə çəkilmiş dalgavarı qırmızı xətdən sonra, o cümlələrdən sonra mənim ürəyimin o işıqlı sirk sevinci yenə də qayıdıb gəlmişdi, əvvəlkindən də güclü, coşğun gəlmişdi və mən tamam qayğısız, tamam bir yüngüllük içində gülə-gülə meydançaya baxırdım, Qoca da gülə-gülə meydançaya baxırdı. Ədilə də gülə-gülə meydançaya baxırdı; mənə elə gəlirdi ki, meydançadan gələn o taxta kəpəyinin iyinə, o at iyinə qızılgül ətri də qarşıb, mən özümdə bir quş azadlığı hiss edirdim. «Sevimli məktub» sözünün altından çəkilmiş o dalgavarı xəttin qırmızısı mənim gözlərimdə bütün sirki sevinc rənginə bürümüşdü və mən, əlbəttə, xoşbəxt idim.

Meydançada iki təlxək bir-biri ilə bərkdən söhbət edirdi; birinin yekə və qırmızı burnu var idi, o birinin şalvarı dizinə-cən idi, böyük və dama-dama pencəyi var idi, özü də tamam kürən idi.

Qırmızıburun Kürənə dedi:

– Sağlıqla qalın, əziz dost!.. Mən daha gedirəm...

– Gedirsiniz?

– Hə. Sirkdən həmişəlik gedirəm. Əlvida!

– Hələlik. Görüşənədək!

– Biz daha görüşməyəcəyik!

– Niyə?

– Necə niyə? Mən sirkdən həmişəlik gedirəm!

– Sirkdən heç hara gedə bilməyəcəksiniz!

– Niyə?

– Ona görə ki, bütün dünya sirkdir! Hara getsəniz, yenə də tamaşanın içində olacaqsız!

Qoca pıçıldadı:

– Düz deyir...

Mən də başımı tərpəyib Qocanın pıçıldadığı sözləri təsdiq etdim, amma əslində Qırmızıburunla Kürənin söhbətlərindən heç bir şey başa düşmədim...

...gözəl günlər var idi...

...amma mənim üçün fərqi yox idi, çünki mən o sirk sevincinin içində idim, çünki o taxta kəpəyinin iyinə, o at iyinə qızılgülün ətri qarışmışdı, çünki o, «Sevimli məktub»un altından çəkilmiş dalgavarı xəttin qırmızısı mənim gözlərimin qarşısından getmirdi, o qırmızıda bir şəffaflıq var idi və mən elə bil ki, meydançaya da, Ədiləyə də, Ədilənin xurmayı, qalın və uzun qoşa hörüklərinə də o şəffaf qırmızının arxasından baxırdım.

Qırmızıburun dedi:

– Nə olar? Amma mən daha sizin dediyiniz o sirkdə tələklilik ələyib camaatı güldürməyəcəyəm. Bəsdi daha! İndi qoy başqaları tələklilik ələsin, mən gülüm! Artıq mən ixtiraçıyam! Elə bir kəşf eləmişəm ki, qazancımın sayı-hesabı olmayacaq!

– İxtiraçısınız? Nə kəşf etmişiniz?

– Heç, elə-belə...

Qırmızıburun əllərini az qala dirsəklərinə cən salvar ciblərinin içinə salıb forslu-forslu meydançada gəzirdi, bizə baxıb göz vururdu və biz də gülürdük, Qoca da gülürdü, Ədilə də gülürdü və mən istəyirdim ki, Ədilə həmişə, bax, beləcə gulsün.

Kürən soruşdu:

– Bir deyin görək, axı, siz nə kəşf etmişiz?

Qırmızıburun yenə də bizə göz vurub dedi:

– Paxıllıq ələyir e-e-e!..

Kürən dedi:

– Deməli, yalan deyirsiniz! Heç nə kəşf etməmişiz!

– Etmişəm!

– Nə?

– Dünyanın ən böyük kəşflərindən birini! Sizcə zəngli satışsız həyat mümkündür?

Kürən bir az fikirləşəndən sonra dedi:

– Yox!

– Kürən olanda nə olar?.. Başı yaxşı işləyir!

– Nə deyirsiniz?

– Heç... Mən zəngli saatdan da yaxşı bir şey kəşf etməmişəm! İşləməyinə söz ola bilməz!

– Çox qəribədir... Sizin ixtiranın quruluşu necədir?

– İlk baxışda çox adidir.

– Eh, onsuz da dünyada hər şey adi olub: anadan olmaq da, ölmək də...

– Bəs, səhər təzədən yuxudan durmaq?

– Hə, o çətin işdir...

Ədilə gülürdü və Ədilə güləndə yanaqlarında almacıqlar əmələ gəlirdi və mənə elə gəlirdi ki, Ədilənin yanaqlarındakı o almacıqlar yalnız mənimlə Qoca üçün əmələ gəlir.

– Mənim ixtiram belədir: bir dənə şam götürürsünüz. Bax, bu cür. – Qırmızıburun cibindən bir dənə ağ şam çıxartdı. – Mən hesablamışam ki, bu şam düz on saata yanib qurtarır. Buna görə də, görürsünüz, xətlər çəkib şamı on yerə bölmüşəm. Gecə saat on ikidə girirsiniz yerinizə. Səhər, misal üçün, saat altıda durmalısınız. Şamdan dörd hissə kəsib götürürsünüz, qalır düz altı hissə, sonra yandırıp qoyursunuz ağzınıza. Şam ağzınızda yanır, siz isə yatırırsınız. Səhər saat altı olan kimi, dodaqlarınızda isti hiss edirsiniz, o saat da yuxudan durursunuz! Hə, necədi?

– Pis deyil...

– Əladır, əla! Diliniz gəlmir ki, deyəsiniiz «əladır!» Çünki istəmirsiniz mən sirkdən gedim!

– Yox, məsələ burasındadır ki, sizin ixtiranız hamı üçün yaramır...

– Yaramır? Niyə?

– Ona görə ki, misal üçün, mən arxası üstə yatmıram, əksinə, üzüqoylu yatıram...

– Nə olsun?

– Necə nə olsun? Şamı bəs?..

– Hə?

– Hə!..

– Eybi yox, qoy bu sizi narahat eləməsin! Bunun da əlacını tapmışam...

Qırmızıburun gəlib Kürənin qulağına nəşə pıçıldadı, heç kim heç nə eşitmədi, amma hamı gülməkdən uğunub getdi; Qoca da güldürdü, Tamara da güldürdü, təkcə Ədilə gülmədi və mən uzaqdan-uzağa gördüm ki, Ədilə qızardı; Qocadan soruşdum:

– Camaat nəyə gülür?

Qoca gülə-gülə dedi:

– Sən belə şeylərə fikir vermə...

Mən yenə də başımı tərpədim Qocayla razılaşdım, yəni ki, yaxşı, fikir verməyəcəyəm, amma mən heç nəyi başa düşməsəm də, bunu başa düşürdüm ki, əgər Ədilə gülmədisə, əgər Ədilə eləcə qızardısa, deməli, Ədilə yaxşı qızıdır, deməli, Şövkət kimi deyil və bir halda ki, Ədilə belə yaxşı qız idi, bir halda ki, Ədilə Şövkət kimi deyildi, onda Xanım xala da gərək bunu biləydi, başa düşəydi, mən istəyirdim ki, indi Xanım xala da burada olaydı və Ədilənin gülməməyini, beləcə qızarmagını görəydi.

Mən bütün bunları fikirləşirdim, ürəyimdə bir sevinc, bir şadlıq var idi, amma o bayaqkı nigarançılıq da nədənsə tamam keçib getmirdi, sirkin meydançasında isə bu dəfə atlar çapırdı və təlimçi hər dəfə uzun qamçısını saqqılı ilə yerə vuranda mən səksənirdim, mənə elə gəlirdi ki, indi Ağ Dəvə də qaçıb sirkin meydançasına gələcək, atlarla bir yerdə meydançada dövrə vuracaq, sonra da gəlib Ədilənin qabağında yatacaq; amma bir azdan o nigarançılıq da keçib getdi, qaşovlanmış tükələri parıldayan o sağlam atların meydançada beləcə dövrə vurub çapması hər şeyi mənim yadımdan çıxartdı, mən yenə də təpədən dırnağacan o sirk sevincinin içində idim, yenə də o qızılgülün ətrini hiss edirdim, o şəffaf qırmızı gözlərimin qabağında idi.

Tamaşa qurtaranda Qoca:

– Hə, necədir? – soruşdu.

– Yaxşıdır!.. – dedim.

– Səni tez-tez sirkə gətirəcəyəm.

Tamaşa qurtarmışdı. Ədilə də, Tamara da ayağa qalxıb camaatla birlikdə yavaş-yavaş çıxışa doğru gedirdi, mən də Ədi-

ləgildən bir az arxada Qocanın əlindən tutub çıxışa tərəf addımlayırdım və mənim ürəyimdə bir az qəmginlik var idi, çünki o ağac kəpəyinin iyi də, at iyi də, Qırmızıburun da, Kürən də daha xatirəyə çevrilirdi; çünki o qızılgülün ətri də, o «Sevimli məktub» da, «Sevimli məktub»un altından çəkilmiş o dalgavarı qırmızı xətt də xatirəyə çevrilirdi və yaqın ki, o zaman o balaca Ələkbər yeddiillik həyatında ilk dəfə indinin cəmi bir andan sonra xatirəyə çevrilməsini hiss edirdi, xatirələrin həmişə keçmişdə qaldığını və o keçmişin isə əbədiyyəni sövq-təbii duyurdu; yaqın belə idi...

Biz camaatla birlikdə foyeyə çıxdıq və bu zaman Ədilə imkanı tapıb başını bir balaca arxaya çevirdi və bir anlıq, cəmi birəcə anlıq Qocaya baxdı, amma Ədilənin o bir anlıq gizli baxışında da, elə bil, qızılgülün ətri vardı və mən özümdən asılı olmayaraq, fikirləşdim ki, görəsən, haçansa, kim isə mənə də belə baxacaqmı? Və mənim ürəyimdə o uzaq gələcəyin narahatlığı yarandı, amma bu narahatlıqda bir əzizlik, bir doğruluq var idi, bu narahatlığın naməlumluğu işıqlı idi, fərəhli idi.

Əlbəttə, Qoca da o bir anlıq gizli baxışı gördü və mən hiss etdim ki, Qocanın əli mənim əlimi necə sıxdı, mənə elə gəldi ki, Ədilənin o bir anlıq gizli baxışı Qocanın bütün bədənindən keçdi; mən də Qocanın əlini sıxdım və Qoca mənə baxıb yenə də dedi:

– Səni tez-tez sirkə gətirəcəyəm.

Ədilə ilə Tamara bizdən on-on beş addım irəlində idilər və sirkin də binasından birinci onlar çıxdı, sonra biz küçəyə çıxdıq və mən o saat başa düşdüm ki, nəşə olub, başa düşdüm nəşə pis bir hadisə baş verib.

Ədilə ilə Tamara küçənin ortasında dayanmışdılar, daha doğrusu, küçənin ortasında quruyub qalmışdılar və mən iti addımlarla küçədəki adamların arasından keçib Ədiləyə tərəf gedən Xanım xalanı gördüm. Qocanın kiçik qardaşları Cəbrayıl Ağarəhim də Xanım xalanın yanında idilər.

O zaman mənə heyrət və tükərimi qabardan bir dəhşət bürüdü və indinin özündə də mən heç cür başa düşə bilmirəm ki, bizim sirkə getməyimizdən, Ədilənin də sirkədə olmağından Xanım xala necə xəbər tutmuşdu.

Qoca mənim əlimi buraxıb irəli, Ədiləyə tərəf getdi və mən bir balaca sakit oldum ki, Qoca Ədiləni müdafiə edəcək. Qoca qoymayacaq ki, iti addımlarla qırğı kimi gələn Xanım xala Ədilənin başına oyun açsın, amma Qoca anasına baxa-baxa bir-iki addım atandan sonra ayaq saxladı, daha irəli getmədi.

Xanım xala Ədilə ilə üzbəüz dayandı, Tamara Ədilənin əlindən tutdu, elə bil ki, Ədiləni o qırğıdan qorumaq istəyirdi, amma Xanım xala Tamaraya heç məhəl də qoymadı, qalın qaşlarının altından baxan zəhmli gözləri ilə düz Ədilənin gözlərinin içinə baxdı, əvvəlcə nazik dodaqlarını daha da kip bağladı, sonra:

– Ay qız! – dedi. – İndi də uşağı tovlayıb sirkə gətirirsən? Elə bilirsən xəbər tutmayacağam mən? Nə ifritəsən, ağəz, sən!.. Hə də, əlbəttə, anası gəzən ağacları balası budacaq budaq gəzər də!..

İndicə sirkədən çıxan adamlar küçədə ayaq saxlayırdı, kimisi təəccüblə, kimisi maraqla gah Xanım xalaya, gah da, uzun hörüklü qıza baxırdı və mən qaranlıqda görməsəm də, hiss edirdim ki, Ədilənin sifəti alışıb yamr, hiss edirdim ki, Ədilə az qalır dəli olsun və Ədilə bilmir ki, nə ələsin.

Xanım xala:

– Nə həyasız qızsan sən, ağəz?! – dedi.

Ədilə elə bil birdən özünə gəldi və dəli kimi qaça-qaça bizdən uzaqlaşdı. Tamara da:

– Ədilə!.. Ədilə!.. – deyər çığıra-çığıra rəfiqəsinin ardınca qaçdı.

Xanım xala bu dəfə Qocanın üstünə çıxmırdı:

– Gəl, gəl düş qabağıma!

Qoca. Xanım xalaya baxdı, səssiz-səmirsiz Xanım xalanın yanında dayanmış Cəbrayıl, Ağakərimə baxdı, sonra yavaş-yavaş qardaşlarının yanına gəldi və mən hiss edirdim ki, Qoca mənə baxmaq istəmir, amma bunun daha mənası yox idi, Qoca istəyirdi mənə baxsın, istəyirdi baxmasın, mən daha Qocanı çox istəməirdim. Həmin yaz gecəsi kimsəsiz və yad bir küçədə Qoca ilə, Cəbrayıl ilə, Ağarəhim ilə yanaşı addımlayırdım, Xanım xala bizim arxamızca gəlirdi, amma mənə elə gəlirdi ki, arxamızca addımlayan adam hər gün həyatımızda gör-

düyüm, gedib iynəsini sapladığımı, qutabımı yediyim Xanım xala deyil, sirkədə o gözəl atları qamçılayan təlimçidir.

Heç kimə heç nə demirdim və mən Qocanın yanında addımlaya-addımlaya heç nə fikirləşməirdim, təkcə qaçıb çıxıb getmək istəyirdim və o yaz gecəsi, o kimsəsiz və yad küçədə məni qaçmağa qoymayan o deyildi ki, tək gəlib məhəlləmizi tapa bilməzdim – əlbəttə, birtəhər gedib evimizi tapacaqdım; məni qaçmağa qoymayan arxamızca gələn Xanım xalanın xoşu idi, mən Xanım xaladan qorxurdum. Təkcə bunu elədim ki, Qocanın yanından aralanıb Ağarəhimin yanınca getməyə başladım və Qoca da özünü saxlaya bilməyib mənə baxdı, mən isə ona tərəf baxmadım; mən əslində, lap əslində Xanım xaladan çox, Qocadan incimişdim...

Dalanımızdan keçib həyatımıza girəndə mən heç kimlə sağollaşmadım və birbaşa evimə getdim. Anam yatmamışdı (atam isə növbəti səfərdə idi), məni gözləyirdi və mənim əvəzimə əvvəlcədən sevinə-sevinə:

– Hə, necə oldu? – soruşdu. – Xoşuna gəldi?

Mən cavab vermədim.

Anam soruşdu:

– Nolub sənə?

Mən yenə də cavab vermədim.

Anam onluq nöyüt lampasının işığında təəccüblə mənə baxırdı və mən daha özümü saxlaya bilməyib bərkdən ağlamağa başladım.

Həmin yaz gecəsi yerimə girib uzanmışdım, amma yata bilmirdim, yuxum gəlmirdi və birdən Ədilənin verdiyi o şokolad konfetlər yadıma düşdü və mən fikirləşdim ki, o şokolad konfetləri ləmişə yadigar saxlayacağam, o konfetlər bütün ömrüm boyu Ədilədən mənə yadigar qalacaq. Sonra bilmirəm yavaş-yavaş yuxuya gedib – yuxu görürdüm, ya məni qara basırdı, gözlərimin qabağına Qırmızıburun gəlirdi, Kürən gəlirdi və birdən-birə də gözlərimin qabağına qırpquru quruyub qaxaca dönmüş qızılgül gəlirdi, o qurumuş qızılgül mənim ürəyimi sıxır, sonra yenə taxta kəpəyinin iyini, at iyini hiss edirdim, gözlərimin qabağında canbazlar hoppamb-düşürdü və yenə də birdən-birə vurulub yerə düşmüş quş görürdüm və o quşun köksündən qırpqırmızı qan axırdı.

Hərdən məhəllədə əlimizə köhnə təkər kamerası keçəndə nazik rezinlər kəsib qısqıran düzəldirdik, xırda və iti qəmbər qəlpələri ilə sərcə vururduq və o yaz gecəsi o vurulmuş sərcələr üst-üstə mənim gözlərimin qabağına yığılırdı və o sərcələrin köksündən axan qıpqırmızı qan get-gedə dalgavarı xətlərə çevrilirdi, sonra bu dalgavarı xətlər elə bil ki, qıpqırmızı dəniz olurdu, «Sevimli məktub» sözlərini yuyub aparırdı, Ədilənin o gözəl, o mehriban əlləri də o «Sevimli məktub» sözlərinin ardınca gedirdi, o gözəl, o mehriban əllər o qıpqırmızı dənizin içində gözdən itirdi, yox olurdu; sonra mən birdən-birə Şövkəti görürdüm, Şövkət qapılarının qabağındakı skamyada oturub tum çırtlayırdı, hərdən də mənə göz vurub bərkdən gülürdü, birdən də cəld qalxıb evlərinə girirdi, çünki bizim küçəmizin o başından Xanım xala gəlirdi, Xanım xala gəlib düz mənim gözlərimin qabağından keçib gedirdi və mən Xanım xalanın kip örtülmüş nazik dodaqlarına, qalın qaşlarının altından baxan qara və sərt gözlərinə baxanda qorxmurdum, əksinə, Xanım xalanı saxlamaq istəyirdim, Xanım xalaya demək istəyirdim ki, Ədilə yaxşı qızıdır...

...indi mənim qızım universitetin dördüncü kursunda oxuyur və Ədilə yaqın ki, yaşda mənim qızımdan üç-dörd yaş kiçik idi...

...amma Xanım xalaya heç nə deyə bilmirdim və Xanım xala da başını həmişəki kimi dik tutub iti və sərrast addımlarla uzaqlaşib gedirdi.

O gündən sonra mən bir müddət Qocanı görəndə özümü görməməzliyə vururdum, Qoca da elə bil ki, məndən kənar gəzirdi, sonra yavaş-yavaş yenə də Qoca ilə danışmağa başladıq, amma mənim ürəyimdə o yaz gecəsindən nəşə qalmışdı, heç özüm də bilmirdim ki, bu nə idi və deyəsən, biz daha heç vaxt Qoca ilə əvvəlki kimi yaxın olmadıq.

O konfetləri mən bir müddət yadigar saxladım, amma bir gün Meyranqulu əminin oğlu şair İbrahim yenə də evlərində kino göstərirdi (şair İbrahimin diafilm göstərən aparatı var idi və hərdən məhəllənin uşaqlarının hərəsindən bir abbası alıb evlərində divarda şəkili film göstərirdi), mənim bir abbasım yox idi və mən pul yerinə şair İbrahimə həmin konfetləri verdim. Sonralar buna görə özüm özümdən xəcalət çəkirdim.

amma o yaz gecəsi özümə verdiyim bir sözə əməl edirdim: xeyli müddət sərcə vurmadım, amma sonra müharibənin acılığı gəldi və mən yenə də sərcə vurmağa başladım.

Hərdən Ədiləni məhəllədə görürdüm – ya evlərinə gedirdi, ya da evlərindən çıxırdı və hər dəfə də məni görəndə bəlkə də bütün dünyadan küsmüşdü, amma məndən küsməmişdi, Ədilənin gözlərində bir mehribanlıq oxuyurdum; Ədilə və bizim aramızdakı bu sözsüz, gizli dostluq mənim ürəyimin heç kimə demədiyim bir sirri idi və o sirdə həmişə bir hərarət var idi.

Müharibə başlayandan sonra, bir dəfə mən küçəmizdəki taxta elektrik dirəyinin dibində, səkidə oturub taxta şumaqədlərimin ucunu yonub itiləyirdim və bu zaman mənim yanımdan ötən Ədilə ayaq saxladı, o yumşaq, nəvaziş dolu səsi ilə:

– Necəsən, Ələkbər?.. – soruşdu.

Mən Ədilənin səsinə o nəvazişlə, o yumşaqılıqla bərabər, bir kədər də hiss etdim və heç nə demədim, ayağa qalxıb Ədilənin qabağına dayandım və nədənsə başımı aşağı saldım, gözlərimi Ədilənin uzun hörüklərinin ucuna dikdim... Ədilə əlini qaldırıb mənim saçımı sıgalladı, sonra çıxıb getdi.

Mən bir müddət elə-eləcə başı aşağı, ayaq üstə dayandım.

O ki, qaldı sirkə, Qoca ilə mən bir də heç vaxt sirkə getmədik.

X

Bütün bunları yazmaq lazımdır...

XI

Bu gün gecə iş otağımda oturub siqaret çəkirdim. Əsmər içəri girdi, zəndlə mənə baxdı və soruşdu:

– Nə olub sənə?

– Bilmirəm... – dedim.

Əvvəlcə təəccüblə mənə baxdı, çünki axır vaxtlar tez-tez verdiyi bu suala « – heç nə » – deyə cavab verirdim, gülümsəyirdim, Əsmər isə mənim bu «heç nə»-mdən, bu gülümsəməyimdən daha artıq narahat olurdu. Hər dəfə bir şey bəhanə eləyib mənim iş otağıma girirdi, nigarəncilik dolu gözləri ilə

mənim sifətimdə, gözlərimdə nəsə axtarırdı; bu dəfə «bilmirəm...» dedim və gülümsədim.

Sualını bir də təkrar etdi:

– Deyirəm ki, nə olub sənə?

– Mən də deyirəm ki, bilmirəm... – dedim, siqaret tüstüyünün arxasından Əsmərə baxdım və gülümsəmədim.

Yenə zəndlə mənə baxdı və birdən-birə özü gülümsədi; axır vaxtlar Əsmərin sifətində belə bir arxayınçılıq görməmişdim: mənim «bilmirəm»imi, ciddiliyimi tamam əmin-amanlıq kimi yozdu – hərgah mən heç nə gizlətmirəmsə, yalandan gülümsəmirəmsə, deməli, hər şey yaxşıdır... Bəlkə mən doğrudan da gülümsəmək halında deyiləm və doğrudan da «bilmirəm...», onda necə?

XII

Müharibə başlamazdan əvvəl, xüsusən, Novruz bayramı qabağı məhəllənin arvadları hərə öz ununu, yağını, başqa azu-qəsini götürüb tez-tez bizim evə yığışardı və anamla bir yerdə bayram üçün şəkərbura, paxlava, şorqoğalı bişirərdi, ya da elə-belə adi günlərdə düşbərə, qutab bişirməkdən ötrü bizim evə gələrdilər, bütün günü söhbət edə-edə müştərək xəmirlərini yoğurardılar,ət taxtasında müştərək ətlərini (axşam pul yığıb qəssab Dadaşbaladan aldıqları əti) dəhrə ilə döyərdilər, kündə kəsərdilər və qutabın iyi bütün dalana yayılardı, axşam da hərə öz payını götürüb gedərdi; qutabın iyi bütün dalana yayıldığı üçün, bu qutab dəstgahında iştirak eləməyən ailələrin hərəsinə (o cümlədən də Əminə xalaya) üç-dörd qutab pay göndərərdilər.

Müharibə başlamazdan əvvəl arvadlar ona görə hamıdan çox bizim evə yığışıb bişir-düşür eləyərdilər ki, atam çox zaman səfərdə olurdu, evdə kişi xeylağı yox idi, heç kimdən çəkinmədən geninə-boluna nə qədər söhbət eləmək istəyirdilər, eləyirdilər.

Səfurə xala oxlov ilə kündəni yaya-yaya deyirdi:

– Eh, elə yerlər var dünyada ki, oralarda elə dağlar var ki, day nə deyim?... Eynulla deyir ki, o dağlarda buz kimi bu-laqlar var e, ağəz, bir parç götürüb içirsən, adamın bütün dərdini-sərinəni yuyub aparır...

Həmişə işin yüngülündən yapışan Məşədixanım xala təvadə qızarmış qutabları üst-üstə boşqaba yığa-yığa deyirdi:

– Mənə lazımdı e, o bir parç su, çəkim başıma, bəlkə mən də bir gün görüm!

Firuzə xala düşbərələri bükə-bükə deyirdi:

– Var elə yerlər, əlbəttə, var, nöşün yoxdu? Hafiz deyir ki, Moskvada indi evləri elə tikirlər ki, day pilləkənləri piyada qalxmırsan. Minirsən maşına, səni qaldırır yuxarı. Özü də pulsuz e, ağəz!..

Nisə xala qutab üçün yayılmış xəmirləri nəlbəki boyu girdə-girdə kəsə-kəsə deyirdi:

– Eh, hər şey asılıdı ondən ki, harda sənünçün yaxçı keçir. Harda yaxçı keçir sənünçün, ora da yaxçı yerdi!..

Nöyüt pilətasinin yanında oturub çuqun tavadakı qutabları bir-bir o üz-bu üzə çevirə-çevirə qızardan anam deyirdi:

– Eh, Ağakərim Rusetin şəhərlərindən, kəndlərindən elə şeylər danışır ki, vallah, mən lap mat qalıram!.. Deyir ki...

Xanım xala xəmirədən təzə kündələr kəsə-kəsə anamın sözüünü ağzında yarımçıq qoyurdu:

– Ayıb döyül sizə? Nöş naşükürlük eləyirsiz? Nöş şadlığımıza şıllaq atırsız? Nöş deyirsiniz, ağəz? Bura nöş bələncinə pis olub sizinçün?

Xanım xala qalın qaşlarının altından o zəhmli gözləri ilə bir-bir Səfurə xalaya, Məşədixanım xalaya, Firuzə xalaya, Nisə xalaya, anama baxırdı və anamgil də o saat susurdu, bir söz demirdi, bir müddət beləcə lal-dinməz işlərini görürdülər, çalışırdılar ki, Xanım xalaya baxmasınlar, axırda Məşədixanım xala özünü saxlaya bilmirdi, araya başqa bir söz atırdı:

– Vallah, Muxtar yaxçı adamdı, kim nə deyir-desin!.. Kübra qısırdı, özü də o cür xəstə, amma Muxtar atmır onu... Vallah, Muxtarın yerinə kim olsa, gedib özünə başqa bir arvad alar, oğul-uşaq sahibi olar... Nolar qulaqları balaca olanda?..

Amma Xanım xala bu dəfə də Məşədixanım xalanın üstünə çıxmırdı:

– Yaxçıdı, pisdi, özü bilər, bizə nə? Sizün Muxtarın qulaqlarında nə işivüz var, ağəz?

Bundan sonra daha arvadların danışmaq həvəsi tamən

qaçırdı və işlərini tez-tez görməyə başlayırdılar ki, tez də qurtarıb getsinlər, çünki Xanım xalanın üzünə ağ ola bilmirdilər və Xanım xalanın yanında da qeybət eləyə bilmirdilər – bizim evdə də belə idi, hamamda da, küçədə də. Məsəl üçün, hamamda Məşədxanım xala Firuzə xalanın böyüyüb şişmiş qarına baxa-baxa deyirdi: «– Elə ki, başa düşdün ki, boynunda uşaq var, gərək o saat gözüvü yumasan, əyər oğlan istəyirsən, gərək gözləyəsən ay çıxsın, gözüvü açıb birinci gərək aya baxasan, yox, əyər ki, qız istəyirsən, onda gərək birinci günə baxasan...» Xanım xala qara gözlərini Məşədxanım xalaya zilləyirdi və soruşurdu. «– Bəlkə qışdı, bəlkə gün heç bir həftə çıxmıyacaq, onda necə olsun bəs? Gözünü açmasın?» Məşədxanım xala: «– Həri. –» deyirdi. Xanım xala: «– Ağəz, – deyirdi, – vallah, sən get ağıluva dua yazdır!.. Yekə arvadsan, bu cür avam sözlər danışsın, nəsə camaatın başını doldurursan?!» Yaxud, məsəl üçün, mən həyatımızdakı kranıdan təzə su götürmək üçün çaynikin dibindəki qaynar suyu yerə tökəndə, anam qışırırdı: «– Tökmə, tökmə isti suyu yerə! Tökülər cinin üstünə, yandırır, xataya düşərik!..» Xanım xala özünü saxlaya bilməyib şüşəbənddən ananın üstünə acıqlanırdı: «– Ağəz, Sona, nəsə bu cür sözlər danışsın uşağı qorxudursan?» «– Mən nəyiniym, ay Xanım xala, camaat belə deyir də...» «– Camaat bəlkə başını divara vuracaq, sən də gərək vurasan başını divara?» Anam səsinə kəsib daha bir söz demirdi, çünki mən heç vaxt görməmişdim ki, bizim məhəlləmizdə bir arvad Xanım xalaya cavab qaytara.

Məşədxanım xalanın dediyi həmin Muxtar bizim məhəllədə olurdu, amma əslində bizim məhəlləli deyildi, hökumət ona məhəlləmizdəki o üçmərtəbənin ikinci mərtəbəsində ev vermişdi və hər səhər işə gedəndə Muxtarın ardınca qara «emadin» maşın gəlirdi, həmin maşın da qayıtarıb Muxtarı işdən evə gətirirdi. Muxtarın dəqiq nə vəzifədə işləməyini heç kim bilmirdi, amma «emadin»in sürücüsü onun qabağında düz dururdu. Muxtar məhəllənin başqa kişiləri kimi heç vaxt bazar günün səkidə oturub nərd oynamırdı, ya tut ağacının dibində oturub çay içmirdi, məhəllənin toyunda, yasında iştirak eləməirdi, heç kimlə dinib-danışmırdı, təkcə elə başını tərpədirib salam verirdi və «emadin»ə minirdi, ya da «emadin»dən çıxıb

evlərinə girirdi. Payızda, qışda və yazda Muxtarın əynində həmişə uzun və qara meşin pencək olurdu və deyirdilər ki, Muxtar həmin pencəyin altından belinə tapanca bağlayıb; başında da meşin şapka olurdu, yayda isə bogazı axıracan düymələ-nən tünd-qəhvəyi rəngdə köynək geyirdi və Muxtarın qara xrom uzunbogaz çəkmələri, tünd-qəhvəyi qalife şalvarı bütün məhəllədə məşhur idi. Bir də ki, Muxtarın evinə telefon çəkmişdilər (bizim məhəllədə heç kimin evində telefon yox idi) və əslində Muxtardan çəkinmək o telefondan, o qara «emadin»dən, o qara meşin pencəkdən çəkinmək idi.

Bir yerə yığılmış arvadlardan başqa məhəllədə heç kim, hətta uşaqlar da Muxtar barədə danışmağı xoşlamazdı, amma bir gün belə bir xəbər yayıldı ki, guya, Muxtar gecələr Şövkətin göbəyində konyak içir. Bunu məhəllənin cavan oğlanları danışmışdı, sonra uşaqlar eşitmişdi və mənə də bu xəbəri Cəfərqulu (yaşda bizdən böyük, cavanlardan isə kiçik olduğu kimi, Cəfərqulu, adətən, bizimlə oturub-dururdu, amma hərdən də cavanların yanında olurdu) çatdırdı və mən əvvəlcə bu sözə çox təəccüb etdim:

– Şövkətin göbəyində niyə?

Cəfərqulu da mənim təəccübümə təəccüb etdi:

– Necə yəni niyə?

– Stəkana töküb içsin də...

Cəfərqulu əlini yellədi:

– Ay-hay!.. Alə, sənəin heç dünyadan xəbərin yoxdu ki!..

Mən nədən xəbərim olmadığını aydınlaşdırmaq istəmədim, çünki hiss eləyirdim ki, burada nəşə xoşagəlməyən bir şey var, o balaca Ələkbər isə, yaqin ürəyinin dərinliyində istəməirdi ki, Şövkətlə bağlı o xoşagəlməyən nəyəsə qulaq assın və buna görə də mən Cəfərquludan heç nə soruşmadım, amma birdən-birə Şövkətin ağ, hamar və dərin göbəyi gözlərimin qabağına gəldi...

Məsələ burasında idi ki, qabaqlar anam məni özü ilə arvad hamamına aparanda çox zaman Şövkət də orada olardı və Şövkətin ağ və dolu bədənə, hamar dərisi, yoğun budlarında hamamdakı başqa arvadların bədənindən fərqli olaraq bir də-nə də qırıq yox idi. Şövkət həmişə gülürdü, həmişə kefi kök

olurdu və elə bil ki, Şövkətin o sağlam, o dolu və tarım bədənində həmişə gülürdü, sevinirdi.

Bir dəfə hamamda Şövkət diqqətlə mənim saçlarıma baxdı, sonra mənə tərəf əyildi, başımı iki əli arasına alıb özünə tərəf yaxınlaşdırdı və Şövkətin hamar, dik döşünün iri və yaş giləsi mənim üzümə toxundu, sonra Şövkət bərkdən hamamdakı arvadlara dedi:

— Ağaz, bunun başında üç dənə ağ tük var, el!.. Bəxtəvər, böyüyəndə xoşbəxt olacaq! — Şövkət başımı buraxdı, belini düzəltdi və o hamar, dik döşlər mənim başımın üstündən yuxarı qalxdı.

Anamın da məhəlləmizin başqa arvadları kimi Şövkətdən xoşu gəlmirdi, amma hamamda Şövkətin dediyi o sözlər anamın ürəyincə oldu:

— Allah ağzundan eşitsin! — dedi.

Amma bir dəfə də mən hamamda həmişəki kimi Şövkətə baxanda Şövkət də yaş qara saçlarını sıfatından kənara çəkib işim-işim ışıldayan iri ala gözləri ilə mənə baxdı, sonra birdən mənə göz vurdu, sonra da şaqqanaq çəkib gül-gülə anama dedi:

— Ağaz, ay Sona, bu ki adamı gözüylə yeyir, bunu nəş gətirirsən bura?

Mən elə pərt oldum ki, bütün sifətim alışıb-yanırdı və bilmirdim ki, nə edim, amma bununla birlikdə Şövkətin eləcə şaqqanaq çəkib gülməyində də, o iri ala gözlərinin həmin ışıltısında da o ağ və dolu bədənindəki kimi, o tarım çəkilmiş hamar dərisindəki kimi, nəşə elə bir şey var idi ki, əslində, lap əslində, mən Şövkətdən incimədim.

Həmin hadisədən sonra bir də heç vaxt anamla arvad hamamına getmədim, anam nə qədər edirdisə də (— Allah vurub onu! — deyirdi anam, hirsle Şövkətin qarasına deyirdi: — Ləçərin birinin sözündən ötrü hamama nəş getmirsən?), mən getmirdim və ümumiyyətlə, mən istəmirdim ki, anam bu barədə bir söz desin, çünki istəmirdim ki, Şövkəti söysünlər, Şövkətə ləçər desinlər. Mən bir də heç vaxt anamla birlikdə arvad hamamına getmədim və ondan sonra anam vedrədə su qızdırıb məni mətbəximizdə çiməndirməyə başladı.

Şövkətin evi bizim dalanımızdan bir az aralıda, qoşa tut

agacının yanında idi və bu birmərtəbəli, sarı əhəngli binanın qapısı birbaşa küçəyə açılırdı. Şövkət tək yaşayırdı, atası ilə anası çoxdan ölmüşdü və bizim məhəllədə heç kim onları görməmişdi, çünki Şövkət də Muxtar kimi, bizim məhəlləyə gəlmə idi. Anam deyirdi ki, indi Şövkət yaşayan o ikiotaqlı evdə qabaqlar qırcı Mirzəgil yaşayırdı, sonra qırcı Mirzəgil köçdü-lər kəndə — Mərdəkana, bu evi də filan qədər qiymətə satdı-lar Şövkətə və Şövkətin də bu qədər pulu haradan idi? — Heç kim bilmirdi və bu barədə mənim yanımda arvadlar arasında söz düşəndə mənalı-mənalı bir-birlərinə baxırdılar. Deyilənə görə, özündən böyük qardaşı var idi, amma Şövkəti danışdırmırdı, çünki Şövkət haçansa arvadlı bir kişiyyə qoşulub qaçmışdı, sonra da o kişi nədən ötrü Şövkəti qovmuşdu.

Şövkət Meyranqulu əmidən xahiş etmişdi və Meyranqulu əmi də qoşa tut ağacının yanında taxtadan skamya düzəltdirmişdi (həmin gün mənim yaxşı yadımdadır: Meyranqulu əmi skamya düzəltdirdi, Əzizaga əmi də üzəüz səkidə dayanıb tamaşa eləyirdi və bu zaman onların arasında o vaxt mənim başa düşmədiyim belə bir söhbət oldu: « — Meyranqulu, yaman işləyirsən a, deyəsən xeyir iş var?! » « — Əzizaga, mənim indi elə vaxtımdı ki, balı şüşədən yalayıram. Başqa şeyə gücüm çatmaz!.. » və Əzizaga əmi də bərkdən güldü) və Şövkət yazda, yayda, payızın əvvəllərində axşamlar işdən sonra, ya da ki, bazar günləri səhərdən axşamacan həmin skamyada oturub Zibə xaladan aldığı günəbaxan tumunu, çırtlayırdı, gəlib-gedənlə salamlayırdı, şaqqanaq çəkib gül-gülə zarafat eləyirdi. Bəzən Şövkət cəld yerindən qalxıb evlərinə girirdi və bu o demək idi ki, Xanım xala küçəyə çıxıb; Şövkət Xanım xaladan niyə belə qorxurdu? — Heç kim bilmirdi və biz bu barədə Balakərimdən bir söz soruşanda deyirdi: « — Bilmirsiz ki, ya, ilan vuran ala çatıdan qorxar?... » Biz, əlbəttə, bu sözlərin də mənasını başa düşmürdük, amma həmişəki kimi, özümü-zü o yerə qoymurduq, guya hər şeyi başa düşürük və Balakərimdən soruşurduq ki, bəs, niyə Şövkət elə şaqqanaq çəkib güllür? Balakərim deyirdi: « — Dəvəyə dedilər ki, boynun əyridür! Dedi ki, haram düzdü ki, ya, boynum da düz olsun? » Biz bu sözlərin də mənasını başa düşmürdük (hər halda mən heç nə başa düşmürdüm!), amma burasını başa düşürdük ki,

Balakərimin dediyi o sözlər Şövkətin xeyrinə deyil və mən bu işə təəccüb edirdim, çünki məhəllədə hamı bilirdi ki, Şövkət fabrikdən gətirdiyi peçenyədən, konfetdən, qoğaldan, pirojnalardan həmişə Balakərimə pay verir və Balakərim də çox vaxt elə bu payların hesabına qarnını doyuzdurur.

Şövkət şirniyyat fabrikində işləyirdi və böyük-böyük alabəzək güllü uzun xalataının cibi həmişə konfetlə dolu olurdu, o hamam əhvalatından sonra, hərdən məni görəndə gülüb göz vururdu və cibindən konfet çıxarıb mənə uzadırdı: «-Ala, yaxçı konfetti, gəl, götür...» - deyirdi, amma mən qaçıb gedirdim, çünki qorxurdum ki, konfeti götürəndə Şövkət əlimdən tutub saxlayar, üzümə baxa-baxa hamamdakı kimi şaqqanaq çəkib gülər və mən də bilmərəm ki, nə eləyim? - qaçıb gəldirdim, Şövkət də gülə-gülə ardınca deyirdi: «-Bu hələ konfetin dadını bilmir!...»

Məhəllənin cavan qız-gəlinlərinin Şövkətə gizli bir həvəsi var idi və yay vaxtı, günün qızmar çağında ki, küçədə heç kim olmurdur (təkcə Şövkət qoşa tutun kölgəsində oturub tum çırtlayırdı), cavan qız-gəlinlər dükanə çay dalınca, ya yağ dalınca gedəndə, ya da əllərinə nöyüt qabı alıb nöyüt dalınca gedəndə fürsət düşsəydi, Şövkətin yanında dayanırdı, Şövkətin o qoşa tutun kölgəsində, o skamyada oturub tum çırtlaya-çırtlaya deyib-gülməyinə qulaq asırdı.

Şövkət deyirdi:

- Allah haqqı, mənim də saatım lap xarab olub... İstəyirəm aparım verim Gülağaya, düzəltsin. Amma qorxuram o ciyəri yanmış arvadından!..

Şövkət bu sözləri deyirdi və şaqqanaq çəkib gülürdü və Şövkətin başına yığılmış qız-gəlin də, düzdür, özlərini saxlaya bilməyib xısın-xısın gülürdü, amma həm də qızarırdı, gözlərini yerə dikirdi.

Mən qız-gəlinin Şövkətin bu sözlərindən beləcə qızarmaqlarına, utanmaqlarına təəccüb edirdim və bir dəfə anamdan soruşdum:

- Mən dalanın ağzında dayanmışdım, eşitdim ki, Şövkət deyir ki, saatım xarab olub, vermək istəyirəm Gülağa düzəltsin...

Anam soruşdu:

- Hə, nə olsun?

Mən dedim:

- Mən də onu soruşuram də... Burda nə var ki, arvadlar qızarırlar?

Məni heyrət bürüdü, çünki anam mənə baxdı və birdən anam da qıpqırmızı qızardı.

Düzdür, mən Şövkətdən bir az qorxurdum, hətta haradasa ürəyimdə Şövkətlə bağlı bir səksəkə də var idi, amma mən bayaq dediyim kimi istəmirdim ki, onun haqqında pis danışınlar və Cəfərqulu deyəndə ki, Muxtar Şövkətin göbəyində konyak içir, mən həmişə demək istəyirdim ki, yalandır bu, istəyirdim hamını inandırım ki, belə şey ola bilməz, amma əlbəttə, heç kim mənə inanmayacaqdı, mənim sözlərimin heç bir əhəmiyyəti olmayacaqdı, çünki yoldaşlarımların arasında yaşca ən kiçiyi mən idim; özüm isə ürəyimdə bilirdim ki, Cəfərqulun dediyi söz yalan deyil, həqiqətdir, yəni bilirdim ki, Şövkətlə Muxtarın arasında nəşə gizli bir iş var, çünki bir dəfə özüm onların gizlinə bir yerdə olmaqlarını görmüşdüm.

Cəbrayıl həyatımızın aşağı başında quşxananın yanında mənim üçün də taxtadan balaca bir qutu düzəltmişdi və mən şumaqədlərimi, çilədlərimi o qutuya yığdım. Bir gün gecə yağışın səsinə yuxudan oyandım və bir müddət evimizin damına, həyatımıza tökülən, qapımızı döyəcləyən o yağış səsinə qulaq asdım, sonra həmin yağış səsinin içində həyətdəki göyərçinlərin vaxtsız qurultusunu eşitdim və yadıma düşdü ki, şumaqədlərim də indi o qutunun içində yağışın altındadır (qutunun taxtaları bir-birindən aralı olduqu üçün, yağış içini isladırırdı və bir dəfə gecə yağış yağmışdı, dəmir şumaqədlərimin hamısı suyun altında qalıb sonra paslanmışdı), anam yuxudan oyanmasın deyə (atam həmişəki kimi, səfərdə idi) ehmallica ayığa qalxdım, anamın şalını başıma, çiyimə salıb həyəte çıxdım ki, tez şumaqədləri götürüb evə gətirim, amma mən ömrümdə həyatımızı beləcə tənha görməmişdim, mənə elə gəldi ki, həyatımız də yatıb, yuxudadır, bir müddət Xanım xalanın taxta pilləkənlərinin altında dayanıb və bərk-bərk anamın şalına bürünüb həyatımızın bu tənhalığına tamaşa elədim, göyərçinlərin qurultusuna, navalçalardan axan suyun şırıltısına, damımıza, həyatimizin ortasına tökü-

lən yağışın səsinə qulaq asdım, həyatimizin o tənhalığının, o yağış şırlıtısının sehri məni elə tutdu ki, şumaqədərlər də yadımdan çıxdı və mən anamın şalının altında boynumu qısıb qaça-qaça həyat qapımızdan dalanımıza çıxdım və dalanımızı da heç vaxt görmədiyim kimi, tamam tənha gördüm, mənə elə gəldi ki, səhərdən axşamacan futbol oynadığım, ənzəli oynadığım («Keçi girdi bostana!.. Daş atdım, qıçı sındı!.. Apar-dılar həkimə! Həkim verdi vəkilə!.. Vəkil dedi: nə işim!..»), çilədi çilədiyim, atılıb-düşdüyüm bu dalanı əslində heç tanı-mışam, gecəyarısı, o yağış içində bizim dalanımız da Balakə-rimin danışdığı əhvalatların bir parçası, bir hissəsi idi, sonra mən qaça-qaça küçəyə çıxdım və küçəmizi də eləcə tənha gördüm, eləcə yağış içində gördüm: bütün işıqlar sönmüşdü, bütün pəncərələr yatmışdı, təkcə küçəmizə döşənmis qəmbər-lər yağışın altında lap xırdaca işıldayırdı, bir də ki, o qoşa tut ağacının yarpaqları lap xırdaca işıldayırdı və bu zaman mən tamam gözlənilməz bir hadisənin şahidi oldum: Şövkət yaşa-yan evin küçə qapısı açıldı və bir kişi qaraltısı oradan çıxıb cəld küçə ilə üzəşəgi getdi, üçmərtəbənin qapısının qabağın-da gözənd itdi.

Düzdür, qaranlıq idi, düzdür, o kişinin sifəti görünmürdü, amma mən meşin pencəyinin yağış altındakı parlıtısından onu o saat tanıdım: Muxtar idi və ümumiyyətlə, hərgah o meşin pencəkdə olmasaydı, o balaca Ələkbər o qaraltını sövq-təbii tanıyacaqdı.

Bayırın soyuğundan sonra üşüm-üşüm üşüyə-üşüyə yeri-mə girib yorganı başıma çəkdim, anamın yaş olmuş şalından sonra, yorgən bütün bədənimin evin istisi ilə isindirdi və mən fikirləşdim ki, görəsən bu gecə vaxtı Şövkətlə Muxtar Şövkə-tin evində nə eləyirdilər? Çox fikirləşdimsə də bu suala əməl-li-başlı bir cavab tapa bilmədim, amma burası mənim üçün bir kəşf idi ki, bizim məhəlləmizin də öz gecə sirləri var imiş... Sonra bir müddət yenə də yağışın səsinə, vaxtsız oyanmış o göyərçinlərin qurultusuna, novalçalardan axan suyun şırlıtısı-na qulaq asdım və bu qərara gəldim ki, Şövkət belə bir gecə-də tək olmaq istəməyib və buna görə də oturub Muxtarla dərhləşiblər, amma niyə Muxtarla? Muxtarın balaca qulaqla-rı mənim gözlərimin qabağına gəldi və mən həmin yağışlı ge-

cədə, yerdən salınmış yorgən-döşəyimin içində öz təsəvvü-rümdə Muxtarı o gecəyə də, Şövkətə də heç cürə yaraşdıra bilmirdim; bir də axı, Muxtarın arvadı Kübra xala evdə tək qalmışdı... Yenə bir müddət yağışın səsinə, göyərçinlərin qu-rultusuna qulaq asdım və doğrusu, o yağışlı gecədə istədim ki, mən də durub kiminləsə söhbət eləyim, hətta istədim ana-mı yuxudan oyadım, amma oyatmadım, çünki bütün günü hə-yətimizdəki çarhovuzun qırağında paltar yumuşdu və yorul-muşdu.

Mən o yağışlı gecədə gördüyümü heç kimə demədim, heç Cəfərqulu da bir şey bilmədi, çünki mən Şövkətlə Muxtarın bu gecə vaxtı nə elədiklərini ağılıma sığışdırma bilməsəm də, burasını yaxşı bilirdim ki, bu əhvalatı kiməsə danışsam, o sa-at məhəlləyə yayılacaq və məhəllənin kişiləri Şövkəti öldür-məsələr də (evdə qardaşı, ya atası yox idi ki, Şövkəti öldür-sün), hər halda məhəllədən qovacaqlar, amma Şövkət tum çırtlaya-çırtlaya mənə baxıb göz vursa da, saqqanaq çəkib gulsə də, mən Şövkətdən bir az qorxsam da, istəmədim ki, onu məhəllədən qovsunlar; bir də mən istəmədim ki, Kübra xalanın halı lap pis olsun.

Bəzən Muxtar qara «emadin»ə minib işə gedəndən sonra, Kübra xala o üçmərtəbənin ikinci mərtəbəsindəki şüşəbəndli eyvanlarının pəncərəsindən başını çıxarıb bizi çağırırdı:

– Gəlin, ay uşaqlar, gəlin!... Qalxın yuxarı!..

Biz hamımız – məhəllənin uşaqları daş pilləkənlərlə ikin-ci mərtəbəyə qalxırdıq, ayaqqabılarımızı çıxarıb otağa girirdik və otağın ortasındakı girdə mizin arxasında otururduq. Bizim evlərimizdə heç vaxt pəraşki bişirməzdilər və biz elə bilirdik ki, (hər halda mən belə fikirləşirdim) pəraşkini, ancaq höku-mət bişirtirir və onu ancaq küçələrdə, məktəb bufetlərində satırlar, amma sonra bildik ki, Kübra xala da çox dadlı ət, kar-tof və noxud pəraşkisi bişirir. Kübra xala həftədə-on gündə bir dəfə bizim üçün pəraşki bişirirdi və biz üstünə qotazlı süfrə salınmış o girdə mizin arxasında oturub pəraşki yeyirdik.

Anamgil deyirdi:

– Yazıq Kübranın uşaq sarıdan ürəyi nisgillidi... – və anamgil bizim gedib Kübra xalanın bişirdiyi o pəraşkiləri ye-məyimizə pis baxmırdı.

Kübra xala həmişə təngnəfəs olurdu, mətbəxdən otağa gedib içi isti pəraşki dolu boşqabı qabağıma qoyurdu və hər dəfə də mən Kübra xalanın beləcə təngnəfəs olmağına, güclə yeriməyinə, nəfəs alanda xırıldamağına baxa-baxa təəccüb edirdim, çünki bir dəfə Məşədxanım xala anamgilə deyəndə eşitmişdim ki, qulağı kiçik olan kişinin arvadı gözəl olar. Muxtarın qulaqları çox kiçik idi, amma Kübra xala gözəl deyildi... Düzdür, Kübra xala gözəl deyildi, amma Şövkət gözəl idi və bu barədə fikirləşəndə yenə də Şövkətin ağ, hamar və dərin göbəyi mənim gözlərimin qabağına gəlirdi.

Kübra xala:

– Yeyin!.. – deyirdi, özü də güclə nəfəs ala-ala stulda bizim yanımda otururdu (o stulların söykənəcəyi də Muxtarın pencəyi kimi, qara meşindən idi), dincələ-dincələ bir-bir bizə baxırdı: – Yeyin!.. – deyirdi. – Bu dəfə ətli pəraşki az oldu... Muxtara tapşırıbmışam sizinçün yaxşı ət alsın, gələn həftə, Allah qoysa, ət pəraşkisini çox eləyəcəyəm... Təki salamatlıq olsun! Yeyin!..

Kübra xalanın dediyi sözlər mənə çox qəribə gəlirdi, çünki mən belə hesab edirdim ki, Muxtar özü hamıya tapşırıq verən adamdır və onun özünə heç bir tapşırıq vermək olmaz; bir də burası mənə təəccüblü gəlirdi ki, sən demə, Muxtar özü də bilir ki, qara «emadinə» minib işə gedəndən sonra, Kübra xala bizimçün pəraşki bişirir və Muxtar bundan ötrü arvadına açıqlanmır; nədənsə, mənə elə gəlirdi ki, bizim gəlib burada beləcə pəraşki yeməyimiz Muxtardan gizlin bir iş olmalıdır və Muxtar bu işdən xəbər tutanda Kübra xalaya açıqlanmalıdır.

Kübra xalagilin evində ən maraqlı şey, əlbəttə, telefon idi və mən çox istəyirdim ki, elə bir yer olsun ki, mən bu qara telefonun dəstəyini götürüb o yerə zəng eləyim, amma elə bir yer yox idi.

Birdən biz pəraşki yediyimiz yerdə altına krujevalı ağ örtük salınmış o qara telefon aparatı bərkdən zəng çalırdı (bəzən biz küçədə oynayılanda bu zəngin səsini eşidirdik) və biz hamımız diksinib duruxurduq. Kübra xala təngnəfəs gəlib aparatın dəstəyini götürürdü:

– Alo... – deyirdi, sonra gülümsəyirdi: – Yaxşıyam, ay

Muxtar. Vallah, yaxşıyam, həkim-zad lazım deyil, narahat olma. Nə bişirim sənə? Vallah, dedim ki, yaxşıyam... Narahat olma... – Sonra Kübra xala dəstəyi çox ehməlcə aparatın üstünə qoyurdu, elə bil, Kübra xala qorxurdu ki, birdən Muxtarın səsi zədələnar və mən sidiq-ürəkdan təəccüb edirdim ki, Kübra xala Muxtarla anam mənimlə danışan kimi danışır.

Kübra xala:

– Yeyin!.. – deyirdi və biz də ağzımız yana-yana o isti pəraşkiləri ləzzətlə yeyirdik, sonra boşqabı boşaldıb durub getmək istəyəndə Kübra xala üç-dörd dənə pəraşki bükülmüş qəzet bağlamasını bizə verirdi: – Bunu da aparın verin Balakərimə...

Kübra xala heç vaxt evlərindən aşağı düşməzdi, hər halda, mən heç vaxt Kübra xalanı bir yerə gedən, ya da elə-belə küçədə dayanıb arvadlarla söhbət edən görməmişdim, hətta, hamama da getmirdi (Cəfərqlu deyirdi ki, Kübra xalanı Muxtar özü evdə çimzdirir), çünki xəstə idi, pilləkənləri düşüb-qalxa bilmirdi, amma Kübra xala bilirdi ki, bizim məhəlləmizin Balakərimi var.

Hərdən biz oturub pəraşki yeyirdik, Kübra xala isə tez-tez xırıltıyla nəfəs ala-ala, həddən artıq böyük döşləri tez-tez enib qalxa-qalxa yenə mətbəxə gedirdi, susəpəni su ilə doldurub, gəlib küçə eyvanına çıxırdı və dibçəkdəki gülləri sulayırdı. Eyvanda çoxlu saxsı dibçəklər var idi və həmin dibçəklərdə cürbəcür güllər bitmişdi və bir dəfə Kübra xala o gülləri sulaya-sulaya dedi:

– Mən öləndən sonra bu güllər mənim üçün darıxacaq...

Düzdür, Kübra xala bizi dadlı pəraşkilərə qonaq edirdi, amma heç birimizin adını yaxşı bilmirdi, dəyişik salırdı və bir gün məndən soruşdu:

– Sənin adın nədir?

– Ələkbər, – dedim.

– Sən Xanımın oğlusan?

– Yox, – dedim, sonra fikirləşdim ki, birdən Kübra xala elə bilər ki, mən burada onun bişirdiyi pəraşkini yediyimə görə Xanım xalanın adını çəkməkdən qorxuram, ona görə də: – Oglu deyiləm Xanım xalanın, ancaq bir həyətdə oluruq – dedim.

Məsələ burasında idi ki, bir dəfə qışda Xanım xala küçənin ortasında Muxtarı biabır elədi, abırını ələyinə bükdü və ümumiyyətlə, Muxtarı yaxşıca yerində oturtdu.

O qış elə bil payız idi, tez-tez Bakıya sızırqı yağışlar yağdı və həmin yağışlı qış günlərindən birində, günorta vaxtı məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı ki, Muxtar, Xanım xalanın oğlu Əbdüləlini tutdurub. Məhəllənin bütün camaatı bu işə lap məəttəl qaldı, çünki Muxtar gəlmə də olsa, hər halda, bizim məhəllədə yaşayırdı və öz məhəlləsinin cavanını tutdurmaq, əlbəttə, kişiyyə yaraşan iş deyildi, Əbdüləli lap adam öldürsəydi də, Muxtar görə belə iş tutmayaydı, amma bir azdan məlum oldu ki, Əbdüləli heç kimi öldürməyib, heç kimi bıçaqlamayıb, döyməyib və Muxtar da Əbdüləlini ona görə tutdurub ki, səhər qara «emadin»də işə gedəndə Əbdüləli «polutorka» ilə sürüb onu keçib və bütün gecəni yağış yağdığına görə küçənin çirkab suyu «polutorka»nın təkərlərinin altından sıçrayıb «emadin»in üstünə tökülüb.

Ağahüseyn əmi barmağını papiros tüstüsündən saralmış ağ biglalarına çəkə-çəkə başını bulayıb:

– Alə, – dedi, – belə də iş olar? Maşınını ötməyin üstündə də mələnin cayılnı tutdurub türməyə basarlar?

Əzizəgə əmi dedi:

– Ətağa cəddi, dünyanın lap day axırıdı!..

Həsənəgə əmi barmağı ilə Muxtargilin şüşəbəndli evyanını göstərə-göstərə dedi:

– Alə, bizə sataşır o, bizə! Alə, biz ölmüşük bəyəm ki ya, belə iş görür bu oğraş? Biz nəyik bəyəm, alə, kişi-zad döyülük ki, bu zaraza belə rəftar eləyir biznən?

Məhəllənin arvadlarının canına qorxu düşmüşdü. Həsənəgə əminin arvadı Fatma xala deyirdi:

– Mağul rahatca evimizdə oturub işimiznən-gücümüzən məşğul olurduq!.. Bu köpək oğlu Muxtar mərəkə salacaq mələyə!.. Mən tanıyıram öz kişimi də!..

Ağahüseyn əminin arvadı Səkinə xala deyirdi:

– Ağəz, hansı daşı tökək başımıza, ağəz?.. Öldürəcəklər gecə o oğraş oğlu oğraş Muxtarı, balalarımızın gözünü türmələrin qapısında qalacaq!..

Məşədixanım xala deyirdi:

– Ağəz, görmürsüz o köpək oğlunun qulaqlarını? Ağəz, kişinin də elə balaca qulaqları olar?..

Biz də, yəni məhəllənin uşaqları, bütün günü qoşa tut ağacının altına yığışib arabir yağan yağışdan islana-islana, küləkdən üşüyə-üşüyə axşamın düşməyini gözləyirdik, qara «emadin»in gəlməyini gözləyirdik. Muxtarın evində tez-tez pəraşki yeməyimiz bizim yadımızdan çıxmışdı. Kübra xala da yadımızdan çıxmışdı və biz indi məhəllənin təəssübünü çəkirdik, Muxtarı öz rəqibimiz, düşmənimiz hesab edirdik, hətta Cəfərqlu şalvarının balağının altından corabına bir dəmir şumaqədər soxmışdu və bu fikirdə idi ki, axşam məhəllənin kişilərinin Muxtarla davası düşən kimi, girsin araya və həmin dəmir şumaqədəri Muxtarın qarnına soxsun. Cəfərqlunun yaşı hələ türməyə düşmürdü və Cəfərqlunu tutub türməyə basmayacaqdılar, göndərəcəkdilər uşaq koloniyasına, yəni Cəfərqlu həm Muxtarı vururdu, həm də məhəllənin kişilərini türmədən qurtarırdı. Balakərim isə bütün bu söhbətlərə fikir vermirdi:

– O şey ki, səndən asılı döyül, – deyirdi – görək o barədə fikirləşməyəsən... – və qoşa tutun altında, yaş səki qırağında oturub xüsusi bir həvəslə tütək çalırdı.

Dərs hazırlamaq, çörək yemək uşaqların yadından çıxmışdı və biz Muxtarın aqibəti barədə, axşam nə olacağı barədə tez-tez yayılan müxtəlif şeyləri müzakirə edirdik. Cəfərqlu belə bir xəbər də gətirdi ki, Xanım xalanın böyük oğlu Cəfər küçədə təsadüfən qara «emadin»ə rast gəlib, guya avtobusla qara «emadin»in qabağını kəsib, Muxtardan xahiş eləyib ki, Əbdüləlini buraxdırsın və guya, Muxtar, Cəfəri də hədələyib ki, səni də tutduraram. Mən bilmirdim ki, Cəfərqlunun nəfəsini dərmədən tez-tez söylədiyi bu təzə xəbər doğrudan da olub, yoxsa yox, hətta ürəyimdə mənə elə gəlirdi ki, bunu Cəfərqlu özündən toqquşdurub, amma, hər halda, vaxt tapıb bu xəbəri anama çatdırdım və anam əlini dizinə vurub Muxtarın qarasına:

– Vay sənin ciyərin yansın! Şipyon oğlu, şipyon! – dedi.

Bu vaxt mən həmin yağışlı qış günü Xanım xalanı gördüm – həmişəki kimi, qara kəlagayı başında, tünd-göy tuma-

m, narın ağ nöqtəli tünd-göy kostası da əynində, Xanım xala bizə gəldi:

– Noxudum qurtarıb, ay Sona, – dedi. – Varındısa, bir az əlbərcu noxud verginə. Uşaqlar gələcək bir azdan, xörək-ləri hazır döyül hələ...

Anam otağınızdakı palazın üstündə oturub mənim yorganımı tökmüşdü, boyunu uzadırdı (həmin qış birdən-birə yorganım mənə balaca gəldi, yatanda ayaqlarım yorganın altından çıxırdı) və Xanım xalamı görən kimi, cəld ayığa qalxdı:

– A-a-a... Bu nə sözdü, ay Xanım xala, əlbərcu nə deməkdə, ayıb döyül?.. Yuxarıdan çağırıydın, Ələkbər gətirərdi də, nəş özün əziyyət çəkib düşürdün aşağı?..

Mən Xanım xalanın qalın qaşlarının altından baxan sakit gözlərinə, kip örtülmüş nazik dodaqlarına, ciddi sifətinə baxa-baxa tamam bir heyranə içində idim ki, bütün məhəllə Əbdüləlinin əhvalatı ilə məşğul idi, amma Xanım xala beləcə sakitdi və oturub evdə xörək bişirir, elə bil ki, heç nə olmayıb.

Həmin yağışlı-küləkli qış axşamı Muxtarın həmişə qara «emadin»də işdən qayıtdığı vaxta yaxın Həsənəyə əmi, Ağahüseyn əmi, Əzizəyə əmi, hətta Əliabbas kişi də küçəyə çıxdı, gəlib Muxtargilin qapısı ilə üzbəüz o biri səkidə dayandı. Əliabbas kişi bizim məhəllənin kişiləri arasında ən qocası idi, yaşı səksənə keçmişdi və Əliabbas kişinin haqqında bir qərribə hadisə danışdırlar, bilmirəm, doğrudan da həmin hadisə olmuşdu, yoxsa yox (mən indi də tez-tez həmin hadisə barədə düşünürəm).

Cəfərqulu bu dəfə də belə bir xəbər gətirdi ki, Əliabbas kişi Həsənəyə əmini çağırıb yanına ki, məhəllədə mərkə salmayın və geyinib bu havada küçəyə çıxıb ki, özü Muxtardan xahiş eləsin ki, Əbdüləlini buraxdırsın.

Ağahüseyn əmi özü gedib evlərindən taxta kətil gətirdi, Əliabbas kişi həmin kətildə oturub çənəsini gümüş naxışlı çəliyinə söykədi və gözlərini küçəyə dikdi ki, qara «emadin» nə vaxt gələcək.

Mən Əliabbas kişinin ağappaq saqqalına, gümüş naxışlı çəliyinə baxa-baxa fikirləşdim ki, görəsən, Əliabbas kişi də hansısa uşaq olub?

Balakərim elə hey tütək çalırdı və Balakərimin hansı ha-

vanı çaldığını demək, əlbəttə, mümkün deyildi, çünki o tütəyin çalğısından bütün havalardan bir az var idi və həmin qış axşamı o tütəyin nə çaldığını, nə dediyini ancaq Balakərimin özü bilirdi.

Əliabbas kişi bir-iki dəfə öskürdü, sonra gözlərini küçədən çəkib biz tərəfə baxdı və çağırdı:

– Balakərim!..

Balakərim tütəyi ağzından ayırıb Əliabbas kişiye tərəf baxdı, sonra ayığa qalxıb qoşa tutun altından kişilərin yanına getdi, Əliabbas kişinin qabağında dayandı. Əliabbas kişi soruşdu:

– Necəsən, Balakərim?

Balakərim dedi:

– Yaxşıyam, day-day.

– Çalma, Balakərim.

– Baş üstə, day-day.

– Yeri döyül.

– Oldu.

Balakərim daha bizim yanımıza gəlmədi, yağışdan islanıb tündləşmiş sarı pencəyinin qolu ilə tütəyin ağzını sildi, qoydu cibinə və Əliabbas kişigildən bir az aralı çəkildi, Sarı hamamın divarına söykənib dayandı.

Küçədə bir nəfər də olsun arvad yox idi və bu dəm arvadlar evdə oturub səksəkə içində gözləyirdilər ki, küçədən nə xəbər gələcək, arvadlar həya-abırından keçib ürəklərində yaqın ki, Muxtarı ən pis küçə söyüşləri ilə söyürdülər.

Küçənin aşağı başında Muxtarın qara «emadin»i göründü, amma bu vaxt çox gözlənilməz bir hadisə baş verdi və hamı səhərdən bəri gözlədiyi qara «emadin»ə yox, başını çöndərüb bizim dalana tərəf baxdı: Xanım xala qabaqda, ardınca da Cəfər, Adil, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim dalandan çıxıb iti addımlarla Muxtargilin küçə qapısına tərəf gəlirdi. Qara «emadin»in görünməsi ilə Xanım xalagilin dalandan çıxmağı bir oldu və bu necə oldu? – Hamı bu işə məəttəl qaldı.

Xanım xala Cəfərdən, Adildən, Qocadan, Cəbrayıldan, Ağarəhimdən üç-dörd addım irəlində, qəmbər döşənmiş küçənin tən ortası ilə düz məşinin qabağına gəlirdi və qara «emadin» Xanım xalaya yaxınlaşdıqca sürücü bərkdən signal ver-

məyə başladı. Xanım xala elə bil heç nə eşitmirdi, elə bil ki, eləcə təkbətək üstünə yeridiyi məşin deyildi və Xanım xalanın ciddi sifətində, kip örtülmüş nazik dodaqlarında heç bir həyəcədən əsər-ələmət yox idi, təkcə qalın qaşlarının altından baxan qara gözlərində bir qəzəb ışıltısı var idi.

Qara «emadin» yaş qəmbərliyin üstündə tükürpədən səş çıxarıb Xanım xalanın qabağında dayandı və hirsindən açıq-aşkar çənəsi əsən Muxtar məşinin qapısını açıb qışqırdı:

– Ay arvad...

Muxtar daha başqa söz deməyə macal tapmadı, çünki Xanım xala yekə əli ilə Muxtarın məşin pencəyinin yaxasından yapışib çölə çəkirdi:

– Çıx bayıra!.. Çıx!..

Xanım xalanın bu hərəkətinin gözlənilməzliyindən Muxtarın gözləri bəzəlib az qala hədəqəsindən çıxacaqdı və Muxtar özünü itirmişdi (axşam idi, mən görmürdüm, amma mənə elə gəlirdi ki, Muxtarın balaca qulaqları qıpırmızı qızarıb), məşindən çıxmırdı və özünü məşinin içində geri çəməyə-yaxasını Xanım xalanın iri əlindən qurtarmaq istəyirdi:

– Ay arvad... Ay arvad...

Muxtar daha başqa söz demirdi. Xanım xala isə əlini Muxtarın yaxasından buraxmaq bilmirdi:

– Çıx!.. Çıx bayıra!..

Cəfər, Adil, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim də küçənin ortasında, Xanım xaladan iki-üç addım aralıda dayanmışdılar və bir söz demədən Xanım xalanın Muxtarı məşindən çəkməyinə və Muxtarın da yaxasını Xanım xalanın əlindən qurtarmaq istəməyinə baxırdılar. Biz də tut ağacının altında quruyub qalmışdıq. Xanım xalanın bu hərəkəti o qədər gözlənilməz idi ki, özümüzlə gələ bilmirdik. Əliabbas kişi taxta kətilin üstündən ayağa qalxmışdı, amma o da bir söz demirdi, elə-beləcə baxırdı.

Qara «emadin»in sürücüsü özünə gələn birinci adam oldu, məşindən çölə atıldı, belindəki qoburdan çıxartdığı tapançanı qaldırıb göyə bir güllə atdı, amma o göyə atılan güllənin səsi heç kimi səksəndirmədi və sürücü də səkidə dayanmış kişilərə, küçənin ortasında dayanmış o cavan oğlanlara – Cəfə-

rə, Adilə, Qocaya, Cəbrayıla, Ağarəhimə baxdı, qoşa tutun altında dayanmış bizə baxdı, bir-iki dəfə bərkdən, tələşlə:

– Ay adamlar! Yoldaşlar!.. – dedi, sonra tapança qaldıran qolu yanına düşdü, qorxu-hürkü içindəki gözləri ilə baxa-baxa bilmədi ki, nə eləsən.

– Çıx bayıra!.. Çıx!.. Sən də kişisən? Tufu! – Xanım xala əlini Muxtarın yaxasından çəkdi və əlini çəkməyi ilə də Muxtarın üzünə bir lombultu tütürməyi bir oldu.

Muxtar yalın əli ilə Xanım xalanın tütürməyini üzündən sildi.

Küçəmizdə elə sükut var idi ki, elə bil, hər şey donmuşdu, elə bil, camaatın ürəyi də sinəsində donub dayanmışdı, vurmurdu.

Xanım xala sağ əlinin iki uzun barmağını qoşalayıb az qala Muxtarın gözlərinə soxa-soxa bərkdən dedi:

– Sən öləsən, əgər bu gün uşağı buraxdırmasan, gedib sənün böyüklərin ki, var e, onları tapacağam! Gedib girəcəyəm onları yanına! Sənün başında bir turp əkəcəyəm ki, anandan əmədiyin süd burnundan gəlsin! Yoxsa, elə bilirsən yalvaracıyam sənə mən? Ay sən öləsən!

Muxtar, deyəsən, yavaş-yavaş özünə gəldi, hər halda, Muxtar məşindən düşməli idi, küçəyə yığılmış bu adamları vecinə almasa da, heç olmasa, sürücünün yanında ayıb idi və belindəki tapançanın, əynindəki məşin pencəyin, ayağındakı xrom uzunboğazların, bu qara «emadin»in, evindəki o qara telefon aparatının yaratdığı həmişəki inam yenə də Muxtara qayıtdı və məşindən çıxıb Xanım xalanın tütürməyindən yaş olmuş əlini məşin pencəyinin ələyinə silə-silə:

– Özünü yığışdır, arvad! – dedi.

Xanım xala:

– Arvad sənə! – dedi.

Muxtar:

– Görərsən! – dedi. – Görərsən!

Xanım xala:

– Sən də görərsən! – dedi, sonra üzünü səkidə dayanmış Əliabbas kişigilə, Həsənəgə əmiyə, Ağahüseyn əmiyə, Əzizəgə əmiyə tutdu: – Əyər siz də buna bir söz desəz, buna əl vursaz kişi döyülsüz! Mən ölməmişəm hələ! – dedi və geri

çevrilib gəldiyi kimi də, iti addımlarla küçənin ortası ilə dalanımıza tərəf getdi. Cəfər, Adil, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim də Xanım xalanın ardınca getdi...

...Bundan sonrakı hadisələri mən görməmişdim, amma o hadisələrin hamısı indi mənim gözlərimin qabağındadır...

Muxtarın daqiqə nə işində və harada işləməyi bizim məhəllədə heç kimə məlum deyildi və həmin yağışlı qış axşamının səhəri sübh tezdən Adilin «polutorka»-sı dalanın ağzında dayanmışdı və o səhər Xanım xala bütün ömründə birinci dəfə oğlunun sürdüüyü maşına mindi, Adillə bir yerdə kabinkada oturub gözlədi, gəlib Muxtargilin evinin qabağında dayanmış qara «emadin» yerindən tərpənib Muxtarı işə aparanda Adilin «polutorka»-sı da yerindən tərpəndi, qara «emadin»-in ardınca şəhərin küçələrindən keçdi.

Qara «emadin» bir binanın darvazasının qabağında dayandı.

Adil də maşını qara «emadin»dən xeyli aralıda saxladı.

Xanım xala:

– Bunun qapısını aç görüm! – dedi.

Adil kabinkanın qapısını açdı. Xanım xala maşından düşdü və:

– Sən get işə – dedi.

Adil bir müddət maşını tərpətmədi və Xanım xala altıdan yuxarı tərs-tərs oğluna baxdı:

– Sənə demirəm get işinə?!

Adil nəsə demək istədi, amma anasının kip örtülmüş nazik dodaqlarına, qalın qaşlarının altından işıldayan gözlərinə baxdı, heç nə demədi və maşını işə saldı.

«Polutorka» gözdən itdi.

Xanım xala qara «emadin»ə tərəf baxdı.

Darvazanın yanında kiçik bir köşk var idi və əyninə milisioner paltarları geymiş lopa bığlı bir nəfər köşkdən çıxıb əlini qulağının dibinə apardı, sonra o darvazanın dəmir qapılarını açdı və Muxtarın mindiyi qara «emadin» darvazadan keçib binanın həyatına girdi, milisioner darvazanı təzədən bağladı və öz köşkünə qayıtdı.

Qış səhəri idi, soyuq idi və o səhər seyrək qar yağmağa

başlamışdı, amma qar yerə düşən kimi su olurdu, asfaltın üstündə bircə damcı yaş ləkəyə çevrilirdi.

Xanım xala gəlib həmin darvazanın qabağında dayandı, diqqətlə bu binaya baxdı, sonra darvazanın yanındakı köşkə yaxınlaşdı, qapını açıb içəridə oturmuş o lopa bığlı milisionerə:

– Salam-məleyküm, – dedi.

Milisioner:

– Əleyküm-salam, – dedi və təəccüblə köşkün ağzında dayanmış bu arvada baxdı.

Xanım xala dedi:

– Böyüyünüz lazımdı mənə!

– Kim lazımdır?

– Böyüyünüz!

O lopa bığlı milisioner erməni idi, güldü və erməni ləhcəsi ilə:

– Axçı, burda hamı mənimçün böyükdü də... – dedi – Burda ən kiçiyi mənim, bildin?

– Bildim.

– İndi de görüm sənə kim lazımdır?

– Bu binadakıların hamısının böyüyü!

– Vax?! Çağırıb səni?

– Yox.

– Tanıyır səni?

– Yox.

– Sən tanıyırsan onu, axçı?

– Yox.

– Ha, indi bəs, nə istəyirsən?

– Başa düşmədin nə istəyirəm? Bu binanın böyüyünü istəyirəm!

Milisioner bu dəfə ağzını açmağa macal tapmadı, çünki köşkün balaca pəncərəsindən gördü ki, yenə bir qara «emadin» gəlib darvazanın qabağında dayandı, tez ayağa qalxıb Xanım xalanın yanından ötdü, yenə də qara «emadin»-in qabağında mil kimi tarım durub sağ əlini qulağının dibinə apardı, sonra darvazanın dəmir qapılarını açdı, qara «emadin» həyata girdi, milisioner darvazanın qapılarını bağladı, köşkünə tərəf gəldi, bayaqkı yerində dayanmış Xanım xalaya:

— Get, axçı, get... — dedi. — Bura sənin yerin deyil. Və köşkün qapısını Xanım xalanın üzünə bağladı.

Xanım xala yenə də darvazanın qabağına gəldi, bu binanı pəncərə-pəncərə diqqətlə nəzərdən keçirdi, sonra köşkə baxdı, köşkün balaca pəncərəsindən görünən o lopa bıqlı milisio-nerə baxdı.

Milisionerin əlli səkkiz-altmış yaşı olardı, furajkasının altından ağarmış saçları görünürdü, yanındakı taxta kətilin üstündə girdə elektrik pila-təsi yandırmışdı və deyəsən, üşüyürdü, əllərini pila-tənin üstünə tutmuşdu.

Bu binaya piyada adamlar da gəlirdi, köşkə girib milisio-nerlə salamlşırdılar, ciblərindən balaca vəsiqə çıxarıb göstərirdilər və köşkün arxa qapısından içəri keçib gedirdilər. Bu adamlardan bəzisi gülə-gülə milisio-nerə nəse deyirdi, milisio-ner də gülə-gülə cavab verirdi, bəzisi də elə tək-cə başını tərpə-dib keçirdi, elələri də olurdu ki, heç milisio-nerə salam da vermirdi, başını dik tuturdu, heykəl kimi dinməz ötüb içəri gi-rirdi. Milisio-ner hərdən-bir başını aşağı əyib köşkün balaca pəncərəsindən Xanım xalaya baxırdı, başını bulayırdı.

Yenə bir maşın gəlib darvazanın qabağına dayandı və hə-min maşında da sürücüdən başqa Muxtar kimi bir nəfər oturmuşdu. Milisio-ner yenə də köşkdən çıxıb maşının qabağına əlini qulağının dibinə apardı, maşının içində oturmuş adam başını tərpətdi, sonra milisio-ner darvazanın dəmir qapılarını açdı, maşını həyatə buraxdı və yenidən darvazanı bağlayıb köşkünə qayıdanda Xanım xalaya:

— Axçı, — dedi, — yazığın gəlsin özünə, sətəlcəm olarsan. Get işinlə məşğul ol.

Xanım xala:

— Sənə dəxli yoxdu! — dedi. — Sən get camaatın qapısını aç!

— Bax! Nə pis arvadsan sən?!

— Özüm bilərəm! Get sən yaxçı ol!

Milisio-ner başını bulaya-bulaya köşkə girdi, yenə əllərini elektrik pila-təsinin üstünə tutdu, özünü saxlaya bilməyib köşkün balaca pəncərəsindən Xanım xalaya baxdı və yenə də başını buladı.

O soyuq qış səhəri Xanım xala bu binanın yerləşdiyi kü-

çə ilə o baş-bu baş gedib-gəldi: milisio-nerin oturduğu köşkdən və o dəmir darvazadan başqa bu binanın heç bir girişi yox idi və Xanım xala yenə də gəlib darvazanın qabağına dayandı.

Bu binaya daha gəlib-gedən yox idi, yaqin ki, iş başlamışdı. Milisio-ner də, elə bil, Xanım xalanı yadından çıxarmışdı, balaca dəmir çaydanı elektrik pila-təsinin üstünə qoymuşdu, özü də çəsməyini taxib köhnə «Oqonyok» jurnalı oxuyurdu.

Qar elə-eləcə seyrək yağırı, yerə düşən kimi suya-dönürdü, asfaltın üstündə girdə yaş ləkəsi qalırdı, sonra o da quru-yub yox olurdu.

Xanım xala başına və pəncəyin üstündən çiyinlərinə sal-dığı qalın yun şalın içində soyuq hiss eləmirdi, amma yavaş-yavaş ayaqlarının barmaqları və əlləri donurdu.

Elə bil ki, o soyuq qış günü bu bina da Xanım xalanın bar-maqları kimi donmuşdu, elə bil ki, bu binanın içində heç kim yox idi və Xanım xala yenə binanın pəncərələrini bir-bir göz-dən keçirdi; pəncərələrin hamısına tünd-göy rəngli pərdə çə-kilmişdi və elə bil ki, o tünd rəngli pərdələr də parça deyildi, ipdən toxunmamışdı, tünd-göy rəngli daşdan yonulmuşdular, ömründə heç bir əl onları açmamışdı, heç bir yel onları tərpətməmişdi.

Milisio-ner gözünü jurnalından çəkdi, əli ilə çaydanı yoxladı, yaqin bilmək istəyirdi ki, qızıb, yoxsa yox? Sonra əlini əlinə sürtdü, yaqin çaydanın istisini bir əlindən o biri əlinə verirdi, sonra yenə başını aşağı salıb jurnalı oxumaq istədi, amma bir-dən köşkün pəncərəsindən Xanım xalaya baxdı, sonra çəsmə-yini gözündən almasına qaldırıb lap diqqətlə baxdı və yenə də başını buladı.

Yun şal get-gedə o seyrək, sulu qardan nəm çəkirdi, Xanım xala üşümürdü, çiyinlərində yun şalın ağırlığını hiss edir-di, bir də ki, ayağının barmaqları, əlləri donurdu.

Milisio-nerin köşkünün qapısı açıldı və iki nəfər bu bina-dan çıxıb Xanım xalanın yanından ötdü və küçə ilə üzünə-sağı gedib göz-dən itdi; bir azdan binadan bir nəfər də çıxdı.

Adı-cə adamlar idi...

Milisio-ner özünə çay dəmləyirdi.

Xanım xala darvazaya yaxınlaşdı, diqqətlə qulaq asdı, içə-

ridən heç bir səs eşidilmirdi, sonra Xanım xala yenə gəlib köşkün qapısını açdı:

- Sən məni içəri buraxmayacaqsan, a kişi?
- Axçı, sən nə interesni arvadsan?!
- Buraxacaqsan məni içəri, yoxsa yox?
- Propuskun var?
- Nə?
- Kağızın var, deyirəm? İcazən?
- Yox.
- Bəs, onda nə istəyirsən?
- Buranın böyüyünən işim var!
- Şipyon tutmusan?
- Nə?

- Heç nə. - Milisioner elektrik pılətəsinin üstündəki çaydanın qapağını qaldırır baxdı ki, qaynayıb, yoxsa yox, sonra dedi: - Gir içəri, qapını da bağla, soyuqdur.

Xanım xala köşkə girib qapını bağladı.

Milisioner soruşdu:

- Doğrudan işin var sənin?
- Necə yəni doğrudan? Oyun oynayırıam burada səhərdən?
- Vax! Lap vacib işdir?
- Hə.

Milisioner əlini qabağındakı kiçik yazı mizinin üstündəki telefon aparatına uzatdı:

- Qoy bir dejurnuya zəng eləyim.
- O kimdi elə?
- Dejurnudu də.
- Mənə buranın böyüyü lazımdır, ay kişi! Başa düşmədin sən?

- Ara, axçı, sən məni dəli eləyəcəksən? Nə dava salırsan burada? Ha, babamın sənə babana borcu var? Get, get, evinə, xoş gəldin!..

- Sən də qal bu xosmandə! - Xanım xala köşkün qapısını ardınca çirpib yenə də küçəyə çıxdı və yenə də gəlib darvazanın qabağında dayandı.

Qar kəsmişdi, amma soyuq külək başlamışdı.

Bu binanın pəncərələrindəki o tünd-göy rəngli pərdələr elə-

eləcə tərənəmzə idi və o lopa bığlı milisionerin oturduğu köşkün o balaca pəncərəsi bu binada yeganə pərdəsiz pəncərə idi.

Milisioner çay içirdi, birdən əlindəki stəkanı yarımçıq mizə üstünə qoydu, bu vaxt Xanım xala da bir zəng səsi eşitdi, milisioner köşkdən çıxıb gəlib darvazanın dəmir qapılarını açdı və bu dəfə üstü brezentlə örtülü böyük bir maşın həyətdən çıxdı, küçə ilə sürətlə ötüb-getdi, milisioner darvazanı bağladı, sonra köşkünə qayıtmadı, gəlib Xanım xalanın qabağında dayandı:

- Burada durmaqdan nə çıxacaq, axçı? Niyə getmirsən?
- Sənin işin deyil!
- Vax! Səninlə bir evdə yaşayanlar gör nə çəkirlər!.. Burada

durub onu gözləyirsən?

Xanım xala cavab vermədi.

Milisioner:

- Axçı, - dedi, - sən nə naivni adamsan?.. Get evə, istədiyinə ərizə ilə yaz. Baxarlar ərizənə, çağırırlar səni!..

- Sənə borcu qalmayıb!

Milisioner yenə də başını bulaya-bulaya köşkə girdi və qapısını bağladı.

Külək get-gedə bərkiiydi və qar təzədən yağmağa başlamışdı.

Xeyli müddət beləcə keçdi.

Bayaq həyətdən çıxmış üstü brezentlə örtülü böyük maşın geri qayıtdı, milisioner köşkdən çıxıb gəlib darvazanı açdı, maşın içəri girdi, milisioner darvazanın dəmir qapılarını bağladı, Xanım xalanın yanından ötüb köşkə sarı getdi, bir söz demədi, amma köşkün qapısı ağzında ayaq saxladı, Xanım xalaya tərəf döndü:

- Gəl bir stəkan isti çay iç, ay tərs musurman, dondun axı!

Xanım xala cavab vermədi.

Bu vaxt yenə də bir nəfər köşkün içəri qapısından keçib küçəyə çıxdı; bu adamın əynində qara palto, başında qaragül dəridən xəz papaq var idi və Xanım xala qalın qaşlarının altından diqqətlə bu adama baxıb iti addımlarla ona yaxınlaşdı, amma ağzını açıb bir söz demədi, çünki o lopa bığlı milisioner Xanım xalaya baxa-baxa yavaşca başını tərptədi və Xa-

nim xala da o saat başa düşdü ki, bu adam yaxınlaşmalı adam deyil.

Bundan sonra hər dəfə binadan bir adam çıxanda Xanım xala köşkün pəncərəsinə tərəf baxırdı və hər dəfə də milisioner yüngülcə başını tərpədirdi, yəni ki, yox, yaxınlaşmalı adam deyil.

Bütün günorta beləcə keçdi.

Qar bərkliyində və külək də lap şiddətlənməyə başlayan-da milisioner bir dəfə də Xanım xaladan ötrü köşkdən çıxdı:

– Axçı, get, heç olmasa, bir loxma çörək ye da!..

Xanım xala cavab vermədi.

Milisioner dedi:

– Məzhəb haqqı, sənin üstündən məni işdən çıxardacaqlar, bir dəne də vıqovor!

Bu dəfə Xanım xala özünü saxlaya bilmədi:

– Çox böyük vəzifən var! Heyf!..

Milisioner:

– Bax! – dedi. – Ara, bu nətər adamdı?.. Ara, belə də arvad olar? Bunun dili zəhrimardır, klyanus!..

Milisioner deyinə-deyinə köşkə qayıtdı, qapını bağladı, oturdu və yaqın özünə söz verdi ki, bir də bu arvada tərəf baxmayacaq, amma elə bil ki, bu arvadın get-gedə şiddətlənən çovğun içində beləcə saatlarla o darvazanın qabağında dayanıb durması ondan çox o lopa bıqlı milisioneri narahat edirdi, fikrini toplayıb həmişəki kimi, «Qonnyok» jurnalının köhnə nömrələrini oxuya bilmirdi, əməlli-başlı çay da içə bilmirdi, evdən gətirdiyi kolbasa-çörəyi də yeyə bilmirdi, yenə tez-tez köşkün pəncərəsindən Xanım xalaya baxırdı, yenə Xanım xala buranın işçilərinə yaxınlaşmaq istəyəndə yüngülcə başını tərpədirdi, yəni ki, yaxınlaşma, bundan sənə bir kömək olmaz, sən istəyən adam deyil bu.

O böyük binanın pəncərələri yavaş-yavaş qarla örtülürdü və tünd-göy rəngli pərdələr daha görünmürdü, qar şüşələri tamam örtmüşdü.

Yun şalın üstünə düşmüş qar donub qalaqlanmışdı və Xanım xala hər dəfə başını tərpəndəndə şalın üstünə yığılmış qar xışıldayırdı. Xanım xala heç nə barədə fikirləşmirdi, təkca gözləyirdi, amma qarın o yüngül xışiltısı heç mətləbə daxil ol-

madan, heç bir səbəb olmadan birdən-birə uşaqlıq illərini arvadın yadına saldı. qəfildən atasının, anasının sifətini gözlərinin qabağına gətirdi, hərdən də Abuzərin vərəmdən ağappaq ağarmış sifəti Xanım xalanın gözlərinin qabağına gəldi.

Axşam düşürdü və indi daha küçələri bürümüş qar o axşam içində ağappaq ağarırdı.

O binanın içindən get-gedə daha çox adam çıxırdı, zəng səsi gəlirdi və milisioner cəld köşkdən çıxıb darvazanın dəmir qapılarını açdı, qara «emadin»lər həyətdən çıxıb gedirdi və Xanım xala daha bu binadan çıxan adamlara, maşınlara yox, milisionərə baxırdı, milisioner yüngülcə başını tərpədirdi, Xanım xala da bu adamlardan heç birinə yaxınlaşmırdı.

Milisioner hərdənbir köşkdən çıxıb o balaca pəncərəni təmizləyirdi ki, qar şüşəni tutmasın, içəri görünsün; köşkün işığı yanmışdı və o balaca pəncərə elə bil ki, o qaranlıq qış axşamının gözü idi.

Xanım xalaya elə gəldi ki, bu dəfəki zəng səsi xüsusi səsləndi, o biri zənglərə oxşamırdı və milisioner də elə bil ki, özünü daha artıq yığışdırdı, tələsik köşkdən çıxıb darvazanın dəmir qapılarını açdı və yalnız Xanım xalanın hiss elədiyi bir tərzdə başını tərpədib təsdiq etdi: həyətdən çıxan Xanım xalanın gözlədiyi adam idi.

Xanım xala sürətlə maşının qabağına gəldi; maşının arxa tərəfində kök bir kişi oturmuşdu və Xanım xala sürətlə gəlib maşının arxa qapısını dartışdıranda bu adam təəcüb dolu gözləri ilə Xanım xalaya baxdı, sonra milisionərə baxdı.

Milisioner özünü sim kimi tarım çəkib, düz dayanmışdı və sağ əli də qulağının dibində idi.

Sürücü yavaş-yavaş irəliləyən maşını bir anlıq saxladı və arxada oturmuş o kök adam özü qapını açdı:

– Nədi? Nə olub?

– Sizinlə işim var!

Kök kişi yenə də milisionərə baxdı:

– Bu kimdir belə?

Milisioner bədənini daha da tarım çəkdi:

– Bilmirəm!

Kök kişi qışqırdı:

– Bəs, sən nə bilirsen?

- Vinovat!

Sonra kök kişi sürücüyə əmr etdi:

- Sür!

Maşın yerindən götürüldü və bütün bunlar o qədər sürətlə oldu ki, Xanım xala bir söz deməyə, bir şey eləməyə məcal tapmadı.

O qara maşın uzaqlaşdı gözəndən itdi.

Milisioner elə-eləcə tarım dayanmışdı, bir müddət uzaqlaşdı gedən o maşının ardınca baxdı, sonra Xanım xalaya baxdı.

Xanım xala əllərini, ayaqlarını hiss eləmirdi, amma soyuq da hiss eləmirdi, geri döndü və az qala topuqacan qara bata-bata o binanın yanından uzaqlaşdı.

Bütün gecəni qar yağdı, Bakıya şaxta düşdü.

Həmin qış gününün səhəri milisioner öz soyuq köşkündə oturub əllərini elektrik piliəsinin üstünə tutmuşdu.

Milisionerin qanı qara idi, çaydanın suyunu yoxladı ki, do-ludu, yoxsa yox, qoydu elektrik piliəsinin üstünə, sonra cibindən yekə bir dəsmal çıxarıb çəsməyinin şüşələrini silməyə başladı və bu dəm köşkün balaca pəncərəsindən yenə də dəmir darvaza ilə üzbəüz dayanmış Xanım xalanı gördü. Milisioneri səhər-səhər çağırub yaxşıca danlamışdılar və indi telefonla növbətçiyə xəbər verməli idi ki, dünən axşam maşının qabağını kəsən arvad yenə gəlib, amma milisioner bir müddət həmin arvada baxdı, sonra bu arvadın və öz bəxtinin qarasına deyinə-deyinə heç hara zəng eləmədi, durub köşkdən bayıra çıxdı, ehtiyatla o tərəf-bu tərəfə baxdı, sonra tələsik Xanım xalaya yaxınlaşdı:

- Get burdan, - dedi. - Görsələr səni, yaxşı olmaz.

Xanım xala cavab vermədi və dayandığı yerdən də tərpənmədi.

- Ara, məzhəb haqqı, bundan qan iyi gəlir! Ara, bunun xatası mənim başımda çatlayacaq, vallax, billax, belə olacaq...

- Sonra milisioner bir az yumşaq səslə: - Get evə, axçı... - dedi. - Onsuz da gəlməyib. İki gün böyük iclas olacaq, o da orda olacaq, işə gəlməyəcək.

Xanım xala yenə də heç nə demədi və milisioner eyni ehtiyatla ora-bura baxıb öz soyuq köşkünə qayıtdı.

O qarlı qış günü Xanım xala səhərdən axşama kimi o bö-

yük binanın dəmir darvazası ilə üzbəüz səkinin bir küncündə dayandı və həmin gün milisioner bir dəfə də eləcə ehtiyatla ora-bura baxa-baxa Xanım xalanın yanına gəldi:

- Ay arvad, sənin evin yoxdur? - dedi. - Uşaqlarımın canına and olsun ki, gəlməyib, burda yoxdur. Böyük iclas var, iki gün orda olacaq... Ara, axçı, sən mənim sözümə inanmırsan?..

Xanım xala o günü birinci dəfə ağzını açıb söz dedi:

- Birdən gəldi?.. - Bu, əlbəttə, o deyən söz idi ki, yəni mən sənə inanıram, öz işində ol, mənə fikir vermə.

Milisioner:

- Ara, birdən hər şey ola bilər! - dedi. - Ha indi mən burda yığılıb ölə bilərəm, nə olsun? - Sonra bu iki gündə nəçənci dəfə bu arvada deyilən sözlərin əhəmiyyətsizliyinə əmin olub şinelinin cibindən bir parça çörək çıxartdı: - Ala, ye bunu heç olmasa, ay tərs arvad!

Xanım xala:

- Çox sağ ol, - dedi. - Get özün çörəyini ye, nuş olsun.

Milisioner daha bir söz demədi, çörəyi cibinə qoydu və köşkünə tərəf gedəndə Xanım xala arxadan dedi:

- Səndən mən çox razıyam... Yaxşı adamsan...

Doğrusu, Xanım xalanın bu sözləri o qarlı-şaxtalı qış gününü həyatda dünyanın hər üzünü görmüş o lopa bığlı milisioneri kövrəltdi.

Axşam düşdü, binadakı adamların hamısı çıxıb getdi, qar tutmuş o göy pərdələrin arxasında yanan işıqlar da söndü, milisioner də yerini başqasına təhvil verdi, amma Xanım xalanın gözlədiyi maşın nə gəldi, nə də getdi.

Üçüncü gün də belə keçdi, Xanım xala sübh tezdən gecə düşənə kimi, həmin bina boşalanacan burda dayandı, amma gözlədiyi maşın yenə də nə gəldi, nə də getdi. Bir dəfə həyatdan çıxan qara «emadin»də Muxtarı gördü, amma Muxtar həmişəki kimi, ciddi oturub düz qabağa baxırdı və üzbəüz səkinin bir kənarında dayanıb qalın qaşlarının altından zəndlə baxan Xanım xalanı görmədi.

Məhəllədə qara «emadin» yenə də gəlib Muxtargilin qapısında dayanırdı, Muxtar maşından düşüb evə gedirdi və heç kim Muxtara heç nə demirdi; keyli sonra Xanım xala piyada

gəlirdi və məhəllədə Xanım xaladan da heç kim heç nə soruşmurdu, hamı bilirdi ki Xanım xala sübh tezdən harasa çıxıb gedir, amma məhz hara getdiyini heç kim bilmirdi, təkcə burası hamı üçün açıq-aşkar aydın idi ki, Xanım xala getdiyi o yerə Əbdüləlinin işi üçün gedir.

Bütün məhəllə Əbdüləlinin yolunu gözləyirdi, Əbdüləli isə gəlib çıxmırdı.

O balaca Ələkbər də Əbdüləlinin yolunu gözləyirdi... O balaca Ələkbər də bütün məhəllə camaatı kimi, çox istəyirdi ki, Xanım xala o qara «emadin»dən də, o telefon aparatından da, o qara meşin pencəkədən də artıq olsun...

Dördüncü gün Xanım xala gəlib həmin binanın darvazası ilə üzbəüz dayananda milisioner köşkdən çıxdı, Xanım xalaya baxdı və başını yüngülcə tərpətdi. Xanım xala başa düşdü ki, gözlədiyi maşın həyətdədir.

Yenə də bütün günü qar yağdı və Xanım xala hərdənbir qalın yun şalını çırpa-çırpa axşama qədər gözlədi, bina yenə də boşalmağa başladı, qar tutmuş pəncərələrdə tünd-göy pərdələrin arxasında yanan və güclə sezilən işıqlar bir-bir söndü və nəhayət, Xanım xala o zəngi eşitdi.

Milisioner tələsik ayağa qalxdı, qaça-qaça darvazanın qabağına gəldi, Xanım xalaya baxdı, sonra darvazanın dəmir qapılarını açdı və o qara maşın həyətdən çıxanda Xanım xala iti addımlarla gəlib düz maşının qabağında dayandı, iki əlini də maşının kapotuna dirədi.

Həmin kök kişi birinci gün olduğu kimi, maşının arxa tərəfində oturmuşdu və Xanım xalanı görən kimi, əlbəttə, tanıdı, hirsle milisionərə baxdı, milisioner özünü elə tarım çəkib əli də qulağının dibində dayanmışdı ki, elə bil canlı deyildi, nəfəs almırdı, elə bil, bir taxta parçası idi.

Sürücü maşından düşmək istədi, amma kök kişi:

– Lazım deyil, – dedi. – Sonra maşının qapısını açdı. – Bu nədir belə? Yenə nə istəyirsən?

– Sənə sözüm var!

– Nə sözün?

– Şikayətim var!

– Kimdəndir, ay arvad, şikayətin? Bu nə biabırılıqdır belə?

– Səndədir şikayətim!... Bir də sənə işçilərimdən!

– Nə? – Kök kişi heyrətlə başını qabaga uzatdı. – Nə dedin?

Elə bil ki, bir külək əsdi, əli qulağının dibində o cür tarım dayanmış milisioneri bir-iki dəfə yerində yırğalatdı.

– Dedim ki, səndədir şikayətim, sənə işçilərimdəndir! Adam döyülsən sən bəyəm? İnsan döyülsən? Dünyanı elə bu maşınla tutub gedəcəksən? – Xanım xala iki əlini də maşının kapotuna dirəyib dayanmışdı və yerindən tərpənmirdi.

Kök kişi bədəninə yaraşmayan bir cəldliklə maşından düşdü və gəlib Xanım xalaya üzbəüz dayandı, üstünə maşın işığı düşmüş arvadın kip örtülmüş nazik dodaqlarına, hirsdənmi, həyəcədənmi, soyuqdanmi gömgöy göyərmiş sifətinə baxdı, qar düşüb donmuş şalına, uzun qat-qat tumanına, az qala dizəcən qara batmış ayaqlarına baxdı və soruşdu:

– Bütün günü mənə gözləyirsən burada?

Xanım xala cavab vermədi.

Kök kişi milisionərə:

– Burax bunu içəri! – dedi və cəld addımlarla köşkdən keçib binaya qayıtdı.

Xanım xala əllərini maşının kapotundan çəkdi, milisionərə baxdı, sonra şalını çırpdı və o kök kişinin ardınca köşkdən keçib binaya daxil oldu...

...O gecə mənim yaxşı yadımdadır...

Məhəlləyə xəbər yayıldı ki, Əbdüləlini buraxıblar, gəlib evə və həmin qarlı-şaxtalı qış gecəsi Həsənağa əmiylə, Ağahüseyn əmiylə, Əzizəyə əmiylə bir yerdə Əliabbas kişi özü Xanım xalagilə gəldi, Əbdüləli ilə görüşüb xoşgəldin elədi.

Həmin gecə biz də küçədə bəs dəyəmə qədər qartopu oynadıq, sonra Sarı hamamın qabağında tonqal qalayib Balakərimin başına yığışdıq, gecənin yarısına kimi Balakərimin xüsusi bir həvəslə danışdığı o uzaq və sehirli əhvalatlara qulaq asdıq və elə bil ki, bizim məhəlləmizə heç kimin gözləmədiyi bir bayram gəlmişdi, heç kim bizi evə çağırmadı və biz də doğunca tonqalın qırağında oturduq.

Balakərim həmin gecə adamların bir-biri ilə savaşıdan, qoşunların bir-biri ilə vuruşundan, dünyanın böyük-böyük davalarından-dalaşlarından söylədi, Ağ Dəvənin adam kimi dil açıb danışmağından dedi...

Əlbəttə, o vaxt heç birimizin ağlına gəlməzdi ki, dünyanın ən böyük davası pusuqda dayanıb bizi gözləyir və lap az vaxt keçəcək, dünyanın o ən böyük davası bizim məhəllədə kişi qoymayacaq, kişi təkcə biz olacağıq, bir də ki, Balakərim.

O gözəl qış gecəsinin səhəri, günortaya yaxın küçənin aşağısında Muxtarın qara «emadin»i göründü və hamı buna təəccüb etdi, çünki Muxtarın qara «emadin»i yalnız səhərlər Muxtar işə gedəndə və axşamlar işdən qayıdanda görünərdi; bu dəfə o qara «emadin» Muxtargilin qapısında dayanmadı, bizim dalanın qabağında dayandı və mən də qaça-qaça dalanımızın qabağına gəldim. Muxtar maşından düşüb dalanın girəcəyində dayandı, dalana açılan qapılara baxdı, sonra mənə baxdı və soruşdu:

– Sən burda olursan?

Mən başımı tərpətdim, yəni ki, hə.

Muxtar soruşdu:

– Onlar da burada olur?

Mən, əlbəttə, o saat başa düşdüm ki, söhbət kimdən gəlir və yenə də başımı tərpətdim ki, hə.

Muxtar tələsik:

– Gəl, – dedi. – Göstər görüm harada olurlar?..

Mən əvvəlcə Xanım xalagilin harada yaşadığını Muxtara göstərmək istəmədim, amma gördüm ki, Muxtar çox tələsir və burası da mənim üçün tamam aydın idi ki, Muxtarın beləcə tələsməyi Xanım xalanın gücündəndir, sonra onun balaca qulaqlarına baxdım və nədənsə, mənim Muxtara yazığım gəldi, qabağa düşüb həyatımıza girdim, Muxtar da mənim ardımca gəldi.

Anam əlinə bel alıb həyat qapımızın ağzını qardan təmizləyirdi və Muxtar içəri girib salam verdi, anam təəccüblə Muxtara baxdı, salamını işə almadı.

Muxtar yenə mənə baxdı:

– Harada olur o?

Mən başımın işarəsi ilə Xanım xalagilin şüşəbəndini göstərdim və Muxtar cəld taxta pilləkənləri qalxmaq istədi, amma bu vaxt Xanım xala şüşəbəndin pəncərəsini açdı və həyə-tə boylandı.

Muxtar da Xanım xalanı gördü, taxta pilləkənin üstündə

dayandı və o zaman mən həyatımda ilk dəfə bir adamın başqa bir adamın nəzərləri altında, özü də tamam sözsüz-söhbət-siz, yavaş-yavaş necə qıpqırmızı qızardığını gördüm; həmin qış günü Muxtarın sifəti elə bil ki, od tutub yanırdı, balaca qulaqları da qıpqırmızı qızarmışdı və o balaca qulaqların qızırtısı da, əlbəttə, təkcə o qış soyuğunun qızartısı deyildi.

Xanım xala soruşdu:

– Nə istəyirsən?

Muxtar mərd-mərdanə dedi:

– Mənə əmr eləyiblər ki, səndən üzr istəyim.

Xanım xala o qış günü qıpqırmızı qızarmış Muxtarı o taxta pilləkənlərin üstündə çox saxlamadı:

– Yaxşı, – dedi. – Amma çıx get, bir də ayağın bu həyə-tə, bu dalana dəyməsin!

Muxtar həyətdən çıxdı, sonra qara «emadin»in səsi gəldi, sonra həmin səs də itdi, Xanım xala şüşəbəndin pəncərəsini bağladı, həyatımıza həmişəki sakitlik çökdü və o sakitlik içində yalnız anamın əlindəki belin səsi, təmizlədiyi qarın xışiltısı eşidilirdi.

Birdən Xanım xala yenə də şüşəbəndin pəncərəsini aralayıb məni səslədi:

– Qalx yuxarı, Ələkbər...

Mən şüşəbəndə qalxdım. Xanım xala şüşəbənddə oturub təkbəşinə qutab bişirirdi və tavadakı isti qutablardan birini götürüb üstünə sumaq səpdi, mənə uzatdı:

– Ala, ye, Ələkbər.

Mən ağzım yana-yana o isti qutabı ləzzətlə yedim. Xanım xala soruşdu:

– Necə qutab çıxıb, Ələkbər?

Mən:

– Əntiqədir, – dedim və başa düşdüm ki, Xanım xala bu qutabı kiminçünsə xüsusi bişirir, yoxsa ki, heç vaxt belə sual verməzdi.

Doğrudan da günorta Adilin «polutorka»sı gəlib dalanın qabağında dayandı və Adil maşından düşüb evlərinə qalxdı. Xanım xala büküb hazırladığı böyük bir bağlamamı oğluna verdi və Adil qoltuğundakı həmin bağlama ilə həyə-tə düşüb məni çağırırdı:

– Gedək, Ələkbər, işim var sənnən.

Əlbəttə, böyük bir həvəslə Adilin məşinına mindim və biz şəhərin küçələrindən keçib gedə-gedə mənə elə gəlirdi ki, qar basmış şəhərin o ağılığı, əslində, bizim məhəllənin ağılığıdır, təmizliyidir, bu yad küçələrə keçib və bu yad küçələri mənim üçün doğmalaşdırıb.

Adil Xanım xalanın verdiyi o bağlamamı mənim yanıma qoymuşdu və mən həmin bağlamanın istisindən, iyindən başa düşdüm ki, qutabdır.

– Hara gedirik? – soruşdum.

– Anam tapşırıb ki, aparaq bu payı verək.

Adil məşini böyük bir binadan bir az aralıda saxladı və yekə dəmir darvazanın yanındakı balaca bir köşkü mənə göstərərək dedi:

– Götür bu qutabları, Ələkbər, apar, orda bir milisioner oturub, ver ona. De ki, paydı, anam göndərüb onun üçün, uşaqları üçün.

Mən bağlamamı götürüb məşindən düşdüm və küçənin qarına bata-bata həmin köşkə getdim, qapını açdım; içəridə lopa bığlı bir milisioner oturmuşdu və əllərini yanındakı elektrik pilaəsinin üstünə tutub qızınırdı, təəccüblə mənə baxdı. Mən əlimdəki bağlamamı onun qabağındakı kiçik yazı mizinin (Qocanın yazı mizi kimi bir miz idi) üstünə qoydum.

– Ara, bu nədi belə? – soruşdu.

– Paydı, – dedim. – Xanım xala qutab bəşirib sizə göndərüb. Sizə, bir də uşaqlarınıza.

Milisioner yenə təəccüblə bir mənə, bir də mizim üstündəki o səliqəli bağlamaya baxdı:

– Ha-a?

Mən:

– Hə, – dedim.

– Xanım xala kimdi, matagını?

– Xanım xaladı də... – dedim, çünki bu suala başqa bir cavab tapmadım.

Birdən o lopabığ milisioner:

– Ara, yoxsa o həmin arvadı? – soruşdu və elə bil ki, bütün sifətinə bir işıq gəldi. – Ara, çox sağ olsun! Ara, bu nə

zahmatdı belə? Klyanus, bu payı heç kimdən götürməzdim, məzhəb haqqı, amma o arvad ki, var e. eli, o başqa arvadı!..

Mən:

– Sağ olun, – deyib köşkdən çıxdım və o milisioner də ayağa qalxıb mənim ardıma köşkdən çıxdı.

– Ara, matagını, – qışırırdı. – O arvada məndən çoxlu çoxlu salam de! İş düzəldi də onun yaqın?! Ara, məzhəb haqqı, mən heç o cürəsi kişi görməmişəm!.. Vax!..

Həmin günün axşamı məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı ki, Muxtarın vəzifəsi: aşağı salıblar, çünki işdən evə piyada gəlmişdi və bu minval ilə Muxtar xeyli müddət evdən işə, işdən evə piyada gedib-gəldi, o qara «emadin» görünmədi və Muxtarın beləcə piyada gedib-gəlməyi bizim hamımıza qərribə görünürdü, amma günlərin bir günündə Muxtarı işə aparmaq üçün yenə də qara bir «emadin» gəldi və bu dəfə də məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı ki, guya Muxtar yaxşı işçidir, buna görə də vəzifəsini təzədən böyüdüblər.

XIII

İldə bir dəfə, iki dəfə atam mənə də özü ilə səfərə götürürdü, həm gəzirdim, həm də vaqonda atama kömək eləyirdim və mən o səfərləri dünyada hər şeydən artıq xoşlayırdım, vaqonda yol getmək, atamla birlikdə vaqonu təmizləmək. qatar dayananda atamla birlikdə tanınmaz-bilinməz o uzaq stansiyalarda vaqondan düşmək, o uzaq stansiyalarda tanınmaz-bilinməz adamları görmək, hər yerdən bir azuqə alıb o həsir zənbili doldurmaq mənim üçün dünyada xoşbəxtlik, bəxtəvərlik deyilən bir şey var idisə – o idi; amma anam cavan idi, gözəl idi və onu tək qoyub getmək düzgün deyildi və ümumiyyətlə, mən istəməirdim ki, anam evdə tək qalsın, bizimçün darıxsın, amma, hər halda, ildə bir dəfə-iki dəfə atamla səfərə çıxırdım (o səfərlər nisbətən yaxın səfərlər olurdu: Mahaşqalaya, yaxud Minvoda, lap uzağı Rostova gedib qayıdırdı) və bir dəfə sübh təzədən həmin səfərlərdən birindən Bakıya qayıtdıq, evə girəndə gördük, ağlamaqdan anamın gözləri qızarıb. Atam:

– Nə olub? – soruşdu və gülümsədi.

Araz çayından bu tərəfdə atamın məndən və anamdan

başqa heç kimi yox idi, buna görə də gülümsəyirdi, çünki, hərgah mən də, anam da sağ-salamat gözünün qabağındaydıqsa, deməli, qorxulu bir şey yox idi.

Anam yenə hiçqırdı və dedi:

– Yazıq Kübra, Muxtarın arvadı, dünən rəhmətə getdi.

Atam ciddiləşdi və:

– Allah rəhmət eləsin... – dedi.

Kübra xalagilin eyvanındakı saxsı dibçəklər, o saxsı dibçəkəki güllər birdən-birə mənim gözlərimin qabağına gəldi, o güllər dünəndən bəri Kübra xalasız idi, o güllər dünəndən bəri Kübra xalaycın darıxırdı və mənim Kübra xalaya da, o güllərə də çox yazığımı gəldi.

Muxtar Kübra xalanı mollasız dəfn elətdirdi, çünki deyirdilər ki, Muxtar dinə düşməndir və ümumiyyətlə, guya, Muxtar kimi bir adamın öz ölüsünün üstünə molla çağırmağı adı camaata pis təsir edir.

Düzdür, bizim məhəllədə burasını da deyirdilər ki, Muxtar gizləncə Molla Əsədullaya pul verib Kübra xala üçün yaşın oxutdurub və özünü də qorxudub ki, bu barədə heç kimə heç nə deməsin; doğrudan da belə olmuşdu, ya olmamışdı, bilmirəm, amma, hər halda, belə bir söhbət gəzirdi.

Kübra xala öldü, Muxtar tək qaldı, sonra müharibə başladı və biz bir daha Kübra xalanın bişirdiyi o dadlı, o isti pəraşkilərdən yemədik.

XIV

O biri otaqdan royalın səsi gəlir: qızım Baxın prelüdlərini çalır.

Baxın prelüdləri həmişəlikdir, həmişə insanlarla bir yerdə olacaq, o prelüdləri yüz il bundan əvvəl də çalıblar, bu gün onları mənim qızım çalır, yüz il bundan sonra da kimsə onları çalacaq.

Amma Balakərimin tütəkdə çaldığı havaları bir də heç kim eşitməyəcək.

Bax nəhəng idi, amma Balakərim heç kim idi.

Heç kimlərin mahnısı əbədi susur.

Bu çox acıdır...

XV

Axır vaxtlar Gülağa tez-tez mənim yadıma düşür...

Gülağa indiki kimi gözümün qabağındadır: hündürboylu, qartal dimdiyi tək itiburunlu, nazik qarabıqlı bir oğlan idi, özü də biglari elə idi ki, elə bil qapqara nazik ipək saplardan düzəltdimşdin; bir də ki, Gülağanın cürbəcür kiçik alətləri yaxşı yadımdadır və indi də Bakıda, başqa şəhərlərdə, xaricdə saatsaz emalatxanaları görəndə, saatsaz alətləri görəndə Gülağa o saat yadıma düşür.

Gülağa saatsaz idi və məhəlləmizdə kimin evində saati xarab olsaydı, Gülağa vaxt tapıb özü gələrdi, kiçik çantasını açıb alətlərini çıxardardı, qol saati idisə, sağ gözüne qalın şüşə taxardı və tez də saati düzəldib tələsik çıxıb gedərdi (əlbəttə, pul götürməzdə).

Gülağa ona görə belə tələsirdi, ona görə vaxtı az olurdu ki, gecə-gündüz arvadı Sona ilə bir yerdə idi. Şəhər tezdən evdən bir çıxırdılar, Gülağa öz emalatxanasına gedirdi, Sona işlədiyi tikis fabrikinə gedirdi, axşam da işdən sonra yenə görüşüb evə bir yerdə gəlirdilər, qapılarını bağlayıb bütün axşamı evlərində olurdular, ya da təzədən evdən çıxıb qol-qola kimnə gedirdilər, hətta məhəllədə deyirdilər ki, guya, teatra da gedirlər.

Gülağa ilə Sonaya qədər bizim məhəllənin heç bir ər-arvadı camaatın gözü qabağında bir-birinin qoluna girib yol getməmişdi və ən qəribəsi bu idi ki, məhəllənin camaatı Gülağa ilə Sonanın beləcə qol-qola gəzməklərini qəbul eləmişdi, elə bil bütün məhəllənin qayda-qanununun bu cavan ər-arvada dəxli yox idi.

Bir dəfə Novruz bayramı ərəfəsi idi, axşam qoşa tutun altında Balakərimin başına yığılmışdıq və Balakərim bir xeyli müddət tütək çalandan sonra birdən-birə dedi:

– Lap qədim vaxtlarda bir Süleyman peyğəmbər var idi də, bilirsiz, demişəm sizə. Bu Süleyman peyğəmbərin bir arvadı var idi, adı Bilqeyis idi, çox da sədaqətli arvad idi. Bir də bir dəvəquşu var idi, bu quşun da adı Bubbu quşu idi. Bu Bubbu quşu ki, var idi, Süleyman peyğəmbər ilə Bilqeyisin sirlərini bir-birlərinə çatdırırdı. Gülağa da, bax, həmin Süleymandı. Sona da Bilqeyisdi. O ki, qaldı Bubbu quşuna, o da elə Gülağa ilə Sonanın özüdü...

Və qoşa tutun altında oturduğumuz həmin axşam mənə məlum oldu ki, Balakərim tütəyi bayaqdan bəri Gülağa ilə Sonə üçün çalırmiş və ümumiyyətlə, mən başa düşdüm ki, Balakərim hər dəfə gözəlilmədən tütəyi sarı penceyinin cibindən çıxarıb çalmağa başlayanda, bu musiqi kiməsə həsr olunur, Balakərim kiminsə barəsində fikirləşir.

Müharibə başlayandan sonra, Gülağa cəbhəyə getdi, həlak oldu və Gülağanın ölüm xəbərindən sonra bir müddət keçdi, Sonə harasa köçüb getdi və mən bir də Sonəni görmədim.

İndi yadıma düşür ki, müharibədən bir neçə il sonra hardasa, kimdənsə qulağıma çatdı ki, guya Gülağanın qara xəbəri düz deyilmiş, guya, qayıdıb gəlib Gülağa, amma bu xəbərin nə dərəcədə düz olduğunu bilmədim...

...Sonə tez-tez gözələrimin qabağına gəlir və mən Sonə barədə fikirləşirəm...

XVI

Əliabbas kişi hərdən İbadulladan söz düşəndə deyirdi:

– Allah Həmidullaya rəhmət eləsin!.. Yaxşı ki, vaxtında köçdü bu dünyadan, bu zayı bələncinə görmədi!..

Əliabbas kişinin bu sözləri həmişə mənə təsir edirdi, mənim yadımdan çıxmırdı; təkcə ona görə yox ki, mənim də İbadulladan zəhləm gedirdi, üzünü görmədiyim o rəhmətlik Həmiddulla kişiye də, Əminə xalaya da yazığım gəlirdi; həm də ona görə ki, bəzən biz dalaşanda, ya nə isə pis bir iş görəndə və analarımızın bizə acığı tutanda deyirdilər: «–Vallah, qorxuram axırda Məmmədbağır olasan!..» «– Olginə, olginə Məmmədbağır, biyabır elə bizi aləmdə!..» «–Ədə, sən də mənimçün Məmmədbağır-zadsan bəyəm?!».

Hərdən anamdan soruşurdum:

– Məmmədbağır kim olub?

Anam tələsik:

– Heç kim. Yat! – deyirdi.

– Bilirəm, Əliabbas kişinin oğlu olub...

Anam hirsələnirdi:

– Uşaqsan. uşaq işinlə məşğul ol də!.. Demirəm sənə ki, yatginən?!

Əliabbas kişi bizim dalandan bir az aşağıda, Sarı hamamın yanında yaşayırdı və hamı bilirdi ki, bütün məhəllədə Əli-

abbas kişinin xətrini ən çox istəyən Xanım xaladı və Xanım xalanın da xətrini Əliabbas kişi çox istəyir.

Əliabbas kişi tək yaşadığı üçün məhəllənin arvadları ona tez-tez pay göndərdilər, amma Əliabbas kişi məhəllənin bütün arvadlarının, hətta qapıbır qonşularını Ağahüseyn əminin arvadı Səkinə xalanın da xörək bişirib xüsusi salıq-səhmanla göndərdiyi payı geri qaytarırdı (əlbəttə, Əliabbas kişi yox, bir başqası olsaydı, payı geri qaytardığı üçün, araya pərtlik düşərdi, amma Əliabbas kişidən incimək olmazdı, çünki məhəllənin aqsıqqağı idi), təkcə Xanım xalanın payını qəbul edirdi və bəzən, hətta özü gümüş naxışlı çəliyini taqıldada-taqıldada bizim həyətə gəlirdi, aşağıdan yuxarı Xanım xalanı çağırırdı, elə ki, Xanım xala şüşəbənddən boylanırdı, deyirdi:

– Xanım, yadıma balqabaq qutabı düşüb. Sabahda, birigündə imkanın olsa, balqabaq qutabı bişir mənimçün...

Bu o demək idi ki, Əliabbas kişi Xanım xalaya çox hörmət eləyir, Xanım xalanı özünə məhrəm bilir və buna görə də ərklə sifarişini verir.

Deyirdilər ki, Əliabbas kişi, Xanım xalanın atası, bir də ki, Səttar Məsum vaxtilə çox bərk dost olublar və o dostlardan indi, ancaq Əliabbas kişi sağ qalmışdı; qocalmışdı, çəliklə yeriyirdi, tək idi, amma, hər halda, sağ qalmışdı.

Sarı hamamı Əliabbas kişinin atası tikdirmişdi və buna görə də bizim məhəllənin yaşlı adamları, eləcə də bizdən yuxarıdakı məhəllələrin camaatı çox vaxt Sarı hamama Hacı Qasım hamamı deyirdilər, çünki Əliabbas kişinin atasının adı Hacı Qasım imiş. Vaxtilə Sarı hamam Əliabbas kişinin şəxsi əmlakı imiş, Bakıda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra isə uzun müddət hamamın müdiri işləmişdi, qocalanda pensiyaya çıxmışdı və yerini qapıbır qonşusu Ağahüseyn əmiyə vermişdi. Əliabbas kişinin arvadı Həlimə xala ölmüşdü və buna görə də məhəllənin arvadları Əliabbas kişiye qulluq etmək istəyirdilər, amma bu barədə (və ümumiyyətlə!) kişinin xasiyyəti tünd idi, Xanım xaladan savayı o biri arvadların qulluqları boşə çıxırdı. Əliabbas kişinin yeganə qızı Nisə xala da atasının təkcə Xanım xalaya hörmətini qəbul edirdi, Xanım xalanın göndərdiyi paya da. Xanım xalaya verilən sifarişlərə də pis baxmırdı. Nisə xala Maştağada ərdə idi, əri qəssab idi, yekə

uşaqları, nəvələri var idi və Nisə xala da, əri də, uşaqları da nə illah ələyirdilər. Əliabbas kişini kəndə, öz yanlarına apara bilmirdilər (Əliabbas kişi deyirdi: «—Məni öldürmək istəyirsüz? Mələsiz bir gün də yaşaya bilmərəm mən!...») və həftədə bir dəfə, iki dəfə şəhərətrafı qatara — «elektriçkaya» minib gəlirdilər, Əliabbas kişiə baş çəkirdilər, bişir-düşür ələyirdilər, silib-süpürürdülər, yuyub ütüləməkçün pal-paltarını götürüb çıxıb gedirdilər.

Hərdən gecə yağış yağanda, ya bərk giləvar əsəndə, ya xəzri əsəndə və Əliabbas kişi öz evində tək olan Xanım xala — ya Cəfərə, ya Adilə, ya Əbdüləliyə, ya Qocaya, ya Cəbrayıl, ya da Ağarəhimə deyirdi:

— Get, bir baş çək, görginən kişi neyniyr?..

Bəzən payızın əvvəllərində səhər-səhər külək qopurdu, az qalırdı küçəmizdəki o qoşa tut ağacını dibindən çıxarıb götürüb aparsın və o zaman Cəfər, Adil, Əbdüləli, Cəbrayıl, Ağarəhim işdə olanda, Qoca institutda olanda, yəni evdə heç kim olmayanda, Xanım xala şüşəbənddən qışqırırdı:

— Ələkbər, ay Ələkbər! Get, gör kişi neyniyr... Bir şey-zad lazım döyül ona?..

Mən, külək başımdan aparmasın deyə, bir əlimlə papağını, bir əlimlə də pencəyimin atəklərini tutub üzü küləyə gedə-gedə (elə küləklərdə qaçmaq olmurdu) gəlib Əliabbas kişinin gecə-gündüz həmişə cəftəsiz olan qapısını açardım və elə içəri girə-girə də:

— Xanım xala soruşur ki, necəsən? — deyirdim.

Əliabbas kişi qaşlarını çatırdı və mən bilmirdim ki, acıqlanır, yoxsa zarafat edir, çünki ümumiyyətlə, Əliabbas kişi həm açıqlı idi, həm də zarafatçı adam idi.

— Balam, İranda adama salam-zad vermirlər?.. — soruşurdu.

O balaca Ələkbər çiyinlərini çəkib:

— Bilmirəm... — deyirdi.

— Niyə, balam? Sən İranlı deyilsən?

— Yox.

— Bəs, haralısan?

— Bizim mələli!

Əliabbas kişi bu dəfə açıq-aşkar gülürdü:

— Onda, ay bizim mələli, əvvəlcə bir Allahın salamını ver, sonra sözünü de də...

Mən təzədən salam verirdim:

— Salam.

— Ay baban rəhmətlik! Allah atova da can sağlığı versin, iranlı olanda nə olar, yaxşı kişidi!.. Öleykümə salam, kişi qırığı! Necəyəm? Hər işim qaydasındadı, birçə bəzmi-Süleymanın' çatışmır!.. — Əliabbas kişi yenə gülümsəyirdi.

— Bilirsən də, Ələkbər, sənin adaşın Mirzə Ələkbər çox böyük əhli-qələm olub!.. Deyib ki, qoca müstəğniyi-sərvət də olsa, qolunda bir çocuqca qüvvət olmaz!.. Başa düşdün?

Mən başımı tərpətdirdim, yəni ki, hə, başa düşdüm və əlbəttə, əslində bu söhbətlərdən heç nə başa düşmürdüm, sonra Əliabbas kişi deyirdi:

— Allah Mirzə Ələkbərə rəhmət eləsin, bilib ki, nə deyir! Allah Mirzə Səttara da rəhmət eləsin, Sabirin dalisi idi, şerləri dilindən düşmürdü... Çünki elə özü də Sabir kimi, xalqını seven adam idi...

Anam hər dəfə bizim evdə Fətulla Hatəmin qarasına danışanda, Fətulla Hatəmin şəklı çıxmış qəzet parçası ilə mətbəxdəki nöyüt pilotəsinı silib təmizləyəndə, həmişə Əliabbas kişi mənim yadıma düşürdü, çünki Əliabbas kişinin dostu Səttar Məsumun aqibəti ananın dediklərini təsdiq edirdi və mənim ələmində ananın o sözlərinə, o hərəkətlərinə bəraət qazandırırdı.

Əliabbas kişi çox vaxt əlində kəhrəba təsbəh oynada-oynada, taxta kətilin üstünə salınmış döşəkcədə otururdu, ayaqlarının biri altında olurdu, o birini də qaldırıb qoyurdu kətilin üstünə və Əliabbas kişini beləcə yumaq kimi yığışib kətilin üstündə oturmuş görəndə mənə elə gəlirdi ki, bu kişi bizim məhəlləmizdə yaşayan adi adamlardan deyil, haradansa başqa bir aləmdən gəlib, bəlkə də Balakərimin danışdığı o sirli aləmdən gəlib, ya da hərdən mənə elə gəlirdi ki, Allahın da görkəmi yəqin Əliabbas kişinin görkəmi kimidir, beləcə saçı, qaş

İBəzmi-Süleyman — dinə görə Süleyman peyğəmbər Yer üzündəki bütün canlıların dilini bilirdi və istədiyi vaxt quşları, heyvanları öz məclisində yığırdı; həmin məclisə belə deyildilər.

agarmış, ağsaqqallı; amma öskürəndə adi adamlar kimi öskürürdü və öskürə-öskürə də deyirdi:

— Ələkbər, indi ki, gəlmisən, qoy onda sənə bir sirr açım. — Əliabbas kişinin gözləri yenə də güldü. — Bilirsən də, indi iyirminci əsrin birinci yarısıdır. Əsr bilirsən nə deməkdir? O bədbəxt oğlu, bədbəxt Balakərim başa salmayıb sizə ki, əsr nədir? Əsr, yəni ki, yüz il deməkdir. Sən iyirmi birinci əsrdə yaşayacaqsan, onda, indiki mənən cavan olacaqsan... Bir də gördün ki, Ələkbər, onda Dəcəl zühur elədi, dedi ki, mən Mehdiyəm, onda sən, Ələkbər, bil ki, yalan deyir o köpəyoğlu Dəcəl, Mehdi döyül, Mehdi Sahib-əzzaman sonra zühur eləyəcək!

Yaxşı, Ələkbər? Allah qoysa, iyirmi birinci əsrdə mənəm bu sözlərimi yaduva salarsan, onda, bəlkə mənə də yaduva saldun. — Əliabbas kişi yenə də gülümsəyirdi və mən bilmirdim ki, zarafət eləyir, yoxsa ki, bütün bu anlaşılmaz sözləri doğrudan deyir. — Yaxşı, Ələkbər?

Mən başımı tərpətdirdim, yəni ki, yaxşı, çünki onsuz da Əliabbas kişinin danışqlarından heç nə başa düşmürdüm, yenə də bir əlimlə papağımı, o biri əlimlə pencəyimin ətkələrini tutub bu dəfə qaça-qaça (çünki qayıdanda külək arxadan əsir-di) həyətimizə gəlirdim: Xanım xala soruşurdu:

— Noldu, Ələkbər? Necədi kişi?

Mən:

— Yaxşıdır — deyirdim. — Ancaq öskürür.

Axşam Xanım xala ya Cəfərə, ya Adilə, ya Əbdüləliyə, ya Cəbrayıl, ya Ağarəhimə, ən çox da Qocaya (çünki Qoca həkimlik oxuyurdu) bir qırıq keçi piyi verirdi:

— Get, kişinin belinə sürt bir az, — deyirdi. — Qoy soyuq-dəyməsini çəkib canından çıxartsın...

Əlbəttə, anam istəmirdi ki, Əliabbas kişi kimi bir adamın Məmmədbağır kimi bir oğlundan danışsın, amma onsuz da mən hər şeyi bilirdim, Balakərim deyirdi ki, bu hadisə iyirminci illərin əvvəllərində, yəni ki, inqilabın ilk illərində baş verib...

¹ Dinə görə Dəcəl, Məhəmməd peyğəmbərin düşməni idi və o dünyanın axırında zühur eləyib özünü Mehdi adlandıracaq, amma sonra Mehdi Sahib-əzzaman gəlib onu öldürəcək.

...Neçə gündü ki, mən o hadisə barədə fikirləşirəm və bəzən mənə elə gəlir ki, o hadisə mənəm gözlərimin qarşısında baş verib...

...Bir payız axşamı qurtarırdı, gecə başlayırdı və yağış da get-gedə bərkiyirdi, suyun şırıltısı küləyin səsinə qarışmışdı və külək hər dəfə yağışı Əliabbas kişigilin küçə pəncərəsinin şüşəsinə çırpanda kişinin ürəyində elə bil nəsə sınırdı, səbəbi-ni bilmədiyi bir nigrançılıq baş qaldırırdı.

Əliabbas kişi, elə bil ki, o payız gecəsinin ömürlük əzabını əvvəldən hiss etmişdi.

Əliabbas kişi mizin üstündə yanan nöyüt lampasının işığında Məmmədbağırə baxırdı və açıq-aşkar görürdü ki, oğlu da narahatdır.

Məmmədbağır küncdəki taxtın üstündə oturub o yeddilik nöyüt lampasının alaqlarlığında haradansa əlinə keçmiş bir qəzet oxuyurdu və tez-tez qalxıb küçə pəncərəsinə yaxınlaşırdı, şüşədən diqqətlə bayıra baxırdı.

O payız günü səhər tezdən Həlīmə xalanın başı ağrıyırdı və arvad bütün günü birtəhər yola vermişdi, xərəyi bişirmişdi, evin işini görmüşdü və indi tamam əldən düşmüşdü, dəsmalla başını sarıyıb yerinə girmişdi, mürgü döyə-deyə:

— Niyə yatmursuz? — deyirdi.

Əliabbas kişi soyunub ağ tuman-köynəkdə yerində oturmuşdu, amma ürəyindəki o nigrançılıq qoymurdu, ya nə idisə, yatmaq istəmirdi.

Məmmədbağırın on səkkiz yaşı var idi, Əliabbas kişinin yeganə oğlu idi (bir də ki, Nisə idi, Maşağada ərde idi) və Əliabbas kişi o yeddilik lampanın işığında oğlunun təzə-təz biglalarına baxdı və fikir Əliabbas kişini çəkib qədimlərə apar-dı, o vaxtlara ki, öz beləcə bir cavan idi; kişiylə elə gəldi ki, o vaxtdan qırx beş il yox, min il keçib, çünki o cavanlıq elə bir uzaqlıqda qalmışdı ki, bu qırx beş ilin yükü o qədər ağır olmuşdu, o qədər kəsməkeşli olmuşdu ki, adi illərin gününə, adi illərin xatirəsinə sığışmırdı.

Əliabbas kişi soruşdu:

— Niyə yatmırsan?

Məmmədbağır:

— Qəzeti oxuyub gedib yatıram... — dedi.

Əliabbas kişiylə elə gəldi ki, elə bil, Məmmədbağır gözlə-

rini ondan gizlətmək istəyir, çalışır ki, atasına tərəf baxmasın, Məmmədbağırın sözlərində də, daha doğrusu, dediyi sözlərin tələffüzündə də nəşə bir sünilik var idi, bunu təkcə həmin gün yox, ümumiyyətlə, axır vaxtlar hərdən hiss edirdi və o yağışlı-küləkli payız gecəsi elə bil birdən-birə Əliabbas kişinin əli qıpırmızı közə dəydi, kişi diksindi, ürəyində: «Lənət şeytana!» – dedi, sonra qalxıb bir papiros yandırır çəkmək istədi, amma Həliməyə yazığı gəldi, çünki Həlimə yorulub əldən düşmüşdü, bütün günü başı ağrıyırdı və Əliabbas kişi istəmədi ki, indi də arvad papiros tüstüsündə yatsın.

Əliabbas kişi:

– Kor eləyirsən gözlərimi, – dedi. – Söndür işığı, get yat. – Və Əliabbas kişi burasını da demək istədi ki, çox oxudun, axırda oldun Səttar Məsum, sonrası nə olsun? Yazıq kişini o qədər əsəbiləşdirirlər ki, yazdığı qəzəlləri oxuyanlar da, oxumayanlar da o qədər üstünə düşüb işə oxurlar ki, biçarə Mirzə bilməyir ki, başına nə çarə qılsın; amma Əliabbas kişi bu barədə bir söz demədi, əvvəla, ona görə ki, Səttar Məsum olmaq o qədər də asan iş deyildi, ikincisi də ona görə ki, hər halda, Səttar Məsum olmaq, Səttar Məsumun qəzəllərini oxumaya-oxumaya o qəzəllərdəki güldə, bülbüldə zərərli bir şey axtarmaqdan qat-qat üstün idi. – Söndür işığı, söndür, yataq. Məmmədbağır:

– İndi, – dedi və ayağa qalxdı.

Bu zaman o yağış şırıltısının, o külək viyılıtısının arasından əvvəlcə maşın səsi eşidildi, sonra o maşının işığı pəncərədən otağa düşdü və Əliabbas kişi təəccüb etdi ki, gecə vaxtı bu nə maşındı belə dayandı qapılarının ağzında (adətən, Bakın bu dağlıq küçələrindən fayton gedərdi, maşınlar buralara qalxmazdı)?

Məmmədbağır ayaq üstə quruyub qaldı və oğlunun ayaq üstə beləcə quruyub qalmasını Əliabbas kişi açıq-aşkar hiss etdi; otaq alaqaaranlıq idi, amma o alaqaaranlıq içində Əliabbas kişi gördü ki, Məmmədbağır ağappaq ağarıb və kişi burasını da hiss etdi ki, oğlunun ürəyi döyünür, az qalır yerindən çıxsin.

Çəl qapısını bərkədən döydülər və Əliabbas kişi, əlbəttə, başa düşdü ki, nəşə bir hadisə baş verib. bu elə-belə qapı döy-

mək deyil, yerindən qalxdı, pəncəyi çiyinə saldı və balaca aralığa keçib bayır qapısının yanında dayandı:

– Kimdir?

– Açı! Hökumət adamlarıdır!

Bayırdan gələn bu səsdə elə bir sərtlik və amiranəlik var idi ki, burada daha başqa söhbət ola bilməzdi, qapı açılmalıydı və Əliabbas kişi təzədən otağa keçə-keçə:

– Bu saat, – dedi. – Bir dəqiqə gözlə.

Əliabbas kişi tələsirdi ki, Həlimə tez qalxıb geyinsin, bu yad adamlar arvadı beləcə gecə köynəyində görməsinlər, amma bayırdakı səş daha artıq bir sərtlik və amiranəliklə dedi:

– Tez açı! Bu dəqiqə açı! Sındıracağıq qapını!

Əliabbas kişi Həliməyə:

– Dur geyin! Geyin! – deyirdi və Həlimə xala da yorğan-döşəyin ortasında oturub yuxulu gözlərini döyə-döyə başa düşmüşdü ki, nə olub.

Əliabbas kişi Həlimə xalaya:

– Cəld ol, geyin! – deyirdi, amma Həlimə xala geyinməyə macal tapmadı, çünki bu dəfə qapını elə bərk döydülər ki, Əliabbas kişinin bayır qapısının zəif cəftəsi davam gətirmədi, qırıldı və qapının çırpılıb açılmağı ilə üç nəfər kişinin otağa girməyi bir oldu.

Bu adamlardan birinin əynində uzun şinel var idi, o biri iki nəfər qara meşin gödəkcə geymişdi və qapı aqzında yağışın altında dayandıqlarına görə üçünün də üstündən su töküldü; uzun şinelli sərt və qəti addımlarla mizə tərəf yeriyib nöyüt lampasının pilatəsini axıracan yuxarı qaldırdı, otaq işıqlandı, amma lampa his verməyə başladı və hisin iyi o saat otağa doldu, elə bil, bu his iyini içəri girən o üç nəfər özü ilə birlikdə gətirmişdi, elə bil, bu his iyi o uzun şinelin, o meşin qara gödəkcələrin qoxusu idi.

Həlimə xala gözünü his verən nöyüt lampasından çəke bilmirdi, çünki od ki, gecə his elədi, bu o demək idi ki, gecə evə şeytan gələcək.

Uzun şinelli, otağın ortasında dayanıb tərpənməyən Məmmədbağırə ötkəm bir nəzər saldı, sonra gəlib Əliabbas kişi ilə üzbəüz dayandı və dedi:

– Deməli, qapını hökumətin özünə bağlayırsan?!

- Niyə bağlayıram? Bağlamıram... Mənim hökumətdən gizli bir işim yoxdu...

- Bəs, niyə açmırdın?

- Gecənin yarısıdır, arvad-uşaq var evdə...

- Deməli, arvad-uşağın qayğısına qalırsan, amma hökumət adamlarını yağışın altında saxlayırsan?!

Məşin gödəkcəliklərdən biri dedi:

- Bunun nəfəsi düşmənin nəfəsidir!

Uzun şinelli:

- Belələri az görməmişik! - dedi. - Qızilları gətir!

Əliabbas kişiylə elə gəldi ki, bu uzun şinellinin əmrini düzgün başa düşmədi.

- Nəyi gətirim?

- Qızilları!

- Hansı qızilları?

- Kasıbları, yoxsulları soyub yıxdığın qızilları!

Əliabbas kişi:

- Mən hamamçıyam, - dedi. - Soyğunçu deyiləm!

- Deməli soyurdun kasıbları?

- Özüm özümü soymayacaqdım ki! Kasıb elə mən özümüyüm də...

Uzun şinelli barmağını uzadıb az qaldı Əliabbas kişinin gözlüyünə içinə soxsun və:

- Belələri qızılı özbaşına gətirib hökumətə verməz! - dedi. - Belələri qızılı özlərindən də çox istəyirlər. Acıqdı, camaat yeməyə çörək tapmır, belələri isə qızılın üstündə oturur. Sən verməyəndə özxoşuna, elə bilirsən tapa bilməyəcəyik? Axtarın!

Məşin gödəkcə geymiş həmin iki nəfər otağı axtarmağa başladı.

Nöyüt lampasının pilotəsi elə hey his verirdi və yerində oturub yorgana bürünmüş Həlimə xala hərdən özündən asılı olmayaraq istəyirdi ki, qalxıb lampanın pilotəsini aşağı çəksin, amma o uzun şinelliylə, o məşin gödəkcəli iki nəfərə baxa-baxa yerindən tərpənmirdi.

Məmmədbağır otağın ortasında ayaq üstə dayanmışdı, qımlıdanmırdı və Əliabbas kişi oğlunun ağappaq ağarmış sifətinə baxa-baxa fikirləşirdi ki, bu üç nəfərin beləcə içəri soxul-

maqları, evi beləcə ələk-vələk eləmələri oğlunu hirsəndirib, ona görə belə ağappaq ağarıb, bu cür dayanıb qımlıdanmır; kişi ehtiyat edirdi ki, Məmmədbağır cavandı, dəliqanlıdı, birdən əlindən xata çıxar, bu adamlara hücum eləyər, vurur onları, söyər onları və ondan sonra da bunların əlindən qurtarmaq olmaz, bədbəxt olar uşaq.

Düzdü, Əliabbas kişi belə fikirləşirdi, amma bütün bu fikirlərlə bərabər, görürdü ki, Məmmədbağırın sifətində, duruşunda nəsə başqa bir şey də var və Əliabbas kişi onun nə olduğunu heç cür başa düşə bilmirdi.

Otaqda, mətbəxdə, arakəsmədə yer qalmadı, künc-bucaq qalmadı ki, o iki nəfər oranı yoxlasın və bu adamlar hər dəfə dolabın gözündə, ya qazanın içində pal-paltardan, döşək ağından, süfrədən, ya sogandan, sarımsaqdan, noxuddan başqa bir şey tapmadıqda, Uzun şinelli get-gedə artan aşkar bir acıqla tez-tez Məmmədbağırə baxırdı.

Əliabbas kişi Uzun şinellinin Məmmədbağırə atdığı o acıqlı baxışları görürdü və o baxışları heç cür yoza bilmirdi, o baxışların mənasını başa düşə bilmirdi, amma o baxışlarda xoşa gəlməyən, adamın əlini ürpəşdirən nəsə hiss edirdi.

Lampanın lüləyinin yuxarı hissəsi hissədən qaralırdı və buna görə otağın da divarlarının yuxarı tərəfinə, elə bil ki, kölgə düşürdü.

Külək yenə də hərdən yağışı otağın küçə pəncərəsinin şüşəsinə çırpırdı, amma Əliabbas kişi daha buna fikir vermirdi və Məmmədbağır da daha əvvəlki tək küçəyə tərəf baxmırdı.

Məşin gödəkcəliklərdən biri mətbəxdə əlini az qala qoltuğacan un kisəsinə soxub onun içində qızıl axtarırdı və bu zaman burnuna un dolduğu üçün tez-tez asqırmağa başladı. Bu adam asqırıqca Uzun şinelli, elə bil, daha artıq əsəbiləşdi, qəzəbli gözləri yerində oynamağa başladı:

- Qızıl haradadı? - qışqırdı və qərribə idi, Əliabbas kişiylə elə gəldi ki, Uzun şinelli onun üstünə, yəni Əliabbas kişinin üstünə yox, Məmmədbağırın üstünə qışqırır.

Məşin gödəkcəliklərin ikisi də əliboş gəlib Uzun şinellinin yanında dayandı və Uzun şinelli neçənci dəfə otağı diqqətlə nəzərdən keçirib Həlimə xalaya baxdı:

- Bunun yorgan-döşəyini axtarın! - dedi.

Məmmədbağır qıpqırmızı qızardı.

Əliabbas kişi:

– Azərbaycanlı döyülsən sən? – dedi.

Uzun şinelli:

– Sənin kimi azərbaycanlı olub, ölkənin bu ac vaxtında yetim-yesirdən qızıl gizlətməkdənsə, qaraçı olmaq yaxşıdır! – dedi.

Həlimə xala bürünüb oturdugu yorganı daha bərk-bərk sinəsinə sıxdı.

Əliabbas kişinin beynində bir fikir o dəm nəbz kimi vururdu: Məmmədbağırdan muğayat ol! Məmmədbağırdan muğayat ol! Məmmədbağırdan muğayat ol! Amma birdən-birə hər şey yaddan çıxdı, Əliabbas kişinin bütün varlığı belə bir rüsvayçılığa dözmədi, bu yad kişilərin qabagında arvadını gecə köynəyində ayağıyalın, başıaçıq görməkdənsə, ölmək yüz dəfə artıq idi və Əliabbas kişi başa düşdü ki, daha hər şey bitdi, qurtardı, yaşının bu çağında indicə bu Uzun şinellinin üstünə atılacaqdı, heç olmasa, ürəyini boşaldacaqdır.

Həlimə xala yorganı bərk-bərk sinəsinə sıxıb döşəyin üstündə oturmuşdu, gözləri Əliabbas kişidəydi və Həlimə xala o saat hər şeyi başa düşdü, otuz il bir yastığa baş qoyduqları Əliabbas kişinin gözlərində hər şeyi oxudu, bir gözqırpımında ayağa qalxdı, büründüyü yorganla bərabər, yerindən bir addım kənara çəkildi, Əliabbas kişiylə macal vermədi, tələsik dedi:

– Gəlin, gəlin, başıvıza dönüm, gəlin axtarın! Nolar? Hər öz işini görür də.. Gəlin, gəlin, axtarın... Ancaq ciyəri yanımlar kimdisə, aldadıblar sizil..

Məşin gödəkcəliklərdən biri yastığı əlləşdirib bir tərəfə atdı, döşəyi əlləşdirib o biri tərəfə itələdi, sonra Həlimə xalanın büründüyü yorgana baxdı.

Həlimə xala dedi:

– Ay qərdeş, vallah, bu yorganda da heç nə yoxdu!..

Uzun şinelli:

– Biz Allaha-zada inanmırıq, arvad! – dedi.

– Nəyə inanırsınız, deyin, ona and içim. Bu yorganda qızıl yoxdu, ay qərdeş!..

Uzun şinelli Məmmədbağıra baxdı, Məmmədbağır gözlərini gizlətdi. Uzun şinelli qışqırdı:

– Hanı bəs, qızıllar?

Sükut çökdü, elə bil, daha yağış da kəsdi, külək də dayanmışdı, sonra Məmmədbağır – elə bil, ayaqları otağın taxta döşəməsinə yapışmışdı, – güclü ayaqlarını darta-darta otağın küncündə divara söykənmiş taxta yaxınlaşdı, əyilib taxtı yerindən tərpətdi və gücənə-gücənə kənara çəkdi, taxtın altında, taxta döşəmədə ağzı kiçik qıfıllı balaca bir qapı var idi.

Uzun şinelli taxta döşəmədəki o balaca gizli qapıya baxdı, sonra Əliabbas kişiylə baxdı və onun gözlərində həmin dəm elə bir nifrət var idi ki, elə bil, insana, yəni Əliabbas kişiylə yox, dünyanın ən murdar bir məxluquna baxır.

Məmmədbağır o balaca qapının yanından kənara çəkildi.

Əliabbas kişi heç nə demirdi.

Ayaq üstə dayanmış Həlimə xala büründüyü o yorganın içində üşüdü, titrəməyə başladı.

Külək yenə də hərdən yağışı zərblə küçə pəncərəsinin şüşəsinə çırpırdı.

Nöyüt lampasının hissi lampanın şüşəsini tamam qapqara eləmişdi və otağın divarlarının yuxarisına da qaranlıq çökmüşdü.

Uzun şinelli dedi:

– Sındırın!

Uzun şinelli az qalırdı Əliabbas kişinin üzünə tüpürsün.

Məşin gödəkcəliklərdən biri tələsik mətbəxdən gətirdiyi mis kəfkirin qulpu ilə döşəmədəki o gizli balaca qapının kiçik qıfılını sındırdı və qapını qaldırıb açdı. Döşəmənin altında balaca bir xəlvətxana var idi və Uzun şinelli his verən nöyüt lampasını mizin üstündən qapıb sürətlə xəlvətxananın yanına gəldi: lampanın işığı bu sürətin yelindən titrədi, otağın divarlarının yuxarisindəki o qaranlıq kölgə də titrədi, sonra Uzun şinelli əlindəki nöyüt lampasını irəli tutub xəlvətxananı işıqlandırdı: içəridə üzünə açıq rəhəvəyi rəngli dəri çəkilmiş dördkünc, uzunsov bir mücrü var idi və həmin mücrünün də ağzı lap kiçik bir qıfılla bağlanmışdı. Məşin gödəkcə geymiş kişi əlində tutduğu kəfkirin qulpunu bu cıqqlı qıfıla da keçirib qanırmaq istədi, amma qıfıl çox kiçik və zərif olduğu üçün,

kəfkinin qulpu onun dəmirinə keçmədi və meşin gödəkcəli adam həmin qıfılı elə əli ilə dartıb qopardı.

Mücrünün içində ovcuna sığan bir Quran var idi, başqa heç nə yox idi.

Meşin gödəkcəli adam mücrünü Uzun şinelliyə uzatdı, amma Uzun şinelli əlinin hərəkəti ilə mücrünü کنار elədi, sürətlə otağın ortasına keçib nöyüt lampasını hirsle mizin üstünə qoydu və Məmmədbağırə tərs bir nəzər saldı.

Məmmədbağır da başını qaldırıb Uzun şinelliyə baxdı.

Əliabbas kişiylə elə gəldi ki, Məmmədbağır gözü ilə yalvarır, imdad istəyir.

Uzun şinelli Məmmədbağırə yaxınlaşmaq istədi, amma iki addım atıb dayandı, əlini qaldırıb uzun barmağı ilə Məmmədbağırə hədələyə-hədələyə:

– Sənin verdiyin siqnalların hamısı belə zay çıxır! – dedi.
– Bizi xalqın yanında biyabır eləyirsən? Yaşadığın evdən də xəbərin yoxdur! Həni bəs, deyirdin atam qızıl gizlədib?

Məmmədbağır udquna-udquna xəlvətxanaya tərəf işarə elədi:

– Elə bildirdim orada qızıldı...

Uzun şinelli ikrah dolu nəzərlərlə Məmmədbağırə baxıb:

– Axmaq oğlu, axmaq! – dedi, sonra çönüb sürətlə Əliabbas kişigilin evindən çıxmaq istədi, amma bayır qapısının ağzında ayaq saxlayıb Əliabbas kişiylə baxdı: – Bağışla, vətəndaş! – dedi. – Zəmanə pis zəmanədir!.. Vəziyyət ağırdır... Nə isə, bağışla. – Və çıxdı.

Meşin gödəkcə geymiş o biri iki nəfər də Uzun şinellinin ardınca evdən çıxdı.

Sonra küçədəki maşın işə düşdü, işığı küçə pəncərəsinə işıqlandırdı, sonra maşın da, elə bil, o Uzun şinelli kimi, hirsle yerindən götürüldü və get-gedə səsi uzaqlaşdı, eşidilməz oldu.

Yağış sırhaşır yağır.

Bayır qapısının cəftəsi vurulmadığı üçün, cırıltıyla açılır, sonra külək qapını təzədən öz yerinə çırpırdı.

Nöyüt lampası mizin üstündə elə-eləcə his verə-verə yarırdı və otağın divarlarının yuxarisına çökmüş o qaranlıq da yavaş-yavaş artırdı.

Otağın içindəki bu üç nəfər – Əliabbas kişi, Həlimə xala,

Məmmədbağır, elə bil, daşa dönmüşdülər, tərpənmirdilər, qımlanmırdılar.

Birdən Əliabbas kişi irəli yeriyib küçə pəncərəsinə tayba-tay açdı, külək yağışı kişinin sifətinə çırpırdı, bayır qapısı da açıq olduğu üçün, otağın içi yel çəkdi, nöyüt lamplasının şüşəsi yerindən qopub döşəmənin üstünə dəydi və çilik-çilik oldu.

Əliabbas kişi iki əlini də pəncərədən çölə uzadıb göyə qaldırdı, yağış bircə anın içində kişinin qollarından süzülürdü, bütün bədənini yaş elədi, bir buz soyuqluğu kişinin bütün bədənini bürürdü, amma Əliabbas kişi bu buz soyuğunu hiss eləmədi, su tökülən əllərini göyə sarı uzada-uzada həyəcədən boğulan səsi ilə:

– Ya Allah! – dedi. – Ya Allah! Əyər varsansa, əyər görürsənsə, əyər eşidirsənsə, bunu, – Əliabbas kişi suyu süzlür əlinin biri ilə otaqda dayanmış Məmmədbağırə göstərdi, – bunu cəzasına yetir! Yetir cəzasına!.. Əyər yoxsansa da, heç nə eşitmirsən, heç nə görmürsənsə də, qoy bu cəzasına yet-sin!..

Büründüyü yorgan bayaqdan sürüşüb çiyinlərindən yerə düşmüş və indi təkcə gecə köynəyində başı, sinəsi açıq, ayağı yalın Həlimə xala dəli kimi:

– Əliabbas! – qışqırdı. – Əliabbas!..

Əliabbas kişi arvadını eşitmədi, Göyə sarı uzanmış yaş ələri ilə o gecenin qaranlığını yara-yara:

– Yetsin cəzasına! Yetsin!.. – dedi...

...O hadisədən sonra Məmmədbağır bir də heç vaxt evlərində qalmadı, qısa ömründə bir də heç vaxt Əliabbas kişinin gözlərinə görünmədi, həmin yağışlı payız gecəsi baş götürüb evdən gedən oldu, xəbər gəldi ki, nəşəxorlara qoşulub, qumarbazlara qoşulub, pul uduzur, vermir, qaçır gizlənir və günlərin bir günündə, min doqquz yüz iyirmi üçüncü ilin bir qış səhəri məhəllənin adamları o qoşa tut ağacının dibində Məmmədbağırın meyitini tapdılar.

Qoşulduğu dostları, yoldaşları, həmin qumarbazlar, nəşəxorlar pul uduzub qaçmış Məmmədbağırə haradasa tapıb bıçaqlamışdılar və Məmmədbağır güclə özünü məhəlləyə yetirmişdi, o qoşa tut ağacının dibində düşüb qalmışdı.

Əlbəttə, həmin qış səhəri xəbər o saat bütün məhəlləyə

yayılmışdı və məhəllənin adamları küçəyə çıxmışdı: Məmmədbağrın meyitini dövrəyə almışdılar.

Məmmədbağrın cavan və solğun sifətində ağrıdan, əzabdan əlamət yox idi, əksinə, elə bil ki, sifətinə bir xoşbəxtlik kölgəsi qonmuşdu.

Birdən hamı Sarı hamama tərəf baxdı.

Əliabbas kişi evdən çıxıb asta addımlarla camaata tərəf gəlirdi.

Məhəllənin adamları bir-birlərindən aralanıb yol verdi və Əliabbas kişi həmin asta addımlarla camaatın arasından keçib qoşa tut ağacının qabığında dayandı, arxası üstə yerə sərilmiş oğluna baxdı.

Məmmədbağrın paltosunun, pencəyinin yaxası açıq idi və qan köynəyini qıpqırmızı qızartmışdı, boynunda, çənəsinin altında laxtalanmışdı, əlləri, üzünün bir tərəfi palçığa batmışdı.

Əliabbas kişi bir müddət oğlunun meyidinə baxdı və titrəyən əllərini birdən-birə göyə qaldırdı:

– İlahi! – dedi. – Şükür kərəminə! – dedi. – Şükür kərəminə!.. – Sonra geri çevrilib eyni asta addımlarla camaatın arasından keçib evinə getdi və həmin qış günü bir də evdən çıxmadı.

Məhəllənin ağsaqqalı Səttar Məsum bir müddət tərəddüd etdi, sonra Əliabbasın yanına getdi:

– Qəddar olma... – dedi və Əliabbas kişi bütün ömründə birinci dəfə dostuna nəinki cavab vermədi, Səttar Məsumun heç üzünə də baxmadı.

Məmmədbağrı məhəllənin adamları basdırdı.

Əliabbas kişi oğlunun dəfn mərasimində iştirak etmədi, harada basdırıldığından da xəbəri olmadı.

Məmmədbağrın dəfnində hamı susmuşdu və için-için ağlayan, özləri deyib özləri eşidən təkcə Həlimə xala ilə Maştadadan gəlmiş Nisə idi.

Məhəllənin arvadları gizlin-gizlin Həlimə xalanın dərdinə ağlayırdı.

Əliabbas kişi oğlu üçün təziyə saxlamadı və heç kimdən başsağlığı qəbul etmədi.

XVII

Mən heç cürə yadıma sala bilmirəm ki, müharibənin başlamasını birinci dəfə nə vaxt eşitdim? Kimdən eşitdim? Bunu eşidəndə mən nə edirdim? Nə ilə məşğul idim? Bəzən mənə elə gəlir ki, bu xəbəri birinci dəfə anamdan eşitdim, bəzən yadıma düşür ki, yox, deyəsən müharibənin başlamasını birinci dəfə Balakərimdən eşitdim, ya da, deyəsən, bizim dalanımızın lap dibindəki o xartutun altında çilədi çiləyirdik və bu xəbəri də birinci Cəfərqulu qaça-qaça bizə gətirdi. Bəzən də mənə elə gəlir ki, müharibənin başlamasını ilk dəfə məhəllədən eşitdim, yəni bu xəbəri mənə bomboş küçəmiz pıçıldadı, bomboş dalanımız pıçıldadı, gözgöresi yetimləşmiş o Sarı hamam pıçıldadı... amma küçəmiz müharibə başlanandan sonra boşalmışdı, kimsəsizləşmişdi, dalanımız da müharibə başlayanandan sonra boşalmışdı, kimsəsizləşmişdi, o Sarı hamam da müharibə başlanandan sonra yetim qalmışdı. Bəzən mən gözüümü yumuram və o bomboş, kimsəsiz küçədə, səkinin üstündə tənha taxta kətil görürəm, gün çıxıb, o taxta kətilin kölgəsi səkinin üstünə düşüb və o bomboş, kimsəsiz küçədə yavaş-yavaş, gözlə görünmədən hərəkət edən yalnız o taxta kətilin səkinin üstünə düşmüş kölgəsidir: gün əyilir, kölgə də taxta kətilin başına fırlanır, o dörd nazik kətil ayağının kölgəsi ortada birdən tamam əriyir, yox olur, çünki gündüz kətilin üstünə düşür, sonra yenə o kölgə yavaş-yavaş səkinin üstündə uzanır, sonra isə axşam düşür, gün çəkilir, kölgə itir və mənə elə gəlir ki, o taxta kətil Əliabbas kişinin kətilidir, həmişə gətirib Sarı hamamın yanına səkiyə qoyardılar, üstünə də balaca döşəkcə atardılar. Əliabbas kişi də gəlib o kətildə oturardı, çənəsini iki əli ilə də tutduğu gümüş naxışlı çəliyinə dəstəyinə söykəyərdi və gəlib-gedənə baxardı, salam alardı, söz soruşardı, küsənləri, inciyanları çağırıb barışdırardı, dalaşanların başına ağıl qoyardı (təkcə İbadulladan başqa, çünki Əliabbas kişi içki içib keffanmış adamla söhbət etməzdi). Müharibə başlayanandan bir az sonra, elə ki, bizim məhəlləmizə bir yetimlik çökdü, elə ki, Sarı hamamın rəngi bir qəmginlik rəngi kimi, elə bil, bizim bütün məhəlləyə yayıldı, onda Nisə xala əri ilə və oğlanlarından da biri ilə gəlib bütün ömründə birinci dəfə atasının üzünə ağ oldu, atasının sözünə, müqaviməti-

nə, məhəllədən ayırmaq istəmədiyinə baxmadı və Əliabbas kişini özü ilə Maşağaya apardı və biz daha heç vaxt Əliabbas kişini görmədik, Əliabbas kişinin bizim dalandan aşağıya, Sarı hamamın yanındakı evinin küçə qapısına bundan sonra həmişə yekə və qara bir qıl asıldı və mənim bütün daxilimdə o yekə və qara qılına bir kin-küdurət, bir nifrət var idi, müharibə qurtarandan çox-çox illər sonra da, hətta indinin özündə də mən müharibə barədə fikirləşəndə o yekə və qara qıl gəlir mənim gözlərimin qarşısında dayanır.

XVIII

Bir dəfə biz bunun şahidi olduq ki, Balakərimin həmişə yol çəkan qara gözlərinə necə dərin bir kədər çökdü...

Həmin axşam Balakərim qoşa tutun altında oturub Ağ Dəvədən danışanda və biz də həmişəki kimi, başına yığışib Balakərimə qulaq asanda, bir də gördük ki, İbadulla da bizim yanımızdadır və o da diqqətlə Balakərimin dediklərinə qulaq asır.

Balakərim danışdı və danışdıqca da, həmişəki kimi, özü də buralardan uzaqlara gedirdi, o qədim vaxtlarda, o Ağ Dəvənin yanında olurdu və indi də orada idi.

Biz də, həmişəki kimi, Balakərimlə birlikdə Ağ Dəvənin yanında, yaxşı başa düşmədiyimiz o sehrli aləmdə idik.

Birdən İbadulla Balakərimin söhbətini yarımçıq kəsdi:

– Alə, Balakərim, bu nə nağıldı danışsən, alə, bu uşaqlara? Sən dəvə ətinin qutabından danış ey, dəvə ətinin qutabından! – Sonra İbadulla ağzı sulana-sulana dəvə ətinin qutabını təsvir etdi: – Tavada cız-cıznan qızara o üz-bu üz, üstünə də sumaq töküb ağzın yana-yana yeyəsən!.. Yanında da yüz qram ceyran südü, sonra bir dəvə də yüz!..

Balakərim söhbətini kəsib həmişə yol çəkan o qara gözlərini İbadullaya zillədi və bizim gözlərimizin qabığında, tamam açıq-aşkar şəkildə Balakərimin gözlərini dərin bir kədər bürüdü. Əlbəttə, o balaca Ələkbər o vaxt bəlkə də heç «kədər» sözünün nə olduğunu bilmirdi, amma burası tamam şəksiz idi ki, İbadullanın sözləri, İbadullanın ağzı sulana-sulana elədiyi təsvir Balakərimə çox pis təsir etdi.

Sonra Balakərim o kədərli gözlərini İbadulladan çəkib bir-

bir bizə baxdı və biz bu gözlərdə bir ağrı hiss etdik və bizə elə gəldi ki, indicə Ağ Dəvənin yox, Balakərimin öz ətinə kəsib tavada qızartdılar, qutab bişirdilər; Balakərim bir-bir bizə baxırdı və elə bil ki, o baxışlarla bizə yalvarırdı, yalvarırdı ki, İbadullanın sözlərini eşitməyin, indicə dediklərini yadınızdan çıxarın.

Həmin gecə yuxuya getməzdən əvvəl mən özümə söz verdim ki, bir də heç vaxt ət bişimişi yeməyəcəm.

Müharibə başlayandan sonra bizdə onsuz da ət bişimişi olmurdu.

Həmin gündən təxminən üç ay sonra, Sarı hamamın yanında, Əliabbas kişinin o qapısı qıfılı evinin qonşuluğunda yaşayan Ağahüseyn əmi ilə Səfurə xalagil nəzir qoyun kəsmişdilər. Ağahüseyn əmi ilə Səfurə xalanın böyük oğlu Eynulla müharibədə yaralanıb gəlmişdi, Bakıda qospitalda yatmışdı, indi də sağ-salamat evlərində idi. Səfurə xala bütün qızıl bərbəzəyini satmışdı. Ağahüseyn əmi də o pula oğlunun müharibə yarısından beləcə sağ-salamat qurtarmağı münasibətilə qoyun almışdı, heyvanı qəssab Dadaşbalaya kəsdirmişdi və ətdən yarım kilo-yarım kilo qəzetə бүкүб məhəllədəki bütün evlərə pay göndərmişdi.

Bizə də pay gəlmişdi və anam həmin paydan bozbaş bişirmişdi.

Mən özümə verdiyim həmin sözü yadımdan çıxartdım və bozbaş yedim...

...Bir müddətdən sonra Eynulla təzədən müharibəyə getdi və qayıtmadı...

XIX

Bir gün – onda hələ müharibənin ilk ayları idi – məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı ki, Ziba xalanın, doğrudan da, Qavril adında oğlu varıymış, Qavril, doğrudan da, Amerikada yaşayırmış və həmin Qavril indi Ziba xalanı özü ilə Amerikaya aparmaqdan ötrü bizim məhəlləyə gəlir.

Bu görünməmiş hadisə bütün məhəlləmizi mat qoymuşdu; sonra məhəlləyə belə bir xəbər də yayıldı ki, Ziba xalanın oğlu Qavril faşistlərin məşhur düşməni imiş; Amerika camaatını faşistlərin əleyhinə qaldırırmış. qəzetdə-jurnalda yazıb

Amerika camaatını ayıldırmış ki, faşistlərlə vuruşmaq lazımdır və buna görə də Qavrilə icazə veriblər ki, Ziba xalanı özünə aparsın, yəni icazə veriblər ki, ana-bala bir yerdə olsun.

Ziba xalanın evi bizim məhəllənin aşağı başında, nöyüt dükanının yanında idi və həmin yerdən keçib gedəndə o nöyüt iyindən başqa qovrulmuş günəbaxan tumunun iyi də adamı vururdu, çünki Ziba xala yay-qış həmişə tum qovurardı, göy torbasını həmin tumla doldurub küçə qapısının ağzında, taxta kətilin üstündə oturardı, torbanın içindəki qalın şüşə stəkanı doldurub tum satardı. Ziba xalanın tum satdığı o stəkan o qədər çatlayıb sınmışdı və çatlaq yerləri, sınıqlar qəzet qırıqları ilə, cürbəcür rəngli kağız parçaları ilə o qədər yapışdırılmışdı ki, əslində şüşə heç görünmürdü və stəkanın içinin tutumu da azalıb bircə ovuc olmuşdu.

Ziba xala yəhudi idi, hətta Qubanın yəhudi kəndindən köçüb bizim məhəlləyə gəlmişdi, əri bizim məhəllədə ölmüşdü və o vaxtdan da tək yaşayırdı, amma hamı deyirdi ki, guya, Ziba xalanın Qavril adında bir oğlu var və həmin Qavril Amerika yaşayır. Düzdür, bunu hamı deyirdi, amma, əslində, heç kim ürəyinin dərinliyində bu sözə inanmırdı, çünki Amerika çox uzaq bir məmləkət idi, çünki Amerika haqqında cürbəcür möcüzələr danışdılar, deyirdilər orda elə binalar var ki, guya, əlli mərtəbədən də hündürdür, deyirdilər Amerikada elə maşınlar var ki, saatda 130 kilometr gedir və deyirdilər ki, oranın cavanları əllərinə avtomat alıb, üzələrinə göz yeri dəşik qara parça bağlayıb bank yarırırlar və burasını da deyirdilər ki, guya, Amerikada tıbağa yumurtasını qurudub «poroşok» eləyirlər, sonra bişirib yeyirlər (sonradan həmin tıbağa yumurtasının «poroşok»u Bakıya da gəlib çıxdı və biz bildik ki, bu, həqiqət imiş); Ziba xala isə çox adi bir adam idi, Ziba xalanı gündə görürdük, balaca və uzunsov taxta kətili-nin üstündə oturub tum satırdı:

– Peyğəmbər haqqı, yaxşı tumdu!.. – deyirdi.

Bir dəfə Əliabbas kişi o gümüş naxışlı çəliyi təqıldada-təqıldada küçədən ötəndə Ziba xalanın bu sözlərini eşitdi və gül-gül arvada sataşmaq istədi:

– Sən hansı peyğəmbəri deyirsən, ay Ziba?

Ziba xala dedi:

– Əliabbas qardaş, Allah səni həmişə səlamət eləsin. əyər peyğəmbərdirsə, deməli, yaxşı olub. Yaxşı elə hamıyçun yaxşıdı, sən müsəlmana da, xaçpərəstə də, mənə də...

Əliabbas kişi başını buladı, yəni ki, Ziba xala ağıllı danışır və dedi:

– Vallah, düz sözə nə deyəsən?..

Əlbəttə, Ziba xalanın ən birinci müştərisi Şövkət idi və evdə, dükanda, hamamda məhəlləmizin arvadları Şövkətin qarısına danışanda Məşədixanım xala hərdən zarafatla deyirdi:

– Sən Allah, çox deməyin o Şövkətdən... Başına bir iş-zad gələr, Ziba xala ac qalar...

Bizim məhəllədə hamı Ziba xalanın xətrini istəyirdi, çünki xeyirə-şərə yarayan arvad idi, mehriban, dilişirin idi, heç kimlə işi yox idi və elə ki, müharibə başladı, daha tum tapılmadı və Ziba xala da daha o uzunsov taxta kətilin üstündə oturub: «– Peyğəmbər haqqı, yaxşı tumdu!..» – deyə tum satmadı, məhəlləmizin evlərində ona-buna kömək etməyə başladı, xüsusən, müharibədən qara xəbərləri tez-tez gəlməyə başlayan cavanların qara məclislərində qab-qacaq yudu, stəkan-nəlbəki quruladı, bircə qarnı var idi, yarıac, yarıtox dolandı.

Daha neçə ay idi müharibə başlamışdı, biz hamımız öyrənmişdik ki, oğullar məhəlləmizdən gedirlər, hərəsinin üç-künc əsgər məktubu dünyanın bir yerindən gəlir və buna görə də indi, əksinə, kiminsə məhəlləmizə gəlməyi, özünü da bu adamın Amerikanın gəlməyi, faşistlərin məşhurlaşmasını olmağı, özünü da Amerikanın gələn bu adamın bizim hamımızın öyrəşdiyimiz, gündə gördüyümüz Ziba xalanın doğmaca oğlu olmağı bizə elə təsir etmişdi ki, bütün uşaqlar yığılıb gedib dayanmışdıq Ziba xalanın evi ilə üzbəüz səkidə və gözlərini zi dikmişdik Ziba xalanın ağ çit pərdə asılmış küçə pəncərəsinə, Qavrilə görmək istəyirdik, çünki deyirdilər ki, əynində qərribə-qərribə paltarlar var, başına da, guya, silindir qoyub. Qavril isə, evdən çölə çıxmırdı və biz elə-eləcə dayanıb Ziba xalanın o ağ çitpərdəli pəncərəsinə baxırdıq.

Arvadlar deyirdi ki, Qavril gəlir ki, Ziba xalanı özünü ilə Amerikaya aparsın, deyirdilər ki, Amerikada Qavrilin on otacağı var, özünü da iyirmi birinci mərtəbədə.

Səfurə xala deyirdi:

– Vay, yazıq Ziba, o mərtəbələri necə qalxacaq elə?

Firuzə xala deyirdi:

– Ağəz, pilləkənlə qalxmırlar ki, maşın qaldırır adamları yuxarı də...

Nisə xala deyirdi:

– A-a-a... Yazıq Ziba o maşına necə minəcək hər gün, ağəz?

Müharibə başlandıktan sonra birinci dəfə idi ki, məhəllənin arvadları kiminçünsə sevinirdi, çünki müharibə başlandıktan sonra birinci dəfə idi ki, məhəlləmizə bəd xəbər yox, Ziba xala üçün şad xəbər gəlirdi (yəni oğlu Qavril gəlib çıxmışdı).

Firuzə xala deyirdi:

– Yazıq Ziba çox əziyyət çəkib. Səhərdən axşamacan əyilib tum satmaqdan beli donqarıb. Qoy getsin oğlunyan, mağlı heç almısa, ömrünün axırında oğul-uşaq görsün...

Məşədixanım xala deyirdi:

– Bu ki, belə yaxşı oğul idi, nəş indiyəcən görünmürdü? Nəş demirdi ki, balam, mənim də, axı, anam var, hə? Ağəz, vallah, mən ölü, siz diri, görərsüz, bunu arvadı göndərib bura, deyib ki, get anovu götür gəl, uşaqlara baxsın!..

Anam deyirdi:

– Sizi bilmirəm, vallah, mən darıxacağam Ziba xalayçün.

Günorta vaxtı arvadların bizdə yığışib oturduğu zaman anamın dediyi bu sözlər mənə də çox təsir etdi, çünki birdən-birə mənim özüm üçün aydın oldu ki, heç vaxt haqqında fikirləşmədiyim, gündə gördüyüm və bizim məhəllənin hansı bir binası, hansı bir qapısı, pəncərəsi kimi alışdığım, adət etdiyim Ziba xalanı çox istəyirəm və Ziba xala çıxıb gedəndən sonra mən də anam kimi, onunçün darıxacağam.

Bayaqdan bəri elə-eləcə küçədə dayanıb Ziba xalanın ağ çitpərdəli küçə pəncərəsinə baxırdıq, Qavril isə görünmək bilmirdi və biz tamam ümidimizi itirmişdik ki, haçansa Qavril gölə bilək. Bu vaxt Xanım xala başda olmaqla, məhəlləmizin üç-dörd arvadı gözəydliliyi vermək üçün, Qavrilə xoşgəldin demək üçün Ziba xalagilə gəldi və anam da həmin arvadların arasında idi. Düzdür, bayaqdan bəri mənimlə birlikdə səkidə dayanıb Ziba xalanın ağpərdəli pəncərəsinə baxan uşaqlar çöl-

də qalacaqdı, Qavrilə görə bilməyəcəkdi və mənim onları beləcə burada qoymağım yaxşı deyildi, amma Amerikadan gələn Qavrilə görmək istəyim o qədər güclü idi ki, mən uşaqlardan ayrılıb anamın yanına qaçdım və anamın əlindən tutub arvadlarla birlikdə uşaqların açıq və həsəd dolu baxışları altında Ziba xalagilə girdim.

Ziba xala elə bil ki, bütün ömrü boyu oğlunun yox, Xanım xalagilin yolunu gözləyirmiş, özünü arvadların üstünə atdı, bir-bir hamısının üzündən öpdü, mənim də üzümdən öpdü:

– Nə yaxşı gəldin, ay Ələkbər!.. Allah həmişə səni səlamət eləsin!.. – Sonra da Ziba xala birdən-birə içini çəke-çəkə ağlamağa başladı. – Peyğəmbər haqqı, heç hara getməzdim!.. Sizi qoyub hara gedərdim? Kimdi məni adam yerinə qoyan sizdən başqa? Amma nəvələrim var də o xarabada, görmək istəyirəm onları, nə edim, bəs haçan görəcəyəm? Nəvələrim də deyir, ingiliscə danışsınlar, bəs mən onları necə başa düşəcəyəm? Ay arvadlar, mən sizi qoyub hara gedəcəyəm, başıma haranın daşını salacağam? Allah sizi həmişə səlamət eləsin, o xarabada mən nə edəcəyəm?..

Anam da, Səfurə xala da, Məşədixanım xala da kövrəlib ağlayırdı, təkcə Xanım xala ağlamırdı, gözlərini diqqətlə Qavrilə zilləmişdi, elə bil, Xanım xalanın o gözləri Qavrilə Ziba xalanın o balaca otağında sınaqdan keçirirdi, istəyirdi bilsin ki, bizim bu bədbəxt Ziba xala bu adamın yanında bir xoş gün görəcək, yoxsa yox?

Qavril mizin arxasında oturmuşdu, biz içəri girəndə ayağa qalxdı, arvadlar öpüşüb-ağlaşdığı bütün müddət ərzində ayaq üstündə dayandı, sonra yenə mizin arxasında oturdu və doğrusu, mən Qavrilə görəndə bir balaca mütəəssir oldum, çünki elə bilirdim ki, faşistlərlə vuruşmaq istəyən Koroğlu kimi bir qəhrəman görəcəyəm, amma Amerikadan gəlmiş bu Qavril gözlədiklərimin tamam əksinə olaraq adi bir adam idi: saçları tökülmüş, sarışın, arıq, uzun və Qavrilin geyimi də adi geyim idi: ayaqlarında Ziba xalanın ev başmaqları, əynində adi şalvar, adi ağ köynək... Məni mütəəssir edən ən böyük adilik də bundan ibarət idi ki, Qavril adi Azərbaycan dilində danışdı, hər kəlmədən bir də: «–Allah qoysa!..» «–Allahın köməkliylə!..» «–Allah bilən yaxşıdır!..» – deyirdi və burası

da mənəi tamam heyrət içinə salmışdı ki, Ziba xala ağladıqca, mənəim anam, Səfurə xala, Məşədixanım xala qızarmış gözlərini sildikcə, Qavril də bu arvadlar kimi kövrəlirdi, dodağını dişləyib dolmuş gözlərini tavana zilləyirdi; amma, hər halda, Qavrilin uşaqları öz evlərində ingiliscə danışdı və bu mənə son dərəcə qərribə gəlirdi ki, bizim bu Ziba xalanın nəvələri, dəqiqədə-bir «-Allah qoysa!..» - deyib doluxsunan bu Qavrilin uşaqları bir-birləri ilə ingiliscə danışsınlar, Azərbaycan dilini bilmirlər və heç olmasa rus dilini də bilmirlər.

Biz də mizin arxasında oturmuşduq və Ziba xala hərdən-bir hıçqıra-hıçqıra, içini çəkkə-çəkkə, əlindəki balaca dəsmalla gözələrini, yaş burnunu silə-silə:

- Allah sizi həmişə salamat eləsin!.. Mənəi yaddan çıxartmayın... - deyirdi. - Qayıdıb gələcəyəm mənəi...

Qavril başını tərpəyib anasının sözlərini təsdiq edə-edə:

- Allah qoysa!.. - deyirdi.

- Qoy gedim bir o nəvələri görüm...

Qavril:

- Allahın köməkliliylə!.. - deyirdi.

- Sonra yenə qayıdıb gələcəyəm, peyğəmbər haqqı...

Qavril:

- Allah qoysa!.. - deyirdi.

- Hamınıza məktub yazacağam, siz də, qurban olum, tək qoymayın mənəi orada, məktub yazın, Allah sizi həmişə salamat eləsin!..

Bu vaxt Qavril əynindəki ağ köynəyin cibindən balaca tütək kimi bir şey çıxartdı, fırlayıb ağzını açdı və mən bütün həyatımda ilk dəfə avtomat qələmi belə gördüm... Qavril həmin avtomat qələmə mizin üstündəki qəzetin kənarında Amerikadakı ünvanını yazırdı, mən isə gözlərimi o avtomat qələmdən çəkkə bilmirdim: kiçik və yaraşlıq sarı perosuna baxırdım. sədəf kimi hamar və bərq vuran qələminə baxırdım və yalnız bu zaman mən inandım ki, Qavril doğrudan da Amerikadan gəlib, o avtomat qələmə baxa-baxa Qavrilin arvad kimi kövrəlib doluxsunağı da, dəqiqədə-bir «- Allah qoysa!..» - deməyi də yadımdan çıxdı.

Mən heç cür gözlərimi Qavrilin əlindəki o möcüzədən çəkkə bilmirdim: mənəim müxtəlif perolara, qələmlərə yaman azar

rım var idi (həmin il, yəni müharibə başlayan ili mən birinci sinifə gedirdim), evdə oturub nazik və uzun taxta qələmin ucuna taxdığım peronu mürəkkəbə batıra-batıra ağ miləmil dəftərlərdə yazmağa də çox həvəsim var idi və Qavrilin əlindəki o avtomat qələm mənə elə təsir etmişdi ki, elə bil mənəim özümün həyatımda nəsə ruh yüksəldən bir hadisə baş vermişdi, o hadisədə müharibə başlandıktan sonra hamımızın yadırgamağa başladığımız bir bayram əhval-ruhiyyəsi var idi; düzdür, bu bayramda bir balaca həzinlik, hətta qüssə var idi, çünki o avtomat qələm mənəi deyildi, heç vaxt mənəim olmayacaqdı, amma hər halda dünyada belə gözəl avtomat qələmlər var idi...

Qavril sədəf kimi hamar və bərq vuran o avtomat qələmin kiçik və yaraşlıq sarı perosu ilə Amerikadakı ünvanını (və bizim Ziba xalanın da bundan sonrakı ünvanını) yazıb arvadlara verdi, sonra avtomat qələmin ağzını bağladı və köynəyinin cibinə qoydu və mən indi də gözlərimi o ağ köynəyin cibindən çəkkə bilmirdim və bu vaxt mən öz üzərimdə Xanım xalanın anı baxışlarını hiss elədim, bu baxışları görmədim, məhz hiss etdim, qızardım və gözlərimi Qavrilin ağ köynəyinin cibindən çəkdim.

Bir neçə gün mən o avtomat qələm əhval-ruhiyyəsinin içində idim, o avtomat qələm mənə səbəbini bilmədiyim bir coşğunluq, nikbinlik əmələ gətirmişdi və mən daha özümü inandırılmışdım ki, gələcəkdə mənəim də mütləq belə avtomat qələmlərim olacaq və o avtomat qələmlərlə Qavril kimi sürətlə, səliqə ilə yazılar yazacağam, amma o yazılar qəzet kənarındakı ünvan yazıları olmayacaq, nəsə başqa yazılar olacaq... və bütün bunlarla bərabər, mənəim o coşğunluqda, nikbinlikdə yenə də səbəbini bilmədiyim həzin bir qüssə var idi və o qələm əhval-ruhiyyəsi içində o balaca Ələkbər birdən-birə Ənəlin «Sevimli məktub»unu xatırlamışdı, o «Sevimli məktub»un hərəti yenə də balaca Ələkbərin sinəsini qızdırmışdı, amma eyni zamanda, o hərətdə də bir nisgil var idi.

Ziba xala nöyüt dükanının yanındakı evin küçə qapısına balaca bir qılı vurdu və oğlu Qavril ilə Amerikaya getdi və müharibənin dərdi elə bil ki, kiçik bir yenilikdən, çox yüngül bir fasilədən sonra, yenə də bütün məhəlləmizi əlinə aldı

və axşamlar Balakərim heç kimə bir söz demədən qoşa tutun altında, səkinin qırağında oturub tütəyini çalmağa başlayan-da, o tütək elə bil ki, sehirli dünyalarla, dünyanın möcüzəli iş-ləriylə bərabər, bizim məhəllənin yavaş-yavaş yetimləşdiyin-dən də deyirdi, Sarı hamamın, dalanımızın, məhəlləmizdəki evlərin divarlarına hopmuş qüssədən də deyirdi və mən ciq-qıgımı çəkmədən Balakərimin o gözəl tütəyinə qulaq asa-asa birdən-birə fikirləşdim ki, haçansa bir gün gələcək və mən bu gözəl tütəyin söylədiklərini o avtomat qələmin kiçik və yara-şılıq perosundan çıxan sözlərlə yazacağam... Bu fikir mənim bütün içimi həyəcana gətirdi, çünki tamam gözəlməz idi, əslində bu fikir o balaca Ələkbər üçün böyük bir kəşf idi və həmin kəşf mənim ürəyimə yeni hisslər gətirdi, elə bil ki, mən birdən-birə özüm öz gözümdə böyüdüm, elə bil ki, mən, arıq ordlarını doldurub nazik çənəsini oynada-oynada o gözəl tütə-yi çalan Balakərimə də, o qoşa tut ağacına da və o qoşa tut ağacının yarpaqları arasından görünən göyə də, təzəcə çıxmış ulduzlara da tamam yeni gözle baxdım.

Mən hər gün səhər təzədən yuxudan durub kitablarımı, dəftərlərimi, mürəkkəbqabımı, ucuna pero taxılmış nazik və uzun taxta qələmimi anamın birinci sinifə getməyim münasi-bətilə mənimçün tikdiyi torbaya yığdım, torbanın ipini çiy-nimdən asıb məktəbə gedirdim. Zibə xala bizim məhəllədən köçüb Amerikaya gedəndən iki gün sonra, səhər durub dər-sə gedəndə Xanım xala şüşəbənddən başını çıxarıb məni səslədi:

- Bura gəl, Ələkbər.

Onda hələ Xanım xalanın üç oğlu cəbhəyə getmişdi: Cə-fər, Adil və Əbdüləli, üçünü də birdən aparmışdılar, qalanları evdə idi, Qoca hələ Tibb İnstitutunda oxuyurdu, amma deyir-dilər ki, bu gün-sabah Qocanı da aparacaqlar, çünki deyirdilər ki, Qoca kimi həkim olmaq istəyənlər indi cəbhədə çox lazım-dırlar (doğrudan da çox çəkmədi ki, Qocanı da apardılar), Cəbrayıl ilə Ağarəhim isə hələ evdə idi. Məhəlləmizdə oğulla-rı, ərləri, ataları, qardaşları müharibəyə getmiş bütün arvad-ların, qız-gəlinin gözü həmişə yaşlı olurdu, hamısı səksəkə içində idi, hamı yeməyə çörək tapmırdı, amma cəbhədən adı-cə bir salamatlıq məktubu almaq üçün nəzir deyirdi, Səkinə xala da, Məşədixanım xala da, Firuzə xala da, məhəlləmizin

ər, oğul, qardaş yola salmış başqa arvadları da gözgö-rəsi də-yişmişdilər, bir ayın, iki ayın içində qocalmışdılar. Ərləri, oğulları hələ müharibəyə getməyən arvadlar da nigarəncilik içində yaşayırdı, bir ümitsizliklə ərlərini, oğullarını cəbhəyə yola salaçaqları o günü gözləyə-gözləyə yaşayırdı, anam kimi: «-Ay Ələkbər, atovu aparandan sonra biz başımıza haranın daşını salacağıq, ay Ələkbər?... Aton kimi ağır gedib orada nə edəcək?...» -deyib ağlaya-ağlaya yaşayırdı, amma mən Xanım xalanı bir dəfə də olsun ağlayan görməmişdim (və görmədim də!), Xanım xalanın səfəti də dəyişməmişdi, nazik dodaqları həmişəki kimi kip örtülürdü, qalın qaşlarının altından baxan qara gözləri həmişəki kimi sərtlikdən xəbər verirdi, amma mən Xanım xalanın səsinə nə sə hiss edirdim, hiss edirdim ki, bu səsdə nəşə dəyişib, amma bunun məhiz nə olduğunu bil-mirdim.

- Bura gəl, Ələkbər.

Mən Xanım xalagilin taxta pilləkənləri ilə şüşəbəndə qalxdım. Xanım xala qapının ağzında dayanmışdı, mən içəri girən kimi, əlində tutduğu ciqqlı bir torbacığı mənə uzatdı:

- Ala, Ələkbər, səninçün düzəltmişəm... Çərnilivün qabı-nı qoyarsan bunun içinə...

Mən başa düşdüm ki, Qavrilin o avtomat qələmini gördü-yüm vaxtdan bəri keçən bu üç-dörd gündə Xanım xala mənim üçün bu ciqqlı torbacığı düzəldib... Mürəkkəbqabımı içinə qo-yub məktəbə apardığım yaşıl məxmərdən düzəldilmiş həmin torbacığı indiki kimi mənim gözlərimin qabığındadır: Xanım xala o torbacığın üstündə cürbəcür xırd muncuqlardan naxış-lar tikmişdi və o rəngbə-rəng muncuq güllər, muncuq naxışlar o yaşıl məxmər torbacığı o qədər gözəl, yaraşılıq eləmişdi ki, qızların oyuncasına, qızların bəzəyinə oxşayırdı, amma buna baxmayaraq, mən o muncuqlu yaşıl məxmər torbacığı yirtilib dağılanacan, müharibənin demək olar ki, axırına kimi, dayı-mın gəlib bizi məhəlləmizdən köçürən vaxtlara qədər məktə-bə aparıb-gətirdim.

Xanım xala mürəkkəbqabı üçün düzəltdiyi o torbacığı mə-nə bağışladığı həmin səhər mən Xanım xalanı qucaqlayıb öp-mək istədim, o balaca, o zərif, o qız bəzəyinə oxşayan torba-cığa baxan kimsə ömründə deməzdi ki, bunu, bu incə-min-cə torbacığı Xanım xala düzəldib, amma mən bildirdim ki, bunu

Xanım xala düzəldib, mənə elə gəldi ki, Xanım xala da mənim üçün anam kimi doğma və əziz bir adamdır, amma kip örtülmüş nazik dodaqlarına baxdım, qalın qaşları altından baxan qara gözlərinə baxdım və təkcə elə: «- Çox sağ ol» - deyib taxta pilləkənləri aşağı düşdüm, həyatımızdan çıxıb dala-nımızda dayandım, mürəkkəbqabımı çiyimdəki torbadan çıxarıb o muncuqlu məxmər torbacığa qoydum və məktəbə yollandım. Mən, əlbəttə, Xanım xalanı çox istəyirdim, əlbəttə, məktəbə gedən yol boyu o gözəl məxmər torbacığa baxa-baxa sevinirdim, amma eyni zamanda, mən özüm-özümə - bilmirəm niyə? - yazıq görünürdüm və səbəbini bilmədiyim bu hiss, doğrusu, mənə qəhərləndirmişdi...

Ziba xala isə daha bizim məhəlləyə qayıtmadı və nöyüt dükəninin yanında Ziba xalanın küçə qapısındakı o balaca qıfıl müharibənin axırına yaxın biz evimizi satın məhəllədən dəyimin yanına köçdüyümüz vaxta kimi, elə-eləcə qapıdan asılı qaldı, payızın yağısı, qışın qarı o balaca qıfılı paslatdı və həmin paslı qıfıl Əliabbas kişinin qapısında asılmış o böyük qıfilla birlikdə, elə bil ki, təkcə Ziba xalanın, təkcə Əliabbas kişinin qapısından asılmamışdı, elə bil ki, o paslı qıfılı da, o böyük qıfılı da müharibə bizim məhəlləmizdən asmışdı və elə bil ki, Ziba xalanın özü də Amerikaya getməmişdi, Əliabbas kişi də Məstəgaya, qızının yanına köçməmişdi, elə bil ki, onlar da müharibədə itkin düşmüşdü...

...Balakərim tütəyi ağzından götürüb sarı pencəyinin döş cibinə qoyurdu.

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində.
Dəvə dəlləklik edir
Köhnə hamam içində!

- deyirdi və bizi məhəlləmizin evlərinin, dala-nımızın divarlarına, qapılara, pəncərələrə, küçəmizin qəmbər döşəməsinə bir nəmişlik kimi, bir qoxu kimi hopmuş o qüssədən, o kədərdən qoparıb, müvəqqəti də olsa, öz uzaq səhrli aləminə aparırdı və hərdən mənə elə gəlirdi ki, elə bil, Balakərim də o səhrli aləmin əhvalatlarını Qavrilin uşaqları kimi, ingiliscə danışır və mən onu başa düşürəm...

O iki ailə dağların arasından düşüb bu gözəl, bu bərkətli yamacda məskən salmışdı və burada axan çayın şırıltısı, buranın göz işlədikcə uzanan və dünyanın yaxşı işlərindən, yaxşı əməllərindən, salıqdan, təmizlikdən deyən yaşıllığı, gül-çiçəyi, buradakı şumlanmış tünd-qəhvəyi torpağın ətri o uzaq dağlardakı əzabın, əziyyətin həmişəlik keçmişdə qalmasından, yalnız uzaq və acı bir xatirəyə çevrilməsindən xəbər verirdi.

Gün təzə çıxmışdı və özü ilə bütün bu tərəflərə bir bəxtəvərlik gətirmişdi: bu geniş yamacın üst tərəfindəki qalın meşəlik, aşağı tərəfdən uzanıb gedən yaşıl çəmənlik də, qıvrıla-qıvrıla axan şirin sulu o çay da, şumlanmış o tünd-qəhvəyi torpaq da Məhəmmədin, Əlinin, onların arvadlarının, onların uşaqlarının üzünə gülürdü.

Onlar o uzaq və yalnız dağlardan köçüb gəlmişdi, ömürlərini o uzaq dağlarda, daşların, qayaların arasında keçirmişdi. Ulu babaları haçansa - Nuh-Nəbinin dövründə, Dədə Qorqud boy boylayanda, söz söyləyəndə - düşmən əlindən qaçıb o dağlara pənah aparmışdı, orada - düşmən qılıncından, oxlardan, nizələrdən uzaq o dağlarda kənd salmışdı və həmin dövrdən də orada qalmışdı. O kənddə torpaq yox idi, hər tərəf daş idi, çınqıl idi və orada əkmək, becərmək minbir əzəblə, əziyyətlə başa gəlirdi: o kənddə yağış yağmırdı, yağanda da leysan olub minbir əzəblə əkilmiş, becərilmiş nə vardısı hamısını yuyub aparırdı; o kənddə şaxta olmurdu, olanda da illərlə başlanmış və təzə-təzə barı gözlənilən meyvə ağaclarını don vurub aparırdı, qoyun sürüsü, naxır tamam seyrəkləyirdi.

Məhəmməd o kənddə doğulmuşdu, ömründə o kənddən başqa yer görməmişdi, orada böyümüşdü, orada evlənmişdi və bütün ömrünü orada yerin çınqıllı təmizləmişdi, leysanın qabağına bənd çəkmişdi, daşı, qayanı çapıb həyat-baca düzəltmişdi, amma bütün bunların əhəmiyyəti olmamışdı, çəkdiyi zəhmətin, əziyyətin yüzdə-bir bəhrəsini ya görmüşdü, ya da görməmişdi.

Əli də o kənddə doğulmuşdu. Əli də ömründə o kənddən başqa bir yer görməmişdi və Əli də o kəndin bütün kişiləri kimi, gecə-gündüz işləmişdi, yay bilməmişdi, qış bilməmişdi.

yazda payızdan çox işləmişdi, payızda yaydan artıq əziyyət çəkmişdi, amma Əli də o kəndin bütün camaatı kimi bolluq görməmişdi, Əlinin də uşaqları bir qarnı ac, bir qarnı tox böyüyürdü.

O kənddə insanın ayağının altındakı yer də naqis idi, başının üstündəki göy də naqis idi, o yerlər zəhmətin qədrini bilmirdi, Adəm oğluna zülm edirdi, işgəncə verirdi, o kənddə qəbir qazanda da görək əlinə külüng alıb qaya kimi yeri çapaydın və o kəndin camaatı buna öyrəşmişdi, o kəndin camaatı elə bilirdi ki, elə belə də olmalıdır, min il idi ki, taleləri ilə bərişmişdilər və min il bundan sonra da belə olacaqdı.

Allah o kəndi tamam yadından çıxarmışdı.

Məhəmməd ilə Əlinin həmin kənddə keçirdikləri o axırncı gün də birdən-birə göydən su sel kimi axdı, leysan gəldi, nə əkilmişdisə hamısını yuyub apardı, o leysandan, o səddən sonra əkin yerində zəmi əvəzinə, torpaq əvəzinə təkcə çınqıllar qaldı, qaya parçaları qaldı və bu sıyırım daşlar o leysandan sonrakı günəş altında parıldayırdı, sabahın, bir ildən sonranın, yüz ildən sonranın əzabından, iztirabından, məhrumiyyətdən deyirdi.

O kənddə ilk dəfə insan cana gəldi, insan üsyan etdi: Məhəmməd əkin yerini basmış daş parçaları arasında dolaşa-dolaşa iri və güclü bədənində də sığışmayan bir ehtirasla:

– Lənət bu yerlərə! – qışırırdı. – Lənət bu yerlərə! Bədir daha dağ keçisi kimi yaşadıq! Bədir! Köçək buradan! Babalarımız nahaq burada məskən saldılar! İgid düşmənin qılıncına hədəf olmaq burada məskən salmaqdan artıqdır! Gedək bu yerdən! Allahın altındakı yer genişdir! Gedək! Köçək buradan!

Kəndin camaatı Məhəmmədin başına toplaşdı, amma heç kim heç nə demədi, hamı heyratla Məhəmmədə baxdı, heyratla Məhəmmədə qulaq asdı, kəndin camaatı min il idi heç ağılına da gətirmirdi ki, harasa bir başqa yerə köçmək olar, haradasa torpaq axtarmaq olar, haradasa daşsız-qayasız, leysansız-saxtasız yaşamaq olar.

Sonra hamı bütün bu yerlərin ən ulu sakini Süleyman dəyəyə baxdı.

Dədə Süleyman bir müddət heç nə demədi, sonra elə bil özü özü ilə danışdı:

– Babaların işi haqq işidi, – dedi. – Babaların ruhu müqəddəsdi... Tənəyə layiq deyil...

Məhəmməd gəlib Dədə Süleymanla üzbəüz dayandı:

– Məni bağışla, Dədə, – dedi.

Dədə Süleyman:

– Mən bağışladım, – dedi. – Bağışlayırsa, qoy Allah da bağışlasın.

Məhəmməd:

– Mən gedirəm, Dədə, – dedi.

Dədə Süleyman yenə də bir müddət susdu, sonra Məhəmmədin başına toplaşmış kəndin camaatını bir-bir nəzərdən keçirdi, sonra o sıldırım dağlardan aşağıdakı topa-topa boz buğdulara baxdı və birdən-birə bir vəhy kimi gələn Dədə Qorqud sözlərini pıçıldadı:

Oğul! Sən varacaq yerin
Dolamac-dolamac yerləri olur.
Atlı batıb çıxmaz,
Onun palçıqı olur.
Ala ilan sökəməz,
Onun ormanı olur...
Hey demədən baş gətirən
Onun cəlladı olur...

Dədə Süleyman susdu, Məhəmmədə baxdı, bir müddət beləcə keçdi və Məhəmməd yenə də:

– Mən gedirəm, Dədə, – dedi.

Dədə Süleyman uzun ömründə bir daha başa düşdü ki, olacağı çərə yoxdur, nə yazılıbsa o da olacaq və dedi:

– Kim istəyirsə, onunla gedə bilər...

Kəndin camaatı Dədə Süleymanın bu sözlərindən ürəkli dağılmağa başladı, hərə öz evinə çəkildi və bir azdan o daşlı-kəsəkli əkin yerində Məhəmməd qaldı, Dədə Süleyman qaldı, bir də Əli qaldı.

Əli, Məhəmmədin qabağına gəldi:

– Mən də sənənləyəm! – dedi. – Mən də bıkdım daha! Mən də gedirəm! – dedi, sonra Dədə Süleymana baxdı.

Dədə Süleymanın uzun-uzun illərdən bəri kiçilmiş, alacalanmış gözlərində ağappaq saçlarına, ağappaq saqqalına uyuşmayan bir işıq var idi və Dədə Süleyman o işıqlı gözləri ilə

Məhəmmədə baxdı, Əliyə baxdı, o sıldırım dağlardan aşağıdakı topa-topa boz buludlara baxdı və gülümsədi:

– Həzrət Əli də həmişə Məhəmməd peyğəmbər-rəsulləhlə bir yerdə olub... – dedi.

Məhəmməd:

– Bizə xeyir-dua ver, Dədə, – dedi.

Dədə Süleyman:

– Oğul, uğrun açıq olsun!.. – dedi, eyni sözləri Əliyə də dedi, ürəyini бүürmüş həzinlik, qəmginlik içində yavaş-yavaş öz daxmasına getdi, yatığına uzandı.

Həmin gün Məhəmməd də, Əli də kəllərini arabalarına qoşdular, xışlarını, kətmənlərini, bellərini, külümlərini götürdülər, arvadlarını, uşaqlarını arabaya mindirdilər, özləri arabaların qabağına düşdülər və o sıldırım qayalara, topa-topa boz buludlardan xeyli yuxarıda olan o kəndə axırncı dəfə nəzər saldılar, «– Ya uğur!» – dedilər və yola düzəldilər.

Kəndin camaatı Məhəmmədə də, Əliyə də heç nə demədi, amma onlar yola düzələndən sonra, kəndin qarşısındakı sıldırım qayalara yığışib ardlarına baxdı, arvadlar, qızlar, gəlinlər qaçıb evdən su gətirdi, Məhəmmədlə Əlinin ardınca atdı və ağladılar. Bu kəndin camaatı indiyə kimi yalnız ölənlərdən əbədi ayrılırdılar və indi birinci dəfə idi ki, kimdənsə əbədi ayrılarda onu yerə basdırmırdılar, harasa başqa yerə yola salırdılar.

Sonra kənd camaatı Dədə Süleymanın daxmasına tərəf axışdı, çünki Dədə Süleyman ürəyini бүürmüş o həzinlik, o qüssə içində hiss edirdi ki, bu dünyada barmaqla sayılacaq gecələrin, gündüzlərin qonağıdır...

Məhəmməd ilə Əli gecə-gündüz yol getdilər, dağlardan aşdılar, təpələrdən keçdilər, yollara meydan oxudular: qarşı yatan Qara dağına aşmağa gəlmişik, axıntılı suyunu keçməyə gəlmişik; bir-birlərinə həyan oldular, bir-birlərinə kömək etdilər, axırncı tikələrini yarı böldülər və nəhayət, gəlib bu geniş yamaca çatdılar, burada bina saldılar.

Məhəmməd də, Əli də, onların arvadları, uşaqları da ömürlərində birinci dəfə idi ki, belə genişlik görürdülər, ömürlərində birinci dəfə idi ki, ovuclarına doldurduqları tünd-qəhvəyi torpağın ətrini beləcə hiss edirdilər və o torpağın nəmi

onların ovuclarından keçib bütün bədənələrinə indiyədək heç vaxt hiss etmədikləri bir rahatlıq gətirirdi, sabahın bolluğundan və ümumiyyətlə, yer üzünün gözəlliyindən, həyatın xoşbəxtliyindən deyirdi.

Məhəmməd də, Əli də gecə-gündüz işlədilər, bir-birlərinə kömək elədilər, meyvə yedilər, ov ovladılar, bir-birlərinə həyan oldular, bir yerdə Məhəmmədə, sonra da bir yerdə Əliyə ev tikdilər, həyat düzəldilər və hərə özü üçün böyük bir sahəni şumlamğa başladı, torpağa qulluq etdi.

Həmin gün ki, gün təzəcə çıxmışdı və özü ilə bütün bu tərəflərə bir bəxtəverlik gətirmişdi, Məhəmməd çarıqlarını çıxarıb çəpər boyu öz sahəsini gəzirdi, bu çəpəri təzə salmışdılar, bu çəpər Məhəmmədin sahəsi ilə Əlinin sahəsini bir-birindən ayırırdı: bu çəpər o yaşıl dağların, o güllü-çiçəkli düzəliyin, o tünd-qəhvəyi torpağın gördüyü, şahidi olduğu ilk çəpər idi.

Məhəmməd qiymirdi ki, bu torpağı çarıqla bastalasın və ömründə birinci dəfə idi ki, Məhəmmədin yalnız ayaqları torpuqdan da yuxarıya qədər yumşaq torpağın içinə batırdı və o tünd-qəhvəyi, yumşaq torpağın nəmində bir istilik, bir hərarət var idi, heç vaxt heç bir paltar, heç bir yorgan Məhəmmədin bədənini bu istilik, bu hərarət qədər qızdırmamışdı, bu istilikdə, bu hərarətdə bir ana əlinin məhrəm iyi var idi.

Məhəmməd torpağın istisi ilə, hərarəti ilə beləcə qızına-qızına gedib qollu-budaqlı bir armud ağacının yanında dayanmışdı və təəccüblə bu armud ağacına, bu armud ağacının altından keçən çəpərə baxdı; bu armud ağacı da, dibinin torpağı da Məhəmmədin sahəsində olmalı idi – bu cür razılaşıbmışdılar və çəpəri də bu cür qoymuşdular, amma indi çəpər irəli çəkilməmişdi və ağacın dibinin bütün torpağı Əlinin sahəsinə keçmişdi.

Məhəmmədin bədənini бүürmüş o torpaq istisi, o hərarət birəcə anın içində yox olub getdi, elə bil ki, günün bu yerlərə gətirdiyi o bəxtəverlik də silinib getdi və çox acı bir pərişanlıq hissi Məhəmmədi sarsıtdı.

Bu vaxt Əli də çəpər boyu öz sahəsini gəzməyə başladı və gəlib həmin armud ağacının altında Məhəmmədlə üzbəüz dayandı və Məhəmməd, Əlinin iri və dünənə qədər tərtəmiz

gözlərinə baxa-baxa birinci dəfə o gözlərdə bir hərislik sezdi, titrək səsiylə:

– Bir-birimizə qardaş dedik! Susuzlayanda suyumuzu böldük, acanda ruzimizi böldük, duzumuz bir oldu! – dedi. – Niyə belə iş tutdun? Niyə çəpəri qabağa çəkdin, mənim torpağımı götürdün?

Əli fəxrlə, qürurla çəpər boyu öz sahəsinə baxdı, şumlanmış o tünd-qəhvəyi torpağa baxdı, sonra yenə Məhəmmədə baxdı və dedi:

– Bu yer də mənim idi. Mən şumlamışdım buranı.

Məhəmməd armud ağacının altındakı torpağa baxdı və Əlinin bu ağ yalanından dəhşətə gəldi. Məhəmməd, Əlinin iri və dünənə qədər tərtəmiz gözlərində heç vaxt görmədiyi və təəvvürünə gətirə bilmədiyi bir ayrılıq gördü, amma zor elədi, özünü ələ aldı və dedi:

– Sən səhv edirsən, qardaş, bura mənim torpağımdı!..

Əli gülümsədi:

– Yox, qardaş, sən səhv edirsən!.. Yaxşı yadına sal... Bu rə mənim torpağımdı!..

Sonra Əli çəpərin bu tərəfinə, Məhəmmədin sahəsinə baxdı və Məhəmməd, Əlinin gözlərində bir aclıq duydu. Əli, elə bil, o gülümsəyən gözləri ilə Məhəmmədin şumlanmış torpağını yemək istəyirdi və Məhəmməd başa düşdü ki, bu dəm Əli bu torpağa da sahib olmaq istəyir, ömrü boyu torpaqsız olmuş, ömrü boyu əzab-əziyyət çəkmiş Məhəmmədin bütün bədənini uçundu, elə bil, onu yenə də çəkib o topa-topa boz buludlardan yuxarıda, o sıldırım qayaların arasında yaşadığı barsız-bəhərsiz həmin leysanlı günlərə salmaq istədilər və Məhəmməd dartındı, təzədən o günlərə qayıtmamaq üçün bütün varlığı ilə müqavimət göstərdi, xışdan çıxarib çəpərin dibinə atdığı dırmığı yerdən qapdı və var gücü ilə Əlinin başına vurdu.

Bircə anın içində bütün bu tərəlləri bürümüş o bəxtəvərlik, torpağın o gözəl tünd-qəhvəyisi qıpqırmızı qızarıb qan rəngini aldı və sonra Əli daha heç nə görmədi, dəhşətli bir heyrat içində:

– Qardaş?! – dedi. – Sonra hər şey qurtardı. Əlinin cansız bədənini ömrü boyu dünyanın çox işlərini görmüş o qollu-

budaqlı armud ağacının dibinə sərilədi, parçalanmış alından axan qan gözlərinin üstündən süzülüb o tünd-qəhvəyi rəngli şumlanmış torpağa töküldü.

Məhəmməd bir müddət Əlinin cəsədinə baxdı, gözlərini bu cəsəddən ayıra bilmədi, göz işlədikcə uzanan o genişlik içində birdən-birə Dədə Süleymanın pıçiltısı ilə Dədə Qorqudun sözlərini eşitdi:

Oğul, oğul, ay oğul!
Qaragülçə gözlərim aydını oğul!
Güclü belim qüvvəti oğul!
Gör axır nələr oldu?..

Və elə bil ki, Dədə Süleyman Dədə Qorqudun bu sözlərini Məhəmməd üçün yox, o armud ağacının dibində sərilib qalmış Əli üçün pıçıldayırdı, elə bil, Məhəmməd bu pıçiltını öz qulaqları ilə yox, Əlinin o qanlı qulaqları ilə eşidirdi, sonra Məhəmməd hiss etdi ki, arxadan Ağ Dəvənin üstündə Həqiqəti Deyən gəlir, geri çöndü, baxdı.

Ağ Dəvə başını dik tutub həmişəki kimi, amla addımlaya-addımlaya irəliləyirdi və Ağ Dəvə hər dəfə pəncələrini yerə basıb qaldırıdca ləpır yerlərindən ağappaq çiçəklər baş qaldırırdı.

Həqiqəti Deyən heç vaxt əyninə paltar geyməzdi, saqqalını, saçını qırxdırmazdı, dırnaqlarını tutmazdı, çünki Həqiqəti Deyən də, əslində, insan idi və Həqiqəti Deyənin fikrinə görə insan görək olduğu kimi görünəydi.

Həqiqəti Deyən, Ağ Dəvənin belində oturmuşdu: Həqiqəti Deyəni heç kim görməmişdi, amma hamı onu tanıyırdı.

Ağ Dəvə eləcə amla addımlaya-addımlaya gəlib Məhəmmədin qabağında dayandı.

Məhəmməd ömründə dəvə görməmişdi və elə başa düşdü ki, yer üzündəki bütün dəvələr Ağ Dəvə olur.

Həqiqəti Deyənin də gözləri Ağ Dəvənin ləpır yerlərindən baş qaldıran o çiçəklər kimi, ağappaq idi və o ağappaq gözlərdə hər şey öz əksini tapırdı və Məhəmməd də o dəm o ağappaq gözlərdə öz əksini gördü, o qollu-budaqlı armud ağacının əksini gördü. Əlinin qıpqırmızı qana bulaşmış cəsədinin əksini gördü.

Əlinin alından axıb sifətində, tünd-qəhvəyi torpağın üstündə laxtalanmış qan Həqiqəti Deyənin ağ gözlərinə kiçik qırmızı bir ləkə salmışdı.

Məhəmməd səhərdən bəri əlində saxladığı ağzıqanlı o dımırığı yerə atdı və bütün varlığı ilə Həqiqəti Deyəndən öz sözlərinin təsdiqini umdu:

– Bu torpaq mənim idi, onun deyildi! – qışqırdı. – Söylə, Həqiqət, kimin idi? Söylə həqiqəti!

Həqiqət Deyən Məhəmmədə baxdı, armud ağacının dibində sərilib qalmış Əlinin cəsədinə baxdı və dedi:

– Mən sənəm, mən oyam. – Həqiqəti Deyən əlini uzadıb Əlinin cəsədini göstərdi. – Mən nə deyə bilərəm? Dava torpaq üstündə idi, torpaqdan da soruşmaq lazımdır.

Ağ Dəvə qabaq ayaqlarını dizdən бүkdü, boynunu qabağa uzatdı və bir qulağını torpağa dirədi, bir müddət torpağa qulaq asdı, sonra boynunu qaldırdı, başını çevirib iri, qara gözləri ilə Həqiqəti Deyənin ağappaq gözlərinin içinə baxdı. Həqiqəti Deyən, Ağ Dəvənin baxışlarında hər şeyi oxudu:

– Torpaq deyir ki, siz ikiniz də yalan söyləyirsiniz! – dedi. – Torpaq deyir ki, mən onların heç birinin deyiləm. Torpaq deyir ki, onlar mənimdir! Biri artıq gəlir qoynuma. O biri də vaxtı çatanda gəlib mənim olacaq!

Sonra Ağ Dəvə ayağa qalxdı və həmişəki aram addımlarıyla uzaqlaşib yavaş-yavaş gözdən itdi...

... Cərgə ilə uzanmış lapir yerlərində bitən o ağ çiçəklər haçansa Ağ Dəvənin bu yerlərdən keçməyindən xəbər verirdi...

XXI

Məhəlləmizin birinci qaragünlüsü yazıq Meyranqulu əmigi oldu, məhəlləmizə müharibədən birinci qara xəbər Meyranqulu əmigiylə evinə gəldi və yazıq Meyranqulu əmi heç cür özünü saxlaya bilməyib arvadların, uşaqların yanında arıq və uzun barmaqlı əllərini nazik baldırlarına vura-vura, ağlaya-ağlaya təkcə elə bunu deyirdi:

– Şair oğlum mənim!... Şair oğlum mənim!...

İbrahimin altı bacısı o qədər ağlamışdılar ki, üzlərini, si-

nələrini o qədər cırıq-cırıq eləmişdilər ki, ancaq inildəməyə gücləri qalmışdı.

Məhəllənin bütün camaatı axışib Meyranqulu əmigiylə gəl-di: Həsənəgə əmi, Ağahüseyn əmi, Əzizəgə əmi (bir azdan onların da hamısı müharibəyə getdi...), bizim dalandan da Cəbrayıl Ağarəhim Meyranqulu əmigiylə evlərinin qabağında küçənin ortasında çadır qurdu və Molla Əsədulla o çadırın içində, yuxarı başda oturub Quran oxuyurdu, hərdən də qalın cildli o yekə və qalın kitabı böyük ehtiyatla bir kənara qoyurdu, çəsməyini də gözündən alıb kitabın yanına qoyurdu və sü-kut içində çay içə-çə pıçıldayırdı:

– Kəfənsiz gedən nocavan... – Sonra bərkdən: – Allah rəhmət eləsin!.. – deyirdi.

Çadırın içində oturan kişilərin hamısı bir balaca yerlərin-dən qalxıb bir ağzıdan:

– Allah rəhmət eləsin!.. – deyirdi.

Molla Əsədulla:

– Allah sizin də bütün ölənlərinizə rəhmət eləsin!.. – de-yirdi. – Allah bəisin cəzasını versin!.. Allah sizin cavanları-nızın hamısını hiyf eləyib güllədən saxlasın! Allah heç bir evi kişisiz qoymasın, uşaqlar yetim qalmasın!.. Allah Hitlerin di-vanını eləsin, qənimi əzrayıl olsun, qəbiri od tutub yansın və dili ağzında kömürə dönsün!.. Allah Stalinin də ömrünü uzun eləsin!..

Çadırın içindəki kişilər yenə də bir ağzıdan:

– İllahamin! – deyirdi.

Cəfərqulu ilə mən tez-tez o çadırın içinə girib-çıxırdıq, or-da oturan kişilərə çay paylayırdıq, boş stəkanları yağışdırırdıq və qəribə idi, Molla Əsədullanın dediyi o sözlər, çadırın içindəki kişilərin bir ağzıdan danışması məni öz gözlərimdə böyü-dürdü, mən özüm özümə böyük bir adam kimi görünürdüm.

Molla Əsədulla deyirdi:

– Meyranqulunun oğlu İbrahim çox yaxşı oğlan idi. Bu cəhətdən İbrahim peyğəmbərə bənzəyişi var idi. Babilin pad-şahı Nəmrud İbrahimi oda atdırdı, amma od İbrahim Xəlili gö-türmədi, o qədər təmiz idi!.. Və o yerdə ki, od yanırdı, həmin od qalağı çiçəkli bir bağa döndü...

Molla Əsədulla belə əhvalatlar danışanda mən yerimdən

tərpənmirdim, dayanıb qulaq asırdım və bu söhbətlər mənə o qədər təsir edirdi ki, dünyada hər şey yadımdan çıxardı və bəzən o vaxt özümə gəlirdim ki, ya isti çay əlimə tökülüb yandırır, ya Cəfərqulu qolumdan tutub dartırdı. Molla Əsədulla'nın danışdığı əhvalatlar hərdən Balakərimin danışdığı əhvalatlara oxşayırdı, amma əsas fərq ondan ibarət idi ki, mənə elə gəlirdi ki, Molla Əsədulla danışdığı bu əhvalatların hamısını gözləri ilə görüb, bütün bunlar hamısı həqiqətdir; hər halda, Molla Əsədulla bu əhvalatları uşaqlara danışmırdı, böyüklərə danışdı və buna görə də həmin əhvalatların nüfuzu bir az çox idi...

Mən İbrahimin bizə bir abbasıya kino göstərməyini, pulumuz olmayanda bizdən konfet almağını və bu kimi bütün başqa işlərini yadımdan çıxarmışdım, amma şair İbrahimin yazdığı o iki misra mənim başımdan çıxmırdı:

Göy yaxasını açanda ay göründü,
Sən yaxanı açanda günəş göründü!..

Düzdür, mən bu iki misranın mənasını başa düşmürdüm, amma həmin iki misra (onlar bəlkə, doğrudan da, İbrahimin deyildi, amma bunun fərqi yox idi!...) İbrahimin ölümündən sonra, elə bil ki, dünyanın ən dərqli, nisgilli bir nəğməsiydi; o zaman, əslində, o balaca Ələkbər ölümün də nə olduğunu yaxşı başa düşmürdü, amma şair İbrahimin misraları ilə ürəyimdə baş qaldırmış o dərqli, o nisgilli nəğmə hərdən məni kövrəldirdi, gözlərimi doldururdu və mən ağlamaq istəyirdim; bir də ki, Molla Əsədulla'nın dediği o çiçəkli bağ gözlərimin qabağından getmirdi və o bağda bitən qırmızı, narıncı, bənövşəyi çiçəklər də dərdin, nisgilin içində idi.

Həmin gecə yuxuya getməzdən əvvəl mən özümü şair İbrahimin yerində təsəvvür etdim, elə bil ki, müharibədə ölənlər şair İbrahim yox, mən özüm idim və Meyranqulu əmigin evinin qabağındakı o çadır da mənim üçün qurulmuşdu, məhəllənin bütün kişiləri o çadırdə mənim yasıma yığılmışdı, Molla Əsədulla məni İbrahim Xəlil peyğəmbərə oxşadırdı, məhəlləmizin kişilərinin hamısının sifəti bir-bir mənim gözlərimin qabağından gəlib keçirdi və mən bir tərəfdən özüm özüm üçün qüssələnirdim, müharibədə öldüyüm üçün özümün özü-

mə heyfim gəlirdi, bir tərəfdən də qürur hissi keçirirdim, özümə fəxr edirdim, çünki müharibədə vuruşmuşdum, çünki müharibədə ölmüşdüm, çünki məhəlləmizin bütün kişiləri mənə görə o çadıra yığılmışdı və o arvadlar, qızlar, gəlinlər də mənim üçün ağlayırdı; sonra mənə elə gəldi ki, Babilin padşahı Nəmrud məni yandırmaq istəyir və o odun istisini hiss etdim, amma qorxmadım, çünki o od çiçəkli bir bağa dönəcəkdə və o bağın qırmızı, narıncı, bənövşəyi çiçəkləri olacaqdı.

Məhəlləmizə ikinci dəfə bu cür qara xəbər Firuzə xalagilin evinə gəldi və bu dəfə çadır Firuzə xalagilin evinin qabağına quruldu, sonra o çadır tez-tez qurulmağa başladı, bu evin qapısı ağzından o evin qapısı ağzına köçdü və bu çadır da, elə bil ki, çöndü oldu Ağ Dəvə, qapıların ağzında qurulub dünyanın dərqli işlərindən xəbər verdi.

Bir dəfə mən Balakərimdən soruşdum:

– Bəs, o Ağ Dəvə niyə Hitlerin qapısında yatmır?

Balakərim əvvəlcədən hər şeyi bilirmiş kimi, mənalı-mənalı gülməsədi:

– Yatacaq, Ələkbər, yatacaq... Farslar bilirsən nə deyib, Ələkbər? Atondan soruş, bilər; farslar deyib ki, hər suxən cayı, hər nöqtə məqami darəd...

Mən farsların dediği bu sözlərin mənasını, əlbəttə, başa düşmürdüm, o sözlərin deyilişində, musiqisində bir sakitlik, rahatlıq var idi, amma o sakitliyin, o rahatlığın bizim məhəlləyə daxil yox idi, o sakitlik də, rahatlıq da bizim məhəllədən köçüb getmişdi.

Həmin çadır bizim məhəllədə birçə dəfə qurulmadı: anamın adası Sonanın əri saatsız Gülaganın qara xəbəri gələndə məhəlləmizin ya xəstəliyə görə, ya şikəstliyə görə, ya da nəsə başqa bir səbəbə müharibəyə getməmiş beş-üç kişisi Gülagagilin evinin qabağına çadır qurmaq istədi, amma Sona qoymadı, çığır-bağır saldı, yas tutmadı, çünki Sona Gülaganın ölməyinə inanmırdı, qışqırıb camaatı başa salırdı ki, o qara xəbər yalandır.

Hamının Sonaya yazığı gəlirdi, məhəllənin arvadları bir tərəfdən cavan getmiş sakit, heç kimdə işi olmayan gözəl-göyçək Gülagaya üçün ağlayırdı, bir tərəfdən də yazıq Sonanın

beləcə halına ağlayırdı; deyirdilər ki, Sonanın başına hava gəlib, amma bu barədə çox danışmırdılar, danışanda da yana-yana, gözləri dola-dola danışurdılar.

Küçəmizin lap aşağı başında, tinin ucunda yan-yana üç dükən var idi: ət dükanı, çörək dükanı, nöyüt dükanı və bizim məhəllənin camaatı həmişə ət (noxud, düyü, duz, qənd, yağ da o dükanda olurdu) o dükanda qəssab Dadaşbaladan alardı, amma müharibə başlayandan sonra o dükən bağlandı və qəssab Dadaşbala da çayçılığa başladı, yas yerlərində səmovar qoydu, gedib Gürcüstandan quru çay alıb gətirdi, çay dəmlədi və heç vaxt bekar qalmadı, ən çox pul qazanan da elə o idi, amma adı əvvəlki kimi qəssab Dadaşbala idi; anamgil bütün gecəni o çörək dükanının qabağında növbəyə dururdu və qabağında bir o qədər növbə olan o dükən səhər tezdən açılırdı, tez də boşalıb bağlanırdı: əlimizə qab alıb nöyüt dalınca biz gedərdik, amma bir azdan nöyüt də qurtardı (nöyüt də kişilər kimi, müharibəyə gedirdi), vaxt keçdi və bizim evimizin lampasına, pilətinə hopmuş nöyüt iyi də çəkilib getdi, yox oldu.

Bizim dalanımızın qabağında daha bir avtobus və dörd dənə də «polutorka» yan-yana dayanmırdı, çünki təkcə bizim küçəmiz yox, təkcə bizim dalanımız yox, bizim həyatımız da boşalırdı: əvvəlcə Cəfər, Adil, Əbdüləli müharibəyə getdi, sonra da Qoca getdi və Xanım xala təkcə Cəbrayilla, bir də ki, Ağarəhimlə qaldı.

Müharibə başlamışdı və biz hamımız öyrənmişdik ki, bədbəxtlik, qəza oğlu olan, əri, atası, qardaşı olan evlərin başının üstündə fırlanır və əlbəttə, heç kimin ağlına gəlməzdi ki, bədbəxtlik gəlib beş qızı olan papaqçı Əbülfət əmigilin evinə gərəcək (hərdən arvadlar bir yerə yığılanda Məşədixanım xala deyirdi: « – Qızı olmağın da bu xoşbəxtliyi var!.. Ode, Fatma, beş uşağı var, beşi də qız, heç biri də getməyəcək müharibəyə»).

O vaxt ki, bizim məhəllənin evlərinin qabağında çadırlar qurulmağa başladı, o vaxt ki, qəssab Dadaşbala baltanı-kötüyü bir tərəfə atıb çayçılıqla məşğul olmağa başladı, o vaxt ki, anam gecədən səhərə kimi çörək dükanının qabağında növbəyə dayandı, onda daha müharibədən əvvəlki bütün hadisələr

birdən-birə tamam uzaq bir keçmişdə qaldı, mənim həyatım, elə bil ki, ortadan qanrılib iki hissəyə ayrılmış dəmir çubuq kimi birdən-birə iki hissəyə ayrıldı: müharibə başlanana qədərki həyatım və müharibə başlandıqdan sonrakı həyatım.

Mənim ürəyimdəki o sirk sevinci də, əvvəllər gözlərimin qabağında oynayan o sirk rəngləri də artıq səkkiz-doqquz yaşlı Ələkbər üçün uzaq bir keçmişdə qalmışdı və mən hərdən küçədə Ədiləni görəndə o sirk xatirələri həmin uzaq keçmişdən baş qaldırırdı, bir hərəkət gətirmək istəyirdi, amma o hərəkətin istisi tez də sönmürdü, Ədilə küçədə gözəndən itirdi və o xatirələr yenə də özünün əlçatmaz, üneytməz uzaqlığına qaçırdı; bizim məhəlləmizdə və ümumiyyətlə, mənim həyatımda daha elə bir fərəhli hadisə, elə bir fərəhli hiss, həyəcan yox idi ki, o «Sevimli məktub»u həmin uzaqlıqdan çıxarıb gətirə bilsin və qərībā idi, elə bil ki, Ədilənin o qalın, o uzun, xurmayı qoşa hörükləri də ışıltısını itirmişdi, adıləmişdi.

Bir müddət mən Ədiləni küçədə görəndə utandığımdan qaçıb gizlənidim ki, mənə görməsin.

Məsələ burasında idi ki, atam növbəti səfərindən qayıtdığı günlərdən birində anama dedi:

– Dünya yaman etibarsız olub, bacı... Gec-tez mən də gedəcəyəm cəbhəyə. İstəyirəm, heç olmasa, Ələkbərin kiçik toyunu görüm...

Müharibədən əvvəl bizim məhəllədə uşaqların sünnət olunmağı toy-bayrama çevrilirdi, amma bu dəfə heç bir toy-bayram olmadı, atam bir ləzgı dəllək tapıb gətirdi və hər şey çox adi keçdi; qeyri-adilik təkcə onda idi ki, mən də müharibədən əvvəllər olduğu kimi, belimə qıpqırmızı fitə taxdım və sünnətdən iki gün sonra, belimdə o qıpqırmızı fitə ilə küçəyə çıxıb, uşaqlarla oynamağa başladım.

Biz həmişə özümüzdən böyük oğlanların bellərinə qırmızı fitə dolayıb küçədə oynamalarına həsədlə baxardıq, indi mən özüm də böyümüşdüm, mən özüm də belimə qıpqırmızı fitə bağlamışdım və doğrusu, belimdəki bu qırmızı fitənin sevinci mənim müharibə başlandıqdan sonrakı həyatımın yeganə sevinci idi.

Mən küçədə, hamının gözü qabağında özümü çox qürurlu tuturdum. çünki böyümüşdüm, çünki mənim belimdə qır-

mızı fitə var idi, amma birçə Şövkəti görəndə özümü görməməzliyə vururdum və özümədən asılı olmayaraq çalışırdım ki, tez qaçıb həyatimə girim, bir də ki, Ədiləni görəndə gizləndirdim, istəmərdim ki, Ədilə məni qırmızı fitəylə görsün, çünki Ədilədən utanırdım.

Şövkət yenə də hərdən evinin qabağında, qoşa tut ağacının yanındakı taxta skamyada otururdu, amma daha əvvəllərdəki kimi tum çırtlamırdı, çünki Zibə xala köçüb getmişdi Amerikaya və ümumiyyətlə, daha tum da tapılmırdı və Şövkət əvvəllərdəki kimi, şaqqanaq da çəkib gülmürdü, hərdən gülümsəyirdi və baxmayaraq ki, Şövkətin müharibəyə gedəsi bir adamı yox idi, amma onun da dodaqlarındakı o təbəssüm-də bir qüssə var idi; bütün bunlar hamısı belə idi, amma mən o qıpqırmızı fitəni belimə bağlayıb küçəyə çıxandan sonra Şövkət yenə də əvvəlki kimi mənə göz vururdu, yavaşdan soruşurdu:

– Çox ağrıtdı? – və xısın-xısın güldürdü.

Bu cür sözlərinə baxmayaraq, yenə də Şövkətə nifrət et-mirdim, amma onu görəndə qaçıb həyatimə girirdim və küçəyə çıxmırdım, elə bil ki, bu da, Şövkət ilə mənim aramda bir oyun idi.

Ədilədən isə utanırdım.

Ədilənin o qara gözləri, o ağ sifəti, o qalın və uzun, o xurmayı rəngli qoşa hörükləri yenə də mənim üçün doğma idi, amma bu doğmalığın özündə də bir uzaqlıq, bir keçmişlik var idi və nədənsə, mənə elə gəlirdi ki, Ədilənin həmin doğmalığı Qoca üçün beləcə bir uzaqlıqda, beləcə bir keçmişdə qalıb və Ədilə bunu bilir, buna görə əzab çəkir.

Qoca da müharibəyə getmişdi və bizim məhəlləmizdə Qoca ilə Ədilə haqqındakı söhbətlər də, demək olar ki, yaddan çıxmışdı, Balakərim daha Romeo ilə Cülyettadan danışmırdı, mən daha Ağ Dəvənin Ədiləğilin qapısının ağzında yatacağından qorxmurdum, amma bir dəfə küçədə qəflətən Ədilə ilə üz-büz gəldim və mən belimə bağladığım o fitə kimi qıpqırmızı qızardım, amma Ədilə elə bil heç bu fitəni görmədi, qara gözləri ilə mənə baxdı və mən həmin gözlərdə həsrət hiss etdim, dərin bir qüssə gördüm, elə bil o gözlər mənə baxmırdı, çox

uzaqları axtarırdı, Balakərimin gözləri kimi yol çəkirdi, sonra Ədilə ikinci dəfə məndən soruşdu:

– Necəsən, Ələkbər?

Ədilə bu sualı elə verdi, elə bil ki, əslində başqa şey deyirdi; deyirdi ki, mən çox pisəm, Ələkbər, mənim ürəyim gülmür Ələkbər, mən dünyanın ən bədbəxt adamıyam, Ələkbər, mən yazığım, kimsəsizəm... Sonra Ədilə birdən-birə mənə dünyanın ən təsirli sözlərini dedi:

– O sirkin biletlərini yadigar saxlamışam, Ələkbər...

Mən heç cür özümü saxlaya bilmədim və gözlərim doldu, dolmuş gözlərimi Ədilədən gizlətmək istədim, amma bir şey çıxmıdı, Ədilə mənim gözlərimin dolduğunu gördü və elə həmin anda Ədilənin də o qara və qüssəli gözləri doldu.

Bundan sonra mən bir də heç vaxt Ədiləni görmədim.

Birdən-birə məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı: Muxtar özünü özüyün papağı Əbülfətgilə elçiliyə gedib və Ədilənin «hə»-si-ni alıb, Ədiləni Muxtara əvə verirlər.

Bu xəbərin gözlənilməzliyi təkcə onda deyildi ki, Muxtarla Ədilənin evləmə biləcəyi ömründə heç kimin ağlına gəlməzdi; bir də onda idi ki, müharibə başlandıqdan sonra, elə bil, bütün dünyanın toyları-düynləri də həmişəlik bir uzaqlıqda, həmişəlik bir keçmişdə qalmışdı və bizim bütün məhəlləmizdə evlərin qapısı ağzında təziyə çadırları qurulduğu bir vaxtda kimsə evlənmək istəməsi, elçiliyə getməsi adamı heyratə gətirirdi, üşüdükdü.

Kübra xala öləndən sonra Muxtar o şüəbəndli evlərində tək yaşayırdı, yenə də səhər tezdən qara «emadin»ə minib işə gedirdi və həmin qara «emadin»lə də axşam işdən qayıdırdı, yenə də əynində qara meşin pencək, ayaqlarında xrom uzun-boğazlar var idi və müharibə başlayandan sonra da Muxtarın həyatı beləcə davam edirdi, təkcə axşamlar evə əvvəlkinə nisbətən gec qayıdırdı, bəzən lap gecənin yarısı gəlirdi və mən acqarına yerimdə uzanıb yuxuya gedə bilmədiyim vaxtlar hərdən o qara «emadin»in səsinə eşidirdim.

Bir dəfə səhər tezdən məktəbə gedəndə gördüm ki, Muxtar əynində alt köynəyi öz şüəbəndlərindəki o saxsı dibçəklərə su tökür və doğrusu, Muxtarın səhər-səhər adi adamlar kimi, beləcə alt köynəyində Kübra xalanın o saxsı dibçəklər-

dəki güllərini suvarmaq mənə çox təsir etdi və mən bir neçə gün fikirləşdim ki, Muxtara da salam vermək lazımdır, Muxtar da adamdır, «salam» onsuz da bizim deyil. Balakərim deyirdi ki, «salam» Allahındır və mən nəhayət, bu qərara gəldim ki, Allahın o «salam»ını Muxtara verim və bir dəfə axşamdan bir az keçmiş Muxtar işdən qayıdıb qara «emadin»dən düşəndə salam verdim, amma Muxtar gözücu mənə baxdı (bəlkə tanıdı məni? Tanıdı ki, Xanım xaladan üzr istəməyə gələndə Xanım xalagilin evini ona mən göstərdim və müharibədən əvvəlki o gözəl gündə Xanım xalanın onu qovmağının şahidi oldum?) və salamımı almadı; bundan sonra mən ona yenə də salam vermadım. (Bir dəfə Balakərim qoşa tut ağacının altında, səkidə oturub bir müddət Muxtargilin şüşəbəndinə baxdı, sonra dedi: – «Dünyada ki, nə qədər gül var, o güllərin də öz dili var. Kübra onların dilini bilirdi, ancaq Muxtar onlardan danışa bilmir. O güllərin ürəyi sıxılır...»)

Səfurə xalanın oğlu Eynulla onda hələ müharibədə itkin düşməmişdi, birinci dəfə yaralanıb sağalandan sonra, ikinci dəfə müharibəyə getmişdi və Səfurə xala deyirdi:

– Muxtar olanda nolar, balam, kişi döyül bəyəm? Özü də işi elədi ki, fronta getməyəcək!.. Bir az yaşı çoxdu Fatmanın qızından, nolar, balam, kişinin yaşı çox olar də, kişi kişidi də, başıva dönüm sənini!.. Nolar qulaqları balaca olanda? Adam öləcək, vallah, insafən, Kübraya çox yaxşı baxırdı Muxtar, evcanı kişidi. Düzdü e, Ədilə çox xanım-xatını, amma gedəcəkdə Xanımın oğluna, nolacaqdı, ikisi də cavan, bir tərəfdən də Xanım kimi əzazil!..

Anam deyirdi:

– Əzazil niyə olur Xanım xala, ay Səfurə bacı?..

Səfurə xala deyirdi:

– İndi Xanımı sən mənə tanıdaçaqsan?.. Muxtar ayağını bərk basıb yerə. Qoca, Allah eləsin ki, sağ-salamat qayıtsın frontdan, ağıllı uşaqdı, tərbiyəli, söz yox, adamin Allahı var, Xanımın oğlanlarının hamısı tərbiyəli uşaqlardı, amma, ay başıva dönüm sənini, tək tərbiyə ilə arvad saxlamaq olmaz... Zəmanə pis zəmanədi. Ode, o yazıq yetim Gülaganın axırı nə oldu? Toyuq başı kəsməyə ürəyi gəlmirdi, bir gülləyə qismət oldu cavan canı... Allah bir gün də Hitler köpəyoğluna qismət

eləsin o gülləni!.. Sona yazığın da ki, sənən uzaq olsun, düş-düyü günü Allah heç düşməne də qismət eləməsin!..

Anam deyirdi:

– Könül sevən göyçək olar də, ay Səfurə bacı...

– Bəsdi, ağəz, uşaq sözü danışma!.. Qızı qoyarsan öz xoşuna, ya halvaçıya gedər, ya zurnaçıya!..

Anam Səfurə xaladan cavan idi, anam ürəyində Ədilə ilə Qocanın təəssübünü çəkirdi və Səfurə xala ilə bu söhbətdə məğlub olmaq istəmirdi:

– Axı, bunu da deyiblər ki, ay Səfurə bacı, qızı otaqlıya yox, papaqlıya verginə də!..

Mən ürəyimdə anamın bu sözlərinə tamam şərikin çıxırdım, çünki anam özü otaqlıya getməmişdi, atamın heç vaxt evi olmamışdı, amma atam papaqlı kişilərdən biri idi, gecə-gündüz yol gedirdi, heç nədən ötrü Fətulla Hatəm kimilərinə ağır açmırdı və o ağır günlərdə də bizi dolandırırdı.

Səfurə xala deyirdi:

– Nə olub, ağəz, Muxtarın papağına? Sənin Fatmadan çox ürəyin yanacaq o qıza? Vallah, gül kimi söz deyir Fatma öz qızına! Deyir ki, bizə bax, ağıllı ol, həmişə kasıb olmuşuq, deyir, bir qarnı ac, bir qarnı tox yaşamışıq, bax bacılarıva, deyir, Allah atovun papaq tikən əllərini həmişə beləcə salamat eləsin, deyir, yoxsa ki, hamısının uşağı acından ölər, deyir, düz də deyir də... Fatma özü ağır papaqçı Əbülfətə getməşəydi, Xanımın qardaşı o rəhmətlik Abuzərə getsəydi, indi nə olacaqdı? Yetim qalacaqdı bütün uşaqları...

Anam deyirdi:

– Allah bilən yaxşıdır... Kimin alınına nə yazılıb, odu...

Anam bu sözləri deyirdi və mən yaxşı bildirdim ki, hamın anlarda anam nə fikirləşirdi: dünyanın işləri niyə belə nainsafdır, ay Allah? Bu dünyanın beləcə dərdləri-sərləri elə bizə qalıb? Yəni bu boyda müharibə də Fətulla Hatəmlərə təsir eləyə bilmir? Camaatın oğlu qayıtmır, əri itkin düşür, ancaq qəzetlər yenə də Fətulla Hatəmin şəkillərini çap eləyir – Fətulla Hatəm cəbhədəki əsgərlərə məktub yazıb! Fətulla Hatəm faşist köpəyüşünün əleyhinə çıxış eləyib!.. – Elə hazır çıxışdansa, məktubdansa, xalqın əri kimi, oğlu kimi gedib özü vurmuşsun də faşistlərlə, nəş getmir? çünki Fətulla Hatəmdir...

...Muxtarın özü üçün elçi getməsi, Ədiləni istəməsi və pa-paqçı Əbülfətlə Fatma xaladan Ədilənin «hə»sini alması bizim o yetimləmiş küçəmizə, kimsəsizləmiş, gözgörəsi rəngini iti-rib bozarmış məhəlləmizə nəşə bir canlılıq gətirmişdi, amma günlərin bir payız günü, günlərin bir pis günü, günün günor-ta çağı anamla birlikdə vay-şivən səsinə evdən qaçıb küçəyə çıxdıq.

Ədilə özünü o üçmərtəbənin damından atmışdı.

Anam əlləri ilə mənim başımı qamarlayıb qarnına basdı, qoymadı ki, mən küçənin ortasına düşmüş Ədiləni görüm, amma onsuz da mən özüm, o biri uşaqlar kimi, qaçıb gedib küçəmizin ortasında, qəmbərin üstünə düşmüş Ədiləyə baxmaq istəmirdim, mən daha uşaq deyildim, mənim təcrübəm var idi, mən məhəlləmizin qapıları ağzında qurulmuş çox çadırlar görmüşdüm və mən bilirdim ki, ölüm əbədi ayrılıqdı, bunu daha başa düşmüşdüm, dərk etmişdim, başımı daha da bərkdən anamın qarnına sıxdım, küçənin hay-küyünü, çığır-bağırını, anamın hiçqırıqlarını eşidə-eşidə Ədiləyəcün hönkürüb ağladım.

Anam isti ovcu ilə mənim başımı qarnına sıxmışdı və beləcə də mənə evə apardı:

– Qorxma, – dedi. – Qorxma.

Sonra özü də ağlaya-ağlaya həyəətə qaçıb bir parç sərini su gətirdi, üzümü yudu, mənə su içirtirdi, amma mən heç cür sakit ola bilmirdim və anam da mənim bir söz deməyib beləcə hönkür-hönkür ağlamağımı qorxmağımı yozurdu, ağlına da gətirmirdi ki, o balaca Ələkbər qorxudan yox, kədərdən ağlayırdı və mənim ürəyimi uçunduran o kədərin yüngül, hətta tamam çəkisiz bir ləkəsi indiyə qədər mənim ürəyimdə qalıb.

Ədilə sağ idi, amma tamamilə əzilmişdi və onu maşına qoyub xəstəxanaya apardılar.

Bütün məhəllə xəstəxanadan xəbər gözləyirdi, bütün məhəllə Allaha yalvarırdı ki, Ədilə sağalsın və məhəlləmizdə heç kim ağzını açıb Ədilənin qarasına bir söz demirdi, belə bir pis iş tutduğu üçün Ədiləni günahlandırırıldı.

Dörd gündən sonra Ədilə öldü.

Ədilə mənim üçün birinci doğma adam idi ki, öldürdü.

Düzdür, müharibədən məhəlləmizə qara xəbərlər gəlirdi,

düzdür, mən şair İbrahimi də, saatsaz Gülaganı da, başqa qara xəbərliləri də yaxşı tanıyırdım, bu ölümlər mənə çox təsir edirdi, mən də bütün məhəlləmiz kimi, bu ölümlərin dərini çəkirdim, amma Ədilənin ölümündə, elə bil ki, mənim özümün nəşə şəxsi bir payım var idi, elə bil, mənim özümün hansı bir hissəmi isə ölmüşdü...

Mən, heç kim görməsin deyə, dalanımızın dibindəki o böyük xartutun altında, ya nöyüt əvəzinə ocaqda yandırılmaq üçün Sarı hamamın həyətinə yığılmış taxta-tuxtanın, şalban qırıqlarının (bunların çoxunu Balakərim oradan-buradan tapıb daşıyıb gətirirdi) arasında bir tərəfə çəkilib Ədilə barədə fikirləşirdim. Ədilənin qara gözlərini, ağ bənizini, o qalın və uzun, o xurmayı hörüklərini, müharibədən əvvəlki o yaz axşamı sirkin bufətində tez-tez qalxıb-enən dolu sinəsini gözlərimin qabağına gətirirdim, mənə elə gəlirdi ki, Ədilə yenə də əlini uzadıb mənim başımı sıgallayır və mən qəhərlənirdim, «Sevimli məktub»un o dalgavari qırmızı xətti o vaxt, dalanımızın dibindəki o xartutun altında, ya Sarı hamamın həyətidəki o bir qalaq taxta-tuxtanın arasında mənə yalnız və yalnız dünyanın kədərli işlərindən xəbər verirdi, mən birdən-birə müharibədən əvvəlki o uzaqlıqdan, o keçmişdən qayıdıb gəlmiş qızılgül ətrini də hiss edirdim, amma o qızılgül ətri də o dəm dünyanın kədərli işlərindən xəbər verirdi və mən özüm özümə o «Sevimli məktub»un axırındakı o dörd misranı pıçıldayırdım:

Məktub, səni ad eyləram,

Poçta əmanət eyləram.

Gedib Qocaya çatmasan,

Bil ki, qiyamət eyləram...

Və mənə elə gəlirdi ki, o «Sevimli məktub» ömründə gedib heç kimə çatmayıb, həmişə yolda olub, heç mən özüm də o məktubu oxumamışam və o «Sevimli məktub» həmişə də beləcə yolda olacaqdı, heç vaxt heç kimə çatmayacaqdı və bu yolun beləcə əbədiyyəti mənim üçün bütün dünyanın vələsizliyi idi...

Ədilə bir də heç kimə məktub yazmayacaqdı, Ədilə bir də heç kimə qızılgül ətrli salam təqdim etməyəcəkdi və mən birdən-birə Xanım xala barədə fikirləşdim, Xanım xalanın müha-

ribadən əvvəlki o gözəl yaz gecəsi sirkin qabağında peyda olub qışqıra-qışqıra dediyi — «Nə həyasız qızsan sən, ağaz?!» — sözləri təzədən eşitdim və daha da artıq kövrəldim; əlbəttə, Ədilənin o cür əzablı ölümündə Xanım xalanın təqsiri yox idi, amma, hər halda, mən, o dəqiqələrdə Xanım xalanı xatırlamaq istəmirdim, Xanım xalanı gözlerimin qabağına gətirmək istəmirdim, səsinə eşitmək istəmirdim, mənəm o balaca ürəyim sınımışdı, Ədilənin ölümündən sonra Xanım xaladan incimişdim və mənə elə gəlirdi ki, bir də heç vaxt Xanım xala ilə barışa bilməyəcəyəm.

Ədilənin cənəzasını o üçmərtəbəli binadan çıxartdılar, Molla Əsədulla qabağa düşdü, məhəllənin bütün camaatı cənəzinin ardınca qəbiristanlığa tərəf addımlamağa başladı və mən heç cür ağılıma sığışdıra bilmirdim ki, Ədilə indi çiynlərdə gedən o mafənin içindədir, üstünü şalla, ipək örtüklə o cür basdırıblar, nəfəs almır.

Biz elə bil ki, öyrənmişdik ki, daha ölən adamın özü olmur, yəni müharibədən qara xəbərlər gələndə çadırlar qurulurdu, evlərdə vay-şivən qopurdu, təziyə tutulurdu, amma heç kim qəbiristanlığa getmirdi, çünki ölü özü yox idi, uzaq-uzaq ellərin soyuq torpağında qalırdı... İndi isə, yenə də müharibədən əvvəlki kimi, camaat cənəzinin ardınca qəbiristanlığa gedirdi və bu mərasimin özü də, elə bil ki, Ədilənin ölümünü daha təsirli, daha yangılı eləmişdi.

Klarnetçalan Ələkbərin bir gözü şikəst idi, buna görə də müharibəyə getməmişdi və hərdən cəbhədən, xüsusən cavan adamların, hələ evlənməmiş, toyu çalınmamış adamların qara xəbəri gələndə, qapılarında qurulmuş çadırlara girirdi, qutunu açıb tələsmədən klarneti yığirdı və ürəkdən gələn bir yangı ilə muğamat çalırdı və həmin vaxtlarda Ələkbərin klarneti məhəlləmizin hələ ki, müharibəyə getməmiş kişilərinin də gözü-nü yaşardırı, kişilər də, heç kim görməsin deyə, gözələrinə dəsmal tutub çiynlərini ata-ata səssiz ağlayırdı.

Ələkbər, Ədilənin cənəzasının ardınca gedə-gedə klarnetdə «Segah» çalırdı və Ələkbərin titrəyən barmaqları klarnetin dillərində gəzdikcə, mənə elə gəlirdi ki, elə bil, Balakərimin danışdığı o uzaq və kimsəsiz səhrələr dünyasında yəm və o dünyada göz işlədikcə uzanan o səhra qumlarından başqa.

gömgöy göydən başqa, bir də ki, o yanıqlı klarnet səsinədən başqa heç nə yoxdur, amma o səhrada da, o gömgöy göydə də, o yanıqlı klarnet səsinə də Ədilənin qara gözələrinin, qalın və uzun, o xurmayı rəngli qoşa hörüklərinin qüssəsi var idi.

Mərasim bizdən yuxarıdakı məhəllələrdən keçirdi, o məhəllələrdə bir yetimlik var idi, o məhəllələrin də kişiləri, cavanları yox idi, arvadları, qızları dərd əlindən dəyişmişdi, gözələri yolda idi, amma biz Ədilənin cənəzasını aparanda o küçələrin də qapılarının qabağına camaat yığılmışdı, o camaatın da gözü dolurdu, ürəyi yanırdı:

«— Özünü öldürən Saçlı qızıdı...» Əlbəttə, bizim bütün məhəlləmiz dərd içində idi, amma o dərd ilə bərabər, məhəlləmizin adamlarının ürəyində söz ilə dilə gətirmədikləri pis bir maraq da var idi və nə gizlədim, o pis maraq o balaca Ələkbərin də ürəyinə sirayət eləmişdi: Xanım xala nə edəcəkdidi? Bu dəfn mərasimi zamanı küçədə görünəcəkdidi, yoxsa evdə oturacaqdidi? Düşmənin hesab elədiyi adamların bu dərdli günündə onların gözü-nə görünəcəkdidi?

Xanım xala bir tərəfində Cəbrayıl, o biri tərəfində də Ağarəhim dalandan çıxdı və həmişəki şax addımları ilə gəlib camaata qoşuldu. Xanım xalanın ətrafındakı adamların hamısı, hətta ağlayan arvadlar da səslərini kəsdiilər. Heç kim heç nə demədi və hamı o lal sükut içində, Ələkbərin klarnetinin müsayəti ilə Ədilənin cənəzasının ardınca addımladı.

Məhəlləmizin yaşlı arvadları Fatma xalanın qoluna girmişdilər, amma Fatma xala imkan tapan kimi, əlini başına atıb pırpızlaşmış saçını yolurdu, əlini üzünə atıb sifətini cırırdı və ağlamaqdan, vay-şivəndən batmış səsiylə zarıyırdı:

— Məni öldürəydin!.. — deyirdi. — Cavan canına niyə qıydın?!

Papaqçı Əbülfət əminin sifəti görünmürdü, çünki iri dəsmalını gözələrinə basmışdı, amma mənə elə gəlirdi ki, papaqçı Əbülfət əminin təkə o iri dəsmalın altında gizlənmiş gözələri ağlamır, bütün bədəni ağlayır, addımları ağlayır, əynindəki paltar ağlayır.

Papaqçı Əbülfət əminin yanında mənəm tanımadığım böyükülü-kiçikli bir dəstə uşaq bərkədən hönkürə-hönkürə ağlayır-

dı və Cəfərqulu dedi ki, o bir dəstə uşaq Ədilənin bacılarının uşaqlarıdır.

Mən Tamaranı gördüm. Tamaranın da saçları Fatma xalının saçları kimi pırpızaqlaşmışdı, rəngi ağappaq, gözləri qıpqırmızı idi və həmin dəm mən gedib Tamaranın əlindən tutmaq istədim, Tamaranın yanında addımlamaq istədim, amma getmədim, çünki bilirdim ki, bunun heç bir mənası yoxdur.

Qəssab Dadaşbala yekəqarın, kök bir kişi idi (düzdür, müharibə başlayandan sonra, qarnı da xeyli ərimsi, özü də arıqlamışdı, amma hər halda yenə də məhəlləmizdə ən kök adam idi) və mən əvvəllər həmişə Dadaşbalaya baxanda yer üzünün qoyunlarına, quzularına yazığım gəlirdi, amma indi qəssab Dadaşbala çiynlərini ata-ata elə ürəkdən ağlayırdı ki, elə bil dünyanın ən ürəyiyuşaq adamı idi (bəlkə, elə, doğrudan da, belə idi?).

Özündən asılı olmayaraq, hərdən gözlərimlə camaatın arasında Xanım xalanı axtarıb tapırdım: nazik dodaqları eləcə kip örtülmüşdü və qalın qaşlarının altından eləcə irəli baxırdı, amma bir azdan qəbiristanlıqda bir hadisə baş verdi və mən Xanım xalanın kip örtülmüş o nazik dodaqlarının bir anlıq qaçdığını gördüm, gözlərində də bir qıgılcım gördüm, amma o qıgılcımın mənasını başa düşmədim.

İki qəbirqazan əlinə bel alıb Ədilənin qəbirini torpaqla dolduranda saçlarını yolan, üz-gözünü, sinəsini cıran Fatma xalının gözləri lal-dinməz bir tərəfdə dayanmış Xanım xalaya sataşdı və o dəm Xanım xala da Fatma xalaya baxdı və Fatma xala tamam batmış səsiylə boğazının damarları şişə-şişə qışqırdı:

– Çağıracaq sənin oğlunu yanına!.. Çağıracaq!..

Birdən-birə qəbiristanlığa sükut çökdü, hamı, istər-istəməz, Xanım xalaya baxdı və o qəbiristanlıq sükutu içində yalnız qəbirqazanların bellə yerdən götürdükləri və qəbirə atdıqları torpağın səsi eşidilirdi.

Xanım xala bir söz demədi, necə dayanmışdısa, eləcə də dayandı, gözlərini də Fatma xalının gözlərindən yayındırmadı və mən Xanım xalanın dodaqlarının bir anlıq, cəmi birçə anlıq qaçmadığını da, çatma qaşlarının altından baxan gözlərindəki o bir anlıq qıgılcımı da onda gördüm.

Sonra Molla Əsədulla yasin oxudu, məhəlləmizin arvadları Ədilənin təzə qəbirinin üstünə düşüb qalmış, buradan heç hara getmək istəməyən Fatma xalanı güclə çəkib qəbiristanlıqdan apardı, papaqçı Əbüləfət əmi də dər əlindən ağlayan addımları ilə getdi, bütün camaat dağıldı və qəbiristanlıqda üstünə təzə torpaq qalanmış o qəbir, biz uşaqlar və Balakərim qaldı, sonra mən gördüm ki, Xanım xala da bir yanında Cəbrayıl, o biri yanında Ağarəhim, o təzə qəbirin o biri tərəfində dayanıb, sonra da gördüm ki, qəbirin aşağı tərəfində, bir az aralıda Muxtar dayanıb.

Mən Muxtarı camaatın arasında görməmişdim, qəbiristanlığa nə vaxt gəlməyindən xəbərim yox idi və indi onu qəflətən qəbirin yanında beləcə dayanmış görəndə, elə bil, nədən-sə qorxdum.

Muxtar gözlərini o təzə qəbirə zilləmişdi.

Xanım xala da gözlərini o təzə qəbirə zilləmişdi.

Biz cıncırmızı da çıxarmırdıq, gah o təzə qəbirə, gah Muxtara, gah da Xanım xalaya baxırdıq.

Mənə elə gəlirdi ki, qəbiristanlığa çökmüş o sükut heç vaxt pozulmayacaq.

Birdən Xanım xala gözlərini qaldırıb bizə tərəf baxdı və dedi:

– Balakərim, çıxart çal o tütəyi...

Əlbəttə, biz hamımız Balakərimin xasiyyətinə yaxşı bələd idik, bildirik ki, heç vaxt sifarişlə tütək çalmır və qorxduq ki, birdən indi də Balakərim, Xanım xalanın dediyini eləməz, amma Balakərim bu dəfə əlini sarı pencəyinin döş cibinə saldı və tütəyini çıxarıb çalmağa başladı.

Ələkbərin klarnetindən sonra Balakərimin tütəyi zəif səslənirdi, bu tütəyin özündə bir yetimlik var idi və Balakərimin nə çaldığı da məlum deyildi, bu havanı, ancaq Balakərim bilirdi, bu, Balakərimin havası idi və Ələkbərin klarnetindən fərqli olaraq, Balakərimin tütəyi qəbiristanlığın sakitliyini müşayiət etmirdi, əksinə, qəbiristanlığın və o təzə qəbirin sakitliyi Balakərimin tütəyini müşayiət edirdi.

Balakərim bir müddət beləcə çaldı və biz də bir müddət o çalğıya qulaq asa-asa həmin təzə qəbirin üstünə yığılmış bir qalaq torpağa baxdıq.

Sonra Muxtar heç nə demədən geri çevrildi və Balakərimin tütəyinin o çalgısı altında asta addımlarla qəbiristanlıqdan çıxıb getdi.

Mən Xanım xalaya baxırdım və mən o payız günü, o qəbiristanlıqda Xanım xalanı tamam bağışlamışdım, onunla barışmışdım.

Həmin gecə mən yenə də yuxuya gedə bilmirdim, anam da narahat idi, nigarən idi, tez-tez yerindən qalxıb mənim ya-tağımın yanına gəlirdi, mənə baxırdı, amma mən səsimi çıxartmırdım, gözümü açmırdım və yaqın anam da elə başa düşdü ki, yatmışam, amma o təzə qəbirin üstündəki o bir qalaq torpaq mənim gözlərimin qabağında idi və o təzə qəbir gü-norta olduğu kimi, qəbiristanlıqda deyildi, Molla Əsədullanın söylədiyi o çiçəkli bağın içində idi, o dərdli, o qüssəli qırımızı, narıncı, bənövşəyi çiçəklərin arasında idi, mən İbrahim Xəlil peyğəmbər haqqında fikirləşirdim, Babilin padşahı Nəmrud haqqında fikirləşirdim və hər dəfə də Nəmrudu Muxtarın sifətində gözlərimin qabağına gətirirdim; mən istəmirdim ki, Nəmrudu beləcə Muxtara oxşadım, Nəmrud mənim gözlərimin qabağında beləcə Muxtarın sifətində olsun, çünki bu gün günorta o təzə qəbirə gözünü dikib dayanmış Muxtar səhər-səhər alt köynəyində şüşəbənddəki çiçəkləri sulayan Muxtar idi, amma bunu mən heç vəchlə istəməsəm də, Babilin padşahı Nəmrud hər dəfə Muxtarın sifətində gözlərimin qabağına gəlirdi...

XXII

Balakərim həmişə olduğu kimi, yenə də qoşa tut ağacının altında, səkinin qırağında otururdu, ağappaq dırnaqları həmişə dibindən tutulmuş və gömgöy damarları bir-bir aydın görünən ariq əlini sarı pəncəyinin döş cibinə salırdı, tütəyini çıxarıb yenə də həmişəki havalarını çalırdı, amma Balakərimin düzəltdiyi o havalər müharibə başlayandan sonra, bizim məhəllənin yetimliyi başlayandan sonra, get-gedə daha artıq qəmginləşirdi: əvvəlki havalər idi, amma o tütək əvvəllər heç vaxt bizimlə beləcə qəmgin danışmazdı və hətta bir dəfə gecə məni evə çağırmaq üçün küçəyə çıxmış anam dayanıb bir müddət Balakərimin tütəyinə qulaq asdı, sonra məni çağırma-

dı, qayıdıb evə getdi və mən yaxşı bilirdim ki, kövrəldi, evdə dayanca ağlayıb ürəyini boşaltdı.

Biz Balakərimin başına yığılıb küçədə, o qoşa tut ağacının altında, ya dalanımızın dibindəki xartutun altında, ya Sarı hamamın həyatində oturub Balakərimin tütəyinə qulaq asırdıq və Balakərim birdən tütəyi qəfil çaldığı kimi, qəfil də kəsib:

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində
Dəvə dəlklilik edər,
Köhnə hamam içində!..

– deyirdi, Ağ Dəvənin dediklərindən, elədiklərindən, qədim-qədim zamanlardakı cadugərlərin, sehrbazların, qəddar padşahların, hiyləgər vəzirlərin, gözəl şahzadə qızların, şahzadə oğlanların başlarına gələn dünyanın ən qəribə əhvalatlarından deyirdi, amma mən daha əvvəllər olduğu kimi, bütün ürəyimdə, bütün beynimdə o əhvalatların yanında ola bilmirdim, çünki mən Balakərimə qulaq asırdım, amma, eyni zamanda, bizim məhəllənin yetimliyi, bizim məhəllənin qüssəsi, kədəri həmişə mənim içimdə olurdu, bircə an da məndən uzaqlaşmırdı və bəzən Balakərimə qulaq asa-asa mənə elə gəlirdi ki, Balakərimin əynindəki o köhnə sarı pəncəyin rəngi, əslində, bizim küçəmizin, bizim dalanımızın, bizim həyatimizin rəngidir, mənə elə gəlirdi ki, elə bil divarlara çəkilmiş əhəngin ağlığından, göylüyündən, cəhrayılığundan asılı olmayaraq, bizim bütün məhəlləmiz sarı bir rəngə boyanmışdı və məhəlləmizin o sarısı Balakərimin pəncəyinin sarısı idi: çirkli, işlənmiş, ya-zıq...

Əvvəllər – yəni o gözəl günlərdə ki, hələ müharibə başlamamışdı, Balakərim qoşa tutun altında oturub nəsə danışanda, Şövkət də bir az aralıda öz qapılarının ağzındakı skamyada oturub Ziba xaladan aldığı iri tumları çırtlayanda və bu vaxt bizim küçəmizdən hərəndə bir yad (yəni ki, bizim məhəllədə yaşamayan) qızlar, arvadlar (xüsusən, kök arvadlar) keçəndə Balakərim bir müddət elə bil ki, çaşırdı, qüssə dolu, amma eyni zamanda, birdən-birə işıldayan gözləri ilə o yad ar-

vadların ardınca baxırdı (məhəlləmizin qız-gəlini yanımdan ötəndə Balakərim heç vaxt başını qaldırmazdı!), bir-iki dəfə udqunurdu, elə bil ki, hər şeyi, bizi də, Ağ Dəvəni də yadından çıxarırdı və həmin anda Şövkət şaqqanaq çəkib gülürdü, Balakərimə baxa-baxa: «-Az aşın duzu döyülsən a, sən!..»- deyirdi, Balakərim özünü tamam itirirdi, bilmirdi nə eləsin, sözləri çəşbaş salırdı və mən Balakərimin beləcə çəşmasının, beləcə udqunmasının, Şövkətin beləcə şaqqanaq çəkib atma-cə atmasının səbəbini başa düşməsəm də, hiss edirdim ki, Balakərimin ürəyi necə şiddətlə vurur, az qalır yerindən çıxsın; indi isə Şövkət daha o cür şaqqanaq çəkib gülürdü və bir dəfə biz yenə də Balakərimin başına yığışib qoşa tutun altından oturanda və Balakərim yenə də birdən-birə bütün dünyanı yadından çıxarıb küçəmizdən keçən yad və kök bir arvadın ardınca baxanda, ayaq üstə dayanıb küçə qapısına söykənmiş Şövkət kədərli bir səslə dedi:

- Neyləyəsən, ay yazıq, sən də adamsan də...

Mən bütün ömrümdə birinci dəfə indi ki, Şövkətin səsinə beləcə açıq-aşkar kədər hiss edirdim.

Balakərim Şövkətə baxdı və mən Balakərimin həmişə yol çəkən o qüssə dolu gözlərində heç vaxt görmədiyim bir təşəkkür, bir minnətdarlıq gördüm - o baxışlar indi də mənim gözlərimin qabağındadır, - eyni zamanda, o baxışlarda birdən-birə hədsiz bir sədaqət yaranmışdı və mən heç vaxt təsəvvür etməzdim ki, kiminsə baxışları Şövkətə bu cür təsir edə bilərmiş; Şövkət Balakərimin o baxışları altında qızardı, başını aşağı saldı, otağına girdi, heç vaxt örtmədiyi bir ehmallə qapını örtüdü və mən buna tamam əmin idim ki, Şövkət də öz otağında mənim anam kimi, doyuncu ağladı, ürəyini boşaltdı.

Bizim dalanımızın qabağında dalbadal düzülüb dayanan o avtobus da, o «polutorka»lar da, elə bil ki, çox uzaq bir keçmişdə qalmışdı; o avtobus da yox oldu, o «polutorka»lar da bir-bir azaldı, Cəfərdən, Adıldən, Əbdürləlidən sonra, Qocadan sonra, Cəbrayıl da müharibəyə getdi, şagirdliyi qurtarıb sürücülüyə başlamış Ağarəhimin təzə (yəni bizim üçün, bizim küçəmiz üçün, bizim dalanımızın ağzı üçün təzə, əslində isə köhnəlib əldən düşmüş bir maşın) «polutorka»sı bir müddət

tək-tənha bizim dalanın qabağında dayandı və o tək maşına baxanda həmişə mənə elə gəlirdi ki, o maşın da Cəfərin, Adilin, Əbdürləlinin, Cəbrayılın haçansa burada dayanmış o maşınları üçün darıxır, mənə elə gəlirdi ki, o tək maşın da bizim küçəmiz kimi, dalanımız kimi, həyatımız kimi qüssə içindədir.

Xanım xala əvvəlkindən də az danışdı, dodaqları demək olar ki, tərpənmirdi, gözləri yenə də əvvəlki kimi zabitəli idi, amma mən Xanım xalanın o kip örtülmüş nazik dodaqlarına baxırdım, o zabitəli gözlərinə baxırdım və hiss edirdim ki, Xanım xala bir ələcsizlik içində əzab çəkir; Xanım xala bilirdi ki, Ağarəhim də vaxtı çatan kimi cəbhəyə gedəcək, Xanım xala bilirdi ki, çox keçməyəcək və o tək maşın da daha bizim dalanımızın qabağında dayanmayacaq...

Ağarəhim də müharibəyə getdi (təxminən mənim atamla eyni vaxtda, qırx üçün axırlarında) və bizim həyatımızda cəmi üç nəfər qaldı: Xanım xala, anam və bir də ki, mən (bir də, bizdən başqa, Cəbrayılın o göyərçinləri).

Anam gecədən az qala səhərə kimi növbəyə durub Amerikadan gəlmiş tısbaga yumurtasının sarımtıl-göyümtül tozunu alıb gətirirdi, o tısbaga yumurtasının tozunu məndən gizlətmək istədiyi bir ikrah hissi ilə (mən evdə olmayanda bir əli ilə bişirirdi, o biri əli ilə də burnunu tuturdu) iyrənə-iyirənə bişirirdi və mənim üçün nə olsun deyə, tərifləyə-tərifləyə gətirib qabağıma qoyurdu, sonra tələsik üzünü məndən gizlədir-di, amma mən bilirdim ki, bu günə düşdüyüm üçün, yəni mənim o iyrənc tısbaga yumurtasının tozundan bişmiş bir şeyi yeməyə məcbur olduğum üçün, anamın gözləri dolub və mən anamın xatirinə (həm də ac olduğum üçün!) tısbaga yumurtasının tozundan su ilə bişirilmiş, yağsız horra kimi bir şeyi yeyirdim.

Mən anamın yanğından axan o iki damla göz yaşını görmürdüm, amma o iki damla göz yaşı, o qüssəli, kədərli, kömək-siz iki damla göz yaşı, qəribədir, o qüssəsinə, kədərinə, kömək-sizliyinə baxmayaraq, şəffaf olduğu üçün, təmiz olduğu üçün hərdən həyatimizin ortasındakı o nazik söyüd ağacının məhəbbətini (bəlkə də sevincini!) mənim ürəyimə dol-dururdu; əlbəttə, o məhəbbətdə də bir həzinlik var idi, qüssə.

kədər də var idi, amma hər halda məhəbbət idi, istək idi: o nazik söyüd müharibənin o ağır çağlarında da doyunca su içirdi, çünki bizim həyatımızın ortasındakı o krantın suyu heç vaxt kəsilmirdi, bumbuz Şollar suyu istədiyi vaxt – gecə də, gündüz də şırhaşır axırdı və o suyun sərinliyi indiyə kimi mənim əllərimdə, üzümə qalıb, o suyun şəffaflığı (anamın o iki damla göz yaşı kimi şəffaflığı!) həyatımızın, dalanımızın, küçəmizin o qəmgin günlərinin, o yetim günlərinin, əslində, yeganə könül oxşayan, yeganə fərah gətirən (qoy lap kiçik ol-sun...) bir xatirəsi idi.

Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl və axırda da Ağarəhim müharibəyə gedəndən sonra, Xanım xala tək qalandan sonra, bəzən mən onun şüşəbəndin pəncərəsindən həyatimizin ortasındakı o kranta baxdığını görürdüm və mən də Xanım xalanın hələ də zabitəli o gözləri ilə qurşaqdan yuxarı soyunub o krantın altında yuyunan Cəfəri, Adili, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı, Ağarəhimi görürdüm və mənim ürəyim şiddətlə döyünürdü, mənə elə gəlirdi ki, onların yaş və çıpaq küreyini, sinəsini indicə güllə dəşəcək, o güllə yerinin qanı bədənlərindən axan suya qarışacaq, sonra o qırmızı qan axıb bizim həyatimizdəki krantın altına, o balaca çarhovuza töküləcək; belə anlarda mən istəyirdim ki, o taxta pilləkənlərlə yuxarı qaçıb Xanım xalanı qucaqlayım, Xanım xalanın başını öz sinəmə sıxım (necə ki, Ədilə özünü o üçmərtəbədən atdığı gün anam mənim başımı öz bədəninə sıxıb saxlamışdı), yaxud öz başımı Xanım xalanın sinəsinə sıxım, bilmirəm, amma, hər halda, Xanım xala üçün nəse ələyim.

Anam, müharibəyə getmiş atamın dərini çəkirdi, mənim yetimliyimin, aclığının dərini çəkirdi, bir də ki, – mən bunu açıq-aşkar görürdüm – Xanım xalanın dərini çəkirdi, hərdən Xanım xalanın şüşəbəndinə tərəf baxırdı, başını bulayırdı, ah çəkirdi, gözləri dolurdu. «Yazıq arvad...» – deyə, pıçıldayırdı və mən əvvəlcə anamın pıçıldadığı bu sözləri Xanım xalaya yaraşdıra bilmirdim, çünki mənim fikrimcə hamı yazıq ola bilərdi, hətta bizim küçəmiz, dalanımız, həyatimiz də yazıq ola bilərdi, hətta şüşəbənddə, əynindəki alt köynəyində Kübra xalanın dibçəklərini sulayan Muxtar da yazıq ola bilərdi, amma

Xanım xala heç cür yazıq ola bilməzdi; amma sonralar anam: «–Yazıq arvad...» – deyib pıçıldayanda mən həmin uyşmazlığı daha qabaqkıları kimi hiss etmirdim...

Xanım xala hərdən bizim həyat qapımıza tərəf baxırdı və belə anlarda mən o sərt qara gözlərdə bir nigarançılıq, hətta səksəkə görürdüm, mənə elə gəlirdi ki, hər dəfə bizim həyat qapımız açılıb-örtüləndə, hər dəfə bizim dalanımızdan bir səsgələndə Xanım xala bir qara xəbər gözləyir və həmişə də həmidən gizlətmək istədiyi o nigarançılıq, o səksəkə içindədi.

Bir dəfə İbadulla müharibənin o qıtlığı içində də haradasa araq tapıb içmişdi, yenə dalanımıza gəlmişdi, yenə Əminə xalanın çıxırtısı dalanımıza yayılmışdı, İbadulla yenə də bütün dünyanı söyə-söyə Əminə xalanın həyatından çıxdı və ayaqları ayaqlarına dolaşa-dolaşa gəlib bizim həyat qapımızın ağzında Xanım xalaya rastlaşdı, yaqın o, keçmiş günləri yadına saldı, Cəfəri, Adili, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı, Ağarəhimi yadına saldı və nifrət dolu kefli gözləri ilə Xanım xalaya baxa-baxa:

– Hə, nə bilmisən sən neməsləri? – dedi. – O aclaf neməslər mən ölüm, sən ölənə bilmirlər el!.. Bir-bir çaxacaqlar gülləni o yaxbala oğlanlaruvun başına!..

Mən eləcə ayaq üstə dayanıb İbadullaya baxan və bir söz deməyən Xanım xalanın təəssübünü çəkə-çəkə və bütün bədənimi əsə-əsə:

– Yalan deyirsən, köpəyöglü! – qışqırdım.

İbadulla:

– Köpəyöglü sənün o həmsəri atondu! – dedi. – Onun da boş başına bir dənə güllə çaxacaqlar!..

Mən yenə də:

– Yalan deyirsən! – qışqırdım və özümü saxlaya bilməyib bərkdən ağladım.

Həmin gündən sonra bir müddət Xanım xaladan qaçırdım, gözlərinə görünmək istəmirdim, sıxılırdım, çünki mən Xanım xaladan utanırdım; mən təkcə ona görə utanmırdım ki, özümü saxlaya bilməyib eləcə bərkdən ağladım, həm də (və ən əsas!) ona görə ki, Xanım xala mənim gözlərimin qabığında eləcə köməksiz, tənha idi...

Bir dəfə, bir-iki il bundan əvvəl, televiziya ilə çıxışım var idi, ora getməli idim, amma qarajı açıb maşını çıxarmaya həvəsim yox idi, küçəyə düşüb taksit tutdum.

Çıxışımı yazmağa və ümumiyyətlə, bu çıxış barədə fikirləşməyə macal tapmamışdım, vaxtım olmamışdı və indi taksidə gədə-gədə nə deyəcəyim barədə düşünürdüm. Deməyə daha söz qalmamışdı, insan nə qədər söz işlədə bilər? yənə də özümün özümə acıgım tutdu: bu mürəkkəb dünyanı nə üçün özüm üçün daha artıq mürəkkəbləşdirirdim? nə işim var mənə bu qədər lazımsız görüşlərdə? bu lazımsız çıxışlar nəyimə gərəkdir mənə? başqasının nəyinə gərəkdir? niyə bir künçə çəkilib yazımı yazmıram?

Bəlkə, yaza bilmirəm, ona görə?

Taksini saxlatmaq istədim, düşüb piyada, rahat, azad gəzə-gəzə evə qayıtmaq istədim, hərçənd bu istəyin altındakı qatda başa düşürdüm ki, havayı istəkdə, bu gün taksini saxlatdırsam da, sabah taksi yənə də yolda olacaq, çünki mən gərək nə vaxtsa ilk dəfə taksiyə minməyəydim...

Özümün özümə gülməyim tutdu: taksinin nə günahı?

Bu vaxt taksi sürücüsü soruşdu:

– Ələkbər məllim, necəsiniz?

– Yaxşıyam, çox sağ olun, – dedim və sürücüyə baxdım: başının ortası tamam tökülmiş, ağappaq qıvrım saçlı, çal bigli bir kişi idi və mən bu yaşlı adamı tanıyırdım.

Əvvəllər, o vaxtlar ki, Bakının camaatı, xüsusən, rayonlardan gəlib Bakıda ali məktəblərdə oxuyan tələbələr küçədə, bazarda, bulvarda mənə görəndə təzəcə tanımağa başlayırdı, cavan qızlar mənə hələ təzəcə bir-birlərinə göstərə-göstərə: «–Tanıdın kimdir?..» – pıçıldayırdı, onda beləcə tanıınmadığımı, seçilməyimi, deyə bilmərəm ki, mənə xüsusi sevindirirdi, amma, hər halda, mənə xoş gəlirdi, sonra illər keçdi və bu da adi bir işə çevrildi, elə bil ki, belə də olmalı idi; bu dəfəki taksi sürücüsü isə təzədən:

– Ələkbər məllim, tanımadız mənə? – soruşdu.

Mən yənə də bu daz başa, bu ağappaq qıvrım saçlara, günnün altında yanib qaralmış bu sifətə baxdım və:

– Vallah, – dedim, – yaddaş qalıb ki?..

O yaşlı taksi sürücüsü dedi:

– Cəfərquluyam də!..

Mən əvvəlcə başa düşmədim ki, söhbət kimdən gedir, sonra o taksi sürücüsünü birdən-birə tanıdım, daha doğrusu, tanıdım sözü burada əslində yerində deyil, çünki mənəm o uzaq keçmişdəki Cəfərqulu dostumla bu yaşlı taksi sürücüsünün arasında heç bir oxşarlıq yox idi və mən onu tanıya bilməzdim, sadəcə olaraq, mən başa düşdüm ki, bu adam qətiyyətlə, tanımadığım bu yad adam həmişəlik uzun-uzun illərin arasında qalmış o balaca, o cəld, şəvə kimi qıvrım qara saçları günün altında parıldayan Cəfərquludur. Sonra mən o qara qıvrımsaçlı Cəfərqulu ilə küçədə oynayan, yoldaşlıq eləyən o balaca Ələkbəri gördüm və özümün də o balaca Ələkbər üçün beləcə bir yadlığımı hiss elədim.

Cəfərqulu (!) gözlərini yoldan çəkməyərək gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Yaduvuza gəlir də, Ələkbər məllim, mələdə hamı deyirdi ki, siz böyük adam olacaqsız, kitablar yazacaqsız?.. Allaha and olsun, bir dəfə görmədim bu yaşına qədər ki, mələnin sözü düz çıxmamış!... Məşallah, indi sizin hörmətiniz Fətulla Hatəmdən də çoxdu!

Mən bu yaşlı taksi sürücüsünə baxırdım və bu adama çox söz demək istəyirdim, demək istəyirdim ki, mənə müəllim demə, mənəmlə «siz»lə danışma, ondan çox adamı soruşmaq istəyirdim, çox söz soruşmaq istəyirdim, soruşmaq istəyirdim ki, Balakərim necə oldu? Şövkəti soruşmaq istəyirdim, o qoşa tut ağacını soruşmaq istəyirdim, soruşmaq istəyirdim ki, hanı o qıvrım qara saçlar, Cəfərqulu, Ağ Dəvənin nağılları yadına gəlirmi, Cəfərqulu? Amma heç nə demirdim və heç nə soruşmurdum, mənə nə olmuşdu, bilmirəm... Yaxşı ki, Cəfərqulu özü danışdı, oğlundan, qızından deyirdi, təzəcə anadan olmuş nəvəsindən deyirdi.

Mən gülümsəyirdim, başımı tərpədə-tərpədə, Cəfərqulun sözlərini təsdiq edirdim və özümün özümə yazığım gəlirdi... Ona görə ki, illər beləcə sürətlə keçib-gedib? Ona görə ki, beləcə bir sürətlə də əvvəl uzaqlaşır, son isə yaxınlaşır?

Cəfərqulu danışdı və gülürdü.

– Yaduvuza gəlir, Ələkbər məllim, bir dəfə o Muxtarın

şüşəbəndini necə vurub şüşəsini sındırdunuz?! – Cəfərqulu başını bulaya-bulaya bərkdən güldü, sonra sidiq-ürəkdən gələn bir maraqla yəqin ki, həmin o uzaq günü – mənim Muxtarın şüşəbəndinin şüşəsini sındırdığım o günü yadına salıb soruşdu: – Bu necə işdi ki, ay Ələkbər məllim, dünya dəyişir, ancaq o Fətulla Hətəm dəyişmir, hə? Televizoru açırsan, danışır, qəzeti açırsan, şəkli qəzetdə, özü də həmişə böyük vəzi-fələrdə, hə?? Necə olur bu? Raboçi adamam da, pryamoy so-ruşuram sizdən!..

Mən də gülümsəyib çiyinlərimi çəkdim:

– Nə bilim, vallah...

– Gecələr necə yatır e, o, Ələkbər məllim? O yazıq Sə-tar Məsumlar gəlib girmir onun yuxusuna?

Mən yenə də çiyinlərimi çəkdim, gülümsədim:

– Nə bilim... – dedim. – İnsan çox müəkkəb məxluqdur də... hər bir adamın özüyün bir bəraəti var...

Cəfərqulu güldü:

– Məniyə belə çətin sözlərlə danışmayın e, Ələkbər məllim, başım çıxmır mənim belə sözlərdən!.. Mən də köç-düm də mələdən, Ələkbər məllim, indi sedmoy mikrarayonda oluram, beş ildi, yaxşı üç otağım var sağlığınız, telefonu-za-di, hər şeyi, ancaq, Ələkbər məllim, mələ başqa şeydi!..

Cəfərqulu mənimlə görüşünə ürəkdən şad idi; bu görüş-dən heç bir umacağı yox idi, mənim susub qalmağımı da ve-cinə almırdı, danışdı və güldü. Gəlib televiziya idarəsinin qabığına çatanda dedi:

– İbadulla yaduvuza gəlir, Ələkbər məllim? Zarazanın bi-ri idi!.. – Və yenə də ürəkdən güldü.

Cəfərqulu əvvəl ilə son arasındakı məsafədə də özünü tak-si maşınının sükanı arxasındakı kimi sərbəst və rahat hiss edirdi.

XXIV

Həyatimizin ortasında, krantın altındakı o balaca çarhovu-zun yanında əkilmiş o söyüd böyüyürdü, hər dəfə yaz gələ-n-də təzə qolları, budaqları yarpaqlayırdı və o söyüd ağacı ilə birlikdə mən də böyüyürdüm.

Mən böyüyürdüm və böyüdükcə də çox şeyi başa düşür-

düm, mən «satmaq» sözünün də məcazi mənasını bilirdim və bilirdim ki, insan insanı sata bilər, amma mənim aləmində şa-ir adi insan deyildi, şair insandan böyük idi, insandan uca idi və bir dəfə mən Balakərimdən soruşdum:

– Şairi satmaq olar?

Balakərim:

– Olar... – dedi.

XXV

Bir dəfə yazın təzə gələn vaxtlarıydı, bilmirəm qırx üçün-cü ilin, ya qırx dördüncü ilin – dəqiq yadımda deyil – apreli təzəcə girmişdi və bizim məhəllədəki o qoşa tut ağacı da oyanmışdı, çırtlayıb çıxmış, tumurcuqlar qolbudagını bürü-müşdü və bir dəstə sərcə gəlib o qoşa tuta qonmuşdu, həmin körpə tumurcuqları dimdikləyib yeyirdi.

Müharibə başlandıktan sonra sərcələr bizim məhəllənin uşaqlarından pişiklərdən də artıq qorxurdu, çünki hərəmiş əli-mizdə bir quşvuran gecə-gündüz sərcə axtarıb vururduq və o sərcə əti bizim üçün təkcə dünyanın ən dadlı əti deyildi, ey-ni zamanda, başımızı ucaldan bir şey idi; həmin vurulmuş sərcələr bizim küçəmiz kimi, dalanımız kimi, həyatimiz kimi ye-timləmiş ürəyimizə bir fərəh, qürur hissi gətirirdi, çünki biz kişi kimi evə ət gətirirdik, yemək gətirirdik, elə gün olurdu ki, hərəmiş səkkiz dənə, on dənə sərcə vururduq və elə gün-lərdə anam da mənimlə bir yerdə sərcə əti yeyirdi, durub nə-dən ötrüsə mətbəxə gedəndə, ya həyatə çıxanda mən öz pa-yımdan götürüb anamın boşqabına qoyurdum, çünki mən is-təyirdim ki, vurub gətirdiyim o sərcələrdən anam çox yesin, amma yavaş-yavaş sərcələr həm azaldı, həm də bizi yaxşıca tanımağa başladı, qaraltımızı görən kimi ürküb uçurdular.

Sərcələr də aclıq çəkirdi və gözgörəsi kiçilmişdilər, lap ba-lacalaşmışdılar.

Həmin yay səhəri mən, hələ müharibəyə getməzdən əv-vəl, Cəbrayılın bağışladığı köhnə təkər kamerasından kəsib düzəltdiyim quşvuram əlimdə tutub qoşa tut ağacının altında dayanmışdım və o bir dəstə sərcənin haray-həşir sala-sala ac-gözlüklə o körpə tumurcuqları dimdikləyib yeməklərinə baxır-dım.

Sərçələr ac idi, o körpə və yaqin ki, dadlı tumurcuqların cazibəsi qorxuya üstün gəlmişdi, sərçələr mənim qoşa tutun altında dayanmadığımdan ürək uçuşmurdu və mən də, qərībədir, həmin yaz səhəri əlimdə hazır tutduğum quşvuranı qaldıraraq sərçələri vurmaq istəmərdim.

Mənim o qoşa tut ağacının körpə tumurcuqlarına yazığım gəlirdi, qorxurdum ki, sərçələr o tumurcuqları yeyib qurtarar, ağaclar daha yarpaqlamaz, amma mənim bambalaca olmuş o sərçələrə də yazığım gəlirdi və onları vurmaq istəmərdim, başımı yuxarı qaldıraraq beləcə tamaşa edirdim.

– Ələkbər!..

Mən o sərçə civiltisi içində beləcə birdən-birə öz adımla eşitməyimə bir balaca dıxsındım.

Şövkət evinin küçə qapısına söykənib səkidə dayanmışdı və mənə baxırdı.

Mən o qırmızı fitəni daha çoxdan açıb çıxartmışdım, həmişəki şalvar da əynimdə idi, amma Şövkəti bu cür qəllətən görəndə yenə özümü itirdim və hiss etdim ki, Şövkət hələ mənə bir söz deməmişdən, bir atmaca atmamışdan qıpqırmızı qızarıram.

Şövkət gülümsəyə-gülümsəyə mənə baxırdı və mən bilirdim ki, indicə Şövkət nəse ilə bir söz deyəcək ki, bilməyəcəyəm nə eləyim. Şövkətin deyəcəyi o sözlər mənə də o cəvələşən ac sərçələr kimi, lap kiçildəkədi, lap balacalaşdıracaqdı və mən, həmişəki kimi, yenə də qaçıb getmək istədim, amma bütün gücümü yığıb özümü saxladım, çünki beləcə gözgörəsi qaçmağımı daha özümə sığışdırmırdım.

Şövkət mənim cəmi üç addımlığımda dayanmışdı və mən ömrümdə birinci dəfə Şövkətin gözlərində nəse ilə bir şey gördüm ki, əvvəllər o cür şaqqanaq çəkib gülməyilə, bu taxta skamyada oturub Zibə xaladan aldığı tumu çırtlamağı ilə, göz vurmaları, atmacaları ilə heç cür uyuşmurdu.

Şövkət qalın, ətli dodaqlarındakı həmin yüngül təbəssümle:

– Yenə qaçmaq istəyirsən? – soruşdu.

Mən bir söz demədim. Dizlərim əsirdi və buna görə də mən xəcalət çəkirdim.

Sonra o yüngül təbəssüm birdən-birə Şövkətin qalın, ətli dodaqlarından çəkildi və mənə elə gəldi ki, Şövkətin də göz-

ləri yol çəkdi və mən buna təəccüb etdim, çünki Şövkətin yaxın bir adamı yox idi, nə əri, nə qardaşı, nə də ki, oğlu müharibədə idi. Düzdür, Balakərimin də heç kimi yox idi, heç kimi müharibəyə getməmişdi, Balakərimin də gözləri həmişə yol çəkirdi, amma Balakərim başqa idi. Balakərimin gözləri hələ müharibə başlamazdan da əvvəl beləcə yol çəkərdi... Müharibə başlandıqdan sonra bizim məhəllənin bütün arvadlarının, qızlarının gözləri yol çəkirdi, çünki əzizləri müharibədə idi, amma, axı, bizim məhəllənin bütün arvadları, qızları başqa idi, Şövkət başqa... Mən heç vaxt Şövkəti beləcə ciddi, beləcə fikirlə görməmişdim; sonra da Şövkət, elə bil, özü özü ilə danışdı:

– Mən nə eləyim axı, mən başı batmış, şapalaqla üz qızdırıram da... Gərək elə burnumu sallayım, öz günümə ağlayım səhərdən axşamacan?.. Onda yaxşı olaram camaat üçün mən?..

Sonra da Şövkət özü özü haqqında biədəb bir söz deyib evinə girdi və qapını bağladı.

Sərçələrin civiltisi ələmi başına götürmüşdü.

Mən gözlərimi Şövkətin küçə qapısından çəkib başımı qaldırdım və yenə də o bir dəstə ac sərçəyə baxdım.

Sərçələr bayaqkı ağgözlüklə, tələsə-tələsə o körpə tumurcuqları dimdikləyirdi.

Həmin yaz səhəri mənim o körpə tumurcuqlara çox yazığım gəlirdi, amma mənim o kiçilmiş, o balacalaşmış sərçələrə də yazığım gəlirdi və həmin yaz səhəri mənim Şövkətə də yazığım gəlirdi.

Mən yenə də Şövkətin küçə qapısına baxdım.

Mənə elə gəlirdi ki, bu qapı bir də heç vaxt açılmayacaq, Şövkət bir də heç vaxt bu taxta skamyada oturmayacaq, heç vaxt gülməyəcək.

Bu çox qüssəli bir hiss idi.

XXVI

Hanı o qara qıvrım saçlar. Cəfərqulu?..

Axır vaxtlar tez-tez fikirləşirəm ki, Cəfərqulu taksi sürücüsü olmayaydı, mənim kimi yazıb-pozan bir adam olaydı, bizim məhəllədən necə yazardı? O müharibə günlərini, məhəl-

ləmizin o yetimliyi, məhəlləmizin bütün divarlarına, hətta səkilərə, qəmbər küçəyə hopmuş o kədərli necə təsvir edərdi?

Amma bunun nə mənası var?

Mənim üçün məhz taksir sürücüsü Cəfərqulun xatirələri ilə, məhz taksir sürücüsü Cəfərqulun görümləri ilə, yaddaşı ilə bizim məhəlləmizə qayıtmaq maraqlıdır, yazıçı Cəfərqulunun yox.

XXVII

O tut ağacının ağlaması indi qədər yadımda qalıb və indinin özündə də bəzən mənə elə gəlir ki, qəzet cırlıanda o cırlıltı həmin qəzetin ağlamasıdır, yaxud əlindən yerə düşüb çilik-çilik sinən güzgünün səsi də həmin güzgünün ağlamasıdır.

O qış günü gün elə çıxmışdı ki, adamın üzünə elə gəlirdi ki, elə bil dünyada heç bir müharibə yox idi, heç bir ölüm-itim yox idi, elə bil Xanım xalanın altı oğlu, məhəlləmizin bütün cavanları, kişiləri, mənim atam müharibədə deyildi, həmişəki kimi öz evlərindəydi, elə bil, dünyada heç kim ac deyildi və heç kim qışın soyuğundan üşüm-üşüm üşümürdü. Dünyanın alçaq işlərinin öz qanunları var və bu qanunlardan da biri ondan ibarətdir ki, müharibə vaxtı, elə bil, soyuğun dərəcəsi dəyişir, misal üçün, müharibə vaxtı termometr mənfii 2 göstərsə, bu, dinc günlərin mənfii 2-si olmur, müharibə günlərinin mənfii 2-si dinc günlərin mənfii 20-sinə bərabər olur, üşür, üşür.

Həmin üşüm-üşüm üşüdüyümüz qış günü o tut ağacının ağlamasını birinci Cəfərqulu eşitmişdi, bizim dalanın dibinə qaçmışdı və görmüşdü ki, İbadulla yekə mişarla ağacı kötüyündən kəsir.

Biz dalamızın dibinə yığış İbadullanın o xartut ağacını kəsməyinə tamaşa edirdik və İbadulla hər dəfə iridişli yekə mişarı tutun gövdəsinə çəkəndə mənə elə gəlirdi ki, eşitdiyimiz o səs mişarın səsi deyil, tut ağacının ağlamasıdır və mən bütün diqqətim əlində işlətdiyi o iridişli yekə mişara vermiş İbadullanın pərdə ala gözlərinə baxa-baxa bütün ürəyimlə fikirləşirdim ki, nə yaxşı ki, mən İbadullanın oğlu deyiləm, nə yaxşı ki, İbadulla mənim qardaşım deyil və nə yaxşı ki, dün-

yada Ağ Dəvə var və o Ağ Dəvə, əlbəttə, mütləq bir gecə gələcək, İbadullanın yaşadığı evin qapısında yatacaq.

Mən lap balaca olanda – onda hələ müharibə başlamamışdı və bizim məhəllədə, əlbəttə, heç kimin ağlına da gəlmirdi ki, iki-üç ildən sonra bizi hansı günlər gözləyir – həyatımızda ya Əbdüləli, ya Qoca, ya Cəbrayıl mənə cürbəcür fokuslar göstərirdi və həmin gözəl fokuslardan biri də bundan ibarət idi ki, sağ əl ilə sol əlin baş barmağını qapayıb tuturdular, sonra sağ əli yuxarı qaldırırdılar, sol əlinin baş barmağı yox olurdu: «–Göürsən, Ələkbər? – deyirdilər. – Barmaq yoxdu!» Mən gülürdüm: «–Gizlətmisən! – deyirdim. – Bax! – deyirdim və qapanmış sol əli açırdım: Bude!» – deyirdim, yumub ovcun içində gizlətdikləri baş barmağı dartıb qaldırırdım və yaxşı bildiyim bu fokus həmişə mənə ləzzət verirdi, daha doğrusu, mənə ləzzət verirdi ki, böyüklərin bəcliyini başa düşürdüm, mənə aldada bilmirdilər...

Həmin vaxtlar bir dəfə İbadulla dalamızın qabağındakı səkidə oturmuşdu və mənə görəndə: «–Gəl bura, – dedi. – Sənə fokus göstərəcəyəm». Düzür, mənim İbadulladan xoşum gəlmirdi, amma fokuslardan xoşum gəlirdi və mən gəlib İbadullanın qabağında dayandım. İbadulla sağ əlini sol əlinin üstündə yummuşdu: «–Bax, – dedi, – indi barmağın yox olacaq». Mən gülüb: «–Bilirəm» – dedim. İbadulla: «– Nə bilir-sən, alə? – dedi. – Heç nə bilmirsən sən! Bax!» – İbadulla sağ əlini yuxarı qaldırdı və mən gözlədiyim kimi, sol əlinin baş barmağı yox oldu. Mən gülə-gülə: «– Bude, ovcunun içində gizlətmisən barmağın!» – dedim və İbadullanın yumulmuş sol əlini arxayın-arxayın açmağa başladım; kip örtülmüş barmaqlarının birini açdım, ikincisini açdım, üçüncüsünü açdım, çeçələ barmağını da açdım və mən gördüm ki, İbadullanın baş barmağı doğrudan da yox olub, əlinin o tərəfinə baxdım, bu tərəfinə baxdım və dəhşət mənə bürüdü, başımın tük-ləri qabardı, çünki mən onda bilmirdim ki, İbadullanın sol əlinin baş barmağını haçansa balta kəsib, İbadulla bərkdən gül-məyə başladı, mən isə dəhşət içində ağlaya-ağlaya evimizə qaçdım, xeyli müddət sakit ola bilmədim və o vaxtdan da ürəyimdə İbadullaya bir nifrət əmələ gəldi; mən böyüyürdüm, amma o nifrət hissi, o iyrənmək keçib getmək bilmirdi.

İridişli, yekə, enli mişar tamam ağacın gövdəsinin içinə

girdi və mişar o xartut ağacının gövdəsinin içində ora-bura gəlib-gəlincə, ağacı kəsdikcə, mənə elə gəlirdi ki, həmin kəşik yerinin hər iki tərəfindən tökülən ağ-sarımtıl taxta kəpayı o xartut ağacının qanıdı və onda o balaca Ələkbər özü üçün xeyli müddət yadından çıxmayan və ona çox mənalı görünən belə bir kəşf etdi ki, qan həmişə qırmızı rəngdə olmur.

İbadulla dalanımızın dibinə yığışıb o xartut ağacının kəsilməyinə tamaşa edən uşaqlara, yəni bizə fikir vermirdi və ciddi-cəhdlə öz işini görürdü, hərdənbir dayanıb belini düzəldirdi, baş barmağının yerini ovuştururdu və o dəqiqələrdə mən çox istəyirdim ki, İbadullanın sol əlindəki baş barmaq yeri ağrısın, yara olsun, İbadullanı incitsin, göynətsin.

Biz bir-birimizin yanında dayanıb xartut ağacının kəsilməyinə tamaşa edirdik və heç birimiz səsimizi çıxartmırdıq, heç birimiz tərpənmirdik. Bilmirəm bizə nə olmuşdu? Biz nədən qorxurduq? Və onda mən bütün yer üzündə bir yiyəsizlik hiss etdim, məni bir acı hiss bürüdü və həmin acı hiss mənə başa saldı ki, dünyada yiyəsizlikdən müsbət bir şey yoxdur və yəqin İbadullanın xartutu kəsməyinə tamaşa eləyəndə bizi qorxudan da o yiyəsizlik hissi idi, məhəlləmizin, dalanımızın, bu xartut ağacının yiyəsizliyi idi.

O xartut ağacı birdən-birə mənim üçün çox əziz oldu, sevimli oldu, mənim gözəlim oldu və mən heç vaxt ağıma gətirməzdim ki, o xartut ağacını, o lal-dinməz ağacı, müharibənin soyuğundan çılpaq budaqları üşüm-üşüm üşüyən o əzizim xartut ağacını bu qədər istəyirəm.

Tut ağacı ağlayırdı və mənə elə gəlirdi ki, İbadullanın pərtdə ala gözlərində pis bir hərislik var və tut ağacının bu ağlayışı da, bizim küçəmizin, dalanımızın eləcə yetimliyi, yiyəsizliyi də İbadullaya güc verir, həvəs verir, mənə elə gəlirdi ki, İbadullanın pərtdə ala gözlərindəki o hərislik bütün ömrü boyu həmişə pusuqda dayanıb, necə ki, canavar pusuqda dayanır, — yetimlik gözləyib, yiyəsizlik gözləyib, gözləyib ki, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də müharibəyə getsin və orada ölsün. Birdən-birə mən hiss etdim ki, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də müharibədə oləcəklər və bir də heç zaman bu dalana gəlməyəcəklər və məni qəhər bogdu, gözlərimin qabığına Xanım xala gəldi, Xanım xalanın qalın qaşları

nın altından baxan gözlərinə baxdım və elə bil ki, Xanım xalanın o gözləri ilə təzadən bir-bir Cəfəri gördüm, Adili gördüm, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı gördüm, Ağarəhimi gördüm və bütün varlığım hiss etdim ki, bu saat yerdən iri bir qəmbər götürəcəyəm, var gücümə vurub İbadullanın başını partladacağam, mənim ürəyim bərkdən döyünməyə başladı.

Cəfərqulu mənim yanımda dayanmışdı və birdən gözlərini İbadulladan çəkib başını arxaya çevirdi, dalanımızın ortasında Xanım xalagilin pəncərəsinə tərəf baxdı və mən Cəfərqulunu başa düşdüm, əlbəttə, Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim indi burada olsaydı, hələ müharibə başlamamış o gözəl günlərdəki kimi, avtobus və «polutorka»lar bir-birinin ardınca dalanımızın qabağında düzüləydi, bu xartut ağacı heç vaxt beləcə ağılamazdı, İbadulla o iridişli yekə, enli mişarı heç vaxt beləcə tutun gövdəsinə yeridə bilməzdi, amma Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də burada deyildilər, müharibədə idilər və orada oləcəkdilər; Həsənəgə əmi də, Ağahüseyn əmi də, Əzizəgə əmi də, bizim məhəlləmizin bütün kişiləri müharibədə idi və mənim atam da müharibədə idi, hərbi dəmiryolçu idi...

Mənə elə gəlirdi ki, İbadulla birdən-birə mənim ürəyimə içinə girdi, çünki İbadullanın pərtdə ala gözlərindəki hərislik işıldadı, o hərislik Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin müharibədə olməyinə, Xanım xalanın dəli olacağına sevindi və bu vaxt Cəfərqulu mənim qulağıma pıçıldadı:

— Gəl, bu zarazanı öldürək gecə!

Mən İbadullanın gözlərindəki o pis hərisliyə baxa-baxa:

— Hə! — pıçıldadım (və o balaca Ələkbər heç vaxt o cür qətiyyətli olmamışdı!).

Cəfərqulu soyuq qış günü hirsdən, həyəcədən qızmış istəli ilə mənim biləyimi sıxdı və mən başa düşdüm ki, bu, elə-belə söhbət deyil, biz heç vaxt bu cür ciddi danışmamışıq. Həyatımızın birinci ciddi söhbətidir və biz, doğrudan da, gecə İbadullanı öldürəcəyik; mənə elə gəlirdi ki, o iridişli yekə, enli mişar daha xartut ağacını kəsmir, xırçıldaya-xırçıldaya İbadullanın özünün sümüklərini doğrayır və mənim tüklərim qabardı, mişara keçmiş İbadullanın qıpqırmızı qanının içində ağap-paq ağaran sümükləri mənim gözlərimin qabığına gəldi, son-

ra birdən-birə Xanım xalagilin şüşəbəndində. Qocanın yazı minin üstündə gördüyüm o iri və ağappaq adam sümükləri mənim gözlərimin qabağına gəldi və məni dəhşət basdı ki, nəçə müddətdir Xanım xala o iri və ağappaq adam sümükləri ilə bir yerdə təkbətək yaşayır...

İbadullanın əlindəki mişar o xartut ağacının gövdəsinin axırına çıxırdı və bu vaxt mənə elə gəldi ki, ağlayan təkcə o xartut deyil, heç vaxt üzünü görmədiyim faytonçu Həmdulla kişi də indi o xartutla bir yerdə ağlayır; mənə elə gəldi ki, faytonçu Həmdulla kişi yalnız bir vaxt nəzir əkdii o xartutun aqibətinə aqlamır, həm də İbadullanı öldürəcəyimizə ağlayır; faytonçu Həmdulla kişi, əlbəttə, o xartutu çox istəyirdi, əlbəttə, oğlunun o xartutu beləcə kəsməyinə də yanırdı, amma, hər halda, faytonçu Həmdulla kişi İbadullanı da istəyirdi...

İbadulla sonuncu dəfə belini düzəldib sağ əli ilə baş barmagının yerini ovuşduranda Cəfərqulu isti əli ilə mənim biləyimi bir də sıxdı və mən Cəfərqulunun əlinin o istisinin təsirindən anamı fikirləşdim, uzun və isti çörək bıçağımızı götürəcəkdik və gecə biz həmin bıçaqla İbadullanı öldürəcəkdik və məni, əlbəttə, tutacaqdılar, koloniyaya göndərəcəkdilər, anam dizlərinə döyə-döyə ağlayacaqdı, amma anamın o göz yaşları mənə çox təsir etsə də, biz İbadullanı öldürəcəkdik...

Tut ağacı, mənim o ağlayan xartutum gövdəsindən aşib çılpaq budaqları ilə dalanımızın divarlarını cıra-cıra yerə sərilirdi və mən bir az yüngülləşdim, hətta sevindim ki, daha hər şey qurtardı, bütün əzab-əziyyətlər sona yetdi, o xartut daha ağlamayacaq və birdən-birə mənə elə gəldi ki, həmin xartut ağacı da bizim məhəllənin kişiləri, cavanları kimi müharibədə həlak olub.

Dalanımızın o cızılmış divarları mənə baxırdı və deyirdi: «Öldür İbadullanı! Öldür İbadullanı! Öldür İbadullanı!».

İbadulla o iri və itidişli mişarı da əlindən yerə atdı, belini düzəltdi, göyə baxdı və mənə elə gəldi ki, İbadullanın pərtə də ala gözlərindəki hərislik yavaş-yavaş sönməyə başladı, çünki o soyuq qış günü, xartutun həmin sonuncu günü göyün üzündə qarıbə bir mavilik var idi və göyün o maviliyi, o təmizliyi İbadullanın gözlərindəki o hərisliyi də həmin tutacağı kimi öldürdü — İbadullanı gözlərində yalnız ölü bir hərislik qalmışdı.

Xartut çılpaq qol-budağı ilə yerə sərilmişdi, biz isə, yerimizdən tərpənmirdik və İbadulla gözlərini o mavi, o tərtəmiz göydən çəkdi, gözücu bizə baxdı, sonra yerə sərilmiş o xartut ağacına baxdı və həmin hərislik yenə də dirildi. İbadullanın pərtə də ala gözlərini ışılatdı və İbadulla yenə əlinə balta aldı, bu dəfə tutun çılpaq budaqlarını qırmağa başladı; bir budağı qırdı, ikincisini qırdı, iki əli ilə sapından tutduğu baltanı başının üstünə qaldırıb üçüncü budağı qırmaq istəyəndə, birdən əl saxladı, baltanı yerə atdı və bizə tərəf gəldi.

Uşaqlar İbadullanın bizə tərəf gəldiyini görəndə qorxub dalan boyu üzüşəgə qaçırdı, elə bil, İbadulla taunlu idi, tez-tez gördüyümüz adam deyildi, gözləri tutulmuş yazıq Əminə xalanın oğlu deyildi.

Mən də qaçmaq istədim, amma yerə sərilmiş o yetim tut ağacı, tutun o kəsik kötüyü, qırılmış çılpaq qol-budağı, dalanımızın cızılmış o divarları məni saxladı, qaçmağa qoymadı və mən yerimdə dayandım. Cəfərqulunun isti əli mənim biləyimi sıxırdı və Cəfərqulu da uşaqlara qoşulub qaçmadı, dayandı.

İbadulla gəlib bizimlə üzbəüz durdu və yuxarıdan aşağı düz bizim gözlərimizin içinə baxdı və indi İbadullanın pərtə də ala gözlərində o hərislikdən heç bir əsər-ələmət yox idi; kal və xırıltılı səsi ilə dedi:

— Nə baxursuz mənə, dəvə nalbəndə baxan kimi? Nə qalır ki, adama, bu tut ağacı da qalaydı? Ode, faşistlər oturublar Voronejdə, kef ələyirlər özləriyçün zarazalar! Çünki bu dünya zaraza dünyadı! Adama qalan bir kəfəndi, o da məlum döyül, qismət olacaq, ya yox?

Cəfərqulu dedi:

— Sənə qismət olacaq!

Əlbəttə, mən Cəfərqulunun dediyi sözün mənasını başa düşdüm. Müharibədə ölənləri kafənə bürümürdülər, elə-beləcə basdırırdılar və Molla Əsədulla da köhnə əl ağacını taqqıldada-taqqıldada küçədən keçəndə kişilərindən, cavanlarından müharibədə ölənlərin qabağında dayanıb hərdən ah çəkirdi: «—Kəfənsiz gedən novcavanlar!..» İbadulla isə müharibəyə getməyəcəkdi, çünki sol əlinin baş barmaqı yox idi, burada oləcəkdi. İbadullanı biz öldürəcəkdik və məhəlləmizin İbadulladan zəhləsi getsə də, hər halda, qoymayacaqdılar ki, İbadul-

lanın ölüsünü başqa yerdə basdırırlar, burada basdıracaqdılar, kəfənə büküb basdıracaqdılar.

İbadulla Cəfərqulunun nə dediyini başa düşmədi (ya mənə belə gəldi?) və yenə də həmin kal və xırıltılı səsi ilə, araq iyi verə-verə dedi:

– Elə bilirsiz mən əclafam, hə? Bilirəm, otuz ildən sonra böyük kişi olacaqsız. Onda da yaduvuza düşəcək mənim bu ağacı kəsməyim. Goruma söyəcəksiz mənim. Bir danə zaraza varıydı, deyəcəksiz, İbadullaydı o zarazanın adı. Sümüklərim çürümüş olacaq onda mənim!.. Ancaq bilməyəcəksüz ki, İbadulla anası ölmüş, bu ağacı kəsdi ki, odun ələyib aparıb sat-sın, balalarını dolandırın... Bilməyəcəksüz ki, zaraza İbadulla döyüldü, dünyaydı zarazal.. – Və İbadullanın o portdə ala gözlərindən bir damla yaş süzülüb səfəti ilə axdı.

Əlbəttə, biz bildirdik ki, (yəni bütün böyüklər belə deyirdi) İbadulla əlinə keçən pulu içkiyə verir, bu odunun pulu da, yaqın, içkiyə gedəcəkdə və İbadullanın gözlərinin beləcə yaşarmığı dalanda yerə sərilmiş o çılpaq, o qolu-budağı qırılmış o xartutun, bizim dalanın divarlarını cırmaqlaya-cırmaqlaya ölən o tut ağacının yazıqlığını, yetimliyi, yiyəsizliyini azaltmırdı, biz ömründə burasını da eşitməmişdik ki, İbadullanın balaları var və yaqın bunu da yalan deyirdi, amma, hər halda, o soyuq qış günü biz Cəfərqulu ilə bir-birimizə baxıb İbadullanı aralandıq və asta addımlarla keçib dalandan çıxdıq; biz burasını da başa düşürdük ki, daha gecə İbadullanı öldürməyəcəyik.

O gecə mən o yazıq tut ağacı barədə də, İbadullanın ağlamağı barədə də fikirləşirdim, amma ən çox otuz il barədə fikirləşirdim, çünki İbadullanın dediyi o otuz il sözü mənə bəlkə də hər şeydən artıq təsir etmişdi. Otuz ildən sonra mənim otuz doqquz yaşım olacaqdı və mən bunu heç cür ağıma sığdırı bilmirdim. Mənim atamın otuz yeddi yaşı var idi və belə çıxırdı ki, o otuz ildən sonra mən atamdan da iki yaş böyük olacaqdım...

...Otuz doqquz yaşım on il bundan əvvəl tamam oldu...

XXVIII

Sonanın, mənim anamın adaşı Sonanın, saatsız Gülaganın arvadı Sonanın qəmli bir gözəlliyi var idi.

XXIX

O qış günü– 1943-cü il yanvarın axırları idi – elə bil ki, qış deyildi, yenə də küləkli-sazaqlı bir payız günü idi, külək yağışı dalanımızın divarlarına çırpırdı, təkcə bizim dalanımızın, təkcə bizim küçəmizin yox, bütün dünyanın üşüməyindən, bütün dünyanın nəmliyindən, hərərətsizliyindən deyirdi.

Həmin yağışlı-sazaqlı qış günü İbadulla, elə bil ki, top lüləsindən çıxmışdı, bir əli ilə pəncəyinin həmişə açıq olan ətkələrindən (ömründə əyninə palt o geymirdi, həmişə pəncəkdə olurdu), o biri əli ilə ortası düyməli altıkcünc kepkasının dimdiyindən tutub ayaqları dalanımızdakı gölməçələrə bata-bata, qaça-qaça, qışqıra-qışqıra bizim dalanımıza girdi:

– Ura-aa-a-aaa!.. Ur-r-ra-aaa!.. Faşistləri qovduq Voronejdən! Ur-r-ra-aaa!..

İbadulla gəlib dalanımızın ortasında dayandı, yazın, yayın, payızın günəşi altında yanib qartımış nazik boğazının damarları şişə-şişə yenə var gücü ilə qışqırdı:

– Ur-r-ra-aaa!.. Ur-r-ra-aaa!.. Faşist oğraşları çıxartdıq Voronejdən!..

Dalanımızın arvadları, uşaqları pəncərələrdən boylandı, həyəət qapılarının ağzına yığışdı və İbadulla da yumruğunu düyünləyib bir-bir bu camaatın gözü qabağında oynada-oynada:

– Gördüz!?! dedi. – Gördüz!?!

Elə bil indiyə kimi, hamı – pəncərədən baxan, qapıların ağzına yığışan bu dalan camaatı, hətta dalanımızın divarları, qapıları, pəncərələri də İbadullanın böyüklüyünə, İbadullanın gücünə şübhə edirdi, amma indən sonra daha heç bir şübhə yeri qalmamalı idi, hamı İbadullanın böyüklüyünü, İbadullanın gücünü görməli idi.

– Gördüz?! Gördüz necə qovduq oğraş faşistləri Voronejdən?!

Arvadlar, uşaqlar dalanın ortasında dayanıb yumruğunu oynadan və nazik boğazının damarları şişə-şişə var gücü ilə qışqıran İbadullaya baxa-baxa qalmışdı və bilmirdi ki, nə elə-

sin: İbadullanı ələ salsın, ya pəncərələrdən çəkilsin, qapıları bağlasın, ya da ki, nə eləsin? Hər halda birinci dəfə idi ki, bizim dalanın camaatı İbadullanın Əminə xalanı çığırtağı münasibətilə qapıya, pəncərəyə toplaşmamışdı, münasibət başqa idi və buna görə də adamlar mat qalmışdılar.

Külək az qalırdı İbadullanı götürüb aparsın, amma 1943-cü ilin o yanvar günü İbadullaya, elə bil, güc gəlmişdi, külək onu yerindən tərpədə bilmirdi, pərtə ala gözləri ilə dalanını-zın camaatına meydan oxuya-oxuya qışqırırdı:

– Gördüz?! Gördüz?!

Əminə xala da otağından çıxıb pilləkənin başında dayanmışdı və demək olar ki, heç nə görməyən gözləri ilə həyatın hasarının üstündən İbadullaya tərəf baxırdı; Əminə xalanın həmişə sulu və donuq olan gözlərində həmin dəm bir fəxarət, bir qürur var idi, elə bil, doğrudan da İbadulla özü təkbəşinə, qolunun gücünə gedib Voroneji faşistlərdən azad eləmişdi.

XXX

Bəlkə doğrudan da dəli olmuşdu, bəlkə doğrudan da camaat düz deyirdi, düz fikirləşirdi, dəli idi, ağılı itirirdi, qara basırdı onu? Amma... axı, gözü ilə gördü, Gülağanın dodaqlarındakı o xəlif titrəyişi gözü ilə gördü və Gülağa, axı, əvvəlcə belə baxmırdı... yox, yox, dəlilik deyildi bu, o xəlif titrəyişi Sona gözləri ilə gördü.

O qış gecəsi bütün məhəllə yatmışdı və qaranlıq içində küçədəki, evlərin damlarından qarın ağımtıllığı güclə sezilirdi və Sona yerindən qalxdı, əynindəki gecə köynəyində gəlib otağın küçə pəncərəsinin qabağında dayandı, küçəyə baxdı; yox, dəli olmamışdı, dəli olsaydı, onda gərək bu evləri tanımayaydı, bax, o Sarı hamamın qaraltısı, onun yanında Əli-abbas kişinin evidi (qapısında da bir yekə qıl var, indi burdan görünür), bir az yuxarıda Xanım xalagilin yaşadığı dalandı (o dalanda bir «pravadnik» də yaşayır və o «pravadnik»in də arvadının adı Sonadır, bir balaca oğlanları da var, adı da, deyəsen, Ələkbərdi), o tərəfdə Meyranqulu əmigel yaşayır, o tərəfdə Məşədixanım xalagil yaşayır, Meyranqulu əminin oğlu İbrahim inisi mühəribədə öldü, Məşədixanım xalanın oğlu da mühəribədə öldü və əgər Sona dəli olsaydı, gə-

rək bunların hamısını yadımdan çıxaraydı, gərək bu evləri də tanımayaydı, o evlərdə yaşayan adamları da tanımayaydı; yox, dəli deyildi və Gülağanın dodaqlarındakı o xəlif təbəssümü Sona gözləri ilə gördü.

Gəlib şamı yandırmaq istədi, o şəkllə bir də baxmaq istədi, amma bütün ömründə birinci dəfə o şəkllə baxmaqdan qorxdı və ümumiyyətlə, Sonanın bütün daxilində, bütün içində bir qorxu var idi, amma həmin qorxuda bir ümid də gizlənməmişdi və Sona o aqlaşmaz ümidi hiss edirdi.

Otağın divarından asılmış o şəkli üç ay bundan əvvəl böyütdürmüşdü və düz üç ay idi ki, evdə olduğu bütün müddətdə o şəkllə üzbəüz idi, o şəkllə danışdı, ürəyindəkiləri o şəkllə deyirdi və təxminən on gün idi ki, hiss edirdi: bu evdə nəşə baş verir, amma nə idi? – bilmirdi, daha doğrusu, dəqiq ifadə edə bilmirdi, sözlə deyə bilmirdi və desəydi də, dünyada heç kim Sonaya inanmazdı, hamı dəli bilirdi onu və bəlkə Sona doğrudan da dəli olub?

Hər gün səhər durub işə gedirdi, axşam iş qurtaran kimi evə qayıdırdı və işdə də, məhəllədə də adamlarla, ancaq salamllaşırdı, başqa heç nə deyə bilmirdi, söhbət edə bilmirdi və işdə də, məhəllədə də adamlar dilləri ilə bir söz deməsələr də, gözləri ilə deyirdilər, deyirdilər ki, yazıq Sona dəli olub; Sona gözlərdən oxuyurdu bunu.

Adamların nə təsiri var və Sona adamları necə başa sala bilirdi ki, əvvəlki kimi danışmağı, söhbət etməyi bacarmır, özündən asılı deyil bu, özü istəyir ki, kimləsə danışsın, kiməsə nəşə desin, nəşə eşitsin, hətta lap gülsün də, amma bacarmır, mümkün deyil, çünki özündən asılı deyil.

Düz üç ay bundan əvvəl Gülağanın bu şəklini albomdan götürdü və fotoqraf Əlinin yanına getdi. Fotoqraf Əli Sonanı görəndə təəcübənd gözləri bərəldi və indi pəncərənin qabağında dayanıb küçənin qaranlığına baxan Sona bunu da yaxşı yadına gətirirdi. Fotoqraf Əli sual və maraq dolu gözlərini, həmişəki qara paltarını geyib, qara yaylığını bağlamış və Gülağanın ölüm xəbəri gələndən sonra, heç kimlə heç nə danışmayan Sonaya zillədi. Sona o şəkli fotoqraf Əliyə verdi:

– Böyüt bu şəkli.

Fotoqraf Əli şəkli Sonadan aldı, baxdı, sonra Gülağanın sinədən yuxarı çəkdiyi bu şəklin arxasına baxdı; şəklin ar-

xasında göy mürəkkəblə yazılmışdı: «Mənim gülüm Sona! Baxanda xatırlama, xatırlayanda bax! Gülağa. Bakı. 13 may 1939-cu il».

– Nə boyda böyüdüm?

– Gülağa nə boydadır, o boyda.

Fotoqraf Əli heç nə demədi, amma Sona başa düşdü ki, fotoqraf Əli nə fikirləşdi.

Fotoqraf Əli fikirləşdi ki, bu yazıq doğrudan dəli olub, elə danışır, elə bil Gülağa indi də sağdır (nə boydadır, o boyda) və bir də ki, ağı başında olan adam, adam boyda şəkli neyləyir? Ancaq fotoqraf Əlinin Gülağaya hörməti var idi, ümumiyyətlə, özünün ağ ciyəri xəstə olduğu üçün fotoqraf Əli müharibəyə getməmişdi, amma müharibəyə gedənlərin və xüsusən də müharibədə həlak olanların hamısı üçün ürəkdən yanırdı, imkanında nə vardısı eləməyə hazır idi və bu dəfə də baxmayaraq ki, Sonanın sifarişi adi sifariş deyildi, baxmayaraq ki, indi o boyda foto kağızı tapmaq çox çətin idi, Sonanın verdiyi şəkli geri qaytarmadı.

İki gündən sonra, fotoqraf Əli böyütdüyü şəkli özü gətirib Sonaya verdi və Sona o şəkli otağın divarından asdı.

Gülağa bu şəkli çəkdirəndə, hələ Sona ilə evlənməmişdi və bu o vaxtlar idi ki, Sona Şuşa uşaq evində məktəbi təzəcə bitirib Bakıya gəlmişdi, tikiş fabrikində işə girmişdi və cəmi üç-dörd ay keçəcəkdi, günlərin bir gözəl günündə Gülağa ilə rastlaşacaqdı, sonra Gülağa ilə görüşməyə başlayacaqdılar, sonra Gülağa ilə evlənəcəkdilər və Sona, bax, bu evə, bu otağa gəlin gələcəkdi.

Nə adi sözlər idi: rastlaşmaq... görüşmək... evlənmək...

Bir dəfə, bax, bu çarpayıda, beləcə bir qış gecəsi, beləcə bir qaranlıq içində Sona Gülağanın qucağında idi və təkə əlləri ilə, qolları ilə yox, bütün bədənini ilə, bütün daxili ilə Gülağanı qucaqlamışdı və demişdi:

– Mən o günü gözləyirdim... Mən bilirdim ki, hansı gün gələcək səni görəcəyəm, sən hansı gün gəlib çıxacaqsan... Mən sənin adını da bilirdim... Səni sifətdən də tanıyırdım...

Gülağa Sonaya inanırdı, bilirdi ki, Sona düz deyir, doğrudan da, belədir, Sona onların ilk dəfə rastlaşdıqları günü gözləmişdi, Sona həmin günə qədər ömründə heç vaxt Gülağanı

görməmişdi, amma Gülağanı tanıyırdı və görəni kimi də tanıdı...

Bir dəfə yay idi, gecənin qaranlığı idi, bürküdən nəfəs almaq olmurdu, ikisi də çıpaq idi; ikisi də çarpayıda uzanmışdı, Sona əli ilə Gülağanın əlindən tutmuşdu və Gülağanın əli Sonanın daxilinə bir sərinlik gətirirdi, təmizlik gətirirdi və Sona həmin qaranlıqda gözlərini tavana zilləmişdi, Gülağanın uşaqlıq vaxtlarından danışdı.

Gülağa heyrət içində Sonaya qulaq asırdı.

– Bunları mən nə vaxt sənə danışmışam?

Bütün bunları haçansa Sonaya danışmağı Gülağanın yadına gəlmirdi, amma Sonanın dedikləri hamısı həqiqət idi, Gülağa doğrudan da uşaqlıq çağlarında o cür eləmişdi, o cür fikirləşmişdi, o cür ağlamışdı...

– Birdən sən cadugər-zad olarsan a, Sona?..

Sona ürəkdən gülmüşdü:

– A-a-a. Mən səni çox istəyirəm də... Ona görə də hər şeyi bilərəm.

O vaxtlar Sona hərdən işdə də beləcə ürəkdən gülmürdü və Sona ilə bir yerdə işləyən qızlar buna məəttəl qalırdılar, çünki beləcə ürəkdən gülməyə bir səbəb yox idi və hamı təəccüblə Sonaya baxırdı, sonra da dünyagörmüş Xədicə xalaya baxırdılar, yəni ki, ay Xədicə xala, bu Sonaya nə olub, belə gülmür?! Xədicə xala gülümsəyirdi və deyirdi:

– Bəxtəvərdir də Sona, ona görə belə gülmür...

Qızlar bu dəfə maraqlı və eyni zamanda, hörmət dolu gözləriylə Sonaya baxırdı, çünki bəxtəvərlik barədə, xoşbəxtlik barədə çox oxumuşdular, çox eşitməşdilər, amma bəxtəvərliyi, xoşbəxtliyi beləcə üz-üzə, göz-gözə görməmişdilər.

Bir dəfə Şövkət hamamda qız-gəlinlərlə bir yerdə çiməndə demişdi:

– Eh, Sonaya nə var ki, e, bəxtəvər başına, soyuq olan da istisi yanında, isti olanda sərin yanında... Gözlərindən göürəm!..

Onda hələ əra getməmiş qızlar Şövkətin bu sözlərindən əməlli-başlı bir şey başa düşməmişdilər, əra getmiş cavan gəlinlər isə Şövkətin bu sözlərindən sonra, küçədə rast gələndə həsədlə Sonanın gözlərinə baxmışdılar.

Gülağa hündürboylu, enlikürəkli, şümal bir oğlan idi və

Xanım xalanın oğlanları ilə birlikdə məhəllənin ən sayılan, hörmətli cavanlarından idi və Gülağa da məhəlləni çox istəyirdi, çünki əvvəlcə atası ölmüşdü, sonra Gülağa on üç-on dörd yaşlarına çatanda anası ölmüşdü və Gülağanı məhəllə böyütmüşdü, evini məhəllə saxlamışdı, Gülağanın atası da məhəlləydi, anası da, qardaşları, bacıları da.

Sonra Sona gəldi və Sona Gülağanı bütün məhəllənin əlindən aldı, Gülağa üçün dünyada Sonadan başqa heç kim və heç nə yox idi. Düzdür, Sona Gülağanı bütün məhəllənin əlindən aldı, düzdür, məhəllə haradasa bir az Gülagadan incidi də, çünki Gülağa məhəllənin qızlarını bəyənəmədi, özü təkbəşinə yad bir qız alıb evinə gətirdi, amma bütün bunlarla bərabər, məhəllə Sonanı görəndən sonra, Sonaya fikir verəndən sonra, Sonanı qəbul etdi.

Gülağa ilə Sona bu məhəllədə birinci kişi və qadın xeylağı idi ki, günün günorta çağı, camaatın gözü qabağında qol-qola gəzirdi, yaxud gedəndə əl-ələ tuturdu və ən təəccüblüsü bu oldu ki, məhəllədə heç kim buna pis baxmadı, heç kim Gülağanı tənələmədi, heç kim Sonanın qarasına danışmadı, çünki məhəllə tükü tükədən seçirdi, məhəllə Gülağanı yaxşı tanıyırdı və Sonanı da yaxşı tanımışdı.

O qış gecəsi Sona pəncərənin qabağında dayanıb küçəyə baxırdı.

Bütün gecə qaranlıq içində idi.

Hər tərəfi basmış o qaranlıq içində qarın güclə sezilən ağırtil parıltısı yer üzünün qaradan başqa da rənglərindən xəbər verən yeganə işarə idi.

Qaranlıq içindəki o qar ağırtiliği, elə bil ki, yavaş-yavaş artmağa başladı, gecənin qaranlığını aydınladırmğa başladı və Sonaya elə gəldi ki, bütün bunlar bir yuxudur.

Bəlkə doğrudan da yuxudur?

Axır vaxtlar ağ yuxular görürdü.

Gülağanın özünü görmürdü, amma o ağ yuxular Gülağanın nəfəsi idi, Gülağanın baxışları idi, Gülağanın təbəssümü idi.

Bəlkə Gülağanın dodaqlarındakı o xəlif titrəyişi də yuxuda görürdü?

Yox, bütün bunlar yuxu deyildi, bu ağ – o küçədəki, damlardakı, pəncərə sürəhilərindəki qarın ağartısı idi, ağ yuxu de-

yildi, bax, o Sarı hamamın qaraltısıdı, onun yanında Əliabbas kişinin evidir, bir az yuxarıda Xanım xalagilin dalanıdır, o dalanda Sonanın adaşı cavan bir arvad da yaşayır və o arvadın Ələkbər adında balaca və çoxbilmiş bir oğlu da var, Xanım xalanın oğlanlarının da adı Cəfərdir, Adildir, Əbdüləlidir, Qocadır, Cəbrayıldır, Ağarəhimdir və Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də Gülağanın dostlarıdır və hərgah Sona dəli olmuşdusa, bunların heç birini yadında saxlaya bilməzdi...

Pəncərənin qabağından çəkilib şam yandırmaq istədi, divardan asılmış o fotosəkilə yenə baxmaq istədi, amma yenə də qorxdı, şamı yandırmadı, gəlib çarpayıda oturdu; nədən qorxurdu? Qorxurdu ki, şəkilə baxar və yenə də o xəlif təbəssümü, dodaqların o xəlif titrəyişini görər? yoxsa qorxurdu ki, birdən tanılmış olar, başa düşər ki, gözünə görünən o təbəssüm, o titrəyiş, aldanıb? Sona ikiəlli başını tutdu və yenə də birdən-birə otaqda ikinci bir nəfəs duydu, ikinci bir adam nəfəsi hiss etdi.

Bütün varlığını toplayıb diqqətlə qulaq asdı.

Otaqdakı o ikinci adam nəfəsi lap güclə duyulurdu.

Bu nəfəs, əlbəttə, Gülağanın nəfəsi idi və Sonanın buna heç bir şəkk-şübhəsi yox idi, bu belə də olmalı idi, Sona niyə qoxurdu, niyə ürəyi eləcə döyünürdü, sinəsindən çıxmaq istəyirdi?

Düz üç yüz altmış bir gün idi ki, Gülağa müharibəyə getmişdi və düz iki yüz əlli üç gün idi ki, o yalançı məktub gəlmişdi, o yalançı qara xəbər gəlmişdi.

Üçkünc bir məktub idi və Sona o məktubu bir dəfə oxudu, sonra o məktubu ikinci dəfə oxudu, sonra üçüncü dəfə oxudu, orada açıq-aşkar yazılmışdı ki, Gülağa müharibədə həlak olub və Sona da həmin məktubu yüzüncü dəfə, iki yüzüncü dəfə oxuya-oxuya bilirdi ki, ağ yalandır bu, bilirdi ki, Gülağa Sonanı burada tək qoyub özü müharibədə ölə bilməz.

Məhəllə də o qara kağızdan xəbər tutdu və məhəllə Gülağanın yasını saxlamaq üçün Sonagilin evinin qabağında çadır qurmaq istədi, fotoqraf Əli gəlib Gülağanın şəklini istədi ki, yaxadan asmaq üçün kiçilib çoxaltsın, arvadlar, qızlar, gəlinlər ağlaya-ağlaya Sonanın başına yığıldı ki, heç olmasa bir balaca təskinlik versinlər, dərdini bölüşdürsünlər, amma Sona

buraya köçüb gəlidiyi vaxtdan birinci dəfə məhəllənin üzünə ağ oldu, çadırın taxtalarını quraşdıran adamların üstünə, iri mis samovarını gətirib su ilə doldurmaq istəyən qəssab Da-daşbalanın üstünə qışqırdı, qoymadı ki, qapının ağzında çadır qursunlar, fotoqraf Əlini qovdu, şəkil vermədi, ağlamaq əvəzinə, başına yığılmış məhəllə arvadlarının üstünə qışqırdı:

– Yalandı bul!.. – dedi. – Yalandı bul!.. Yalandı!.. – dedi.

Sona qoymadı ki, Gülağa üçün yas saxlasınlar, çünki o qara xəbər ağ yalan idi, Gülağa ölməmişdi, Gülağa ölə bil-məzdi, çünki bu dünyada heç bir günahı yox idi, heç bir pis iş görməmişdi və ona nə üçün güllə dəyməliydi, nə üçün dur-duğu yerdə qanına qəltan olmalı idi? Sona burada tək idi, So-na burada qalmışdı, sağ idi və Gülağa orada necə ölə bilərdi, güllə Gülağanı necə tuta bilərdi?

Saat neçə idi görəsən? İki idi? Üç idi? Dörd idi?

Gülağa saatsız idi və Sona düz üç yüz altmış bir gün idi ki, evin saatlarını, özünün də qolunun saatını dolabın si-yirtməsinə yığılmışdı və o vaxtdan bəri bu evdə saat işləmə-mişdi, çünki Gülağa ki, çox istədiyi bu saatlardan bu qədər uzaq düşmüşdü, durduğu yerdə əlinə tufəng almışdı, sinəsini gülləyə nişan tutmuşdu, Sona qiymirdi ki, saat səslənsin bu evdə, qiymirdi ki, Gülağa orada güllə-boran səsi eşitsin, am-ma Sona burada əvvəlki vaxtlar olduğu kimi, saat səsi eşit-sin.

Dolabın siyirtməsindəki o saatların hamısı Gülağa gələndə qurulacaqdı, Gülağa gələndən sonra işləməyə başlayacaqdı və Gülağa da, əlbəttə, gələcəkdi, çünki cəbhədən gələn o üçkünc kağız ağ yalan idi (və o ağ yalan ağ yuxular gətirmişdi).

Gülağanın birnəfərlik balaca saatsız emalatxanası İçərişə-hərin yanında Qoşaqała qapısı tərəfdə böyük bir binanın birin-ci mərtəbəsində idi və hərdən Sona işdən çıxıb tramvaya mi-nirdi, həmin emalatxanaya gedirdi, emalatxanada da işin vax-tı qurtarırdı, Gülağa emalatxananın qapısını bağlayırdı, amma özləri içəridə qalırdı, iki taxta kətil güclə sıgışan o balaca, o darısqal otaqda yanaşı oturub divarlardan asılmış, mizin üstü-nə yığılmış böyüklü-kiçikli yüz saatın tiqqiltısına qulaq asa-sa pəncərənin şüşəsindən İçərişəhərin Qoşaqała qapısına ba-xırdılar və bu zaman o Qoşaqała qapısı əslində Sonanın da, Gülağanın da bir-birlərinə gizli hissələrinin, gizli həyəcanları-nın qapısı idi.

Gülağa emalatxananın işığını söndürürdü və küçədən ke-çən adamlar pəncərənin şüşəsindəki iplərdən sallanmış cürbəcür saatların arasından içərinin qaranlığında oturmuş Sonanı və Gülağanı görmürdü, amma Sona da, Gülağa da o adamları görürdü və küçədən keçən o adamların heç ağlına da gəl-mirdi ki, cürbəcür saatlar düzülmüş bu şüşənin o tərəfindəki balaca darısqal saat təmiri emalatxanası həmin dəm, əslində, emalatxana deyildi. Sona ilə Gülağanın hissələrinin, həyəcan-larının yuvası idi – necə ki, ağaclarda quşların yuvası olar, adamlar gedər-gələr, o yuvanı görməz, amca o yuvanın için-dəki quşlar hamını görər.

Bəzən Gülağa gözlərini o Qoşaqała qapısından çəkirdi, sa-atların çıqqiltısı arasından Sonanın da ürəyinin döyüntüsünü eşidirdi, sonra Sonanın əynindəki paltarın yaxasını açırdı, hə-lə evlənməklərindən əvvəlki vaxtlar olduğu kimi, özünü So-nanın döşlərinin arasında gizlədirdi və Sona hiss edirdi ki, Gü-lağanın gözləri dolub, əli ilə Gülağanın yumşaq saçlarını qa-rışdırı-qarışdırı Qoşaqała qapısına baxırdı, elə bil ki, açıq si-nəsi ilə bu dünyagörmüş, iri dəslərin çopurları uzaq-uzaq keç-mişlərdə qalmış yüz illərdən xəbər verən o Qoşaqała qapısına meydan oxuyurdu...

Qışda Gülağa o emalatxanada kiçik bir primus yandırırdı və o kiçik primusun istisi həmin emalatxanaya bəs eləyirdi, primusun iyi, alovunun göyümtül-yaşıl rəngi və tamam canlı bir məxluq kimi, hənirtisi saatların çıqqiltısı ilə birlikdə Bakı-nın ortasındakı, camaatın gözü qabağındakı o balaca, o darısqal emalatxanayı tamam başqa bir aləmə aparırdı və həmin aləmdə Sona ilə Gülağadan başqa heç kim yox idi, o aləm, ancaq Sonaya və ancaq Gülağaya məxsus idi.

Düz üç yüz altmış bir gün idi ki, Sona o emalatxanayı görmürdü.

Bir dəfə işdən çıxanda yenə də tramvaya minib Qoşaqała qapısının yanına getmək istədi, o emalatxanaya baxmaq istə-di, amma getmədi, çünki Gülağa uzaqlarda idi və Gülağasız o emalatxanaya, o Qoşaqała qapısına baxmaq da düz deyildi. Sona bunu özünə qiymədi və həmişəki kimi, dinməz-söyləməz öz evinə gəlirdi.

Gülağanı müharibəyə yola saldığı gün heç özləri də bilmə-di, necə oldu ki, səhər tezdən birlikdə Qoşaqała qapısının qa-

bağındakı həmin meydana getdilər və bir müddət meydanın ortasında dayanıb qapısı qılılı o emalatxanaya baxdılar, Gülağa gülümsədi, Sona da gülümsədi, çünki bu, müvəqqəti bir ayrılıq idi, Gülağaya heç nə olmayacaqdı, Gülağa sağ-salamat qayıdib gələcəkdi.

Düz üç yüz altmış bir gün keçmişdi, sabah üç yüz altmış iki gün olacaqdı, sonra bəlkə yeddi yüz altmış səkkizinci gün olacaqdı, bəlkə üç min doqquz yüz səksən dördüncü gün olacaqdı, amma axır ki, Gülağa qayıdib gələcəkdi – bunu Sona yaxşı bilirdi, belə olacaqdı, Gülağa qayıdacaqdı, amma on gün idi ki, bu otaqda nəşə baş verirdi, Sona bunu hiss edirdi və Sona burasını da bütün ürəyi ilə, bütün içi ilə hiss edirdi ki, nəyinşə ərəfəsindədir.

Sona həmin ərəfə barədə fikirləşmək istəmirdi, çünki, əslində ürəyinin dərinliyində, o dərinlikdə ki, ora özü də daxil olmağa çəkinirdi, cürət eləməirdi, bax, orada, o dərinlikdə bilirdi ki, nə baş verəcək və buna görə də ərəfə barədə fikirləşməyə qorxurdu, qorxurdu ki, birdən özünə də məlum olar ki, doğrudan da dəli olub.

Sona çarpayından ayağa qalxdı.

Yox, dəli olmamışdı Sona.

Görəsən, saat neçədir?

Bunun nə mənası var idi, saat neçədir?

Sona şamı yandırdı və o şamı əlinə götürüb divarın qabığına gəldi, Gülağanın fotosu ilə üzbəüz dayandı.

Şamın işığı fotoşəkilin üstünə düşdü və Gülağanın gözləri o şam işığında işıldadı və Sonaya elə gəldi ki, Gülağanın gözləri qapalı idi, yəni qaranlıqda Gülağa gözlərini yummuşdu və o gözlər şamın işığından diksindi, birdən-birə açıldı, birdən baxdı.

Gülağanın bu fotoşəkli üç ay idi ki, bu divardan asılmışdı və düz üç ay idi ki, Sona səhər işə getməzdən əvvəl də, axşam işdən qayıdandan sonra da, yuxuya gedənə qədər Gülağanın bu fotoşəkli ilə danışır, bu fotoşəkillə də söhbət edirdi və çox vaxt da bu danışq, bu söhbət sözsüz olurdu, çünki Gülağa həmişə Sonanı sözsüz də başa düşürdü, adicə bir-birlərinin gözünün içinə baxmaq kifayət idi və Gülağa bu fotoşəkilə də Sonanı başa düşürdü. Sona bunu bədəninin hər bir hüceyrəsi ilə hiss edirdi. duyurdu.

Bir neçə gün idi ki, Sonaya elə gəlirdi ki, bu fotoşəkilə nəşə bir dəyişiklik var, nəşə əvvəlki kimi deyil, amma baxırdı, baxırdı və bu dəyişikliyin nə olduğunu tapa bilmirdi. Gülağa indi də həmişəki kimi baxırdı, dodaqlarındakı o təbəssüm də həmişəki kimi idi, amma bütün bunlarla bərabər, Gülağanın bu fotoşəkilində nəşə elə bir şey var idi ki, əvvəllər yox idi və ümumiyyətlə... ümumiyyətlə, fotolarda elə şey olmurdu.

Bayaq paltarını soyunub yerinə girməzdən əvvəl də Sona Gülağanın bu fotoşəkli ilə beləcə üzbəüz dayanmışdı və birdən-birə Sona həmin fotoşəkilə Gülağanın dodaqlarında bir titrəyiş sezdirdi, o titrəyişi gözləri ilə gördü, bu, yalan deyildi, Sonanı qara basmırdı, bu həqiqət idi, bayaq fotoşəkilə Gülağanın dodaqları xəlif bir titrəyişlə titrədi.

Sona həyəcan keçirmirdi, Sona qorxmurdu ki, dəli olar, amma Sonanın şam tutmuş əli titrəyirdi və Sonanın əli titrədikcə şamın zəif işığı fotoşəkilə Gülağanın yanaqlarında, dodaqlarında, çənəsində oynayırdı.

Sona əlində titrəyən o şamın işığında bir müddət diqqətlə Gülağaya baxdı, amma şamın zəif işığının hərəkətindən başqa fotoşəkilə bir tərpəniş sezmədi, sonra Sona Gülağanın gözlərinin içinə baxdı və birdən-birə bu gözlərin dərinliyində bir ağrı hiss etdi və o qaranlıq qış gecəsi həmin hiss Sonanı sarsıtdı.

Günlərin həmin gözəl günündə idi, Gülağa ilə rastlaşmışdılar, sonra Gülağa ilə görüşməyə başlamışdılar, sonra evlənmışdilər, o vaxtlardan bu tərəfə Gülağanın gözləri həmişə dumduru olmuşdu, o gözlərin başqalarının sezmə bilmədiyini (amma Sonanın gördüyü) lap dərinlikdə də heç bir ağrı olmamışdı, çünki ola bilməzdi, çünki Sona ilə Gülağa bir yerdəydilər, çünki bu otaqları var idi, bu çarpayıları var idi, çünki Qoşaqla qapısı ilə üzbəüz o balaca, o darısqal emalatxanaları var idi və o emalatxanada göyümtül-yasıl rəngli bir alovla yanar o primusun da səsi adi primus səsi deyildi, çox mülayim, çox yumşaq bir canlı hənirtisi, nəfəsi idi.

Sona həmin fotoşəkilə indi Gülağanın gözlərinin dərinliyində gördüyü o ağrıya baxdı və bu zaman gözlənilməz, ağlasığmaz bir hadisə baş verdi: Sona saat səsi eşitdi və sərt hərəkətlə dönüb dolaba tərəf baxdı.

Saat səsi dolabdan gəlirdi.

Sona dolaba yaxınlaşdı, özünün qol saatını, evin divar saatını və Gülağanın mizüstü saatını düz üç yüz altmış bir gün bundan əvvəl qoyduğu və o vaxtdan bəri də əl vurmadığı siyirtməni açdı, əlindəki şamı irəli tutub siyirtmənin içini işıqlandırdı: saatların üçü də çıqqaçıq işləyirdi.

Vaxtlar müxtəlif idi.

Sonanın qol saatında 12-yə 7 dəqiqə qalmışdı.

Divar saati 6.26 göstərirdi.

Gülağanın mizüstü saati 03.12 göstərirdi.

Vaxtlar müxtəlif idi, yaqın ki, saatlar müxtəlif vaxtlarda yatmışdılar, amma indi üçü də birdən işləməyə başlamışdı.

Sonanın əlindəki o şam daha titrəmirdi.

Sona divardan asılmış o böyük fotosəklin yanına qayıtdı.

Dolabın saatlar işləyən siyirtməsi eləcə açıq qaldı.

Sonanın əlindəki şamın işığı yenə də Gülağanın sifətinə düşdü və Sona yenə də Gülağanın gözlərinin dərinliyindəki o ağrıyı gördü, sonra o biri əlini fotosəklin hamarı ilə Gülağanın alınına sürtdü.

Gülağanın alnında narın tər damcıları var idi.

Yox, bu, şamın istisindən fotosəklin kağızına düşmüş nəm deyildi, bu, tər damcıları idi, çünki Gülağa əzab çəkirdi, Gülağa bu şəkildən çıxmaq istəyirdi. Sona bunu başa düşmüşdü və Gülağanın gözlərinin dərinliyindəki o ağrı da indi çəkdiyi bu əzabın ağrısı idi.

Şam öz-özünə söndü.

Sona o qaranlıq içində bir müddət Gülağanın fotosəkli ilə üzbəüz dayandı.

Şamı daha yandırmadı.

Lap ehmallica, lap barmaqlarının ucunda pəncərəyə tərəf getdi, elə bil uşaq yatmışdı və Sona da qorxurdu ki, səs olar, uşaq yuxudan oyanar.

Bütün küçə qaranlıq içində idi və həmin qış gecəsi o qaranlıq içində küçələrdəki, evlərin damındakı qarın zəif, ağır, tənəzilə daha ağır yuxuları Sonanın yadına salmırdı, çünki Sona daha yuxular barədə fikirləşmirdi, qaranlıq otaqda həmin pəncərənin qabağında dayanıb küçəyə baxırdı və gözləyirdi.

Daha qar yağmırdı, külək də əsmirdi, hər halda, küləyin səsi gəlib otağa çatmırdı, sakit, səssiz-səmirsiz bir qış gecəsi

idi və o sakitlik, o səssizlik içində dolabın açıq siyirtməsindəki saatların çıqkıltısı eşidilirdi.

Şamın sönmüş fitilinin yüngül iyi otağa yayılmışdı və bu yüngül qov bir balaca Qoşaqa qapısının qarşısındakı o darısqal saat təmiri emalatxanasında göyümtül-yaşıl alovla yanan primusun qoxusuna bənzəyirdi, amma Sona bu barədə də fikirləşmədi, həmişəki kimi, xəyalən Qoşaqa qapısının qabağındakı o balaca, o darısqal emalatxanaya getmədi; Sona əynindəki gecə köynəylə pəncərənin qabağında dayanıb küçəyə baxırdı və gözləyirdi.

On beş-iyirmi gün bundan qabaq fabrikdə bir yerdə işlədikləri qızlardan hansısa bu ölümlü-itimli günlərdə heç olmasa, bir balaca ürək açmaqdan ötrü nəse gülməli bir söz dedi, hamı güldü, təkcə Sona gülmədi və dünyagörmüş Xədicə xalə:

– Dərdli də Sona, necə gülsün... – dedi. – Ürəyi ağrıyır Sonanın...

Həmin qış gecəsi, o saat çıqqaçığının müşayiət etdiyi həmin sakit, səssiz-səmirsiz qış gecəsi Sona küçənin qaranlığına baxırdı və o dəm Sonanın heç bir dərdi yox idi, Sonanın ürəyi daha ağrıyırdı, ağrı Gülağanın gözlərində idi və Sona gözləyirdi.

Sona Gülağanı yaxşı tanıyırdı və bilirdi ki, Gülağa güclüdür, zirəkdir, bilirdi ki, Gülağa da indi bütün varlığıyla Sonanın yanına qayıtmaq istəyir və Sona gözləyirdi (və Gülağa bunu bilirdi!).

Sona elə-eləcə pəncərənin qabağında dayanmışdı, çünki bir daha o şəkilə baxmaq istəmirdi, Gülağanın gözlərindəki o ağrıyı görmək istəmirdi, Gülağanın o əzablarının gözgörəsi şahidi olmaq istəmirdi və dayanıb gözləyirdi.

Sona tamamilə sakit idi, tamam arxayın idi, bilirdi ki, Gülağanın gözlərindəki o ağrı da, Gülağanın o əzabları da müvəqqətidir, o ağrı da keçib gedəcək və o əzab da yox olacaq.

Dolabın açıq siyirtməsindəki o saatların çıqkıltısı, elə bil ki, həmin qış gecəsinin nəbzi idi, otaqda vururdu.

Şamı sönmüş fitilin qoxusu çəkilib getmişdi və otağın havasında o qoxudan sonra bir təmizlik var idi və Sona bilirdi ki, bu otaq da Gülağanı gözləyir.

Saatların çıqıltısı içində yavaş-yavaş artan bir səs eşidildi və Sona başa düşdü ki, bu səs cırlan kəğızin səsidir.

Güləğa azad olurdu.

Güləğa qayıdırdı.

Küçədəki, evlərin damlarındakı, pəncərələrin sürəhələrin-dəki qarın ağırıtıl işığı elə bil ki, artmağa başlamışdı, qaranlıq içində gümüşü bir parıltıyla küçələrin, şəhərlərin, bütün dünyanın təmizliyindən, təzəliyindən xəbər verirdi.

Kəğız daha cırlımadı.

Sükut çökdü və elə bil ki, dolabın siyirtməsindəki o saatların da çıqıltısı kəsildi.

Sona çönüb otağa baxmırdı, pəncərənin qabağında dayanmışdı və gözləyirdi.

Otaqda addım səsi gəldi.

Bir addım...

İkinci addım...

Üçüncü addım...

Yenə sükut çökdü.

Sona arxadan az qala kürəklərinə toxunub döyünən o ürəyin səsinə eşitdi.

Sonra Güləğa əlini ehmallica Sonanın çiyinə qoydu.

Sona diksinmədi, Sona bilirdi ki, belə də olacaq və birdən-birə Sonanın ürəyi coşdu, düz üç yüz altmış bir günün dərdi, düz iki yüz əlli üç günün əzabı iri-iri, gilə-gilə yaş olub gözlərindən axdı.

Sonanın çiyindəki o əl köynəyinin altına girdi, çıpaq çiyində gəzdi və o əlin istisi, o əlin hərəreti Sonanın bütün içindən keçdi.

Sona Güləğa Sonanı özünə tərəf çevirdi, Sonanın gözlərinə baxdı və başa düşdü ki, ömründə heç vaxt Sonanı beləcə xoşbəxt görməyib. hətta o balaca, o dərissqal emalatxanada bir-birlərinə qısılib qoşa oturduqları o dəqiqələrdə də Sona beləcə xoşbəxt deyildi.

Sona həmin qış gecəsi o qaranlıq otaqdakı pəncərənin qabağında özünü Gülağanın bağrına basdı, Gülağanın üz-gözü-nü, boynunu, sinəsini öpə-öpə:

– Axır ki, gəldin... – pıçıldadı. – Axır ki, gəldin... Qayıtdın axır. qayıtdın... – pıçıldadı. – Gəlib çıxdın... – dedi. – Gəlib çıxdın...

Güləğa Sonanın əynindəki o gecə köynəyini çıxartdı və Sonanın ağappaq çıpaq bədənini, elə bil ki, o otağın qaranlığını düz üç yüz altmış bir gün pərçimləniş saxlamış və yalnız indi azadlığa çıxmış hisslərlə, həyəcanlarla doldurdu.

Güləğa çıpaq Sonanı qucağına aldı, çarpayıya gətirdi.

Güləğa Sonanın hələ də yaxşı qurumamış və duz tamı verən gözlərini, dodaqlarını, qabarıb özünə yer tapmayan döşlərini öpürdü və Sona xoşbəxtlikdən bogula-bogula, təngnəfəs ola-ola pıçıldaya-pıçıldaya:

– Yalançı bir məktub gəlmişdi mənə... – deyirdi.

Güləğa pıçıldaya-pıçıldaya:

– Yalançı deyildi o məktub... – deyirdi. – Mən ölmüşdüm... Məni vurmuşdular... Məni sən diriltidin...– deyirdi. – Sənin nəfəsin məni dartıb o şəkildən çıxartdı...

Şəhər yavaş-yavaş açılırdı.

Yenə qar yağmağa başlamışdı.

Sona çarpayıda uzanmışdı və Gülağaya baxırdı.

Güləğa pəncərənin qabağında dayanmışdı və düz üç yüz altmış bir gün görmədiyi məhəllədə o qış şəhərinin açılmağını tamaşa edirdi.

Sona gülümsəyirdi, çünki Gülağanın yerinə sevinirdi.

Sonanın bütün bədənində bir rahatlıq var idi və o rahatlıqda bir əbədlilik, həmişəlik var idi.

Sonra Güləğa pəncərənin qabağından çəkilib dolaba yaxınlaşdı, siyirtmədəki saatları götürdü, mizüstü saati həmişəki yerinə qoydu, Sonanın qol saatını da mizin üstünə qoydu, sonra əlində tutduğu divar saatına baxdı.

Sona da çarpayından qalxıb Gülağanın yanına gəldi və bir-bir o saatlara baxdı.

Vaxtlar həmin müxtəlifliyi olduğu kimi saxlamışdı.

Sonanın qol saatında 3-ə 10 dəqiqə qalmışdı.

Divar saati 9.29 göstərirdi.

Gülağanın mizüstü saati 06.15 göstərirdi.

Sonra Sona ilə Güləğa bir-birlərinə baxdılar və ikisi də bərkdən, ürəkdən gülməyə başladılar.

İkisi də çıpaq idi, ikisi də o balaca otağın ortasında dayanmışdı, bir-birinə baxırdı və bərkdən, ürəkdən gülürdü.

Sonra Güləğa əlindəki saati divara vurmaq istədi.

Sona:

– Neyləyirsən divara vurub?... – dedi. – O biri evimizdə vurarsan. Onsuz da buradan köçəcəyik...

– Niyə?

– A-a-a... Kim inanar ki, sən şəkildən gəlmisən? – Sona fotosəklə baxdı.

Fotoqraf Əlinin böyütdüyü o fotosəklə kağızın yalnız qıraqları qalmışdı, Gülağanın portretinin yeri boş idi və Sonaya elə gəldi ki, elə bil o şəkili qayçı ilə kəsib götürmüşən.

XXXI

Mən çal bigli, başının ortası tamam tökülmüş ağappaq qıvrım saçlı o taksi sürücüsündən – Cəfərquludan çox şey soruşmaq istəyirdim, amma heç nə soruşmadım, daha doğrusu, nə üçün? niyə? səbəbini bilmirəm... – Heç nə soruşa bilmədim və aydınlıq bir yaz gecəsi evdən çıxıb piyada bizim məhəlləmizə tərəf getdim.

Bakının dağlıq hissəsinə qalxan və bir azdan məni nöyüt dükanının – bizim nöyüt dükanımızın tininə, məhəlləmizə aparıb çıxaracaq küçə boyu addımlaya-addımlaya bu tanış evlərə, birmərtəbəli, ikimərtəbəli, üçmərtəbəli binalara baxırdım və heç birini tanımırdım; yəni bu binalar öz-özlüyündə mənə tanış idi, anamın əlindən tutub bu küçə ilə şəhərin mərkəzinə tərəf çox getmişdim, bu küçədən çox keçmişdim, amma eyni zamanda, mən bu binaları heç birini hansı bir xatirəylə bağlı xatırlamırdım, mən bu binalarda bir yadlıq hiss edirdim və mənə elə gəlirdi ki, bu hiss qarşılıqlıdır, çünki küçələr yalnız binalardan, yalnız asfaltdan, daşdan ibarət deyil və mənə elə gəlir ki, küçələrin də yaddaşı var; insanlar gəlir, gedir, amma küçələr qalır, küçələrin ömrü insanların ömründən çox-çox artıq olur, küçələr yüz il, iki yüz, üç yüz il yaşayır və gəlib-gedən o insanların nəfəsi ilə nəfəs alır, gəlib-gedən o insanların hissləri, həyəcanları ilə yaşayır və bu barədə fikirləşəndə hərdən mənə elə gəlir ki, qarışqa adında, ya fil adında, ya insan adında məxluq olduğu kimi, küçə adında da bir məxluq var.

Mən sonuncu dəfə bu küçə ilə nə vaxt getmişəm? – yadıma gəlmir... Biz məhəllədən köçəndə on-on bir yaşım var idi və yaqın qırx il idi ki, ayağım bu küçəyə dəymirdi (bu da mə-

nim etibarım!) və hərgah, küçənin yaddaşı varsa, küçə canlıdır, deməli, nəyisə də unudur, yaddan çıxarır və bunu duymaq, hiss etmək qüssə gətirir, bu yalnız qırx ilin ayrılıq qüssəsi deyil, yalnız həmin qırx ilin əbədi bir keçmişdə qalmasıdır, qayıtmazlığının qüssəsi deyil, bu qüssə, eyni zamanda, gələcəyindir, daha doğrusu, gələcəkdə qalmış beş ilin, on ilin, hətta qırx-əlli ilin də haçansa əbədi bir keçmişdə qalacağını indidən hiss olunan qüssəsidir.

Bizim o nöyüt dükanımızın, o ərzaq dükanımızın sarı əhənglə rənglənmiş birmərtəbəli binasını uzaqdan gördüm və o saat da tanıdım və nə qədər istəsəm də ki, bunu yazmayım, qayıdıb çıxıb getmək istədim, çünki bütün bunların nə mənası var idi? Mən indi o məhəllədə kimi axtarırdım? «Keçmişə səfər» – bu yalnız bizim özümüzün kitablarda yaratdığımız bir ifadədir, əslində, keçmiş heç kimi qəbul etmir, keçmiş öz işini görüb, qurtarıb və onun qapısında əbədi bir qıfıl var, Zibə xalanın qapısındakı o paslı qıfıl kimi, Əliabbas kişinin qapısındakı o yekə qıfıl kimi...

Lakin mən ki indi, bax, bu küçə ilə üzüyuxarı, bizim məhəlləmizə doğru getdiyim bu anlarda Zibə xalanı da, Əliabbas kişini də xatırlayıram...

Əsmər deyir ki, guya, mən ürəyim dərinliyində sentimental bir adamam; bilmirəm, bəlkə də belədir və mənim fikirləşdiklərim də, yazmaq istədiklərim də sentimental bir adamın fikri, istəyidir, ola bilər, amma, hər halda, mən məhəlləmizin tinindəki sarı əhənglə rənglənmiş o balaca binanı görəndə dayanmaq istədim, geri qayıdıb çıxıb getmək istədim və o dəm mənə elə gəldi ki, o tanış və eyni zamanda yad binalar, o küçə pəncərələri, cürbəcür rənglərlə rənglənmiş – yaşıl, göy, qəhvəyi, çəhrayı, sarı küçə qapıları, yavaş-yavaş yarpaqlamağa başlamış meynərlər əhatə olunmuş küçə evvanları mənə baxır və məni məzəmmət edir; əlbəttə, bu hissə də bir uşaqlıq var idi, amma nə olar? Mən ki... mən ki, öz uşaqlığıma qayıtmaq istəyirdim...

Məhəlləmizin aşağı başında tinin ucuna çatıb nöyüt dükanı ilə üzbəüz dayandım, məhəlləmizə baxdım və yox, mənim ürəyim düşmədi, yerimdə də donub qalmadım, elə bil ki, elə belə də olmalı idi, elə bunu da gözləyirdim; Sarı hamam da yox idi, bizim dalanımız da yox idi, aralıqdakı o binalar, o ev-

lər də yox idi və həmin sahədə indi çoxmərtəbəli böyük bir yaşayış binası var idi. Həmin binanın pəncərələri yanırdı, eyvanlarına adamlar girib-çıxırdı, o böyük bina öz gündəlik həyatı ilə yaşayırdı və həmin binanın qabağında hündür, qollubudaqlı bir söyüd ağacı var idi.

Yüngül bir meh əsdi və o yüngül meh o qollu-budaqlı söyüdü yenidən göyərməyə başlamış körpə yarpaqlarını tərpətdi və mənə elə gəldi ki, əslində, o yarpaqlar mənə salamladı; mənə elə gəldi ki, indi o böyük, o qollu-budaqlı söyüd ağacı da, vaxtilə mənim atam kimi, bu küçədə – bu yeni küçədə qərblilik içindədir.

Bir, iki, beş, yeddi, on, on bir... Bu böyük bina on bir mərtəbə idi və onun yaqın ki, cəmi ikicə mərtəbəsinə bizim bütün məhəlləmiz sığışardı.

O binanın üçüncü mərtəbəsinin mənə yaxın eyvanında üç-dörd yaşlı bir uşaq dayanmışdı və sürəhinin dəmir barmaqlığı arasından mənə baxırdı; mən də o uşağa baxdım, ona göz vurdum və birdən qərribə bir hadisə oldu: o uşaq ağzını yekə açdı bərkdən ağılaya-ağılaya otağa qaçdı; anası tələsik eyvana çıxdı, küçə boyu o tərəf-bu tərəfə baxdı, başını yuxarı qaldırıb binanın üst eyvanlarına baxdı və yaqın ki, heç harada şübhəli bir şey görməyib otağa keçdi.

Mənim söylədiyim güldü.

Bir dəfə mən yuxuda qıpqırmızı bir ay görmüşdüm və elə yuxuda ikən o qırmızı aya baxa-baxa başa düşürdüm ki, yuxu görürəm, başa düşürdüm ki, o cür yekə, o cür qırmızı ay ola bilməz, amma o yekə, o qırmızı ay, necə dəyərlər, mənim bunu başa düşüb-düşməməyimin fərqi deyildi, eləcə qırmızı alışıb-yanırdı, eləcə mənim gözlərimin qabağında idi.

İndi göydə həmişəki (adi!) ay idi, həmişəki (adi!) ulduzlar idi, bir də ki, o böyük yaşayış binasının işıqları yanırdı və həmin işıqlı pəncərələr, işıqlı qapılar bizim məhəllədə özlərini qatıyən yad hesab eləməirdi, əksinə, o pəncərələrin, o şüşə qapıların işığında, genişliyində, yaraşığında bizim məhəlləyə hətta bir minnət var idi.

Muxtarın yaşadığı, Ədilənin yaşadığı o üçmərtəbəli bina əvvəlki kimi, öz yerində idi (və indi bu mənə bir möcüzə kimi göründü!). amma Muxtargilin o şüşəbəndində daha Kübra xalanın dibçəkləri yox idi və ümumiyyətlə, bu bina, əlbəttə,

əvvəlki bina idi, amma eyni zamanda, əvvəlki bina deyildi, divarlarına, pəncərələrinə, şüşəbəndinə, giriş qapısına baxan kimi, bilirdin ki, indi bu binanın həyatı tamam başqa bir həyatdır, əvvəlkindən yaxşıdır? pisdimi? bilmirəm, amma tamam başqa idi və mənim üçün burasına da şəkk-şübhə yox idi ki, indi bu binada tamam başqa adamlar yaşayırdı; o üçmərtəbəli binanın mənim üçün doğrğunluğunun özündə indi bir yadlıq var idi.

Binanın qabağında, səkinin qırağında qırx il bundan əvvəl olduğu kimi, yerə, asfaltın üstünə salınmış balaca bir dşəkədə lap qocalıb əldən düşmüş bir qarı oturmşdu (hərdən bu barədə fikirləşəndə mənə elə gəlir ki, həmin gecə o qarı mənim gözümə görünmüşdü...) və mən asta addımlarla gəlib o qarının qabağında dayandım, hələ uzaqdan görən kimi tanıdığım o qarını salamladım (yoxsa o salamı özüm özümə verdim?).

– Axşamın xeyir, Səfurə xala.

– Abatın xeyir, – dedi.

– Necəsən, Səfurə xala?

– Necə olacağam? Görmürsən? Hay-hayım gedib, vay-vayım qalıb.

– Məni tanımadın?

– Yox...

– Mənəm də!..

Həmin yaz gecəsi o böyük binadan gələn işıq içində mən Səfurə xalanın alacalanmış sulu gözələrində qəfil bir səksəkə gördüm və mənə elə gəldi ki, Səfurə xala hələ də səksəkə içindədir, hələ də müharibədə itkin düşmüş oğlu Eynulladan bir xəbər gözləyir. Əlbəttə, biz hamımız bu barədə çox eşitmişik, çox oxumuşuq ki, analar müharibədə itkin düşmüş oğullarının yolunu hələ də gözləyirlər, amma bu dəfə bütün ömrümdə birinci dəfə mən bunu gözələrimlə gördüm, duydu.

Mən Səfurə xalanın üzündəki qırıqlara baxdım və birdən-birə mənə elə gəldi ki, Səfurə xalanın üzündəki o əyri-üyrü qırıq xətləri ilə bizim qırx il bundan əvvəlki məhəlləmiz arasında çox yaxın bir oxşarlıq var...

Səfurə xala yenə də:

– Yox, tanımadım... – dedi.

– Ələkbərəm!..

- Hansı Ələkbər? - Səfurə xalanın alacalanmış sulu gözlərindəki o qəfil səksəkə, o həyəcan itib getmişdi, çünki o səksəkəni, o həyəcanı uzun müddət gözlərində saxlamağa heyi yox idi.

- Sonanın oğluyam...

- Hansı Sonanın?

- Pravdnik Ağarəhimin arvadı...

Səfurə xalanın da tamam qırıqmış qoca sifəti mənim o söyüdüm kimi gülümsədi:

- Vallah, dedim sənə də, hay-hayım gedib mənim, vay-vayım qalıb. Bir ayağım burdadı, bir ayağım qəbirdə. Allah tez gətirsin o günü...

- Sarı hamamdan yuxarıda, dalanda olurduq...

- Vallah, bilmirəm, Allahın yanında nə günahım var ki, götürüb aparmır məni?!

- Xanım xalagillə bir həyətdə olurduq.

O alacalanmış sulu gözlər deyəsən fikrə getdi, keçmişdən nəsə qoparıb gətirmək istədi, sonra dedi.

- Allah Xanıma rəhmət eləsin!..

- Məni tanımadın?

- Yox.. Allah məni öldürsün! Öldürmür də. Xəcil eləyir məni..

Yenə yüngül bir meh əsdi və mən gözlərimi Səfurə xaladan çəkib o qollu-budaqlı söyüd ağacına baxdım, söyüdün yenincə göyərməyə başlamış yarpaqları titrədi, amma bu titrəyiş dünyanın ən adi titrəyişi idi, çünki o söyüd qırx il idi ki, mənim deyildi və əlbəttə, o söyüd məni tanıdırdı.

Onbirmərtəbəli binanın işıqları bir-bir sönürdü.

Bir azdan o işıqlar tamam sönəcəkdə, yalnız göydəki ay, ulduzlar qalacaqdı və bizim küçəmiz qırx il bundan əvvəlki yox, sabahkı səhərini gözləyəcəkdə, sabahkı səhərinin addım həsrətini çəkəcəkdə, sonra o səhər açılacaqdı, onbirmərtəbəli bu binanın uşaqları hay-küylə aşağı düşüb məktəblərə gedəcəkdə, o uşaqların hamısının portfellerində gözəl avtomat qələmlər olacaqdı və o uşaqlar heç vaxt bu küçədə Ağ Dəvə görməyəcəkdə, aylar keçəcəkdə, üçüncü mərtəbədəki o balaca da böyüyəcəkdə və hansı bir binanın üçüncü mərtəbəsində (ya onuncu, iyirminci mərtəbəsində!) balaca bir uşaq görəcəkdə...

Cəbrayıl müharibəyə gedəndə həyatimizdəki göyərçinlərdən çox nigaran getdi və Cəbrayıldan sonra o göyərçinlərə Ağarəhim baxdı. Göyərçinlərə verməyə bir şey yox idi, Ağarəhim bir sübh tezdən, bir də axşama yaxın dama qalxıb göyərçinləri uçururdu və göyərçinlər gedib özləri özlərinə yem tapırdılar (hər halda nəsə tapırdılar ki, yaşayırdılar), qayıdıb həyatimizdəki quşxanaya girirdilər.

Cəbrayılın bir vaxt göydə mayallaq vuran, minbir oyundan çıxan, uçub göyün yeddinci qatında güclə görünən bir nöqtəyə dönən göyərçinləri müharibə başlayandan sonra, Cəbrayıl gedəndən sonra günü-gündən zəifləyirdi, büzüşürdü, lələklərini töküürdü, elə hey gözlərini yumub mürgüləyirdi və Ağarəhim də müharibəyə gedəndən sonra, daha quşxananın ağzı həmişə açıq qaldı, göyərçinlər istəyəndə uçub gedib yem axtardılar, bir şey tapdılar, ya tapmadılar, təzədən həyatimizdəki o quşxanaya qayıtdılar, gündən-günə lap arıqladılar, lap əldən düşdülər, daha uçub gedib yem axtarmağa da nə həvəsləri, nə də təqətləri qaldı.

Cəbrayılın göyərçinləri öz aqibətləri ilə barışmışdılar və bu, mənim ürəyimdə bir dərd olmuşdu, amma mənim bu dərdə çarə eləməyə heç bir imkanım yox idi, çünki bizim həyatımız da, bizim dalanımız da, bizim küçəmiz də tamam imkansız idi.

Mən dama çıxırdım, o göyərçinləri uçurtmaq istəyirdim, amma göyərçinlər uçmurdu, daha doğrusu, bir-iki dəfə qanadlarını çırpıb damda o tərəf-bu tərəfə atılırdı, başlarını çəp tutub mənim əllərimə baxırdı, sonra o göyərçinlər damın bir küncündə dayanıb başlarını bədənələrinə qısırdılar, gözlərini yumurdular və hərdənbir quruldayırdılar; mənim əllərim həmişə boş olurdu, göyərçinlərə verməyə heç nə tapmırdım və təskinliyim də bu olurdu ki, Cəbrayılın uzun rezin şlanqını həyatimizdəki kranta keçirib tez-tez quşxananı yuyub-təmizləyirdim, amma göyərçinlər heç nə yemədikləri üçün, təmizləməyə də bir şey olmurdu, achiqdan, xəstəlikdən tökülən lələklərdən başqa; sonra göyərçinlər ölməyə başladı və mən dörd gündən, beş gündən-bir gecə quşxanada ölmüş o göyərçinləri çıxarıb atırdım və o ölü göyərçinlər də yaqın kürən pi-

şiyin qisməti olurdu. Mən o göyərçinləri çox istəyirdim, mənim o göyərçinlərə yazığım gəlirdi, amma o yazıq ölü göyərçinlərdən iyrənirdim və yazıq ölü göyərçinlərdən beləcə iyrənməyim, öyüya-öyüya onları götürüb aparıb atmağım bəzən mənim bütün həyatımı bir işgəncəyə çevirirdi: o göyərçinlərin axırı nə üçün belə olmalı idi? və dünyanın bu insafsızlığı az qalırdı o balaca Ələkbəri ağılatdın.

Bir gün çiyindən yekə torba sallanmış bir kişi həyatimiza girdi, həddən artıq hündür və hətta o cür hündürlüyünə görə də çox kök idi və o bədheybət kişinin başı ülgüclə təmiz qırılmışdı, yoğun peysəri var idi və onun beləcə qaməti, yoğun peysəri bizim məhəlləmizi basmış o yetimliklə, o kimsəsizliklə heç cür uyusmurdu.

O bədheybət kişi Cəbrayılın göyərçinlərini almaq istəyirdi, amma Xanım xala həyatimizə sığışmayan, dalanımıza, küçəmizə sığışmayan o qamətə baxmayaraq, kişini həyatimizdən qovdu və o yoğun peysərli bədheybət kişi əvvəlcə diqqətlə həyatimizin o başına-bu başına baxdı, elə bil nəyi isə yoxlayırdı, nəyi isə öyrənirdi, sonra da qapıdan çıxı-çıxa:

– Onsuz da acından ölürlər... – dedi və danışdıqca da iri, sarı dişlərinin arasından tüpürək sıçırırdı. – Kiminçün saxlayırsan onları, ay ağılsız zənən?

Xanım xala həyat qapımızı o bədheybət kişinin ardınca elə çırpdı, az qaldı təmiz qırılmış şişman peysəri partlatdın.

Xanım xala:

– Köpəyoğlu! – dedi. – Almaq istəyir ki, aparıb toyuq kimi saxlasın, sonra da başlarını kəsib satdın!..

Bu dəhşətli sözləri eşidəndə bütün tükərlərim ürpədi və o dəm mən bütün varlığım ilə Xanım xalaya fəxr elədim, mənə elə gəldi ki, o bədheybət kişidən qorxmayan, o bədheybət kişini həyatimizdən qovan, ardınca qapını eləcə çırpın Xanım xala yenə də əvvəlki Xanım xaladır, mənə elə gəldi ki, avtobus da, o dörd «polutorka» da yenə dalbadal bizim dalanın ağzına düzülüb, mənə elə gəldi ki, bizim həyatimiz də, dalanımız da, küçəmiz də əvvəllərdəki kimi, arxalıdır, müharibə başlamazdan qabaq olduğu kimi, güclüdür, basılmazdır. Əlbəttə, eyni zamanda, mən o dəhşətli sözlərə təəccüb də etdim, çünki gözümü açandan eşitmişdim ki, göyərçin yemək günahdır.

– Göyərçin yemək axı, günahdır... – dedim.

Xanım xala:

– Dünyada o qədər günah iş tutan adam var ki... – dedi.

Həmin gecə uzun müddət həyatimizdəki o göyərçinlərin qurultusuna qulaq asdım; əvvəllər axşam düşən kimi o ağ göyərçinlər yatırdı, amma müharibə başlayandan sonra, Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim müharibəyə gedəndən sonra, o quşxananın qapısı eləcə açıq qalandan sonra, göyərçinlər bəzən gecənin yarısına kimi yata bilmirdi, quruldayırdı.

Mən bildirdim ki, o göyərçinlər acdır, mənim o göyərçinlərə verməyə heç nəyim yoxdu, mən bildirdim ki, o göyərçinlər daha heç vaxt göyün yeddinci qatına qalxıb güclə görünən bir nöqtəyə dönə bilməyəcək, amma mənim bütün ürəyim, bütün varlığım həmin dəm Xanım xalaya dərin bir təşəkkürlə dolu idi, çünki Xanım xala qoymadı ki, o yoğun peysərli bədheybət kişi o göyərçinləri çiyindən salladığı həmin torbaya doldursun; birdən-birə mənə elə gəldi ki, elə bil, özüm o torbanın içindəyəm və mənim nəfəsim tıncıxdı, az qaldı bir havasızlıq içində boğulum, amma yox, o yoğun peysərli bədheybət kişi göründüyü kimi qorxulu deyilmiş, Xanım xala onu bizim həyatimizdən qovdu və mən də onun torbasında deyildim, anamın, həmişəki kimi, otağın bir küncündə, yerdən saldıqı yorğan-döşəyin içində idim və həmin gecə mən o ac göyərçinlərin, o balacalaşmış, büzüşmüş xəstə göyərçinlərin qurultusuna qulaq asa-asa yenə də göyü gömgöy gördüm, ləkəsiz gördüm və o gömgöy, o tərtəmiz, ləkəsiz göydə yenə də Cəbrayılın sağlam, cəld, sıx lələkləri günün altında parıldayan göyərçinləri uçurdu, məhəlləmizin üstündə dövrə vururdu; müharibə başlayandan sonra, bəlkə də birinci dəfə ürəyimdəki o rahatlıq içində, gözələrim qarşısında o gömgöylük içində, o təmizlik, ləkəsizlik içində yuxuya getdim və bütün həyatımda ilk dəfə tərtəmiz mavi bir yuxu gördüm: o ağ göyərçinlər də tərtəmiz mavi göyərçinlər idi, göy də tərtəmiz mavi idi və o mavi göyərçinlər o mavi göydə uçurdu və o maviilik içində haradasa ağ bir işıq yanırdı və mən bildirdim ki, o ağılıq Ağ Dəvənin ağılığıdır, yuxuda mənə elə gəlirdi ki, ələrim, bütün bədənəm görmədiyim, amma işığı gələn Ağ Dəvənin ağappaq yununa toxunur və o yun ipək kimi yumşaqdır, mülayimdir, hərərətlidir.

Səhər anamın səsinə yuxudan oyandım:

– Vay, köpəyüsağı!.. Vay, süzün ciyərvüz yansun!..

Anamın səsi həyətdən gəlirdi.

Mən başa düşdüm ki, nəse bir hadisə baş verib, yerimdən qalxıb həyətə qaçdım.

Gecə quşxanadakı göyərçinlərin hamısını oğurlayıb aparmışdılar.

Bu, məhəlləmizdə mənim yadıma gələn birinci oğurluq idi.

Mən çarhovuzun kənarında oturdum, o bomboş quşxanaya baxdım və özümü saxlaya bilməyib ağlamağa başladım: mənim özümün özümüzə yazığım gəlirdi, çünki gecə bizim həyatımıza girmişdilər, o göyərçinləri, o yazıq, xəstə göyərçinləri oğurlamışdılar, mənim isə xəbərim olmamışdı və Xanım xalanın da bundan xəbəri olmamışdı və biz o göyərçinləri heç olmasa qoruya bilməmişdik ki, öz quşxanalarında ölsünlər və əlbəttə, mənim o göyərçinlərə də yazığım gəlirdi və o balaca Ələkbər o yazıq göyərçinləri suda bişmiş, tavada qızarmış təsəvvür edəndə daha da bərkdən ağladı. Bu vaxt kiməsə yekə əlini çiynimə qoydu və mən diksindim, çünki birdən-birə mənə elə gəldi ki, çiynimdəki bu əl dünən həyatımıza gələn, çiyindən boş torba sallanan yoğun peysərli o bədheybət kişinin əlidir, amma mənim başımın üstündə dayanan Xanım xala idi, bu əl Xanım xalanın əli idi və Xanım xalanın əli tam yüngülləşmişdi, mən heç vaxt ağlıma gətirməzdim ki, Xanım xalanın o yekə əli beləcə yüngülləşib, beləcə çəkisiz olub və yekə əlin beləcə yüngülləşməyi, beləcə çəkisizliyi mənə daha da kövrəltdi.

Xanım xala:

– Ağlama, Ələkbər... – dedi. – Ağlama...

Mən lap bərkdən ağladım.

XXXIII

Bizim dalanımızda kürən bir pişik var idi, o qədər kök idi ki, dərisinə sığırmırdı, güclə yeriyirdi, yay aylarında səhərdən axşamacan dalanımızın qabağındakı elektrik şalbanının kölgəsində yatırdı və mən həmişə təəccüb edirdim ki, bu kürən pi-

şik ki, bu qədər yatır, bəs, nə vaxt sıçan tutur, nə vaxt yemək yeyir və beləcə kökəlir?

Gün ərzində şalbanın səkiyə düşmüş kölgəsi dəyişdikcə kürən pişik də tənbəl-tənbəl qalxıb yerini dəyişirdi, təzadən kölgədə uzanırdı, hərdən də gözünü açırdı, qalxıb gərnəşirdi, əsnəyirdi, təzadən yatırdı və Balakərim deyirdi ki, o kürən pişiyin guya min yaşı var və guya o kürən pişik heç vaxt ölməyəcək.

Nə iş idisə, o kürən pişiklə məhəlləmizdə heç kimin arası yox idi.

Müharibə başlandıqdan sonra adamlar çərəksiz qaldı, siçanlar azaldı və o kürən pişik də arıqladı, axırda lap bir dəri, bir sümük qaldı, amma heç kim buna fikir vermədi, çünki camaat kürən pişiyin hayında deyildi, öz hayında idi.

Kürən pişiyin tənbəlliyindən əsər-əlamət qalmamışdı, daha heç vaxt şalban kölgəsində uzanmırdı, səhərdən axşamacan məhəllənin həyətlərini gəzirdi, bəzən dalanda mənim dalıma düşürdü, miyoldayırdı və mən ayağımı yerə vurub onu qovurdum, çünki ona verməyə bir şeyim yox idi, bir də ki, ürəyimdə o yazıq kürən pişiyə qarşı gizli bir kin var idi, çünki Balakərimin sözləri mənim beynimə batmışdı və mənə elə gəlirdi ki, elə bil, doğrudan da, tanıdığım, istədiyim adamların hamısı öləcəkdi, yer üzündəki bütün adamlar öləcəkdi, təkcə bu kürən pişik heç vaxt ölməyəcəkdi, həmişə yaşayacaqdı.

Hərdən yenə də Əminə xalanın evindən səs-küy gəlirdi və onda hamı bilirdi ki, İbadulla yenə gəlib çıxıb, yenə kəlidir, yenə anasından qızıl istəyir və əlbəttə, İbadulla həmişəki kimi yenə də Əminə xalanın yanından əlibos çıxırdı, daha doğrusu, qızılısı çıxırdı, amma məhəlləmizin camaatının bogazlarından kəsib Əminə xalaya verdiyi paylardan heç olmasa, nəse bir ovuc götürürdü: suda bişmiş noxud, ya lobya, ya da bir başqa şey və belə günlərdən birində mən İbadullanı dalanımın dibində, əvvəllər xartut bitən yerdə gördüm.

İbadulla yerə çöməlmişdi, o kürən pişik də İbadullanın yanında dayanmışdı və mən ömrümdə birinci dəfə pişik gözlərində açıq-aşkar bir məhrəbanlıq gördüm: kürən pişik həmin məhrəbanlıq dolu gözləri ilə İbadullaya baxırdı.

İbadulla kürən pişiyə əli ilə nəse yeməli bir şey verirdi və

mən uzaqda dayanıb baxdığım üçün bunun nə olduğunu görmürdüm, amma hər nə idisə, əlbəttə, İbadulla onu indicə çıxır-bağır almasındandı.

İbadulla əli ilə kürən pişiyi yedirdə-yedirdə:

– Ala, ay pişik... – deyirdi. – Ay yazıq pişik... Bu qaranlıq dünyada mənim təkə dostum sənə... Adamlar bir-birini düşmənidi, təkə dünyanın pişiklərində insaf var, təkə dünyanın pişiklərində düzlük var... Ala... Ye... Görürsən, hamı üz döndərüb səndən... Eybi yox... Ala...

Mən kürən pişiyi yedizdirən İbadullaya baxırdım və özümü tamam itirmişdim; yox, mən təkə ona görə özümü itirmişdim ki, İbadulla ilə o kürən pişik arasında beləcə bir mehribanlıq görmüşdüm; həm də ona görə ki, niyə o kürən pişiyi məhəlləmizdə heç bir başqa adam yox, məhz İbadulla yedizdirir? Niyə bizim məhəllədə İbadulladan başqa heç kimin bu pişiyə beləcə yazığı gəlməyib?

Birdən-birə mən özüm özümə oğru pişik kimi göründüm, çünki beləcə gizlində dayanıb baxırdım, gizlə-nə-gizlə-nə başqasının sirrinə bələd olurdum və mən geri dönüb həyatimizə qaçırdım və bir də heç vaxt İbadulla ilə o kürən pişiyi pusmadım.

Hər dəfə Əminə xalanın evindən səs-küy gələndə mən bildirirdim ki, bir azdan dalanımızın dibindəki o xartutun yerində İbadulla anasından qoparıb aldığı qonşu paylarından nəse bir tikə, bir parça o kürən pişiyə verəcək, kürən pişiklə söhbət edəcək, amma özümü saxlayırdım və ora getmirdim (balkə də bütün bunlar mənə belə gəlirdi, dalanın dibinə getsəydim də, orada heç kimi görməyəcəkdim!); bircə dəfə özümü saxlaya bilmədim, çünki dalanımızın dibindən aqlamaq səsi eşitdim və yavaş-yavaş o tərəfə getdim.

İbadulla o xartutun kötüyünün yanında yerə çöməlib ağlayırdı.

Kürən pişik İbadullanın qabığında böyrü üstə uzanmışdı, ayaqlarını uzatmışdı, gözələrini yummuşdu və mən başa düşdüm ki, kürən pişik ölüb.

İbadulla ağlaya-ağlaya deyirdi:

– Niyə dünyada adamlar adam oldu? Niyə pişiklər adam olmadı?..

XXXIV

Elə ki, Eynulla yaralanıb sağalandan sonra ikinci dəfə müharibəyə getdi və Eynulladan heç bir səs-soraq çıxmadı, elə ki, Ağahüseyn əmi də müharibəyə getdi. Səfurə xala elə hey ağlayırdı, amma bir dəfə necə oldusa, birdən-birə anama dedi:

– Ağaz, o yazıq Ziba Əmeriqada o tısbaga yumurtasını necə yeyir?..

Anam tısbaga yumurtasının qarasına və Ziba xalanın halına əlini baldırına vurub yana-yana:

– Day demə!.. – dedi.

Doğrusu onda mən Səfurə xala ilə anamın bu söhbətinin sadələşməsinə təəccüb etdim, çünki biz burada tısbaga yumurtasının tozunu necə yeyiriksə, Ziba xala da Amerikada onu eləcə yeyirdi.

XXXV

Əsmər iş otağının qapısını açıb içəri boylandı:

– Səni telefona çağırırlar.

– Deməmişdim ki, işləyirəm, məni telefona çağırma? – deyə hirsələndim.

– Fətulla Hatəmdir...

– Nə olsun Fətulla Hatəmdir? – dedim. – Fətulla Hatəm bəyəm Allahın bacısı oğludur?

Düzdür, bu sözləri dedim, amma özüm ayağa qalxdım, elə telefona tərəf gedə-gedə fikirləşirdim ki, Fətulla Hatəm doğrudan da çox güclü adamdır, çünki hamı ürəyində ona nifrət edir, aşağının da ondan zəhləsi gedir, yuxarının da, amma Fətulla Hatəm uzun illərdir ki, bu «hamı» ilə üzbəüz, təkbətək dayanıb, bir yaxın dostu, yaxın sırdaşı yoxdur, amma həmişə üzəüz, həmişə iş başındadır, yaqın ona görə ki, özünə ən yaxın dost, ən yaxın sırdaşdır, özü özünə mənəvi dayaqdır (bundan böyük güc?!). Dövlər dəyişir, adamlar dəyişir. bəzən Fətulla Hatəm də bir-iki il kölgədə qalır, bəzən lap vəzifədən də götürülür, amma yenə də haradansa pırtlayıb çıxır, əvvəlki hörmət-izzəti bərpa olunur.

– Salam, ay Ələkbər bala!..

– Axsamınız xeyir, Fətulla müəllim.

– Bala deməyimdən incimirsən? – Fətulla Hatəm güldü

və mən onun gülümsəyən bircə, ağıllı və soyuq gözlərini gördüm. – İllər keçir, böyüyürsünüz, məşallah, böyük hörmət-izət sahibi olursunuz, amma mənim üçün elə dünyanın uşaqlarısınız. Ölinizdə tutardınız yazılarınızı, idarənin içinə girməyə ürək eləməzdiniz... – Fətulla Hatəm yenə də güldü.

Hərgah mən Allaha inansaydım, mənim cəmi bircə istəyimi yerinə yetirsəydi, o zaman Allahdan yeganə xahiş edərdim: mənə bircə gün Fətulla Hatəmin beyninin içinə sal, mən onun fikirlərini oxuyum, onun gözləri ilə dünyaya baxa bilim, onun öz daxili bəraətlərinə qulaq asım, onun hisslərini, həyəcanlarını görüm və onu başa düşüm; axı, dünyada, aydın məsələdir, heç kim özünü əclaf hesab etmir (bəlkə, ümumiyyətlə, dünyada əclaf adam yoxdur, ona görə? bəlkə bütün əclafıqlar həmin adamı başa düşənə qədərdir?). Mən bəzən cürbəcür hadisələrlə bağlı özümü Fətulla Hatəmin yerinə qoyurdum; istəyirdim ki, onu başa düşüm, onun öz daxilində, öz «mən»ində bəraətlərini tapım (nə üçün böhtan atmışam? nə üçün qaralamışam? nə üçün bir şey deyib, başqa şey fikirləşirəm və edirəm? və s.), amma mənim bütün bu cəhdlərimdən heç bir şey çıxmırdı (hətta bir dəfə Fətulla Hatəmin bütün kitablarını qabağıma yığıb özümü məcbur etdim ki, onları oxuyum və oxudum da, amma Fətulla Hatəmin o kitabları da tamam yalan idi – hər halda, mənə belə gəlirdi – və o kitablar da mənə müəllifi haqqında bildiklərimdən başqa bir şey demədi), mən yarım saat da olsun Fətulla Hatəm ola bilmirdim və bu, mənə həmin dəqiqələrdə əzab verirdi, çünki, hərgah mən adımlı yazıçı qoymuşdumsa və bu, yalan yox, həqiqət idisə, mən bunu bacarmalıydım, mən Fətulla Hatəmin daxili bəraətlərini tapmalıydım, özüm üçün aşkar etməliydim... Mən bilirdim, bütün zəhmimlə, ürəyimlə hiss edirdim ki, nə vaxtsa mütləq Fətulla Hatəm barədə nəse yazacağam – roman olacaqdı, nə olacaqdı, bilmirdim, amma o əsər o vaxt yazılacaqdı ki, mən Fətulla Hatəmi gördüyüm, eşitdiyim bütün qatların, layların altından çıxara bilim (necə ki, arxeoloqlar yeri qazıb saxsı bir qab çıxarırdılar!), onun özünün özü ilə təkbətəkliyini görə bilim...

- Səni narahat etmədim ki?
- Xeyr, buyurun.

– Əsmər qızımızdan uşaqları xəbər aldım, deyir yaxşıdır-lar.

– Çox sağ olun, pis deyillər.

Bunlar hamısı, əlbəttə, başlangıç idi, indi mətləbə keçəcəkdik; hər halda, son iyirmi beş ildə mən Fətulla Hatəmin xasiyyətinin üzdə olan bu cəhətlərini yaxşı öyrənmişdim: müxtəlif ədəbi məclislərdə görüşürdük, ikimiz də yazı-pozu işi ilə məşğul idik, ikimiz də, necə deyirlər, bir ədəbi mühitdə yaşayırdıq (yaş fərqi nə baxmayaraq), amma Fətulla Hatəm heç vaxt bilməyib ki, mən kimin oğluyam (bəlkə də atamı çoxdan yadından çıxarıb...), heç vaxt bilməyib ki, mənəm anam onun şəkilləri çıxmış qəzetlə mətbəximizdəki nöyüt pilotəsini silərdi.

– İllər belədir də, Ələkbər bala, düz deyiblər, quşqanadlıdır. Elə bil dünən idi sizə ailə qurduğumuz...

Mən iyirmi ildən artıq idi ki, evli idim və mənim həyatımın ən çox xəcalət çəkdiyim bir hadisəsi də bununla bağlı idi... hələ o uzaq illərdə, o vaxtlar ki, hələ cəbhədən atamın qara xəbəri gəlməmişdi və dayım da bizi məhəllədən köçürməmişdi, ürəyimizdəki o qorxu və nigarançılıqla müharibə illərini bir qarnı ac, bir qarnı tox yaşayırdıq, həmin günlərdən birində, gecə anam birdən-birə qalxıb çarpayının üstündə oturdu: «–Yatmısan, Ələkbər?», «Yox», «–Ələkbər, yaxşı qulaq as mənə, deyir, şər deməsən, xeyir gəlməz, dilim qurusun, kiş-kişlər olsun, işdi-şayəd, yenə deyirəm, dilim-ağzım qurusun, müharibədən atondan pis bir xəbər gəlsə, işdi şayəd, mənəm də başıma bir iş gəlsə, dayın da olmasa, tək qalsan sən, Allah eləməmiş, Ələkbər, heç vaxt, eşidirsən mənə, heç vaxt gedib Fətulla Hatəmdən bir kömək istəmə!...». Həmin gecə söhbətindən sonra çox illər keçdi, mənəm yazım-pozum çap olunmağa başladı və günlərin bir günündə Əsmərlə rastlaşdıq, evlənmək məsələsi ortaya çıxdı, elçi göndərmək lazım oldu və o zaman anam bütün ömrünün arzusu olan bu hadisələrə («– Bircə sənin toyunu görəydim, Ələkbər, bircə nəvə gəzdirəydim qucağımda, day başqa heç nə istəmirəm Allahdan!...») xüsusi cidd-cəhdlə hazırlaş-a-hazırlaş-a dedi ki, elçilər hörmətli adamlar olmalıdırlar, qız tərəf görsün ki, sən kimsən, qoy görsünlər ki, kimlə qohum olurlar və bir müddət keçəndən sonra, çox götür-qoy eləyəndən sonra birdən anam dedi:

«- Ələkbər, bəlkə Fətulla Hatəm dəyəsan elçi gedə? Gedər?» Anamın bu sözlərinə quruyub qaldım, amma ən xəcalətli isə budur ki, gedib utana-utana, qızara-qızara bu xahiş elədim və Fətulla Hatəm də böyük bir ruh yüksəkliyi ilə bu işə razı oldu («-Düzdür, - güldü, - indi təzə-təzə yazı-poza başlamısınız, adamla danışanda qızarırsız, pörtürsüz, - güldü, - bir azdan bunların hamısını yaddan çıxaracaqsız, qorxsaz qorxacaqsınız, - o güldü, - qorxmasaz, hörmət-izzət qalmaqacaq. Eybi yox, o sənin öz vicdanına! Hara yazırdıq və sənə kimi alırıq?»), bir-iki nəfəri də yanına salıb gedib mənim elçiliyimi elədi...

- Hə, - dedim, - illər tez gəlib gedir.

- Ələkbər, bilirsən ki, mən sənə həmişə bizim istedadlı yazıçılarımızdan biri hesab etmişəm və həmişə sənəin gələcəyinə xüsusi ümidim olub. Ancaq hərdən təəssüf eləyirəm ki, sən böyük mədəni-əxlaqi problemlər qoyan romanlar əvəzinə, epik əsərlər əvəzinə, vaxtını xırda şeylərə sərf eləyirsən... Özün başa düşürsən də, əyər mən sənəin yaradıcılıq taleyinə biganə olsaydım, bu sözləri deməzdim.

- Nə olub, Fətulla müəllim?

(Bəlkə məndə Fətulla Hatəmə qarşı uşaqlıq çağlarından gələn bir qərəzçilik, qərəzli bir kin-küdurət var?)

- Bax, misal üçün, bu gün nəşriyyatdan o köhnə-pasmanda bir şair var idi, nəydi onun adı? Hə, Səftər Məsumun kitabını gətirmişəm. Baxıb görürəm ki, kitabın tərtibçisi sən-sən, müqəddiməni də sən yazmışan. Vaxtına hayıfın gəlmir? - Fətulla Hatəm yavaş-yavaş elə bil ki, özünü əlli ildən bəri adət etdiyi xitabət kürsüsündə, yaxud idarədəki böyük mizin arxasında hiss edirdi, gülmək hissəsi daha qurtarmışdı, indi ciddi söhbət gedirdi və mən bu söhbətin mənasını başa düşürdüm. - Axı, haradan tapıb çıxarırsız naftalin iyi verən bu Səftər Məsumları?

- Səttər Məsum, - dedim; bu da Fətulla Hatəmin xasiyyətinin bir cəhəti idi, adamların adını bilərkən təhrif edirdi, yəni o qədər əhəmiyyətsizdir ki, yaddan çıxır.

- Hə, Səttər Məsum. Mən o bədbəxti tanıyırdım. Yazıq içki düşkününün biri idi... Düzdür, qəzəllərində, qoşmalarında təb var, özünün də taleyi faciəli oldu, qanlı-qadali illər idi də, nə ağına baxırdılar, nə də bozuna...

(«Bədbəxt Mirzə Səttərin üzünə Fətulla Hatəm durub, guya ki, bədbəxt Mirzə Səttər hökumətimizin əleyhinə imiş. Əlinə alıb yekə bir qələmi. Mirzənin qəzəllərinin altından misra-misra qırmızı xətt çəkib, minbir məna verib o misralara, zalım oğlu!.. Mirzə yazıb ki, ey gül, tikanın əzab verdi bülbulə. Fətulla Hatəm deyib ki, bu, bizim zamanəmizə satışı. Fətulla Hatəmin də ki, Allah göstərməsin, indi işə elədiyi adama zaval yoxdur. Getdi bədbəxt Mirzə Səttər...»).

- Ancaq Ələkbər, hissə də qapılmaq olmaz də... Zalım oğlu o Səftər Məsum, səhərdən axşamcaan zakusoçnulara idi...

- Siz onunla bir yerdə zakusoçnuda olmusuz?

Sükut çökdü. Doğrusu, heç özüm də bilmədim ki, bu sözlər ağzımdan nə çıxdı (Fətulla Hatəm ömründə iyirmi beş qram konyakdan artıq bir şey içməzdi və yaqın ki, heç vaxt da «zakusoçnu»da olmamışdı) və elə bil ki, Fətulla Hatəmin onsuz da qaraşın sifəti mənim gözlərimin qabağında daha da qaraldı və həmin dəm o qaraltı ilə ilanın yerində qıvrılıb başını dik qaldırmadı, haça dilini çıxarıb baxması eyni şey idi.

- Bunu ona görə soruşuram ki, Fətulla müəllim (...deyə-sən, qorxdum, yaqın qorxdum ki, indi izahat verirəm...), Səttər (bu dəfə Səttər sözünü xüsusi vurğu ilə dedim), yəni Səftər yox, Səttər Məsumun içki düşkünü olmağını sizdən başqa bir adamdan eşitməmişəm...

- Mənim sözüm kifayət deyil, Ələkbər?

(Əleykümə salam, kişi qıngı! Necəyəm? Hər işim qaydasındadı, birçə bəzmi-Süleymanım çatışmır!.. Bilirsən də, Ələkbər, sənəin adaşın Mirzə Ələkbər çox böyük əhli-qələm olub!.. Deyib, qoca müstəğniyi-sərvət də olsa, qolunda bir çocuqca qüvvət olmaz!.. Başa düşdün? Allah Mirzə Ələkbərə rəhmət eləsin, bilib ki, nə deyir!.. Allah Mirzə Səttərə da rəhmət eləsin, Sabirin dälisi idi, şerləri dilindən düşmürdü... Çünki elə özü də Sabir kimi, xalqı sevən adam idi...).

- Fətulla müəllim, o kitab Səttər Məsumun zakusoçni sərgüzaştlarından bəhs etmir ki... Özünüzdə dediniz ki, təbli şair olub, xalqın arasında populyardır, bütün ömrünü yazıb, müəllimlik edib, heç bir iddiası da olmayıb. Heç olmasa, bir dəfə onun şerlərini yığıb çap elətdirmək lazım idi, ya yox?

- Ələkbər, axı, şəxsiyyət də gerek kamil olsun, şəxsiyyət də gerek təmiz olsun, ülvü hisslərlə yaşasın!.. XVIII əsr fran-

sız maarifçiləri bilirsən nə deyib? O insan ki, əlinə qələm alıb oxucu ilə söhbət edir, gerek dünyanın ən pak və təmiz məxluqu olsun!

Hərgah Allah mənim o yeganə istəyimi yerinə yetirsə, mən elə bu dəqiqə gedib molla olmağa, yaxud keşiş olmağa, yaxud da gedib sinaqoqda işləməyə hazıram.

– Fətulla müəllim, bəyəm Səttar Məsumun o balaca kitabı insanların ülvı hisslərlə yaşamağına mane olur? Yazıq Səttar Məsumun şikayəti, uzaqbaşı gülün bülböldən şikayətidir də!

– Bəs, oradakı eyhamlar?

– Hansı eyhamlar?

– Sənin müqəddimədəki eyhamlar! (...ilan tamam yay kimi yığılıb...) Səttar (o da bu adı mənim kimi xüsusi vurgu ilə deməyə başladı) Məsumun taleyi ilə bağlı sən yazdığın o eyhamlı abzaslar, kor-kor, gör-gör, onlar axı, birbaşa mənim ünvanımdır!..

Nəşriyyatlarda, qəzet-jurnal redaksiyalarında kiçik bir işinin yerinə yetirilməsi naminə (müasir üçün: kitablarının həcmi bir çap vərəqi artsın, yaxud məqalələri jurnalda üç nömrə əvvəl çap olunsun, yaxud iki otağı üç otağa dəyişdirməkdə Fətulla Hatəm onlara kömək eləsin, yaradıcılıq ezamiyyətinə göndərsin və s.) Fətulla Hatəmə qulluq göstərmək istəyən o qədər yazıq adamlar var idi ki... İndi də yaqın Səttar Məsumun mənim çapa hazırladığım o balaca kitabı ilə bağlı gedib Fətulla Hatəmin quləsinə pıçıldamışdılar və Fətulla Hatəm də, əlbəttə, heç kimin (o cümlədən də mənim) ağına gəlməyən bir tədbir fikirləşib tapacaqdı.

– Camaat obivatelidir, sənin o abzaslarını necə yozacaqlar? – soruşdu.

– Həqiqət necədirsə, elə də yozsunlar.

(«Düzdür, – güldü, – indi təzə-təzə yazı-pozuya başlamı-sız, adamla danışanda qızırırsız, pörtürsüz, – güldü, – bir azdan bunların hamısını yaddan çıxaracaqsız, qorxsaz qorxacaq-sınız, – güldü, – qorxmasaz, hörmət-izzət qalmayacaq. Eybi yox, o sənin öz vicdanına! Hara gedirik və sənə kimi alırıq?»).

– Sən hələ uşaqsan, Ələkbər!.. – Bax, bu daha əsl Fətulla Hatəm idi. – Həqiqət çox nisbi məlumudur. Sən o illəri nəzəri cəhətdən öyrənmisən, mən isə o illərdə yaşamışam, o il-

lərin ədəbi prosesində iştirak etmişəm. O mürəkkəb dövrün, o ziddiyyətli dövrün bütün əzab-əziyyətini ürəyimdə çəkmişəm. Mən təqiblərə məruz qalıb əzablar çəkəndə sən haradaydın?

– O böyük stolların arxasında əzablar çəkirdiz?

Fətulla Hatəm susdu, sonra tamam açıq-aşkar bir hədə-qorxu hiss olunan o məşhur boğuq səsiylə:

– Nə dedin? – soruşdu.

Əsmər əlini dodaqlarına vura-vura mənə işarə eləyirdi ki, susum, danışmayım, özümü ələ alım, amma hərgah həqiqət lap nisbidsə də, əvvəl-axır bir dəfə mən öz həqiqətimi Fətulla Hatəmə deyə bilərəm, yoxsa yox? Doğrudan da, nə vaxta qədər Fətulla Hatəmlə eyhamlarla danışmalıyıq və hərgah mən, yaşı əllini keçən, saç-saqal ağarmış bir adam (yazıçı!) ömrümün axırına qədər Fətulla Hatəmlə beləcə eyhamla danışacağamsa (və ümumiyyətlə, Fətulla Hatəmlərlə), onda nə istəyirəm? niyə yazıram? və necə yazacağam?

– Ələkbər bala, telefon pis işləyir, nə dediyini başa düşmədim.

– Fətulla müəllim, yadıma gəlir, bir dəfə, müharibə vaxtı Muxtəgillə qonaq gəlmişdiniz? Onda pəncərənin şüşəsini mən vurub sındırmışdım!..

Əsmər daha mənə işarə eləmədi, əli ilə ağzını sıxıb yerində donub qalmışdı (yadıma gəlir, mən həmin hadisəni haçansa Əsmərə danışmışdım).

Bir neçə an sükt çökdü və elə bil telefon, doğrudan da, xarab olmuşdu, cürbəcür fısıltı, xışıltı eşidilirdi və elə bil ki, mən o fısıltının, xışıltının şəklini görürdüm, çünki Fətulla Hatəmin indi hirsdən daha da qaralmış səsi, kinlə ışıldayan gözləri, bütün səsi yenə də mənim gözlərimin qabağında idi və telefonun dəstəyindən eşidilən o fısıltı ilə, o xışıltı ilə bu sifət arasında bir oxşarlıq, yaxınlıq var idi.

– Muxtar kimdir?

– Səttar Məsumla bir küçədə yaşayırdı...

Yenə sükt çökdü, sonra Fətulla Hatəm həmin hədəli-qorxulu məşhur boğuq səsiylə sözləri bir-bir dəqiq tələffüz edə-eda:

– Ələkbər, – dedi. – Mən sənə üçün bir stəkan su deyiləm ki, birnəfəsə başına çəkəsən!

– Bilirəm, – dedim.
Fətulla Hatəm dəstəyi asdı.
Əsmər yalnız indi əlini ağzından çəkib:
– Sən neylədin?! – dedi.
Hətta mənim arvadım da Fətulla Hatəmdən qorxurdu...

XXXVI

Küçəmiz, dalanımız yetimləşəndən, həyatımız kimsəsizləşəndən sonra, dalanımızın qabağı tamam «polutorka»sız və o avtobussuz qalandan sonra, o vaxt ki, kişi qalmadığı üçün İbadulla bizim dalanda kişilik edirdi, fərəhsiz, sevincsiz бүркүlü bir yay axşamı Xanım xalanın anama dedi ki, sözlər mənə çox təsir etdi; o sözlər nə üçün mənə o cür təsir etdi? Yəqin ona görə ki, Xanım xala ömründə heç vaxt (hətta o yekə əli o cür yüngülləşəndən sonra da!) məhəlləmizin başqa arvadları kimi, ürayinin ağrısını açib camaatın gözünnün qabağına tökməzdi, dərini-sərinə danışa-danışa ürayindəki o ağrının göynəyi ilə camaatın da gözünnün yaşını axıtmazdı. Anam hərdən Xanım xala haqqında başqa arvadlara, bəzən də özü özü-nə deyirdi: «–Heç olmasa bir az ağlaya, qışqıra, bir az ürayini boşalda... Yoxsa ki, dinib danışmır, o altı oğulun nigaranchılığını da salıb ürayinə... Adam ürayi dözər buna bəyəm?». Həmin fərəhsiz, sevincsiz, бүркүlü yay axşamı isə Xanım xala qalın qaşlarının altından baxan gözlərini bir neçə an anamın gözlərinin içinə dikdi, sonra nazik dodaqlarını tər-pədə-tər-pədə:

– Sona, – dedi, – uşaqlar ki, ordadı, uşaqlar ki, o ölüm-dirimin içindədi, – dedi. – Cəfərsiz, Adilsiz, Əbdüləlisiz, Qocasız, Cəbrayilsiz, Ağarəhimsiz, – dedi, – bu rahat günləri ki, mən burda yaşayıram, bunları özümə günah bilirəm, Sona...
Anam:

– Sən özünü üzməginən, – dedi. – Allahın köməkliyi-nən hamısı sağ-salamat qurtarıb gələcəklər!.. Hitlerin ölüb-ölənlərinin goruna itin poxu!.. Köpəyoğlunun taxtı tabut olsun, yəhəri qannan dolsun oğraşın, oyun açdı başımızal!..

Xanım xala bir müddət də anama baxdı, sonra taxta pil-ləkənlərlə öz evlərinə qalxdı, mən açıq-aşkar gördüm ki, anam Xanım xalanı başa düşmədi və Xanım xala özü də bildi ki,

anam onu başa düşmədi; anam Xanım xalanın xətrini istəyirdi. Xanım xalanın tək qalması, Xanım xalanın o nigaranchılığı, bir səs eşidən kimi, hamıdan (bəlkə elə özündən də!) gizlətmək istədiyi həmin nigaranchılıqla həyat qapımıza tərəf baxmağı anamı əməlli-başlı yandırıb-yaxırdı, amma Xanım xala bu RAHAT GÜNLƏRİ özü-nə rəva bilmirdi, bu RAHAT GÜNLƏR Xanım xalanı sıxırdı, əzirdi, rahatlıq vermirdi.

Mən dalanımızın dibinə, İbadullanın kəndiyi o xartut kö-tüyünün yanına getdim, müharibədən əvvəl, o xartutun gözəl qağlarında uşaqlarla köməkləşə-köməkləşə bura gətirdiyimiz və iki gün dalbadal yağış yağdığı üçün hələ də nəm olan «kubik» daşın üstündə oturdum; mənim özümün özümdən zəhləm gedirdi, mən heç vaxt bu cür hiss yaşamamışdım, o balaca Ələkbər özü özündən xəcalət çəkmişdi, özü özündən utanmışdı, özünün özü-nə yazığı gəlmişdi, amma o dəm birinci dəfə idi ki, özü özü-nə nifrət edirdi, çünki mənim atam müharibədə vuruşurdu, bizim məhəllənin bütün kişiləri, cavanları müharibədə vuruşurdu, mən isə burada RAHAT yaşayırdım, mənim ürayimi qüssə, kədər бүрүйүрдү, amma əslində o qüssənin, o kədərin özündə də bir rahatlıq var idi, çünki mən cəbhədəki atam kimi ölümə getmədim; o dəm mən hətta küçəmizin, dalanımızın, həyatımızın o yetimliyində, kimsəsizliyində də bir RAHATLIQ gördüm.

O nəm «kubik» daşın üstündə oturdugum həmin бүркүlü yay axşamı Xanım xalanın qalın qaşlarının altından baxan o qara gözləri mənim gözlərimin qabağına gəldi və mən o qara gözlərdə daha əvvəlki zabitəni hiss etmədim, mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın gözlərindəki o zabitəni aqlı yox, kimsəsizlik yox, nigaranchılıq da yox, bax, həmin RAHATLIQ yeyib, yox ələyib.

İbadullanın keçən il iri və itidişli yekə mişarla kəndiyi o gözəl xartutun yoxluğuna daha hamımız öyrəşmişdik, daha gecələr burada Balakərimin başına yığışib o tütəyə qulaq asmırdıq. Ağ Dəvənin əhvalatlarına qulaq asmırdıq və o gözəl xartutdan qalmış həmin iri kötüyün ətrafını bu bir ilin ərzində ot basmışdı, elə bil ki, həmişə oyunlarımızın məskəni olan bu balaca yer – dalanımızın dibi, indi bizim bütün məhəlləmizin yiyəsizliyinin, yetimliyinin göstəricisi idi; təkcə kürən pi-

şik gəlib buralarda dolaşırdı, sonra kürən pişik də öldü və bu yerlərə heç bir ins-cins ayağı dəymədi.

Mən nam «kubik»in üstündə oturub çox kədərli bir yadigar kimi, o gözəl xartutdan qalmış o böyük kötüyə baxırdım və birdən elə bil ki, qəfildən alanım, o kötüyün dalının divarına yaxın bir küncündə bitmiş bir dəstə kötük göbələyi gördüm. Atam səfərlərə gedəndə, vaqon qoxulu o bərəkətli həsir zənbili evimizə dolu gətirəndə, hərdən mən həmin zənbildən kötük göbələyi də çıxarırdım: atam Rusiyanın stansiyalarından alıb gətirirdi, deyirdi ki, göbələklərin içində ən salamatı bu göbələkdir. Anam o göbələkləri şit yağda soğanla qovururdu, üstünə yumurta vururdu və mən də o göbələk çığırtmasını çox xoşlayırdım.

Mənim yaşıl bir maykam var idi, yəni həmin mayka haçansa yaşıl olmuşdu, sonra o qədər cırılmışdı, didilmişdi ki və anam da o cırılmış, didilmiş yerləri o qədər gözləmişdi ki, yaşıllığından və ümumiyyətlə, maykalığından bir şey qalmamışdı. Birdən-birə heç nə barədə fikirləşmək istəmədim, daha doğrusu, bütün fikirlərim başımdan uçub getdi, hətta xartutu kəsən və bu kədərli yadigarı qoyub gedən o iri və itidişli yekə mişarı da yadımdan çıxartdım və o ağac göbələyinin irilixirdəli hamısını yığıb yaşıl maykamin etəyinə doldurdum.

Dayım təxminən bir il əvvəl haradansa bir şüşə günəbaxan yağı tapıb bizə gətirmişdi və o bir şüşə günəbaxan yağını anam doğrudan da, gözünün işığı kimi qoruyub saxlayırdı, amma həmin бүркүлү yay axşamı anam da, görünür, atamın səfərlərini xatırladı, balaça arakəsməmizdə atılıb qalmış o həsir zənbilə baxdı, ah çəkdi, gözləri doldu, – «Allah bəisin evini yıxsın!» – dedi və həmin günəbaxan yağından bir az tava-yə töküb göbələyi qızartdı, sonra tən yarıya bölüb iki boşqaba çəkdi və boşqabın birini mənə uzadıb o бүркүлү yay axşamı dünyanın ən gözəl sözlərini dedi:

– Apar arvada, Ələkbər... Dənə ki, özün yığmısan göbələyi... Dənə ki, özümüz doyunca yemişik...

Mən o gözəl qoxusu bütün ətrafa yayılmış o isti boşqabı anamdan alıb həyatə çıxdım, taxta pilləkənləri yuxarı qalxdım, o, isti boşqabı məizin üstünə qoydum və anamın dedi-yi sözləri Xanım xalaya dedim. Xanım xala ayaqlarını altına yığıb taxtda oturmuşdu, mənə baxdı, məizin üstünə qoyduğum

o isti göbələk qovurmasına baxdı, bir söz demədi, amma gülümsədi və mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın o gülümsəməyində nəşə şüşə kimi bir şey var, sınıb çilik-çilik ola bilər.

Mən şüşəbəndin ortasında dayanmışdım və bilmirdim ki, nə edim. Nədənsə çıxıb getmək istəmirdim, istəyirdim ki, Xanım xala bu göbələk qovurmasını isti-isti mənim yanımda yesin; bəlkə də gözləyirdim ki, Xanım xala məni tərifləyəcək, durduğum yerdə – beləcə göbələk tapdığım üçün mənim yerimə sevinəcək? bilmirəm... Xanım xala taxtdan düşüb məizin yanına gəldi, yenə boşqabdakı göbələk qovurmasına baxdı, yenə gülümsədi və mən yenə də o gülümsəmədə şüşə kimi bir şey gördüm.

Xanım xala dedi:

– Yadıva gəlir, Ələkbər, bir dəfə bizə Ənzəli balığı gətirmişdün?..

Mən başımı tərpətdim, yəni ki, yadıma gəlir və doğrudan da, həmin gün mənim yadıma gəlirdi və həmin gün Xanım xalanın gözlərindən süzülüb axan o iki damla göz yaşını da xatırladım. – Xanım xalanın birinci və axıncı dəfə gördüyüm göz yaşlarını, sonra otaqda divardan asılmış Abuzərin şəklini yadıma saldım (Abuzər o şəkli də şüşənin arxasında idi), sonra o şəkllə oxşayan Qocanı yadıma saldım, sonra da birdən-birə elə bil ki, Balakərim tütək aldı və Balakərimin tütəyində çalınan o uzaq, eyni zamanda çox yaxın havanı eşidə-eşidə Ədiləni yadıma saldım və o vaxt Xanım xalanın gözlərindən axan o iki damla göz yaşı indi mənim təsəvvürümdə təkcə Abuzərdən ötrü axmırdı, o göz yaşları indi həm də Ədilədən ötrü axırdı... Sonra mənə elə gəldi ki, bizim bütün məhəlləmiz bir yetimlik, bir kimsəsizlik səfərinə çıxıb və Xanım xalanın mənim təsəvvürümdəki o iki damla göz yaşı məhəlləmizin ardınca atılmış suyun damlarıdır.

Mən çıxıb getmək istədim, çünki gözlərimin qabığına cürbəcür görümlər gəlirdi və mən heç özüm də bu görümlərdən baş aç bilmirdim, o görümlər, o təsəvvürlər mənim başımı ağrıdırdı, beynimi yorurdu və bu zaman Xanım xala o bir boşqab göbələk qovurmasına baxa-baxa birdən dedi:

– Ələkbər, bəlkə bunu göndərək Əliabbas kişiyyə?

Mən:

– Əliabbas kişi çoxdan köçüb gedib ki, kəndə... – dedim.

Xanım xala:

— Hə? — soruşdu. — Sonra dedi: — Hə, düzdü... — mənə baxdı və mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın qalın qaşlarının altından baxan qara gözləri də Əminə xalanın gözləri kimi zəifləyib, pis görür və heç kimin bundan xəbəri yoxdur; sonra birdən-birə məni dəhşətli bir qorxu bürüdü ki, birdən Xanım xala dəli olar...

Xanım xala bir də:

— Hə, düzdü... — dedi. — Sonra: — Sən heç nigaran qalmırsan, Ələkbər, — dedi. — Qayıdıb gələcək, altısı da, Ələkbər... Mən tanıyıram onları, Ələkbər, gələcəklər altısı da, heç nə olmayacaq onlara, Ələkbər... Sən heç nigaran qalma, səni hələ maşınla çox gəzdirəcəklər onlar, Ələkbər... Cəfər də gəzdirəcək səni maşında, Ələkbər, Adil də gəzdirəcək, Əbdüləli, Cəbrayıl da, Ələkbər, Ağarəhim də, Qoca da sizdən bir yerdə gəzər, Ələkbər...

Xanım xala mənə baxa-baxa bu sözləri deyirdi, amma mənim bütün tükrlərim biz-biz olmuşdu, mənə elə gəlirdi ki, Xanım xala məni görmür, mənə baxan gözləri harasa çox uzaqlarda dikilib və bu sözləri də Xanım xala mənə demirdi, uzaqlardakı o adamlara deyirdi, bəlkə də bu şübhəbənddən çox-çox uzaqlarda dayanmış özünə deyirdi:

— Sıxma ürəyini, Ələkbər, heç birinə heç nə olmayacaq, altısı da qayıdıb gələcək... Mən tanıyıram axı, onları, Ələkbər...

Mən, ayaqlarım titrəyə-titrəyə taxta pilləkənləri düşüb evimizə getdim və bir müddət mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın mənim çıxıb getməyimdən hələ də xəbəri yoxdur, hələ də mənə müraciət eləyə-eləyə Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin qayıdıb gələcəyindən danışır, onların heç birinə heç nə olmayacağından deyir; bir müddət də keçdi, sonra Xanım xala da o taxta pilləkənlərlə aşağı düşdü, əlində balaca bir bağlama var idi — mən başa düşdüm ki, pay göndərdiyimiz həmin göbələk qovurmasıdır, — həyatimizdən çıxıb dalanın aşağı başına tərəf getdi və bu dəfə də mən başa düşdüm ki, Xanım xala o göbələk qovurmasını Əminə xalaya pay aparır.

...Gecə mən yerimdə gözlərimi yumub Balakərimin tükəddə çaldığı o uzaq və eyni zamanda da çox yaxın havanı ye-

nə də eşitdim və o tükət çaldı, çaldı, çaldı, sonra da elə bil, Balakərim həm çalırdı, həm deyirdi:

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində...
Dəvə dəlləklik edər
Köhnə hamam içində...

XXXVII

O arvad üç gün-üç gecə idi ki, bir balası qarnında, o biri balası qucağında acliqdan qaçırdı, amma karvan yolu elə hey uzanıb gedirdi, qurtarmaq bilmirdi, bir mənzilə gətirib çatdırmırdı və dünən Şəhər axırncı çörək qırığını qucağındakı balasına verdi, lap kiçik bir qırıq da özü yedi ki, qarnındakı balasının olsun; lap az keçdi ki, acliq onları yenə haqladı, acliq onları yenə öldürməyə başladı.

Şəhərə acliq düşdü, qaçan başını götürüb qaçdı, qalan acından qırıldı və iri gözləri cuxura düşüb acından işim-işim işıldayan, bir vaxt dolu və ehtiraslı bədənini tarımlamış ağ dərisi indi sümüklərindən sallanan o arvadın da əri öz boğazından kəsib balalarına verdi və özü acından həlak oldu, sonra o görünməmiş acliq bir-birinin ardınca o arvadın üç oğlunu da apardı, cəmi bir balası qucağında, bir balası da qarnında qaldı və üç gün bundan əvvəl bütün əmlakına, ev-eşiyinə, həyat-bacasına dəyişdiyi bir parça arpa çörəyini qoynunda gizlətdi, yaşı hələ tamam olmamış balasını qucağına aldı, o ac Şəhərdən çıxdı, ayağı yalın, başı açıq bu karvan yoluna düşdü.

Bu karvan yolu vaxtıyla yolçu ilə dolu olardı, buradan gecə-gündüz karvan keçərdi, amma indi tamam bomboş idi, çünki o ac Şəhərdə dəvələrin, atların hamısını kəsib yemişdilər və o ac Şəhərə daha heç bir karvan gəlmirdi, çünki camaat karvanın dəvələrini o saat kəsib yeyirdi.

Karvan yolu bomboş, boz bir düzənlikdən keçib-gedirdi və həmin düzənlikdə o görünməmiş quraqlıqdan sonra, günün altında qupquru quruyub saralmış qanqaldan başqa heç nə yox idi.

Gün çıxmışdı və get-gedə daha artıq qızdırırdı, amma o arvad da, o arvadın qucağındakı uşaq da, qarnındakı balası da həmin günəş hərarətini hiss etmirdi: bütün içini, bütün varlı-

gını yeyən bir aclıqdan başqa, o arvadın döşlərinin qapqara gilasində duz basılmış yara yeri kimi göynəyən, cızdağını çıxaran bir ağrı var idi: həmin uzandıqca uzanan yol boyu, həmin aclıq içində o arvad içi boş kişə kimi sallanmış döşlərini qucağındakı balasının ağzına verirdi, uşaq olan-qalan gücü ilə südü tamam qurumuş o döşləri sümürürdü, yara eləyirdi, əvvəllər heç olmasa bir az qan gəlirdi bu döşlərdən, indi daha heç qan da yox idi.

O arvadın qarnındakı bala da achiq içində idi, təpik atırdı, əllərini, başını tərpedirdi və arvad, əlbəttə, bətnindəki bu hərəkətlərin hamısını hiss edirdi, hələ doğulmamış, hələ bu qara yer üzünə gəlməmiş o uşağın çəkdiyi əzabı bütün ürəyi ilə duyurdu, amma heç nə edə bilmirdi, elə hey uzanan, uzanan, qurtarmaq bilməyən bu karvan yoluna baxırdı, əlini qarnına sürtürdü, bətnindəki o uşağı sakit eləmək istəyirdi, əlini qarnına ehtiyatla sürtürdü ki, sümükkləri çıxmış barmaqları qarnının nazilib sallanmış dərisindən o uşağı əzməsin, hələ doğulmamış, hələ bu qara yer üzünə gəlməmiş uşağı... Qucağındakına baxdı: mən ölsəm sənə qurban, sən ölmə, mən ya-zığam... nə günah elədim ki, başıma qəza gəldi?..

A başım, başım səni...
Töküm qan, yaşım səni...
Hara götürüm qaçım,
Balalı başım, səni?..

Ümid, ancaq bu karvan yoluna idi, bu karvan yolu əvvəl axır harasa bir yerə gətirib çıxartmalı idi, o yerdə insanlar ola-cıqdı və o yerdə bir tikə çörək olacaqdı.

Arvad bütün gücünü toplayıb ayaqlarını sürütləyirdi, əllərini isə hiss etmirdi, əlləri elə bil ki, qucağındakı o körpənin bələyi altında qurumuşdu, daşa dönmüşdü və bir də ki, döşlərinin gülələri göynədə-göynədə ağrıyırdı.

Əzizim, günə düşdüm.
Kölgədən günə düşdüm...
Evin yixilsın, fələk,
Sən deyənin günə düşdüm...

Arvad yolun kənarında bir qaratikan kolu gördü, gəlib o kolun yanında dayanmaq istədi, amma qorxdı ki, sonra yerin-

dən tərpanə bilməsin, qucağındakı uşağı yerə qoyub qaratikan kolunun kökünü eşib çıxartmaq istədi, amma qorxdı ki, sonra uşağı yerdən qaldıra bilməz, amma ayaqları özü özünə dayandı, bədəni özü özünə ayılıb uşağı ehmallica torpağın üstünə qoydu, əlləri özü özünə qaratikanın dibini eşdi, eşdi. qaratikanın kökünü çıxartdı, ağzına aparıb çeynəməyə başladı ki, bir azı qarnına getsin, bətnindəki o uşağın olsun, bir azını da ağzından çıxarıb torpağın üstündə qoyduğu o uşağa versin, qaratikan kökünün zəqqəto acısını hiss etmədi, amma dişləri o kötüyü əzə bilmədi, nə qədər elədisə də bir şey çıxmadı, qaratikanın kökünü yerə atdı, özü də bilmədi ki, necə ayağa qalxdı, uşağı yerdən necə götürdü, təzadən necə yola düzəldi...

Göyün üzü tərtəmiz idi, günün işığından başqa göydə heç nə yox idi və bu vaxt çox uzaqlarda güclə sezilən yaşıl dağlar göründü, o dağlarda o tərəflərdəki gözəl dünyanın cürbəcür meyvələri var idi, o dağlarda buz kimi bulaqlar var idi...

Dağlar, necə dağlarsan?..
Məni görcək ağlarsan...
Sinəmdə yer qalmadı,
Sən haramı dağlarsan?..

Çox uzaqlarda güclə sezilən o yaşıl dağlar, elə bil, o arvada bir az güc verdi, bir az ümidini artırdı, o arvad qurumuş əlləri kimi, döşlərinin ağrısını da unuttu, o yaşıl dağları tuş tutub getdi, getdi...

Əzizim oyan, dağlar...
Al qana boyan, dağlar...
Bu yan zülmətxanadır,
Necədir o yan, dağlar?..

Amma bir azdan o tərtəmiz göy də tutulmağa başladı, topa-topa buludlar gəldi, uzaqdakı o yaşıl dağlar görünməz oldu və o arvad başa düşdü ki, bu, daha axırdı, başa düşdü ki, onu da, qucağındakını da, qarnındakını da Allah qarğıyıb və birdən-birə yüz təbib də gəlsəydi, bir Allah qarğıyışa nə edə bilərdi?

Qabaqda, yolun kənarında bir ağac gördü, uzaqdan tanıdı ki, o ağac zeytun ağacıdır, yenə ürəyində ümid yarandı, yenə

taqətsiz ayaqlarını sürütləyə-sürütləyə o zeytun ağacının yanına gəlib çatdı, qucağındakı uşağı yerə qoydu, o qoca zeytun ağacının dibini axtardı, bir dənə də qopub düşmüş zeytun tapmadı, ağacın üstündə də bir dənə zeytun yox idi, o arvad uşağını yerdən qaldırıb yenə yola düşmək istədi, amma daha uşağı qaldıra bilmədi, yerə oturdu, bədənini dik saxlaya bilsin deyə, kürəyini o qoca zeytun ağacının gövdəsinə söykədi və tamam əmin oldu ki, daha heç vaxt buradan qalxa bilməyəcək, daha heç vaxt o uşağı qucağına ala bilməyəcək və tamam taqətsiz inildəyə-inildəyə aqlamağa başladı və o arvadın eləcə zingildəməyi ilə, elə bil, torpağın üstündə qalmış o uşağa da güc gəldi və o uşaq da bərkdən aqlamağa başladı.

Bir müddət beləcə keçdi.

Bütün dünyada heç kim yox idi, bir o tutulmuş göy idi, bir o uzandıqca uzanan yol idi, bir də o arvad idi, qarnındakı balası idi, torpağın üstündəki o uşaq idi və o arvad it kimi zingildədikcə, torpağın üstündəki o uşağın aqlamağını eşitdikcə, hər tərəfə bir zülmət çökürdü və o arvad hiss edirdi ki, bu, əbədi bir zülmətdir, həmin zülmət yavaş-yavaş onları aparır...

Bir müddət beləcə keçdi.

O arvadın zingildəyə-zingildəyə aqlamağı və torpağın üstündəki o uşağın aqlamağı, elə bil ki, o arvadın qarnındakı balasını sakitləşdirdi, daha əl atmadı, ayaq atmadı, o zülmət onu da özü ilə aparmaya başladı və bu zaman o arvad öz aqlamağından, torpağın üstündəki o uşağın aqlamağından savayı da bir aqlamaq səsi eşitdi, axırıncı dəfə bütün gücünü topladı və onları götürüb apararı o zülmətdən çıxdı, gözlərini açdı.

Ürəyiyumşaq adam həmin qoca zeytun ağacının altında dizi üstə yerə çöküb o arvadla üzbəüz oturmuşdu, o arvad baxırdı, torpağın üstündəki o uşağa baxırdı, o arvadın irəli çıxmış qarnına baxırdı, onların axırıncı gücləri ilə aqlamaqlarına baxırdı və özü də gözlərinin qabağındakı bu müsibətə için-çin ağlayırdı.

Ag Dəvə yolun kənarında dayanmışdı və sükut içində kövşəyə-kövşəyə o arvada, o arvadın qarnına, torpağın üstündəki o uşağa, Ürəyiyumşaq adama və qoca zeytun ağacına baxırdı.

O arvad Ürəyiyumşaq adamı görən kimi tanıdı, deməli, Allahın üzü onlardan hələ tamam dönməmişdi, Allahın onlara

yazdığı gəlmişdi, bu çöl-biyabanda başqa birisini yox, Ürəyiyumşaq adamı gətirib onların üstünə çıxartmışdı.

Ürəyiyumşaq adamın əlində kiçik bir bağlama var idi və o arvad o saat hiss etdi ki, o kiçik bağlamanın içindəki çörəkdir.

Ürəyiyumşaq adam da o karvan yolunun yolçusu idi və qoca zeytun ağacının altında ağlayan o arvadı görəndə Ag Dəvəni saxladı, Ag Dəvə qabaq ayaqlarını dizdən büküb aşağı çöməldi, Ürəyiyumşaq adam dəvədən düşüb o arvada yaxınlaşdı, torpağın üstündə acından ağlayan o uşağı gördü, o arvadın irəli çıxmış qarnına baxdı və özünü saxlaya bilmədi, dizi üstə yerə düşdü, o arvadın halına, o uşağın halına için-çin ağladı.

O arvad daha aqlamayı, torpağın üstündəki o uşaq da, elə bil, hiss elədi ki, anası bu saat ona nəşə verəcək, səsinə kəsdi, Ürəyiyumşaq adam isə, kirismək bilmirdi, dizləri üstə oturub hıçqıra-hıçqıra ağlayırdı.

O arvad Ürəyiyumşaq adamın əlindəki o bağlamaya baxırdı.

Ürəyiyumşaq adam axır ki, birtəhər özünə gəldi, ayağa qalxdı, yoluna düzəlmək istədi və bu zaman o arvad dəhşətlə pıçıldadı:

– Hara, qardaş?

Ürəyiyumşaq adam əli ilə aqlamaqdan qızarmış gözlərini silə-silə:

– Yolum uzaqdır, bacı, – dedi. – Mən də mənzil başına çatacağam-çatmayacağam, Allah bilir...

– Bir parça çörək ver bizə...

Ürəyiyumşaq adam əlində tutduğu o kiçik bağlamaya baxdı və:

– Bu, mənim azuqəmdir, bacı... – dedi. – Mən sənə halına çox acıyıram, – dedi. – Nə qədər istəyirsən, oturma sənənin bu halına ağlayım, – dedi. – Amma bu, mənim azuqəmdir, onu sənə verə bilmərəm, – dedi və yenə də özünü saxlaya bilməyib hıçqıra-hıçqıra ağladı.

O arvad daha aqlamayı, sümükdən və dəridən ibarət titrəyən barmağı ilə torpağın üstündəki o uşağı göstərdi və:

– Ondan da əl çəkdim, – dedi. – Sonra əlini qarnının üstə

tünə qoydu. – Heç olmasa, bunu saxlamaqdan ötrü mənə bir dişdəm çörək ver...

Ürəyiyumşaq adamın təmiz ala gözləri var idi və həmin təmiz ala gözləri ilə o arvada baxdı, heç nə demədi...

O arvad Ağ Dəvənə baxdı, Ağ Dəvənəni iri qara gözlərini gördü və o arvad Ağ Dəvənəni o iri qara gözlərində elə sözlər oxudu ki, həmin sözlər acliqdan da, acliğin o qurtarmaq bil-məyən, uzandıqca uzanan yol boyu əzab-əziyyətdən də bə-tər oldu, bütün içini, bütün varlığını didib dağıtdı.

Ağ Dəvənəni o iri qara gözləri o arvada deyirdi: yox, sən o bir dişdəm çörəyi qarınıdakı o tifil üçün yox, özün üçün istəyirsən; sən özün özünü qarınıdakı o tifillə aldatma, o bir dişdəm çörəyi sən özünü ölümdən qurtarmaq üçün istəyir-sən...

O arvad gözlərini Ağ Dəvənəni o iri qara gözlərindən giz-lətdi.

Ürəyiyumşaq adam yenə özünü saxlaya bilmədi, yenə hiç-qırdı və astadan eləcə için-için ağlaya-ağlaya Ağ Dəvənəni min-di, o karvan yoluna düşdü, Ağ Dəvə yavaş-yavaş addımlaya-addımlaya uzaqlaşdı, gözdən itdi.

Sonra tamam sakitlik çökdü.

O qoca zeytun ağacının altında Ağ Dəvənəni o iri qara göz-lərinin baxışından, elə bil, nəşə qalmışdı və elə bil, həmin «nə-sə» o sakitlik içində pıçıldayırdı: mən sizin işinizə qarışmıram, insanlar...

O karvan yolu da, o qoca zeytun da tək-tənha qaldı.

Ağ Dəvənəni o iri qara gözlərinin söylədikləri tamam yün-gül və tamam şəffaf, gözəgörünməz bir duman kimi, həmin karvan yolunun üstünə, həmin qoca zeytun ağacının dibinə çökmüşdü və xeyli müddət bu yerlərdən çəkilib getmədi...

XXXVIII

Atam üç-dörd ay idi müharibəyə getmişdi və mənə elə gə-lirdi ki, atamın xiffətini tək mən çəkmirəm, tək anam çəkmir, mənə elə gəlirdi ki, bizim evimizdəki rəflərə düzülmüş o stə-kan-nəlbəkilərdən tutmuş, çarpayımızdan, mizimizdən, sandi-gımızdan, taxta kətilərimizdən tutmuş o həyat pəncərəmizə-cən, o qapımızdan hər bir əşya, evimizin hər bir küncü-bu-

cağı atamın xiffətini çəkir; atamın öz dünyası var idi, atam öz təbiətinə və taleyinə görə bəlkə də bizim dalanımıza, bizim küçəmizə yad bir adam idi, amma mənə elə gəlirdi ki, indi bi-zim dalanımız, bizim küçəmiz də atamın xiffətini çəkir və in-di mənə elə gəlirdi ki, atam burada bizimlə olmadıq vaxtda, yəni müharibəyə gəlmişdi bu aylar ərzində bizim məhəlləyə da-ha yaxın olub, daha əziz olub.

Həmin günlərdən birində, bir payız axşamı, o qoşa tutun yarpaqlarının saralıb töküldüyü bir vaxtda dalbadal üç dənə qara «emadin» gəlib Muxtargilin evinin qabağında dayandı və Cəfərqulu ilə mən, elə bil ki, o qara «emadin»lərdən qorxa-qorxa Sarı hamamın qapısına qısılb gözlərimizi məhəlləmizin bu gözənilməz qonaqlarına zillədik.

Birinci «emadin»i biz tanıyırdıq, Muxtarın idi və Muxtar tələsik o məşindən düşüb ikinci, üçüncü «emadin»in qabağı-na gəldi: ikinci məşindən uzun qara saçları səliqə ilə arxaya darənmiş bir nəfər çıxdı və mənə elə gəlirdi ki, boz kostyum geyib düşünü iri qalstuk taxmış və indi gülümsəyən bu ada-mı çox görmüşəm, amma onun kim olduğunu heç cür tapa bilmədim; üçüncü məşindən də bir nəfər düşdü və Muxtar:

– Xoş gəlmisiniz! – dedi. – Buyurun, gəlin içəri!..

Mən ömrümdə Muxtarı bu cür üzügülər görməmişdim və ümumiyyətlə, təsəvvür eləməzdim ki, Muxtar beləcə qonaq-pərvər ola bilər.

O gülümsəyən adam üzüyuxarı, üzüaşağı maraqla bizim küçəmizə baxdı və daha da artıq gülümsəyə-gülümsəyə (onun o gülümsəməyində güclə sezilən bir rişxənd də var idi və hə-min xüsusiyyət bu günə kimi davam edir, gülümsəyəndə, elə bil, hamıya, bütün dünyaya rişxənd edir) Muxtara dedi:

– Muxtar yoldaş, buralar lap ekzotikadır ki... – güldü.

Əlbəttə, mən o vaxt «ekzotika» sözünün mənasını bilmir-dim, amma o vaxtdan da həmin söz bütün dəqiqliyi ilə həkk olunub mənim beynimdə qaldı; mən o sözün mənasını bilmir-dim, amma həmin söz mənə nəşə pis bir söz kimi göründü və bu günün özünə kimi mənim ürəyimdə o sözə – o günahsız «ekzotika» sözünə qərəzli bir münasibət var. Bir də ki, yadı-ma gəlir, o adamın gülüşü mənə pis təsir etdi, elə bil, mənim əlimi tutub güclə yaş bir qurbagaya toxundurdular, mən o gül-lüşün süniliyini, yalançılığını o saat hiss etdim, çünki məhəl-

ləmizdə heç kimin heç vaxt o cür yalandan gülməyini görməmişdim.

O adam Muxtargilin giriş qapısından içəri girəndə Cəfər-qulu pıçıldadı:

– Tanıdın? Səttar Məsumu satan budu də!.. Görürsən necə hırıldayır?..

Mən Cəfərqulunun sözlərindən sonra o adamı o saat tanıdım: əlbəttə, özü idi, Fətulla Hatəm idi, qəzetlərdə şəkillərini çox görmüşdüm, ədəbiyyatdan yeni dərslə kitabımızda var idi, anamın onun şəkilləri çap olunmuş qəzetlə mətbəximizdəki o nöyüt pilətasını təmizləməyi və həmin şəkillərin ovulub qırıq-qırıq yerə tökülməyi gözlərimin qabağına gəlirdi.

Qara «emadin»lərin üçü də Muxtarın qapısı ağzında dayanmışdı, maşınların üçünün də sürücüsü var idi və o sürücülərin üçü də qoca kişilər idi, çünki cavan sürücülərin hamısı müharibədə idi, Cəfər kimi, Adil kimi, Əbdüəlali kimi, Cəbrayıl, Ağarəhim kimi, amma Fətulla Hatəmin özü qoca deyildi, mənim atamla bir yaşda idi, amma mənim atam müharibədə idi, bizim bütün evimiz atamın xiffətini çəkirdi, bizim balaca arakəsmədəki həsir zənbil bomboş idi, o bərəkətli vaqon iyni tamam itirmişdi, amma Fətulla Hatəm indi bizim məhəllədə idi, gizli bir rixşəndlə gülümsəyən gözləri ilə bizim küçəmizə baxıb mənim mənasını bilmədiyim sözlər deyirdi. Fətulla Hatəm indi Muxtarın evində qonaq idi, yaqın nəşə yeyirdilər, nəşə içirdilər, Fətulla Hatəm həmişə gülümsəyirdi, güldürdü, amma mənim atam həmişə fikirli olurdu. Fətulla Hatəm bizim küçəmizə qara «emadin»lə gəlirdi, amma mənim atam həmişə qəribçilik içində idi, Fətulla Hatəm Muxtargildən çıxıb qara maşınında öz evlərinə gedəcək, amma mənim atam bəlkə də heç vaxt evimizə qayıtmayacaqdı. Səttar Məsum Sabiri çox istəyirdi, Fətulla Hatəm Səttar Məsumun üzünə durmuşdu, tutdurmuşdu, amma indi bizim təzə dərslərimizdə Sabirin şəkildən bir az sonra Fətulla Hatəmin şəkləri gəlirdi; bir koma qəhər içəridən mənim boğazıma dirəndi (birdən-birə mənə elə gəlirdi ki, Xanım xalagildə yazı mizinin üstündəki o iri adam sümükləri Səttar Məsumun sümükləridir və heç kim bunu bilmir...) və dünyanın belə bir ədalətsizliyi mənim ürəyimi o vaxta qədər heç zaman duymadığım dəhşətli bir acıqla, kinlə, ədavətlə doldurdu. qəhər məni boğdu və mənə elə

gəlirdi ki, Kübra xalanın o şüşəbənddəki gülləri də beləcə bir qəhər içindədir, mən heç özüm də bilmədim ki, yerdən iri bir daş parçasını necə götürdüm, o iri daş parçasını Muxtarın şüşəbəndinə necə çırpdim.

Şüşəbəndin böyük şüşələrindən biri cingiltiyə sınıb küçəyə töküldü, mənim atdığım o daş, elə bil, bizim bütün küçəmizi səksəndirdi, amma o bir anlıq səksəntidə bir qürur da hiss etdim, elə bil, mən nədən ötrüsə Muxtarın o şüşəbəndindən, Muxtarın evində oturmuş o adamlardan bütün küçəmizin intiqamını almışdım və küçəmiz də mənim bu intiqamımla, mənim özümlə qürurlanırdı.

Muxtarın sürücüsü:

– Tı çto delayeş, neqodyay?! – qışqırıb maşının qapısını açdı, amma mən və ardımca da Cəfərqulu bir göz qırpmında qaçıb küçəmizin yuxarı başındakı tindən burulduq və qaça-qaça da məhəlləmizdən uzaqlaşdıq.

Əlbəttə, Muxtargilin evində oturmuş o adamlar qorxmışdu və indi yaqın qanları qara idi, amma o şüşəbənddəki o güllər, Kübra xalanın gülləri indi yaqın şüşəsi sınıb tökülmüş o açıq pəncərədən mənim ardımca gülümsəyirdi...

Evə bir də gecə qayıtdım.

XXXIX

Gərək ki, inişli idi, ayın əvvəllərində Bakıda bir neçə gün dalbadal bərk yağış yağdı, külək əsdi və həmin küləkli-yağışlı may günlərindən birində evdə mənim ürəyim darıxdı, plaşımı geyib şlyapamı başıma basdım və küçəyə çıxıb dənizkənarı bulvara tərəf getdim.

Düzdür, yağış lap azalmışdı, hərdənbir atırdı, amma hər tərəf su içində idi, külək əsirdi və mən küçədəki kiçik gölməçələrə fikir vermədən addımlayırdım.

Yağış yadımdadır, bazar günü idi, amma Bakının küçələri bomboş idi və binaların navalçalarından tökülən, küçələrdə səkinin dibi ilə köpüklənə-köpüklənə axan suya, yaş divarlara, damlara yaz gəlali təzəcə oyanıb birdən-birə də belə bir pa-yız soyuğuna düşmüş ağaclara baxdıqca, üzümə, əllərimə adda-budda yağış damcılarını düşdükcə mənə elə gəlirdi ki, bütün

Bakı camaatı şəhərdən çıxıb haradasa buz kimi suyun altına düşüb və bu boş küçələr, yaş binalar da beləcə adamsız qalıb.

Dənizkənarı bulvarda açıqlıq olduğu üçün külək daha da bərk əsirdi və bulvarda da, əlbəttə, heç kim yox idi, sahil bomboş idi və yağışdan ışıldayan asfalt sahil dəniz boyu uzanırdı.

Bir dəstə ac qağayı da uçub dəniz kənarına gəlmişdi və o küləyə, yağışa baxmayaraq, dənizin üstü ilə uçurdu, enib dalğaya dimdik vururdu və həmin küləkli-yağışlı may günü mən çox təəssüf etdim ki, ciblərimdə bu quşlara verə biləcəyim heç nə yoxdur, hətta tələsik bulvardan çıxıb dükana getmək istədim, bu quşlar üçün kilək alıb gətirmək istədim, amma belə bir fikrə düşməyim – bilmirəm niyə? – mənə özümə, yaşımaya yaraşmayan gücsüz bir adam kimi göstərdi; məsələn onda deyildi ki, alıb gətirdiyim xırda balıqlar onsuz da böyük və ac quşların hamısını doyuzdurmayacaqdı, məsələn onda idi ki, bu istək tamam sadələvh bir uşaq istəyi idi...

Dəniz dalğalı idi və o dalğaların üzü elə ağappaq köpüklənmişdi ki, o təmiz ağıq həmin küləkli-yağışlı may gününün bozluğu ilə heç cür uyuşmurdu.

Mən sahilədən yuxarı qalxdım və bulvarın ağacılıq hissəsi ilə addımlamağa başladım, hər dəfə yenidən yarpaqlamış və bu qəfil may soyuğundan üşüm-üşüm üşüyən ağacların yanında kiçik çəndən külək yarpaqların suyunu mənim üzümə cırırdı.

Bulvar boyu addımlaya-addımlaya kənardan özüm özüme baxdım: beləcə küləkli-yağışlı bir gündə yazığın bulvarda gəzməyində, əlbəttə, bir romantika var idi və kənardan görünən, kənardan baxılan o romantikaya, doğrusu, mənim gülməyim tutdu.

Həmin küləkli-yağışlı may günü boş bulvarda tək-tənha dolaşdığım o daqiqələrdə mənə elə gəlirdi ki, dünyada bu küləyin və bu dənizin səsinə başqa, bir də ki, indi daha uzaqda qalmış o qağayı səsinə başqa heç bir səs yoxdur və olmayıb.

Bulvardakı köhnə yay kinoteatrının yanından keçəndə, elə bil ki, mənim bu hissəmə bəndiymiş kimi, səs eşitdim; bu, küt bir səs idi və mən dayanıb səs gələn tərəfə baxdım: yaşlı üç kişi kinoteatrın qarşısındakı bomboş meydana bir skamyaya götürüb divarın dibinə çəkmişdilər və özləri də bir-birlərinə qı-

sılıb həmin skamyada oturmuşdular, ortadakı adam dizinin üstünə bir parça taxta lövhə qoymuşdu və üçü də bədənəri ilə həmin taxta lövhəni küləkdən qoruya-qoruya domino oynayırdılar.

O yaşlı kişilərdən birini mən qırx il görməsəm də, o saat tanıdım.

Taxta lövhə yaş olduğu üçün o üç nəfərin can-dildən həmin lövhəyə çırpıqları domino daşlarının səsi çox küt çıxırdı və o səsin o cür küt çıxmağında da nəsə bir payız əhvali-ruhiyyəsi, bir payız sarılığı var idi, hərgah səsin rəngi olsaydı, o domino daşlarının küt səsi mütləq xəzəl rəngində olmalıydı.

O üç nəfərdən biri, o yaşlı kişi Muxtar idi.

Mən bir müddət dayanıb eləcə kənardan Muxtara baxdım.

Bu qırx ildə Muxtar az dəyişmişdi, amma eyni zamanda, qırx il bundan əvvəlki o Muxtar ilə indi bu küləkli-yağışlı gündə bulvarda oturub iki başqa qoca kişi ilə o sarı səslə domino daşlarını cırpa-cırpa domino oynayan bu Muxtar arasında çox görümlü, hiss olunası bir fərq də var idi; bu yalnız yaş fərqi deyildi, bu fərq bəlkə də onda idi ki, indi Muxtarın əynində həmin qara meşin pencək, başında həmin meşin kepka, ayaqlarında həmin xrom uzunboğaz yox idi və Muxtar indi dünyanın ən adi bəndəsi kimi geyinmişdi.

Yay kinoteatrının mövsümü hələ açılmamışdı, qapısı bağlı, divarları yaş, bilek kassasının balaca pəncərəsi dəmir torlu idi və qərribə idi, elə bil ki, bu boş bulvarda, bu küləkli-yağışlı gündə o üç nəfər kinoteatrın divarı dibində oturub domino oynamadı həmin kinoteatrı daha artıq kimsəsiz, daha artıq tənha eləmişdi.

O üç nəfər yaşlı kişinin isə divarının dibində bir-birlərinə qısıldıqları kinoteatrın həmin kimsəsizliyi, tənhalığı ilə işi yox idi, dominonun daşlarını bədənəri ilə küləkdən qoruduqları taxta lövhənin üstünə vura-vura domino oynayırdılar (və o domino daşlarının da səsinə bir payız məyusluğu var idi).

Mən bir kənarda dayanıb o üç nəfərə baxırdım, domino daşlarının o küt səsinə eşidirdim, sonra mənə elə gəlirdi ki, bu ətrafa nəsə çox doğma bir qoxu yayıldı, o qoxu çox-çox uzaqlardan gəlirdi, sonra mən başa düşdüm ki, bu, o isti pəraşkilərin qoxusudur, sonra mən Kübra xalanın şüşəbəndə saxladığı o saxsı dibçəklərdəki gülləri xatırladım.

Həmin güllər, əlbəttə, çoxdan solub-sovulub yox olmuşdu.

Bu üç nəfər yaşlı kişi də mənim kimi evdə oturmaqdan darıxmışdı, tapışb həmişəki yerlərinə gəlmişdilər, bu kimsəsiz və tənha kinoteatrın divarının dibində bir-birlərinə qısılib domino oynayırdılar.

O domino daşlarının çıxartdığı küt səsin payız sarısını, ancaq mən görürdüm, o səs, ancaq mənim gözlərimin qabağında xəzələ çevrilirdi, amma o üç nəfər qoca kişi bunun fərqlində deyildi.

Mən, Muxtara baxırdım və Muxtarın da həmin küləkli-yağışlı gündə mənim kimi evdə darıxıb bura gəlməyi, elə bil, uzaqdan-uzağa bizi bir-birimizə yaxınlaşdırdı.

Mən uşaq olanda Balakərim bizə deyirdi ki, dünyadakı bütün insanlar bir-biri ilə qohumdur, çünki yer üzündəki bütün adamlar Adəm ilə Həvvanın törəmələridir və Balakərim bu sözləri özünün böyük bir kəşfi kimi deyirdi və o zaman Balakərimin o sözləri mənə dünyanın ən böyük (və nə üçünsə çox sirli!) həqiqətlərindən biri kimi təsir etmişdi.

Mən gülümsədim, çünki həmin küləkli-yağışlı may günü mənə elə gəldi ki, elə bil, doğrudan da, Muxtarla qohumuq.

Həmin küləkli-yağışlı günün gecəsi göydə qərribə bir təmizlik var idi, göy başdan-başa ulduzla dolmuşdu, ay çıxmışdı, elə bil, ömründə heç vaxt yer üzündə yağış deyilən, bulud deyilən, külək deyilən bir şey olmayıb və ayılı-ulduzlu gecə mən də qərribə bir yuxu görürdüm:

Adi binalardakı kimi, blok pilləkənləri idi, amma o pilləkənlər yuxarı qalxmırdı, yerin altına enirdi.

Mən həmin pilləkənləri burula-burula, tərləyə-tərləyə sürətlə xeyli aşağı endim.

Sonra bir evə girdim və başa düşdüm ki, bura Muxtarın evidir.

Muxtar ağ tuman-köynəkdə idi, əlində də içi su ilə dolu böyük bir vedrə var idi.

Muxtarın əynindəki o tuman-köynəyin ağılığında bir kəfən rəngi var idi.

Mənim əlimdən tutdu: — «Gəl, gəl bura!..» — dedi və biz həmin yerin altındakı evdən də aşağı düşməyə başladıq və

Muxtar o pilləkənləri endikcə vedrədəki su dalğalanıb ayaq altına tökülürdü, elə bil ki, yağışdan sonrakı kiçik gölməçələr-di.

Mən əvvəlcə elə bildim, qabağımdakı tabut qapağıdır, amma sonra gördüm ki, zirzəminin dar taxta qapısıdır və biz o qapının qarşısında dayandıq. Muxtar əlini dirsəyəcən vedrəyə saldı — suyun içindən bir dəstə açar çıxarıb zirzəminin o darısqal taxta qapısındakı yekə qıfılı açdı (o yekə qıfıl mənə çox tanış gəldi, hətta o an mən diksindim də, sonra lap xəlif, az qala tamam şəffaf cizgilərlə Əliabbas kişini gördüm, Zibə xalanı gördüm...) və biz içəri girdik.

Muxtarın ağ köynəyinin qolu dirsəyəcən yaş olmuşdu, ağ tumanının balaqları da vedrənin suyundan yaş olmuşdu və tumanının, köynəyinin yaş yerləri bədəninə yapışmışdı.

Muxtar dedi: «—Bude onlar!.. Hamısını saxlamışam!».

Zirzəminin torpaq döşəməsinə saxsı dibçəklər düzülmüşdü və həmin dibçəklərdə güllər bitmişdi.

O güllər Kübra xalanın gülləri idi, amma o güllər kağızdan idi.

Muxtar əyilib vedrədəki sudan ovuc-ovuc götürürdü və saxsı dibçəklərdəki o kağız gülləri sulayırdı.

Sonra mən hiss etdim ki, indicə yuxudan oyanacağam və mən, doğrudan da, yuxudan oyandım, gecənin yarısı idi, təzədən gözlərimi yumub bir müddət yerimdə o tərəf-bu tərəfə çevrildim; təzədən yatmaq istəyirdim, istəyirdim görüm ki, o kağız güllər Muxtarın verdiyi ovuc-ovuc sudan sonra canlandı, canlı gül oldu, yoxsa yox?

XL

Bir dəfə — həmin 44-cü ilin isti və quraqlıq payız günlərindən biri idi. Xanım xala həmişəki dik addımları ilə küçəmizdən keçirdi, birdən üçmərtəbənin yanında ayaq saxladı, başını qaldırıb papaqçı Əbülfətgilil pəncərələrinə tərəf baxdı və birdən papaqçı Əbülfətin arvadı Fatma xalanı səslədi və dünyada heç kimin gözləmədiyi dəhşətli sözlər dedi:

— Fatma! Fatma! — dedi Xanım xala. — Ədiləyə dənə çıxıb üzümə tüpürsün mənim, haqqı var!..

Küçədə məndən, Balakərimdən və Cəfərquludan başqa heç kim yox idi, qoşa tutun altında, səkidə oturmuşduq; Cəfərqulu heyratla Xanım xalaya baxdı və mən açıq-aşkar gördüm ki, Cəfərqulu Xanım xaladan, Xanım xalanın bu sözlərindən qorxub; Balakərim də Xanım xalaya baxırdı, amma Balakərimin həmişə yol çəkən gözlərində heç bir heyrat yox idi; mən də Xanım xalaya baxırdım və ürəyim döyünə-döyünə çox kədərli bir sevinclə sevindim ki, nə yaxşı ki, bizim küçəmizdə indi heç kim yoxdur, nə yaxşı ki, Xanım xalanın bu sözlərini heç kim eşitmədi, çünki mən istəmirdim ki, məhəlləmizin camaatı da Cəfərqulu kimi heyratla Xanım xalaya baxsın; özüm öz ürəyimin döyüntüsünü eşidirdim, mən qorxurdum, mən Cəfərquludan da betər qorxurdum, mənim bütün canımı bir xof bürümüşdü, mən istəmirdim ki, Xanım xala dəli olsun.

Fatma xalagil də yaqın Xanım xalanın sözlərini eşitmədi. Xanım xala daha heç nə demədi, həmişəki dik addımları ilə gedib dalanımıza buruldu.

Balakərim bir müddət bizim dalanımıza tərəf baxdı, sonra: – Dünya! – dedi. – Sənin...

Və ömründə söyüş söyməyən Balakərim həmin isti payız günü dünyanı çox pis söyüşlə söydü.

XLI

Mən Amerikaya üç il bundan əvvəl getmişdim və hərgah bir dəfə də mənim yolum Amerikaya düşsə, mütləq Ziba xalanı axtarıb tapacağam.

Bəlkə Ziba xala çoxdan ölüb?

Bilmirəm...

Amma məndə belə bir hiss var ki, Ziba xala sağdır, hətta mən Ziba xalanı görürəm də: lap qocalıb, beli bükülüb, gözləri sulanıb və o sulanmış gözlər gecə-gündüz uzaq bir məhəllənin, heç kimin tanımadığı və heç kimin təsəvvür də etmədiyi bir məhəllənin xiffətini çəkir...

Ziba xalanın nəvələri, nəticələri ingiliscə danışır və o gözəl tum torbasından, o gözəl tum stəkanından xəbərləri yoxdur.

Axı, mən Ziba xalanın, heç olmasa, fəmilini də bilmirəm, onu necə tapmaq olar?

« – Kimdi Ziba xala? »

« – Qavrilin anası... »

Vəssalam. Başqa nə deyə bilərəm?

Bir də ki, «uzaq Bakıdakı məhəllələrdən birində yaşayırdı...»

XLII

Müharibə qurtarmaq bilmirdi, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də müharibədə idi və İbadulla, demək olar ki, hər gün məhəlləyə gəlirdi və demək olar ki, hər gün də Əminə xalanın çıxırtısı dalanımıza yayılırdı: « – Nə istəyirsən məndən, ay nadürüst oğlu, nadürüst? Genə gəldün? Allah haçan məni götürüb aparacaq ki, sənün əlindən qurtarsın canım, ay naxələf?... »

Kürən pişik öldənə sonra mən bir müddət, təxminən bir həftə-on gün İbadullanı görmədim, hətta burası da mənim yadımda idi ki, o bir həftə-on gün ərzində hərdənbir İbadulla yadıma düşdü və elə bil ki, mən özüm özümdən gizlətmək istədiyim bir nigaranlıq keçirirdim: İbadullaya nə olub görəsən? Amma o bir həftədən-on gündən sonra, İbadulla yenə araq iyi verə-verə dalanımıza gəlməyə başladı, Əminə xalanı qışqırtmağa başladı.

Dalanımızın arvadları, qızları, daha həyət qapılarının ağzına yığışib, pəncərələrdən boylanıb Əminə xalanın evinə tərəf baxmırdı, çünki hərənin öz dərdi özünə bəs idi, çünki qara xəbərlər gələn evlərdə qopan vay-şüvənin yanında qoca Əminə xalanın çıxırtısı daha təsir etmirdi.

Bir gün mən həyatimizin dalan qapısının ağzında oturmuşdum, atam neçə ay idi ki, müharibədə idi və anamın öz-özünə danışmağa başladığı günlər idi, kimsəsiz dalanımıza baxırdım, dalanımızın sakitliyinə qulaq asırdım və mən də özümü bütün dünyada tamam tək-tənha hiss edirdim, sinəmdə tamam təşnəsiz bir ürək vururdu və o ürəyin həmin təşnəsiz tippiltisini açıq-aydın eşidirdim, mənə elə gəlirdi ki, bu təklilik-tənhalıq əbəddir, ürək həmişə beləcə təşnəsiz vuracaq, bizim dalanımızın sakitliyindəki o yazıqlıq, kimsəsizliyindəki, yiyə-

sizliyindəki o yetimlik də daimidir; mənim ürəyimin o tippiltisi da, elə bil, dalanımızın nəbzi idi, sevincsiz, həyəcansız vururdu, vururdu.

Birdən yenə də Əminə xalanın çıxartısı qopdu və bu çıxartı da daha əvvəlki vaxtlar olduğu kimi, bizim dalanımızı diksindirmirdi, əksinə, elə bil ki, Əminə xalanın o çıxartısı da bizim dalandakı həmin sakitliyin, kimsəsizliyin davamı idi, həmin yazıqlıq, yetimlik kimi bir şey idi; sonra Əminə xalanın çıxartısı birdən-birə də kəsdi və Əminə xala daha qışqırmadı, mənə elə gəldi ki, dalanımızın divarları, pəncərələri, həyat qapıları mənimlə birlikdə bir müddət Əminə xalanın həmişəki kimi, təzədən qışqırmağını gözlədi, sonra o çıxartını da, Əminə xalanı da yadından çıxardı və həmin yazıq biganəliyinə, kimsəsizliyinə qapıldı; o ürəkdə də eləcə sevincsiz, həyəcansız vururdu...

Bu vaxt Əminə xalanın həyat qapısı zərblə açıldı, İbadulla dalana çıxdı və mən dalanımızın o sakitliyi, daha doğrusu, həyatımızın o biganəliyi içində Əminə xalanın sözlərini eşitdim: «—Get, köpəyoğlu, çıx get day, canım qurtardı sənnən!.. Get, köpəyoğlu, get, bir qara daş da dalunca!..».

Mən ömrümdə İbadullanı belə görməmişdim, pərdə ala gözləri sevincdən, əldə etdiyi qələbədən işıldaırdı və gözlərinin o işıltısı İbadullanın günün altında yanib qaralmış anıq sifətinə, qırışmış nazik boğazına, bütün cansız vücuduna bir yaraşır vermişdi; elə bil, yerşi də dəyişmişdi, addımlarında heç vaxt olmayan bir sərrastlıq var idi, sinəsini irəli vermişdi, gəlib mənim qabağımdan ötdü, əvvəlcə mənə fikir vermədi, çünki o dəm İbadulla deyəsən, ümumiyyətlə, heç nəyə fikir vermirdi və dünyanın ən xoşbəxt, daha doğrusu, dünyanın ən qalib adamı idi, sonra birdən-birə dayandı, geri dönüb həmin şəstli addımlarla düz mənim qabağıma gəldi, əlini pəncəyinin cibinə salıb ağ əsgiyə bürünmüş nəşə çıxartdı, həmin balaca əsgiyə bağlamasını mənim gözlərimin qabağında açdı, həyəcədən dili-dodağı əsə-əsə, məxorkadan saralmış iri və seyrək dişlərinin arasından ətrafa tüpürçək sıçraya-sıçraya:

— Hə, gördüz?! — dedi. — Axırı verdi qızıllarımı!.. Gördüz?!.

O ağ əsgiyə parçasının içində Nikolayın saqqallı şəkilləri olan bir ovuc qızıl sikkə var idi.

— Gəldim mən day!.. Axtarın, taparsız məni Voronejdə!.. Ay tapdız a!..

İbadulla gətdi; eləcə şəstlə və sərrast addımlarla gətdi.

Mən Əminə xalanın qışqırığını aydın eşidirdim:

«—Get, köpəyoğlu, səni görüm qan qusasan!.. Səni görüm tramvay altında qalasan, köpəyoğlu, saxladuğun o qəhbəynən bir yerdə!..»

Mənə elə gəldi ki, bizim o qəmgin dalanımıza nəşə çirkab bir su töküldü.

Mənə elə gəldi ki, Əminə xalanın özü də başdan-başa o çirkabın içindədir.

İbadullanı mən bir daha heç vaxt görmədim.

Amma bir dəfə heç vaxt yadımdan çıxmayan bir əhvalat baş verdi.

Bizim dalanımızda kimsə rusca qışqıra-qışqıra nəşə deyirdi və ağlayırdı.

Əlbəttə, qışqıraraq ağlamaqla daha bizim dalanımızı, bütün məhəlləmizi təəccübləndirmək olmazdı, qışqıraraq ağlamaq da o müharibə illərində bizim məhəlləmizin o kədəri kimi, təbii bir şey olmuşdu, amma camaat dalanımızdan gələn o səsin qışqıraraq ağlamaqdan başqa nəşə bir qeyri-adiliyini o saat hiss etdi, dalanımızın pəncərələrindən boylandı, həyat qapılarının ağzına yığışdı.

Əyninə qara paltar geyib başına qara yaylıq bağlamış və ağlamaqdan gözləri qızarmış, göz qapaqları şişmiş, təxminən əlli yaşlarında bir arvad Əminə xalanın həyat qapısı ağzında dayanıb rusca deyirdi:

— Qde İbadulla? On ved kak malenkiy rebyonok, propadyot!.. — Və özünü saxlaya bilməyib ağlayırdı.

Bir göz qırpmında bütün dalana belə bir pıçıltı yayıldı ki, rusca danışan bu qadın İbadullanın həmin erməni arvadıdır və bizim dalanın camaatı bu işə lap mat qaldı, çünki İbadulladan on beş yaş böyük olan bu arvadın məktəb müəllimlərinə oxşayan ciddi görkəmi, qara paltarının, yaylığının səliqəsi, rusca danışaraq eləcə ürəkdən ağlamağı İbadulla ilə və İbadullanın erməni arvadı barədəki təəvvürlə heç cür uyuşmurdu.

— Qde on? Çto vı s nim sdelali? Ved propadyot on bez menyay, kak vı etoqo ne ponimayete? Qde nayti eqo, podskajite... — deyirdi və ağlayırdı...

Yay keçib getdi, payız gəldi və həmin payız günü həyatımızə axşam təzəcə düşmüşdü, mən evimizə həyatə açılan qapısı ağzında oturub bilək nazikliyində yaraşılıq bir ağac olmuş o söyüdü saralmış yarpaqlarına baxa-baxa həyatimizin sakitliyinə qulaq asırdım və o sakitlik yenə də mənim ürəyimi sıxırdı, mənə elə gəlirdi ki, o sakitlik kiminsə görünməz gözləri ilə mənə baxır, o sakitlik bilir ki, bu saat mən həyatimizdə təkam, mənim heç kimim yoxdur; o sakitlik, elə bil, pusquda durub.

Anam çörək növbəsinə getmişdi, məhəlləmizin uşaqları yaqın ki, Sarı hamamın həyatinə yığışmışdı, amma mənim gedib onlara qoşulmağa həvəsim yox idi, o dəm mən, hətta Balakərimin tütəyinə, söhbətlərinə də qulaq asmaq istəməyirdim, elə-eləcə o tənha həyatimizdə oturmuşdum, bilək nazikliyində bir ağac olmuş o söyüdə baxırdım, yərə sallanmış budalarının yavaş-yavaş tamam saralan yarpaqlarına baxırdım və o söyüdü yarpaqlarının da beləcə saralması, küçədəki o qoşa tutun, o böyük və yaşlı qoca tutun yarpaqları kimi quruyub tökülməsi mənim ürəyimi daha da sıxırdı; mən məhəlləmizin kişilərinin, cavan və güclü oğlanlarının ölməyinə öyrəşmişdim, yeni onların müharibədən gələn qara xəbərlərinə adət etmişdim, amma indi bilək yəqunluğunda olsa da, bu balaca söyüdü, mənim gözlərimin qabağında ağac olmuş bizim bu söyüd ağacımızın saralıb tökülən yarpaqlarına baxdıqca, mənə elə gəlirdi ki, bələkdəki çağalar, təzə-təzə yeriməyə başlayan uşaqlar ölür... Sonra birdən mənə elə gəldi ki, həyatimizə çökmüş o sakitlik Ağ Dəvənin iri qara gözləri ilə mənə baxır; mənə elə gəldi ki, Ağ Dəvənin gözləri ilə mənə baxan o sakitlikdə bir ədavət, bir kin var, mən həyatimizin, bizim o balaca, o gözəl həyatimizin, talvarlı, çarhovuzlu həyatimizin sakitliyindən qorxdum.

Sonra mən Xanım xalanı gördüm – şüşəbənddə dayanıb şüşə arxasından mənə baxırdı və elə bil ki, o şüşə adi pəncərə şüşəsi deyildi, Xanım xala ilə bizim həyatimiz arasında, ümumiyyətlə, Xanım xala ilə bütün məhəlləmiz arasında, bütün yer arasında, göy arasında şəffaf bir sədd idi və o səddə bir buz soyuqluğu, buz hamarlığı, qalın buz bərkliyi var idi,

bir müddət beləcə bir-birimizə baxdıq, sonra Xanım xala əli ilə məni çağırırdı və mən ömrümdə ilk dəfə Xanım xaladan ürkdüm, özümü o yerə qoydum ki, guya Xanım xalanın məni çağırmağını başa düşmürəm, mən Xanım xala ilə üzbəüz oturmaq, təkbətək qalmaq istəməyirdim, amma Xanım xala şüşəbəndin pəncərəsini açdı (o buz soyuqluğunda, buz hamarlığında şəffaf sədd isə elə-eləcə qalırdı) və məni çağırırdı (səsi o şəffaf buz səddinin arxasından gəldi və o səddə də bir buz nəfəssizliyi, həyatsızlığı var idi).

– Bura gəl, Ələkbər...

Mən qapımızın ağzında ayağa qalxıb başımı aşağı saldım və gəlib taxta pilləkənləri bir-bir qalxmaya başladım; ayağımı hər dəfə pilləkənə qoyanda payda və sonra da quraqlıq keçən uca müddət ərzində günün altında qupquru qurumuş taxtalar cırlıdayırdı və həmin payız axşamı o taxta pilləkənlərin cırlıtısı da Xanım xala ilə yer üzünün arasındakı o buz soyuqluğundakı qalın şəffaf səddən deyirdi.

Mən şüşəbəndə girdim, amma başımı qaldırmadım, çünki Xanım xalaya baxmaq istəməyirdim, qorxurdum ki, Xanım xalanın gözlərində açıq-aşkar bir yazıqlıq görürəm, hətta qorxurdum ki, birdən Xanım xala həyatimizi beləcə tək görüb, mənə beləcə tək görüb aqlayar, yeni başa düşər ki, həyatimizdə heç kim yoxdur, mən təkam, heç kimin onun aqlamağından xəbəri olmayacaq və aqlayar; o dəm mən anamın gətirəcəyi o çörəkdən də əl çəkməyə hazır idim, təki anam indicə həyatimizə girəydi və mən Xanım xalanın aqlamağını görməyəydim; amma Xanım xala aqlamadı, əksinə, gülümsədi:

– Otur, Ələkbər, – dedi. – Sənə yadigar verəcəyəm. – Sonra otağa keçdi və bir azdan əlində tutduğu bir şəkillə gəri qayıtdı. – Bax, Ələkbər, yaduva gəlir bu şəkil?

Əlbəttə, bu şəkil mənim yaxşı yadımda idi və bundan biri də bizim evimizdə var idi və mən o şəkli çox istəyirdim; hələ müharibə başlamazdan əvvəl Qoca məni fotoqraf Əlinin yanına aparmışdı və biz birlikdə şəklimizi çəkdirmişdik.

Fotoqraf Əlinin taxta kardon üzərində yağlı boya ilə çəkilmiş, az qala divar boyda dörd fonu var idi: birində iki nəfər təyyarə sürürdü və o təyyarə ağpapaq buludların üstü ilə gedirdi, uçurdu; o birində qəhrəman cüssəli bir nəfər əyninə «çerkezka» geyib, belindən xəncər asıb, başına qaragül papaq

qoyub at çapırdı; üçüncüdə dörd nəfər ağacların arasındakı skamyada oturub kitab oxuyurdu və həmin kitabların üstündə də adları yazılmışdı: «Lyubov i kovarstvo» (rus dilində) «Tamilla», «Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu Frəngimaab», «Çapayev», axırındakı üç nəfər gözəl bir bulagın başında oturub kabab bişirirdi və bütün bu fonların hamısında şəkilləri çəkilməmiş həmin adamların – təyyarə sürənlərin, at çapanın, kitab oxuyanların, kabab bişirənlərin başlarının yeri boş idi, şəkil çəkdirmək istəyənlər həmin fonlardan birini seçirdi və başını həmin boş yerdən cölə çıxarırdı, fotoqraf Əlinin çamadan kimi dördkünc və qara aparatına baxırdı. Fotoqraf Əli əvvəlcə gəlib o boş yerlərdən çıxımış başları çənəsindən, alından tutub o tərəf-bu tərəfə çevirirdi, bir az kənara çəkilib zəndlə baxırdı, sonra yenə də gəlib şəkil çəkdirmək istəyən həmin adamların başını o yana-bu yana əyirdi, axır ki, həmin başların düzgün yerini tapırdı: «–Tərpənmə! –Tərpənmə!..» – deyirdi və cəld aparatının arxasına keçib bu dəfə də öz başını qara şalın içinə soxurdu: «–Tərpənmə!.. Tərpənmə!..» və fotosəkil çəkirdi.

Qoca ilə mən ikinəfərlik fon yalnız bir dənə olduğu üçün, şəklimizi təyyarə sürən yerdə çəkdirdik; qabaqda Qoca oturmuşdu, o ağappaq buludların üstü ilə təyyarəni Qoca sürürdü, mən də arxada oturmşudum, göyün yeddinci qatındakı həmin təyyarədə uçuurdum.

O payız axşamı həyatımızın o sakitliyi içində mən Xanım xala ilə üzbəüz oturmuşdum və əlbəttə, yaxşı başa düşürdüm ki, Xanım xala məni, heç olmasa, bir balaca sevindirmək istəyir, mənim üçün nəsə bir şey etmək istəyir, amma neçə illər idi ki, bizim həyətdən, Xanım xalanın o şüşəbəndindən qutab iyi gəlmirdi və o qutab iyi keçmişin həm sevinci, həm də qüssəli bir xatirəsinə çevrilmişdi və indi Xanım xalanın əli çatıb bu şəkil idi, həmin şəkil ilə o balaca Ələkbəri sevindirmək istəyirdi, çünki Xanım xala şüşəbənddən baxanda o şəffaf buz layının arxasından o balaca Ələkbərin kimsəsizliyini, fərəhsizliyini görmüşdü, o balaca Ələkbər evlərinin həyat qapısı ağzında oturub boynunu bükəndə, həyətdəki o sakitlikdən qorxanda, Xanım xala o şəffaf buz layının arxasından o uşağın gözlərindəki həmin qorxunu görmüşdü.

Mən, əlbəttə, Xanım xalaya demədim ki, bu fotosəkildən

məndə də var. Xanım xala ilə üzbəüz oturub fotosəkilə baxdım və bu zaman birdən-birə başa düşdüm ki, həmin şəkil mənim üçün daha əvvəlki kimi maraqlı deyil, mən bu şəkildə təyyarənin, bu şəkildəki o ağappaq buludların açıq-aşkar yalançılığını gördüm, hətta fikirləşdim ki, bu şəkli cırmaq lazımdır, çünki bizim məhəlləmizin o yetimlik çağında, o qaraxəbərlilik çağında bu yalançı təyyarənin ağappaq yalançı buludların üstü ilə uçmağı mənə pis təsir elədi. Xanım xala isə gülümsəyə-gülümsəyə deyirdi:

– Bax, görürsən, Ələkbər... Bu şəkli sənə yadigar verirəm... Ancaq yaxşı saxla ya, Ələkbər, bu şəkli, yaxşı şəkildə qox...

Mən başımı tərpətdirdim, yəni ki, elədir, düzdür, bundan artığına isə gücüm çatmırdı, bir söz deyə bilmirdim, təkcə elə başımı tərpətdirdim; mən gözümlü o şəkildən çəkib Xanım xalaya baxmaq istəmirdim, çünki Xanım xalanın gülümsəməyi mənim xoşuma gəlmirdi, daha doğrusu, Xanım xalanın nazik dodaqlarındakı o təbəssümdə nəsə elə bir şey var idi, o, mənim xoşuma gəlmirdi və mən istəmirdim ki, Xanım xala elə gülümsəsin, mən istəyirdim ki, Xanım xalanın o nazik dodaqları həmişəki kimi, kip örtülmüş olsun, Xanım xalanın qalın qaşlarının altından baxan iri qara gözləri yenə zabitə ilə baxsın, o gözlərin həmin sərtliyi həmişə hiss olunsun.

Mən, Qocanın şüşəbəndin aşağı küncündəki yazı masasına da baxmaq istəmirdim, çünki mənə elə gəlirdi ki, Qocanın dərs öyrəndiyi o ağappaq iri adam sümükləri yenə də o mizin üstündədir və mən o adam sümüklərini görmək istəmirdim – bir azdan gecə düşəcəkdə, məhəlləmiz yatacaqdı və mən istəmirdim ki, o zaman, yəni o gecə vaxtı, hamı yatandan sonra, Xanım xala bu boş şüşəbənddə həmin ağappaq iri adam sümükləri ilə təkbətək qalsın.

Həmin gecə mən yuxuya gedə bilmirdim, ayıqlıq ilə yuxu arasında elə hey ağappaq buludların üstü ilə uçuurdum; mən o təyyarəyə minmək istəmirdim, uçmaq istəmirdim, amma elə hey uçuurdum və açıq-aşkar görürdüm ki, buludların o ağılığı elə adam sümüklərinin ağılığıdır, o ardı-arası kəsilməyən uçuş boyu məni də, o təyyarəni də, o ağappaq buludları da Xanım xalanın nazik dodaqlarındakı o təbəssüm müşayiət edirdi və mənə elə gəlirdi ki, o təbəssüm, əslində Ağ Dəvənin iri qara

gözlərinin baxışından yaranmışdı, biz də həmin baxışın, həmin baxışdan doğan o təbəssümün içində uçurduq.

O gecənin səhəri mən məktəbdən qayıdanda anam:

– Şalvarı çıxar ver, – dedi. – Yuyacağam.

Mənim məktəbə geydiyim şalvar tamam çirkin içində idi və sabun tapılmadığı üçün, anam o şalvarı yuya bilmirdi ki, səhərəcən qurusun və mən onu təmiz geyib məktəbə gedim, amma həmin gün dayım bizə bir parça gilabi tapıb gətirmişdi (dayımın da bir gözü şikəst idi, müharibəyə getməmişdi və hərdən beləcə gəlib bizə baş çəkirdi) və anam bu qərara gəlmişdi ki, o bir tikə gilabi parçasını başqa bir şeylə dəyişməsin, ya başqa pal-paltara, hamamda çimməyə sərf etməsin, mənim şalvarımı yusun.

Anam həmin payız günü həyatımızdəki krantın altında gilabini köpükləndirib mənim şalvarımı yuyurdu və birdən əlini saxladı, belini düzəldib Xanım xalagilin şüşəbəndinə tərəf baxdı və öz-özünə:

– Bu arvad nəş görükmür bu gün?.. – dedi, sonra yenə həmişəki kimi «ah» çəkdi, başını buladı. – Yazıq arvad... Dənizşib-ağlayıb heç olmasa ürəyini də boşaltmır, bütün dərindən sərinini salır içinə... – dedi. – Allah bəisi cəzasına yetirsin, necə ki, yetirir (hamı bilirdi ki, Hitlerin axırına daha az qalıb və o zamanlar anam tez-tez deyirdi: – Allah Stalinin kölgəsini bizim başımızın üstündən əskik etməsin, az qalıb day bu Hitler oğraşın axırına!..). Əzrayıl qənimini versin bəisin, necə ki, verir!.. – Sonra anam mənə dedi: – Ələkbər, get gör arvad neyniyr?..

Mən dünənki kimi başımı aşağı salıb taxta pilləkənləri cırıldada-cırıldada şüşəbəndə qalxdım. Xanım xala şüşəbənddəki taxtın üstündə oturub çiyini divara söykəmişdi və gözlərini yumub yatmışdı. Mən oğrun-oğrun şüşəbəndin küncündəki yazı mizinə baxdım: yox, yazı mizinin üstündə heç nə yox idi. Xanım xala oyanmasın deyə, yavaşca şüşəbənddən çıxdım və həyətdə anama dedim ki, Xanım xala yatıb. Anam yenə də başını buladı, yenə də ah çəkdi və yenə də:

– Yazıq arvad... – dedi.

Anam şalvarımı yudu, həyətdəki zivədən asdı, şalvar o isti payız günəşinin altında tez qurudu və anam günorta həyə-

tə çıxıb şalvarımı zivədən götürəndə yenə də Xanım xalanın şüşəbəndinə tərəf baxdı:

– Aa-a-a, bu arvad nəş görükmür? – dedi. – Ələkbər, ay Ələkbər! Balam, get gör neyniyr arvad səhərdən o evdə...

Mən yenə də başımı aşağı saldım, yenə də o taxta pilləkənləri cırıldada-cırıldada şüşəbəndə qalxdım. Xanım xala, bayaqki kimi, yuxu içində idi və mən yenə də ehməllicə həyətdə düşdüm, anama dedim ki, Xanım xala yatıb. Birdən-birə anamın bütün sifətini bir nigarançılıq bürüdü:

– Bu qədər də yatmaq olar? – dedi və anamın sifətini bürümüş o nigarançılıq mənim də ürəyimə bir nigarançılıq gətirdi və mən də anam kimi başımı qaldırıb Xanım xalanın şüşəbəndinə baxdım.

Anam əlində tutduğu şalvarı mənə verdi, əllərini günorta həmişə əynində olan döşlüyünün ələyinə silə-silə mənə baxdı, sonra o taxta pilləkənləri cırıldada-cırıldada şüşəbəndə tərəf qalxdı. Mən anamın ürəyinin döyüntüsünü hiss edirdim və mənim ürəyim də bərkənd döyünməyə başladı, anam şüşəbəndə girdi, çox uzun bir an keçdi, birdən anam bərkənd cıqırdı və anamın cıqırtısını eşidən kimi, mən əlimdəki şalvarı yerə tullayıb dalana qaçdım, ağlaya-ağlaya qışqırdım:

– Xanım xala ölübl!..

Mən öz səsimdən başqa heç nə eşitmirdim və öz səsim də mənə başqasının səsi kimi, uzaqdan gəlirdi, mən heç nə görmürdüm, heç nə fikirləşmirdim, ağlayırdım və ağlaya-ağlaya da qışqırırdım:

– Xanım xala ölübl!.. Xanım xala ölübl!..

O axşam bütün məhəllə bizim həyatımızdə, dalanımızda idi.

Məhəlləmizə qara xəbər gələndə, adam öləndə evlərdən, həyətlərdən vay-şivən qopardı, arvadlar ağlayıb üz-gözlərini cıırdı, amma o axşam bizim həyatımızdə, dalanımızda heç kim ağlamırdı, hamı susmuşdu, heç kim heç nə demirdi və bizim həyatımızdəki, dalanımızdakı o sükut ağlamaqdan çox bətdir idi; o axşam küçəmiz də eləcə dərin bir sükut içində idi və küçəmizin o sükutunda da qapqara bir matəm ağırlığı var idi.

O gecə Balakərim də qoşa tut ağacının altında, səkidə oturub bir müddət susdu, sonra bizim dalana tərəf baxa-baxa:

— Onda təqsir yoxdu... — dedi. — Ağ Dəvə yatmışdı qapısında...

Səhəri gün Molla Əsədulla qabağa düşdü və məhəlləmizdə, demək olar ki, kişi qalmadığı üçün, arvadlardan və uşaqlardan ibarət böyük bir izdiham — bizim bütün məhəlləmiz Xanım xalanı qəbiristanlığa apardı və qəbiristanlıqda məhəlləmizin camaatına baxa-baxa mənə elə gəldi ki, həmin dəqiqələrdə tamam boş qalmış küçəmiz, dalanımız, həyatımız, məhəlləmizin indi bomboş, adamsız olan bütün evləri, o evlərin pəncərələri, qapıları, divarları, pilləkənləri, küçəmizə döşənmiş o qəmbər daşlar da, o qoşa tut ağacı da lal sükut içində aqlayır. Papaqçı Əbülfət əmi də, Fatma xala da qəbiristanlıqda idi və mənə elə gəlirdi ki, indi Ədilə də haradansa baxır və Ədilə də o boş məhəlləmiz kimi, lal sükut içində Xanım xalanın ölməyinə aqlayır.

Xanım xalanı basdırandan sonra camaat dağılışanda, anam da arvadlarla çıxıb gedəndə, mən yerimdən tərpənmədim, çünki mən bilirdim ki, mən əmin idim ki, Balakərim qəbiristanlıqda qalacaq, tək oturub tütək qalacaq və mən də Xanım xala basdırılan o payız günü Balakərimin o tütəyinə qulaq asmaq istəyirdim, mənə elə gəlir ki, o tütəyin səsinə qulaq asmasam, bir də heç vaxt həyatimizə çıxıb bilməyəcəyəm, bir də heç vaxt başımı qaldırıb həyatimizdəki şüşəbəndə baxa bilməyəcəyəm və camaat dağılından sonra Balakərim doğrudan da qəbiristanlıqda qaldı, bir müddət ayaq üstündə dayanmış, sonra gəlib Xanım xala basdırılan yerlə üzbəüz köhnə bir qəbir daşının yanında yerdə oturdu, tütəyi sarı pencəyinin cibindən çıxartdı və yay kimi isti o payız günü həmin qəbiristanlıqda dünyanın ən qəmli havasını çaldı.

XLIV

Balakərim yenə də gündüzlər məhəllənin kişisiz evlərinə kömək eləyirdi, su daşıyırdı, odun yarırdı, mismar tapıb, daş tapıb sökülən, dağılan yerləri özü bildiyi kimi yamayır, düzəldirdi (hər halda, anam daha Balakərimə «şeytan fəhləsi» demirdi), axşamlar isə qoşa tut ağacının altında, ya da Sarı hamamın həyatında oturub tütəyini sarı pencəyinin cibindən çıxarırdı və öz havalarını çalmaya başlayırdı, sonra:

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində,
Dəvə dəlləklik edər
Köhnə hamam içində...

— deyib Ağ Dəvənin əhvalatlarından dınışdırdı və Balakərimin danışdığı həmin əhvalatlarda da əynindəki pencəyin rəngi kimi, bir qəmginlik var idi.

Balakərimi müharibəyə aparmırdılar və uşaqların arasında belə bir şeyə gəzirdi ki, guya Ağ Dəvə qoymur Balakərimi dəvəyə aparsınlar; düzdür, mən daha böyümüşdüm, mən daha hər şeyi başa düşürdüm və mən bilirdim ki, Balakərim kimilərini müharibəyə aparmırlar, amma uşaqların arasında yayılmış o şeyə, elə bil ki, mənim gözlərimdə Balakərimin danışdığı o əhvalatlara (hətta Balakərimin özü də!) bir çəki, bir həqiqilik, doğruluq vermişdi, mən o əhvalatlara əvvəlkindən daha artıq inanırdım, o əhvalatlar mənə əvvəlkindən daha artıq təsir edirdi və o tütəyin havalarında da, elə bil ki, daha artıq bir sehrə var idi.

Bizim məhəlləmizi, əlbəttə, daha heç nə ilə təəccübləndirmək, heyrətləndirmək mümkün deyildi, özü də təkcə ona görə yox ki, məhəlləmiz hər şey görmüşdü, əsas ona görə ki, məhəlləmiz öz həyatının hər saatını, hər gününü cəbhədən gələ biləcək ölüm xəbərinin xofu ilə yaşayırdı, hər saat, hər gün səksəkə içində kiminsə ölüm xəbərini gözləyirdi və buna görə də başqa xəbərlərə, başqa hadisələrə biganə idi, amma bir gün bizim məhəlləmizdə elə bir hadisə baş verdi ki, böyükdən kiçiyə kimi, hamı mat qaldı: Şövkət Balakərimə ərə getdi və Balakərimi gətirib öz evində saxlamaya başladı.

Deyirdilər ki, gecə Şövkət özü gedib Balakərimi Sarı hamamın həyatindəki qışxana kimi yerdən çıxarıb, darta-darta evinə gətirib, su qızdırıb Balakərimi uşaq kimi çimizzirib, yedizdirib-icizdirib və ömründə heç vaxt arvad görməmiş Balakərim də həmin gecə minnətdarlıq, sədaqət, etibar dolu gözləri ilə Şövkətə baxa-baxa hönkür-hönkür aqlayıb və Şövkət də Balakərimin başını döşlərinə sıxıb ona qoşulub, hönkür-hönkür aqlayıb.

Həmin gündən sonra, biz daha Balakərimin başına yığılmırdıq, çünki Balakərim daha gəlib o qoşa tutun altında, yaxud Sarı hamamın həyatında oturmurdu, sarı pencəyinin cibindən o gözəl tütəyini çıxarıb çalmırdı, Ağ Dəvənin əhvalatları-

nı danışmırdı, demək olar ki, bütün günü evdə, yəni Şövkətin evində olurdu, o əhvalatları daha, ancaq Şövkət üçün danışdı, bizim o əziz, o gözəl tütəyi də daha, ancaq Şövkət üçün çalırdı; hərdən o əzizimiz, o gözəlimiz tütəyin zəif səsi eşidiləndə biz gəlib Şövkətin kip örtülmüş, pərdə çəkilməmiş küçə pəncərəsinin qabağında, səkidə otururdıq və bizim o keçmiş tütəyimizin səsinə qulaq asırdıq.

Bir dəfə küçədə Balakərimlə üz-üzə gəldim və əvvəlcə elə bildim ki, bu adam Balakərim deyil, Balakərimə çox oxşayan başqa bir adamdır: o sarı pencək Balakərimin əynində deyildi, əvəzinə göy rəngli təzə pencək geymişdi və Balakərim oğrunun o tərəf-bu tərəfə baxa-baxa gedirdi, elə bil ki, əynindəki o təzə göy pencəyə görə küçəmizdən, küçəmizdəki o birmərtəbəli, ikimərtəbəli binaların divarlarından, qapılarından, pəncərələrindən utanırdı, o Sarı hamamdan, o qoşa tut ağacından utanırdı...

Mən Balakərimə baxa-baxa birdən-birə çox istədim ki, Balakərim yenə də «şeytan fəhləsi» olsun, anam yenə də ona belə desin və gülümsəsin (müharibədən əvvəlki kimi gülümsəsin)...

Mənə elə gəlirdi ki, Balakərimin küçəmizdən çəkilməsi, əslində, bizim məhəlləmizə bir növ vəfasızlıqdır, mənə elə gəlirdi ki, Balakərimin birdən-birə küçəmizdən beləcə çəkilməsi ilə küçəmizin, dalanımızın, həyətlərin – bütün məhəlləmizin yetimliyi, kimsəsizliyi daha da artıb, amma mən nə Balakərimdən, nə də Balakərimi bizim əlimizdən almış Şövkətdən inciyirdim, əksinə, mən haradasa, ürəyimin dərin bir nöqtəsində Balakərimin yerinə də, gecələr oturub gözləri yuxudan qapanan Balakərimin danışdığı o əhvalatlara qulaq asan, daha tək yaşamayan, tərtəmiz saxladığı Balakərimlə bir yerdə yatıb, bir yerdə duran Şövkətin də yerinə sevinirdim və əslində, bizim bütün məhəlləmiz, hətta əvvəllər həmişə Şövkətin qarasına danışan o dərddli arvadlar da o qaraxəbərlilə günlərdə ürəklərinin həmin dərin nöqtəsində Balakərimin də yerinə, Şövkətin də yerinə sevinirdi... Amma o sevincə bərabər, mənim ürəyimdə bir nigarançılıq (bəlkə gizli bir ümid idi?) da yarandı ki, günlərin bir günündə Balakərim əynindəki o təzə göy pencəyi çıxarıb tullayacaq, o gözəl sarı pencəyi geyəcək, bizim küçəmizə, bizim Sarı hamamımızın həyatına, o qoşa tut ağacının altına qayıdacaq...

1944-cü ilin dekabrında cəbhədən atamın ölüm xəbəri gəldi və dayım bizim evimizə satdı, anamı da, məni də götürüb öz yanına apardı.

Biz məhəlləmizdən köçdüq.

Onlar altı nəfər idi.

Onların altısı da müharibədən sağ-salamat qayıdıb gəlmişdi. Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin o boz və çiskinli sentyabr günündə dik dayanıb lal bir sükut içində o mərmər başdaşına baxan ciddi sifətləri yenə mənim gözlərimin qabağında idi və o baxışlardakı güc, möhkəmlik, kişilik, eyni zamanda o baxışlardakı ehtiram, sədaqət, elə bil ki, bu gecə – bu yağışlı sentyabr gecəsi mənim bu iş otağıma da bir hərəkət, bir nikbinlik gətirirdi.

Sentyabr neçə gün idi ki, beləcə yağışlı keçirdi və neçə gün idi ki, mən o altı nəfərlə beləcə üzbəüz idim, onlara baxırdım, onların baxışlarını oxuyurdum və o baxışlar, o şux duruş neçə gün idi ki, yalnız mənim iş otağıma yox, bəlkə də mənim bütün içimə, mənim gündəlik həyatıma bir hərəkət gətirirdi və bu hissədə bir təmizlik, bir şəffaflıq var idi, daha doğrusu, mənə elə gəlirdi ki, bu hissə mənim başqa hisslərimi təmizləyir, mənim düşüncələrimə, istəklərimə də bir təmizlik gətirir.

Mən kürəyimi söykanəcəyə söykəyib ayaqlarımı parketin üstü ilə uzadıb evimdəki iş otağımda, yumşaq kürsüdə oturmuşdum və küçə eyvanına açılan pəncərələri, eyvanın kafel döşəməsini döyəcləyən, navalçalardan tökülən, şırıltı ilə küçədən axan yağışın səsinə qulaq asırdım və o altı nəfərin sifəti mənim gözlərimin qabağından çəkilmirdi (və əlbəttə, mən özüm istəməirdim ki, o altı nəfərin sifəti mənim gözlərimin qabağından çəkilsin!), mən onları təsəvvürümə bir-bir gətirmirdim, onların altısı da bir yerdə mənim gözlərimin qabağında idi.

Mən Cəfəri, Adili, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı, Ağarəhimini yeddi-səkkiz gün bundan əvvəl o boz, o çiskinli gündə qara mərmər başdaşı ilə üzbəüz dayanmış gördüm və bütün bu

müddət ərzində (elə hey yağış yağan həmin payız günləri ərzində...) o balaca Ələkbər də mənimlə birgə oldu, daha doğrusu, o balaca Ələkbərin hissləri, düşüncələri, o balaca Ələkbərin təmizliyi mənimlə birgə oldu, o hisslər, o düşüncələr, o təmizlik, elə bil, nəsa məlhəm kimi bir şey idi və o məlhəmlə mənim yazı mizimi silmişdi, o ağ vərəqləri də, mənim o yazı məkinəmi də həmin məlhəmdən keçirmişdi.

Mən qalxıb yataq otağına getmək istəmədim, soyunub yerimə girib yatmaq istəmədim, elə beləcə, oturmaq istəyirdim və istəyirdim ki, bu yağış da beləcə yağsın; həmin gecəyarısı o yağışın səsinə qulaq asa-asa mənə məlum oldu ki, sən demə, ən çox sevdiyim fəsil bu payız fəsləymiş və dünyanın ən gözəl səsi də mənim üçün bu yağışın səsiymiş və o sevimli yağış səsinə qulaq asa-asa mən mürgüləməyə başladım; əlbəttə, mən istəyəydim mürgüləməydim, ayağa qalxdım, ya çay içərdim, əl-üzümü yuyardım və gözlərimin qabağındakı o altı nəfərlə, necə deyərlər, ayıq başla üz-üzə durardım (bütün bu yeddi-səkkiz gündə olduğu kimi), amma bu gecə yarısı, o yumşaq kürsüdə mürgü məni maqnit kimi özünə çəkirdi və mən də müqavimət göstərmirdim, əksinə, mürgüləmək istəyirdim, çünki mənim ürəyim hiss eləyirdi: sırışıq yağışlı bu sentyabr gecəsi həmin mürgü mənə nə isə deyəcək...

...nə isə göstərəcək...

...bilmirəm...

bilmirəm, bütün bunlar yuxu idi, yoxsa məni qara basırdı?

amma hər halda mən bütün bunları görürdüm...

...o karvan yalnız Ağ Dəvədən ibarət idi...

...bir... üç... beş... altı...

o karvanda altı dəvə var idi, hər dəvənin də öz sarbanı var idi, hərə öz dəvəsinin qabağına düşüb gedirdi və mən açıq-aşkar gördüm ki, o sarbanlar bir-bir Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayılə, Ağarəhimə oxşayırdı...

yox, yox, bu sarbanlar Cəfər özü deyildi, Adil özü deyildi, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim özü deyildi, bunu mən bilirdim...

...amma onlara çox oxşayırdılar...

o dəvələrin belində iri xurcunlar var idi və əlbəttə, o gözəl xurcunlar yundan toxunmuşdu, amma o gözəl xurcunlar,

eyni zamanda, böyük həsir zənbilə oxşayırdı və mən bilirdim ki, o xurcunlardan güclə hiss olunan vəqon iyi gəlirdi...

mən özümü görmürdüm, amma mən də haradasa o karvanın yanında idim, bəlkə də o karvanı ötürürdüm, bilmirəm və mən o karvandan soruşdum (bəlkə də o sualı verən mən deyildim, kimsə bir başqa adam idi, bəlkə də heç adam deyildi, günün altında yamyaşıl düzənlik boyu uzanıb gedən o karvan yolu idi, yaxud uzaqlardan baxan zirvəsi qarlı o meşəli dağlar idi?..).

...hara?..

Karvan cavab verdi (sarbanlar yox, Ağ Dəvələr yox, məhz bütün karvan cavab verdi).

...Gələcəyə gedirik!..

mən (yaxud uzanıb gedən o karvan yolu, yaxud zirvəsi qarlı o meşəli dağlar) bu sualı niyə verdim, mən ki lap əvvəldən bilirdim o karvanın hara getdiyini, bilirdim ki, o karvan Gələcəyə gedir, düzdür, mən bunu bilirdim, amma buna baxmayaraq, mən karvanın o cavabına sevindim, çünki əslində, sevinən mən deyildim, daha doğrusu, sevinən mən idim, amma mən indi o böyük çoxmərtəbəli binanın üçüncü mərtəbəsində yaşayan və ağılaya-ağılaya küçə eyvanından otağa qaçan o uşağın yerinə sevinirdim...

...o uşaq sevinirdi, o uşaq gülürdü və həmin karvanı yola salırdı...

...yox...

...yox...

...o uşaq Gələcəkdə dayanmışdı və Gələcəkdən görünən o karvanı qarşılayırdı...

yola salan isə qalın qaşların altından baxan iri və qara gözlər idi...

Keçmiş, o Ağ Dəvə karvanını Gələcəyə yola salırdı.

*Süvəlan-Bakı.
1984.*

MÜNDƏRİCAT

PYESLƏR

Taun yaşayır	5
Qatil	79

ROMANLAR

Mahmud və Meryəm	143
Ağ dəvə	349

ELÇİN

(ƏFƏNDİYEV ELÇİN İLYAS oğlu)

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

(10 cildə)

4-cü cild

NƏŞRİYYAT REDAKTORU

Akif Danzadə,

RƏSSAMI

İlqar Toftaqoğlu,

TEXNİKİ REDAKTORU

İlham Niftəliyev,

BƏDİİ REDAKTORU

Ceyhun Tağıyev,

KORREKTORLAR

Rəfiqə Qənbərqızı,

Fəridə Ələsgərli,

Güləra Qədirlı,

OPERATORU

Aygün Əmirli,

ÇAPA MƏSUL

Sərraf Mürşəlov,

Anar Abdullayev,

Azər Yunusov.

Çapa imzalanmış 28.09.2005.

formatı 60x90 1/16.

37,0 ç.v.

ofset kağızı №1, təyims qurniturı,

sifariş 01/04,

sayı 1000.

Kitab

 «ÇİNAR-ÇAP»

nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış

və

ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

 Tel.: 4989555, 4937255, 4902757

ING
E44